

SARA AŞURBƏYLİ

ŞİRVANŞAHLAR
DÖVLƏTİ

100 il
Sara xanım
Aşurbəyli

Rəssam: Nəcəfqulu "Sara xanım Aşurbəylinin portreti"
b/k 1951 ci il.

Sara xanım Aşurbəylinin işıqlı xatirəsinə
Və doğma bacıları - ona bütün həyatı boyu mənəvi dayaq və kömək olmuş Sitarə xanım,
Məryəm xanım, Adilə xanım və Nazimə xanımın işıqlı xatirələrinə

Artıq 300 ilə yaxındır Aşur xan Əfşarın nəslində öz talelərini qədim Abşeron torpağı ilə bağlamışlar.

Aşur bəyləri, Aşurbəyovlar, Aşurbəylilər, Aşurlular Azərbaycanın tarix salnaməsinə çoxlu işıqlı səhifələryazmışlar.

Sara xanım Aşurbəyli - bu nəslin ən şöhrətli təmsilçilərindən biri - Azərbaycanın və onun paytaxtı Bakı şəhərinin tarixinin ümummilliyətində dərkində özünün şəxsi, gerçəkdən misilsiz töhfəsini vermişdir.

Asan olmayan, bəlkə də faciəli bir tale nəsib olmuş Sara xanım orta əsrlər Abşeronunun fundamental araşdırıcısı olaraq Şərqdə yaxşı tanınır. Bu yolda ona təkcə parlaq analitik təfəkkürü və kamil təhsili deyil, həm də yeddi dil - ərəb, fars, fransız, alman, ingilis, rus və Azərbaycan dillərini bilməsi kömək etmişdir.

Sara xanım Aşurbəylinin elmi monoqrafiyaları - "Orta əsrlər Bakısının tarixi öçerki", "Şirvanşahlar Dövləti", "Azərbaycanın orta əsrlərdə Hindistanla iqtisadi və mədəni əlaqələri", "Bakı şəhərinin tarixi. Orta əsrlər dövrü" hələ müəllifin sağlığında Azərbaycan tarixinə dair klassik əsərlər sırasına daxil olmuşdular.

Bununla belə, öz əsilzadə mənşəyinə və tarixə sinfi baxış barədə o zamankı rəsmi elmi yanaşmaya şərik çıxmadığına görə, Sara xanım Vətəninə heç vaxt hakimiyyətin hüsn-rəğbətini hiss etməmişdir. Lakin hər halda, o, doğma Bakıda, yaxud özünün dediyi kimi, Tanrının Şəhərində asan sayıla bilməyəcək olan mühacirət həyatı yaşadı.

Nəhayət, budur, 1996-cı il yanvarın 27-də - Sara xanım Aşurbəylinin 90 illiyi günündə yeni Azərbaycanın bütün elitası M. F. Axundov adına Opera və Balet Teatrına yubilyarı təbrik etmək üçün yığışmışdılar. Ağzına qədər dolmuş zalda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev yubilyarı şəxsən təbrik edərək, ona Şöhrət Ordeni təqdim edir.

Sara xanım üçün bu yəqin ki, onun uzun illər ərzində gözlədiyi bir an idi. Bəlkə də bu anı bütün ömrü boyu gözləmişdi. Dövlətin və cəmiyyətin ona lap çoxdan layiq olduğu qiyməti verdiyi an idi.

Sara xanım Aşurbəylinin kitabları - tariximizin qədim çağlarının təməli daşdır, onun Azərbaycan xalqına hədiyyə olaraq qoyub getdiyi misilsiz tarix xəzinəsidir.

İqor Aşurbəyli

27.01.2006-cıil.

Sara xanım Bala bəy qızı Aşurbəylinin anadan olmasının 100 illik yubileyi

Yanvarın 27-də Sara xanım Aşurbəylinin anadan olmasının düz 100 ili tamam olur.

Biz onun barəsində Azərbaycanın məşhur bəy nəsilərindən birinin təmsilçisi kimi söz açanda, ilk növbədə onu bizlərə zəngin tarixi irs qoyub getmiş görkəmli bir alim kimi xatırlayırıq.

Bu gün biz "Şirvanşahlar Dövləti" və "Bakı şəhərinin tarixi. Orta əsrlər dövrü" əsərlərini təqdim etməklə şərəf hissi duyuruq.

Hələ onun sağlığında, hardasa iyirmi il öncə nəşr olunmuş bu kitablar tezliklə nadir nüsxələrə çevrildilər və respublikada heç də hər bir kitabxananın fondu bu olduqca dəyərli kitablara malik deyildir.

Bizim yekdil rəyimizə görə, bu görkəmli qadının, Azərbaycan xalqının patriotunun, tarixçi-alimin xatirəsinin yaşarılığı üçün ən gözəl hədiyyə onun tarixi irsinin latın qrafikası ilə Azərbaycan dilində nəşridir.

İlk öncə hərtərəfli dəstəyinə görə, Sara xanımın əmizadəsi - İqor bəy Rauf bəy oğlu Aşurbəyliyə öz səmimi minnətdarlığımızı bildirirəm. Onun köməyi olmasaydı, bu sözügedən kitabları yubileyədək nəşr etməyimiz mümkün olmazdı.

Sara xanımın qohumları - Ramiz bəy və Yevgeniya xanım Aşurlu, Vaqif bəy Aşurbəyov, eləcə də kitablar nəşrə hazırlanarkən nadir foto materiallara görə Dövlət Kino-Foto Sənədləri Arxivinin direktoru N. Q. Fişşevayadan minnətdarlığımızı qəbul etmələrini rica edirəm. Fotomüxbir cənab Yaşar Xəlilovun şəxsində Azərtaca, tarix elmləri doktoru cənab Viktor Kvaçidzenin şəxsində Azərbaycan Tarix Muzeyinə, birgə işləmiş olduqları illər və elmi fəaliyyəti haqqında şəxsi xatirələrinə görə professor Rauf Hüseynova, eləcə də "Əbilov, Zeynalov və oğulları" nəşriyyatının bütün əməkdaşlarına və bu yubiley hədiyyələrini bizimlə bölüşmüş bir çox digərlərinə minnətdarlıq hisslərimizi ifadə edirəm.

Gəlin bir daha, nəfəsimizi içimizə çəkib, baxışlarımızı Azərbaycanın tarixi üçün bu qızıl kitabların üzərində gəzdirək, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycanın Dövlət Mükafatı laureatı, A. Bakıxanov adına Dövlət Mükafatı laureatı, Xalqlar Dostluğu ordeni kavaləri - Sara xanım Bala bəy qızı Aşurbəylinin işıqlı xatirəsi önündə baş əyək.

Hörmətlə

Britaniya, Qazaxıstan və Azərbaycan
jurnalistlər assosiasiyalarının
üzvü, professor

Eldar Günaydın

27 yanvar 2006-cı il.

MÜNDƏRİCAT

I fəsil Məxəzlərin və ədəbiyyatın qısa xülasəsi

II fəsil Şirvanşahlardövləti VI əsr-IX əsrin birinci yarısında

- § 1. Şirvanın tarixi-coğrafi xarakteristikası
- § 2. Şirvanın əhalisi
- § 3. Şirvanın şəhər və kəndləri
- § 4. Erkən Şirvanşahlar və Şirvanın ərəblərtərəfindən istila edilməsi
- § 5. Köçəri şimal tayfalarının Şirvan və Arrana gəlmələrinə dair
- § 6. Qədim Şirvanın incəsənəti

III fəsil. Məzyədi Şirvanşahlar dövləti (IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrin birinci rübu)

- § 1. Məzyədi Şirvanşahlar
- § 2. Şirvanın şəhər və kəndləri. İqtisadi vəziyyət (hasilat sənayesi, sənətkarlıq, ticarət)

IV fəsil. Şirvanşahlardövləti XI-XIV əsrlərdə

- § 1. Şirvanşahlar XI-XIV əsrlərdə (Siyasi tarix-səlcuqların və monqolların hücumu)
- § 2. XI əsrin əvvəli - XIII əsrin birinci rübündə şəhərlərin inkişafı
- § 3. Şirvan şəhərləri monqol hökmranlığı dövründə (XIII-XIV əsrlər).
- § 4. XI-XIV əsrlərdə Şirvanın sosial strukturu və şəhər quruluşu
- § 5. Torpaq mülkiyyəti formaları və vergilər
- § 6. XI-XIII əsrin birinci rübündə Şirvanın mədəniyyəti

V fəsil. Dərbəndi Şirvanşahlar dövləti (XIV-XVI əsrlər)

- § 1. Dərbəndi Şirvanşahlar süialəsi və onların müstəqillik uğrunda mübarizəsi
 - § 2. Şirvanda Səfəvilər əleyhinə üsyanlar və Şirvanşahlar dövlətini bərpa etmək uğrunda mübarizə (1548-1578-ci illər)
 - § 3. Şirvan türk işğalı dövründə
 - § 4. Şirvanın şəhərləri XV-XVI əsrlərdə
 - § 5. XV-XVI əsrlərdə Şirvanda feodal bəxşisləri
- Nəticə.

AŞURBƏYİLİ SARA BALA BƏY QIZI
ƏSİLZADƏ AŞURBƏYOVLAR NƏSLİ
AŞURBƏYOVLAR BU GÜN VƏ SABAH
SARAXANIM AŞURBƏYİLİ MÜASİRLƏRİN
XATİRƏLRİNDƏ

Mənbələr

I FƏSİL

MƏXƏZLƏRİN VƏ ƏDƏBİYYATIN QISA XÜLASƏSİ

Əsərin həcmi monoqrafiyada istifadə olunmuş məxəzlərin və ədəbiyyatın geniş təhlilinə imkan vermədiyi üçün onlardan yalnız ən mühümlərini qeyd edək.

Əsər antik (yunan, latın), Azərbaycan, erməni, gürcü, ərəb, fars, türk, rus və Qərbi Avropa (fransız, ingilis, alman, italyan) mənbələrinin verdiyi məlumatlar əsasında yazılmışdır.

Yunan və latın müəlliflərinin (Plini, Sekund¹, Ptolomey və b.²) məlumatları, başlıca olaraq, Şirvanın tarixi coğrafiyasına aiddir.

VII əsr alban tarixçisi Musa Kalankatlının 3 hissədən ibarət «Albaniya tarixi» əsərində Şirvanın təbii sərvətlərinə və xəzərlərin Zaqafqaziyaya hücumlarına dair əhəmiyyətli məlumatlar vardır. Əsərin birinci və ikinci hissələri təsvir olunan VII əsr hadisələrinin şahidi tərəfindən yazılmışdır. Üçüncü hissəsi isə X əsr müəllifi Movses Dasxuranlıya aid edilir. Həmin əsər dövrümüzədək erməni dilində gəlib çatmışdır. Əsər K. Patkanov tərəfindən rus dilinə, S. C. Dausett tərəfindən ingiliscəyə tərcümə olunmuşdur. Biz yeddi erməni əlyazması əsasında edilmiş daha dəqiq olan sonuncu tərcümədən istifadə etmişik.

Erməni müəllifləri (Yeğişe, Favstos Buzand, «VII əsr erməni coğrafiyası», Gevond və b.) Şirvanın tarixi coğrafiyasına, bunların, sabirlərin, xəzərlərin və digər türk tayfalarının, ərəblərin Zaqafqaziyaya hücumları ilə bağlı hərbi hadisələrə dair qiymətli məlumatlar vermişlər. «Erməni coğrafiyası» – «Aşxarasuys» S. T. Yeremyan tərəfindən erməni dilində nəşr edilmişdir. Biz K. Patkanovun müxtəsər kitabçasından və «Erməni coğrafiyası»nın Arsen Sukri tərəfindən buraxılmış mükəmməl nəşrindən (ermənicə mətni və fransız dilinə tərcüməsi), habelə Robert Hyuzenin geniş müqəddimə və şərhərlə ingilis dilində nəşr etdirdiyi mətndən bəhrələnmişik.

XI-XVI əsrlərdə Şirvanda Şirvanşahlarla bağlı hərbi və digər hadisələrin tendensiyalı mövqedən təsvir olunmasına baxmayaraq, gürcü məxəzləri – «Kartlis tsxovreba» və «Hökmrənlərin vəsfi» də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Şirvan şəhərləri haqqında ərəb mənbələrinin verdiyi məlumat son dərəcə müxtəlif olub, əsasən, ölkənin təbii sərvətlərinin və faydalı qazıntılarının - ipəyin, pambığın, zəfəranın, neftin, duzun təsvirindən və sənətkarların istehsal etdikləri malları, məmulatların siyahısından ibarətdir. Onlarda, həmçinin Şirvanda baş vermiş hərbi əməliyyatlar təsvir olunur. IX-XIII əsrlər ərəb müəllifləri əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, əl-İstəxri, əl-Məsudi, Əbu Düləf, Əbu Hamid, əl-Əndəlusi əl-Qərnati, Yaqut Həməvi, Zəkəriyyə əl-Qozvini və başqalarının məlumatları bu qəbildəndir. Əsərdə ilk dəfə olaraq, Azərbaycanda ərəb istilaları dövründə Şirvanda baş verən hərbi əməliyyatları obyektiv şərh edən əl-Kufinin³ məlumatları tam şəkildə gətirilir. İzahların əhatəliyi və obyektivliyi baxımından həmin hadisələrin yaşadı və şahidi olan İbn-əl-Əsirin monqolların [15 - 16] basqını və Şirvanın şəhərlərini zəbt etməsinə dair məlumatları xüsusilə qiymətlidir. Əl-Məsudi, İbn Havqəl, Yaqut Həməvi, Zəkəriyyə əl-Qozvini və başqalarının əsərlərində də Şirvanşahlar haqqında müəyyən məlumatlar var. Həmin müəlliflərin tərcümeyi-halları və əsərlərinin xarakteristikası İ. Y. Kraçkovskinin⁴ əsərlərində ətraflı işıqlandırıldığından biz onların üzərində dayanmayacağıq. Şirvanın şəhərlərinin tarixinə dair ən mühüm məxəzlərdən biri IX-XI əsrlərdə Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin siyasi tarixində böyük bir boşluğu dolduran «Tarix-i əl-Bab» əsəridir. XI əsrin son rübünün əvvəlində yazıb-yaratmış müəllifin adı dövrümüzədək gəlib çatmamış, onun Şirvan və Dərbəndin tarixinə aid salnaməsindən isə yalnız türk tarixçisi Münəccimbaşının (1702-ci ildə Məkkədə ölmüşdür) ərəbcə əsərinə daxil etdiyi ayrı-ayrı fəsillər qalmışdır. Həmin fəsillər ingilis və rus dillərinə tərcümələri, geniş şərhlər və ərəbcə mətni ilə birlikdə V. F. Minorski⁵ tərəfindən nəşr edilmişdir.

Əslən bakılı olub əl-Bakuvî kimi tanınan Əbdürrəşid ibn Salih ibn Nuri adlı müəllifin XV əsr ərəbdilli mənbədəki məlumatlarının da əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Bakuvinin «Təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar» adlı tarixi coğrafi əsəri h.806 (1403)-cü ildə yazılmış və dövrümüzədək üzü 1614-cü ildə köçürülmüş və hazırda Paris Milli kitabxanasında 5299 nömrəsi altında saxlanılan ərəb əlyazmasında gəlib çatmışdır. Bu əlyazması 1799-cu ildə de Gin tərəfindən bəzi ixtisarlarla fransız dilinə tərcümə olunmuşdur 1971–ci ildə Z. M. Bünyadov Bakuvinin əsərini ərəbcə mətni və rus dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Bakuvî Şərqi müxtəlif ölkələri barədə məlumat verir, Arran və Şirvanın şəhərlərini, o cümlədən ehtimal ki, yaşadığı Bakını təsvir edir. Bakuvî şəhər, onun qala tikililəri, iqtisadiyyatı, neft və duz hasilatı, əhalisi haqqında olduqca qiymətli məlumatlar verir. Onun Bakı haqqında verdiyi məlumatlar orijinal olub, əvvəlki müəlliflərin əsərlərində təsadüf edilmir. XVI əsrin əvvəllərində Bakuvinin məlumatlarını İbn İyas təkrar etmişdir. XVI əsrin Şirvan tarixi üçün mühüm məxəzlərdən biri də Şirvanşah Dərbəndilər sülaləsinin nümayəndələri haqqında

məlumat verilən [16 - 17] «Tarix-i cənnəti»dir. Münəccimbaşının (XVII əsr) əsərində Şirvanın və Şirvanşah Dərbəndilərin tarixinə dair daha erkən mənbələrdən maraqlı məlumatlar var. Sultanın katibi Şihab əd-Din Məhəmməd ən-Nəsəvinin 1214-1231-ci illəri əhatə edən «Sirət əs-sultan Cəlal od-Din Məngburni» adlı memuar tipli əsərində Şirvanın şəhər və vilayətlərinə, xarəzmşah Cəlal əd-Dini Azərbaycanı işğal edərkən Şirvanşahın vəziyyətinə dair məlumatlar var. Nəsəvinin əsəri O. Udas tərəfindən iki cildə (ərəb mətni və fransız dilinə tərcüməsi) və Z. M. Bünyadov tərəfindən rus dilinə tərcüməsi və şərhilərlə nəşr olunmuşdur. Qəvam əd-Din ibn Əli əl-Bındari əl-İsfahani İmad əd-Din ol-İsfahaninin Şirvan səlcuqlara tabe edildiyi XI-XII əsrlərdə Şirvanşahlar haqqında məlumat verilən əsərinin müxtəsər variantı olan «Zübdət on-nüsra və nüxbət əl-Üsra» əsərini yazmışdır.

Qafqaz və Şimali İran tarixinə dair mənbələrdən biri də Sədrəddin Əli əl-Hüseyninin 1194-cü ilə qədərki hadisələri əhatə edən «Zübdət ət-təvərix (fi) əxbar əl-üməra və-I-mülük əs-Səlcuqiyyə» («Səlcuqilər dövləti haqqında məlumatlar») əsəridir. Sədrəddin Hüseyninin əsəri (ərəb mətni, rusca tərcüməsi, izahlar və əlavələr) 1980-ci ildə nəşr olunmuşdur. Biz həmin əsərdən Şirvan ərazisində Azərbaycan atabəyləri ilə bağlı baş vermiş hadisələrin, atabəylərin səlcuq sultanları, şirvanşahlar və gürcülərlə qarşılıqlı münasibətlərinin işıqlandırılmasında istifadə etmişik.

Şirvanşah şəhərlərinin iqtisadiyyatına dair X əsr anonim müəllifin «Hüdəd əl-aləm», XIII əsr müəllifi Məhəmməd ibn Nəcib Bəkranın «Cahannamə», XIII əsrin anonim coğrafiyaşünasının əsərlərində, Həmdullah Qəzvininin (XIV əsr) «Nühzət əl-qülub»unda və s. irandilli mənbələrdə də çox maraqlı məlumatlar var. Həmin əsərlərdə Şirvanın faydalı qazıntılarından, sənətkarlıq və ticarətdən, burada istehsal olunan müxtəlif mallardan bəhs olunur. XIII-XIV əsrlərdə Elxanilər hakimiyyəti dövründə monqolların basqınları ilə əlaqədar Şirvanda baş verən hadisələr Elxanilərin baş vəziri, həkim və alim Rəşidəddinin «Cami ət-təvərix» adlı məşhur əsərində təsvir edilmişdir. Rəşidəddinin Yaxın və Orta Şərqi ölkələri tarixinin və iqtisadiyyatının son dərəcə maraqlı abidəsi olan «Məkatibati-Rəşidi» əsərində Şirvanın-təsərrüfat həyatına və Şirvanşahlar sülaləsinə dair müəyyən məlumatlar verilir. Köçəri rumlu tayfasından olan Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlunun (d. 1531/32) «Əhsən üt-təvərix» («Tarixlərin ən yaxşısı») əsəri böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada Səfəvi-türk müharibələri ilə əlaqədar Şirvanda baş vermiş tarixi hadisələr, Şirvan üsyanı ətraflı və obyektiv təsvir olunur. Dərbəndilər sülaləsinin XVI əsrin birinci rübünün sonundan 80-ci illərin sonunadək hakimiyyətinə dair məlumat verilir. Həsən bəy Rumlunun bu çoxcildli əsərinin yalnız iki cildi əlyazması halında dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Həmin əlyazması Sankt-Peterburq kütləvi kitabxanasında saxlanılır. Əsərin Hindistanda nəşr olunmuş çap mətni də mövcuddur. I cild bizim istifadə etdiyimiz farsca mətn, II cild isə ingilis dilinə ixtisarla tərcümədir.

XVI əsr Səfəvi-türk müharibələri dövrünə aid mühüm mənbələrdən biri də III Sultan Muradın Azərbaycana bir neçə yürüşünün iştirakçısı Şərəfxan Bidlisinin Şirvandakı siyasi hadisələrə, Şirvanşah Dərbəndilərin hakimiyyət dövrünə dair məlumat verilən ikicildlik "Şərəfnamə" əsəridir. Onun ikinci cildi h.689-1005 (1290-1596)-ci illərdə Azərbaycanda, İranda və [17 - 18] Türkiyədə baş verən hadisələrdən bəhs edən salnamə şəklindədir. Əsərin V. Velyaminov-Zernov tərəfindən nəşr edilmiş fars mətni, habelə fransız, türk və rus dillərinə tərcümələri mövcuddur. Şərəfxan öz əsərində Şirvanın siyasi hadisələrinə dair bir sıra qiymətli məlumatlar vermişdir.

Fəzlullah ibn Ruzbihan Xuncinin (ö. hicri 927/1521) iki əlyazma nüsxəsi qalmış və tərcüməsi V. Minorski tərəfindən ixtisarla nəşr edilmiş "Tarixi-aləm-arayi Əmini" adlı dəyərli əsərində Fərrux Yəsarin hakimiyyət dövrü və onun şeyx Heydər Səfəvi ilə müharibələrinə dair məlumatlara rast gəlirik. Əsərin müəllifi din xadimi, hərtərəfli bilik sahibi, çoxlu səyahət etmiş alim idi. Şah İsmayıl hakimiyyət başına gəldikdən sonra sünnilik tərəfdarı olan Fəzlullah Orta Asiyaya mühacirət etməyə məcbur olmuş, burada müxtəlif hökmdarların saraylarında yaşamışdır. Uzun girişdən ibarət olan "Tarixi-Əmini"də Uzun Həsənin ölümündən - 1478-ci ildən 1490-cı ilədək olmuş hadisələr şərh edilir.

XVI əsrin əvvəllərində Şirvanda baş vermiş hadisələrə dair Xandəmir ləqəbli Qiyasəddin ibn Hümaməddin əl-Hüseyninin (XV əsrin tanınmış İran tarixçisi Mirxondun nəvəsi, d.1475-ö. təq. 1536, Hindistan) "Həbib əssiyər fi əxbari əfrad əl-bəşər" ("Görkəmli adamlar haqqında xəbərləri təsvir edən dost") əsərində də məlumat alınmasını məddahcasına təsvir edir. Xandəmir Həsən bəy Rumluya nisbətən qeyri-obyektiv olsa da, onun şərhləri faktik materialın bolluğu ilə seçilir. Onun əsərinin çoxlu əlyazması müxtəlif kitabxanalarda saxlanılır, daş basması üsulu ilə də bir neçə nəşri var. Xandəmir məlumatlarının bir hissəsini naməlum müəllifin tərcüməsini Denison Rossun [18 - 19] ingilis dilində ixtisarla və şərhilərlə nəşr etdirdiyi "Şah İsmayıl Səfəvinin tarixi" əsərindən götürmüşdür.

Farsdilli tarixçi azərbaycanlı İsgəndər bəy Türkman Münşinin (1560/61-1633/34) dəyərli əsərində də I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə XVI əsr Şirvan tarixinə dair mühüm məlumatlar vardır. Siyasi hadisələrin şahidi və iştirakçısı olan İsgəndər Münşi girişdən və iki bölmədən ibarət olan "Tarixi-aləm arayi Abbasi" ("Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi") əsərində Şirvanda baş vermiş antifeodal üsyanları təsvir etmiş, ölkənin daxili həyatına, habelə türklər əleyhinə hərbi əməliyyatlara dair məlumat vermişdir. İsgəndər Münşinin əsərinin

bizə çoxlu əlyazması gəlib çatmışdır. Biz onun Tehrandə daş basması üsulu ilə çap olunmuş nəşrindən (h. 1314/1896/7), habelə L. Bellanın Münşinin əsərinin yığcam nəqli olan işindən istifadə etmişik.⁷

Abdullah ibn Kiya əl-Mazandarənin "Risaleyi-Fələkiyyə" əsərində XIV əsrin 60-cı illərindən XV əsrin birinci rübünədək Şirvan şəhərlərinin təsərrüfat həyatı barədə bəzi məlumatlar vardır.

Burada XIV-XV əsrlərdə Yaxın Şərq ölkələrində və Zaqafqaziyada, o cümlədən Şirvanda dövlət və maliyyə idarəetməsinə, iqtisadiyyat və s.məsələlərə dair geniş material verilmişdir. Müəllif Təbriz Divanının XIV əsrə aid işlərinin materiallarından istifadə etmişdir, "Risaleyi-Fələkiyyə" XV əsrin ikinci yarısında maliyyə məsələləri üzrə fars katibi tərəfindən təkmilləşdirilmiş şəkildə gəlib çatmışdır. Əsəri yenidən işləmiş şəxs müqəddimədə müəllif haqqında cüzi məlumat vermişdir. Bu nadir əlyazmasının farsca elmi-tənqidi mətnini V. Xints nəşr etdirmişdir. "Risaleyi-Fələkiyyə"nin əlyazmasını Ayasofiya kitabxanasında aşkara çıxarmış Ə. Z. V. Toğan onun faksimilini İstanbulda dərc etdirmişdir.

Şeyx Səfiəddinin XIV əsrin ikinci yarısında dərviş Təvəkkül ibn Bəzzaz tərəfindən tərtib olunmuş "Səfvət əs-səfa" ("Saflığın saflığı") adlı tərcümeyi-halında monqol hökmdarı Arqun zamanında Şirvanşahın vəziyyətinə dair məlumat vardır. Övliyaların həyatından bəhs edən bu sufi əsərinin əlyazmaları qalmış, onun farsca mətni və türkcə tərcüməsi daş basması ilə çap olunmuşdur.

Kəmaləddin Əbdür-Rəzzaq Səmərqəndinin "Mətlə əs-sədeyn və məcmə ol-bəhreyn" ("İki xoşbəxt bürcün doğduğu və iki çayın qovuşduğu yer") əsərində Şirvanşahlar Şeyx İbrahim və I Xəlilullahın Teymur və Şahrux zamanındakı vəziyyətləri təsvir olunur. Əsərin əlyazma nüsxələri, daş basması, habelə Kartmerin fars və fransız dilinə tərcümə nəşrləri mövcuddur.

Şərəfəddin Əli Yəzdinin bir neçə əlyazması gəlib çatmış "Zəfərnəmə" əsərində Teymurun Azərbaycana yürüşləri, Şahruxun hakimiyyət dövrü və onların Şirvanşah Dərbəndilərə - Şeyx İbrahim və onun oğlu I Xəlilullah münasibətlərinə dair müfəssəl məlumat verilir. Biz əsərin farsca mətninin ikicildlik [19 - 20] Tehran nəşrindən istifadə etmişik. Əsərin farsca mətninin Kəlkətədə daş basması ilə çap olunmuş nəşri də var.

Türk tarixçisi İbrahim Pəçəvi (d.1574, Cənub-Şərqi Macarıstan, Fünfkirxen şəhəri - ö. təqr. 1651) XVI əsrin son rübündə Səfəvi-Osmanlı müharibələri hadisələrindən, osmanlıların Şirvanı zəbt etməsindən, türk sultanı qoşunları sırasında Səfəvilərə qarşı vuruşmuş sonuncu Şirvanşahlardan ətraflı bəhs etmişdir. Onun əsərinin Azərbaycan və Gürcüstanla bağlı hissələrini S. S. Cikiya gürcü dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Pəçəvi macar qalalarının alınmasında iştirak etmiş, hamisi Lala Mehmet Paşanın ölümündən sonra (1615) isə əhalini siyahıya almaya görə Anadoluya göndərilmişdi. O, 1624-cü ildə Tokatın dəftərdarı təyin olunmuş, sonralar isə həmin vəzifədə Rumeliyə və Anadoluya dəyişilmişdir. 1641-ci ildə Pəçəvi qulluqdan çıxaraq, əvvəlcə Ofenə, sonra isə Fünfkirxenə köçmüş və burada öz tarix əsərini yazmışdır.

Şirvana, erkən dövr və inkişaf etmiş orta əsrlər Albaniyasına dair bəzi məlumatları Suriya mənbələrindən - Miletli Zəkəriyyə (VI əsr), Suriyalı Mixail (XII əsr), Bar Ebreyin (XIII əsr), N. V. Piqulevskaya və R. Ə. Hüseynov tərəfindən dərc olunmuş əsərlərindən əxz etmişik. [20 - 21]

Şirvan dövlətinin Rusiya ilə ticarət və diplomatik münasibətləri rus salnamələrində və səyyah Afanasi Nikitinin gündəliyində əksini tapmışdır.

Şirvan şəhərlərinin və digər yerlərinin təsərrüfat həyatına, ticarətinə, Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələrə dair məlumatlara ingilis tacirləri Cenkinsonun, Dekket Ceffrinin (XVI əsr), habelə ticarət və diplomatik məqsədlərlə Azərbaycana gəlmiş venesiyalı, gənyalı İtalyan səyyahları - Marko Polo (XIII əsr), Barbaro, Kontarini, Anciolello, Donato da Leze (XV əsr) və başqalarının gündəlik və səyahətnamələrində rast gəlik.

Əsərdə görkəmli alim və tarixçilər V. V. Bartold, İ. Y. Kraçkovski, I. P. Petruşevski, K. V. Treverin tədqiqatlarından, tanınmış rus və xarici şərqşünasların – B. A. Dorn, N. V. Xanikov, V. F. Minorski, Hadi Həsən, Bəkir Kütükoğlu və başqalarının əsərlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Mövzumuzla əlaqədar S. T. Yeremyan, Ş. A. Mesxia, R. K. Kiknadze və N. N. Şengeliyanın, Dağıstan alimləri V. Q. Kotoviç, Ə. R. Şıxsəidov və A. A. Kudryavtsevin əsərləri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Biz, həmçinin Azərbaycan alimləri A. Bakıxanov, Y. A. Paxomov, Ə. Ə. Əlizadə, Z. M. Bünyadov, O. Ə. Əfəndiyevin əsərlərindən istifadə Şirvan şəhərlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətini öyrənmək İ. M. Cəfərov, S. M. Qaziyev, O. Ş. İsmizadə, H. Ciddi və arxeoloqların əsərlərini nəzərdən keçirmişik. Şirvanşahların şəcərəsini və bir sıra digər məsələləri aydınlaşdırmaq məqsədilə Y. A. Paxomov, Ə. V. Rəhimov, M. Ə. Seyfəddini, Ə. M. Rəcəbli və S. A. Dadaşova tərəfindən dərc olunmuş numizmatik materialları tədqiqata cəlb etmişik. Amerika numizmatı D. K. Kuymcanın Amerika numizmatika cəmiyyətində saxlanılan nadir Şirvanşah sikkələrini dərc etməsi mövzumuz üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu bizə III Mənuçöhrün hakimiyyətinin sonunu və I Axsitanın hökmdalığının başlanğıcını dəqiqləşdirməyə imkan verdi.

Yığcam mənbələrə dair materiallar Ə. Ələsgərzadə, M. S. Nemətova və S. D. Kərimzadənin əsərlərindən götürülmüşdür. Şirvanın memarlıq abidələrinin öyrənilməsində S. Ə. Dadaşova, M. Ə. Hüseynov, L. S. Bretanitski və Ə. Salamzadənin tədqiqatlarından istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərini - görkəmli Şirvan şairləri nəslinin yaradıcılığını araşdırarkən, həmçinin, Y. E. Bertels, M. Rəfili və M. A. Dadaşzadənin əsərlərindən bəhrələnməmişik.

Şirvanşahlar sülaləsinə dair ən ilk tədqiqat B. A. Dornun ərəb-fars mənbələri əsasında yazılmış "Şirvanşahların tarixinin öyrənilməsinə təşəbbüs" (1840, alman dilində) əsəridir. Numizmatika məlumatlarının azlığına və o vaxtlar "Tarix-i əl-Bab" salnaməsinin hələ məlum olmadığına baxmayaraq, B. A. Dornun əsəri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. [21 - 22]

A. A. Bakıxanov 1840-cı ildə fars dilində yazdığı "Gülüstanı-İrəm" əsərində Azərbaycan tarixi ilə bağlı Şirvanşahlar haqqında bəzi məlumatlar vermişdir. Bu mövzuya V. V. Bartold da "İslam ensiklopediyası"ndakı məqalələrində və 1924-cü ildə Bakıda "Xəzərsahili vilayətlərin müsəlman dünyası tarixində yeri" adı ilə dərc olunmuş mühazirələrində toxunmuşdur.

Y. A. Paxomov 1923-cü ildə Şirvanşah Kəsrənilərə həsr olunmuş kiçik, lakin əhəmiyyətli bir əsər çap etdirmişdir.⁹ Burada həmin sülalə haqqında numizmatik dəlillər əsasında məlumat verilir. Lakin müəllif Şirvanşahlardan bəzilərinin hakimiyyət illərini düzgün göstərilməmişdir.

1931 -ci ildə İstanbulda Cahangir Zeynalöğlunun "Şirvanşahlar yurdu" adlı elmi-kütləvi kitabı nəşr olunmuşdur. Burada, əsasən, B. A. Dorn və Y. A. Paxomovun yazdıqları təkrar edilir.

Ə. Ə. Əlizadənin "Azərbaycanın XIII-XIV əsrlər sosial-iqtisadi və siyasi tarixi" kitabının (Bakı, 1956) sonuncu kiçik fəslə XIII-XIV əsrlərdə Şirvanda baş vermiş müharibələrlə bağlı hadisələrə və həmin dövrdə hakimiyyət sürmüş Şirvanşahların fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Lakin müəllif Şirvanşahlar dövlətinin sosial-iqtisadi tarixinə, dövlət idarəçiliyi, mədəniyyət və s. məsələlərinə toxunmamışdır.

O. Ə. Əfəndiyevin "XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin yaranması (Bakı, 1961) əsərində Şirvanın Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsi ilə əlaqədar Şirvanşahlar Fərrux Yəsar və II Şeyx İbrahim (Şeyxşah) hakimiyyətindən bəhs edilir. R. Ə. Hüseynov və S. S. Əliyarovun Şirvan-gürcü münasibətlərinə dair müştərək məqaləsi dərc olunmuşdur.

M. X. Şəriflinin "IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri" (Bakı, 1978) kitabının kiçik bir fəslində Şirvanşah Məzyədilər haqqında məlumatlar vardır. Həmin fəsil, başlıca olaraq, "Tarix-i əl-Bab" salnaməsi əsasında yazılmışdır.

Z. M. Bünyadov "Azərbaycan Atabəylər dövləti" (Bakı, 1989) kitabının ayrıca fəslində Şirvanşahların XII əsr - XIII əsrin birinci yarısındakı hakimiyyəti dövründə Şirvanın siyasi tarixini araşdırmışdır. O, həmçinin, Şirvanşahların şəcərəsinə dair bir neçə məqalə dərc etdirmiş, onlardan bəzilərinin hakimiyyət illərini göstərmişdir.¹⁰

İ. P. Petruşevski XV-XVII əsrlər Azərbaycan tarixinə dair bir sıra qiymətli əsərlər nəşr etdirmişdir ki, onların da müəyyən fəsiləri Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə aiddir. "XIII-XIV əsrlərdə İranda əkinçilik və aqrar münasibətlər" kitabında o, İranda feodal rentasına, vergi xərəcələrinə, torpaq mülkiyyəti kateqoriyalarına dair məlumat verərkən Şirvandan bəhs edir. İranın monqol hakimiyyəti dövründə sosial-iqtisadi inkişafının vəziyyətinə dair İ. P. Petruşevskinin məlumatları mövzumuz üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Şirvanşahlar dövlətinin və onların şəcərəsinin öyrənilməsində "Tarix-i əl-Bab" adlı mənbəşünaslıq əsəri ilə bu sülalənin tarixindəki qaranlıq məqamları işıqlandıran V. F. Minorskinin, Fələki Şirvani və Xaqani haqqında, Şirvanın daxili həyatını, onun hökmdarlarının fəaliyyətini izləməyə imkan verən dəyərli tədqiqatın müəllifi Hadi Həsənin mühüm xidməti var.

Şirvanşah Fəribürzdən bəhs edən V. M. Beylisin əsəri də olduqca maraqlıdır. Bu əsərin müəllifi də "Orta əsr Bakısına dair oçerklər" (Bakı, 1964) kitabının müəyyən səhifələrini Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə həsr etmişdir. [22 - 23]

Bununla belə, qeyd etdiyimiz kimi, Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə dair göstərilən tədqiqatlara baxmayaraq, həmin problem bütövlükdə kifayət qədər və hərtərəfli həllini tapmamışdır. Müəlliflər, başlıca olaraq, bu və ya digər dövrdə müharibələrlə bağlı hadisələrlə maraqlanmışlar. Biz Şirvanşahlar dövlətinin tarixini işıqlandırmaq üçün məhz onun bütün aspektlərini - VI əsrdən XVI əsrdək Şirvanın tarixi-coğrafi şəraiti, şəhərlərinin vəziyyəti, burada məskunlaşmış tayfa və xalqlar, sənətkarlıq və ticarət, sosial münasibətlər, dövlət quruculuğu və mədəniyyət məsələlərini araşdırmağı zəruri saydıq. Şirvanşahların şəcərəsini bu dövlətin yaranmasından süqutunadək izləyərək, bir sıra Şirvanşahın (III Mənuçöhr, I Axsitan, I Xəlilullah, I Fərrux Yəsar və b.) hakimiyyət illərini numizmatika və epigrafiyanın son məlumatlarına əsasən dəqiqləşdirdik. Biz, həmçinin, indiyədək elm aləminə məlum olmayan iki Şirvanşahı - II Fərrux Yəsar, III Axsitanı üzə çıxardıq və sonuncunun oğlu Keykavus ibn Axsitanın adını dəqiqləşdirdik. Əsər yazılarkən burada adı çəkilən ən mühüm məxəzlərdən əla və ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən çoxlu miqdarda digər materiallar da tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu monoqrafiyanın müəllifinin Şirvanın tarixi ilə bağlı bir sıra əsəri dərc olunmuşdur.

II FƏSİL

ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİ VI ƏSR-IX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

§1. Şirvanın tarixi-coğrafi xarakteristikası

Orta əsrlər erməni, ərəb və fars müəllifləri Xəzər dənizinin qərb sahilində, Kürdən şərqdə yerləşib, qədim Qafqaz Albaniyasının, yaxud erkən orta əsrlər Arranın bir hissəsi olan vilayəti Şərvan və ya Şirvan adlandıırırdılar.

Şirvan toponiminə bir sıra ölkələrin yer adlarında - Türkiyə Kürdüstanında, Şimali İraqda, Cənubi Azərbaycanda (qərb hissəsi, Xoydan cənubda) və Xorasan yaxınlığında rast gəlinir. Şirvan İraq tayfalarından birinin adı kimi də çəkilir.¹ Lakin bütün ərəb mənbələrində Şirvan adı ilə yanaşı Şirvan formasına da təsadüf edilir. Bunu gürcü salnamələri də təsdiq edir. Şirvan adının etimologiyasının müxtəlif yozumları (şirlər diyarı, süd ölkəsi, Ənuşirəvanın adının qısaldılmış forması və s.) məlumdur. Ən ağlabatan Şirvan sözünün şir, yaxud şər tayfasının adından törəməsi ehtimalını irəli sürən V. F. Minorskinin fikridir. O, həmçinin yazır: "Şirvan adını Şərqi Qafqazın bir sıra yerlərinə Xəzərin cənub sahillərindən (Gilan, Deyləm) köçüb gələnlərin köhnə məskənləri ilə bağlılığını göstərən adlar sırasına daxil etmək mümkündür".³ Orta əsrlərdə Şirvan vilayətinin sərhədləri istilalar nəticəsində ölkənin inzibati bölgüsünün dəyişməsi ilə tez-tez dəyişikliyə uğrayırdı. Müəyyən dövrlərdə Şirvanın bir hissəsi Atropatenanın tərkibinə daxil olmuşdur.⁴ Bir çox hallarda onun sərhədləri Cənubi Dağıstanın şəhər və kəndlərinə qədər gedib çatırdı.

Antik müəlliflər Şirvanın adını çəkmirlər. Bu ad Sasanilər dövründən məlumdur. Əl-Bəlazuri Şirvanşah adını Xosrov Ənuşirəvanın Şərqi Zaqafqaziyyəyə təyin etdiyi xırda padşahlar sırasında çəkir.⁵ İbn Xordadbeh ilk Sasani şahənşahı Ərdəşirin (224-241-ci illər) vilayət hakimlərinə verdiyi şirvanşah (şirvanın bir variantı) titulunun adını Çəkir.⁶ "Aşxaratsuys"da - "VII əsr erməni coğrafiyası"nda VII əsrin ikinci yarısında Albaniyanın mərzbanlar - Sasani canişinləri oturan 11 vilayəti arasında Bazkan (Balasakan), Dərbənd, Çola, Təvəspark (Tobərsəran), Şirvan (Şruan), Xoruan (Xsrvan? Ehtimal ki, Xursan-S. A.) və başqalarının adlarını sadalayır. Bu vilayətlərin siyahısı, ehtimal ki, Albaniyanın Sasanilər vaxtında inzibati cəhətdən mərzbanlıqlara bölündüyü dövrdən qalmışdır. Ərəblərin dövündə və sonralar həmin vilayətlər Şirvan dövlətinin tərkibinə daxil idi.

Şirvan ölkəsinin adı çəkilən ən qədim mənbə elə həmin "Erməni coğrafiyası"dır. Burada Şirvanın coğrafi mövqeyi verilmişdir: "Qafqaz dağları iki silsiləyə bölünür: biri düz istiqamətdə [24 - 25] Şirvan ölkəsinə və Xsrvana tərəf ta Xorsvemədək gedib çıxır;⁸ ikincisindən isə şimala Atıl çayına doğru axan Zərm * çayı başlanır. Bu silsilə sonra şimala doğru yönəlir... Əlgminon bataqlığına və dənizin içərilərinə qədər gedib çıxan və Əbzud Qubad adlanan uzun sədd onun davamıdır. Bu dənizin şimal tərəfində massagetlər (maskutlar- S. A.) yaşayır. Vardan düzündə Qafqaz sıra dağlarının gəlib çatdığı və Dəmirqapı Dərbənd divarının uzandığı Xəzər dənizinə qədər dənizin içində iri qala tikilmişdir. Şimal tərəfdə (Dərbənddən -S. A.) dənizin yaxınlığında hun məmləkəti yerləşir..."⁹

Bu lokallaşdırmaya görə VII əsrin əvvəllərində Şirvan vilayətinin ərazisi Dərbənddən Qafqaz sıra dağları boyunca Xorsvemə, yəni Xursan qalasına, xurs tayfası ölkəsinin (indiki Xızı rayonu) sərhədlərinədək və ehtimal ki, Abşeron da daxil olmaqla Kür çayının mənsəbinədək uzanırdı. "Əlgminon bataqlığı və dənizə qədər" sözləri, görünür, Kür çayının geniş bataqlıq və qamışlıqla örtülmüş mənsəbinə və deltasına işarədir.¹⁰ Abşeron yarımadasından şimalda 40° 58,5' şimal en dairəsində dağlar dəniz sahilinə qədər uzanır. Bilavasitə qum təpələrindən və 1,75 km enində sahil düzənliyindən sonra yamacları sıldırımlı, zirvəsi bir neçə şiş uclu qayadan ibarət Beşbarmaq adı ilə tanınan dağ ucalır. Zirvənin lap başında qaya uclarının arasında "Xızır zində" piriinin xarabalıqları qalır. Qayanın ətəklərində, enişli yaylada və dağın yamaclarında möhkəm qala divar və bürclərinin qalıqları durur.¹¹ Yerli əhali arasında bu qaya və piri haqqında indiyədək müxtəlif rəvayətlər dolaşmaqdadır.

IX əsr bir ərəb mənbəyində Musanın yol yoldaşını Xızır qala barədə söhbətindən bəhs edən Quran hədisindən danışılır. Müəllif əlavə edir ki, "bu qaya Şərvan qayası, dəniz - Cilan dənizi, şəhər Bacarvan şəhəridir". O, sonra deyir: "Farslar Musa qayasının yerləşdiyi Şəbran torpaqlarına qədər bütün ölkəni istila etmişdilər. Həmin qayada dirilik çeşməsi var".¹² Görünür, Xızırın adı IX əsr mənbəyinin (İbn Xordadbeh) xatırladığı Beşbarmaq dağındakı pirlə qədimdən bağlı olmuşdur.

Burada sərhəd istehkamları - V əsrin sonu-VI əsrin əvvəllərində tikilmiş bir-birindən 220 m aralı iki divardan ibarət gil sədlər mövcud idi.¹³ I Qubad (488-531) onları Xəzər dənizi ilə Qafqaz dağlarının qolları arasındakı keçiddə, Beşbarmaq dağının başında tikdirmişdi. Həmin istehkamlar Barmaq divarı adlanırdı. Ərəb tarixçisi əl-Məsudi bunu xatırlayaraq yazırdı: "əl-Bab haqqında, Kəsra Ənuşirəvanın atası Qubad ibn Firuzun Məsqət deyilən yerdə daşdan tikilmiş şəhərə bənzər qərribə tikililər inşa etməsi haqqında - Şirvanda tikdirdiyi

* VII əsr erməni coğrafiyasında Zərm çayının adı Ərmən kimi çəkilir. Markvart onu Terekle eyniləşdirir.⁸

Sur ət-tın (palçıqdan hörülmüş hasar) adı ilə məşhur olan divarlar, Bərməki kimi tanınan və Bərdə vilayətinə [25 - 26] bitişən daş divar haqqında çoxlu xəbərlər var...".¹⁴ Müəllif Məşqətdən danışarkən, ehtimal ki, indiki Quba rayonunu, Firuzun adını qoruyub saxlamış müasir Quba şəhərini nəzərdə tuturdu.

Çiy kərpicdən hörülmüş divar Sasanilər dövründə xəzərsahili keçidin qabağını kəsən "uzun sədlər"dən ən cənubda olanı idi. Sonralar, I Qubad zamanında Şirvan ölkəsində müdafiə sədlərinin birinci hissəsindən 23 km şimalda Əbzud Qubad* adlanan ikinci hissəsi çəkildi. Bu sədd Gilgilçay boyunca uzanıb gedirdi. Şaporan (Şəbəran) şəhəri onun yaxınlığında yerləşirdi. Bu, X əsr müəllifinin Sur ət-tın adı ilə xatırladığı Gilgilçay, yaxud Şəbəran səddi idi.¹⁵ Sasanilərin möhtəşəm müdafiə səddi olan Gilgilçay səddinin uzunluğu təqribən 30 km-ə (onun 20 km-i çiy kərpicdən, qalan hissəsi daşdan çəkilmişdi), divarların qalınlığı və hündürlüyü təqribən 8 m-ə çatırdı. Səddin qurtaracağına dağ zirvəsindəki nəhəng qaya üzərində müdafiə məqsədilə Çıraqqala qalası tikilmişdi. Baş bürcü hörmə üsuluna görə Bakıdakı qız qalasını xatırladan nəhəng istehkam olan Çıraqqala təqribən V əsrdə tikilmişdir. Beşbarmaqdan şimala doğru sahil boyu, ehtimal ki, Sasani dövrünə aid qədim şəhər yerlərinin xarabalıqlarına və qalıqlarına rast gəlinir.¹⁶ Onlardan biri, ehtimal ki, IX əsr müəlliflərinin adını çəkdiyi Beşbarmaq yaxınlığındakı Bacarvan şəhəri idi.¹⁷

Üçüncü maneə səddi Samur çayından və Massaget hökmdarlığının paytaxtı Cora - Çoladan şimalda çəkilmişdi. Burada Rubas çayının düzənliyə çıxdığı yerdə dağlar yenidən dəniz sahilinə yaxınlaşır. "Uzun sədlər" in xarabalıqları Torpaqqala şəhər yeri yaxınlığında bu günədək qalmaqdadır.¹⁸ Dördüncü sədd əvvəlkilərdən daha əzəmətli idi. Dərbənd təpəsinin şimal-şərq [26 - 27] hissəsində tikilmiş bu istehkamin qalıqları arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində e.ə. VIII-VI əsrlərə aid təbəqələrdə aşkara çıxarılmışdır. V əsrdə Sasani hökmdarı II Yoşdəgird (438-455-ci illər) zamanında bu istehkamlar əsasında Dərbənd qalasıdan dənizə qədər bütün keçidin qabağını kəsərək, təpənin zirvəsində uzanan qala divarları ucaldılmışdı.¹⁹ Qala divarları təpə üzərində salınmış möhkəm içqalaya bitişirdi.²⁰ Sonralar çiy kərpicdən olan divarlara lap yaxın, sanki ona üzlük kimi şimal daş divarı tikilmişdi.²¹ Dərbəndin daş divan I Xosrov Ənuşirəvan (531-579-cu illər) dövründə tikilməyə başlamış və 567-ci ildə, başqa bir fərziyyəyə görə isə, 547-ci ildə başa çatdırılmışdır.²² Sasani inşaat sənətinin misilsiz qiymətə malik abidələrindən olan Dərbənd divarlarının üzlüklərində 20-dək Pəhləvi kitabəsi vardır.²³ Sasanilər dənizdən başlayaraq, əzəmətli daş tikililər - şəhərin şimal və cənub divarları, içqala və Dərbənd qala divarının davamı olub, dağlar boyu qərb istiqamətində 40 km-dək uzanan dağ səddi inşa etmişdilər. Bu sədd dənizdən başlayaraq, Qafqaz sıra dağlarının düşməni üçün keçilməz çıxıntılarını qırılmaz müdafiə xətti kimi düşünülmüşdü. Ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə divarlar dənizin içərilərində gedib çıxırdı.²⁴ Dərbənd divarı tikildikdən sonra şəhərdən şimala doğru qalıqları Oqni stansiyasından 6-7 km aralı indiyədək duran bir divar da ucaldılmışdı.²⁵

Sasanilər şərqə Ön Qafqaz çöllərində yaşayan köçəri şimal tayfa və xalqlarının - maskutların, alanların, hun, sabir, xəzər və başqa türk tayfalarının Zaqaqaziyaya və İrana keçmələrinin qabağını kəsən belə istehkamların tikilməsində maraqlı idilər. Bizans da Dərbənd keçidinin və Sasanilərin şimal sərhədlərinin onun üçün təhlükə törədən köçəri tayfalara qarşı möhkəmləndirilməsinə çalışırdı. VIII əsr tarix əsərində xəbər verilir ki, V əsrdə imperator Markian (450-457-ci illər) Dərbənd divarlarını tikmək üçün maddi yardım göstərmiş, "bu iş öz xəzinəsindən çoxlu talant sərf etmişdi".²⁶

VI əsrdə Sasanilər dövlətinin şimal sərhədindəki ən mühüm strateji əhəmiyyətli məntəqələri Dərbənd və Dər-i alan (Alan qapısı) keçidləri idi. Beləliklə, Sasanilərin Dərbənd bölgəsində möhkəmləndikləri bir əsr ərzində - V əsrin ortalarından VI əsrin ortalarına qədər fars padşahları Şirvan ərazisində İran torpaqlarına ardı-arası kəsilməyən hücumlar edən köçəri tayfalardan müdafiə məqsədilə nəhəng istehkamlar tikmişdilər. Buna görə də, Şirvan ərazisi böyük strateji əhəmiyyətə malik idi.

Ərəb tarixçisi əl-Məsudi (943-cü 11) bu istehkamların əhəmiyyəti haqqında aşağıdakıları yazırdı: "Əgər Allah hər şeyi görməyi, böyüklüyü və mərhəməti ilə İran şahlarına (mülük-ül-furs) əl-Bab şəhəri, onun quru, dəniz və dağlarda olan divarları və digər qalaların tikilməsinə, həmçinin, müxtəlif xalqlardan olan adamların yerləşdirilməsinə, müxtəlif dərəcəli hökmdarlar təyin etməsinə kömək göstərməsəydi onda xəzərlər, alanlar, səriqlər, türklər və adları çəkilən [27 - 28] digər xalqlar, şübhəsiz, Bərdə, ər-Ran, (Arran), Beyləqan, Azərbaycan, Zəncan, Əbhər, Qəzvin, Həmədan, Dinavər, Nihavənd vilayətlərinə və digər yerlərə gəlib çıxardılar".²⁷

Nəhəng sərhəd istehkamlarının tikilməsi, əsasən, Albaniyanın ən varlı vilayəti olan Şirvanın hesabına təmin olunan böyük maliyyə vəsaiti və insan qüvvəsi tələb edirdi.

VII əsr müəllifi "Böyük Çoğa (Dərbənd) şəhərinin əzəmətli divarlarından, fars hökmdarlarının Qafqaz dağları ilə Şərq dənizi** arasındakı keçidi tutmaq məqsədilə möhkəm istehkamlar tikmək üçün memarlar toplanılmasına və çoxlu materiallar axtarılıb tapılmasına böyük vəsait sərf edərək, ölkəni əldən salınmasından" danışır.²⁸

* Göylərə ucalan (şah) Qubad

** Alban və erməni müəllifləri Xəzər dənizini Şərq dənizi adlandırırdılar.

Ərəblər dövründə (X əsr və sonralar) Şirvanın sərhədləri şimalda Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəkləri, cənub-qərbdə onu Arrandan və Muğandan ayıran Kür çayı, şimal-qərbdə Qanıx (Alazan) çayı, Şərqdə Xəzər dənizi idi.

XIV əsrin birinci yarısında (1340-cı il) Həmdullah Qəzvini yazırdı: "Şirvan ölkəsi Kür sahillərindən Dərbəndə (Bab əl-Əbvab)²⁹ qədər uzanır. Şirvan ərazisi Qafqaz dağlarının şimal yamaclarından axıb gələn aşağıdakı altı çayla suvarılır: cənubda Bakı ilə Kürün mənəbi arasında Xəzər dənizinə tökülən Pirsaat, Ağsu, Girdiman, Göyçay, üstündə Qəbələ yerləşən Türyançay və Şəkinin suvarıldığı Əlicançay şərqdə Cənubi Dağıstan (Dərbənd) və Şirvan ərazisindən Rubas, Gülkəri, Samur, Qudyalçay, Qaraçay, Vəlvələçay, Gilgilçay, Ataçay, Sumqayıt çayları axıb Xəzər dənizinə tökülür.

Min il ərzində (VI-XVI əsrlər) qədim Şirvanşahlar sülaləsinin hakimiyyət sürdüyü Şirvan vilayətinə bərəkətli məhsuldar düzənliklər, gözəl otlaqları, çəmənlik və meşələri olan ovalıqlar daxil idi. Burada heyvan bəsləyir, taxıl becərdilər. Kənd təsərrüfatı inkişaf etmişdi. Meyvə bağları var idi. Kür çayının və dənizin yaxınlığı əhalini qiymətli balıq növləri ilə təmin edirdi. Şirvan torpağı neftlə, duzla, müxtəlif faydalı qazıntılarla - qiymətli metallarla, minerallarla, gillə zəngin idi.

Alban tarixçisi Musa Kalankatlı "Albaniya tarixi" əsərində VII əsr Albaniyasından bəhs edərək yazırdı: "Qafqazın hündür dağlarının qoynunda yerləşən Albaniya ölkəsi təbiətin bəxş etdiyi əlvan nemətləri ilə gözəl və füsunkardır. Bu torpaqdan sakit-sakit axan Kür çayı özü ilə külli miqdarda iri və xırda balıq gətirir və Xəzər dənizinə tökülür. Onun çöllərində bol taxıl və şərab, neft və duz, ipək və pambıq, saysız hesabsız zeytun ağacları var. Dağlarında qızıl, gümüş, mis və oxra çıxarılır. Vəhşi heyvanlar: şir, pələng, bəbir, gur, cürbəcür quşlar, qartal, şahin və s. yaşayır".³⁰ Göstərilən məlumatlar, şübhəsiz, Şirvana da şamildir. Belə ki, Abşeronda ta qədimdən neft və duz hasil olunur, Şamaxıda çəkil, pambıq və üzüm becərilir, arpa, buğda və s. əkilirdi. Vəhşi heyvanlara dair mənbələrdə verilən məlumatları Bakı yaxınlığındakı üzərində şir, pələng, gur, kulan və sair heyvanlar təsvir olunmuş Qobustan və Abşeron qayaüstü təsvirləri də təsdiq edir. Kənd təsərrüfatı və heyvandarlığın, habelə dağ-mədən işinin və onunla bağlı metal emalının inkişafı əhalinin rifahını təmin edirdi. Şirvanın tarixini tədqiq etmiş A. A. Bakıxanovun təbirincə "Şirvan Qafqaz ölkəsinin ən gözəl və ən geniş vilayətlərindəndir".³¹

§2. Şirvanın əhalisi

Şirvan qədimdən Dərbənd və Dəryal keçidləri vasitəsilə şimaldan eləcə də şərqdən və cənubdan (İran vasitəsilə) gəlmiş oturaq və köçəri tayfalarla məskunlaşmışdı. Min illər boyu Şirvan torpağı bir-birini əvəz edən Qafqaz və türkdilli tayfalar arasında rəngarəng əlaqələr meydanı olmuşdur. Bunu təkcə yazılı mənbələr deyil, arxeoloji və toponimik məlumatlar da təsdiq edir.

V əsr müəllifi Favstos Buzand IV əsrin birinci yarısı ilə bağlı hadisələrdən danışarkən maskut hökmdarı Sanesanın "müxtəlif köçəri tayfalardan" ibarət qoşunu sırasında hunların, [29 - 30] təvəsparların, xəçmatakların, ijmaxların, balasaçilərin və i.a. adını çəkir. Ehtimal ki, müəllif Balasakanın əhalisini balasaçı adlandırmışdır.¹

VII əsrin əvvəlinə aid anonim bir mənbədə Cənubi Dağıstanda, Şirvanda və Xəzər dənizinin qərb sahillərində məskunlaşmış tayfalar sadalanır. Mətnədə adları çəkilən və ehtimal ki, bəziləri istisna olmaqla, ölkənin avtohton əhalisi olan ləklər, hunlar, xəzərlər, zekenlər (tsekanlar), xenuklar (xenavilər), kaspilər, şərvanlar, xsranlar, təvəsparlar, xəçmataklar, ijmaxlar, bakanlar, pikonaklar (peçeneqlər), maskutlar² Dərbənd, Şəki, Muğan düzü, Şirvan, Siyəzən, Xızı, Beşbarmaq, Təbərsəran, Xaçmaz, Şamaxı, Bakı və Quba zonaları hüduqlarında yayılmışdılar.

Bu tayfalardan bəziləri "Qafqaz dağları qollarının gəlib çatdığı və Dərbənd divarının, dənizdə əzəmətli qalanın ucaldıldığı» Xəzər sahillərində yaşayırdılar. İndiki ləzgilərin əcdadları olan ləklər bu gün də Quba rayonunun şimal hissəsində, Dərbəndin yaxınlığında yaşayırlar. Bir sıra erkən orta əsr müəllifləri hunların, sabirlərin, xəzərlərin Albaniyaya keçib gəlmələrindən, basqınlarından bəhs etmişlər. Hunlar Qafqazda ilk dəfə eramızın II əsrinin ikinci yarısında görünmüşlər. Aqafangelə görə, hunlar Albaniyaya Dərbənd (Çor) keçidindən III əsrin birinci yarısında və sonralar, IV əsrin birinci yarısında və axırında (395-ci il)⁴ girmişlər. Hunların Albaniyaya, Dərbəndə, Şirvana, Muğana və başqa vilayətlərə basqınları V-VI əsrlərdə də davam etmişdir. Həm də, hun ordası konqlomeratında, xaylandurlar, V-VI əsrlərdə isə sabirlər də var idi.⁵

VII-IX əsrlərdə Qəbələyə, Muğana girən sabirlər, xəzərlər və bu vilayətlərin toponimikasında öz izlərini qoymuşlar.⁶ "Erməni coğrafiyası"nda adı çəkilən zekenlər (tsekanlar), ehtimal ki, Şəki vilayətinin əhalisi - şəkiliyəndir. Erməni mətnindəki xenukların (antik müəlliflərdə genioxlar) adları Şəki rayonundakı Yuxarı və aşağı Göynük və Bozdağın ətəyində balaca Göynük çayının adlarında həkk olmuşdur. Kaspilər Abşerondan cənubda, Kür və Araz çaylarının arasında və Xəzər (Kaspi) dənizinin sahillərində yaşamışlar. Şərvanlar Şirvan vilayətində yaşayırdılar. Bu, Şirvanın qədim etnotoponim formasında rast gəlinən ilk adıdır. Xsranları anonim X əsr mənbəyində adı çəkilən Xursan (Xunsar) vüayəti ilə əlaqələndirmək mümkündür. Bu vilayət Dərbənd

rayonunun cənub hissəsində, Beşbarmaq⁷ dağına qədərki ərazidə yerləşirdi. Təvəsparlar erkən orta əsrlərdə Şirvanşahlara tabe olan Cənubi Dağıstanda Təbərsəranda lokallaşdırılır. Xəçmtaklar tayfasının adı Vartaşen (indiki Oğuz S. A.) rayonundakı Xaçmaz kəndi və qalasının, habelə Xəzər dənizi sahilindəki Xaçmaz şəhərinin adında qalmışdır. Ehtimal ki, Favstos Buzandin (V əsr) xatırladığı ijməxlar IV əsrdə Şamaxı ətrafında, bakanlar isə Bakıda və Abşeronda yaşamışlar. Pikonaklar (peçeneqlər) etnonimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonundakı Biçənək kəndi və aşırımının adında mühafizə olmuşdur. Buna bənzər toponim VII əsrdə Şirvanda da mövcud ola bilərdi. Maskutlar indiki Quba rayonunda və Abşeronda yaşamışlar. Bu toponimlərin adı IV əsrin birinci yarısında Maskut hökmdarı Sanesananın erməni hökmdarı ilə müharibəsini təsvir edən V əsr müəllifinin əsərində çəkilir. Bu mənbədə "böyük Kür çayı"⁸ maskutların sərhədi kimi göstərilir. Massaget - maskut tayfaları Şabran səddindən şimalda, dəniz sahili boyunca yaşayırdılar. [30 - 31] VII əsrə aid anonim mənbədə aşağıdakılar bildirilir: "Xəzər dənizinin şimal tərəfində, Qafqaz sıra dağlarının gəlib çatdığı dənizə qədər Vardanian düzənliyində maskutlar yaşayır. Dərbənd səddi buradadır".⁹ Erməni və ərəb mənbələrinə görə irandilli maskutların - Qafqaz massagetlərinin ölkəsi indiki Dağıstanın Dərbənd rayonunun Xəzərsahili ərazisində eləcə də, Azərbaycan Respublikasının Quba, Qusar və Dəvəçi rayonlarında,¹⁰ Abşeron və Muğan düzündə yerləşirdi. Massagetlər Baş Qafqaz silsiləsi ilə dəniz sahili arasında, Dərbənddən Abşerona və Muğan düzünə qədərki bərkətli vüayətdə məskun idilər. Bu ərazilər Samur çayının aşağı axınına və cənuba doğru axan başqa çaylar vasitəsilə suvarılırdı.¹¹

VII əsr məxəzində Samur və Gilgilçay çayları arasındakı düzənlik Mazkut¹², IX-X əsrlər ərəb mənbələrində Məsqət¹³, sonralar orta əsrlərdə isə Müşkür¹⁴ adlanmışdır. Artıq eramızın I əsrində maskutların öz hökmdarlığı var idi. Hökmdarlığın paytaxtı adı ehtimal ki, Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən məğlub edilmiş (VI) çol adh türk tayfasının adından götürülmüş Çor, yaxud Çol şəhəri idi.¹⁵ V. Q. Kotoviç bu toponimi başqa cür yozur: "Məlumdur ki, Cor və ondan törəmə Çor, Çoğa, Çola, Çul və s. adlar Dərbənd keçidinin ən qədim adlarından biridir. Markvartın fikrincə, o, İran mənşəlidir, müasir fars dilində cer yerdə yarıq, yarıq, çat deməkdir. Cor adının bu cür yozumunu xəzəryanı yolda ən dar keçid olan Dərbənd keçidində tətbiq etmək tamamilə məqbuldur".¹⁶ Çor (Çoğa, yaxud Çol) şəhəri Torpaqqala şəhər yerində Bilici stansiyasından 1 km aralı, Dərbənddən 25 km cənubda Rubas və Gülgəri çayları arasında yerləşirdi.¹⁷ Maskutlar Xəzər dənizi boyunca Dərbənddən Kürün mənsəbinədək olan ərazini tuturdular.¹⁸ Bakan vilayəti - ehtimal ki, Bakı və Abşeron yarımadası da bu hökmdarlığın tərkibinə daxil idi - Massagetlərin - maskutların adı metatezaya uğramış halda Abşerondakı Maşağa kəndinin adında mühafizə olunmuşdur.¹⁹

Massaget Arşakiləri hökmdarlığı 510-cu ildə Sasanilər tərəfindən məhv edildikdən və Albaniyada hökmdar hakimiyyətinə [31 - 32] son qoyulduqdan sonra Şirvan vilayətində Şəbərənçay və Gilgilçay çayları arasındakı ərazidə Şirvanşahlar dövləti adlanan kiçik siyasi qurum meydana gəldi.²⁰ X əsrdə Massaget Arşakiləri hökmdarlığına məxsus torpaqlar Şirvan ərazisinə daxil idi. Onun şimal sərhəddi Dərbənd idi. Sonralar Məsqət vilayəti, X-XI əsrlər ərəb müəlliflərinə görə, Samur çayı, Xəzər dənizi, ləklər ölkəsi və Şəbərənla²¹ məhdudlaşır, başqa sözlə, indiki Quba rayonunun cənub və şimal hissələrinə müvafiq gəlirdi.

Şirvan ərazisində qədimlərdə müxtəlif tayfalar məskunlaşmışdı. Onların arasında Qafqaz qatı ilə yanaşı, irandilli qat da var idi. Ehtimal ki, irandilli əhali bu rayonda eramızdan əvvəl I minilliyin birinci yarısında peyda olmuşdu. Məlumdur ki, skif tayfaları Azərbaycandan keçmiş və şübhəsiz, onların müəyyən hissəsi bu bölgədə məskən salmışdı. Bunu arxeoloji materiallar da təsdiqləyir.²² Quba rayonunun, Abşeronun və Muğanın bir sıra toponimləri irandilli leksikaya mənsubdur.²³ Erməni, ərəb və fars mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, Sasani hökmdarları, I Qubad, I Xosrov Ənuşirəvan V-VI əsrlərdə özlərinin şimal sərhədlərini köçəri türklərin basqınlarından qorunmaq üçün bir sıra istehkamlar və Dərbənd divarını tikdirmiş,²⁴ Lahican, Təbərstan, Gilan və s. yerlərdən bəzi irandilli tayfaları şimal-şərqi Azərbaycana, daha doğrusu, Şirvan vilayəti bölgəsinə köçürmüşdülər. Bu adlar həmin zonanın toponimikasında da əksini tapmışdır. (Şirvan, Lahic - İsmayılı rayonunda, Ləhəş - Abşeronda, Təbərsəran - Cənubi Dağıstanda, Gürgan - Abşeronda və s. Bəzi tədqiqatçıların (A. A. Bakıxanov²⁵, M. H. Vəliyev-Baharlı²⁶) fikrincə, Xəzər dənizinin qərb sahili boyunca Abşerondan Dərbəndədək məskunlaşmış tatlar buraya köçürülmüş qədim iranlıların qalıqlarıdır. Tatlar, heç şübhəsiz, Şirvan ərazisinin ən qədim etnik təbəqələrindəndir.

Ərəb müəlliflərinin məlumatına görə, Muğan əyalətində körfəzdən aralı maqların yaşadığı böyük kənd var idi.²⁷ Bəzi alimlərin fikrincə, Muğanda qədim maq tayfası yaşamış, Sasanilər dövründə və daha əvvəl onların arasında kahinlər təbəqəsi yaranmışdı. Muğan sözü bir çox şərq, o cümlədən Muğan düzü,²⁸ Muğan şəhəri toponimik terminlərinin əsasını təşkil edir.

Ərəb müəllifləri Şirvanda kürd məskənlərinin olduğunu göstərmişlər. X əsr mənbəyində kürdlərin yaşadıkları yerlərin adları sadalanaraq deyilirdi: "Onlar pərakəndə halda Azərbaycanda və Ermənistanda, Aranda, Beyləqanda və Bab əl-Əbvabda yaşayırdılar".²⁹ İsmayılı rayonundakı Kürdüvan, Kürdmatı, Abşerondakı Kürdəxanı kəndləri və Kürdəmir şəhəri kürdlərin həmin yerlərdə məskunlaşmasına sübutdur.

Şirvanda Qafqaz və İran mənşəli toponimlərlə yanaşı, bu ölkənin qədim sakinlərinin dilləri ilə bağlı olmayan və etimoloji mənsubiyyəti türk tipli dillər zərəsinə müəyyənləşdirilən etnonimlər və antroponomiya

faktları ilə təmsil olunan kənd adları da mövcuddur. Narrativ (təhkiyə xarakterli) mənbələrlə yanaşı lapidar (yığcam) mənbələrin toponimikasının öyrənilməsi köçəri türklərin Şirvana hələ erkən orta əsrlərdə gəldiklərini göstərir. Panili Priskin verdiyi məlumata görə erkən orta əsr mənbələrində türklərlə eyniləşdirilən hunlar³⁰ V əsrdə Abşeronu hücum etmişdilər.³¹ Hunların, sabirlərin, xəzərlərin və başqa türk tayfalarının Şirvan vilayətinə soxulmalarını və basqınlarını erməni müəllifləri Yeğişe, Favstos Buzand (V əsr) və Gevond (VIII əsr) da qeyd etmişlər.³² Yeğişeyə görə, hunlar artıq V əsrin ikinci yarısında Şimali Qafqaza gəlmiş, Xəzər dənizi və Qafqaz [32 - 33] dağları boyunca uzanan vadini Dərbəndəyə tutmuşdular, 503-cü ildə sabirlər Zaqafqaziyaya və Albaniyaya hücum etmişdilər.³³

VII əsrin əvvəli anonim müəllifin məlumatına görə Xəzər dənizinin şimal-qərbində Atil (Volqa) çayınadək türkdilli savir-sabir tayfaları yaşayırdı.³⁴ İbn Xordadbeh (IX əsr) qeyd edir ki, Bab əl-Əbvabdan o yana Suvar (Savir) səltənətidir.³⁵

Mitilənli Zəkəriyyə 555-ci ilə aid salnaməsində qeyd edir ki, qapının, yəni Dərbəndin arxasında, Dağıstanda və Şimali Qafqazda "avqar (auanqur), sabir, burqar, alan, kurtarqar, avar, xəzər, dirmar, sirurqur, baqrasik, kulas, abdel, eftali tayfaları yaşayır. Bu on üç xalq çadırlarda yaşayır, malqara, balıq və vəhşi heyvan əti ilə dolanırlar".³⁶ VI əsrdə aid bu salnamədə adı çəkilən tayfalar çadırlarda yaşayan köçərilər kimi xarakterizə olunur. Onların əksəriyyəti türk-dilli tayfalardır. On üç addan doqquzu ar, ər, ur, sonluğu ilə bitir. Onlardan burqarlar (bulqarlar), sabirlər, avarlar, xəzərlər, abdellər, eftalilər, saraqurlar (sirurqurlar), onoqurlar (auanqurlar) və başqalarının türkdilli olmaları digər mənbələrdən məlumdur.³⁷ Türkdilli tayfalarla yanaşı, burada VI əsr mənbəyi müəllifinin maskutlar, yaxud massagetlər hesab etdiyi irandilli olanların da adı çəkilir.³⁸

Beləliklə, mənbələrə əsasən erkən orta əsrlərdə Cənubi və Şimali Dağıstanda və Şimali Qafqazda müxtəlif türkdilli tayfalar yaşamışlar. Göstərilən türk tayfaların yayıldığı ərazi Şirvan vilayətinə yaxındır. Ehtimal ki, türk tayfalarının ayrı-aynı qrupları cənuba, Şirvana da gəlib çıxmış, Dərbənd keçidindən keçib gələn hunlar, sabirlər, xəzərlər və digər köçəri ordalarla birlikdə burada məskunlaşmışdır. Sabirlərin adı Şirvanın toponimikasında bir sıra yaşayış məntəqəsinin adlarında qalmışdır. Mənbələr təsdiq edir ki, Xosrov Ənuşirəvan (531-579) xəzərlər üzərində qələbə çaldıqdan sonra üç min əsir türk ailəsini (50 min nəfər adam) Arrana və Azərbaycana köçürmüşdü. İbn Misqəveyhin sözlərinə görə türk əsirlərinin cərgəsi on fərsəxə (təqribən 60 km) qədər uzanırdı.³⁹ Başqa mənbələrə görə, köçürülən ailələrin sayı 10.000-ə çatırdı.⁴⁰

Beləliklə, VI əsrdə türklərin Arrana, Şirvana və Muğana güclü miqrasiyası baş verirdi. Bu ölkələrin toponimikasında türk ünsürlərinin mövcud olmasına - (Qobu, Türkan - Abşeronda, Qala Süvar, Sabiroba-Xaçmaz rayonunda, Balisakan, Biləcəri, Biləsuvar, Biçənək, Qıpçaq, Xəzəryurd, Xəzəryaylaq, Xəzər - Salyan rayonunda) müxtəlif türkdilli tayfaların Şirvan zonasına və qonşu vilayətlərə gəlmələrinə dair narrativ və lapidar mənbələrin verdiyi məlumatları da təsdiq edərək, ölkədə erkən orta əsrlərdən - III-IV əsrlərdən (hunlar) başlayaraq, VI-VIII əsrlərdə daha intensiv şəkildə (sabirlər, xəzərlər, peçeneqlər və b.) türkləşmə prosesi getdiyini göstərir. Eramızın əvvəlindən Şirvanda, Arranda oturaq həyata keçən həmin türk tayfaları Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak edən mühüm komponentlərdən olmuşlar. Bu tayfaların yayılmasının öyrənilməsi qədim Azərbaycanın türkləşmə məsələsi ilə sıx bağlı olan azərbaycanlıların etnogenezi probleminin işıqlandırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Mənbələr göstərir ki, Şirvanda nəzərdən keçirdiyimiz Qafqaz, İran və türk mənşəli qədim əhali ilə yanaşı, VI-IX əsrlərdə və sonralar ərəblər də yaşamışdır. [33 - 34]

X əsr ərəb müəllifi əl-Məsudinin yazdığına görə "Haydaqla əl-Bab arasında ərəb dilindən savayı heç bir dildə yaxşı danışa bilməyən müsəlman ərəblər yaşayır. Onlar meşələrdə, cəngəlliklərdə, vadilərdə, iri çayların sahilində, hələ vaxtı ilə ərəb səhrələrindən qaçıb gələnlərin tutduqları kəndlərdə yaşayırlar. Onlar Haydaq məmləkəti ilə sərhəddə yaşayır, lakin ondan cəngəllik iri çaylar vasitəsilə qorunurlar. Onlarla əl-Babın arasında məsafə üç milə (bir fərsəx) qədərdir. Əl-Babın əhalisi onlara kömək göstərir".⁴¹

Əl-Bəlazuri (IX əsr) və əl-Qərnatinin (XII əsr) məlumatına görə ərəb sərkərdəsi Məsləmə ibn Əbd-əl-Məlik (VIII əsr) Dərbənddə, onun ətraf kəndlərində və Təbəşəranda Mosuldan, Dəməşqdən, Tədmurdan, Hələbdən, Suriya və əl-Cəzairənin digər şəhərlərindən 24 min ərəb əsgəri (Qərnatidə - ailəsi) yerləşdirilmişdi; Dərbəndin dörd məhəlləsi müvafiq olaraq, Dəməşq, Hims, Kufə və əl-Cəzirə adlandırılmışdı.⁴²

XII əsrdə İbn əl-Əzraq dağlarda və Dərbəndin ətrafında hələ ölkənin Xilafət tərəfindən istila edildiyi vaxtdan burada yaşayan ərəblərə rast gəldiyini göstərir.⁴³ Ərəblər Şirvanda sonrakı əsrlərdə də yaşamışlar. Şirvanın toponimikasında vaxtilə ərəblərin yaşadıkları bir sıra yaşayış məntəqəsinin adında "ərəb" sözü qalmışdır: Quba rayonunda - Ərəbəli, Ərəbkeymuraz, Ərəbdəhnə, Ərəbhacı; Şamaxı rayonunda - Ərəblər, Ərəbuşağı, Ərəbqədim, Ərəbşamlı, Ərəbşahverdi; Kürdəmir rayonunda - Ərəbqiyaslı, Ərəbçəltikçi, Ərəbsarvan; Salyan rayonunda - Ərəbbəbirxan, Ərəbqardaşxan və i.a.⁴⁴

Abşeron toponimikasının təhlili eyni ərazidə bir neçə toponimika qatının mövcud olduğunu göstərir. Bu baxımdan Əmircan kəndi səciyyəvidir. Onun müasir adı ilə yanaşı, heç bir dəyişikliyə uğramayan köhnə adı - Xilə də qalmışdır. Bu ada Azərbaycanın digər rayonlarında (məsələn, keçmiş Xıllı rayonu və rayon mərkəzi, Qazıməmməd rayonunda Dağ Xıllı kəndi) [34 - 35] rast gəlmək olar. Zeydlits keçmiş Cavad qəzasında Xilə və

Xilu adlı iki kəndin adını çəkir⁴⁵, 13 əsr ərzində doyişikliyə uğramadan dövrümüzədək saxlanıb qalmış Xile adının tarixi Azərbaycanın ərəblər tərəfindən istilasına gedib çıxır. İraqda müstəqil əmirliyə malik olduqları Hillədən buraya köçüb gəlmiş rəbiə tayfaları kompakt halda Bərdədə, Şamaxıda və Şirvanın digər yerlərində məskən salırdılar.⁴⁶ Ehtimal ki, Abşerondakı Xilə kəndi İraqdakı Hilənin adı ilə adlandırılmışdır. Belə ki, burada məhz həmin yerdən gəlmiş və sonralar türklərlə qaynayıb-qarıxmış ərəblər məskən salmışdılar. Lakin ərəblər bu yerin ilk sakinləri deyildilər. Abşerondakı Xilənin qədim əhalisi haqqında burada skiflərin yaşadıklarını təsdiq edən arxeoloji tapıntılar xəbər verir.⁴⁷

Şirvanın toponimikasının təhlili bizi aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır. Qədim zamanlarda Şirvan ərazisində buranın toponimikasında iz qoyan müxtəlif tayfalar məskən salmışlar. Mənbələr və toponomik məlumatlar göstərir ki, Qafqaz, irandilli və türkdilli tayfalardan ibarət yerli əhali eramızın əvvəlindən etibarən köçəri türklərlə intensiv surətdə qaynayıb-qarıxmışdır. Türk tayfalarının burada dərin kök salması Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm komponentlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycanda məskunlaşmış ərəb tayfaları yerli əhali ilə qaynayıb-qarıxmış, dilləri aradan çıxmış, onun izləri yalnız toponimikada və məhəlli leksikada qalmışdılar. Bu, ərəb istilasımada Azərbaycanca türk və İran ünsürlərinin davamlı və sabit olduğunu göstərir.⁴⁸

§3. Şirvanın şəhər və kəndləri

"Erməni coğrafiyası"nın müəllifi Albaniyada şəhər və kəndlərin mövcud olduğunu qeyd edir: "Burada bərkətli çöllər, şəhərlər, qalalar, kəndlər, çoxlu çay və qamışlıqlar var"¹.

Şirvan ərazisində aparılan qazıntı işləri nəticəsində burada Mezolit və Tunc dövrlərinə aid qədim yaşayış məskənləri, I-II əsrlər antik müəlliflərinin verdikləri məlumatların da təsdiq etdiyi qədim və erkən orta əsrlərə aid şəhərlər aşkara çıxarılmışdır.

Böyük Plini (23-79-cu illər) yazırdı ki, Albaniyanın əsas şəhəri Kabalakadır.² Yunan coğrafiyaşünası Ptolomey (70-147-ci illər) Qafqaz Albaniyasında 29 şəhər və kənd olduğunu xəbər verirdi. O, bunların arasında Xabala, Moseqa, Albana, Samexiya, yaxud Kamexiya, Ketara, Baruka və başqalarının adını çəkir.³ Bəzi alimlər (d'Anvil, Tomaşek, Tsellari, Barbye və b.) həmin adları Qəbələ (Cabalaca, Chabala), Dərbənd (Albania), Şamaxı (Samechia, Camechia), Bakı (Gaetara, Baruca) şəhərləri ilə eyniləşdirilir. Ptolomeyin xatırladığı Moseqa (Mosega) toponimində ola bilər ki, Quba rayonunda və Abşeronun cənub sahillərini əhatə edən ərazidə yaşamış massaget - maskut tayfasının adı əks olunmuşdur.

Mitilenli Zəkəriyyənin (555-ci il) salnaməsində aşağıdakı məlumatlar verilir: "... bu şimal məmləkətində iyirmi dörd yepiskopu olan beş mömin xalq yaşayır. Qurzan və Ermənistan dilləri [35 - 36] yunan dilinə bənzəyən bir yerdir, onların İran şahına tabe olan xristian hakimi var. Arran da öz dili, xaçpərəst xalqı olan bir diyardır. Onların İran şahına tabe olan hökmdarları var... Bazqun öz dilinə malik olub, hunlar ölkəsi hüdudlarına yerləşən Xəzər qapısına və sahilinə qədər uzanan bir ərazidir..."⁴ Yuxarıda adı çəkilən mətndə VI əsrdə hökmdarları fars, yəni Sasani şahlarına tabe olan Gürcüstan və Arrandan - Albaniyadan danışılır. Onların öz dilləri gürcü və Arran dilləri var idi və xristian dininə etiqad edirdilər. Beləliklə, Z. M. Bünyadovun haqlı olaraq göstərdiyi kimi "...nə Qurzan, nə Arran, etnik və ya siyasi cəhətdən Ermənistanın bir hissəsi olmamışlar. Bu birlik təkə dini birlikdir..."⁵ Sonra Zəkəriyyə dili Arran dilindən fərqlənən Bazqun ölkəsini qeyd edir. Markvarta görə, mətndə göstərilən ərazi hüdudları xəzər sahili boyunca Xəzər qapısına (Dərbənd keçidi) qədər uzanan Maskut ölkəsinə məxsusdur.⁶ Bazqunun Kürün Xəzər dənizi boyunca uzanan sağ sahil vilayəti Balasakanın adının təhrif edilmiş şəkli (Bazkan-Bazqun) olmasına dair N. Adontsun fərziyyəsi daha inandırıcıdır. Maskut-ərazilər artıq eramızın 1-ci əsridə burada özlərinin dövlətini yaratmış irandilli tayfalar idi.⁸ Ona görə də Böyük Plini 1-ci əsrdə Albaniya ilə yanaşı "Massagetlər ölkəsi"nin də Arran - Albaniyadan fərqlənən ayrıca siyasi və etnik birlik kimi adını çəkir. Bunu Ravenli Anonimin IV-V əsrlərə aid olan məlumatları da təsdiq edir. Zaqafqaziya ölkələrinin siyasi qurumlarından danışarkən onlar patria Siunia Caucatorum (Siunik), patria Albania, patria Masageton, patria Caspiae (Balasakan - S. A.) və i.a. adlarını çəkirlər. Göründüyü kimi, patria Masageton Zaqafqaziyanın siyasi qurumları sistemində müəyyən yer tuturdu.⁹

VI əsrin əvvəlində Massaget Arşakilər hökmdarlığı Sasanilər tərəfindən aradan qaldırıldıqdan sonra Şabrançay və Gilgilçay hövzələri arasındakı ərazidə Şirvanşahlar adlı kiçik feodal mülkiyyəti yarandı.¹⁰ Sonralar X əsrdə Şirvanın ərazisi xeyli genişləndi. Şimali şərqdə Dərbənd, şimal-qərbdə Şəki və cənubda Muğan müəyyən vaxtlarda onun tərkibində olmuşdur. "VII əsr erməni coğrafiyası"na görə Şirvana aşağıdakı şəhərlər daxil idi: Şirvan, Xsran, Dərbənd, Təvəspər, Xəçmatak, Xenok, Xenuki, İjamax, Bakan, Maskut.¹¹ Bütün bu toponimlər etnonim formasında verilmişdir. Sonra Şirvanın da daxil olduğu Albaniya bölməsində Şake, şərq tərəfdən Vostani - Martspan (yəni fars canişini - mərzbanın paytaxtı) adlandırılan Kavaqak (Qəbələ) şəhərlərinin adı çəkilir. "Erməni coğrafiyası"nda və Gevondda adı çəkilən Geqavu - Gelavu toponimi, ehtimal ki, Şamaxı şəhərinin yaxınlığındakı Kalva kəndi ilə lokallaşdırılır.¹² [36 - 37]

“VII əsr erməni coğrafiyası” Xəzər dənizi sahillərində və Araz Çayının şimalında* bərqərar olan Paytakaran əyalətini Arsaxın yaxınlığında, Utidən şərqdə yerləşdirir.¹³ Bu lokallaşdırmaya əsasən IV-V əsrlərdə, Abşeron yarımadası da daxil olmaqla, Şirvanın Xəzər sahili boyunca cənub-şərq hissəsi və Muğanın bir hissəsi Kür və Araz¹⁴ çaylarının aşağı axarları arasındakı eyniadlı mərkəzi şəhəri olan Paytakaran əyalətinə daxil idi.^{**} Bunu həmin əyalətə aid bəzi toponimlər də təsdiq edir.¹⁵

"Erməni coğrafiyası"na görə Paytakaranın tərkibinə aşağıdakı qavalar (kantonlar, mahallar) daxil idi: "1. Xrakot-Peroj, 2. Vardanakert, 3. Yeotnporakian-Bagink, 4. Rotibaqa, 5. Bağanroq, 6. Arospijan, 7. Qani, 8. Atli, 9. Bağavan, 10. Spandaran-Peroj 11. Hürmüz-Peroj, 12. Alevan"¹⁶ Bu mahallann bəziləri Şirvanın tərkibinə daxil idi.

Paytakaran adına yalnız "Erməni coğrafiyası"nda rast gəlinir.¹⁷ Antik məxəzlərdə o, Kaspiana - Kaspiane, yaxud patria Casnia, qalan erməni mənbələrində isə Kaspk, Kazbk, Kaspits Ölkəsi, Parsits ölkəsi, sadəcə Parsk, yaxud Balasakan adlanır.¹⁸ Balasakan adı III əsrdən, Sasani hökmdarı I Şapurun (243-təqr. 273-cü illər) kitabələrindən¹⁹ məlum olub, ehtimal ki, ərəb mənbələrindəki Beyləqanın ən qədim yerli adıdır. Balasakan toponiminin birinci komponenti bala, yaxud bağa Allah, səcdəgah, ikinci komponenti - sakan isə fars dilində cəm halda saklar (tayfa) deməkdir. Balasakan sakların allahı, səcdəgahı mənasını bildirir. Ehtimal ki, bu şəhər Zərdüştiyin ibadət mərkəzi olmuşdur.

Paytakaran iki komponentdən ibarətdir: paytak - paytaxt (fars dilində) sözünün təhrif olunmuş şəkli və Arran - Albaniyanın yerli adı. Paytakaran Arranın paytaxtı deməkdir. IV-VII əsrlərdə Mil düzündə yerləşən vilayət və onun mərkəzi şəhəri belə adlanırdı. Ərəblərin dövründə o, Beyləqan adlandırılırdı.²⁰

Xrakot-Peroj iki komponentdən ibarətdir: Xrakot, K. P. Patkanovun fikrincə, erməni dilində od, atəş,²¹ Peroj isə İran adı Perozun (ehtimal ki, Sasani hökmdarının, 459-484-cü illər) erməni formasıdır. Ola bilsin ki, adı sonralar vilayətə və şəhərə keçmiş məbəd - atəşgah belə adlanmışdır. S. T. Yeremyanın fikrincə, Paytakaranın indiki Mil düzünü tutan bu ilk qavarı həm də Paytakaranın şəhər ərazisi idi.²²

Vardanakert Muğan düzündə bir hissəsini tuturdu. Onun eyni-adlı mərkəzi şəhəri (ərəb müəlliflərində Varsan)²³ Araz çayının sağ sahilində, Qarasu çayının [37 - 38] ona töküldüyü yerdən aşağıda Altan qalasının xarabalıqlarının qaldığı yerdə idi.²⁴

Biz K. P. Patkanovun²⁵ fikrinin əksinə olaraq belə hesab edirik ki, Rotibağa və Bağanrod semantik baxımdan ayrı-ayrı toponimlərdir. Rotibağanı²⁶ Rude-bağa izafəti kimi transkripsiya etmək mümkündür ki bu da allah çayı, yaxud ilahi çay deməkdir. Maraqlıdır ki, indiki halda bağa sözü qədim formasında verilmişdir.²⁷ Məlumdur ki, ölkə VII əsrdə ərəblər tərəfindən istila edildikdən və burada islam dini yayıldıqdan sonra Arranda, Şirvanda və Zaqafqaziyanın digər ölkələrində qədim məbədlər müsəlmanlaşdırılmağa, ərəb-müsəlman dini adları ilə adlandırılmağa başladı.²⁸ Qədim məbədlərin, bütxanaların yerində pirlər, xanəqahlar, türbələr, məqbərələr və i.a. meydana gəldi. Adı çəkilən Rotibağa Rude-bağa toponiminin adı çay və allah sözlərindən yaranmışdır. Həmin çay Abşerondan cənubda, Kürün yaxınlığından axan Pirsaat çayı ola bilərdi. Onun birinci komponenti pir - məbəd, ibadətqah, ikinci komponenti - saat isə, ehtimal ki, təhrif olunmuş ərəbcə - səad (yüksək, ulvi, xoşbəxtlik bəxş edən) sözü, yaxud Səid şəxs adıdır. Beləliklə, Pirsaat, ola bilər ki, müqəddəs pir, yaxud Piri-Səid (Səidin piri) deməkdir. Həmin çay Paytakaran əyalətində olmuşdur. Orta əsrlərdə (XII əsrdə) Pirsaat çayının aşağı axarındakı sıldırımlı sahilində ibadətqana - xanəqah tikilmişdi.²⁹ Bu abidə yarım dağılmış halda dövrümüzədək gəlib çatmışdır. İndi həmin yerdə, ehtimal ki, qədim bütperəstlik məbədinin, yaxud Rude-bağa səcdəgahının yerində salınmış Xanəqah adlı yaşayış məntəqəsi vardır. Rude-bağa Pirsaat çay xanəqahı ərazisindəki, Pir-Səid kəndinin yerində yaşayış məntəqəsinin adı idi.

Bağanrod allahların çayı, daha doğrusu, allaha, (günəşə, oda) sığınış edənlərin çayı deməkdir. Məlumdur ki, bir sıra yaşayış yerlərinin adında hidronimlər iştirak edir. Bu adlar mənşəcə ən qədim adlar sayılır, belə ki, insan bu və ya digər yerdə məskən salarkən, ilk növbədə, çay qırağında, su başında ev tikirdi.³⁰ Ehtimal ki, Bağanrod Muğan düzündəki Bağanrod çayının (indiki Bulqarçay) höndəvərində yerləşən eyniadlı vilayətin mərkəzi idi. Bağ^{***} tayfasının vilayəti "Albaniya tarixi"ndə də xatırlanır: "Bağların (bağk) vilayəti kafir Babanın (Babəkin) əleyhinə üsyana qalxdı. Və o, İrandan gələrək ölkəni tutub viran qoydu, Bağların qadınlarını və uşaqlarını qılıncdan keçirdi".³²

Paytakaran əyalətinin vilayət və şəhər adları içərisində bizi aşağıdakı ikisi də maraqlandırır: Atli Bağavan və Yeotnporakian -Bagink. Biz də K. P. Patkanov³³ və S. T. Yeremyan³⁴ kimi belə hesab edirik ki, Atli Bağavan Atşi-Bağavan - Atəşi-Bağavan adının təhrif olunması nəticəsində meydana gəlmişdir. Həmin toponimi

* Mətdə Araz çayının qərbində getmişdir. Görünür, müəllif Arazın aşağı axarı edərək, çayın sol sahilini nəzərdə tutmuşdur.

** Bir sıra müəlliflərin (J.Sen-Marten, K.P.Patkanov, Ə.Kəsrəvi-Təbrizi, R.Hyuzei, K.V.Trever və b.) fikrincə, Bakı və Abşeron Paytakaran tərkibinə daxil olmuşlar.

*** "Erməni coğrafiyası" nda "bakan" tayfasının adına Asiya Sarmatıyası tayfaları sadalanarkən rast gəlinir. "Bakanlar Xəzər dənizi sahilində Dərbənd höndəvərində yaşayırdılar" (səh.38). S. T. Yeremyanın xəritəsində ("Ermənistan Aşxaratsuysa" görə) onlar bir qədər cənubda, Abşeronun yaxınlığında göstərilirlər. Sukranın nəşr etdirdiyi "Coğrafiya"da (səh 37) bu tayfalanın adı "bağanlar" kimi verilmişdir.

sonralar, VIII əsrdə Gevond Atşi-Baquan³⁵ şəklində xatırlamışdır. Atşi-Bağavan toponimi Bağavanın odu, allah şəhərinin odu demək olub, Bakının ərazisi ilə lokallaşdırılır. Gürcü salnaməsində Bakının "VII əsr erməni coğrafiyası"nda [38 - 39] qeyd edilmiş qədim adı - Bağavan qorunub saxlanmışdır ki, bu da hər iki adı eyniləşdirməyə imkan verir.³⁶

Məlumdur ki, Bakı bölgəsi hələ erkən orta əsr mənbələrində sönməyən odların yandığı yer kimi xatırlanır. Bu barədə ilk məlumata V əsr Bizans müəllif Panili Priskdə rast gəlinir. Skifiyadan Midiyadək yolu sonralar "ittifaq bağlamaq üçün Romaya gəlmiş" hun başçılarından dilindən təsvir edən Panili Prisk nəql edir ki, farslar tərəfindən təqib olunan hun qoşunları ölkəni qarət edərək Midiyadan Skifiyaya "... sualtı qayalarından alov qalxan... (ex petra maritim tlamma ardet)" başqa yolla qayıtdılar.³⁷ N. Xanikovun fikrincə, bu məlumat "şəksiz, əbədi Bakı odlarına aiddir".³⁸ Abşeron yarımadasında Pirallahı adasında, Suraxanı kəndində, Bakı buxtasında, Qız qalası yaxınlığında sahildə, şubanı dağında yanar qazların yer səthinə çıxmasını orta əsr müəllifləri qeyd etmişlər.

Neft və yanar qaz mənbələri ilə zəngin olan Abşeron da Paytakaran əyalətinə daxil idi. Ehtimal ki, Atşi-Bağavan adı qədim zamanlarda Bakı həndəvərində, yaxud Abşeronda mövcud ola bilən qədim atəşpərəstlik məbədləri ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, Bakı əhalisi arasında indiyədək belə bir rəvayət dolaşır ki, İçəri şəhərdəki Cümə məscidi qədim atəşpərəstlik məbədinin yerində tikilmişdir. 1873-cü ildə Bakıda Cümə məscidini görmüş səyyahların təsvirinə görə məscidin ortasında üstləri örtülməmiş dörd tağ ucalırdı. Bu tağlar məsciddən qədim olub, müsəlmanların məscidə cevdirdikləri qədim atəşpərəstlik məbədinin qalıqları idi.³⁹

Gətirilən toponomik məlumatlar və yazılı mənbələr, ehtimal ki, Zaqafqaziyada Zərdüştiyin mərkəzi olan Abşeron bölgəsində və Bakıda ta qədimdən oda sitayişin mövcud olduğunu göstərir.

IX əsrdən etibarən və sonralar ərəb, fars və türk mənbələri Bakıdan atəşpərəstlərin yaşadığı əbədi odlar şəhəri kimi bəhs etmişlər. 862-ci ildə Xilafətin uyğur xaqanı Bögü xanın yanına göndərdiyi səfir yolüstü Bakıda olmuş və xaqana Bakı haqqında əbədi odlar diyarı kimi danışmışdır.⁴⁰

"VII əsr erməni coğrafiyası"nda Paytakaran əyalətində-Yeotnporakian - Bagink toponiminin adı çəkilir.⁴¹ Yeotnporakian -Bagink qədim erməni dilində "yeddi oyuqlu məbəd" deməkdir. Bu toponimin adı, görünür, atəşpərəstlərin ibadətگاهی, yaxud Abşeronda məşhur yanar qazların çıxması ilə bağlıdır.⁴² Burada söhbət məzdəgizmin sitayiş abidəsindən kənd adına [39 - 40] çevrilmiş atəşpərəstlik məbədidən gedir.⁴³ Abşerondakı Suraxanı kəndində bir çox yerdə yanar qaz üzə çıxırdı. Bu barədə orta əsr mənbələrində məlumat verilir. 1863-cü ildə səyyah Kempfer Suraxanı odlarının təsvirini vermiş, bu yeri "yanar çöl" adlandırmışdır. Kempfer xəbər verir: "...qədim fars tayfası nəslindən olan iki nəfər, gəlmə atəşpərəst hindlilər tikdikləri divarın ətrafında hərəkətsiz halda oturaraq, əbədi tanrıya dua oxuyur, yerdən çıxan alova baxaraq ona səcdə edirdilər". O, sonra yazır: "...əvvəllər buradan beş yüz metr kənarda aralarında bir vaxtlar bu alovun yandığı yan-yana yeddi oyuq görünürdü. Həmin alov sönəndən sonra od mənim təsvir etdiyim yerdən üzə çıxmışdır" ⁴ Kempferin təsvirinə əsasən həmin yerdə XVII əsrin sonunadək və XVIII əsrdə Suraxanıda ibadətğahdan və hind atəşpərəstlərinin hücrələrindən ibarət Atəşgah tikilməsindən (həmin atəşgah dövrümüzədək gəlib çatmışdır) xeyli əvvəl atəşpərəstlərin "Yeddi oyuqlu ibadətگاهی" olmuşdur. Yeotnporakian - Bagink – yeddi oyuqlu məbəd adı altında Kempferin yeddi sönmüş oyuq kimi təsvir etdiyi od məbədinin gizləndiyi də ehtimal edilə bilər. Bunu Suraxanı adı da təsdiq edir.

Suraxanı adı tat, (İran) leksikasına mənsubdur. Məlumdur ki, Suraxanıda qədimdən irandilli tatlar məskunlaşmışlar. Suraxanı toponimi iki komponentdən ibarətdir: surax - fars və tat dillərində çala, çuxur, oyuq, deşik⁴⁵, xanı isə mənbə, qaynaq, çeşmə, fəvvarə deməkdir. Beləliklə, Suraxanı oyuqdan, deşikdən qaynağıb daşan, fəvvarə vuran deməkdir. Əl-Məsudi Suraxanıdan od püskürən mənbə kimi bəhs etmişdir. Bütün bunlar bizə onu Yeotnporakian -Baginklə - yeddi oyuqlu ibadətğahla eyniləşdirməyə imkan verir.

"VII əsr erməni coğrafiyasında Dəşti-Bazkan⁴⁶ (Dəşti- Balasakanın⁴⁷ müxtəsər variantı), yəni Bazkan çölü, yaxud Balasakan çölü toponiminin də adı çəkilir. Mənası sakların allahının çölü demək olan Dəşti-Balasakan Muğan çölündə lokallaşdırılır. Qeyd olunan coğrafiyada haqqında bəhs olunan xalqların adlarının öyrənilməsi göstərir ki, bir sıra şəhər və vilayətlərin adları bu yerlərdə qədimdən məskunlaşmış qəbilə və tayfaların adından götürülmüşdür. Bu fərziyyəni Şirvan toponimikasının öyrənilməsi də təsdiq edir. Bəhs edilən coğrafiya kitabında Albaniyada Yexni-Xeni toponiminin və Şəki rayonundakı Baş Göynük, Aşağı Göynük kənd adlarının nəşət etdiyi xenok, xenuk, xenu⁴⁸ tayfalarının adları çəkilir. Bunu Xeni mahal və şəhər toponiminin "İberiyanın və Aquan (Alazan)⁴⁹ çayının, yəni Şəki rayonunun adları çəkilən kəndlərinin yerində lokallaşdırılması da təsdiq edir. Xeni toponimi və xenok, xenuk etnonimlərində Strabonun⁵⁰ qeyd etdiyi və ehtimal ki, Albaniyaya Qara dənizin şərq sahillərindən köçüb gəlmiş qədim Qafqaz tayfası genioxların adı əksini tapmışdır.

Paytakaranda Spandaran - Peroj və Hürmüz – Peroj⁵¹ terminlərinin də adları çəkilir. Bu toponimlərdəki ikinci söz adı Şirvan, Arran və Muğan vilayətlərinin toponimikasında qalmış Sasani hökmdarı Peroz - Firuzun

(V əsr) adındandır. Spandaran - Peroj (İsfəndiyar Perozun təhrif olunmuş şəkli) və Hörmüz - Peroj adları, ehtimal ki, məbədər olan vilayətlərdə, zərdüştlük kultu - oda sitayişlə bağlıdır. Hörmüz-Peroj toponiminin adı Sasanilər dövlətində Zərdüştlüyün yeddi əsas məbədindən biri kimi VII əsrin əvvəlinə aid "Sasani qanunnaməsi"ndə adı çəkilir.⁵² Bizcə, o Muğanda lokallaşır. "Coğrafiya"nın müəllif Paytakaranda Mil və Muğan, Şirvan və Arranın bir sıra rayonlarında bol pambıq və dəmyə arpa yetişdiyini qeyd [40 - 41] edir. Arran və Şirvanda Firuzun adı ilə bağlı Perozapat (Partav - Bərdə)⁵³, habelə indiki Quba rayonunda lokallaşdırılan Firuz-Qubad⁵⁴ şəhərləri məlumdur. Adları əvvəlcə çəkilən iki toponimin harada yerləşdiyi müəyyənləşdirilməmişdir, yalnız onların Zərdüştlüyünün nüfuzunun xüsusilə güclü olduğunu Şirvan bölgəsində, Muğanda olmaları ehtimal edilə bilər.

Paytakarana aid edilən son termin Alevan, görünür, Quba rayonundakı Alpan kəndinə müvafiqdir, Ehtimal ki, Alpan - Albana öz adını albanlardan götürmüşdür.

Albaniya əyalətinə daxil edilən Şake toponimi, çox güman ki, sakların adı ilə bağlı olub, müasir Şəki rayonunda lokallaşan həm vilayət, həm də şəhər bildirmişdir.

"Albaniya tarixi"ndə bizim Şirvanda lokallaşdırdığımız aşağıdakı məskən və şəhərlərin adı çəkilir: Çoğa (Çola, Tçor, Zur)- Dərbənddən cənubda Torpaqçala şəhər yerinin yerində qala və şəhər; Kapaqa (Qəbələ) - vilayət və şəhər; Aqven (Alven, ehtimal ki, antik müəlliflərdəki Albana); Baqasakan - vilayət və şəhər (Mil düzü, Beyləqan şəhəri); Şake, Dərbənd - şəhər-qala.⁵⁵

Gevondun (VIII əsr) "Xəlifələrin tarixi" əsərində Baqasan çölünün (Dəşti - Beyləqan), Dərbəndin, Maskutlar məmləkətinin (Quba rayonu), Aşti-Baquan (Bakı odları), Spatar - Peroz, Hörmüz - Peroz vilayətlərinin adları çəkilir. Gevond Kürün şimal tərəfində Xecar (Ucar), Kaqa (Qala), Ostani-Mərzpanyan (Qəbələ), Geqavu (Gelavu- Kalva), Şəki, Xeni (Göynük), Xozmas (Xaçmaz; keçmiş Vartaşen, indiki Oğuz rayonunda) kənd və qala⁵⁶ yer adlarını qeyd edir.

Şirvanın adları çəkilən şəhərləri Şirvanşahlar dövlətinin mühüm inzibati və siyasi mərkəzləri idi. Orta əsr ərəb və fars mənbələri Şirvan şəhərlərinin qədimliyini və müxtəlif köçəri tayfaların Şimaldan Sasanilər İranının və sonralar Xilafətin zəngin vilayətlərinə talançı basqınlarının qarşısında sipər olan bu vilayətin mühüm iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini qeyd etmişlər.

Şirvanın əhalisi ta qədimdən sıx olmuşdur. Onun ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində burada Mezolit (Qobustan), Tunc dövrlərinə və erkən orta əsrlərə aid inkişaf etmiş təsərrüfat həyatına malik bir sıra məskənlər aşkara çıxarılmışdır. Bu bölgədə məskunlaşmış qədim tayfalar maldarlıqla, əkinçiliklə, balıqçılıqla və müxtəlif sənət növləri ilə məşğul olurdular. Bu tayfalar qonşu Qafqaz və Şərqi əhalisi ilə iqtisadi və mədəni əlaqə saxlayırdılar. Məhsuldar qüvvələrin və mübadilənin inkişafı ibtidai icma münasibətlərinin dağılmasına, tayfa daxilində mülki bərabərsizliyin inkişaf etməsinə, siniflərin yaranmağa başlamasına səbəb oldu. Eramızın ilk əsrlərində erkən feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi üçün zəmin yarandı. Bu münasibətlərin sonrakı inkişafı erkən orta əsr şəhərlərinin yaranmasına gətirib çıxardı. Azərbaycanda belə şəhərlər, başlıca olaraq, hücum qorxusu və hərbi təhlükə ilə əlaqədar müdafiə bürcləri olan qala divarları ilə əhatə edilmiş qədim məskən yerlərində meydana gəlirdi. Həmin şəhərlər vilayətlərin inzibati və siyasi mərkəzləri idi. Bəzi şəhərlər möhkəmləndirilmiş düşərgələrdən yararır, bəziləri isə təbii sərvətlərin (mis və dəmir filizi, neft, duz və digər faydalı qazıntılar) istismarı ilə əlaqədar salınırdı. Məlumdur ki, sosial-iqtisadi kateqoriya kimi orta əsrlər feodal şəhərinin meydana gəlməsində həlledici amil məhsuldar qüvvələrin (sənətkarlıq) və ticarətin inkişafıdır. Erkən orta əsr Şirvan şəhəri kənd mühiti - əkinçilik və [41 - 42] bostançılıqla bağlı idi. Mənbələrdə Şirvanın şəhərləri haqqında olduqca dağınıq və cüzi məlumat verilir, onların arxeoloji tədqiqi isə hələlik kafi deyildir. Ona görə də bu şəhərlərin yaranması və inkişafı məsələsi gələcək arxeoloji kəşflərlə bağlı olan öyrənilmiş problem olaraq qalır.

Sasanilər dövründə Şirvanda erkən orta əsr şəhərlərinin intensiv sürətdə yaranması və inkişafı qeyd edilir. Pəhləvi və ərəb mənbələri (İbn Xordadbehin "Şəhristan hayi-İran" əsəri, Qudama, Bəlazuri, İbn Havqəl və b.) mövcud Şirvan və Azərbaycan şəhərlərinin möhkəmləndirilməsindən, İranın Sasanilər hökmdarlarının yeni şəhərlər saldırməsindən xəbər verirlər. Belə ki, Qəbələ, Beyləqan və Bərdənin salınmasını I Qubadın (488-531-ci illər), Şəbəran, Kərkər*, Bab əl-Əbvab və Məsqət şəhərlərinin salınmasını isə Ənuşirəvanın (531 -579-cu illər) adına çıxırırlar.⁵⁷ Lakin məlumdur ki, Azərbaycanın bir sıra şəhərləri V-VI əsrlərdən xeyli əvvəl mövcud olmuşdur.

Şirvanın ən qədim şəhərlərindən biri ən azı eramızın 1-ci əsrindən başlayaraq, paytaxtın VI əsrdə Partava (Bərdəyə) köçürülməsinə qədər Qafqaz Albaniyasının əsas şəhəri olan Qəbələdir. Qəbələ Böyük Plinidə (23-79-cu illər) xatırlanan Kabalaka (Cabalaca)⁵⁸ və Ptolomeydə (70-147-ci illər) adı çəkilən "Alban və Kaysi (Alazan və Samur - S. A.) çayları arasındakı"⁵⁹ Xabala (Chabala) hesab olunur. Onun adı VII əsrdə Musa Kalankatlıda Kavalaka⁶⁰, "Erməni coğrafiyası"nda Kavaqak (Kavalak) və Ostani - Mərzpan⁶¹ kimi çəkilir. VIII

* Yaquət Həməvinin verdiyi məlumata görə, Kərkər şəhəri Beyləqan yaxınlığında olmuşdur və onu Ənuşirəvan saldırmışdır.

əsrə Gevond Kaqadan (Qala) - Ostani Mərzpanyandan (mərzbanların iqamətgahı) danışır ki,⁶² bu da Qəbələyə uyğun gəlir. 1959-cu ildən bu günədək möhtəşəm qala divarlarının xarabaları qalan Çuxur Qəbələ kəndinin [Azərbaycan Respublikasının keçmiş Qutqaşen (indiki Qəbələ) rayonu] həndəvərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində antik dövrə aid qədim Qəbələ şəhər yeri aşkara çıxarılmışdır. Qəbələnin xarabalıqları orta əsrlər şəhər yerindən 2 km cənub-şərqdə, Çuxur Qəbələ kəndinin yaxınlığında, Qafqaz dağlarının ətəklərində, Qaraçay və Covurluçay arasındakı geniş təpədədir. Hər tərəfdən qala divarları və bürclərlə əhatə olunmuş iki böyük hissədən - Səlbir və yerli əhalinin Govurqala adlandırdığı qaladan ibarətdir. Onlardan şərqdə, Covurluçayla, Qoçalançay arasındakı geniş düzənlikdə məbəəd yeri nekropolu və tikinti qalıqları vardır. Qəbələnin ətrafı meşə və vadilərlə zəngindir. Şəhər onu əhatə edən dağ kəndləri ilə yaxşı müdafiə olunurdu. Ən yaxın keçidlər olan Savalanda və Avalanda (yaxud Ağvanda) istehkamlar və bürclər tikilmişdi. Səlbirin qala divarları, dördkünc və yarım dairəvi bürcləri daha çox dağılmışdır. Divarlardakı və bürclərdəki mazğallar düzbucaqlı formasındadır. Şimal və qərb hissələrdə darvaza yerlərinin qalıqları durur. Səlbirin ərazisindən, ümumiyyətlə, bütün şəhəri dövrələyən dərin xəndəklə ayrılan Qala hissəsində divarlar, bürç və darvaza yerləri daha yaxşı qalmışdır. Qalanın cənub tərəfində hündürlüyü təxminən 7-8 m, diametri 5-6 m olan dairəvi və yarım dairəvi bürclər vardır. Hücüm təhlükəsi zamanı xəndək su ilə doldurulurdu. Divarlar və bürclər çiy kərpicdən, çaydaşlarından və əhəng məhlulundan istifadə [42 - 43] edilməklə bişmiş kərpicdən hörülmüşdür. Şəhər istehkamlarının bünövrəsini qoyulmasında iri yonulmuş yerli tuf daşlarından istifadə olunmuşdur.⁶³

Qəbələnin şəhər yerində və antik dövrə aid qəbiristanında aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində şəhər yerinin ən alt təbəqəsinin eramızdan əvvəl III minilliyin ikinci yarısına (erkən dövrü) aidliyi aşkar edilmişdir. Həmin təbəqədə itilənmiş dəvəgözü daşı, çaxmaq daşı və dəvəgözü daşı qırıntıları, keramika parçaları və s. materiallar tapılmışdır. Bu təbəqədən üstə antik dövr təbəqələri gəlir. Onlarda alt təbəqəsi eramızdan əvvəl IV-III əsrlərə aid olunan üç tikinti dövrü ayırd edilir. Burada təsərrüfat oyuqları, bəzi novşəkilli kirəmitlər, yastı kirəmit parçaları, müxtəlif gil qablar, bəzək şeyləri, habelə möhürbəndli fərman tapılmışdır.⁶⁴ Yuxarı təbəqə numizmatik tapıntılara [Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə. 336-323-cü illər) draxma və tetradraxmalarına oxşatma olan yerli sikkələr, Parfiya hökmdarı III Fraatın (e.ə. təqribən 70-58-ci illər) draxmaları] və digər materiallara əsasən e.ə. II-I əsrin ikinci yarısına aid edilir. Bu təbəqədə daş divar bünövrələri, yastı və novşəkilli dam örtüyü kirəmitləri, çoxlu miqdarda gil qab qırıqları, bəzək əşyaları, gildən qayırılmış insan və heyvan fiquraları, habelə möhürbəndlərində istər şərq, istərsə də antik kemallan üçün səciyyəvi sujetlər olan fərmanlar aşkar edilmişdir.⁶⁵ Tədqiqatçıların fikrincə, Makedoniyalı İsgəndərin tetradraxmalarına oxşatma sikkələr e.ə. II əsrdə Qəbələ sikkəxanasında zərb olunurdu.⁶⁶

Qazıntının e.ə. I - eramızın I əsrinə aid edilən üst təbəqəsində qazıntı sahəsinin hüdudlarından belə kənara çıxan (qazıntının sahəsi 1100 kv. m-ə çatdırılmışdır), böyük bina kompleksinin xarabalıqları aşkar edilmişdir. Binanın 2,1 m qalınlıqları olan divarları çiy kərpicdən hörülmüşdür. Döşəməsi də çiy kərpicəndir. Binanın damı iri yastı və ikiqatlı kirəmitlə örtülmüşdü. Bina şərq və qərb hissələrindən ibarətdir. Giriş qarılan cənubdan və şərqdəndir. Bütün qazıntı sahəsində yanğın izləri nəzərə çarpır. Sahəsi 56, 87, 118 kv. m. olan üç zal və bir neçə xırda otaq ayırd edilmişdir. Böyük otaqların hər birinin ortasında iki ağac sütun üçün daş sütunaltı qalmışdır. Binanın şərq və cənub tərəflərindəki 2 m enində dəhlizlərdən başqa otaqlar³ keçid vardır. Otaqlarda az miqdarda gil qab qırıntıları tapılmışdır. Yalnız kompleksin qərb hissəsindəki balaca otaqlarda saman külü, yannış buğda və arpa sünbülləri qalmışdır.⁶⁷ Tədqiqatçıların fikrincə, aşkar edilmiş kompleks e.ə. I - eramızın I əsrinə aid ictimai-inzibani bina olub, Qafqaz Albaniyası ərazisində bu qəbil tikililərin nadir abidəsidir. Bizcə, həmin kompleks İranda-Parfiya padşahlığı və Sasanilər dövründə mövcud olmuş od məbədlərindəndir.

Sütunlu zalların və bir neçə kiçik otağın, habelə dolama dəhlizlərin mövcudluğu⁶⁸ həmin binanın Zərdüştiyin oda sitayiş kultu ilə bağlı ictimai-dini ayinlərin icrası üçün nəzərdə tutulduğunu ehtimal etməyə imkan verir. Bunu həmin ərazidən tapılan məbəəd təsviri, od mehrabı və ibadət səhnələri həkk olunmuş daşlarla bəzədilmiş gümüş üzük də təsdiq edir.⁶⁹

V əsrdə yepiskopun iqamətgahı Qəbələdə yerləşirdi, Musa Kalankatlı 488-ci ildə Aluen şəhərində çağırılmış məclisdə qəbul edilmiş kanonik qanunların altındakı imzalardan danışarkən hökmdar Vaçaqandan və Partav arxiyepiskopundan sonra qəbələ (Kapala) yepiskopu Manaseninin imzasının durduğunu bildirir. Həmin müəllif VII əsrdə xalkedonit katolikos Nerseslə əlaqədar hadisələrdən bəhs edərkən ondan ayrılmış Kapalak yepiskopu İoannın [43 - 44] adını çəkir. Məclis iştirakçılarının imzaları arasında da Albaniya katolikosundan sonra ikinci yerdə həmin Kapalak katolikosu İoannın imzası dururdu.⁷⁰

I-V əsrlərdə Qəbələ alban Arşakiləri sülaləsi hökmdarlarının iqamətgahı idi. Lakin V əsrdən o, Sasanilərin təyin etdikləri mərzbanların iqamətgahına çevrildi. VI əsrdə xəzərlərin basqınları ilə əlaqədar mərzbanların iqamətgahı Partava köçürüldü. Qəbələ 737-ci ildə ərəblər tərəfindən işğal edilənədək xəzər torpaqlarının tərkibinə daxil idi.⁷¹ Covurluçay və Qoçalançay çayları arasındakı ərazidə aparılan arxeoloji işlər nəticəsində məbədlər və ticarət şəhərinin qalıqları aşkara çıxarılmışdır.

Qəbələ şəhər yerinin xarabalıqlarında və onun ətrafında I əsrə aid xeyli miqdarda Arşaki və Roma sikkələri, III əsrə aid 200-dən Çox Sasani sikkəsi və digər sikkələr tapılmışdır. Qəbələdən, həmçinin, Böyük İsgəndərin və Parfiya padşahı III Fraatin draxmalarına oxşatma olan yerli sikkələr tapılmışdır ki, bu da e.ə. I əsrdə və eramızın əvvəllərində bir sıra ölkələrlə qızgın ticarət getdiyini göstərir.⁷² Alvan (ehtimal ki, Alban) və Savalan keçidlərindən keçən ticarət yolları Qəbələni cənub-şərq və cənubla bağlayırdı. Həmin ticarət yolu elçi yolu adlanırdı. Ticarət yolları Qəbələni Gürcüstan vasitəsilə Qərblə, Atropatena vasitəsilə İranla və Böyük Qafqaz vasitəsilə Şimalla əlaqələndirirdi.⁷³ Qəbələ ticarət əhəmiyyətini VIII-IX əsrlərdə də itirməmişdi. Arxeoloji qazıntı materialları göstərir ki, Qəbələdə şəhər həyatı I əsrdən başlayaraq XVIII əsrədək davam etmişdir. Binalar daşdan, çiy və bişmiş kərpicdən tikilir, bayırdan və içəridən bəzən üstü mina ilə örtülmüş gildən hazırlanan relyefli həndəsi ornamentlərlə bəzədilirdi. VIII-IX əsrlər mədəni təbəqəsində tikintidə, ehtimal ki, evlərin damını örtməkdə istifadə olunan qır parçalarına təsadüf olunur. Göründüyü kimi, neft Bakıdan gətirilirdi. Şəhərə su Qəbələnin 5-6 kilometrliyindəki bulaqlardan, kəhrizlərdən gil boru - tünqlər vasitəsilə gətirilirdi. Şəhərin həndəvərində dulus kürələri aşkara çıxarılmışdır. VII əsrə qədərki külli miqdarda müxtəlif saxsı qab və VIII əsrdən etibarən qab qırıqlarının tapılması burada dulusçuluğun inkişafından xəbər verir. Şirli qablar müxtəlif ornamentlərlə, bitki, heyvan və insan təsvirləri ilə bəzədilirdi ki,⁷⁴ bu da oranamentçi rəssamların mövcud olduğunu göstərir. VII əsrdə Qəbələdə hazırlanan gil məmulatları arasında üzərində neft izləri olan çıraqlar, qırmızı gildən sferokonuslar aşkar edilmişdir. VIII-IX əsrlərə aid mədəni təbəqədə şüşə məmulatları, muncuq, qolbağ, üzük və s. habelə qızıl, gümüş, bürünc və sədəfdən yüksək sənətkarlıqla hazırlanmış bəzək əşyaları tapılmışdır. Qəbələdə şüşə məmulatı istehsalı I əsrdən məlumdur. Qəbələdəki I-IV əsrlərə aid küp, torpaq, daş qutu, V-VII əsrlərə aid katakomb qəbirlərdə deformasiyaya uğramış uzunsov kəllələr tapılmışdır ki, S. M. Qaziyev onları şimaldan gəlmə qəbilə və tayfalara aid edir.⁷⁵ Buna bənzər adət hunlarda və xəzərlərdə məlumdur. Apanlan arxeoloji işlər nəticəsində toplanan materiallar Plininin "Albaniyanın əsas şəhəri"⁷⁶ adlandırdığı Qəbələdə antik dövrdə və orta əsrlərdə intensiv şəhər həyatının mövcud olduğunu göstərir.

Şirvanın qədim şəhərlərindən biri Bakıdır. Müasir Bakının yerləşdiyi Abşeron yarımadası ta qədim zamanlardan məskunlaşmışdı. Bunu Bakının 50 km cənub-qərbindəki Qobustanın qaya təsvirləri də sübut edir. Onların ən qədimləri daş dövrünə - Mezolitə (təqribən 10 min il bundan əvvəl) aiddir.⁷⁷ Bakı zonasının qədimdən məskunlaşdığı Abşeronun materiki Pirallahı [44 - 45] adası ilə birləşdirən damba tikilmiş sahilboyu rayonun bir sıra kənd yerlərində, Gürgan şəhər yeri, Zığ gölü, Şüvəlan, Mərdəkan, Binəqədi, Əmircan qəsəbələri rayonlarında, Qala kəndi yaxınlığında aşkara çıxarılmış Tunc dövrünə (e.ə. III-I minilliklər) və daha erkən dövrlərə aid çoxlu arxeoloji materiallar da təsdiq edir. Qobustandakı Böyükdaş dağının ətəklərindəki eramızın I əsrinə aid kitabə Roma qoşununun Bakı yaxınlığında olduğunu və burada düşərgə saldığını göstərir.⁷⁸ Roma legionunun burada yerləşməsi onun yaxınlığında iri yaşayış məntəqəsinin mövcudluğuna dəlalət edir. O dövrdə belə bir yer Bakı ola bilərdi. Təpəlikdə yerləşən köhnə Bakı qəbiristanlığında (Murtuza Muxtarov, Ə. Qarayev, Qasım İsrəyilov və Nizami küçələri arasındakı ərazi) aşkara çıxarılmış arxaik (torpaq) qəbirlər haqqında məlumatlar⁷⁹ göstərir ki, onun yaxınlığında, sonralar orta əsr Bakısının salındığı təpədə qədim yaşayış məskəni olmuşdur. Həmin qəbiristanlığa bilavasitə yaxın olan köhnə Bakı qalası ərazisi eramızdan bir çox əsr əvvəllərdən məskunlaşmışdı. Bunu Şirvanşahlar sarayı ərazisindəki qayada və sarayın zirzəmilərində su, qurban kəsilən heyvanların qanının yığılması üçün oyulmuş dairəvi və dördkünc formalı kasavarı çalalar da təsdiq edir. Sarayın yuxarı həyətidə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı e.ə. III-I əsrlərə aid edilən kuzə tapılmışdır.⁸⁰

Yazılı mənbələr erkən orta əsrlərdə Bakının yerində, yaxud buxtanın içərisində yaşayış məskəni və şəhər olduğunu ehtimal etməyə imkan verir. Bakının coğrafi mövqeyi, ehtimal ki, II əsr antik müəllifi Klavdi Ptolomeyin qeyd etdiyi Baruka şəhərinin coğrafi mövqeyi ilə üst-üstə düşür.⁸¹ Bakı bölgəsindəki sitayiş obyektinə olan yanar qaz məbədləri məskənlərin yarandıqları mərkəzlər ola bilərdi. Sonralar onlardan ən əhəmiyyətli orta əsr şəhəri kimi böyüdü. VII əsr məxəzində Kür zonasında neft və duz çıxarılmasından⁸² xəbər verilir ki, bu da, şübhəsiz, Bakıya və Abşerona aiddir. Bakı ta qədimdən əhalini özünə cəlb edən neft və duz kimi iqtisadi bazaya malik idi. Neft çıxarılması bu təsərrüfat sahəsi ilə bağlı olan bir sıra sənətlərin inkişafını tələb edirdi. Əvvəllər məişət ehtiyaclarına sərf olunan neft tədricən ixracat məhsuluna çevrildi. VII əsrin birinci yarısında neft Qəbələyə,⁸³ Dərbənd və başqa şəhərlərə⁸⁴ aparılırdı. Hasil olunan neft və duzun istər karvan, istərsə də dəniz yolu ilə İrana və müxtəlif Şərq ölkələrinə ixracı, sənətkarlığın və ticarətin inkişafı Bakının şəhər kimi böyüməsinin başlıca səbəbləri idi. E-ə. VI-IV minilliklərdə Bakı bölgəsində gəmiçiliyin mövcud olmasını Qobustandakı Neolit və Enolit dövrlərinə aid avar çəkən oturmş qayıq təsvirləri də təsdiq edir.⁸⁵

Orta əsrlər Bakısı haqqında VIII-IX əsrlər ərəb və fars tarixçisi və coğrafiyaşünasları məlumat vermişlər. Əl-Bəlazuri xəlifə Mənsurun hakimiyyəti dövründə - h. 136-158 (754-775-ci illər) - Şirvanda neft və duz istehsalından, neft quyularının və duz mədənlərinin sahibərindən vergi tutulmasından xəbər verir.⁸⁶ 733-cü ildə Dərbənddə hərbi texnikada işlədilən neftin saxlanması üçün anbarlar tikilmişdi. Xəlifələr Dərbənd keçidini köçəri şimal tayfalarının hücumlarından qoruyan ərəb qarnizonunun saxlanılmasına Bakının gəlirindən böyük

məbləğdə pul ayırırdılar. Orta əsr müəllifləri Bakıdan bəhs edərkən adətən, onun adını neft fontanları, Bakı və Abşeron bölgəsində qaz püskürmələri və palçıq vulkanları ilə bağlayırdılar. [45 - 46]

Yazılı mənbələrdən əlavə, əlimizdə maddi mədəniyyət abidələri həm arxeologiya, həm də numizmatika materialları vardır. Bakı təpəsinin üstündə, İçərişəhərdə, Şirvanşahlar sarayı ərazisində və onun ətrafında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı VIII əsrə aid çoxlu miqdarda keramika qırıntılan bir sıra məişət əşyaları, xeyli təndir, sənətkarlıq məmulatı, VII-VIII əsrlərə aid edilən orta əsr feodal şəhərinin əhalisi sıx olan məhəlləsinin tikililərinin və evlərinin qalıqları aşkara çıxarılmışdır.⁸⁸

Qədim qala (İçərişəhər) ərazisindən VIII, IX və sonrakı əsrlərə aid sikkələr tapılmışdır. Bakı bölgəsində tapılmış V-VII əsrlərə aid iki böyük Sasani sikkələri dəfinəsini də qeyd etmək lazımdır.⁸⁹ Həmin sikkələrin Bakı ərazisində üzə çıxması erkən orta əsrlərdə burada Azərbaycanın bir sıra şəhərləri ilə və başqa ölkələrlə daxili və xarici ticarətin inkişaf etdiyini göstərir.

Bakıda VIII-IX əsrlərə aid yerüstü memarlıq abidələri qalmamışdır. Lakin İçərişəhərdə aparılan qazıntılar zamanı 6 m dərinlikdə divar hissələri və tikililərin qalıqları, evlərin bünövrələri, təpənin zirvəsindən dənizin sahilinədək bir sahəni tutan orta əsr Azərbaycan şəhərinə məxsus təndiri və su quyusu olan həyətlər aşkara çıxarılmışdır. Bu tikililər, ehtimal ki, daha erkən dövrə aiddir. VIII əsrə aid edilən çoxlu miqdarda keramik qab qırıntıları, sənətkarlıq məmulatı və digər materiallar Bakı qalası sahəsinin öz dövrünə görə inkişaf etmiş təsərrüfata malik, əhalisi sıx olan orta əsr şəhəri ərazisi olmasına dəlalət edir. Bəzi arxeoloji məlumatla göstərir ki, Bakı və Abşeronun əhalisi ərəb istilasınadək, ehtimal ki, Zərdüştliyə sitayiş etmişdir.⁹⁰

İçərişəhərdə aparılan qazıntılar burada feodalizmə qədərki şəhər yaxud yaşayış məskəni aşkara çıxarmamışdır. Güman edilə bilər ki, qədim Bakı bir sıra əfsanələrdə⁹¹ işarə vurulduğu kimi, Qız qalasının yaxınlığında, su altında qalmış buxtanın yerində yaxud Bibiheybət və ya Şıx kəndi rayonunda olmuşdur. Gələcəkdə aparılacaq arxeoloji işlər onun yerini aşkara çıxara bilər.

Baş Qafqaz dağlarının şərq ətəklərində yerləşən Şamaxı Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindəndir. Ola bilsin ki, Şamaxı toponimi Favstos Buzandın (V əsr) IV əsrin birinci yarısında baş verən hadisələrlə əlaqədar adını çəkdiyi köçəri iymax tayfasının adı ilə bağlıdır. Şamaxı bir neçə əsr ərzində Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Fars mənbələrinin məlumatına görə o, VI əsrdə Sasani şahı 1 Xosrov Ənuşirvan tərəfindən salınmışdır.⁹² Lakin e.ə. II əsr yunan müəllifi Ptolomey 29 alban şəhəri içərisində bəzi alimlərin Şamaxı ilə eyniləşdirdikləri Kamexiya, yaxud Mamexiyanın adını çəkir.⁹³ Son onilliklərdə Şamaxının həndəvərində, müasir Şamaxı şəhərindən 2 km qərbdəki Xınıslı deyilən yerdə 2000 m 2 sahədə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində qədim Şamaxı olduğu ehtimal edilən çoxtəbəqəli qədim yaşayış məskəni aşkara çıxarılmışdır. Bu məskən, demək olar ki, minillik bir dövr ərzində bir neçə dəfə dağılmış və yenidən bərpa olunmuşdur. Dağılmış yerdə qəbiristanlıq əmələ gəlmiş və o, yenidən abadlaşdırılmışdır. Əldə edilmiş materiallar hal-hazırda Xınıslı məskənində dörd əsas tikinti dövrünü ayırd etməyə imkan verir. Birinci dövr e.ə. IV-II əsrləri əhatə edir. Aşkar edilmiş evlər gil palçıqla çay daşından və çapıq daşdan tikilmişdir. [46 - 47] Döşəmələr saman qarışdırılmış gil suvaqla süvanmışdır. Bu mədəni təbəqədə əldə qayırılmış, bəzən qırmızı şirlə örtülmüş müxtəlif formalı gil kasalar, bardaqlar, vazalar, manqal hissələri, bəmçinin, gildən düzəldilmiş heyvan fiqurları, təkər modelləri, daş həvəngdəstə, kirkirə və digər məişət əşyaları tapılmışdır. Çoxlu miqdarda heyvan sümüklərinin və daşlaşmış buğda dəninin tapılması təsərrüfat həyatından xəbər verir. Qəbir quyularında bir adam dəfn olunmuş, oraya gil qablar və bir sıra digər əşyalar qoyulmuşdur.

E.ə. II - eramızın II əsrlərini əhatə edən ikinci dövrdə antik dövr səciyyəvi şəhər əlamətləri nəzərə çarpır. Bu təbəqədə daş və çiy kərpicdən inşa edilmiş tikililərin, iri binaların, ola bilsin ki, məbədlərin divar qalıqları, əhəngdaşından yonulmuş sütunların bünövrələri aşkar olunmuşdur. Qırmızı və qara gildən düzəldilmiş çoxlu müxtəlif məmulat, zoomorf qablar, gil insan heykəlcikləri, oyma üsulu ilə maral şəkli həkk olunmuş möhür tapılmışdır. Bir sıra daş alətlər, kobud şəkildə yonulmuş daş heykəllər də bu dövrə aiddir. Dəfn abidələri içərisinə müxtəlif əşyalar qoyulmuş küp və torpaq qəbirlərlə təmsil olunmuşdur ki, bu da həmin məskənin sakinlərinin ideologiyasında dəyişikliklər baş verdiyini göstərir.

Üçüncü dövr eramızın II əsrinin sonu - III əsri əhatə edir. Bu mədəni təbəqədə xeyli bina, divar və ocaq qalıqları aşkar edilmişdir. Sahəsi 14x5 m olan binalardan biri gil palçıqla çay daşından və çapıq daşdan tikilmişdir. İçəridən divarlara saman suvaq çəkilmişdir. Döşəmə torpaqla, qismən daşla örtülmüşdür. Bina yanğından məhv olmuşdur. Aşkar olunmuş gil səhənglərdən yanib kömürə dönmüş qoz, zeytun, buğda və arpa dənələri tapılmışdır. Binanın şimal hissəsindəki otaqda kürə olmuşdur. Mədəni təbəqədə külli miqdarda müxtəlif formalı boz və çəhrayı rəngli gil kasalar, bardaqlar, süd qabı, parç, boşqab və s. tapılmışdır. Onlardan bəziləri dulus çarxında hazırlanmışdır. Mədəni təbəqədən tapılmış materiallar son dövr küp qəbirlərindən və eləcə də torpaq qəbirlərindən tapılmış əşyalara uyğun gəlir. Təqribən eramızın III əsrinin sonunda məskənin əhalisi onu tərk edərək başqa yerə, ehtimal ki, qərb tərəfə, müasir Şamaxı şəhərinin 300-400 metrliyinə köçmüşlər. Yerüstü abidələr erkən orta əsrlərə aiddir.

Eramızın IV-V əsrlərinə aid olan sonuncu - dördüncü dövr üçün yalnız dəfn abidələri - IV əsr küp və torpaq qəbirləri və IV-VII əsrlərə aid daş qutu qəbirlər - səciyyəvidir. Xınıslıda xristian qəbirləri aşkar

edilməmişdir. Dəfn mərasimindəki dəyişiklikləri əhalinin həyatında baş verən müxtəlif siyasi hadisələr, ideologiyadakı dəyişikliklər, Sasanilərin Zərdüştiyi yayması və onların yerli əhalinin dini görüşlərinə qarşı mübarizəsi ilə izah etmək mümkündür. Qəbirlərdə yanğın izlərinə rast gəlinir. Məskənin ərazisindən e.ə. IV əsrdən e.ə. I əsrə aid yerli zərb sayılan Selevki və Makedoniya draxmalarına oxşatma sikkələr tapılmışdır.⁹⁴

Qədim Şamaxı məskəni xarabalıqlardan və qəbirlərdən başqa maddi mədəniyyət qalıqları ilə yanaşı, yerli ustaların əməyinin məhsulu sayılan müəyyən miqdarda şüşə məmulatı, qab və bəzək şeyləri də aşkar olunmuşdur. Xammal kimi, ehtimal ki, Abşerondakı Xırdalan qumundan istifadə edilmişdir. Burada şüşə istehsalı eramızın ilk əsrlərinə aiddir.⁹⁵ Göstərilən materiallar qədim Şamaxı məskəninə beynəlxalq ticarət yolunda mühüm iqtisadi mərkəzlərdən biri olduğunu ehtimal etməyə imkan verir. Xınıslıda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bir [47 - 48] sıra gətirilmə əşyalar: minalı Roma toqqaları, şüşə qablar, bəzək şeyləri, möhürlər, Sasani gümüş qabları, sikkələri və i.a. tapılmışdır ki, bu da bir sıra Avropa və Şərqi ölkələri ilə iqtisadi əlaqə saxlanıldığını göstərir. Şamaxı yaxınlığından qızıl sikkə* ilə birlikdə, ehtimal ki, Roma dövründə buraya gətirilmiş eramızın II-III əsrlərinə aid nadir sənət nümunəsi, üzərində yunan mifologiyası səhnəsi — dənizati üstündə oturmış Nereidanın təsviri həkk olunmuş gümüş nimçə tapılması da bu əlaqələrin mövcudluğunu bir daha təsdiq edir.⁹⁶

Xınıslı yaşayış məskəni VII-VIII əsrlərdə ya ərəblərin hücumu, yaxud da dağıdıcı zəlzələ nəticəsində süquta uğramışdır.⁹⁷ Onu tərk edən əhali yenə ərəziyə - Güllüstan qalasına və ondan şimal-qərbə - xarabalıqları qalmış Binə - Şirvan tərəflərə köçmüşlər.

Şamaxıda kəsilmiş ilk sikkə VIII əsrə aiddir. Bu, h.140 (757/8)-cı ildə xəlifə əl-Mənsurun (754-755-ci illər) hakimiyyəti dövründə əl-Yəzidiyyədə zərb olunmuş ərəb mis sikkəsi fəlsdir. Sikkənin üzərindəki yazıda deyilir: "Bu fəls Allahın şərəfinə yüz qırxıncı ildə əl-Yəzidiyyədə vurulmuşdur".⁹⁸ Əl-Yəzidiyyədə h.149 (766)-cu və h.150 (767)-ci illərdə zərb olunmuş fəlsələr də vardır."

Yaqutun verdiyi məlumatlara görə əl-Yəzidiyyə Şirvan vilayətində şəhər adıdır. Qədim zamanlarda o, Şamaxı kimi də tanınmışdır.¹⁰⁰ "Dərbəndnamə"də Yəzidiyyəni Ərməniyyənin ərəb canişini Yəzid ibn Usaydın saldırdığı göstərilir.¹⁰¹ Yəzid ibn Usaydın hakimiyyət illəri əl-Yəzidiyyədə kəsilmiş sikkələrin tarixinə uyğun gəlir.¹⁰² Y. A. Paxomov və H. Ə. Ciddinin¹⁰³ fərziyyəsinə görə, bu şəhər Güllüstan qalasının xarabalıqlarının həndəvərində, indiki Şamaxının 15 kilometrliyində olmuşdur. Göründüyü kimi, əvvəllər Xınıslıda yaşayan əhali buraya gəlmişdir.

Orta əsrlərdə Şirvanın tərkibinə daxil olan ən qədim şəhərlərdən biri də Dərbənd idi. O, iri iqtisadi mərkəz, Şimali Qafqazı Cənubi Qafqaza və Yaxın Şərqi ölkələri ilə bağlayan qovşaq məntəqəsi idi. Dərbənd mühüm strateji əhəmiyyətə malik idi. E.ə. VIII-VI əsrlərdə burada artıq müdafiə istehkamları mövcud olmuşdur.¹⁰⁴ Sonralar, Sasani hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə köçəri şimal tayfalarının hücumlarının güclənməsi ilə əlaqədar burada nəhəng müdafiə qurğuları tikildi. V əsrdə Dərbənd Şərqi Qafqazın iri sənaye və iqtisadi mərkəzi, Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil olan (461-ci ildən sonra) canişinliklərdən birinin paytaxtı idi. Erməni tarixçiləri və alban salnaməsi "Albaniya tarixi" Sasanilərin Şərqi Qafqazdakı ən nəhəng tikinti abidələrindən birinin - Dərbənddən 25 km cənubda, Torpaqqala şəhər xarabalığının yerində lokallaşdırılan, ətrafında bürcləri və darvazaları olan iri qala divarlarının qalıqları qalmış, Çoğa, Çor, Çol şəhərinin də adını çəkirlər. Bu şəhər yerini qısaca təsvir edən Dağıstan [48 - 49] arxeoloqu M. İsakov onun orta hissəsindəki binaların cərgələrlə tikilməsinə diqqət yetirmişdir. O, aşkar olunmuş çoxlu qalın və nazik keramika qırıqlarını eramızdan əvvəlki son əsrlərə və eramızın ilk əsrlərinə aid edir. M. İsakovun fikrincə, bu xarabalıqlar Ptolomeyin Kaysiya və Alban çaylarının mənsəbləri arasında qeyd etdiyi¹⁰⁵ Albana şəhərinin qalıqlarıdır. K. V. Treverə görə, VII əsrdə şəhərin əsas əhalisi xristian albanlardan ibarət olmuşdur. Çor eramızın əvvəllərində Massaget hökmdarlığının paytaxtı idi. V-VI əsrin ortalarında xəzərlərin hücumları ilə əlaqədar yepiskopluq Partav şəhərinə köçürüldü. Sonralar, Dərbəndin möhkəmlənməsi və bölünməsi ilə bağlı Çoğa tənəzzülə uğrayır və adını tamamilə itirərək, Dərbəndlə əvəz olunur. VII-IX əsrlərdə o, Xəzəryanı ticarətin inkişafı ilə əlaqədar Xəzər dənizi sahilində ən böyük şəhərə və limana çevrildi. Ətraf kəndlərdə yetişdirilən taxıl və boyaqotu bir sıra ölkələrə, Hindistana qədər belə aparılırdı. Dərbənd özünün toxuculuq məmulatı, xüsusilə bir sıra ölkələrə ixrac olunan kətan paltarları ilə şöhrət qazanmışdı. Şirvanın başqa şəhərlərində olduğu kimi burada da müxtəlif sənətkarlıq sahələri - dulmuşçuluq, dəmirçilik, tökmə, zərgərlik, bənnalıq və s. yüksək səviyyəyə çatmışdı. Bağçılıq və üzümçülük inkişaf etmişdi. VII-IX əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqi ölkələrini Cənub-Şərqi Avropa, Aşağı Volqaboyu və Şimali Qafqazla birləşdirən ticarət yolları Xəzər dənizi hövzəsinə keçdi. Volqadan, yaxud Xəzəryanı ölkələrdən gələn gəmilərin dayanması üçün reydi olan Dərbənd Xəzər

* Sikkə tapılan kimi itdiyindən müəyyənləşdirilə bilinməmişdir. Şamaxı şəhəri ərazisində son vaxtlar əldə edilmiş antik dövrə, e.o. IV-III əsrlərə aid arxeoloji tapıntılar şərh olunan nöqtəyi-nəzəri şübhə altına alır və qədim Şamaxı ilə Xınıslının eyniyyətinə yeni işıq salır. Antik dövrə aid materialların diqqətlə öyrənilməsi, ola bilər Şamaxı şəhərinin salınma tarixinə yenidən baxmağa vadar etsin. Həmin materiallar 1917-ci ildə Şamaxının Şəhidlər məhəlləsindəki pirin yaxınlığında islamaqədərki daş qutu qəbirlər tapıldığına dair yerli camaatın verdiyi məlumatı təsdiq edir. Skeletin yanında xəncər, bəzək şeyləri, keramika və digər əşyalar olmuşdur.

dənizində mühüm limana çevrildi. Limana giriş dənizin içərilərində uzanan iki paralel divar arasında çəkilmiş zəncirlə bağlanmışdı. Limana gəmilər yalnız şəhər hakimiyyət dairələrinin icazəsi ilə daxil olurdu.¹⁰⁶

Xaçmataki, Xozmas toponimi, ehtimal ki, Oğuz (keçmiş Vartaşen) rayonunda, onun yaxınlığındakı Qaladağın zirvəsində Govurqala adlandırılan əlçatmaz Xaçmaz qalasının yerləşdiyi indiki Xaçmaz kəndi ilə lokallaşır. Govurqala adı onun islamdan əvvəl tikildiyini göstərir ki, bunu mənbələr və aşkar olunmuş arxeoloji materiallar, adı, cilalanmamış və şirli saxsı qab qırıqları da təsdiq edir. Xaçmaz qalası VII-XVI əsrlərdə mövcud olmuşdur.¹⁰⁷ Dəmiryol stansiyasının yaxınlığındakı şəhərin də adı Xaçmazdır. Burada içərisində skelet və əşyalar tapılmış tunc dövrünə aid qəbirlər aşkar edilmişdir.¹⁰⁸ Yəqin ki, bu yer uzaq keçmişlərdə erkən orta əsr mənbələrinin yaşayış məntəqəsi, yaxud şəhər kimi qeyd etdikləri qədim məskən olmuşdur. Göründüyü kimi, Abşeron yarımadası ilə Dərbənd arasındakı sahilboyu yerlər tunc dövründə, yəni eramızdan iki min il əvvəl belə səviyyəsi tez-tez dəyişən dənizin altında qalmamış və daha qədim zamanlarda məskunlaşmışdı. Şirvanın bu zonasında mühüm məskənlər, şəhərlər mövcud olmuş və müxtəlif tayfalar (skiflər, maskut-alanlar, türklər və.b) həmin yolla şimaldan Azərbaycana, İrana və Ön Şərqi digər ölkələrinə girmişlər.

Şirvanın qədim şəhərlərindən biri IX-X əsrlər ərəb müəlliflərinin qeyd etdikləri Şəbəran şəhəri idi, Ptolomeydə (II əsr) bu şəhərin adı Sapothrenae kimi çəkilir.¹⁰⁹ Onun qalıqları Dəvəçi rayonunun Şahnəzəri kəndinin yaxınlığındadır. Burada şumlama zamanı gil və saxsı qab qırıqları, Sasanilər dövrünə aid kərpiclər, təknə qəbirlər və erkən orta əsrlər şəhərinə məxsus digər maddi mədəniyyət əşyaları üzə çıxır. [49 - 50]

Şəbəran qalası müasir Qubadan cənuba doğru axan eyniadlı Çayın üstündə idi.¹¹⁰ Şəhər yerinin arxeoloji tədqiqi bu qədim şəhərin erkən dövr həyatı haqqında bir söz deməyə imkan vermir.

S. T. Yeremyanın fikrincə, Şəbəran şəhəri erkən orta əsrlərdə Şərvan vilayətinin mərkəzi və massaget Arşakilərinin siyasi mərkəzi olmuşdur.¹¹¹

Mənbələrdə Şəbəranın yaxınlığında eramızın əvvəlində eyni-adlı vilayətin mərkəzi olan Şərvan, yaxud Şirvan şəhərinin adı çəkilir.¹¹² Bəlkə də, bu şəhərin xarabalıqları Şamaxının 4-5 kilometrliyində olub, Binə-Şirvan adlanır.¹¹³

Şirvanın əhalisi hələ eramızın əvvəlində çox sıx olmuşdur. Burada çoxlu yaşayış məskəni və şəhərlər var idi. Onların bir çoxu qalmamışdır. Son onilliklərdə aparılan arxeoloji işlər nəticəsində Şirvan bölgəsində Şamaxı yaxınlığındakı küp qəbirlər mədəniyyətinə aid şəhər yeri, Şamaxıdan 1 km şimalda Kür-Araz mədəniyyətinə aid Pirdirəyi məskəni, İsmayılı rayonunun Mollaisaqlı kəndində antik dövrə aid zəngin abidələr, Muğanda, Qusar və Dəvəçi rayonlarında erkən orta əsrlərə aid bir sıra şəhər yerləri aşkar edilmişdir. Bütün bunlar qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə həmin yerlərdə və bütünlükdə Şirvan vilayətində məhsuldar qüvvələrin, maddi mədəniyyətin yüksək səviyyəsini, şəbər həyatının inkişafını təsdiq edir.

§4. Erkən Şirvanşahlar və Şirvanın ərəblər tərəfindən istila edilməsi

Ərəb istilasına qədərki erkən Şirvanşahlar haqqında məlumatımız yoxdur. Rəşidəddin (1247-1318-ci illər) "Məkatibət"ində oğlu Əli üçün nişanladığı Şirvanşahın qızı haqqında danışarkən göstərirdi ki, Şirvanşahlar Dərbənd hökmdarları nəslindən olan qədim xanəndədir. "[Artıq] iki min ilə yaxındır ki, sultan taxtı onların nəslinə məxsusdur..."¹ Onun hesablamasına görə Şirvanşahlar hələ Əhmənilər dövründən hakimiyyət sürmüşlər.

Rəşidəddinin müasiri olan digər müəllif Kəmal əd-Din ibn-əl-Füvati Şirvanşah III Fəribürz ibn Gərşəbdən bəhs edərkən göstərirdi ki, o, "qədim xanədan nəslindəndir. Onların nəslə Bəhram Çubindən* başlayır. Onların Şirvan və Şamaxı məmləkətinə sahib olduqları vaxtdan iki min ildən çox keçir. Onlar Xosrovların (Sasanilərin) sərkərdəsi (kənd əl-əsakir) Bəhram Çubinin nəslindəndirlər..."³

Şirvanşahlar haqqında dürüst məlumat IX-X əsrlər ərəb müəlliflərində rast gəlirik. Şirvanşahların hakimiyyətinin ilk dövrünə dair ətraflı məlumatı ayrı-ayrı parçaları Münəccimbaşının (XVII əsr) əsərində gəlib çatmış "Tarix-i əl-Bab"dan öyrənirik.⁴

V. F. Minorski "Şirvan və Dərbəndin tarixi"nin ingiliscə mətnində Şirvanşahların dörd sülaləsini ayırd edir; 1.Sasanilərin dağ keçidlərini mühafizə üçün təyin etdikləri qədim Şirvanşahlar; [50 - 51] 2.Məzyədi ərəblər; 3.Kəsrənilər; 4.Üçüncü sülalənin bir qolu olan Dərbənd Şirvanşahları.

Həmin əsərin rusca nəşrində V. F. Minorski göstərir ki, əvvəlki baxışlarına rəğmən Məzyədilərlə Şirvanşahların üçüncü sülaləsi arasında geneoloji qırıqlıq görmür. "...Lakin görünür ki, Fəribürzdən sonrakı qarmaqarışq səlcuq basqınları zamanı Məzyədilərin tarixi yolunu dumanlandıran hökmdarsızlıq dövrü olmuşdur..."⁵ Beləliklə, V. F. Minorskinin fikrincə, Şirvanşahlar sülaləsi fasiləsiz olaraq 1000 ilə yaxın hakimiyyət sürmüşdür.

* Bəhram Çubin (VI Vərəxran - 590-591) - Sasani şahı IV Hürmüzdün qüdrətli sərkərdəsi, Arşakilərə gedib çıxan iri mülkədar Mehranilər nəslindən olan Vərəxran Guşnəsbın oğlu. IV Hürmüzdü taxtdan salıb öldürürək özünü şah elan etmişdi.²

Şirvanşahlar sülaləsinin bütün dörd hakimiyyət dövrünü nəzərdən keçirək. IX əsrdə İbn Xordadbeh xəbər verir ki, ilk Sasani şahənşahı I Ərdəşir (224-240-cı illər) Şərqi Zaqafqaziyanın bir sıra hakimlərinə şah titulu bağışlayırdı: Azərbazkan şah, Baraşkan şah (ehtimal ki, Balasakan şah – S. A.), Allan şah (Muğan), Ərmin şah, Filan şah. İbn Xordadbeh onların arasında Azərbaycanda⁶ Şiryanşahın (variantı: Şiran) adını çəkir. Ölkənin şimal sərhədlərini köçəri türk tayfalarının hücumlarından qorumaq üçün yerli hökmdarlardan vassal mülklərinin təşkilini və xüsusilə Xəzəryanı vilayətlərdən köçürülmüş təbəələrin çoxlu məskənlərinin salınmasını Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvanın adı ilə bağlayırlar. Ərəb tarixçiləri Şah titulu bağışlanmış hakimlər sırasında Təbərsaran şah, Xursan Şah, Vardan şah, Vaxrəzan şah və Şərvan şahın⁷ adlarını çəkirlər. X əsr müəllifi əl-Məsudi Şirvanşahların Sasani hökmdarı Bəhram Gurun nəslindən olduğunu göstərirdi.⁸ IX əsr ərəb müəllifi əl-Bəlazuri xəbər verir ki, Xosrov Ənuşirəvan hökmdarlar seçdi və onları ayrı-ayrı vilayətlərə şahlığa təyin etdi. "Qabə dağının xaqanı, Sərir ölkəsinin (taxtının) sahibi (Sahib əs-Sərir) Vəxrəzan şah (ehtimal ki, Vərazan şah-S.A.) həmçinin Təbərsaran şahı Filan şah, Curcaşah (Xursanşah - S.A.) titullu Ləzk şahı, hal-hazırda mövcud olmayan Məsqət hökmdarlığının * şahı, Liranşah titullu Liran şahı və Şirvanşah adlanan Şirvan şahı onların arasında idi. O, Buxxa (ehtimal ki, Türyançay və Əlciançay çayları arasında yerləşən Bərx nəzərdə tutulur – S. A.) və Zirihgəranın hakimlərini təyin etdi. Qabə dağı ölkələrinin şahlarını təyin edərək, onlarla sülh bağlayaraq, üzərlərinə vergilər qoydu".¹⁰ X əsr müəllifi əl-Məsudi deyir: "Ənuşirəvanın bərdə ölkəsində islam torpaqları ilə həmsərhəd olan bu yerlərə təyin etdiyi hökmdarlardan biri Şirvan adlanırdı, Onun məmləkətinə isə adına uyğun olaraq Şirvanşah deyilirdi." (Ümumiyyətlə), bu ölkəni idarə edən hər bir hökmdar Şirvan adlanırdı".¹¹ Qaffari və başqa müəlliflərin tərtib etdikləri şəcərədə Şirvanşahlar sülaləsinin banisi I Xosrov Ənuşirəvan göstərilir.¹²

Dərbəndin şimal divarında aşkar olunmuş Pəhləvi kitabəsində qala divarlarının inşasından danışılır. Onların tikintisinə ölkənin müxtəlif yerlərində vergi toplayan məmur və xəzinədar, yaxud Adurbadəqanın (İran Azərbaycanı) maliyyə nəzarətçisi (ataçqaç, ataçdaç) Bərzniş başçılıq edirdi. Kitabədə divarların tikilmə tarixi də göstərilir -I Xosrovun 37-ci ili. Y. A. Paxomovun fikrincə, bu, eramızın 568-ci ilinə uyğun gəlir.¹³ Müsəlman ənənəsi Dərbəndin [51 -52] salınmasına dair rəvayət də qoruyub saxlamışdır. Həmin rəvayətə görə, şəhəri və qala divarlarının Xosrov Ənuşirəvanın (531-579-cu illər)^{***} tapşırığı ilə onun canişini, Dərbənd hakimi, Şirvanşahların əcdadı Nərs ibn Cəməsp tikdirmişdir.¹⁵ XVI əsr müəllifi Şərəf xan Bidlisi xəbər verir ki, "Ənuşirəvanın hakimiyyəti dövründə Sasanilər sülaləsinin beşinci hökmdarı Piruzun oğlu Cəməsin Qubadlı canişini sifəti ilə Ərminiyyəni və Şirvanı idarə edirdi. O, öləndə üç oğul qoyub getdi: Nərs, Surxab və Bəxvat. Nərs atasının yerini tutdu və bu işdə (Ənuşirəvan ona lazımı yardım göstərdi... Surxab Şirvanda hakimlik edirdi. Şirvan canişinlərinin şəcərəsi ondan başlayır". Fəzlullah ibn Ruzbixan Xuncinin (XV əsr) əsərində Şirvanşahın şirlər şahı (şiranşah) şah nəslindən olması göstərilir. ("Alicənab səltənəti-intisab maliki-möhtəşəm cəlal əs-səltənə").¹⁷ Bir sıra orta əsr müəllifləri - Beydəvi (XIII əsr), Dövlətşah (XI əsr), Xandəmir (XVI əsr) və başqaları da Şirvanşahlar sülaləsinin mənşəyini Sasanilərlə bağlayırlar.

Sasanilərin dağ keçidlərini mühafizə etmək üçün təyin etdikləri ilk Şirvanşahlar sülaləsi haqqında əlimizdə məlumat yoxdur. Çox ola bilər ki, bu ilk Şirvanşahlar yerli əhalidən deyil, Sasani şahlarına qohum olub, onlara tabe olan və sonuncuların ölkənin şimal sərhədlərinin qorunmasını etibar etdikləri adamlar idilər. Ehtimal ki, Cənubi Dağıstanda və Qafqaz Albaniyasında bir sıra feodal mülkiyyətlərinin meydana gəlməsi feodal münasibətlərinin inkişafı və ölkədə get-gedə feodalizmin bərqərar olması ilə bağlı idi. Cənubi Qafqazda Sasani şahlarına tabe olan vassal mülkiyyətlərdən xəbər verən VI əsr (555-ci il) müəllifi Arran torpağının adını çəkərək yazır: "... onların İran şahına tabe olan hökmdarları var. Öz dili olan Bazqun torpağı Hun ərazisindəki Xəzər qapıları və dənizinə qədər uzanır".¹⁸ Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bazqun torpağının ərazisi qismən Şirvan ərazisinə müvafiq idi. Erkən orta əsr salnaməsinin verdiyi bu məlumat İranda və Qafqazda feodalizmin təşəkkül prosesinə yardım göstərən bir sıra islahatların isnad edildiyi Xosrov Ənuşirəvanın hakimiyyəti dövründə Sasanilərdən asılı olan Arranşah, Şirvanşah və s. vilayət mülkiyyətləri haqqında IX-X əsr ərəb müəllifinin xəbərlərini təsdiqləyir.

Xosrov Ənuşirəvanın sərhəd vilayətlərinin hakimlərinə verdiyi "şah" titulu iri torpaq mülkiyyətinə sahib olan bu feodalların xeyli dərəcədə müstəqil olduqlarını göstərir. Bu qüdrətli feodallar qrupu Sasani hökmdarı - şahənşahın seçdiyi şuralarda iştirak edirdilər. Saraya gəlməyə məcbur etməklə Xosrov Ənuşirəvan onların mərkəzi hakimiyyətdən asılılığını nəzərə çarpdırır, onları itaətdə saxlayırdı. Onun oğlu və varisi IV Hürmüz isə hərbi zadəganlığın müstəqilliyə can atmasının qarşısını çətinliklə ala bilirdi.¹⁹ Qeyd etdiyimiz kimi, VI əsrin ortalarında Arranda Sasani hökmdarından vassal asılılığında olan şah hakimiyyət sürürdü. VI əsrin sonlarına

* Məsqət, yaxud massaget Arşakiləri hökmdarlığına 510-cu ildə Sasanilər tərəfindən son qoyulmuşdur⁹.

** Görünür, mətdə səhvə yol verilmişdir. Btlə ki, Şirvan, onun hökmdarı Şirvanşah adlanırdı.

*** Son illərdə A. A. Kudryavtsevın rəhbərliyiylə aparılan arxeoloji işlər nəticəsində Dərbənddə e.ə. VIII-VI əsrlərə aid qədim divarlar və tikililər aşkara çıxarılmışdır

doğru ölkənin daxili muxtariyyəti ləğv olundu və asılı (vassal) şahın yerini Arranda yeni hakim sülalənin əsasını qoyan Mehranilər nəslindən olan Mərzban tutdu.²⁰

X əsr ərəbdilli tarixçi Həməzə İsfahani əl-Bəlazuri və əl-Məsudinın məlumatları ilə əsasən uyğun gələn maraqlı məlumatlar verir. O, deyir: "Kəsra (Nuşirəvan) Xəzər dənizindən dağlara [52 - 53] qədər Bab əl-Əbvab adlandırılan 20 fərsəx uzunluğunda Dərbənd səddini tikdirdi və hər yerdə bir sərkərdə təyin edərək, onlara qoşun dəstələri və yaşayış üçün zəruri miqdarda və kişi nəslə üzrə miras keçən torpaq sahəsi ayırmışdı; həmin sərkərdələrin nəsiləri indiyədək (961-ci il) şəhər divarlarının qarşısındakı ərazini qoruyurlar. Bundan başqa o, xüsusi fəxri geyim nümunəsi müəyyən etmişdi. Məlik səviyyəsinə qaldırılmış bu sərkərdələr həmin geyimlərin üzərində nəqş edilmiş xüsusi rəsmlərə görə Vəxrənşah (qabanlar şahı), Şirvanşah (şirlər şahı), Filanşah (fillər şahı), Alanşah (qarğalar şahı) adlanırdı. Onlardan birinə isə gümüş tağ bağışlamışdı. Sərirşah adı da buradan gəlir..."²¹ Bütün bu hakimlər irsi mülk və iqta sahibləri idi. Onların başlıca vəzifəsi Sasani dövlətini düşmənlərdən - köçəri şimal türk tayfalarından müdafiə etmək idi.

"Albaniya tarixi"nin müəllifi banisi Ənuşirəvanın, başqa versiyaya görə, Bəhram Çubinin İrandan Albaniyaya köçmüş qohumu Mehran olan Mehranilər sülaləsinin nümayəndələrindən danışarkən Varaz Qriqor, Varaz Peroj, Varaz Trdat, Varazman və başqalarının adını çəkir. Bu adların ilk hissəsi pəhləvi dilində qaban deməkdir. Cavanşir adının özü cavan şir mənasına gəlir. Ehtimal ki, bu onun ləqəbi idi. Bundan başqa Cavanşirin qardaşı oğlu Varaz Trdat alban hökmdarı seçilərkən bütün əyanlar şeypur sədələri altında "qaldırılan bayraqlardakı vəhşi heyvan (kursiv mənimdir –S. A.) gerbini bir səslə alqışladılar, onu qızıl qalxanın üstünə qoyaraq tərif nidaları altında üç dəfə göyə qaldırmışdılar". Əsərin başqa bir yerində "Aranşaxik tayfasından Varaz Peroj adh bir məlik"²² xatırlanır. Ehtimal ki, VI əsrdə Albaniyada - Arranda Sasani mənşəli Mehranilər sülaləsi hakimiyyətdə olduğu kimi, Şirvanda da Sasanilərlə qohum olan Şirvanşahlar sülaləsi hökmranlıq edirdi.

Şirvanşahlar haqqında İran və Azərbaycanın ərəblər tərəfindən istila edilməsi ilə bağlı hadisələri təsvir edən ərəb müəlliflərinin əsərlərində məlumatlar var. H.18 (639)-ci ildə İran və Azərbaycan zəbt edən ərəb qoşunlarının bir hissəsi Bükayr ibn Abdullahın başçılığı ilə şimal-qərb istiqamətində hərəkət edərək, bir neçə döyüşdən sonra h.21 (641/2)-ci ildə Muğanı tutdu, əhali üzərində cizyə vergisi qoydu.²³ Muğanlılarla müqavilə bağlandı və əhalinin, onların əmlakının, din və qanunlarının təhlükəsizliyinə və toxunulmazlığına təminat verən fərman verildi. Bunun müqabilində "həddi-bülüğa çatmış hər kəs bir dinar, yaxud onun dəyərini verməli, hər bir müsəlmana səmimi münasibət bəsləməli, ona bələdçilik etməli və bir gecə-gündüz qonaq saxlamalı idi". Ərəb qoşunları Muğandan Xəzər dənizi sahili boyunca şimala doğru hərəkət edərək elə həmin il Bab əl-Əbvaba (Dərbəndə) çatdılar.²⁴

Ət-Təbəri (X əsr) məlumatına görə Şirvan sərkərdə Suraqə ibn Əmrəyə Dərbəndi zəbt etmək əmri vermiş xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın hakimiyyəti dövründə - h.22 (642/43)-ci ildə fəth olunmuşdur. Suraqə Bükayr ibn Abdullahı və Əbdürrəhman ibn ər-Rəbiə əl-Bəhilini qabaqda göndərərək Şirvana doğru hərəkət etdi.²⁵ Onlar Dərbəndə yaxınlaşarkən bu vilayətin irsi hakimi - şah, ehtimal ki, Şirvanşah adlanan Şəhriyar itaət göstərdi, lakin cizyə verməmək, onu sərhədləri şimaldan gələn köçərilərin hücumlarından qoruyan qoşunun saxlanılmasına sərəf etmək şərti ilə sülh istədi. Şəhriyar aşağıdakıları bəyan etdi: "Mən adları belə çəkilməyə layiq olmayan qəddar düşmənlərlə və müxtəlif xalqlarla üz-üzə dayanmışam. Ləyaqətli [53 - 54] və ağıllı adamlar nəcabətlilər əleyhinə onlara yardım göstərməməlidir. Mənim nə Qafqaz dağlarının əhalisi, nə də ermənilərlə heç bir əlaqəm yoxdur. Siz (ərəblər) mənim ölkəmi və xalqımı istila etmisiniz və bu gün mən sizlərdən biriyəm, mənim əllərim sizin əllərinizdir, mən sizə cizyə verməliyəm, mən sizə kömək etməyə və sizin istəklərinizi yerinə yetirməyə borcluyam. Ona görə də bizi cizyə qoymaqla alçaltsayın, zira siz bizi düşmənlərinizin əli ilə zəiflədərsiniz. Onu hər il ödəməli olduğunuz xəracın hesabına yazın".²⁶

Şəhriyarın şərtlərini nəzərə alan Suraqə cizyəni evdə qalib düşmənlə vuruşmağa getməyənlərdən almaq qərarına gəldi və bunu xəlifə Ömər ibn Xəttabın ixtiyarına buraxdı. Xəlifə Ömər Şirvan hakimlərinin vergidən azad olunmasına razılıq verdi. Bunun müqabilində Dərbəndin və onun ətrafının əhalisi kafirlərlə vuruşmalı və onları müsəlmanların ərazisinə buraxmamalı idilər. Beləliklə, sülh müqaviləsinə görə ərəblərin həmin bölgələrdə qoşun saxlamasına lüzum qalmadı.²⁷

Mənbənin verdiyi məlumat diqqətəlayiqdir, belə ki, o, həmin qaydanın Sasanilər dövründə də mövcud olduğunu ehtimal etməyə imkan verir. Müəllif sonra nəql edir ki, Əbdürrəhman Şəhriyarın barmağında par-par yanan yaqut qaşlı üzük gördü. Daşın haradan gətirildiyi barədə suala cavabında Şəhriyar xidmətçilərindən birini göstərərək dedi: "Ey əmir, həmin daş bu adam mənə Yəcuc və Məcuc divarlarının olduğu yerdən gətirmişdir. Onların arasında çoxlu məmləkət var. Lakin daş onların birindən - həmin divarların yerləşdiyi məmləkətdən gətirilmişdir. Mənim xidmətçim bu məmləkətlərin hamısını gəzərək, mənim hədiyyələrimi onların hökmdarlarına çatdırmışdır. Lakin bu divarların sahibi olan hökmdara daha çox bəxşis aparmışdır. Xidmətçini hədiyyələrlə birlikdə hökmdara mənim məktubumu da çatdırmışdır. Məktubda ondan mənə möhürlü üzük üçün yaqut göndərməsini xahiş etmişdim. Xahişimə cavab olaraq o, bu üzüyü mənə göndərmişdir. Xidmətçi bu daşın necə tapılmasından Əbdürrəhmana ətraflı danışdıqdan və onun başqa suallarına cavab verdikdən sonra Əbdürrəhman onun qiymətini soruşdu. Şəhriyar cavab verdi ki, daşın əsl qiymətini heç kəs bilmir. Lakin o,

həmin daş üçün divarların sahibi olan hökmdara yüz min dirhəm vermişdir. Bir o qədər də torpaqlarından keçib getmək lazım gələn məmləkətlərin hökmdarlarına göndərilən hədiyyələrin qiyməti edir. Beləliklə, daş ona xidmətçinin zəhmət haqqı və xərcləri nəzərə alınmadan iki yüz min dirhəmə başa gəlmişdir. Bundan sonra Şəhriyar üzüyü barmağından çıxarıb Əbdürrəhmanın qabağına qoydu, lakin o, üzüyü yenidən Şəhriyarın barmağına keçirdi. Bu vaxt Şəhriyar heyətlə qışqıraraq dedi ki, əgər İran şahları bu üzükdən xəbər tutsaydılar, çoxdan onun əlindən alardılar. Və ərəblər öz nəciblikləri sayəsində bütün dünyanı fəth edə bilirlər".²⁸ Hacı Xəlifənin məlumatına görə Şəhriyar Şirvanın hakimi idi. Bəhs etdiyimiz müəllif isə onu Dərbənd hakimi adlandırır. Ehtimal etmək olar ki, söhbət eyni bir şəxsdən gedir. Göründüyü kimi, ərəblər Şirvana gələndə Şirvanşahların torpaqları Dərbənddək uzanırdı və sonralar gördüyümüz kimi, bu şəhər müxtəlif dövrlərdə Şirvanşahlar dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur.

Sasanilər Dərbənd keçidinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Onlar V-VI əsrlərdə və ondan daha əvvəllər özlərinin şimal sərhədlərini köçəri türk tayfalarının hücumlarından qorumaq məqsədilə burada dəfələrlə istehkamlar tikmişdilər.²⁹ Sasanilər Dərbənddə müxtəlif xalqların nümayəndələrindən ibarət olub, onların etimadını qazanmış böyük qarnizon saxlayırdılar. [54 - 55] Bunların arasında Şirvanlılar da var idi.³⁰ VII əsrin birinci yarısında onlar Volqanın mənsəbində və Simali Qafqazda güclü dövlət yaratmış və Şirvana tez-tez hücumlar edən xəzərlərdən müdafiə olunurdular. Son Sasani hökmdarları və ilk ərəb canişinləri dövüründə³¹ Şirvan bir neçə dağıdıcı basqınlara məruz qalmışdı. Ərəblər VII-VIII əsrlərdə əldən-ələ keçən Şirvan ərazisinə dəfələrlə hücum edən xəzərlər və digər türk tayfaları ilə bir sıra müharibələr aparmışdılar.

Ərəb ordusu xəlifə Ömər ibn-Əffanın (644-656-cı illər) dövründə cənub-qərbdən hücum edərək Arran və Şirvanı tutmuşdur. Naxçıvan zəbt edildikdən sonra Həbib ibn Məsləmənin ordusuna daxil olan bir dəstə Səlmən ibn Rəbiənin komandanlığı ilə Biçənək aşırımından keçərək Şəkiyə və Gorusa doğru hərəkət etdi və Arrana çataraq, h.25-ci il (28.X.645-16.X.646-cı illər) sülh müqaviləsinə əsasən Beyləqanı zəbt etdi. Həmin müqavilədə əhalinin həyatının, əmlakının, şəhər divarlarının qorunub-saxlanılmasına təminat verilir, əhali üzərində xərac və cizyə vergisi qoyulurdu. Sonra Səlmən Bərdəyə gəldi və Turtur (Tərtər) çayının sahilində şəhərdən azı bir fərsəx aralı düşərgə saldı. Bərdə sakinləri ilə sülh bağlayıb şəhərə daxil olan Səlmən bir müddətdən sonra qoşunlarla hərəkət edərək Şakşin (Şakaşen), Meskuan (Metskuenk), Ud (Uti), Mesiran (Metsarants)*, Xarxilyan (Xarcilank), Təbər (Tri) vilayətlərinin kəndlərini və Arranın digər yerlərini tutdu.³²

Qədim Şəmkir şəhərini ələ keçirən Səlmən ibn Rəbiə əl-Bəhili on minlik qoşunla Bərdican arxasından Arazla Kürün qovuşduğu yerə gedərək, Kür çayını keçib Qəbələni tutdu, Şəkkan (Şəki) və Kamibəran (Kambizena) hakimləri ilə xərac vermələri şərtilə sülh bağladı.

Xeyzan (Haydaq?) əhalisi də onunla (Səlmənla) bu cür müqavilə bağladı. Sonra o, Şirvana yaxınlaşdı, Şirvanşahi yanına çağırdı və onunla da dağlı hakimlər, Məsqət, Şəbəran və Bab (Dərbənd) şəhəri sakinləri kimi, sülh sazişi bağladı. Lakin Səlmən şəhərdən çıxan kimi əhali qapıları onun ardınca bağladı. Xəzər xaqanı isə çoxminilli ordunun başında Bələncər çayının arxasında onun qabağını kəsdi. Burada Səlmən öldürüldü və ərəblərin dörd minlik dəstəsi məhv edildi, Səlmənin ölümündən sonra (h.32-ci il (12.VIII.652-1.VIII. 653-cü illər) xəlifə Osman Xuzeyfə ibn Yəmani Azərbaycana və Arrana vali təyin etdi. O, xəlifə canişinlərinin oturduğu Bərdəni özünün iqamətgahına çevirdi.³³

VII-VIII əsrlərdə ərəblər Şirvan və Arrana hücumlar edən türklər və xəzərlərlə şiddətli müharibələr apardılar. VIII əsrin əvvəllərində ərəblər şimala - Dərbəndə və daha sonra Xəzərə qarşı işğalçı yürüşlərə başladılar. Burada onlar tərkibində müxtəlif türk tayfaları - sabirlər, türklər, bulqarlar və b. - olan çoxsaylı Xəzər ordusu ilə üz-üzə gəldilər. Həmin köçəri türk tayfaları artıq IV-V əsrlərdə və ondan daha əvvəl dəfələrlə Albaniyaya və Şirvan vilayətinə hücum edərək onların qala və şəhərlərini tutub dağıtmışdılar. Xəlifə I Validin hakimiyyəti illərində (705-715) ərəblər xəlifə Məsləmə ibn Əbd ul-Məlikin oğlunun başçılığı ilə Azərbaycan, Arran və Şirvana bir neçə dəfə yürüş etdilər. Məsləmə tabe olmayan bütün qala və şəhərləri [55 - 56] zəbt etdi və türklərlə vuruşa-vuruşa Əl-Baba (Dərbənd) gəlib çatdı.³⁴ Məsləmənin Dərbəndi alması barədə X əsr ərəb müəllifi Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsam ol-Kufi məlumat verir. Dərbənd istehkamların möhkəmliyi Məsləməyə uzun müddət şəhəri tutmağa imkan verməmişdi. Yalnız əlçatmaz dağ tərəfdən divardakı keçid yerini Məsləməyə göstərən xəzər döyüşçüsünün xəyanətindən sonra ərəblər şəhərə soxularaq onu tuttular. Xəzərlər qaçdı. Divarların bir hissəsini uçurub dağıdan Məsləmə Dərbəndi tərk edərək qənimətlərlə Ərminiyyə** Torpaqların mərkəzində oturan əmisinin yanına qayıtdı. O gedəndən sonra xəzərlər geri dönərək yenidən Dərbəndi tuttular.³⁵

Xəlifə Yəzid ibn Əbd ul-Məlikin hakimiyyəti dövründə (720-724-cü illər) Azərbaycanda xəzərlərə qarşı mübarizəni 722/23-cü ildə Azərbaycanın valisi təyin olunmuş əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi davam etdirmişdir. O, Kür çayını keçərək Dərbəndə çatdı, iyirmi beş minlik ordu ilə buradan keçərək Ər-Ran çayı

* Şakaşen - Gəncə rayonu, Metskuenk - Şahdağrayonu, Uti - Kürvə Araz Çaylarının arası, Metsarants - Dağlıq Qarabağ

** Ərəb müəllifləri Ərminiyyə adı altında cənubi qafqazın ərəblər tərəfindən Əməvilər xilafətinin bir (dördüncü) canişinliyinə daxil etdikləri bütün ölkələrini nəzərdə tuturdular.

yaxınlığında xaqanın oğlu Barsbəyin başçılıq etdiyi Xəzər qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdı. Əl-Cərrah çoxlu əsir alaraq, onları Qəbələ rustağında xəzərlərin məskəni olan Qaniyyə* kəndində yerləşirdi. Sonra o, şitnal tərəfə gedərək Bələncəri zəbt etdi. Dağlı hakimlər onun əleyhinə qalxdılar. O, qənimətlərlə Şəki vilayətinə qayıtdı, burada qışlayaraq Suriyadan kömək gözlədi.³⁶ Lakin 724-cü ilin yanvarında xəlifə Yəzid öldü. Onun yerinə qardaşı Hişam ibn Əbd ül-Məlik keçdi (724-743-cü illər). H.107-ci ildə xəlifə Hişam əl-Cərrahı valilikdən çıxararaq onun yerinə öz qardaşı Məsləmə Əbd ül-Məlikə Ərməniyyəyə və Azərbaycana vali, əl-Xaris ibn Əmra ət-Tayini isə onun müavini təyin etdi; Yəqubiyyə görə, onun qoşun rəisi Səid ibn Əmr əl-Həraşi idi. Xəlifənin kənzindən doğulub, taxta-taca sahiblik hüququ olmayan oğlu Məsləmə iyirmi ildən çox bir müddət ərzində Əməvilərin əzəmətinin dayağı və ərəblərin Qafqazda xəzərlərlə mübarizəsinə başçılıq edən sərkərdə olmuşdur. Məsləmə 724 və 728-ci illərdə iki dəfə Azərbaycandan xəzərlərə hücum edərək, onların ərazilərində irəliləmişdi. O, yaşayış məntəqələrinə basqın edərək əsir və qənimətlərlə geri qayıdırdı.³⁷ 729-cu ildə xəlifə Hişam yenidən Cərrah ibn Abdullaha geri çağırdığı Məsləmə ibn Əbd ül-Məlikin yerinə "Ərməniyyə və Azərbaycan" valisi təyin etdi. Cərrah tezliklə şimala yeni hücumu başladı. O, Şəkidən hərəkət edərək, Bərdəyə gəldi, sonra Beyləqan, Varsan və daha sonra Bacərvandan keçərək Ərdəbilə çatdı. Xaqanın oğlu Barsbəy 300 minlik ordu ilə Ərdəbilə yetişdi və Şəhrizad kəndinin yaxınlığında ərəbləri əzdi. Əl-Cərrah döyüşdə öldürüldü. (730/31 -ci il). Xəzərlər Ərdəbili tutdular və Azərbaycana dağıdıcı yürüş keçirdilər.³⁸ Bu yürüş haqqında Gevond belə məlumat verir: "...sərkərdə topladığı qoşunla Cor (Dərbənd) keçidindən keçərək Maskutlar ölkəsinə getdi və Paytakaran (Beyləqan) ölkəsinə basqın etdi. [56 - 57] O, Araz çayından keçərək İrana (Azərbaycana) adladı, Artaveti (Ərdəbili), Qandzakı (Gəncə), Şahastanı (Təbriz), Atiş-Baquan (Bakı və Abşeron) adlanan vilayəti, Spatar - Perozu (İsfəndiyar - Peroz) və Hürmüzd - Perozu (Muğanı) dağıtdı.³⁹ Türklərin Azərbaycana və Şirvan vilayətinə hücumları sonralar da davam etmişdir. Əl-Cərrahın ölümündən sonra xəlifə yenidən Məsləməyə müraciət etdi və o, Cənubi Qafqaza gələndə xəzərlərlə mübarizə aparmaq üçün Səid ibn Əmra əl-Həraşini Azərbaycana göndərdi. Səid Suriyadan hərəkət edərək Xilata getdi, sonra Bərdəni tutaraq Beyləqana yetişdi. Barsbəy xəzərlərə təslim olmayan Varsanı mühasirəyə aldı. Səid Varsana yaxınlaşdı, xəzərləri mühasirədən əl çəkməyə və qaçmağa məcbur etdi. Sonra Səid Varsandan Ərdəbilə getdi və Bacərvana gəlib çatdı. Burada Rustaq deyilən yerdə xəzərlərə qalib gələrək 10 min əsir müsəlmanı, o cümlədən Cərrahın arvad və uşaqlarını azad etdi. Sonra Səid Muğan vuruşmasında xəzərlərin böyük ordusunu darmadağın etdi, Barsbəyi isə atdan yerə salaraq başını kəsdi və xəlifəyə göndərdi. Səid xəzərləri Şirvana çatana qədər təqib etdi. Xəzərlər öz ölkələrinə çəkildilər. Xəlifənin Məsləmə ibn Əbd ül-Məlikin Azərbaycan və Ərməniyyə valisi təyin olunmasına dair əmri h.112 (730/31)-ci ildə Səidə çatdı.⁴⁰ Məsləmə Bərdəyə yetişən kimi Səidi öz yanına çağırırdı və əmri pozduğuna, xəzərlərlə müharibədə özbaşınalıqə yol verdiyinə görə həbs etdirdi. Tezliklə xəlifə Hişamın əmri ilə Səid azad edilərək paytaxta çağırıldı və mükafatlandırıldı. Məsləmə xəzərlərə qarşı hücumu keçdi. O, Kürdən keçərək Şirvana yaxınlaşdı. Əhali onu sülhlə qarşıladı. Buradan Məsqətə yollanan Məsləmə oranın əhalisi ilə sülh bağladı, süvari dəstələrini isə Ləzkələr ölkəsinə göndərdi.⁴¹

IX əsr ərəb müəllifi əl-Bələzuri xəbər verir ki, "Məsləmə Xeyzan (Haydaq?) əhalisi ilə sülh bağladı və şəhər qalasını dağıtmağı əmr etdi... dağlı hakimlər onunla (Məsləmə ilə) sülh bağlamağa tələsdilər və ona xərac verdilər, beləliklə, Şirvanşah, Liranşah, Təbərsəranşah, Filanşah və Carşanşah (Xursanşah – S. A.), habelə Məsqət hakirai onun yanına gəldi. Bundan sonra Məsləmə Bab (Dərbənd) şəhərinə yollandı və onu tutdu. Bu vaxt Bab qalasında min xəzər ailəsi var idi. Məsləmə onları mühasirəyə olaraq üstlərinə daş, sonra isə daş formasına salınmış dəmir yağdırmağa başladı. Lakin bunun köməyi olmadı..." Məsləmə Dərbəndi hiylə ilə aldı: ona yerli sakinin - Xəzər qarnizonu döyüşçüsünün xəyanəti kömək etdi.⁴² Dərbəndi aldıqdan sonra burada 24 min Suriya əsgəri yerləşdirərək, onlara yüksək məvacib vəd etdi. Şəhəri dörd sahəyə bölərək Dəməşq, Hims, Fələstin, Suriya və əl-Cəzirə sakinlərinə verdilər. Məsləmə Dərbənddə ərzaq, taxıl və silah anbarları tikdirdi o, şəhərin su çənini təmizləməyi əmr etdi, şəhərin uçulub-dağılmış yerlərini təmir etdirdi, onu bəzədi. Xəzərlərə qarşı Məsləmə ilə yanaşı, Mərvan ibn Məhəmməd də şücaətlə vuruşmuşdu. Məsləmə h.114 (732)-cü ildə valilikdən azad olunduqdan sonra xəlifə Hişam Səid ibn Əmranı Şirvan və Arranın hakimi təyin etdi. Ondən iki il sonra valiliyə keçən Mərvan ibn Məhəmməd h.117 (735/36)-cı ildə Xəzərlərin ölkəsinə soxuldu. Lakin islamı qəbul etdiyinə görə xaqanı hakimiyyətdə saxladı. Bundan sonra Mərvan 40 min xəzər əsirini Samur və Şəbəran çayları arasında yerləşən, Ləzk vilayətindəki düzənlikdə məskunlaşdırdı. Sonralar Mərvan Şimali və Cənubi Dağıstanın bir sıra vilayətlərini zəbt edərək, onların hakimlərini öz hakimiyyətinə tabe olmağa, habelə, hər il xəlifənin canişininə 1500 gənc oğlan və 500 qara saçlı, qara gözlü, uzun kirpikli gənc qız və Babın taxıl anbarına taxıl göndərməyə məcbur etdi.⁴³ Bir sıra vilayətlərdən toplanan vergilər Dərbənd taxıl anbarında

* Qəbələ rustağında Qaniyyə kəndi - "Şirvan və Dərbəndin tarixi"ndə adı çəkilən Kuni adlı yerdir. Orada deyilir ki, "1067-ci ilin şaban (iyun) ayında Şirvanşahın dayısı oğlu Ləşkəristan Qəbələ darvazasının qarşısında kunililər tərəfindən öldürülmüşdür". Kuni adı, ehtimal ki, bu vilayətə hələ VII əsrdə məskən salmış hunlarla bağlıdır.

saxlanılırdı. "Sonra Mərvan Şirvan hakiminin dəniz sahilində yerləşən və Xirş, yaxud Xurs** adı ilə tanınan qalasına doğru hərəkət etdi. Qalanın hakimi Mərvanın, hakimiyyətinə tabe olduğunu dərhal bildirdi və Şirvan hakimini müsəlman ordusu Xəzər torpaqlarına hücumu keçəndə onun ön sıralarında, geri qayıdanda isə arxa sıralarında olmasını əmr etdi. Ərəb-Xəzər müharibələrində ərəblərin tərəfində dağlıq vilayətlərin hakimləri - xəlifənin vassalları, o cümlədən Şirvanşah və Arranşah da iştirak edirdi. H.123 (741)-cü ildə Mərvan Azərbaycana yollandı və tezliklə bütün ölkəni və erməni torpaqlarını zəbt etdi. Xəlifə III Yəzid ibn əl-Valid (744-cü ildə hakimiyyətdə olmuşdur) Mərvanı Azərbaycan və Ərminiyyənin valisi təsdiq etdi. Yəzidin qardaşı İbrahim (744-cü ildə hakimiyyətdə olmuşdur) devirdikdən sonra Mərvan ibn Məhəmməd Əməvilər sülaləsinin sonuncu xəlifəsi oldu (744-750-ci illər). O, Azərbaycanda və Ərminiyyədə hakimiyyətə keçən kimi Beyləqanda üsyanlar və iğtişaşlar meydana gəlməyə və bütün ölkəyə yayılmağa başladı.

Xəlifə Mərvan h. 132 (750)-ci ildə öldürüldükdən sonra Abbasilər sülaləsinin ilk xəlifəsi Əb-ül-Abbas əs-Səffah (750-754-cü illər) Məhəmməd ibn Sulu Azərbaycana və Ərminiyyəyə vali təyin etdi. 100 minlik qoşunla gələn Məhəmməd ibn Sul üsyanı yatırdı.⁴⁵ Ərəb mənəbləri Şirvan və Arran şəhərlərində ərəb ağalığına qarşı sonralar olmuş üsyanlar haqqında da xəbər verirlər. Ən böyük üsyan xəlifə Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dövründə Beyləqan əhalisinin xariciliyin nümayəndəsi Əbu Müslümün başçılığı ilə Xilafətə qarşı üsyan idi. Bu üsyanlar vergilərin ağırlığı, istila edilmiş ölkələrin əhalisinin zülm və istismar altında saxlanması, habelə, Ərəb-Xəzər müharibələri dövründə şəhər və kəndlərin dağılması ilə bağlı idi. Bu və ya digər əyalət xəlifəyə itaətsizlik göstərdikdə, yaxud ərəb canişini ilə bağlanmış sazişi pozduqda ərəblərə qarşı üsyanlar amansızcasına yatırılırdı. Ərəb-Xəzər müharibələri sonralar - Abbasi xəlifələri dövründə də davam edirdi. Xəlifə əl-Mənsur (754-775-ci illər) Yəzid ibn Üseyd əs-Suləmini Azərbaycan, Arran və Şirvan valisi təyin etdi. O, xəlifənin məsləhəti ilə xaqanın qızı Xatunla evlənərək onunla qohumlaşdı. Ehtimal ki, bu dövrdə Xəzər dövləti güclənmiş, daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləmiş xilafət isə Yəzidi böyük hərbi qüvvə ilə təmin etmək iqtidarında deyildi. Xaqanın qızı Yəzidə iki oğlan doğdu, lakin 2 il 4 ay Bərdədə yaşadığından sonra həyatdan köçdü. Bundan sonra onun hər iki oğlu da öldü. Xatının məkrli öldürüldüyünü qət edən xaqan 200 min döyüşçü ilə Dərbənddən hərəkət etdi. Yəzid 60 minlik qoşunla Kürü keçib Şirvana çatdı. Burada baş verən vuruşmada xeyli ərəb öldürüldü, Yəzid isə qaçaraq Bərdədə gizləndi. Yəqubiyə görə, Yəzid Xirs (Xurs? Çıraq-qala) qalasma qaçmışdı. O, sonra İraqa gedib hərbi yardımla Bərdə-yə qayıtdı. Kürü keçərək Dərbəndə çatan Yəzid şəhəri və dağ keçidlərini möhkəmləndirdi. Bundan sonra xəlifə onu canişinlik-dən azad etdi.⁴⁶ Əl-Yəqubi, ət-Təbəri və ibn əl-Əsirin h.145 (763/64)-ci ilə aid etdikləri bu hadisələri Gevond (VIII əsr) belə təsvir edir: "Güclü qoşun toplayan [58 - 59] xaqan onu Eltəbərin nəslindən olan sərkərdəsi Raş Tərxanın sərəncamına verib, Yəzidin hakimiyyəti altında olan ölkəmizə göndərdi. Böyük Kür çayının şimal tərəfinə səpələnmiş xəzərlər bir çox alban vilayətini - Xecar, Kaqa, Ostani-Mərzbanyan, Xaband, Gelava, Şake, Bies, Xenı, Kambexçan, Xozması*, gözəl Beyləqan düzünü (Dəşti-Beyləqanı -S. A.) tutdular, çoxlu sürü və ilxı qovub apardılar"⁴⁷ Xəzərlər bir neçə gürcü vilayətini talan edib öz ölkələrinə çəkildilər. Sonrakı otuz il ərzində onlar Ərminiyyəyə və Azərbaycana basqınları dayandırdılar. Xəzərlərin bu ölkələrə son hücumu 796/7-ci ildə Səid ibn Səlm ibn Qüteybə əl-Bəhilini Ərminiyyə və Azərbaycan valisi təyin etmiş Xəlifə Harun ər-Rəşidin (784-809-cu illər) dövründə olmuşdur. Ərəb tarixçiləri xəbər verirlər ki, xəzərlər itaət göstərmədiyinə görə ərəb canişini Səid ibn Səlm tərəfindən 797/8-ci ildə qətlə yetirilmiş Dərbənd əmiri ən-Nəcm ibn Haşimin oğlu Həyyun ibn Nəcmın dövləti ilə hücum etmişdir. Səidin zülmündən narazı olan yerli feodallar onun Dərbənddəki naibinə hücum etdilər. Atasının edamından sonra Həyyun Səidin Dərbənddəki naibini öldürdü və xəlifənin canişininə qarşı üsyan qaldırdı.⁴⁸ "O, xaqanla - xəzərlərin hökmdarı ilə danışığa girdi, xaqan ona yardım göstərdi, böyük ordunun başında müsəlmanlara hücum edərək onları qırdı və çoxlu əsir aldı".⁴⁹ Xəzərlər 799-cu ildə böyük ordu ilə Dərbənd mahalındakı əs-Sul (Çul) keçidindən keçərək Şirvan və Arranın içərilərində irəliləyib Kürün sahillərinə çatdılar. Xəzərlər yetmiş gün ərzində ölkəni dağıtdılar, qadınları zorlayaraq, saysız-hesabsız adam qırdılar, 100 mindən çox əsirlər geri döndülər. Bu, xəzərlərin ərəblər üzərinə son böyük hücumu idi. Ət-Təbərinin təbirincə xəzərlər islamda indiyədək misli görünməmiş dəhşətli bir iş tutdular".⁵⁰ Səid qaçdı. Harun ər-Rəşid Əli ibn İsa ibn Məham Ərminiyyəyə və Azərbaycana vali təyin etdi. Lakin Yəqubinin sözləri ilə desək, "buraya gələn Əli özünü pis apardı, buna görə də Şirvan əhli onun əleyhinə üsyan qaldırdı və ölkədə Çaxnaşma düşdü". Belə olduqda xəlifə 799-cu ildə yenidən Yəzid ibn Məzyəd əş Seybanini Ərminiyyə və Azərbaycana hakim təyin etdi. O, üsyanı yatırdı və ölkədə qayda-qanun yaratdı.⁵¹ Yəzid Şirvanşahlar sülaləsinin banisi və xilafətin məşhur sərkərdələrindən biri idi. O, h.185 (801)-ci ildə Bərdədə ölmüş və orada da olunmuşdur. Mənbə onun ölümünün təfərrüatını belə nəql edir: "Söyləyirlər ki, bir qonaqlıqda ona gözəl bir qız bağışlayırlar. O, məclisi tərk edərək qızla intim əlaqəyə girir və onun ağışında ölür. Bu, Bərdədə olmuşdur..."⁵² Numizmatik

** A. N. Genko Xursanı Xırd-Zində və Beşbarmaq dağının yaxınlığında yerləşdirir. V. F. Minorskinin fikrincə, Quba rayonunun cənub hissəsində, Məşqətdən (Müşkürdən) cənubda idi.⁴⁴ Ehtimal ki, Xurs qalası - Çıraqqaladır. Xursan Dərbəndlə Beşbarmaq arasında mahaldır.

* Ucar, Qala, Qəbələ, Kəlbənd, Kalva, Şəki, Bəlx, Göynük, Kambizena, Xaçmaz (S. A.)

məlumatlara görə, Yəzid ölümündən sonra onun oğulları Əsəd ibn Yəzid, Məhəmməd ibn Yəzid⁵³ və xəlifənin h.205 (802)-ci ilə qədər bir-birinin ardınca Azərbaycana, Arrana, Ərminiyyəyə təyin etdiyi bir sıra əmirlər hakimiyyət sürmüşlər. H.205-ci ildə xəlifə Məmun Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin oğlu Xalidi həmin ölkələrə vali göndərdi. Xalid Şəkidə, Gürcüstanda və Sənariyyədə üsyanları yatırdı.⁵⁴ H.212-217 (827/8-823/4)-ci illərdə Xalidin adı "Mədinət Arran"da (Arran şəhəri) kəsildiyi qeyd edilən dirhəmin üzərində yazılmağa başlayır.⁵⁵ Bəlazurinin məlumatına görə xəlifə Xalidi ermənilərdən bəxşiş almaq üstündə hakimiyyətdən salmışdır.⁵⁶ Xəlifə Mötəsim bu vilayətləri iqtə kimi Babəklə vuruşmuş sərkərdə Afşinə vermişdi. Xalid Mötəsimin ölümünə (h.227 (842)-ci il) və onun oğlu Vasiq hakimiyyət başına gələnə qədər vəzifəsiz qalmışdı. Xilafətin zəiflədiyi bu dövrdə Cənubi [59 - 60] Qafqazın bir sıra vilayətləri müstəqilliyə və Xilafətdən ayrılmağa can atırdı. Vasiq Tiflis valisi İshaq ibn İsmayılın üsyanı ilə bağlı baş verən iğtişəşlarla əlaqədar Xalidi çağıraraq Ərminiyyə, Azərbaycan və Arranın valisi təyin etdi və onu 12 minlik süvari ilə göndərərək İshaqla mübarizəyə girib, üsyanı yatırtmağı əmr etdi. Xalid Ərminiyyəyə daxil oldu və burada 20 minlik erməni qoşunu ilə birləşərək Curzana (Gürcüstana) doğru hərəkət etdi. O, Cavax (Cavaxeti) adlı yerdə xəstələndi və iki gündən sonra öldü. Dəbilə (Dvin) gətirilərək, bir məlumata görə h.230 (844)-cu, digər məlumata görə isə h.228 (842)-ci ildə dəfn olundu. Xalidin ölümündən sonra Xəlifə Vasiq onun böyük oğlu Məhəmmədi Azərbaycan, Ərminiyyə və Arrana vali qoydu və İshaqın üzərinə getməyi əmr etdi. H.230 (844)-cu ildə hakimiyyətə başlayan Məhəmməd İshaqla müharibədə məğlubiyətə uğradı və elə həmin il Dərbənddə Buğa əş-Şərabə tərəfindən devrildi. Xəlifə Mütəvəkkil Dərbənd şəhərini və onun həndəvərindəki torpaqları iqtə kimi Məhəmməd ibn Xalidə verdi. Sonralar Şirvanşahlar, xəlifənin hədiyyəsi kimi, daim Dərbənd torpaqlarının iddiasında olmuşlar. Xəlifənin əmri ilə Məhəmməd türk Əbu Musa ilə birgə İshaqın üzərinə yürüdü. Çoxlu vuruşmalardan sonra İshaq məğlub edildi və öldürüldü. Məhəmməd Dərbəndə qayıtdı. Onun sonrakı fəaliyyəti Dərbəndin qonşuluğunda və Sünikdə yaşayan "gavurlara" qarşı yürüşlərlə bağlı olmuşdur.⁵⁷ H.242 (846)-ci ildə o, Buğa əl-Kəbirin köməyi ilə yenidən Azərbaycan, Ərminiyyə və Arranın valiliyinə qaytarılmışdır. Bir mənbədə onun h.245 (859)-ci ildə Arran vilayətində Cənzə (Gəncə) şəhərini saldırdığı göstərilir. Şəhər, xəlifənin ona hədiyyə etdiyi mülklərlə birlikdə, onun irsi sahibliyinə keçdi. Məhəmməd Ərminiyyə hakimliyini buraxıb Gəncəyə qayıtdı.⁵⁸

Əl-Bəlazuri, Yəqubi və əl-Kufinin məlumatlarına əsasən bu nəticəyə gəlmək olar ki, Şirvanın ilk istilası dövərindən IX əsrin birinci yarısındanək ərəblər Şirvanşahları xəlifəyə xərac verən və onun xəzərlərə qarşı yürüşlərində iştirak edən vassallar kimi hakimiyyətdə saxlamışlar. Əl-Bəlazuri 797/8-ci ildə Ərminiyyənin valisi olan Səid ibn Səlm əl-Bəhili ilə bir dövrdə hakimlik etmiş əş-Şəmax ibn Şücanın adını Şirvanın məliki kimi çəkir. Ehtimal ki, o, ərəblərin hakimiyyətdə saxladıqları islam dinini və ərəb adını qəbul etmiş Şirvanşah olmuşdur. Lakin o, xəlifə tərəfindən Şirvana vali təyin edilmiş ərəb canişini də ola bilərdi. Şirvanşahlar Xilafətin inzibati bölgüsünə görə Şirvanın daxil olduğu Azərbaycan və Ərminiyyə valisinə tabe idilər. Əl-Bəlazuri xəbər verir ki, yerli feodallar öz mülklərində yaşayırdı və hər biri öz vilayətini müdafiə edirdi. Canişinin göndərdiyi vilayət rəisi (amil) bu ölkəyə gələrkən yerli feodallar onu sayı salmamağa çalışırdılar. Rəisin dəyanətli, sərt və hərbi gücə malik olduğunu gördükdə vergi verir və itaət göstərirdilər. Əks təqdirdə isə ona böhtan atmağa çalışırdılar. Onlar çox vaxt rəisə saymazcasına yanaşırdılar. Ərminiyyədə və Arranda Xilafət əleyhinə üsyanlarla əlaqədar xəlifə Mütəvəkkil Buğa əl-Kəbiri həmin ölkələrə vali göndərdi. O, "Curzam yenidən fəth etdi, itaət etməyənləri Arran, Ərminiyyənin dağlıq vilayətləri və Sisəcandakı (Sünik) iğtişəşin bütün günahkarlarını - istər xristian, istərsə də başqaları - əsir tutub xəlifənin hüzuruna göndərdi. Beləliklə, indiyədək görüşmənin qayda-qanun bərqərar edən Buğa h-241 (855/6)-cı ildə Samirəyə qayıtdı"⁵⁹ Buğa gedəndən sonra Məhəmməd ibn Xalid üçüncü dəfə Ərminiyyə və Arranın valisi təyin olundu. Onun ölüm ili məlum deyil. [61 - 62]

§5. Köçəri şimal tayfalarının Şirvan və Arrana gəlmələrinə dair

Köçəri türk tayfalarının eramızın ilk əsrlərində Qafqaz Albaniyası ərazisinə gəlmələri məsələsi Azərbaycan xalqının etnogenezi probleminin araşdırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malik olub, qədim Azərbaycanın türkləşməsi məsələsi ilə sıx bağlıdır. Şimali Qafqazda və Dağıstanın dənizsahili ərazilərində yaşayan bu tayfalar artıq eramızın ilk əsrlərindən Dərbənd keçidindən Albaniyaya keçib gəlirdilər. Sonralar - V-VI əsrlərdən tarixi ənənəyə görə Sasani hökmdarları yalnız Zaqafqaziya ölkələrinin deyil, İranın da təhlükəsizliyini hədələyən köçəri türk tayfalarının axınının qarşısını almaq üçün burada möhtəşəm istehkamlar tikmişdilər.¹ Türk tayfalarının Albaniya ərazisinə ilk dəfə nə vaxt gəlmələrinin aydınlaşdırılması üçün Dərbənd səddinin tikilmə tarixi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Artıq eramızın ilk əsrlərindən etnolinqvistik proseslərin ən mühüm komponentlərindən olan türk etnosu qonşu Albaniyanın tarixi inkişaf mənzərəsini xeyli dərəcədə dəyişirdi. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının təşəkkülündə müxtəlif - türk, İran, Qafqaz etnik ünsürləri iştirak etmişlər. Türk ünsürləri azərbaycanlıların etnogenetik inkişafında mühüm rol oynamış, onlara etnosun başlıca təyinedici əlaməti olan dil vermişdir.²

Erkən orta əsr mənbələri Şimali Qafqazda, Dağıstanın sahilboyu rayonlarında, Dərbəndə qədər Qafqaz dağları ətrafında yerləşdirilən və artıq eramızın əvvəllərindən Şimali Albaniya ərazisinə axışan müxtəlif türk tayfaları haqqında məlumat verirlər. Lakin bizim əlimizdə köçəri türk tayfalarının III əsrdən əvvəl Albaniyada olmasına dair məlumat yoxdur. Arxeoloji dəlillər Albaniya ərazisindəki qədim türklər haqqında qiymətli məlumat verir. 1935-ci ildə Y.İ. Qummel Gəncəçay bölgəsində Xanlardan cənub-qərbdəki 7 nömrəli kurqanda qazıntı aparmışdır. Qarətçilər altı qədim qəbirdən yalnız birinə - 3-cü sərdabəyə toxunmamışdılar. Nisbətən iri olan bu qəbirdə ağ gildən 10 sm qalınlığında düzəldilmiş xüsusi döşəməyə uzadılmış iki adam və bir tısağa dəfn olunmuşdu. Skeletdən aydın olur ki, onlardan biri arxası üstə boyaboy, digəri isə sağ böyürü üstə, ayaqları bükülü halda birincinin baş tərəfində uzadılmışdı. Tısağa qəbirin qərb küncündə arxası üstə idi. Görünür tısağa müqəddəs heyvan sayılmış və onu öldürmək qadağan imiş. Bu günə qədər də Azərbaycanda tısağanı öldürmək günah sayılır- Azərbaycanın bir sıra bölgələrində - Gəncədə, Mingəçevirdə Abşeronda və başqa yerlərdə qədim torpaq, katakombə və kurqan qəbirlərində məzarın küncündə tısağa qınına rast gəlinir.

Abşeron yarımadasının şərq hissəsində, Mərdəkan, Şüvəlan qəsəbələri sahəsində Tunc dövrünün sonu və dəmir dövrünün əvvəlinə aid bir sıra qədim abidələr aşkar edilmişdir. Arxeoloq Q. M. Aslanovun apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı içərisində avadanlıq olan bir neçə qəbir üzə çıxarılmışdır. Buradakı çoxlu əşyalar - keramika məmulatı, silah, bəzək şeyləri ilə yanaşı, tısağa qını və sümükləri də diqqəti cəlb edir. Həmin dövrə aid Mingəçevir qəbirlərində də tısağa qını və sümükləri tapılmışdır. Qəbirlərdə tısağa qını və qalıqlarının olması görünür, burada yaşamış qəbilələrin dəfn mərasimi ilə bağlı olmuşdur. Tısağa qədim zamanlarda [61 - 62] Çində əbədiyyət rəmzi idi. Qədim türklərin qəbir əşyaları arasında tısağa da vardır. Şimali Monqolustanda türk xaqanı Kül-Tiginə 731-ci ildə imperator Syuantszunun göndərdiyi çinli ustalar tərəfindən tikilmiş yaraşıqlı abidədə arxasına runik kitabəli stela bərkidilmiş çox iri (uzunluğu 2,25 m) mərmər tısağa tapılmışdır.

Qədim türklər bu adəti çinlilərdən götürmüşlər. Ehtimal ki, Abşeronda, Mingəçevirdə, Gəncədə və digər yerlərdəki, tısağa ilə dəfn etmə qədim türklərə məxsusdur. Bu göstərir ki, e.ə. birinci minilliyin əvvəllərində Albaniya ərazisində irandilli və qafqazdilli tayfalarla yanaşı qədim türk tayfaları da yaşayırdı. Burada onların sayı eramızın əvvəllərində və sonralar Dərbənd keçidi vasitəsilə şimaldan gələn köçəri türklər hesabına artırdı. Biologiya elmləri namizədi R. M. Qasımovanın Azərbaycanın qədim əhalisinin antropoloji tiplərinin respublikanın müasir əhalisinin antropoloji tiplərinə uyğun gəlməsinə dair tədqiqatları da fikrimizi təsdiqləyir və müasir Azərbaycan türkləri ilə qədim türklər arasında varislik əlaqələrinin olduğunu təsdiq etməyə əsas verir. Mil düzündə, Üçtəpə kurqanında aparılan qazıntı zamanı VII əsrin əvvəlinə, yaxud birinci yarısına aid edilən adlı-sanlı xəzər döyüşçüsünün qəbri aşkar edilmişdir. Dərbənd və Qəbələ ətrafında və hunlar üçün səciyyəvi olan deformasiyaya uğramış kəllələr tapılmışdır. Məlumdur ki, Qəbələ bölgəsi VI əsrdə tayfaları ilə məskunlaşmışdı və bu şəhər sabir tayfalarının mərkəzi sayılırdı. Qədim türk tayfalarının Albaniyada olması barədə arxeologiya ilə yanaşı, "etnik mənsubiyyətin müəyyənləşdirilməsində qiymətli material, çox vaxt yeganə və başqaları ilə müqayisədə ən doğru mənbə"³ olan toponimika da məlumat verir. Əgər bir dilə mənsub coğrafi ad uzun müddət ərzində qorunub-saxlanılırsa və böyük ərazidə yayılırsa, inamla demək olar ki, orada məhz həmin dildən istifadə olunmuş və o dildə danışan əhali yaşamışdır.

Azərbaycanlıların etnogenlərində iştirak etmiş türk tayfa qruplarının adları Azərbaycanın bir sıra yaşayış məntəqələri, kənd və yer adlarında mühafizə olunmuş etnonimlərdə (yaxud antroponimlərdə) əksini tapmışdır. Qədim türk dillərinin leksikası ilə bağlı olan bir sıra toponimlər də mövcuddur. Bu toponim və etnonimlərin öyrənilməsi türk tayfalarının Albaniyaya axınının və azərbaycanlıların mənşəyi məsələsinin tədqiqi baxımından mühüm maraq doğurur. Coğrafi adların bir sıra toponimləri qədim dövrə və eramızın ilk əsrlərinə gedib çıxır. Onlardan biri yunan-latınca Albaniya formasının müvafiq gəldiyi Arrandır. Məlumdur ki, antik və yunan-Roma tarixçiləri, coğrafiyaşünasları qədim və erkən orta əsrlər Azərbaycan ərazisinin mühüm bir hissəsini Albaniya adlandırmışlar.* Arran ölkəsinin adının ilk dəfə çəkilməsi III əsrdən, İranda, Nəqşi - Rüstəm dərəsindəki Kəbeyi-Zərdüşt abidələrində Sasani hökmdarı I Şapurun (242-272-ci illər) zəbt etdiyi ölkələr sadalanan kitabədən məlumdur. [62 - 63]

Təqribən 262-ci ildə üç dildə (Parfiya, yunan və fars) həkk olunmuş kitabənin mətnində Şapura tabe olan ölkələrin sadalandığı uzun siyahıda Zaqafqaziya ölkələri də (Parfiya versiyasında) qeyd edilmişdir.

(t' r) pt (k) n	Atrpatakan Atropatena
'rmny	Ərmini Ərminiyə
wyrsn	Virşi İberiya
sykn	Sikn Maxeloniya
'rdn	Arran və Albaniya qapıları
dl'skn	Balasakan Balasakan

* "Albaniya" və "Arran" adları məsələsindən Y. B. Yusifov daha ətraflı bəhs etmişdir. Onun fikrincə, Arran sözünün mənşəyi bilavasitə, yaxud dolayısı ilə İber-Qafqaz dillərinə gedib çıxır. Lakin onun istifadə olunan materialların filoloji təhlilinə əcaclanan nəticələri inandırıcı deyil.

Kitabənin yunan versiyasının bu hissəsində 2-3-cü sətirlər aşağıdakı şəkildə oxunur: "Atropatenanı, Ərminiyyəni, İberiyani, Maxeloniyani (ölkəni ta) Kapkoxa (Qafqaz dağlarına) və Alban (qaplarına) qədər".⁴ Beləliklə, Arranın ekvivalenti Albaniya olmuşdur. Həmin Albaniya formasını ermənilər yunan-Roma mənbələrindən, erməni dilinin fonetikasına uyğun olaraq, Alvank -Ağvank⁵ şəklində götürmüşlər.

"VII əsr erməni coğrafiyası"nda deyilir ki, İran dörd inzibati vahidə (əyalətə) bölünür; onlardan Kusti-Kapkox Qafqaz tərəfdədir. Kusti - Kapkoxun (Qafqazın) tərkibinə daxil olan otuz ölkə arasında "Azərbaycan, Ərmən, Varacan, yaxud iberlər, Ran, yəni aqvanlar, Balasaqan, Sisaqan, Gelan və i.a." xatırlanır.⁶ Lakin erməni mənbələri Ağvan və Ran adları ilə yanaşı, Arran adını da hiş etmişlər. Bu ad V-VI əsrlərin ayrıcında Moisey Xorenliyə artıq məlum idi. O, Arranı Albaniyanın əfsanəvi hökmdarı adlandırır.⁷ Arran sözünə mürəkkəb toponimin tərkib hissəsi kimi "Erməni coğrafiyası"nda bir neçə yerdə rast gəlinir: "Arsaxda Mets Arrank (Böyük Arran), Arranrot (Arran çayı, ehtimal ki, Araz), Utidə Arran-cnak vilayəti, Paytak Arran vilayət və şəhər adı".⁸ VI əsr (555-ci il) Suriya mənbəyində, ehtimal ki, fars və ya erməni mənbələrindən keçmə Arran⁹ forması qeyd olunmuşdur. Orta əsrlər gürcü mənbələrində - Cuanşerdə (V-VII əsrlər), Leonti Mrovelidə (XI əsr), Matiane Kartlisdə (XI əsr) və b.¹⁰ - Arranın qısaldılmış forması olan Rani adı qalmışdır. Arran və Albaniya formasına isə heç bir yerdə rast gəlinmir. IX-X əsr ərəb yazılı mənbələrində Albaniya adı ərəblərin onu zəbt etdikləri vaxtlardan etibarən Əlran (əl-Ran) və Ərran (ər-Ran)¹¹ kimi qeyd olunsada, hər ikisi eyni cür - Ərrantələffüz edilir.* Çəkilən adlara əsasən hesab etmək olar ki, Arran sözü Şirvan ərazisinin də daxil olduğu Albaniyanın qədim Azərbaycanın qədim yerli adıdır. I Şapurun (242-272-ci illər) kitabəsinin Parfiya versiyasında mühafizə olunmuş Arran sözü "isti yer, düzənlik" mənasında bu günədək yalnız Azərbaycan dilində qalmışdır. Arran sözünə qədim türk dillərindən savayı şərq beç birində rast gəlinməmişdir. Qədim türk dillərində isə aşağıdakı mənaları vardır:

*Aran (aran) - mal-qara saxlanılan yer, tövlə.*¹²

*Aran (aran) - ağıl (arxac), tövlə, pəyə, örtülü yer, külək tutmayan və dağətəyi yer, vadi, çöl və i.a.*¹³
(kursiv mənimdir- S. A.) [63 - 64]

Göstərilən mənalar qədim türk qəbirləri üçün səciyyəvi olan maldarlıq təsərrüfatı və köçəri həyat tərzii ilə bağlı olub, qədim türk və oğuz dilləri qrupuna (Azərbaycan dili də bu qrupa daxildir) mənsub olan salar dilinin sözləri ilə izah edilir. Salar, salır, yaxud sala (Çin dilində salatszu) etnonimi oğuz etnik adlarından aiddir. Mahmud Kaşqaridə (XI əsr) oğuz tayfa adlarından birinin ən qədim forması - salqur göstərilir. Azərbaycan və Cənubi Qafqaz ərazisində 24 oğuz tayfa etnonimindən mühafizə olunmuş 18 etnonim arasında salur adı da var.¹⁴

Qədim zamanlarda salqurlar (salurlar, salorlar) oğuz tayfalarının tərkibində qərbə doğru hərəkət edərək, Sırdərya çayına qədər gəlib çatmış və qismən Səmərqənd yaxınlığında məskunlaşmışdır. Sonra daha da irəliləyərək, müasir Türkmənistanın ərazisinə çatmış, bir qədər sonra türkmən xalqının tərkibinə daxil olmuşdur. Bundan sonra salarların dalğası Kiçik Asiyaya yetişmişdir. Burada onlar tədricən türklərlə qaynayıb-qarışmış və öz izlərini Şərqi Anadolunun toponimikasında saxlamışlar.¹⁵ Məlumdur ki, qədim türk tayfaları Şirvan və Arrana eramızın ilk əsrlərindən gəlməyə başlamışlar. III əsrin birinci yarısında hunlar, sonra IV-VI əsrlərdə onoğurlar, bulqarlar, sabirlər, xəzərlər və bir sıra digər tayfalar Dərbənd keçidi vasitəsilə Şimali Qafqazdan və Dağıstandan Şirvana və Arrana gəlib çıxırdılar.¹⁶ Ehtimal etmək olar ki, III əsrdən xeyli əvvəl salarların böyük bir dəstəsi Zaqaqaziyaya, Albaniya və Arrana keçərək, buranın avtohton əhalisi tərəfindən assimilyasiyaya uğramış və ölkənin toponimikasında iz salmışdır. Köçəri türk tayfalarının V-VI əsrlərdə xüsusilə güclənmiş basqınlarının qarşısını almaq üçün Sasani hökmdarları dövlətin şimal sərhədində - Dərbənd keçidində möhtəşəm qalalar tikirdilər. Son illərdə Dərbənddə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində eramızdan əvvəl VIII-VI əsrlərə aid müdafiə divarlarının qalıqları aşkara çıxarılmışdır. VI əsrdə həmin divarların üzərində köçəri türklərə qarşı, mənbələrin I Xosrov Ənuşirəvana isnad etdikləri, daha son dövr divarları tikilmişdir.¹⁷ Arxeoloji məlumatlar göstərir ki, türk tayfaları Dərbənd keçidi vasitəsilə Albaniyanın cənubuna- Arrana XI əsrdən xeyli əvvəl, eramızın ilk əsrlərindən keçib gələ bildilər. Arran toponiminin etimologiyasının aydınlaşdırılması Albaniyanın hələ eramızın əvvəllərində qədim türk tayfaları tərəfindən məskunlaşdığını ehtimal etməyə imkan verir. Həmin köçəri tayfaların başlıca təsərrüfat məşğuliyyəti düzənlik və çöllərdə maldarlıq etmək idi. Sözüün ilkin dar mənası - "mal-qara saxlanılan yer, ağıl (arxac), pəyə, tövlə", - sonralar daha geniş mənada - "külək tutmayan yer, dağətəyi, vadi, çöl" - kəsb edir.

Gətirilən materiallar şəksiz təsdiq edir ki, Arran Albaniya ölkəsinin - qədim Azərbaycanın III əsrdə I Şapurun kitabəsində təsbit olunmuş ən qədim yerli adıdır. VII əsrdə Azərbaycanı istila etmiş ərəblər ölkə və şəhərlərin eşitdikləri yerli adlarını sonralar - IX-X əsrlərdə öz əsərlərində çox dəqiq şəkildə əks etdirmişlər. Ərəb mənbələrində xatırlanan bu adların bir çoxu dövrümüzədək gəlib çıxmışdır. Maraqlıdır ki, Albaniya adına heç bir ərəb müəllifində rast gəlinmir. Yaqut Həməvi göstərir ki, Arran geniş vilayətin və çoxlu şəhərin ərəbcə adı deyil.¹⁸ Avtohton əhali tərəfindən assimilyasiyaya uğrayan köçəri türklərin yerli oturaq əhalinin həyat

* IX əsrdən başlayaraq ərəb mənbələrində Ərran klmi yazılır və tələffüz olunur. əsaslanan nəticələri inandırıcı deyil.

tərzinə təsiri yalnız dildə deyil,¹⁹ həm də, kənd təsərrüfat işlərinin, xüsusilə onun başlıca sahəsi olan maldarlığın aparılmasında, habelə, dini görüşlərdə və incəsənətdə də nəzərə çarpır. Məlumdur ki, Azərbaycanda qədimdə olduğu kimi, orta əsrlərdə də oturaq [64 - 65] və köçəri maldarlıq formaları aparıcı rol oynayırdı. Lakin mütəxəssislər yarımköçəri maldarlığın artıq erkən orta əsrlərdə yarandığını və tədricən inkişaf etdiyini göstərir. "Əgər bu son forma başqa ölkələrdə, xüsusilə Orta Asiyada ta qədim zamanlardan yayılmışdısa, Azərbaycanda onun yayılmasını erkən orta əsrlərə aid etmək lazım gəlir. Hərçənd, ola bilər ki, o, bir qədər əvvəllər də mövcud olmuşdur. Şübhəsiz, burada yarımköçəri maldarlığın yayılmasında gəlmə köçəri tayfalar mühüm rol oynamışlar. Belə ki, hələ e.ə. IV-V əsrlərdə Azərbaycan türkdülli tayfaların hücumlarına məruz qalmışdı..."²⁰ Azərbaycanda son vaxtlara qədər davam edən bütün əhalinin öz sürüləri ilə yeni otlaqlar axtardığı yarımköçəri maldarlığın başlıca olaraq, qoyunçuluğun meydana gəlməsi, ehtimal ki, köçəri türklərin eramızın əvvəllərində Şirvana, Arrana, Qarabağa Mil, Muğan və Şirvan düzlərinə köçməsi ilə bağlıdır.

Demək olar ki, il boyu şirəli yem otları ilə zəngin olan çöl rayonlarının isti iqlim şəraiti qoyunçuluq və mal-qara üçün əlverişli idi. Buna görə də qədim türk qəbilələri əsrlər boyu əlverişli otlaqlar sorağı ilə, habelə orta əsrlər Albaniyasının varlı şəhər və kəndlərini qarət etmək məqsədilə Şirvana və Arrana can atmışlar. Köçəri türklərin Albaniyanın aborijen əhalisinə təsiri dini görüşlərdə və incəsənət əşyalarında müşahidə edilir. Şamaxı rayonunda, Xınıslı və Çıraqlı deyilən yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üslubi baxımdan qədim türk daş heykəllərini xatırladan və əcdadlara sitayiş kultunu əks etdirən iyirmidən çox monumental (adam boyundan hündür) daş heykəl aşkar olunmuşdur. Bu heykəllərin tarixi indiyədək dəqiqləşdirilməmişdir; e.ə. birinci minilliyin sonundan V-VI əsrlərinədək aid olduğu fərz edilir.²¹ O vaxtlar Qafqaz Albaniyasında Yeddi su və Qazaxıstan, cənubi Sibir, Tuva və Monqolustan daş heykəltərəşliyi xatırladan monumental heykəltərəşliyin meydana gəlməsi, ehtimal ki, oxşar bədii ənənəyə malik müxtəlif köçəri tayfaların - hunların, sabirlərin, bulqarların, xəzərlərin miqrasiyası ilə bağlıdır. Həmin tayfalar ölkədə iri kompakt kütlələrlə oturaq həyata keçir, yerli əhali ilə qaynayıb-qarışaraq türk dilini, öz məişət tərzini və mədəniyyətini yayırdı. Lakin bütün bu məsələlər xüsusi tədqiqata möhtacdır.

Toponomik məlumatlarla yanaşı, Albaniya ərazisindəki və qonşu Dağıstandakı köçəri türk tayfaları haqqında müəyyən məlumat verən erkən ortaəsrlərə sinxron yazılı mənbələri nəzərdən keçirək.

Klavdi Ptolomeyin (II əsr) "Coğrafi təlimnamə" əsərində Qafqaz və Kerav dağları* arasında yaşayan tayfalar sadalanır: "tuskla (türklər?)"** və didurlar (didolar)*** Xəzər dənizi boyunca udlar (udinlər), olandlar (alanlar), isondlar (svanlar) və gerlər..." Sonra Ptolomey [65 - 66] "Albaniya boyunca Kirkan dənizinə - Soana çayının mənbəsinədək uzanan ölkənin adını çəkir. Bu çayın ardınca Alonta, Udon və Ra²⁵ (Volqa - S. A.) çaylarının mənşəbi gəlir.

"Erməni coğrafiyası"nda²⁶ Xəzər dənizi, ona tökülən çaylar, hövzəsində yaşayan tayfa və xalqlar haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Bu mənbədə, Zaqafqaziya ölkələri, o cümlədən, Albaniya, onun vilayətləri və şəhərləri haqqında da mühüm məlumatlar verilir. S. T. Yeremyanın tədqiqatları göstərir ki, "Erməni coğrafiyası"nın müəllifi öz mətnini təfsir edərkən, əsasən, Ptolomeyin xəritələrinə istinad etmiş və xəritələrini onların əsasında tərtib etmişdi,²⁷ Lakin bu mənbədə Ptolomeydə olmayan bir sıra qiymətli məlumatlar vardır. Belə ki, Albaniya Xəzər dənizinin şimal-qərbində Kesius (Samur?) çayının yaxınlığında lokalizə edilir. Sonra Ptolomeyin qeyd etdiyi çayların - Qafqaz dağlarından başlanıb, Xəzər dənizinə tökülən Kerras, Sontas, Alonta və Udon çaylarının mənşəbi göstərilir. Daha sonra deyilir ki, bu dörd çayın adlarını daşıyan xalqlar (yəni tayfalar - S. A.) skif və apaxtara - türk**** xalqlarına mənşəbudur. "Erməni coğrafiyası"nın müəllifi daha sonra izah edir ki, "Apaxtaralar, yəni türklər, Skifiyada yaşayır".²⁸

Əgər Udonu Kuma, Alontanı isə Terek²⁹ kimi qəbul etsək, onda ehtimal ki, Suntas (Ptolomeydə Soana) Sulak, Kerras isə Gülçəriçaydır.***** Udon, Udin və əsas alban tayfalarından olan udlar yaxud udinlər arasındakı səs uyurluğu xüsusilə diqqəti cəlb edir. Udona türk sözü kimi yanaşsaq, o, ahəng qanununu saxlamış daha qədim formaya malikdir. Udin, ehtimal ki, Qafqaz mühitində dəyişikliyə uğramış və təhrif olunmuş daha yeni formadır. "Azərbaycan və udin dillərinin qarşılıqlı əlaqələri"nə həsr olunmuş əsərdə geniş linqvistik materiala əsaslanaraq, udin dilində külli miqdarda qədim türk sözlərinin olduğu sübut edilir".³⁰ Ptolomeydə və "Erməni coğrafiyası"nda qeyd olunan dörd çayın hövzəsində yaşayan türklər haqqında verilən xəbərlərdə udonların adının çəkilməsinə əsasən ehtimal olar ki, Plini (I əsr)³¹ və Strabona³² (e.ə, I əsr - eramızın I əsri) da məlum olan udinlər eramızın ilk əsrlərində Albanjya ərazisində qonşu alban tayfaları tərəfindən assimilyasiyaya uğrayaraq

* Antik müəlliflər Baş Qafqaz silsiləsinin Xəzər dənizi sahillərindəki şimal-şərq hissəsini Kerav adlandırdılar. Ptolomey onu Qafqaz dağlarından şimal-şərqdə, daha doğrusu, şimali Qafqazda yerləşən ayrıca dağ hesab edir.²²

** Latışevin fikrincə, bu ad Pomponi Melin xatırladığı və Donda²³ lokalizə edilən Tiçsae, yaxud Tuçsae tayfasının adı ilə eyniyyət təşkil edir. Ehtimal ki, bu tayfa Dağıstanda lokalizə edilir.

*** Bu tayfa Qafqaz və Kerav dağları arasında, yəni Şimali Dağıstanda yaşayan tayfa kimi xatırlanır. Tomaşek onları gürcü mənbələrində adları çəkilən son dövr ləzgi "dido"ları ilə tutuşdurur.²⁴

**** Apaxtara fars sözü olub, şimal xalqları deməkdir (Sukrinin qeydidir).

***** Sulak çayı Mahaçqaladan şimalda Xəzər dənizinə tökülür. Gülçəriçay Dağıstanda çaydır.

öz dillərində çoxlu qədim türk sözləri qoruyub saxlamış türk tayfalarından biri olmuşdur. Lakin, şübhəsiz, Markvartın göstərdiyi kimi, türkdilli tayfalarla təmasda olan udinlər onlardan çoxlu qədim türk sözləri əxz etmişlər.³³

Bu günədək Dağıstanda, Kuma çayı yaxınlığında yaşayan qumuqlar, ehtimal ki, həmin müəlliflərin qeyd etdikləri Qafqazda məskunlaşmış qədim köçəri türklərin nəsiləridir.

Hunların, onoqların, bulqarların, savirlərin və xəzərlərin Albaniyaya gəlmələri və buraya hücumları haqqında bir sıra erkən orta əsr müəllifləri bəhs etmişlər. Hunlar Qafqaza ilk dəfə II əsrin ortalarında, Albaniyaya isə III əsrin əvvəllərində və IV əsrin sonlarında (395-ci il) gəlmişlər.³⁴ [66 - 67]

V əsr Bizans müəllifi Panili Prisk 448-ci ildə Atillanın düşərgəsində görüşdüyü Roma səfiri Romulun dilindən hun dəstələrinin bundan xeyli əvvəl Midiyaya, yəni Cənubi Qafqazdakı Sasani torpaqlarına - Albaniyaya hücum etdiklərini xəbər verir. Meotis gölündən (Azov dənizi) 15 gündən sonra dağları (Böyük Qafqaz) aşaraq, Midiyaya gəlib çatan hunlar buranı qarət etdilər. Geri dönərkən düşmənin - farsların həmləsindən yaxa qurtarmaq məqsədilə onlar "sualtı qayalarından alov qalxan (ex petra maritima flamma ardet)" başqa yolla gedərək, dağları aşıb öz ölkələrinə qayıtdılar.³⁵ Panili Priskin Abşeron yarımadasına və onun yanar qazlarına aid olan bu məlumatı göstərir ki, V əsrdə və sonralar hunlar, başqa köçəri türklər kimi, dəfələrlə gəldikləri bu ölkənin yolunu tanıyırdılar, hətta ehtimal ki, burada yerli əhali ilə qaynayıb-qarışaraq məskunlaşmışdılar.

Hunların, sabirlərin, xəzərlərin və başqa türk tayfalarının Albaniyaya dəfələrlə hücum etmələri barədə V-VIII əsr erməni müəllifləri Yeğişe, Favstos Buzand və Gevondun əsərlərində məlumatlar vardır. Yeğişe Artamonovun və başqalarının hunlarla eyniləşdirdikləri xaylandurların V əsrin 40-cı illərində və 460-462-ci illərdə sərhəd qalası Çoradan (Dərbənd bölgəsi) keçərək, Albaniyaya hücum etdiklərini xəbər verir.³⁶ Favstos Buzandda hunların adı IV əsrin 30-cu illərində Kürü keçərək Albaniyanı və Ermənistanı tutan Masqut hökmdarı Sanasenin qoşunları* sırasında çəkilir.³⁷ Ehtimal ki, "Ağyan tarixi"ndə də həmin hücumdan bəhs olunur və onun 440-cı ildən az sonra baş verdiyi göstərilir. Sonuncu əsərdə deyilir ki, rosmosokların (massagetlərin - masqutların) hökmdarı "öz qoşunlarını və quzğun dəstələrini, eləcə də, bütün hun qoşunlarını toplayıb Kürü keçdi, utillərin vilayətinə səpələnərək Xalxal şəhəri yaxınlığında düşərgə saldı"³⁸ (indiki Qazax-Ağstafa bölgəsində). Ehtimal ki, burada hun adı altında Albaniyaya, oradan da Ermənistan və Gürcüstana hücumları edən şimal köçəriləri - savirlər nəzərdə tutulur. Hələ Ptolomeyin (II əsr) adını çəkdiyi savirlər Volqadan şərqə və qərbə doğru Xəzər sahili çölləri tutan aorslarla qonşuluqda yaşayırdılar.³⁹ Ehtimal ki, onlar elə həmin vaxtlarda Dərbənd keçidindən keçərək, Arrana (Albaniyaya) girirdilər. Savirlər V əsrin ikinci yarısından Dağıstanda Kuma çayı rayonunda, Xəzər dənizi və Qafqaz dağları boyunca Dərbəndədək olan ərazidə məskunlaşmışdılar.⁴⁰ Bizans yazıçıları dəfələrlə "sabir adlandırılan hunlardan" bəhs etmişlər.⁴¹ 503 -cü ildə savirlər fars qarnizonunun mühafizə etdiyi Dərbənd keçidini yarıb keçdilər və şərqdən Qafqaz sıra dağlarındakı keçidləri aşaraq, Albaniya və İberiyaya soxulub, zəngin şəhər və kəndlərini tutdular. Savirlərin Sasani dövlətinin şimal əyalətlərini işğal etməsi xəbərini Bizansla müharibə zamanı qoşunları ilə birlikdə Dəclə çayındakı Kallinik yaxınlığında eşidən Sasani şahı Qubad sərkərdə Şapuru 12 minlik süvari ilə türklərin üstünə göndərdi. Şapur Arrana daxil olan savirləri Araz çayı ilə Şirvan arasındakı vilayətlərdən (Mil, Muğan və Şirvan düzləri) sıxışdırıb çıxardı. 508-ci ilə qədər davam edən hərbi əməliyyatlar nəticəsində Qubad savirləri Qafqaz dağlarının arxasına sıxışdırdı. Dərbənd və Dəryal keçidlərində möhkəmləndi.⁴² VI əsrdə Dağıstanda, Albaniya ilə sərhəddə savirlərin sayı təqribən 100 min nəfərə çatırdı.⁴³ Həmin vaxtlar və ondan əvvəllər onlar Dərbənd keçidindən [67 - 68] keçərək dəfələrlə Albaniyaya, oradan Ermənistan, Gürcüstana və Bizans vilayətlərinə basqınlar edirdilər. VI əsrin ortalarında Qafqazda ən güclü və sayca ən böyük xalq olan savirlər öz məskənlərinin mərkəzi sayılan (Dərbənd -Qəbələ bölgəsində bütün şimali Albaniyanı (Şirvan və Arran) tutaraq, 100 ildən çox burada qaldılar.⁴⁴ Bu hadisələrlə əlaqədar Alban katalikosluğunun iqamətgahı Çordan - Dərbənddən Partava - Bərdəyə köçürüldü.⁴⁵ Görünür, bu zaman savirlərin bir hissəsi oturaq həyata keçərək ölkənin yerli əhalisi ilə qaynayıb-qarışmışdı.⁴⁶

Türklərin şimaldan etdikləri aramsız hücumlardan və onların qüdrətindən qorxuya düşən Sasani hökmdarı I Qubad və I Xosrov Ənuşirəvan özlərinin şimal sərhədlərini köçəri türklərin basqınlarından müdafiə məqsədilə bir sıra iri istehkamlar və məşhur Dərbənd səddini⁴⁷ çəkirdilər, çoxlu qala və şəhər saldırdılar. Xorasandan, Lahicandan, Təbəristandan, Gilandan və başqa yerlərdən bir sıra irandilli tayfaları şimal-qərbi Albaniyaya, yəni Şirvan zonasına köçürdülər.⁴⁸ Həmin yerlərin adları bu bölgədə iz buraxmışdır. Mənbələr (VI əsr pəhləvi məxəzindəki məlumatları hifz etmiş İbn Misqəveyh, IX əsr) təsdiq edirlər ki, I Xosrov Ənuşirəvan (531-579-cu illər) savirlərə qalib gəldikdən sonra Şimali Qafqazın dörd türk tayfasından olan 50 min nəfərdən ibarət 3 min ailəni Arrana və Azərbaycana köçürdü. İbn Misqəveyhin dediyinə görə türklərin qafiləsi (dəstəsi) on fərsəxədək uzanırdı⁴⁹ (təqribən 60 km). Başqa məlumatlara görə, Azərbaycanda yerləşdirilən əsirlərin sayı 10 min nəfərə çatırdı.⁵⁰ Savirlərin bir hissəsi könüllü surətdə Arrana köçərək, Bələncər, Gəncə, Qazax və başqa

* M. Artamonov Sanasenin bu yürüşünü V əsrə aid edir.

yerlərdə məskunlaşdı. I Xosrov Ənuşirəvan Bizansla müharibədə istifadə etmək məqsədilə onların Sasani dövlətinə keçmələrinə imkan verdi. Onlar torpaq payı aldılar. Arran və Azərbaycan mərzbanlarına tabe edildilər.

Bizans tarixçisi Menandrın verdiyi məlumata görə, savirlər 575-ci ildə Kür və Araz çayları arasındakı və Kür boyunca şimal-qərbdə yerləşən torpaqlara köçürüldülər.⁵¹ Görünür, savirlərin çoxu avtoxton əhali ilə qaynayıb-qarışaraq oturaq həyata keçmişdi. Bu əlaqələr Arran və Şirvanda türk dilinin yayılmasına əlverişli şərait yaradırdı. Azərbaycan toponimikasında savirlərin adı Qala Suvar, Bilə Suvar (*Bilə* komponenti şəhər, yer bildirirdi) yer adlarında əksini tapmışdır.

"Erməni coğrafiyası"nda Xəzər dənizindən şimal-qərbdə Atil (Volqa) çayınadək ərazidə yaşayan savirlərdən başqa çayların adları ilə adlandırılan türk və bulqarların: kufi (Kuban) bulqarlarının, duçi (Dunay) bulqarlarının, oqxondor (Bizans yazıçılarında onoqur, onoqundur *S. A.*) bulqarlarının,* çidar bulqarlarının (?) da adları cekilir müəllif bu adların Ptolomeyə məlum olmadığını qeyd edir. Ehtimal ki, bulqarlar da savirlərlə birlikdə Azərbaycana gəlmişlər, belə ki, onların adı Azərbaycan toponimikasında Bolqar çayının (Çəlilabad rayonu) və Lənkəran rayonunda mövcud olmuş Bolxar yaşayış məntəqəsinin adında qalmışdır. "Erməni coğrafiyası"nda, həmçinin, şimalda, Kür çayının yaxınlığında varazmanavar etnoniminə də rast [68 - 69] gəlinir; bu sözün ikinci komponenti - avar, ehtimal ki, avarların Albaniyada sakin olduqlarını göstərir.⁵²

Müxtəlif türkdilli tayfaların Albaniyaya gəlmələri VI əsrdə, xüsusilə intensiv şəkildə olmuşdur. Məlumdur ki, türklər (türkütələr) şərqdə Çində, qərbdə isə Qafqaza və Bizansa qədər uzanıb gedən imperiya yaratmışdılar. VI əsrin ikinci yarısında türklər Qafqaza lap yaxınlaşmışdılar. Artıq bu vaxta qədər Qafqazdan keçən yol onlara bəlli idi. Belə ki, Bizans Menandrın (VI əsr) verdiyi xəbərə görə türküt xaqanı Dizavul (İstəmi) İranla, sonra isə Bizansla ipək ticarəti yaratmaq məqsədilə 568-ci ildə Altaydan səfirlik göndərmişdi. Həmin səfirlik "Qafqaz dağlarının özünü aşaraq" Bizansa gəlib çıxmışdı.⁵³ Ehtimal ki, səfirliyin yolu türklərə məlum olan Dərbənd keçidindən və Şimali Albaniyadan keçib Gürcüstana gedirdi. Bu ərəfədə türk tayfalarının Albaniyaya axını güclənmişdi.

VII əsrin ortalarında ərəblərin Zaqafqaziyaya hücumu və onların Dərbənddən şimalda Xəzər vüayətlərinə soxulmaq cəhdləri ilə əlaqədar Albaniyada, o zamanlar Şimali Qafqazda və Volqanın mənsəbində güclü səltənət yaratmış xəzərlər zahir oldular. Onlar 662-ci ildə Dərbənddən Albaniyaya soxuldular, lakin Albaniya hökmdarı Cavanşir tərəfindən geri oturdurdular.⁵⁴ 664-cü ildə xəzərlər yeni, daha güclü hücumla keçərək Kürü adlayıb Araz sahillərinə çatdılar, çoxlu əsir tutdular və Muğan düzündən külli miqdarda mal-qara qovub apardılar.⁵⁵ 684-cü ilin hücumu da Albaniya üçün belə dağıdıcı oldu.⁵⁶ Həmin vaxtdan etibarən ölkə kütləvi surətdə Albaniyada məskunlaşan və yerli əhali ilə qaynayıb-qarışan xəzərlərin hakimiyyəti altına düşdü. Alban hökmdarı soydaş tayfa mülüklərini və katolikosu çağıraraq, xəzərlərə tabe olduğunu və "onlarla qohum olmağı rüsvayçılıq" saymadığını bildirdi.⁵⁷

Türk tayfalarının Dərbənd keçidindən Qafqaz Albaniyasına miqrasiyası sonralar - VIII əsrdə də davam edir, VIII əsrin əvvəllərində ərəblər şimala - Dərbəndə, daha sonra Dağıstana istilaçılıq yürüşlərinə başladılar. Onlar burada dəfələrlə Albaniyaya basqın edərək, onun qala və şəhərlərini tutub dağıdan xəzər və digər türk tayfalarının çoxsaylı ordusu ilə qarşılaşdılar.⁵⁸ 729-cu ildə xəlifə Hişam (724-743-cü illər) Cərrah ibn Abdullanı ikinci dəfə geri çağırırdı. Məsləmə ibn Əbd əl-Əl Məlikin yerinə "Ərminiyyə və Azərbaycan" hakimi təyin etdi. Cərrah tezliklə şimala qarşı yeni hücumla başladı.⁵⁹

VIII əsr müəllifi Gevondun verdiyi məlumata görə xəlifə Hişamın vaxtında xəzərlər xaqanın oğlunun başçılığı altında 300 minlik ordu ilə ərəblərə qarşı əks hücumla keçidilər. Xəzərlər hun torpaqlarından və Cor (yəni Dərbənd) keçidi ilə Masqut torpaqlarından keçərək, Paytakaran ölkəsinə basqınlar edirdilər. Onlar Araz çayından İrana keçərək Ərdəbili, Təbrizi, Aşti-Baquan adlanan vilayəti, Spatar-Perozu, Hürmüzd-Perozu dağıtdılar.⁶⁰ Gevondun göstərdiyi marşrut çox dəqiqdir. Xəzərlər Şimali Qafqazdan keçərək, Xəzər dənizi boyunca və Dağıstanla irəliləyirdilər. Onlar Dərbənd keçidi vasitəsilə indiki Quba rayonu ərazisindən keçərək Albaniyaya basqın edirdilər. Xəzərlərin çoxsaylı ordusu Albaniyanın və Cənubi Azərbaycanın bir sıra qala və şəhərlərini - Təbrizi, Ərdəbili dağıtdılar və viran qoydular.

Gevond "Aşti-Baquan", yəni Baqavanın odları adı altında, şübhəsiz, Bakı, Abşeron vilayətini nəzərdə tutur.⁶¹ Ərəb müəllifləri Bəlazuri (ö.892-ci il), Yəqubi (IX əsr), əl-Kufi (X əsr), [69 - 70] Təbəri (X əsr) və başqaları dəfələrlə ərəblərin Albaniyaya soxulmuş xəzərlərə qarşı yürüşlərini kifayət qədər müfəssəl təsvir etmişlər. Ərəb müəllifləri Gevondun təsvir etdiyi yürüşü 725/26 yaxud 730-cu ilə aid edirlər. Həm də qeyd edilir ki, ordusunun başında xaqanın oğlu - Barxəbəy Təbəriyə görə, X əsr müəllifi əl-Kufiyə görə isə Barsbəy dururdu.⁶²

Ərəblərin köçəri türklərlə apardıqları müharibələrə dair maraqlı məlumatlar verən XII əsr Suriya tarixçisi Suriyalı Mixail ərəb sərkərdəsi Məsləmə ibn Əbd əl-Məlikin yürüşündən bəhs edir. Görünür, söhbət xəzərlərin Gevondun təsvir etdiyi basqından gedir. "1039-cu ildə eramızın 728-ci ili) Məsləmə böyük qoşunla idən türklər ölkəsinə soxuldu. Vuruşma 40 gün davam etdi. Tayayələr (ərəblər - *S.A.*) türkləri məğlub edə

* Erməni mətnində bu ada "yekn" sözü əlavə edilmişdir ki, bu da, ola bilər, " deməkdir (*Patkanovun qeydi*).

bilmədiklərini görüb, hər şeylərini ataraq qaçdılar. Bu vaxt türklər onları təqib etməyə başladılar. 1042-ci ildə (e. 73 1 -ci ili) türklər tayayə torpaqlarına girdilər. Onlar Azərbaycan ərazisində çoxlu şəhər və kənd ələ keçirdilər. Türklərin tayayə torpaqlarındakı digər şəhərləri tutmasına imkan verilmədi. Onlar zəbt etdikləri şəhərlərdə məskən saldılar.⁶³ Suriya tarixçisinin bu məlumatında türk tayfalarının və xəzərlərin Azərbaycanın şəhər və kəndlərində kütləvi şəkildə məskunlaşdığı göstərilir. Şirvanın və Arranın ərəb hakimi Mərvan ibn Məhəmməd h.117 (735/6)-cı ildə xəzərlərin ölkəsinə soxularaq, 40.000 xəzər əsirini Samurla Şəbəran arasındakı düzənlikdə yerləşdirdi. Külli miqdarda türklərin Albaniyada məskunlaşması ölkədə türk dilinin yayılmasına əlverişli imkan yaradırdı. Mil düzündəki Üçtəpə kurqanında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı VII əsrin əvvəlinə, yaxud birinci yarısına aid edilən adlı-sanlı xəzər döyüşçüsünün qəbri aşkar edilmişdir.⁶⁴ Qəbələ və onun həndəvərində hunlar və xəzərlər üçün səciyyəvi olan deformasiyaya uğramış uzunsov kəllələr tapılmışdır.⁶⁵ Məlumdur ki, Qəbələ ərazisində VI əsrdə türk qəbilələri məskun olmuş və bu şəhər sabir məskənlərinin mərkəzi sayılmışdır. Beləliklə, göstərilən mənbələrə əsasən, artıq eramızın ilk əsrlərində Azov və Xəzər dənizləri arasındakı çöllərdə, Şimali Qafqazda, Şimali və Cənubi Dağıstanda müxtəlif türk tayfaları yaşayırdılar. Həmin dövrdə onlar Şimali Albaniyaya, Şirvan, Arran və Muğan vilayətlərinə gələrək, Dərbənd və Alan (Dər-i-aiyan) keçidindən keçib gəlmiş hunlar, bulqarlar, sabirlər, xəzərlər, qıpçaqlar və digər köçəri dəstələrlə birlikdə burada məskən salmışdılar. Daha sonrakı müəlliflər (Yaqut, əkəriyyə Qəzvini)⁶⁶ çoxlu kəndi və türkmənlərin sürülərini otardığı çəmənlikləri olan Muğan vilayətindən buranın əhalisinin əsasən türkmənlərdən ibarət olmasından xəbər vermişlər.

VI əsrin ikinci yansında türklərin Albaniyaya axını daha da gücləndi, türk dili isə albanlar arasında geniş yayıldı. Belə ki, VI əsr Suriya salnaməsinin verdiyi məlumata görə Arran yepiskopu Kardost əsrin 20-ci illərində yeddi din xadimi ilə xristianlığı yaymaq sədilə sabirlərin arasına getmiş, sabirlərin dili üçün əltfba tərtib iş, kilsə kitablarını onların dilinə çevirmişdi.⁶⁷ VII əsrdə Alban yepiskopu İsrail sabirlərin vassal məliki Eltəbərin ("Alban tarixi"ndə Alp İlitver) xahişi ilə Cənubi Dağıstana gedərək, burada sabirlərə müqəddəs kitablardan moizələr oxumuş, kahinlər və cadugərlərlə mübahisələr aparmış, məlikə və sabirlərin bir çoxuna xristianlığı qəbul etdirmişdir. Göründüyü kimi, artıq o zaman türk dili Albaniyada geniş yayılmışdı, əks təqdirdə, yəni dilin fonetikasına və quruluşuna yaxından bələd olmadan, sabirlər [70-71] üçün əlifba tərtib etmək mümkün olmazdı. Türk dilinin VII-VIII əsrlərdə Albaniyada yayılması barədə Musa Kalankatlının "Alban tarixi" də və ərəb mənbələrindəki türkiizmlər də fikir yürütməyə imkan verir. Onlarda qədim türk titulları ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də, işlənən avcı, çöpçü, tanrı, atma və s. sözlərə də rast gəlinir.⁶⁸ Azərbaycan (türk) dili leksikası nümunələri ilk dəfə Bəlazurinin (IX əsr) əsərində təsbit olunmuşdur. O, Azərbaycanın 646-cı ildə ərəblər tərəfindən istila olunmasını təsvir edərək ərəblərin Azərbaycan dilində eşitdikləri "hannan-hana" ifadəsini ərəbcəyə tərcümə etmədən vermişdir. Əl-Bəlazuri yazır: ("Valid") gedəndən sonra əhali üsyan qaldırdı və əl-Aşas Validdən yardım istədi. Valid ona Kufə əhlindən yığılmış böyük ordu göndərdi. Həmin ordunun köməyi ilə o, yenidən bütün ölkəni çətinliklə, tədricən (hannan-hana) tabe etdi". Sonra əl-Bəlazuri onun bilmədiyini dildəki "hannan-hana" ifadəsini yanlış izah edir - (Azərbaycanlıların dilində han "bağ" deməkdir). Bəlazurinin mötərizədə verdiyi bu izahat tərcüməçilərin mətni yanlış şərh etməsinə səbəb olmuşdur. P. K. Juze həmin parçanı belə tərcümə edir: "...o, bağdan-bağa keçə-keçə bütün ölkəni yenidən tabe etdi".⁶⁹ (Hannan-hana). Türk-Azərbaycan dilində indiyədək qalmış arxaik "hannan-hana" ifadəsi bu kontekstdə "tədricən, çətinliklə" kimi başa düşülür.

Arran toponiminin semantik mənasının açılması, Şirvan və Arran ərazisində erkən orta əsr türk toponimlərini (Aran, Sabir, Biləcori, Türkan, Ağsu, Qarasu, Türyançay, Qarayazı, Bozdağ və s.) aşkara çıxarılması Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsinin tədqiqi, qədim azərbaycanlıların dilinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. IX-X əsrlər ərəb müəllifləri Azərbaycanda və Ərminiyyədə əhalinin bir qisminin fars və ərəb dillərində danışdığını göstərir. İbn Havqəl yazır: "Azərbaycan və Ərminiyyə əhalisinin əksəriyyətinin dilinə gəldikdə isə onlar fars və ərəb danışır. Lakin ərəb dilində danışanlar azdır. Farsca danışanlar isə ərəb dilini başa düşmürlər. Ərəb dilində təmiz danışanlar tacirlər və mülk sahibləridir (feodallardır – S. A.), Ərminiyyənin ucqarlarında və ona yaxın yerlərdə yaşayan əhali zümrələri Üçün başqa dillər mövcuddur. Dəbil (Dvin – S. A.) və onun nahiyələrinin əhalisi erməni dilində, Bərdə əhalisi isə Arran dilində danışır".⁷⁰ Bu məlumatlar İstəxrində də vardır, lakin İbn Havqəl onları tamamlamışdır. Görünür, fars dilində Azərbaycanın irandilli əhalisi - tatlar, talışlar, kürdlər danışdı.

Müqəddəsi göstərir: "Ərminiyyədə ermənicə, Arranda isə arranca danışır; onlar farsca danışanda başa düşmək olur, buranın farscası bəzi cəhətlərdən Xorasan farscasını xatırladır".⁷¹ Burada, ehtimal ki, söhbət Xəzər dənizinin qərb sahilində yaşayan tatlardan gedir. Arran dili haqqında eyni məlumatları İstəxri (X əsr) də təkrar etmişdir. Deyilənlərdən ehtimal etmək olar ki, eramızın əvvəllərində Şirvanda və Arranda irandilli əhali ilə yanaşı türkdilli tayfalar da məskən salmışlar. Onlar burada uzun müddət ərzində (bir neçə yüz il) iri kompakt kütlə şəklində yaşayaraq, Azərbaycanın əsl yerli əhalisinə çevrilmişlər və "Arran dili" dedikdə onuncu əsrdə formalaşmış Azərbaycan - türk dili başa düşülmüşdür. Azərbaycanın toponimikasında və hidronimikasında türk ünsürlərinin mövcudluğu və arxeoloji məlumatlar müxtəlif türk tayfalarının Şirvana və Arrana gəlmələri

haqqında mənbələrin verdiyi xəbərləri təsdiq edir və ölkədə erkən orta əsrlər dövründən, eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq və [71 - 72] VI-VIII əsrlərdə daha intensiv şəkildə türkləşmə prosesinin getdiyini göstərir. Azərbaycanın səlcuqlar tərəfindən istilasını ölkənin türkləşməsi prosesini tam şəkildə başa çatdırdı.

§6. Qədim Şirvanın incəsənəti

Son onilliklərdə Şimali Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar Şirvanın qədim incəsənət və mədəniyyətini üzə çıxarmışdır. Müxtəlif bədii sənət növlərini əhatə edən incəsənət qədim sənətkarların gerçək aləmi estetik qavrama qəbüllüyünə malik olduqlarını göstərir. Qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə inkişaf edən və kökü əsrlərin dərinliyinə gedib çıxan plastik incəsənət də buraya daxildir. Qədim insanın onu əhatə edən canlı təbiət əşyalarını daşda, gildə, tuncda və digər materiallarda təcəssüm etdirmək səyi plastik incəsənətin ən qədim abidləri Qobustanda, Abşeronda və ölkənin digər yerlərindəki daş dövrünə (eramızdan on min il əvvəl) aid qaya təsvirləridir. Qobustan dağları Xəzər dənizi sahilindən 2-2,5 km aralı, Səngəçal və Duvanni dəmir yol stansiyaları rayonunda, Bakıdan 50 km cənub-qərbdə yerləşir. Cənub-şərqi Qobustan qayalarında, Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ dağlarında və Yazılı təpəsində 4 mindən çox insan və müxtəlif heyvan təsvirləri aşkar edilmişdir. Qaya rəsmlərində tropik paltarlı kişi və qadınlar, şiş buynuzlu keçi, şir, vəhşi öküz, maral, at, gürp, it, iri balıq və s. təsvir olunmuşdur. Burada ov, qurbankəsmə, yallıya bənzər mərasim rəqsi, taxıl biçini səhnələri geniş təmsil olunmuşdur. İçərisində avarçəkənlər oturmış qayıq rəsmləri var. Qayıqların burun tərəfində günəş şəklində çəkilmişdir.¹ Qayıq rəsmləri ta qədim dövrlərdən Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdiyini göstərir. Mütəxəssislərin fikrincə, qayıqlar qamışdan düzəldilir və bitumla kəpitkələnirdi. Günəşin təsviri ya ona sitayişlə bağlıdır, yaxud yolun səmtini - şərqi göstərir. Nizə ilə silahlanmış süvarilər, dəvə karvanları təsvir olunan rəsmlər və s. vardır. Qobustanda yaşamış qədim tayfaların həyatından bəhs edən müxtəlif sujetli bütöv kompozisiyalı rəsmlər aşkar olunmuşdur. Görünür, burada Daş dövründə Abşeronun Binəqədi, Digah, Keşlə və bir sıra digər kəndlərində yaşamış nəslə kəsilmiş heyvanlar təsvir olunmuşlar. Vəhşi heyvanları ovlayan qədim insan, onların şəklini daşda və qayada təsvir etmişdir.

Qobustan qayalarında irəli çıxan iri döşləri, yoğun bud və ayaqları olan çoxlu qadın və qədd-qamətli, beli kəmərlili, inkişaf etmiş güclü ayaqları, xüsusi nəzərə çarpdırılan baldırları olan kişi rəsmləri vardır. Kontur şəklində işlənmiş bu rəsmlər daş alətlərlə həkk olunmuşdur. Şəkillər, bütöv kompozisiyalar olduqca bəsit və bayağı işlənmiş, heyvanlar ekspressiv və dinamik şəkildə təsvir olunmuşlar.

Qədim Qobustanın təsviri sənəti - qaya təsvirləri öz-özlüyündə bədii yazı növüdür. Qədim rəssam onlarda tayfaların həyatındakı mühüm hadisələrdən söhbət açmışdır. Çox vaxt qəbilə icma quruluşunun dini və digər ayinləri təsvir edirdi.² Qobustanda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Kiçikdaş ərazisində Mezolit dövrünə aid qədim "Firuz" düşərgəsi, içərisində müxtəlif əşyalar olan kurqanlar, tunc dövrünə aid yaşayış məskəni aşkara çıxarılmışdır. [72 - 73] Böyükdaş dağının yuxarı hissəsində qırmızı oxra ilə üstünə şirə bənzəyən vəhşi heyvanın hücum çəkdiyi buynuzlu maralın mütəhərrik vəziyyətdə həkk olunmuş təsviri tapılmışdır.³ Qobustan qaya təsvirlərinin mövzu və sujet rəngarəngliyi, habelə onların orta Daş dövründən (Mezolit) başlayaraq yeni Daş (Neolit), bütün Tunc dövrünə və son orta əsrlərədək yaşını müəyyənləşdirməyi imkan verən arxeoloji məlumatlarla birlikdə, xronoloji təbəqələnmə qədim insanın düşərgə və yaşayış məskənləri olan bu yerlərdə uzun müddət yaşadığını göstərir. Qaya təsvirləri, Şıxqaya və Şonqardağ dağları ərazisində, Abşeron yanmasında, Mərdəkan, Şüvəlan, Zirə, Suraxanı, Ramana qəsəbələri zonasında, Qala qəsəbəsi yaxınlığında, Xəzər dənizi sahilindəki Dübəndi deyilən yerdə materiki Pirallahı adası ilə birləşdirən dambanın ön tərəfində də aşkar olunmuşdur. Daş dövrünə aid bu rəsmlər dünyanı ən qədim incəsənət örnəkləri - qrafika, boyakarlıq, rəqs, musiqi nümunələri olub, incəsənətin varisliyindən və dərin köklərindən xəbər verir.

Şirvan ərazisində insanı təsvir edən monumental daş heykəlinin meydana gəlməsi böyük maraq doğurur. Arxeoloq Q. Aslanovun Abşerondakı Türkan kəndi yaxınlığında üzə çıxardığı bir sıra kurqanlardan tunc dövrünün əvvəlinə aid edilən kobud formalı daş heykəllər tapılmışdır.⁴ Zirə qəsəbəsindən şərqi, Gürgən qədim yaşayış məskənində qəbirdən tapılmış heykəl maraq doğurur. Yerli əhəng daşından düzəldilmiş bu heykəl quruluşca Abşeronda əvvəl tapılmış heykəllərdən fərqlənir. Heykəldə baş, sinədə çarpazlaşmış əllər, bel aydın seçilir. Abşeron heykəlləri son Tunc dövrünə aid olub, ehtimal ki, dini sitayiş məqsədi daşmışdır.⁵

Qobustanda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Tunc dövrünə məxsus abidələrə aşkara çıxarılmışdır. Onların arasında daşdan təbii ölçüdə sxematik və kobud formada yonulmuş kişi büstü vardır. Ehtimal ki, o, qəbilə başçısına⁶ məxsus olub, onun qəbrinə üstündə qoyulubmuş. Bu, qədim Şirvan plastik sənətinin dairəvi heykəltərəşliyinə aid ilk xatirə abidlərindən biridir. Böyükdaş dağının yuxarı terrasındakı "Kəməz" düşərgəsinin qayaaltı sığınacağının mərkəzi kamerasında qədim səthdən 2,2 metr dərinlikdə əhəngdaşından kobud formada yonulmuş qadın heykəli aşkara çıxarılmışdır. Həmin kameradan Qobustan qayalarında təsvir olunan qadın rəsmlərinə bənzəyən əhəng daşından səliqə ilə yonulmuş iki qadın heykəlcisi də tapılmışdır. Bu heykəllər Mezolit dövrünə aid edilir.⁷

Azərbaycanın bir sıra rayonlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı başsız və əl-ayaqsız qadın və kişi heykəlcikləri aşkar edilmişdir. Ehtimal ki, onlar ibadət mərasimi ilə bağlı sındırılmışlar. Molla İsaqlı kəndindən (İsmayilli rayonu) tapılmış qadın heykəlcikləri, daşdan yonulmuş kişi başı, heyvan fiqurları son dərəcə maraqlıdır. Qadın heykəlciklərinin birində əllər və döşlər nəzərə çarpdırılır. Yuxarıya doğru zəiflənən uzun boyun, balaca baş və çiyinlərə tökülən saçlarla tamamlanır. Üzü dimdikvari çıxıntı şəklində təsvir olunmuşdur. Boynunda beş cərgə yapma muncuq, yaxud metal boyunbağı təsvir edilmişdir. Kiçik kişi başı Şirvanın avtoxton sakininin antropoloji cizgilərini - uzun sifət, iri və uzunburun, batıq gözlər - aydın əks etdirir. Bu heykəlciklər e.ə. birinci minilliyin sonlarına aid edilir. Bu cür tip indiyədək də istər Abşeronda, istərsə də Şirvan rayonlarında mövcuddur. Şirvanın Ağsu rayonunun dağlıq hissəsindəki Nuran kəndində qırmızımtıl gildən qadın heykəlciyi tapılmışdır. Onun zərif [73 - 74] daranmış saçları, pariki xatırladır. Çılpaq döşləri bir qədər uzunsovdur. Boynunda iri medalyonlu həmail var. Ayaqları sanki hamar paltarla örtülmüşdür. Bu heykəlcik e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərinə aid edilir.⁹

Azərbaycanda küp qəbirlər dövrünə aid 5 sm-dən 20 sm-dək hündürlükdə olan bir sıra son dərəcə maraqlı heykəlciklər tapılmışdır. Bunlar, əsasən, qırmızı gildən hazırlanmış və yaxşı bişirilmiş çılpaq qadın fiqurlarıdır. Bir neçəsinin boyunbağıları və ayaqlarındakı xal-xal aydın seçilir. Bəzilərinin aşağıya doğru relyefli qatlar, yaxud nöqtəli naxışlar şəklində işlənmiş paltarları ayırd edilir. Rəssam qadın fiqurunun ölçülərini mümkün qədər realistcəsinə təcəssüm etdirməyə çalışmışdır. Heykəlciklər kobud və sxematik şəkildə düzəldilmişdir. Ehtimal ki, heykəlciklər məhsuldarlıq ilahəsinə sitayişlə bağlıdır. Onlar e.ə. birinci minilliyin sonu - eramızın ilk əsirlərinə aid edilir. Bu heykəllərin minlərlə insan rəsmi olan Qobustan qaya təsvirlərindəki qadın fiqurları ilə oxşarlığı son dərəcə maraqlıdır. Həmin rəsmlər Mezolit dövründən tutmuş, inkişaf etmiş orta əsrlərdəki müxtəlif dövrləri əhatə edir. Ola bilsin ki, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarındakı istər qrafik, istərsə də heykəl qadın təsvirlərinin bəziləri eyni bir şəxsə - bir sıra Yaxın Şərq Orta Asiya ölkələrində, Zaqafqaziyada və İranda geniş sitayiş olunan məhsuldarlıq ilahəsi Anahidə aiddir. Strabonun (e.ə. I əsr-K e I əsri) verdiyi məlumata görə, bu ilahənin şərəfinə məbədlər ucaldılır, qurbanlar kəsilirdi. "Bu ilahənin məbədi olan hər yerdə adət üzrə Vaxx bayramına bənzər Sak bayramları keçirilirdi..."¹⁰ Anahidə mirdiyalılar və ermənilər də sitayiş edirdilər. "Onlar burada kölə kişi və qadınları ilahənin xidmətinə verirlər. Burada təəccüblü heç bir şey yoxdur. Lakin tayfanın adlı-sanlı adamları da öz qızlarını hələ qız vaxtlarında ilahənin xidmətinə verirlər..."¹¹ Məhsuldarlıq ilahəsinə sitayiş qədim Şirvanın yerli tayfaları arasında da geniş yayılmışdı. "Albaniya tarixi"ndə Afrodita¹² adlandırılan bu ilahəyə sitayiş edildiyi qeyd olunur, lakin onun yerli adı çəkilmir. Orta Asiyada, Dağıstanda, Ermənistanda, Gürcüstanda, İranda çoxlu gil qadın və kişi fiqurları tapılmışdır. Lakin onlar Azərbaycanda tapılmış heykəlciklərdən üslubi cəhətdən fərqlənirlər. Azərbaycandakı heykəlciklərdə realist duyum tərzii ilə yanaşı, formaca ifrat mücərrədlik və bəsitlik müşahidə olunur.¹³ Burada vahid üslub yoxdur. Tədqiqatçı bu materialda ifrat materializmdən tutmuş, ən inkişaf etmiş formalizmə, ekspressionizmə və impressionizmə qədər müasir estetik kateqoriyaların hamısına rast gələ bilər. E. Xertfeld İranda tapılmış heykəlcikləri ev allahları adlandıraraq, onları uzaq dövrlərin dini təsəvvürləri ilə bağlayır.¹⁴ O hesab edir ki, əhali "ev allahları"nın başını insanlara kömək etməyi bacarmadıqları, yaxud kömək etmək istəmədiklərinə görə vurmuşlar. Qadın heykəlciklərini o, matriarxat dövrü ibtidai-icma cəmiyyətində ana-ilahənin təcəssümü sayır.

Azərbaycanın bir sıra rayonlarından tapılmış başı və əl-ayağı sındırılmış heykəlciklər qurban ayinləri ilə də bağlı ola bilər. Strabon qədim Albaniyada insan qurban verilməsi adətinin mövcud olduğunu göstərirdi.¹⁵ Ehtimal ki, sonralar qurbankəsmə ayinlərində insan gil heykəlciklərlə əvəz edilmişdir. Movses Kalankatlının salnaməsində bu mərasimə işarə vardır: "müqəddəs baş Gisə gəldi və cansız qurban gətirdi". Albaniyada "büt-pərəstlərin qurbangahları" var idi. "Yaman bütlərə qurban verməklə sitayiş etmək" yaxud "bütlərin [74 - 75] yaramazlıqlarına" sitayiş etmək adəti qeyd olunur.¹⁶

Heykəlciklərdən ölü duası ibadətində istifadə olunması da mümkündür. Heykəlciklərin forma və üslubi xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi onları düzəltmiş tayfalar arasındakı etnik fərqlərlə bağlıdır.

Eramızın hüdudlarında və ilk əsrlərində Şirvanda insanı realist formalarda əks etdirən monumental daş heykəltərəşliq meydana gəlir. Lakin bu heykəllərin semantik mənası başqadır. Bu heykəllər ayin təyinatlı heykəlciklərdən fərqli olaraq, qədim Azərbaycanın plastik sənətinin inkişafında yeni - insanı, onun fəaliyyətini təbiətdən ayırmaq mərhələsi demək idi. Bəlkə də insanı təsvir edən monumental heykəltərəşliqin yeni formalarının meydana gəlməsi burada incəsənətin inkişafı ilə bağlı olmaqla bərabər, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafındakı irəliləyişi, onun sinfi təbəqələşməsini, yeni formasiyaya - feodalizmə keçidini də əks etdirirdi. Monumental heykəllər nikbin incəsənətin yeni formaları idi. Sonralar, IV-V əsrlərdə xristianlığın büt-pərəstliklə mübarizəsi və VII əsrdə insan fiqurlarının təsvir olunmasını qadağan edən islam dininin yayılması ilə əlaqədar monumental heykəltərəşliq inkişafdan qaldı. Mənbələrdə belə heykəllərə işarə var. Ərəb mənbələri Şirvan ərazisində bəzi nümunələri dövrümüzədək gəlib çıxmış insan və heyvanları təsvir edən dairəvi heykəllərin mövcud olduğunu göstərir. Ərəb müəllifi İbn əl-Fəqih əl-Həmədaninin təqribən eramızın 903-cü ilində yazılmış "Kitab əl-buldən" ("Ölkələr kitabı") əsərində maraqlı məlumat verilir: "Bab (Dərbənd - S. A.) şəhərində Bab əl-Cihaddakı (cihad qapıları) divarın üstündə iki daş sütun var; hər sütunun üstündə ağ daşdan

yonulmuş şir heykəli durur. Onlardan aşağıda iki daş var və həmin daşların üstündə də şir təsvir olunmuşdur. Qapının yaxınlığında daşdan yonulmuş insan heykəli var. Onun ayaqları arasında ağzında üzüm salxımı tutmuş tülkü təsvir edilmişdir. Şəhərdən kənarda "Məsruf hovuzu" adı ilə tanınan ovdan var. Ovdana düşmək üçün pilləkən düzəldilmişdir. Su az olanda həmin pilləkənlə ovdana enirlər. Pilləkənin hər iki tərəfində daşdan iki şir, onlardan birinin başı üstündə isə daşdan insan heykəli qoyulmuşdur. Hökmdar evinin üzərində də divardan bir qədər aralı daşdan iki şir heykəli boylanır. Bab sakinləri onlara divarın tilsimləri deyirlər..."¹⁷ Şübhəsiz, bu heykəllər daha əvvəlki, islamaqədərki dövrə, ehtimal ki, Dərbənd səddinin tikildiyi V-VI əsrlərə aiddir. Dərbəndin qala divarları üzərindəki qədim heykəllər bu günədək qalmışdır. Şir heykəlləri Qırqlar qapısı və Orta qapı qala darvazalarının üstündə və Dərbənd diyarşünaslıq muzeyindədir.

Son onilliklərdə Şirvan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 20-dən çox monumental insan heykəli aşkara çıxarılmışdır.¹⁸ 1946-cı ildə Şamaxı şəhərindən 3 km aralı, Xınıslı kəndində tapılmış iri daş kişi heykəli böyük maraq doğurur. Onun hündürlüyü 2,26 m, ən enli yeri 0,47 m-dir. Yerli əhəngdaşından yonulmuş bu heykəl kiçik pyedestala bitişikdir. Başı yoxdur, əl və ayaqları yaxşı qalmışdır. Sol əli sağ sinəsinə sıxılmışdır, aşağı sallanan sağ əli qarnının üstündədir. Əllər çox diqqətlə işlənmişdir. Sol əlin üstündə altılıçəkli ornament var. Görünür, bu xatirə abidəsi, tayfa başçısının əcdada sitayışı əks etdirən portret təsviridir. Heykəlin e.ə. sonuncu - eramızın ilk əsrlərinə aid olduğu ehtimal edilir.¹⁹ 1959-cu ildə elə həmin yerdə eyni cür heykəlin qalıqları tapılmışdır. Çılpaq bədən arxa tərəfdən yaxşı işlənmişdir. Cinsiyyəti aydın deyil. Bu tapıntı birinci heykəlin tarixini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Belə [75 - 76] ki, ondan təqribən eramızın V-VI əsrlərinə aid daş qutu qəbirinin üstünü örtmək üçün istifadə olunmuşdur. Deməli, heykəl daha əvvəllərə aiddir. 1960-cı ildə buradaca içərisinə 593/4-cü ildə, II Xosrovin hakimiyyəti dövründə (590-628) kəsilmiş gümüş Sasani draxması qoyulmuş daş qutu qəbirlərini örtən daha iki daş heykəl aşkar edilmişdir. Onlardan birinin arxa tərəfi yaxşı qalmışdır, kürəyində belinə qədər tökülən hörük bildirən qabartma vardır. Qabarıq ombalı çanaq hissəsi kəskin nəzərə çarpır. Cinsiyyəti aydın deyil, ehtimal ki, qadındır. Kobud yonulmasına baxmayaraq, bu heykəl heykəltərəşin realist manerasından və sənətkarlığından xəbər verir. 1961-ci ildə Şamaxı rayonunun Dağkolanı kəndi yaxınlığındakı Allahəkbər adlı yerdə, qədim yaşayış məskəninin ərazisində eramızın birinci minilliyinin birinci rübünə aid edilən müxtəlif saxsı qabların və digər əşyaların arasında daş insan heykəli tapılmışdır. Başı yaxşı yonulmuş, çiyinləri enlidir. Boynu mütnənasib deyil, sifəti monqolaoxşar, yastı burnu Çarıqdır. Qulaqları hündürdədir. Göz çanağı dərinədir. Ağız yeri və saqqalı aydın seçilir. Sol əli sinəsində, ürəyinin başındadır, sağ əli isə düzbucaqlı şəkildə bükülmüş halda qarnının üstündədir. Ətəkləri aydın seçilən paltarı kaftana, yaxud çuxaya oxşayır. Sağ tərəfdən aşağıda bütöv daşına bənzər uzunsov bir əşya asılıb. Kürəyində şaquli çökək var. Kürəyinin yuxarı hissəsində, ehtimal ki, hörük şəkildə çiyinlərə tökülmiş kişi saçını bildirən dördkiinc qabarıq çıxıntı var. Pyedestali dairəvi çapılmış çıxıntı əvəz edir, Ayaqlarının yalnız yuxarı hissələri təsvir olunmuşdur. Oturaq vəziyyətdədir. Heykəlin e.ə. I minilliyin sonu - eramızın I minilliyinin əvvəllərinə aid olduğu ehtimal edilir.²⁰ Heykəldəki saç formasından Dərbəndə soxulan xəzərlərin antropoloji tipinin təsvir olunduğu VII əsr mənbəyində bəhs edilir. "Saçları dağılmış qadın sifətində üstlərinə şığıyan iyrenc, enlisifət, qaşsız, eybəcər kütlənin dəhşətli təhlükə olduğunu görən əhali, xüsusilə onların sərrast və güclü atıcı olmalarından qorxub lərzəyə düşdü..."²¹ Həmin mənbədə türklər, həm də, "hörük saxlayan xalq" adlandırılır. Bu cür saç Tuvada, Şərqi və Cənubi Qazaxıstanda Tyan-Şanda tapılmış heykəllərdə də rast gəlinir,²² Kişi heykəllərindəki hörüklər, yaxud çiyinlərə tökülmiş dağınıq saç tükələrinin çin salnamələrində təsvir olunan saç formasına tam uyğun gəlir.²³ Kiçik saqqal da səciyyəvidir. Pirsaatçay çayının sol sahilindəki Çıraqlı kəndinin yaxınlığındakı Çaxnax ərazisində ondan çox belə heykəl tapılmışdır. Onların bəziləri başsızdır. Bəzilərinin isə başı sımışdır. Onlar yerli əhəngdaşından yonulmuşdur. E.ə. son əsrlərə - eramızın ilk əsrlərinə aid edilən bu heykəllərdən də qəbirlərin üstünü örtmək üçün istifadə olunmuşdur. Xınıslı heykəlləri başqalarından böyük ölçülü olmaları ilə seçilir.²⁴ Pirsaatçay rayonu qədim məbəd yeri olmuşdur. Ehtimal ki, bu heykəllər allahların, yaxud tayfa başçılarının mücəssəməsi olub, əcdada sitayiş ayinini əks etdirir. Bəlkə də çoxlu miqdarda heykəl tapılması burada emalatxana olduğunu göstərir.

Bəhs edilən Şirvan heykəlləri ümumi ikonografik əlamətlərlə bağlı olan böyük qruplarda birləşdirilir. Bu heykəllərdəki təsvir xüsusiyyətləri (kanonik poza, əllərin və bütün fiqurun vəziyyəti) onların sitayiş xarakteri daşdığını göstərir. Şamaxı rayonundan tapılmış bütün daş heykəllər iri daş parçalarından çapılmış, kobud şəkildə yonulmuşdur. Bədən üzvləri dəqiq təsvir olunmamışdır.²³ Salamat qalmış hissələr qədim heykəltərəşin realist manerasına və bəsit sənətkarlığına dəlalət edir. [76 - 77]

Bu cür heykəllər bir sıra Orta Asiya ölkələrində, cənubi rus çöllərində də geniş yayılmışdır. Lakin monumental Şirvan heykəltərəşliyi üslubu baxımdan onlardan fərqlənir. Həmin heykəllərin Şamaxı rayonunun ərazisində aşkara çıxması burada müxtəlif tayfaların məskun olduğunu göstərir. Bir rayonda kiçik gil və terrakotadan ibtidai heykəlciklər düzəldən tayfalar yaşayırdılar. Digər alban tayfaları isə dairəvi monumental heykəllər düzəldirdilər. Belə heykəllərin eramızın hüduqlarında və onun əvvəllərində qədim Şirvan torpağında meydana gəlməsi, ehtimal ki, oxşar qədim ənənəyə malik müxtəlif köçəri tayfaların - skiflərin, hunların,

bulqarların, sabirlərin, xəzərlərin, xanlıqların və başqalarının miqrasiyası ilə də bağlıdır, lakin bu məsələ öyrənilməmişdir.

Ta qədimdən yerli alban tayfalarının və köçərilərin birgə yaşadıkları bir ərazidə 20-dən çox böyük monumental heykəlin tapılması adlı-sanlı adamların, tayfa başçılarının, sərkərdələrin dəfn mərasimi ilə əlaqədar yaradılan və əcdadlara sitayiş əks etdirən belə heykəllərin geniş yayıldığını göstərir. Əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxan qədim Şirvan plastik sənəti müxtəlif gil, terrakota və daş beykəl nümunələrində təzahür edərək, Mezolit və Tunc dövrlərindən eramızın əvvəllərinə qədər gəlib çıxışıdır. Ehtimal ki, Şirvanda monumental heykəltəraşlıq e.ə. II minillikdə meydana gəlib, eramızın ilk əsrlərində mövcud olmuşdur. Bu heykəllərin zədələnmiş halda tapılması göstərir ki, onlar xristianlığın və islam dininin "bütləri" qadağan etməsi ilə əlaqədar sındırılmışlar.

Nəzərdən keçirdiyimiz insan və heyvan təsvirləri qədim azərbaycanlıların dini etiqad və totemizm baxışları ilə bağlıdır. Şirvan və Arranın bu incəsənət və maddi mədəniyyət abidələrinin tədqiqi Azərbaycan xalqının etnogenezi probleminin aydınlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

III FƏSİL

MƏZYƏDİ ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİ (IX ƏSRİN İKİNCİ YARISI-XI ƏSRİN BİRİNCİ RÜBÜ)

§1. Məzyədi Şirvanşahlar

Məhəmməd ibn Xalidin ölümündən sonra onun qardaşı Heysəm ibn Xalid Şirvanın hakimi oldu. H.247 (861)-ci ildə xəlifə Mütəvəkkil öldürüldükdən sonra Xilafətdə baş vermiş iğtişaşdan istifadə edən Heysəm özünü müstəqil elan etdi. O, təkhakimiyyətliliyə nail oldu və Şirvanşah titulu qəbul etdi.¹ Ehtimal ki, Heysəm ərəblərin təyin etdiyi Şirvanşahın hakimiyyətinə son qoymuşdur. Beləliklə, Heysəm ibn Xalid Şirvanın Şirvanşah titulu daşıyan ərəb mənşəli Məzyədilər sülaləsindən ilk müsəlman hakimdir. Həmin vaxtdan etibarən V. F. Minorskinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "...Yəzidilər sülaləsinin tarixi öz xarakterini dəyişir: onun əvvəllər Bağdaddan əmir vəzifəsinə təyin edilən nümayəndələri indi öz iqta torpaqlarında irsi vassallara çevrilirlər..."² Şirvanda sonralar baş verən hadisələr Məzyədi Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə dair son dərəcə qiymətli mənbə olan "Tarix-i əl-Bab"da işıqlandırılır. Mənbələrdə Heysəm haqqında məlumat çox cüzdür. Onun Səridə "kafirlərlə" vuruşduğu xəbər verilir. Heysəmin ölüm ili məlum deyil. Görünür, o, az müddət hakimiyyət sürmüşdür, Heysəmdən sonra onun oğlu Məhəmməd ibn Heysəm ibn Xalid Şirvanşah olmuşdur. Deyildiyinə görə o, "atasının vəsiyyətlərinə əməl edərək, ədalətli olmuş və kafirlərlə müharibə aparmışdır. O habelə bu diyarda özü haqqında yaxşı ad qoyub getmişdir".³

Onun varisi - oğlu Heysəm ibn Məhəmməd ibn Heysəm də, ehtimal ki, Cənubi Dağıstanda "kafir" qonşuları ilə vuruşmuşdur. O, bir neçə kəndi Dərbənd qazilərinə vəqf vermişdi; bütün məhsulu daşıyıb yığmaq və əl-Babın korluq çəkən sərhəd vilayətlərinin sakinləri və qazilər arasında paylamaq üçün paytaxtında anbarlar tikdirmişdir. O, əmir kimi mərhəmətli, ədalətli, (kafirlərlə) mübarizdə qeyrətli idi; o, uzun ömür sürmüşdür..."⁴

Onun ölümündən sonra Şirvanşahlığa oğlu Əli ibn Heysəm ibn Məhəmməd gəldi. Şirvanda baş verən bir sıra hadisələr onun adı ilə bağlıdır. Əli ibn Heysəm əl-Babın əmiri ilə birlikdə qonşu Şəndana, "kafirlər" üzərinə yürüş etmişdir. Lakin onlar Şəndanın qapıları qarşısında məğlub oldular. Əli və əl-Babın əmiri 10 min müsəlmanla əsir düşdü. Onların hamısı Şəndan, Sərir əhalisi və xəzərlər arasında bölüşdürüldü. Üç aydan sonra sərihlilər əsirləri Əli ibn Heysəmi və əl-Bab əmirini əvəzində heç nə almadan azad etdilər, şəndanlıların və xəzərlərin tutduqları əsirlər isə satıldı və onların yalnız çox az bir qismi xilas ola bildi. "Tarix-i əl-Bab" da göstərilir ki, "Əl-Bab sərhəd vilayətinin (səqr) kafir tayfaları içərisində müsəlmanların ən qəddar düşməni Şəndanın əhalisi idi". Adı çəkilən döyüş h.309 (917)-cu ildə baş vermişdir.⁵ Əli ibn Heysəmin hakimiyyəti dövründə əl-Məsudinin bəhs etdiyi başqa hadisə də olmuşdur. Xəzərlərlə yanaşı, Şirvana ruslar da dəfələrlə dənizdən basqınlar edirdilər. Şirvanşahlar və Dərbənd əmirləri bu basqınlara qarşı mübarizə aparırdılar. Xəzər dənizinin əhalisi sıx olan cənub-qərb sahilləri yadelli işğalçıların diqqətini çoxdan cəlb edirdi. Ticarət məqsədilə [78 - 79] öz gəmilərində Xəzər dənizinin sahillərinə üzüb gələn rus tacirləri bu diyara yaxşı bələd idilər və xəzərlər kimi Azərbaycanın, xüsusilə Şirvan vilayətinin zənginliyi barədə məlumatlı yayırdılar. Ruslar təqribən 914-cü ildə Bakı sahillərinə hücum etdilər. "Rus drujinaları buraya ilk dəfə gəlmirdilər. Onlar qədimdən şərqə Avropa ölkələri, Qafqaz və İran arasında qızgın ticarət gedən yaxşı bələd olduqları yolla irəliləyirdilər".⁶ Rusların bu səfərini əl-Məsudi ətraflı təsvir etmişdir. O göstərir ki, h.300 (912-13)-cü ildən sonra rusların hərəsində 100 adam olan təqribən 500 gəmisini Don çayı ilə Xəzər kanalına qədər gəldi. Rusların gəmiləri kanalın ağzını qoruyan Xəzər gözətçi dəstələrinin durduğu yerə çatdıqda ruslar bu dənizin ətrafında yaşayan xalqlardan zəbt etdikləri qənimətin yarısını xəzər xaqanına verməyi vəd edib, ondan bütün ölkəni keçərək Volqa çayına, sonra isə üzüaşağı üzüb Çayın mənsəbinə və Xəzər dənizinə çıxmağa razılıq aldılar.⁷ "Xaqan onların bu qanunsuz işi etməsinə icazə verdi və ruslar körfəzə girib, (Donun) mənsəbinə yetişdilər və onun vasitəsilə üzüyuxarı başladılar. Nəhayət, Xəzər çayına (Volqaya) çatdılar və bu çayla Atıl* şəhərində endilər, onun yanından Ötərək, çayın Xəzər dənizinə töküldüyü yerdə mənsəbinə yetişdilər, oradan isə (Təbəristandakı) Amul şəhərinə doğru (üzdülər). Rusların gəmiləri dənizə səpələndi və Gilana, Deyləmə, Təbəristana, Curcan sahilindəki Abeskuna neft verən vilayətə [biləd ən-nəffətə - Abşeron] və Azərbaycan istiqamətində yerləşən (bütün torpaqlara) basqın etdilər... bu dənizin ətrafında yaşayan xalqlar Özlərini itirdilər, çünki keçmişdə onların üzərinə dənizdən basqın edən düşmən görməmişdilər. Dənizdə yalnız ticarət və balıqçı gəmiləri üzərdi. Ruslar gilanlılarla, deyləmlilərlə və İbn Əbu əl-Sacın sərkərdələrindən biri ilə vuruşdular. Sonra onlar Şirvan şahlığının Bakuh adı ilə tanınmış neft verən sahilinə gəlib çıxdılar. [Sahilboyundan] qayıdarkən ruslar neftverən (vilayətdən) cəmi bir neçə mil aralı olan adalarda** daldalandılar. O vaxtlar [təqr, 914-cü il] Şirvanın şahı Əli ibn əl-Heysəm idi. Əhali hazırıq gördü, qayıqlarına [kəvarib] mini, həmin adalara qədər üzdü. Ruslar onların qarşısına çıxdılar. Minlərlə müsəlman öldürüldü və dənizdə boğuldu. Əl-Məsudi xəbər verir ki,

* Yəni Azov dənizindən Dona qədər, sonra isə gəmiləri sürüyə-sürüyə çəkib Volqaya salaraq üzüaşağı üzdülər.

** Bakı buxtasının girəcəyindəki Böyük Zirə, Çilov, Pirallahı və s. Adalar.

Azərbaycanın cənubunun, Arranın, Beyləqanın, Bərdə vilayətinin və başqa şəhərlərin, habelə onlarla birlikdə Deyləm, Gilan və Təbəristanın əhalisi qaçmağa üz qoydular, çünki onlar dənizdən hücum gözləmədilər və qəfil basqına məruz qalmışdılar. Ruslar bu dənizdə bir neçə ay qaldılar, belə ki, dənizlə qonşuluq edən heç bir xalq bir ölkədən başqasına gedib-gələ bilmirdi. Ruslar böyük qənimət əldə etdikdən sonra yenidən xəzər torpaqlarına qayıtdılar. Lakin burada onlar müsəlmanların hücumuna məruz qaldılar. Onların böyük hissəsi (30.000 minə yaxın) qırıldı və yalnız cüzi bir qismi (5 minə yaxın) xilas olub vətənə qayıda bildi.⁸ Məsudinin dediklərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, rusların basqınları dövründə Xəzər dənizinin qərb sahilləri, yəni Bakı şəhəri ilə birlikdə Abşeronun da daxil olduğu Şirvan ərazisi əhalisi sıx olan zəngin diyar idi. Həmçinin, Şirvanın hakimi Əli ibn Heysəm olduğu aydınlaşır ki, bu da "Tarixi- əl-Bab"-ın məlumatına tamamilə [79 - 80] uyğun gəlir. Böyük qoşunu olmasına baxmayaraq, Şirvanşahın dəniz donanması yox idi və dənizdə onun yalnız ticarət gəmiləri üzürdü. Məsudinin dediyinə görə, o vaxtdək dənizdən düşmən gəlməmişdi. Xəzər dənizi sahillərini və Şirvan vilayətini viran qoyan xəzərlərin gəmiləri yox idi. Ehtimal ki, bu, Əli ibn Heysəmin hakimiyyəti dövründə rusların Abşeronu mənbələrdən məlum olan ilk hücumu olmuşdur. Göstərilən hadisələr, hərbi uğursuzluqlar Şirvanşah Əli ibn Heysəmin nüfuzuna sarsıdıcı zərbə vurdu, böyük miqdarda qoşunlarımızın məhv olması isə onun dövlətini zəiflətdi və h.305 (917)-ci ildə özünün devrilməsinə gətirib çıxardı. Əli 305 (917)-ci ilədək - qohumu (babasının əmisi oğlu – S. A.) layzan hakimi Tahir Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani ona qarşı üsyan qaldıranadək - hakimiyyətdə qaldı.⁹ V. F. Minorski rusca tərcümədə ərəb mətnindəki İran (Aran) sözünü Layzan kimi şərh və təshih etmişdir. Məlumdur ki, X-XI əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində, eləcə də "Hüdud əl-ələm"də bu ərazinin adı Layzan, Liran, yaxud İran kimi çəkilir, onun hakimi isə İranşah adlandırılır. Bu, hələ Markvartın diqqətini cəlb etmiş, və o, İran - Aran sözlərini eynimənalı saymışdır.¹⁰ V. F. Minorski İstəxrinin lokallaşdırılmasına əsasən mətnədə rast gəldiyi Liran, Lazyan adlarını Laycan (indiki İsmayılı rayonundakı ətraf kəndlərlə birlikdə Lahıc qəsəbəsi) kimi təshih etmişdir. İstəxriyə görə, Layzan, Şirvan, Muğanıyyə və Qəbələ (Ənbasiyyə, yəni Ənbasi mülkiyyəti)¹¹ ilə həmsərhəd idi. Məsudi isə təsdiq edir ki, Qəbələ Muğanla qonşu idi.¹² Ehtimal ki, Kürdən şimalda, Girdiman, Göyçay və Türyançay çaylarının aşağı axarlarında yerləşirdi. Ola bilsin ki, Kürdə Arazın arasındakı ərazini tutub, gürcü mənbələrindəki Movakaniyyəyə uyğun gəlirdi.¹³ Təbərində Muğandan Qab (Qafqaz) dağlarına mənsub yer kimi danışılır.¹⁴ Məsudi yazır: "Şirvan torpağına Qab dağı yanında başqa bir məmləkət də həmsərhəddir. Bu yer Layran, onun hökmdarı isə Layranşah adlanır. Hal-hazırda bu ölkəni Şirvan şahı tutmuşdur. O, həmçinin Muğanıyyə adlanan məmləkəti də zəbt etmişdir". Məsudi daha sonra qeyd edir; İndi Şirvanşah kimi tanınan Məhəmməd ibn Yəzid əvvəllər Layzanın * şahı idi. Şirvanşahı isə Əli ibn Heysəm idi. O həlak olduqdan sonra ** Məhəmməd, dediyimiz kimi, əmilərini öldürüb Şirvanı tutdu. Məhəmməd, həmçinin, adlarını çəkdiyimiz məmləkətləri də zəbt etdi. Onun Qab dağında dünyada misli-bərabəri olmayan Niyal (mətnədə Tiyal) adlı qalası var..."¹⁵

V. F. Minorski Şirvana dair şərhlərində aşağıdakıları qeyd edir "Bizim müəllif Məhəmməd b. Xalidin ölümündən sonra bütün diqqətini Şirvan qoluna yönəldir və biz Arranda və onun paytaxtı Cənzədə (Qanzada) baş verən hadisələrdən xəbərsiz qalırıq. Bu boşluq yüz illik bir dövrü h.245 (859)-ci ildən, təqribən h.344 (955 - Arran)-cü ilədək deyiləli Müsafirilər, h.360 (917)-ci ildə isə kürd Şəddadilər tərəfindən işğal olunanadək - əhatə edir. Arranda Məhəmməd b. Xalidin nəsil şəcərəsinin davam edib-etmədiyi, yaxud Xəlifənin öz idarəetmə və təyinat sistemini bərpa etməyə nail olub-olmadığı naməlumdur. Yalnız 371 (982)-ci ildə biz [80 - 81] Şirvanın Bərdəni tutduğunu Öyrənirik. Göründüyü kimi, Məhəmməd ibn Xalidin idarə etdiyi ərazi, cənub sərhədləri Kürdən keçən son dövr Şirvan hökmdarlarının hakimiyyəti dövründəki ərazidən xeyli geniş olmuşdur..."¹⁶

Göstərdiyimiz kimi, "Tarix-i əl-Bab"a görə Məhəmməd ibn Xalid Gəncənin əsasını qoyan, yəni Arran şəhərlərindən birinin hakimi olmuşdur. Onun qardaşı Heysəm ibn Xalid həmin vaxt Şirvanın hakimi idi və müstəqillik qazanaraq, Şirvanşah titulu qəbul etmişdi. "Tarix-i əl-Bab"da sonra deyilir: "...Heysəm ibn Xalid Şirvanda müstəqillik əldə edəndə onun qardaşı Yəzid ibn Xalid də Layzanda müstəqillik qazandı. Heysəm Şirvanşah, onun qardaşı Yəzid isə Layzanşah adlanırdı". Bu mətnədən aydın olur ki, Cənzənin (Gəncənin) əsasını qoyan Məhəmməd ibn Xalid "Tarix-i əl-Bab"-ın göstərdiyi kimi, yalnız Cənzənin hakimi olmuşdur: o, Ərminiyyə*** hakimiliyini öz üzərindən götürdü, Cənzə şəhəri və mülklərinin mədaxili ilə kifayətləndi. Sonrakı hadisələr "Tarix-i əl-Bab"da belə nəql edilir: "Bir müddətdən sonra Yəzid öldü və onun yerinə oğlu Məhəmməd ibn Yəzid keçdi. O, uzun müddət hakimiyyət sürdü, ləyaqəti ucaldı, əməlləri çiçək açdı. Onun ölümündən sonra (təqr. h.305 (917)-ci il - S. A.) oğlu Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd hakimiyyətə gəldi. O, Şirvana da sahib olmaq üçün səbirlə məqam gözlədi. Adamlarının əksər hissəsi əsir alınıb öldürülən Əli ibn Heysəmin zəifləməsindən istifadə edən Yəzid qəflətən Mərzuqiyyədə onun üzərinə hücum çəkərək özünü, oğlu Abbası və nəvəsi - Abbasın oğlu Əbu Bəkiri əsir aldı. Yəzid Heysəmi və Abbası edam etdi. Əbu Bəkir qaşdı. Beləliklə,

* V. F. Minorski mətnədə Layran və L - İrani Layzan, Layranşah və L İranşahı isə Aranşahla əvəz etmişdir.

** Tarix-i əl-Bab"a görə (§9) onu Əbu Tahir Yəzid öldürmüşdür.

*** Ərminiyyə - Cənubi Qafqaz ölkələrinin inzibati bölgüsü. Ərəblərdə Albaniya, Gürcüstan və Ermənistanın ümumi adı.

xoşbəxtlik Heysəmin evini tərk edib, onun qardaşı [əminəvəsi Yəzidin] evinə köçdü...". Gətirilən parçadan aydın olur ki, IX əsrin ikinci yarısında Xilafət zəiflədikdən sonra bir sıra vilayətlərin hakimləri, o cümlədən Şirvanşah və Layzanşah müstəqillik əldə etmişdilər. Şirvanın zəifləməsindən istifadə edən Layzan hakimi öz qohumunu öldürmüş, Şirvanı tutaraq Layzana birləşdirmişdi.

"Tarix-i əl-Bab"a görə Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd ibn Yəzid ibn Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd ibn Zaidə əş-Şeybani h.305 (917)-ci ildə Şirvanı zəbt etmiş, h.306 (918)-ci ildə isə Şirvan torpağında Yəzidiyyə şəhərini saldırmışdır. Göstərdiyimiz kimi, Yəzidiyyə qədim yaşayış məskəninin yerində tikilmişdir. Ehtimal ki, Əbu Tahir Yəzid onun tikintisini başa çatdırmış, möhkəmləndirmiş və öz şərəfinə Yəzidiyyə adlandırmışdır. O, Layzanı [iqta] şəklində oğullarından birinə - Məhəmmədə vermişdir. Əbu Tahir Yəzidin hakimiyyəti dövründə Dərbəndlə bağlı bir sıra hadisələr baş verdi. H.318 (930)-cı ildə Şəbəranın qapıları qarşısında onun oğlu Məhəmmədlə əl-Babın əmiri Əbu əl-Malik əl-Hasimi arasında vuruşma oldu. Lakin tərəflərin heç biri qəti qələbə çala bilmədi və onlar arasında barışıq bağlandı. Bu dövrdə Dərbənddə "Tarix-i əl-Bab"a görə, əsası h.255 (869)-ci ildə Haşim ibn Süraqə tərəfindən qoyulmuş Haşimilər sülaləsi hakimiyyət sürürdü.¹⁷ Lakin əl-Kufi və Yəqubi xəbər verirlər ki, Harun ər-Rəşid (h.170-193 (786-809)-cu illər) Səid ibn Səhma əl-Bəhilini Ərminiyyə, Şirvan və Arrana göndərəkən əl-Babın hakimi (sahibi) Nəcm ibn Haşim idi. Bir neçə aydan sonra Dərbənd əhalisi [81 - 82] Seidə qarşı üsyan qaldırdı, onun maliyyə məmuruna (amil) hücum etdi. Səid Nəcmi edam etdirdi, lakin sonralar Nəcmın oğlu Həyyun Səid əleyhinə üsyan qaldıraraq, xəzərlərin xaqanı ilə əlaqəyə girdi.

Xaqan böyük qoşunla hərəkət edib bir sıra yerləri dağıtdı, əhalini qarət edib, Araz çayına çatdı. Xəlifə Səidi hakimiyyətdən götürdü. Şirvana və Arrana bir-birinin ardınca üç hakim göndərdi. Ancaq Yəzid ibn Məzyəd hakim təyin olunandan sonra üsyanlar yatırıldı və ölkə sakitləşdi.¹⁸ Həyyunun sonrakı taleyi məlum deyil. Lakin onun ailəsi Dərbənddə qalırdı. Onun nəvəsi h.255 (864)-ci ildə müstəqil Haşimilər sülaləsinin əsasını qoymuşdu.¹⁹

Əbu Tahir Yəzidin hakimiyyəti dövründə bir sıra mühüm hadisələr baş verdi. Azərbaycanda Sacilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Onları Deyləmi Müsafirilər əvəz etdi. Onlardan Müsafir Mərzuban Bərdəni tutmuş ruslarla müharibələr apardı H.333 (944)-cü ildə Dərbənd əhalisi Əbdülməlik əl-Hasiminin oğlu əmir Əhməd əleyhinə üsyan qaldırdılar və onu şəhərdən qovdular. Onlar Şirvanşah Əbu Tahir Yəzidin yanına adamlar göndərərək, onu əl-Bab hakimliyinə dəvət etdilər. "Əbu Tahir Yəzid oğlu Əhmədi əl-Baba göndərdi və əhali ona öz əmiri kimi sədaqət andı içdi. Əhməd bir qədər orada qaldıqdan sonra əhali onu qovub, Əhməd əl-Hasimini hakimiyyətə qaytardı. Əbu Tahir Yəzid əl-Babın ətrafına (savad) hücum çəkib, oraları qarət etdi".²⁰ Sasanilər dövründən ənənəvi olaraq Dərbəndi özünün irsi mülkiyyəti sayan Şirvanşahlar bu iddia ilə dəfələrlə hücum edib oranı tutmuşdular. Lakin həmin vaxt Dərbənddə artıq başqa sülalə - ərəb Xilafəti tərəfindən təyin edilmiş, eyni zamanda ərəb mənşəli Haşimilər hakimiyyətdə idi. Ancaq yadelli işğalçıların və başqa feodalların hücum təhlükəsi olduqda Şirvanşahlar ümumi düşməni dəf etmək üçün Dərbənd hakimləri ilə birləşirdilər. "Tarix-i əl-Bab"da bu barədə söhbət gedir: "Bundan azacıq sonra deyləmlilər Şirvana girdilər. Yəzid əl-Bab əhalisi ilə sülh bağlamağa və onlardan kömək istəməyə məcbur oldu. O, Şəbərandə və kəndlərdə onlardan tutub aldıklarını, neft mədənlərindən və duz karxanalarından toplanan rüsumları [rüsum ən-nəffatə vəlməllaxə] geri qaytardı. Əl-Bab əhalisi Yəzidə kömək göstərdi və o, deyləmliləri qovdu, sonra isə onlarla sülh bağladı".²¹ Xəlifələr, Sasanilər dövründə olduğu kimi, sərhəd məntəqəsi olan Dərbəndə böyük əhəmiyyət verərək, onu varlı Şirvan vilayətinə aramsız basqınlar edən xəzərlərdən, türklərdən və digər xalqlardan müdafiə məqsədi ilə möhkəmləndirirdilər. Onlar Dərbənddəki ərəb qarnizonunun saxlanmasına külli miqdarda vəsait sərf edir, bu xərcləri isə neft hasilatından böyük gəlir götürən Bakıdan və duz mədənlərindən çıxarırdılar. Şirvanşahlar neft quyularının və duz mədənlərinin mədaxilini toplamaq üçün xüsusi vergiyiğınlar təyin etmişdilər. Toplanan gəlir xəlifənin fərmanı ilə vəqf kimi Dərbəndin müdafiəçilərinə ənam verilmək üçün oraya göndərilirdi. "Dərbəndnamə"nin verdiyi məlumatlara görə xəlifə Mütəmid h.276 (883/4) – ci ildə Məhəmməd ibn Əmmarəni həmin mədənlərin rəisi təyin etdi ki, o, toplanan bütün gəliri keçidləri qoruyan əsgərlərə paylamaq üçün Dərbəndə göndərsin.²²

"Tarix-i əl-Bab"ın göstərdiyinə görə, mərkəzi hökumət zəiflədikdə və Xilafət tənəzzülə uğradıqda yerli hakimlər - istər Şirvanşahlar, istərsə də Dərbənd əmirləri - neftdən və duzdan əldə edilən gəliri mənimsəyirdilər. [82 - 83] Şirvanşahlar qısa bir müddət (908/9-cu ilədək) tabe olduqları Cənubi Azərbaycanın feodal hakimləri - Sacilərlə yaxşı münasibətləri qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Belə ki, Yəzid xətdən qurtarmaq üçün h.320 (932)-ci ildə Yusif ibn Əbu Sacin Azərbaycan əmiri Balduyədən qaçaraq, ondan sığınacaq istəyən qulama Müflihi həbs edib Balduyəyə göndərmişdi. Deyləmlilərlə sülh bağladıqdan sonra Şirvanşah onlarla birgə bizanslılara (Rum), gürcülərə və digər "kafir" xalqlara hücum etməyə razılıq verdi. Şirvanşah Əbu Tahir Yəzid otuz üç ilə yaxın hökmranlıq etmiş h.337-ci ilin rəbiül-əvvəl (948-ci il, sentyabr) ayında ölmüşdür. Onun yerinə atasının vaxtında Layzan* hakimi olmuş oğlu Məhəmməd ibn Yəzid keçdi. O, bir oğlu Əhmədi Layzana, o biri oğlu Heysəmi isə babası Məhəmməd ibn Yəzidin vaxtında özünün əmir olduğu Tebərsəranə hakim təyin etdi.

* Mətdə Layzan şəklində getmişdir. Lakin "Tarix-i əl-Bab"ın əvvəlki üç nüsxəsində İran (Aran? – S. A.) kimi göstərilmişdir

Görünür, Təbərsəran da Şirvana daxil olub, onun irsi torpaqlarından idi. Şirvanın hakimi kimi onun ilk tədbiri həbsxanaya salınmış qardaşı Əhməd ibn Yəzidi aradan götürmək oldu.²³ Sasani şahlarına xas olan bu qaydanı görünür, Şirvanşahlar onlardan əxz etmişdilər.

Əsərini h.332 (943)-ci ildə tamamlamış əl-Məsudi xəbər verir ki, bu vaxt Şirvanın hakimi h.318 (930)-ci ildə²⁴ aralarında toqquşma olmuş kürəkəni Əbd əl-Məlik ibn Haşimin ölümündən (h.327 (939)-ci il)²⁵ sonra Xursanı, Vardanı və Dərbəndi zəbt etmiş Məhəmməd ibn Yəzid idi. Məhəmməd ibn Yəzid bütün bu torpaqları Şirvan və Layzanla birləşdirdi. Məsudi daha sonra deyir ki, "onun məmləkəti hal-hazırda, yəni h.332 (943)-ci ildə bir yol qədər uzanır. Bu, ondan irəli gəlir ki, o, öz torpaqlarına, Ənuşirəvanın* (Burada söhbət, mənbələrin məlumatlarına görə, Ənuşirəvanın torpaq verdiyi erkən Şirvanşahlardan gedir.) titul verməməsinə (vəsm) baxmayaraq, zəbt etdiyi torpaqları da qatılmışdır".²⁶ Məsudinin dediklərindən aydın olur ki, Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə Şirvanşahlar dövləti böyük bir əraziyə malik idi. Məhəmmədin h.337 (948)-ci ildə atası Əbu Tahirin ölümündən sonra hakimiyyətə keçdiyini nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, o, ya hələ atasının sağlığında şərikli hakimiyyət sürmüş yaxud əl-Məsudinin əsərində Məhəmmədin adının çəkilməsi mətnə sonradan əlavədir.²⁷ İbn Havqəlin h.344 (955)-cü ildə Müsafir Mərzubana vergi verən mülkiyyətlər haqqında məlumatı da Şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzidin hakimiyyəti dövrünə aiddir. İbn Havqəlin dediyinə görə, "Şirvanşahın (yəni, Şirvanın) şahı və hökmdarı Məhəmməd ibn Əhməd Əzdiyə" qoyulan təzminat bir milyon dirhəm idi.²⁸ V. F. Minorskinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu mətnə əl-Əzdi nisbəsi Yəzidinin yanlış eşitmə nəticəsində təhrif olunmuş formasıdır. Müsafir Mərzubanın vaxtında yalnız Məhəmməd ibn Əbu Tahir Yəzid var idi. "Ola bilsin də əsərini h.378 (988)-ci ilə yaxın bitirən İbn Havqəl əsl adın əvəzinə h.370-81 (981-91)-ci illərdə hökmranlıq etmiş öz müasiri olan hökmdar Məhəmməd ibn Əhmədin adını vermişdir. İbn Havqəlin verdiyi siyahı Mərzubanın məhz h.344 (956)-cü ildə əl-Bab ətrafında olması ilə bağlı ola bilər".²⁹ Məhəmməd ibn [83 - 84] Yəzidin zəbt etdiyi mülkiyyətlər daha sonralar, Məhəmməd ibn Əhməd vaxtında - h.372 (928)-ci ildə Şirvanın tabeliyində qalırdı.³⁰

Məhəmməd ibn Yəzid səkkiz il hökmranlıq sürmüş, sələflərinin ənənəsini davam etdirərək, "kafirlərə", özünün şimal qoşunlarına hücumlar etmişdir. O, h.345-ci il, səfər ayının 21-də (4 iyun 956-cı il) çiçək xəstəliyindən (cudari) ölmüşdür. "Tarix-i əl-Bab"da maraqlı bir əhvalat nəql olunur: "...deyirlər ki, onu öz vəziri İbn əl-Məraği zəhərləmişdir. Səbəbi bu olub ki, Məhəmməd ibn Yəzid çiçək xəstəliyindən ölüm ayağında olarkən hakimiyyət hərisliyi İbn əl-Mərağini başqa yolla hasilə gətirilə bilməyəcək bir işə sövq etmişdir. O, Məhəmmədin iki qulunu Əhməd ibn Yəzidin işgəncə çəkdiyi həbsxanaya göndərmiş, onu öldürmək əmri vermişdir. Onlar əmri yerinə yetirmiş və cənazəni gizlətməmişlər. Bir neçə gündən sonra yaxşılaşmağa başlayan Məhəmməd sağaldıqdan sonra Allaha minnətdarlıq əlaməti olaraq İbn əl-Məraği qardaşı Əhmədi həbsxanadan buraxmağı əmr etmişdir. Həyatından qorxuya düşən ihti əl-Məraği vaxtı ilə Məhəmməd ibn Yəzidin atasını məhv etdiyi kimi bu dəfə də zəhərli içki verib onun özünü öldürmüşdür".

Məhəmmədin Əhməd və Heysəm adlı iki oğlu, boğulub öldürülmüş qardaşı Əhmədin isə Əbu-1-Heysəm ibn Əhməd adlı oğlu qalmışdır. Ölüm yatağında olan atasını yoluxmağa gələn Layzan əmiri Əhməd ibn Məhəmməd atasının ölümündən sonra onun varisi oldu. Dövlətin əyanları ona sədaqət andı içdilər. Lakin o, tezliklə xəstələndi.³¹ "Tarix-i əl-Bab"da yenə də vəzirin Əhməd ibn Məhəmmədi baş tutmayan zəhərləmək cəhdi ortaya gətirilir. "Əhməd xəstəlikdən durandan sonra öz qulamalarını göndərdi, onlar qəfildən İbn əl-Mərağinin evinə girib onu dəyənəklə öluncə döydülər. Təbərsəran əmiri olan Heysəm Şirvanda öz hakimiyyətini möhkəmləndirən və məkrli vəzirindən xilas olan qardaşından qorxuya düşərək ləzgilər (ləkz) ölkəsinə qaçdı. Vaxtı ilə o da atasına baş çəkməyə gəlirdi. Onun əmisi oğlu, Əhmədin oğlu Əbü-1-Heysəm də Şirvanşahın təqibindən ehtiyat edərək Bərdəyə qaçdı, burada az bir müddət yaşadı və tezliklə öldü. Onun cənazəsi Kürdiyanə** gətirilərək orada dəfn olundu. Şirvanda hakimiyyətin son mümkün iddiaçısı Əhməd ibn Məhəmməd ibn Yəzidin əmisi Əbü-1-Bədr ibn Yəzid də həmin ildə öldü və Əhməd Şirvanın şəksiz hakimi oldu.³²

Kiyev knyazı Svyatoslavın 965-ci ildə Volqaya və Şimali Qafqaza səfəri barədə İbn Havqəlin h.358 (969)-ci ildə verdiyi məlumat da Əhməd ibn Məhəmmədin hakimiyyət vaxtına təsadüf edir. İbn Havqəlin sözlərindən görünür ki, ruslar, Səməndər də daxil olmaqla, bütün Xəzər torpaqlarını tutmuş və vaxtı ilə qüdrətli olan Xəzər dövləti ehtimal ki, bu sarsıntıdan sonra bir daha özünə gələ bilməmişdi. Xəzər xaqanlığından qaçanlar Abşeron və Manqışlaq yarımadalarında sığınacaq tapdılar. İbn Havqəlin dediyinə görə bəzi qaçqınlar Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdinin*** köməyi ilə Xəzər paytaxtlarına (İtil, Xəzəran) qayıtmağa başlamışdılar. Şirvanşah onlara öz qoşunu və adamları ilə yardım göstərmişdir.³³ [84 - 85]

* Burada söhbət mənbələrin məlumatına görə, Ənuşirəvanın torpaq verdiyi erkən Şirvanşahlardan gedir.

** Lahıcın 12 kilometrliyindəki Kürdüvan kəndi.

*** Şirvanşahın adı Əhməd İbn Məhəmməd əl-Yəzidi kimi oxunmalıdır, ehtimal ki, müəllifün onun adını sonralar hafizəsində qaldığı kimi əlavə etmişdi.

Lakin Əhməd ibn Məhəmmədin Təbərsəran hakimi olan qardaşı Şirvana hökmlərlik iddiasından əl çəkməmişdi. H.357(968)-ci ildə o, ləklər ölkəsini tərək edərək Salar İbrahim ibn Mərzuban Deyləminin yanında sığınacaq tapdı, onunla birlikdə yürüş edib Şirvan torpağına girdi. Salar ölkəni və Dərbəndin ətrafını qarət etdi. Şirvan hakimi Əhməd onunla sülh sazişi bağladı və ona xərac verdi. Salar Şirvanı tərək etdi və Heysəmi də özü ilə aparmaq istədi. Lakin Heysəm əl-Məsqətə qaçdı və ona siyasi sığınacaq verən ehtiram və rəğbət göstərən əl-Bab əmiri Əhməd ibn Əbd-ül-Məlik Heysəmin adından Şirvan hakimi ilə danışığa girərək, Şirvanın bir hissəsinin ona güzəştə gedilməsini tələb etdi. Lakin Şirvanşah bu tələbi rədd etdi və hədə-qorxu gəldi. Dərbənd əmiri Əhməd ibn Əbd-ül-Məlik əsasən Sərir vilayətindən qoşun toplayaraq Şirvana soxuldu. Şəbəran şəhərini hücumla alıb, yandırdı, talan edib böyük qənimət götürdü. Geri qayıdarkən sərirli döyüşçülər əl-Baba əmirdən bir gün əvvəl daxil oldular. Lakin şəhərdə iğtişaş və qarışıqlıq başladı. Yerli əhali yüz sərirli hərbi rəisi öldürüb onların Şirvanda ələ keçirdikləri qəniməti çapıb taladılar. Şirvanşah Əhməd iyirmi beş ilə yaxın hökmlərlikdən sonra h.370-ci ilin zilhicce ayında (iyun 981-ci il) vəfat etdi.³⁴

Əhmədin ölümündən sonra taxta onun oğlu Məhəmməd ibn Əhməd çıxdı. O, qonşu feodallara qarşı təcavüzkar siyasət yeridir və öz ərazisini bir sıra şəhərləri ilhaq etmək hesabına genişləndirməyə çalışırdı. H.371 (981/2)-ci ildə o, Qəbələ şəhərini onun əmiri Əbd-ül-Bərr Ənbəsədən tutub aldı. Təqribən h.372 (982)-ci ildə isə Bərdəni işğal edib Musa ibn Əlini özünün canişini təyin etdi. Məhəmməd öz şəhərlərini də möhkəmləndirirdi. Belə ki, h.373 (983)-cü ildə o, Şəbəranın, görünür, hərbi əməliyyatlar nəticəsində dağıdılmış hasarlarını bərpa etdirdi. Göründüyü kimi, Şirvanın ən zəngin və qədim şəhər mərkəzlərindən olan Şəbəran qonşu feodalların diqqətini cəlb edirdi. Onlar aramsız olaraq şəhərə basqınlar edir, onu çapıb talayırdılar. Ehtimal ki, Şəbəran qədim zamanlardan Şirvanın paytaxtı olmuşdu. H.372 (982)-ci ildə babası Məhəmməd ibn Yəzidin Layzana (V. F. Minorskiyə görə Lahic)³⁵ birləşdiriyi Xursan və Şirvan mülüklükləri Məhəmməd ibn Əhmədin mülüklərinə daxil idi.

H.378 (988)-ci ildə et-Tuzi Dərbəndi onun əmiri Əhməd Haşiminin oğlu Məymündən aldı və onu şəhərdən qovdu. Sonra o, şəhəri Şirvanın hakimi Məhəmməd ibn Əhmədə təslim etdi. O, bir neçə ay şəhərdə hökmlərlik etdi, lakin Məymunun qulamlarından Balid (Baldu?) adlı birisi tərəfindən yaralanan Məhəmməd ibn Əhmədi tabe olan feodallar Şirvana apardılar. Balid onun iqamətgahında üstünə atılaraq təbərzinlə boynunun ardından vurub yaralamışdı. Qulam Təbərsərandə gizlənən və bu hadisələrdən sonra Dərbəndə qayıdan ağası Məymunun yanına qaçmışdı. Məhəmməd tezliklə sağaldı. Lakin bu zaman onun Bərdədəki canişini Musa ibn Əli açıqca qiyam qaldıraraq, yalnız öz adından xütbə oxunmasını Şirvanşah Məhəmmədin adının xütbədən çıxarılmasını əmr etdi. Sonra "Tarix-i əl-Bab"da xəbər verilir ki, h.380 (990)-cı ildə Dərbənd əhalisi öz əmirləri Məymuna qarşı üsyan qaldıraraq onu hakimiyyətdən qovdular. Onlar Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhmədi Dərbəndə dəvət etdilər. Dərbəndə gələn Məhəmməd qalanı yenidən tikdirdi, daha doğrusu, bərpa etdirib möhkəmləndirdi və orada öz adamlarından ibarət qarnizon yerləşdirdi. Bundan sonra o, öz paytaxtına, [85 - 86] ehtimal ki, Yəzidiyyəyə qayıtmış, on bir il səkkiz ay və iyirmi bir gün səltənət sürdükdən sonra h.381 (991)-ci ilin ramazan ayında (noyabr) ölmüşdür.³⁶

Onun yerinə hakimiyyətə qardaşı Yəzid ibn Əhməd keçdi. Bu hadisələrdən və hakimiyyətin dəyişilməsindən istifadə edən əmir Məymun yenidən Dərbəndi tutaraq, ehtimal ki, cəmi bir il beş ay əvvəl, Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhmədin vaxtında tikilmiş orta (köndələn) divarı (Əs-sür əl-vəstani) dağıtdı. Yəzidin hökmlərlik illəri onun öz dövlətinin ərazisini qoşunlarının hesabına genişləndirmək məqsədilə apardığı feodal ara müharibələri ilə əlamətdardır. H.382 (992)-ci ildə Qəbələ nrtagında şirvanlılarla şəkərlilər* arasında şiddətli vuruşma baş verdi. Döyüşdə Şirvanşahın vəziri Məsəddin ibn Həbəşi öldürüldü, onunla birlikdə Şirvan qoşununun adlı-sanlı 400 süvari əsgəri həlak oldu. Şirvanşah Yəzid ibn Əhmədin hakimiyyəti onunla əlamətdar idi ki, o, dövlət işlərini təkbaşına idarə etmir, bütün dövlət işlərini bərdəli Abbasın oğlanları oğlanları Əbd-ül-Əziz və Əbd-ül-Səmədə həvalə edir, yalnız onların məsləhəti ilə qərar çıxarırdı. H.389 (999)-cu ildə Şirvanşah Yəzid Qəbələnin hakimi, Gürzül** qalasını sahibi Əbd-ül-Bərr Ənbəsə ilə müharibə edərək, Gürzül qalasını onun əlindən aldı. Bundan ələ həmin il Şirvanşah Zirkiyyə (daha doğrusu, Rizkiyyə?) mülkünə sahib olmaq üstündə Dərbənd əmiri Ləşkəri ibn Məymunla lakin uğur qazana bilmədi. Ləşkəri Şəbərana yürüş etdi. Şirvanlılar onlarla şəhərin qapıları qarşısında vuruşdular. qoşunu ağır məğlubiyyətə uğradı, döyüşdə Ləşkərinin qardaşı Əbu Nəsr ibn Məymun əsir alındı. Şirvanşah onu həbsxanaya saldırdı barışıq bağlandıqdan sonra o, girov saxlandı. H.391 (1001)-ci ildə Ləşkərinin ölümündən sonra Dərbənd əhalisi Şirvanşah Yəziddən özlərinə əmir seçmək istedikləri Əbu Nəsrin azad olunmasını tələb etdilər. Lakin Yəzid qızını Əbu Nəsrə ərə vermək istəməsi bəhanəsilə bundan boyun qaçırdı və şərt qoydu ki, Əbu Nəsr o zaman buraxar ki, Dərbənd camaatı Dərbənd və Sull (Çul) qalalarının tikilməsinə (daha doğrusu, bərpa olunmasına) razılıq versinlər. Dərbəndlilər bu təklifi rədd etdilər və Yəzid heç bir günahı olmayan Əbu Nəsrə edam etdi. Əbu Nəsr Şəbəran qalasının həbsxanasında saxlanırdı və Şirvanşah onu həmin şəhərin qapıları qarşısında dəfn etdirdi. Bu h.392 (1002)-ci

* Ehtimal ki, şəkərlilər.

** Gürzül Göyçay çayının qərb sahillərindəki Girdədul kəndi ilə eyniləşdirilir.

ildə olmuşdur. Dərbənd əhalisi Əbu Nəsrin qardaşı Mənsuru əmir seçdi. Şirvanşah Dərbəndi tutmaq üçün müharibəni davam etdirdi. Döyüşlər gah bu, gah da digər tərəfin üstünlüyü ilə gedirdi. H.410 (1019)-cu ildə sərhəd vilayətinin (səqr), ehtimal ki, Dərbəndin əhalisi öz əmiri Mənsurun əleyhinə üsyan qaldırdı, onu şəhərdən qovub hakimiyyəti Şirvanşah Yəzid ibn Əhmədə təslim etdi. Yəzid ibn Əhməd Dərbənd qalasını bərpa etdi və orada öz qarnizonunu yerləşdirdi. Lakin Səririn hakimi Mənsuru müdafiə etdi. Dərbənd sakinləri Şirvanşaha xəyanət edərək Mənsurun tərəfinə keçdilər. H.412 (1021)-ci ildə Mənsur Dərbəndə daxil olaraq onu Yəziddən aldı. Sonra Mənsur Şəbərana hücum etdi. Şirvanlılarla Mənsurun qoşunları arasında bir neçə vuruşma oldu. Lakin düşmən tərəflərin heç biri qələbə qazana bilməyib aralandılar. Dərbənd [86 - 87] əhalisi h.414 (1023)-cü ildə yenidən əmir Mənsuru şəhərdən qovdu Şirvanşah Yəzidi dəvət edib, Dərbəndi ona təhvil verdi. Yəzid qalanı bərpa etdi. H.415-ci ilin ramazan ayında (noyabr 1024) Mənsur qayıtdı və iyirmi gündən sonra yenidən qalanı ələ keçirdi. H.416 (1025)-ci ildə Şirvanşah Yəzidin qardaşı Heysəm Təbərsəranda ehtimal ki, Şirvanşahların ailə üzvlərinin irsi mülkü olan "Məhəmməd mülkü"ndə öldü. Elə həmin ildə Sərracilərə - ehtimal ki, sərraclər zümərəsinin tərəfdarları ilə Şirvanşahlar arasında şiddətli mübarizə başladı (və Şirvanşahlar qalib gəldilər).³⁷

"Tarix-i əl-Bab"da Şirvanşah Yəzidin hökmranlığı dövrünə aid maraqlı məlumatlar verilir: "Həmin il [ehtimal ki, h.416 (1025)-ci il] Şirvanşahın Yəzidiyyə canişini olan oğlu Ənuşirəvan ibn Yəzid atasının əleyhinə qiyam qaldırdı. Bu vaxt atası [ailə üzvlərindən olan] bir neçə qadınla Gürzlü [Girdədül] qalasında əylənir və ov edirdi. Bundan istifadə edən Ənuşirəvan ibn Yəzid açıq-aşkar qiyam qaldırdı. Qara camaatdan [aybaş ən-nas] çoxları onun ardınca getdi. O atasının vəziri Əbd-ül-Əziz ibn Abbasın əmlakını müsadirə etdi, evini talayib özünü həbsxanaya saldırdı. Sonra onun tərəfdarları arasında təfriqə düşdü. (Onlardan bəziləri) tutduqları işdən, onun ardınca getmələrindən peşiman oldular. Onlar Yəzidi gizləncə dəvət edərək, onu tezliklə qayıtmağa razı salmağa çalışdılar. Yəzid təcili (evə) hərəkət etdi, əhali şəhərin qapılarını açdı, onun oğlundan üz döndərdi. Qiyamçı oğul sığınmaq üçün Kastan [Gülüstan?] qalasına qaçdı, lakin vəzir onun arxasınca düşərək, yolda yaxaladı və atasına verdi. Yəzid oğlunu bir müddət həbsxanada saxladı, sonra orada ac və susuz qalıb öldü. Şirvanşah Yəzid ibn Əhməd özü otuz yeddi il səltənət sürdükdən sonra h.418 (1027)-ci ildə öldü.³⁸ Yəzid ibn Əhmədin hökmranlığı dövründə bu səltənət xanədanında ilkin mənbələrdə əksini tapmayan hansısa hadisələr baş vermişdir. Lakin bir şey şəksizdir: Şirvanşahların adları dəyişmişdir - Yəzid ibn Əhməddən sonra ərəb adlarından qədim Sasani adlarına dönüş başlamışdır. (Yəzidin oğulları Ənuşirəvan, Mənuçöhr adlanırdı). Çox ola bilər ki, artıq X yüzilliyin birinci yarısında Məzyədi Şirvanşahlar Sasani mənşəli yerli əsilzadə ailələri ilə qohumluq əlaqələrinə girir və həmin ailələrin qadın nümayəndələri köhnə ənənələri dirçəldirdilər. Əl-Məsudi h.332 (943)-ci ildə Şirvan şahı Məhəmməd ibn Yəzidin Sasani Bəhram Gurun nəslindən olduğunu göstərirdi.³⁹ Şirvanşahların Sasani Bəhram Gurun əsilzadə nəslindən olmalarını iddia etmələri faktı özü artıq erkən dövrlərdə yerli şahlardan biri ilə, ehtimal ki, Sasani mənşəli Şirvanşahlarla nikah bağlanması ilə izah edilə bilər.

Ola bilər ki, Xilafətin tənəzzülü və Şirvanşahların hakimiyyətinin möhkəmlənməsi ilə bağlı "xanədan yenidən dirçəlməyə" başladığıda ona öz nüfuzunu əsilzadə nəslinə mənsubluğu ilə hər vəchlə əsaslandırmaq lazım gəlirdi və onda Şirvanşahların Sasanilərlə qohumluğu barədə köhnə nəzəriyyə ortaya çıxdı, onların Şeyban tayfası ilə bağlılığı isə arxa plana çəkildi..."⁴⁰

Yəzid ibn Əhməd h.418 (1027)-ci ildə öldükdən sonra hakimiyyətə oğlu Mənuçöhr ibn Yəzid keçdi. Onun hakimiyyət dövrü üçün feodal ara müharibələri və yadelli basqılara qarşı mübarizə c səciyyəvidir. XI əsrin birinci yarısında Şirvanşahlar qonşu feodallarla ara müharibələri, habelə, yadelli işğalçılara, dəfələrlə onların torpaqlarına basqınlar edən müxtəlif tayfalara [87 - 88] - alanlara, sərililərə ruslara və başqalarına qarşı müdafiə müharibələri aparırdılar. H.420 (1029)-ci ildə Mənuçöhr Məsqətə məxsus olan Mücəkəbad malikanəsi üstündə əl-Bab əmiri ilə müharibəyə başladı. Şirvanşah bu müharibədə məğlubluğa uğradıqdan sonra əl-Bab hakimi h.421 (1030)-cu ildə Şirvanşah torpaqlarına basqın edərək onun ərazisindəki bir çox yaşayış məntəqəsini dağıtdı.⁴¹ Həmin il, bir qədər sonra, ruslar Şirvana basqın etdilər. H.421 (1030)-ci ildə Bakı yenidən otuz səkkiz gəmi ilə yürüş edən rusların hücumlarına məruz qaldı. I Mənuçöhr ibn Yəzid onları Bakuya (Bakı) yaxınlığında qarşıladı. Ruslarla vuruşmada çoxlu Şirvanlı, o cümlədən zadəganlardan Əhməd ibn Xasskin (ehtimal ki, Xasstəkin) həlak oldu. Sonra ruslar Kürlə üzüyuxarı üzərək Arazla çatdılar. Mənuçöhr rusların hərəkətini dayandırmağa çalışaraq, Arazın qabağını bəndlə kəsib, onların irəliləməsinə mane olmağa cəhd göstərdi. Lakin ruslar Şirvanşahın dəstəsini batıra bildilər. Bununla belə, onların Arazla irəliləməsi dayandırıldı.⁴² Həmin ildə Gəncə hakimi Şəddadi Musa ibn Fəzl rusları dəvət etdi, onlara çoxlu pul verərək əhalisi üsyan qaldırmış Beyləqanın üzərinə göndərdi. Musa ibn Fəzl feodalların ara müharibələrində dəfələrlə maddə kimi tutduqları rusların köməyi ilə Beyləqanı ələ keçirdi, öz atasına və qardaşına qarşı qiyam qaldırmış qardaşı Əskəriyyəni öldürdü. Sonra ruslar Arranı tərk edərək Ruma getdilər və oradan vətənlərinə qayıtdılar. Mənbədə göstərilir ki, ruslar tezliklə - h.421-ci ilin zilhiccə ayında (noyabr 1031) yenidən gəldilər. Bu dəfə Şirvanşahın qayını olan Arran hakimi Əbü-l-Fəth Musa ibn əl-Fəzl ibn Məhəmməd ibn Şəddad ruslara hücum etdi. Bakuya yaxınlığında onlarla vuruşdu? düşməni ölkədən sıxışdırıb çıxararaq xeyli hissəsini qırdı.⁴³ "Tarix-əl-Bab"da xəbər verilir ki, h.423 (1032)-ci ildə alanlar və sərililər ruslarla birlikdə Şirvana hücum edərək Yəzidiyyəni⁴⁴

zorla ələ keçirdilər. Mənbədə sonra göstərilir ki, onlar Şirvanı qarət edib, əsirlərlə birlikdə öz ölkələrinə qayıdarkən əl-Babın taxta (əl-əsab) qapılarına çatdılar, lakin sərhəd vilayətlərinin əhalisi əmir Mənsurun başçılığı ilə onlara hücum etdi və çoxunu məhv edərək Şirvandan qarət etdikləri hər şeyi əllərindən aldı. Alanların cüzi bir hissəsi əmirləri ilə birlikdə xilas ola bildi. H.424 (1033)-cü ildə alanların dəstəsi əl-Bab sakinlərindən qisas almaq məqsədilə yenidən basqın etdi və bu dəfə də məğlubiyyətə uğradı. H.425 (1034)-ci ildə Şirvanşah Mənuçöhr yeddi illik hökmranlıqdan sonra öz evində qardaşı Əbu Mənsur ibn Yəzid tərəfindən xaincəsinə öldürüldü. Səbəb bu idi ki, Əbu Mənsur özü Şirvanşahdan qorxur və ondan gizlənirdi. "Tarix-i əl-Bab"da Şirvanşahın öldürülməsi hadisəsi müfəssəl təsvir olunur. Şirvanşahlar sarayının dəb və adətlərini, hökmdarların şəxsi həyatını səciyyələndirən həmin mətni bütövlükdə veririk: "[Əbu Mənsur]" Yəzidiyyə əhalisinin sayıqlığını azaltdığı gecələrin birində şəhərə girdi və bu barədə qardaşının arvadına - Fəzlin [Şəddadi] qızı Sittə [xəbər] göndərdi. Sittə ona ürəkdən vurulmuşdu. Əbu Mənsur öz vəziyyətini xəbər verdi və Sittin tapşırığı kimi, onun qulamlarından birinin evinə düşdüyünü bildirdi. Bu xəbəri alan həmin qadın yaxın adamlarından olan bir qadını mətbəx sandığı ilə onun yanına göndərdi. Həmin qadın onun sandıqda qalaya girməsinə kömək etdi. Əbu Mənsur [Sittin] evinə çatanda Sitt adam göndərərək əri Mənuçöhrü öz yanına dəvət etdi. Mənuçöhr gəlib [onun qabağında dayananda] Sitt qardaşından, Arran hakimi Fəzlin oğlu Musadan aldığı məktubu ona göstərdi. Mənuçöhr oxumağa başladı. Mənuçöhr məktuba [88 - 89] baxa-baxa onun məzmununu arvadına izah edərək Əbu Mənsur qəfildən evin uzaq küncündən sıyrılmış qılıncı ilə içəri daxil oldu. Mənuçöhr soruşdu: Səni mənim evimə kim buraxmışdı?" Lakin Mənuçöhr sözlərini deyib qurtarmamış Əbu Mənsur qılıncı ilə onun boynunun ardından vurdu. O, zərbəni təkrar eləmək istədi. Lakin ürəyini bürümüş qorxudan qılıncı onun əlindən sürüşüb düşdü. Bu vaxt məlun qadın adamlarından [birinə] qətli başa çatdırmağı əmr edəndə o, Mənuçöhrün [cəsədini] palaza [zilliyə] bükdü. H.425 (1034)-cü ildə çıxan Əbu Mənsur Əli ibn Yəzid ibn Əhməd qardaşının dəfn olunmasını əmr etdi və adət üzrə bir ildən sonra - h.426-cı ilin rəbiyül əvvəl ayında (yanvar, 1035) onun dul arvadına evləndi.⁴⁵ Əl-Babın əhalisi cümə axşamı, rəbiyül əvvəl 17-də (9 fevral 1034) öz əmirləri Əbd ül-Məlik qovduqdan sonra Şirvanşah Mənsura tabe oldular. O, içqalanı bərpa etdirdi və orada öz qoşunlarının qarnizonunu yerləşdirdi. Göründüyü kimi, Şirvanşahlar Şirvan dövlətinə birləşdirməyə cəhd göstərdikləri əl-Baba iddialarından əl çəkmirdilər. Şirvanşahların əl-Baba iddiaları onunla izah edilirdi ki, xəlifə Mütəvəkkil h.237 (851)-ci ildə əl-Bab şəhərini ondan asılı olan torpaqlarla birlikdə ikta şəklində Ərminiyyə, Arran və Azərbaycan valisi Məhəmməd ibn Xəlidə bağışlamışdı. Şirvanşah Əbu Mənsur da, öz sələfləri kimi, əl-Baba sahib olmaq üçün bu şəhərin əmiri ilə müharibə aparmışdır. Sonra Şirvanşah vəziri Mənsur ibn Məsəddidi əl-Babda öz canişini təyin edərək onu "hökumət binası"nda yerləşdirdi, özü isə h.426 (1035)-ci ildə paytaxtı Yəzidiyyə qayıtdı. Lakin əmir Əbd ül-Məlik elə həmin il qəflətən əl-Babda Şirvanlılara hücum edərək Mənsur ibn Məsəddidi öldürdü. İçqalanı mühasirəyə aldı və rəis Əli ibn Həsən ibn Ənakin vasitəçiliyi ilə h.426-cı il rəcəb ayının 1 -də (12 may, 1035) onun təslim edilməsinə nail oldu. Bundan sonra o, şəhəri və qalanı tutdu, Şirvan qoşunları isə Şirvana qayıtdı. Sonra Əbd ül-Məlik Şirvanşahla sülh sazişi bağladı və h.427-cü ilin səfər ayında (1035-ci ilin dekabrında) onun bacısı, Yəzidin qızı Şəmkuyyə ilə evləndi. Əl-Babın hərbi rəisləri öz təhlükəsizliyi üçün qorxu keçirməyə başladılar. Buna görə də onlar tabeliyində olanlarla birlikdə Əbd ül-Məlikə hücum edib, onun vəzirini evindəcə öldürdülər. Əbd ül-Məlik ailəsi ilə Şirvana qaçdı. Rəislər onu paytaxta qaytarıb gətirmək üçün Şirvana iki ağsaqqal göndərdilər. Lakin Şirvanşah elçiləri həbs etdi, onları qandallayıb qalalardan birinə saldı. Bundan sonra o, əmirə əl-Babda öz hakimiyyətini bərpa etməkdə kömək göstərdi.⁴⁶ Əmir Əbd ül-Məlik doqquz illik hakimiyyətdən sonra h.434-cü il rəcəb ayının 25-də, cümə axşamı (10 mart 1034-cü il) öldü.⁴⁷ Əbu Mənsur Şirvanda on il - h.435 (1043)-ci ildə ölənə qədər hakimiyyət sürdü. Həmin vaxtdan Şamaxı rayonunun Çuxuryurd hündəvərində tapılmış alçaq əyarlı gümüş sikkə qalmışdır. Sikkənin üzərində aşağıdakılar təsvir olunmuşdur: 1 - səthində bir neçə kiçik dairələr, sağ tərəfdən oxunmayan söz var, sol tərəfi budanmışdır. Çevrə boyu budanmış yazı nəzərə çarpır II [Məhə]məd rəsulullah, [əl]-Məlik əl-adil...əd-dövlə Əbu [Mənsur Əli ibn Yəzid] [şir]vanşah, müvali əmir [əl]-Möminin.; çevrə boyu hər şey budanmışdır.⁴⁸

Əbu Mənsurun hökmranlığı dövründə Şirvanşahla hərbi rəislər arasında çəkişmələr davam edirdi. Onun ölümündən sonra Şirvanşahlığa qardaşı Qubad ibn Yəzid keçdi. H.436 (1044)-cü ildə əl-Bab əmiri ilə hərbi rəislər arasında nifaq düşdü. Onlar əmirin üstünə hücum [89 - 90] çəkildilər, onun arvadı Şəmkuyyəni ələ keçirib qardaşı Şirvanşah Qubadın yanına göndərdilər. Qubad Şəmkuyyəni qalaya saldı, lakin sonra azad etdi və h.437 (1045)-ci ildə ərinin yanına qayıtdı. Elə həmin il Qubad türk oğuzların hücumundan qorxaraq paytaxtı Yəzidiyyənin ətrafına yonulmuş daşdan möhkəm qala divan çəkirdi və dəmir qapı qoydurdu. Qubad altı il səltənət sürüb h.441-cü il səfər ayının 24-də (28 iyul 1049) öldü.

Qubadın öldüyü ilk gündən hakimiyyətə onun qardaşı oğlu Buxtnəssar Əli ibn Əhməd ibn Yəzid ibn Əhməd ibn Məhəmməd ibn Yəzid keçdi. Təqribən bir ildən sonra o, hakimiyyətdən salındı və onun əmisi Salar ibn Yəzid Şirvanşah elan olundu. Qala təslim olunduqdan sonra Buxtnəssar Şirvandan qaçdı, lakin Saların onun dalınca saldığı dəstə Beyləqan yaxınlığında onu yaxalayıb öldürdü.⁴⁹

Münəccimbaşının məlumatına görə Salar h.445 (1053)-ci ildə Malu* (Maluğ) qalasını tutaraq möhkəmləndirmiş, orada qarnizon yerləşdirmiş, ərzaq və silahla təchiz etmişdi. O, qalanın yaxınlığında ətrafında istehkamlar qurulmuş şəhər (Mədinə) saldırmış, oraya əhali köçürmüş və cümə məscidi tikdirmişdi, Salar "kafirlərlə", ehtimal ki, (Dağıstanın islamı qəbul etməyən əhalisi ilə) müharibəni davam etdirmiş və Şirvanı onların basqınlarından qorumuşdur. O, on beş il hökmranlıq etdikdən sonra h.455-ci il, şənbə günü səfər ayının 18-də (20 fevral 1063) ölmüşdür. Salar Şəddadi Əbü-1-Əsvar Şavur ibn Fəzllə qohumluq münasibətlərində olmuş, onun qızı ilə evlənmişdir.⁵¹ Onun adına üzərində dörd sətirlik yazı olan sikkə zərb edilmişdir, Məhəmməd rəsulullah! Kömək edən Şah, Əbu... - ... Salar ibn Yəzid, Şirvanşah.⁵² Salar ibn Yəzidin adı Qəffarinin "Cahan ara" əsərində də yad edilir. Bütün bu məlumatlara əsasən A. Bakıxanov onun adını çəkir.⁵³ Lakin Şirvanşahların Qəffari tərəfindən verilmiş şəcərəsi səhvdir, belə ki, burada Saların atasının adının Yəzid ibn Əhməd deyil, Yəzid ibn Məzyəd olduğu göstərilir.⁵⁴ Abşerondakı Buzovna** kəndində, qədim qüllənin xarabalıqlarında üzərində yarım silinmiş kitabə olan daşlar tapılmışdır İ. Berezin onun məzmununu belə oxumuşdur: "Bu binanı böyük və nəcabətli insan, hər şeyin dərin bilicisi, etiqadın parlaq ulduzu müsəlmanların ən yaxşısı, padşah Məlik Salar 53-cü ildə tikdirmişdir".⁵⁵ Hal-hazırda Sankt-Peterburqda Şərqsünaslıq institutunda saxlanılan həmin iki daş kitabədən Y. A. Paxomov da bəhs edərək, onun aşağıdakı oxunuşunu vermişdir: "İqamətgahın və binanın sahibi, sədr... müdrik, alicənab, kamil... icmanın və dinin məşəli, islamın kamilliyi Şah məlik Salar h.53-cü ilin [Dörd] yüz üç və beşinci*** ilin rəcəb ayı".⁵⁶ İ. Berezin qeyd edir ki, "görünür, yüzlük rəqəmi pozulmuşdur və Məlik Salar haqqında mənə heç kim doğru bir söz deyə bilmədi".⁵⁷ İ. Berezin mətni dəqiq oxumamışdır. Münəccimbaşının məlumatına görə, Məlik Salar [ibn Yəzid] Şirvanşah [90 - 91] olmuş və təqribən h.441 (1049)-ci ildən 455 (1063)-ci ilədək, yəni 15 il hakimiyyət sürmüşdür.⁵⁸ Beləliklə, Y. A. Paxomovun oxuduğu h.53-cü il tarixi h.453 (1061)-cü il kimi düzəldilməlidir ki, bu da həqiqətə uyğundur. Şirvanşahların siyasi tarixi araşdırılarkən aşağıdakılar müşahidə olunur. Şirvanşahlar İrandakı Sasani ənənələrini davam etdirərək, taxta oturarkən rəqib və hakimiyyət iddiasında olmasın deyə öz qardaşlarını öldürtdürdülər. Şirvanşahlar ilkin hökmranlıqları dövründə böyük əraziyə malik idilər. Buraya təkcə Şirvanın qədim torpaqları deyil, bir sıra hallarda, Arranın, Dağıstanın cənub vüayətləri, Təbərsəran və Mavakaniyayadək Dərbənd də daxil olmaqla, Baş Qafqaz dağlarına qədər şimal vilayətlərinin əraziləri də daxil olmuşdur. Şirvanşahlar Arranın paytaxtı Bərdəni, cənubda Muğanı da tez-tez ələ keçirirdilər. Görünür, Şəbəran Şirvanın mərkəzi şəhəri, hətta erkən dövrlərdə, ehtimal ki, paytaxtı olmuşdur. Şirvanşahların bir çox ailə üzvlərinin Şəbərandə və onun həndəvərində dəfn edilməsi də bunu göstərir. Zəngin və inkişaf etmiş bu şəhər ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynamışdır. Mənbələrdə onu zəbt etməyə can atan qonşu feodalların basqınlarına dair məlumatlara tez-tez rast gəlinir. Şirvanşahlar keçmiş ənənəyə əsasən Dərbəndi də özlərinin qədim torpağı sayırdılar: hərçənd o, artıq IX əsrdən müstəqil Haşimilər cülaləsi tərəfindən idarə olunan şəhər-dövlət idi. Bununla belə, Şirvanşahlar daim Dərbəndin işlərinə qarışır, dəfələrlə onu zəbt edərək, Haşimiləri sıxışdırıb aradan çıxarmağa və Dərbəndi öz torpaqlarına birləşdirməyə çalışırdılar. Məzyədilərin səltənət dövrü "kafirlərə", yəni aralarında islamın hələ geniş yayılmadığı, qədim bütperəstlik ayinlərinin mövcud olduğu bir sıra Dağıstan tayfalarına qarşı yürüşlərlə səciyyəlidir. IX əsrdə ərəblər Şirvanda islamı bərqərar etdilər. Lakin onlar burada xristianlığı, eləcə də qədim din və ayinləri tamamilə məhv edə bilmədilər. Məsələn, Şirvan rayonlarında bu günədək astral ayinlər, müqəddəs ağaclara, daşa, oda və s. sitayişin qalıqları qalmaqdadır.

Şirvan əhalisi islamı qəbul etdikdən sonra VIII-X əsrlərdə qədim pirləri müsəlmanlaşdırılmağa, müsəlman ənənələri ilə müqəddəsləşdirilməyə, ərəb-müsəlman adları ilə adlandırılmağa başladı. Lakin mənşəcə ərəb olan Məzyədi Şirvanşahlar qatı mömin müsəlman olduqlarından "kafirlərlə" müharibə aparmağı özlərinin müqəddəs vəzifəsi sayırdılar. Ərəb və erməni mənbələri ərəblərin VII-VIII əsrlərdə apardıqları müharibələrə, şimala - Dərbəndə və daha sonra Dağıstan ərazisinə istilacı yürüşlərinə, burada artıq VII əsrdən Şirvan və Albaniyaya dəfələrlə hücum edərək, onun qala və şəhərlərini tutub dağıdan xəzərlərin böyük ordusu ilə toqquşmalarına⁵⁹ dair məlumat verirlər. Ərəb mənbələrində Şirvanın şəhərlərində və başqa yerlərində əhalinin ağır vergilər, dözülməz zülm və istismarla əlaqədar ərəb ağalığı əleyhinə üsyanları haqqında məlumatlar vardır. Bu və ya digər əyalət xəlifəyə itaətsizlik göstərərək, istila dövründə ərəb canişinləri ilə bağlanmış sazişləri pozaraq Üsyan qaldırıqda onlar amansızcasına yatırıldı.⁶⁰

X əsrin 1-ci yarısına aid ərəb mənbələrində Şirvanın iri feodallarının idarə etdikləri və böyük gəlir götürdükleri varlı şəhər və kəndlərindən bəhs olunur. Belə ki, İbn Havqəl böyük malikanələrə sahib olan iri feodalları xırda hökmdarlar (məlik) adlandırır. "Tarix-i əl-Bab"da [91 - 92] Təbərsərandakı Məhəmmədiyyə, Rizkiyyə (ehtimal ki, və digər malikanələrin adı çəkilir. Feodalların möhkəm qalaları, böyük sürüləri, ilxıları, çoxlu nöqərləri, şəhə, vilayət və nahiyələri, onlara böyük qazanc gətirən məhsuldar torpaqları var idi. İbn Havqəl

* V. F. Minorskinin fikrincə, Malu Şaki vilayətində yerləşirdi.⁵⁰

** K. Spasski-Avtonomovun fikrincə, bu daşlar Buzovna kəndindəki qüllənin xarabalıqlarından tapılmışdır. Lakin İ. Berezin yazır ki, həmin qüllə Mərdəkan kəndində olmuşdur. Bu fikir ayrılığı həmin kitabənin müəyyən konkret tikili ilə inamla bağlamağa imkan vermir.

*** Rusca tərcümədə 5 (50?) rəqəmi buraxılmışdır.

daha sonra xəbər verir ki, feodalların gözəl xidmətçiləri, müğənni cariyələri, kişi və qadın aşpazları vardır... Onlar qızıl və gümüşdən hazırlanmış qablardan, tabaqlardan, taslardan, dolçalardan, gildən (şirli keramika – S. A.) və qiymətli metallardan düzəldilmiş, satılardan bununla yanaşı nəfi, şüşə qablardan, qiymətli buğurdan və əla cəvahiratdan istifadə edirlər".⁶¹ Şirvan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış külli miqdarda maddi mədəniyyət əşyaları ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatlar təsdiq edir.

IX əsrin ikinci yarısından Abbasilər xilafətinin zəifləməsi və tənəzzülə uğramağa başlaması, habelə onda mərkəzdənqaçma meyillərinin güclənməsilə əlaqədar bəzi vilayətlər ayrılaraq müstəqil mülkiyyətlər yaratmağa başladılar. Bu dövrdə Şirvanda feodal torpaq sahibliyi möhkəmlənir və feodalların siyasi əlahiddəlik cəhdləri nəticəsində daha da güclənirdi. Şirvanın əhalisi feodal zadəganlardan, neftverən və şumluq torpaq, duzlu göl, bağ və üzümlük sahiblərindən, şəhər məmurları, tacir və ruhanilərdən, sənətkarlardan, şəhər rəiyyətdən, kəndlilərdən və qullardan ibarət idi.

Məzyədilər ilk müsəlman Şirvanşahlar sülaləsi idi. Onlar Bərdədə oturan ərəb canişininə - əmirə tabe idilər.⁶² Əmirələr xəlifələr tərəfindən təyin olunurdular və tam mülki və hərbi hakimiyyətə malik idilər. Onlar ərəblərin qoyduqları yerli hakimlərin fəaliyyətinə, şəhər və kənd əhalisinin üzərinə qoyulan vergilərin (cizyə, xərac və s.) yığılmasına nəzarət etməli idilər.⁶³ Şirvanşahlar bütün tarixləri boyunca istiqlalyyət uğrunda mübarizə aparmış və əsasən, müstəqil hakimiyyət sürmüşlər. Lakin Şirvan bu və ya digər işğalçının hakimiyyəti altına keçdikdə Şirvanşahlar vassal asılılığına düşür və öz suverenlərinə xərac verirdilər. X əsrin ortalarında Şirvanşah Salar Mərzuban ibn Məhəmməd ibn Müsafirə ildə 1.000.000 dirhəm xərac ödəyirdi.⁶⁴ İbn Havqəlin yazdığına görə, vergi kimi qul, pul, təsərrüfat ləvazimatı, qatır, yük heyvanları və bəzək əşyaları alınır.⁶⁵ Şəhər sənətkarları işğalçılara və Şirvanşahın xəzinəsinə böyük miqdarda vergi verməklə ərəblərin və yerli feodalların ikiqat zülmünə məruz qalırdılar. Abşeronun neftverən torpaqları, neft quyuları, duzlu gölləri, eləcə də Şirvanın şum üçün yararlı torpaqları istər dövlətin, istərsə də ayrı-ayrı feodalların mülkiyyəti olub, adətən vergi verən əhalini qəddarcasına istismar edən icarədarlara icarəyə verilir.

§2. Şirvanın şəhər və kəndləri. İqtisadi vəziyyət (hasilat sənayesi, sənətkarlıq, ticarət)

IX-X əsrlərdə Şirvanın şəhərləri və digər yerləri haqqında ərəb mənbələrinin məlumatları natamam və cüzdür. İbn Xordadbeh və digər ərəb müəllifləri Qafqazın şərq hissəsində öz məmləkəti olan 11 "dağ şahı"nı qeyd edir. Həmin məmləkətlər sırasında Qəbələ, Şirvan, Məsqət, Şəbəran, Ləkz, Bab Firuz Qubad və başqalarının adını çəkirlər.¹ Bəlazuri Arran hakimi [92 - 93] Məsləmə ibn Əbd əl-Məlikin VIII əsrin birinci yarısında Cənubi Dağıstanda xəzərlərlə müharibəsindən bəhs edərək yazır: "dağ şahları onunla (Məsləmə ilə) saziş bağlamağa tələsdilər. Şirvanşah, Miranşah, Təbərsəranşah, Xursanşah*, habelə Məsqət hakimi onun hüzuruna gəldi.² Göstərilən vilayətlər VIII əsrdə "şahlıq" adlandırılan ayrıca feodal mülkiyyətləri idisə, artıq IX əsrdən onlar tədricən Şirvan tərəfindən zəbt edilərək müstəqilliklərini itirirlər. Bu mülkiyyətlər IX-XI əsrlərdə müxtəlif vaxtlarda Şirvanşahlar dövlətinin tərkibinə daxil olmuşlar. Eyniadlı şəhərlə birlikdə Qəbələ mahalı Şəkiddən şərqdə, Türyançay çayı hövzəsində yerləşirdi. Onun cənub sərhədləri isə Kürə qədər gedib çatırdı. Qəbələ şəhərinin xarabalıqları indiki Qəbələ (keçmiş Qutqaşen – S. A.) rayonunun Çuxur-Qəbələ kəndi yaxınlığında, Qocalançay və Qaraçay çaylarının qovuşduğu yerdədir. Orta əsrlər Qəbələsinin qala divarları və bürclərinin qalıqları bu günədək durur.³ Ərəblərin gəlməsindən, Dərbənddək bütün Albaniyanın Sasanilər tərəfindən işğal edilməsindən xeyli əvvəl Qəbələ türklərin, un-sabirlərin hakimiyyəti altında olan ərazinin mərkəzi olmuşdur. Bəlazurinin məlumatına görə Qəbələ xəzərlərin şəhəri idi.⁴ Mənbələr xəbər verirlər ki, Qəbələ 646-cı ildə ərəblər tərəfindən zəbt olunduqdan sonra da türk tayfaları... bu vilayətə gəlməkdə davam etmişlər. Cərrah ibn Abdulla əl-Həkəmi h.104 (722)-cü ildə Dərbənddən keçərək, xəzər şəhərlərini zəbt edərkən, xəzərləri Qəbələ mahalının kəndlərinə köçürmüşdür.⁵ Məsudinun məlumatına görə Şəkiddən sonra "Qəbələ ölkəsi gəlir, buranın şəhər əhalisi müsəlman, ətraf qəsəbə və kəndlərin (əl-Əmair vəldiya), isə xristianlardır. Hal-hazırda oranın hökmdarının adı Taygöz Ənbəsədir. O, oğru, quldur və pozğunlara sığınacaq verir"⁶. Müqəddəsi aşağıdakıları xəbər verir: "Qəbələ istehkamlarla möhkəmləndirilmiş şəhərdir; çay şəhər divarlarının kənarından axır Cümə məscidi şəhərdən aralı, təpənin üstündədir".⁷ "Hüdud əl-ələm"də deyilir: "Qəbələ Şəki, Bərdə və Şirvan arasında firavan səfəli şəhərdir. Buradan çoxlu miqdarda qunduz xəzi ixrac olunur".⁸ "Tarix-i əl-Bab"da Qəbələ və onun nahiyələri xatırlanır. H.371 (981/2)-ci ildə Qəbələnin hakimi həmin Taygöz Ənbəsənin oğlu Əbd əl-Bərr idi. Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd Qəbələni onun əlindən tutub almışdı. Şirvanşah Yezid ibn Əhməd h.389 (999)-cu ildə Gürzül (Göyçay çayı üstündəki Girdədül) qalasını da həmin hakimdən almışdı. Sonralar və XI əsrin birinci rübündə də Qəbələ və Gürzül qalası Şirvanşahların əlində olmuşdur. "Tarix-i əl-Bab"da Qəbələ kəndlilərin h.459 (1067)-cu ildə Şirvanşahın dayısı Fəribürzün oğlu Ləşkəristanı şəhər

* Bəlazurinin əsərinin ərəbcə mətnində Xursanşah əvəzinə səhvən "Çarşanşah" getmişdir. Bu səhv mürəttibin diakritik işarələri düzgün qoymaması üzündən baş vermişdir.

darvzasının qarşısında öldürülməsilə əlaqədar xatırlanır. Bundan bir il sonra Şirvanşah dayısı oğlu Ləşkəristanın qisasını almaq üçün Kuni əhalisinə hücum edərək çoxlu adam qırdı, sürüləri aparıb, kəndləri yandırdı.⁹

IX-XI əsr ərəb və fars mənbələrinin məlumatına görə möhtəşəm müdafiə istehkamları olan Qəbələdə müsəlman məmurları, habelə tacirlər və sənətkarlar, ətraf kəndlərdə isə ehtimal ki, mənbələrdə "quldur, avara və dələduz" adlandırılan hun və xəzər məskunlarının qalıqları yaşayırdılar. Qəbələdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı hun və xəzərlər üçün səciyyəvi [93 - 94] olan deformasiyaya uğramış uzunsov kəllələr tapılmışdır,¹⁰ Qəbələ inkişaf etmiş yerli mədəniyyətə malik mühüm orta əsr qala və şəhərlərindən biri idi.

Qəbələ şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində üç orta əsr mədəni təbəqəsi aşkara çıxarılmışdır. Burada çiraqlar, təkinə möhür basılmış şirli qab-qacaq, saxsı və çini qablar, ox ucluqları və s. əşyalar tapılmışdır. Şirli qablar əsasən VIII-XII əsrlərə aiddir. X əsrdən sonra bəzi şirli qabların altında ustaların müxtəlif nişanələri müşahidə edilir. Ehtimal ki, İrandan gətirilmə zərnaxışlı sazı qab parçaları tapılmışdır. Artıq X əsrdə şəhərdə gil borularla –tünglərlər çəkilmiş su kəməri olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Külli miqdarda kərpic tapılması burada çox iri binaların olduğunu sübut edir. Çoxlu dəmir əşyalar dəmirçiliyin inkişaf etdiyini göstərir.¹¹ Gil çiraqlarda Bakıdan gətirilən neftdən istifadə olunurdu.¹² Qəbələdə, həmçinin şüşə qablar, qolbaqlar və digər bəzək şeyləri də istehsal edilirdi. Qəbələdən, IX-XII əsrlərə aid çoxlu Arran sikkəsinin tapılması onun ticarət əlaqələrinin inkişaf etdiyini göstərir. Bütün bunlar Qəbələnin inkişaf etmiş orta əsr şəhəri - Qəbələ feodal vilayətinin mərkəzi olduğunu sübut edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, XI əsr ərəb mənbələri digər feodal vilayətləri - "səltənətləri" arasında hakimi Şirvanşah adlanan Şirvanın da adını çəkirlər. X əsrin sonlarında Şirvanşahlar bir sıra vilayətləri zəbt edərək Şirvanşahlar dövlətinin tərkibinə qatdılar. "Hüdud əl-ələm"də Şirvan, Xursan və Lizan (Layzan) vilayətləri haqqında maraqlı məlumatlar verilir. Həmin əsərdə yazılır: "Şirvan, Xursan və Lizan üç nahiyədir ki, padşahı birdir. Bu padşah Şirvanşah, Xursanşah və Lizanşah adlanır. O, Şamaxıdan bir fərsəx (6 km) aralı ordugahda yaşayır. Onun Kürdüvanda yüksək zirvəsi geniş və hamar olan bir dağ vardır. Dağın eni ilə uzunluğu dörd fərsəxdir. Ona yalnız bir tərəfdən çətin və ağır keçilən yol çəkmişlər. Burada dörd kənd vardır. Bu padşahın (yəni Şirvanşahın –S. A.) xəzinəsi və bütöv sərvətləri orada saxlanılır. Onun bütün adamları - kişili-qadınları orada qalır. Onlar orada bir yerdə əkin əkər və (öz məhsullarını) yeyərlər. Bu qala Niyalqala adlanır. Ondan bir fərsəx aralıda daha möhkəm bir qala vardır, [şahın] zindanı oradadır". Daha sonra Dərbəndlə Şirvan arasındakı Qabh (Qafqaz) dağına bitişik Xursan nahiyəsindən danışılır. "Burada yun parça istehsal edilir. Bütün dünyada tanınan məhfuri xalılar bu üç nahiyədə toxunur". Bundan sonra "fırvan və səfəli Kürdüvan qəsəbəsindən" xəbər verilir.¹⁵

"Hüdud əl-ələm" in həmin parçasında Şirvanşahın yaşadığı Şamaxıdan bir fərsəxlik (6 km) məsafədə yerləşən ordugahdan danışılır. Şirvanşahın bu ordugahı, ehtimal ki, Qız qalası adı ilə tanınan qalasına uyğun gəlir. Onun xarabalıqları Şamaxıdan üç km Şimal-qərbdə indiyədək qalmaqdadır. Gülüstən qalası sıldırım dağın zirvəsində ətraf ərəzidən 190-200 m hündürlükdə tikilmişdi. Qalada aparılan 113 arxeoloji qazıntılar zamanı qala divarlarının, müxtəlif binaların qalıqları aşkar edilmişdir. Habelə, IX-XI əsrlərə aid materiallar başlıca olaraq Gülüstən* təkcə müdafiə qalası yox, həm də Şirvanşah və onun [94 - 95] ailəsinin iqamətgahı olduğunu göstərən keramika saxsı, çini və seledon qablar və digər məişət əşyaları aşkara çıxarılmışdır.¹⁷

Kürdüvan sahəsi Lahıcdan təqribən 12 km cənubdadır. Girdiman çayının aşağı axarında yerləşən Kürdiyan, yaxud Kürdüvan kəndinin adı bu günədək qalmaqdadır.¹⁸ Kürdüvan kəndi İsmayılı rayonunda Basqalın yaxınlığındadır. Uca zirvəsi düz səthi (təxminən 25x25 km) olan və bir tərəfdən cığır qalxan Niyaldağ dağı Girdiman** ərəzindədir. Buradakı, çox güman, indiki Basqal, Tircan, Müci və Zərnəva kəndlərinə müvafiq gələn dörd kənddə Şirvanşahın rəiyyəti olan əkinçilər yaşayırdılar. Şirvanşahın xəzinəsinin saxlandığı əlçatmaz Niyalqala qalası da bu dağda idi.

Məsudi Şirvanşahın Qabh dağındakı Niyal adlanan qalasını xatırladır və onun "dünyada misli-bərabəri olmayan qala" olduğunu göstərir. Niyalqaladan bir fərsəx aralı, ondan 7-8 km şərqdə şahın zindanının yerləşdiyi daha bir möhkəm qala, ehtimal ki, Sulut qalası yerləşirdi.¹⁹

"Hüdud əl-ələm"də Xursan vilayətindən də danışılır. Xursan -Xrsan²⁰ adına ilk dəfə V əsr müəllifi Yeğşədə rast gəlirik. "Erməni coğrafiyası"nın²¹ qədim nüsxəsində Asiya Sarmatiyasının*** xalqları sırasında xrsanların da adı çəkilir. Həmin coğrafiyanın yeni nüsxəsində deyilir: "Qafqaz iki dağ silsiləsinə bölünür. Onlardan biri düz istiqamətdə Şirvan və Xrsvandan keçərək Xorsvemədək uzanır..."²² Xrsanlar, xrsvan adları, görünür, təhrif olunmuş xursanlar, xursan, eləcə də, Xors-Xurs, qayası demək olar, Xorsvem Beşbarmaqdır. IX əsr ərəb müəllifi əl-Yəqubi XIII əsrdə xəzərlərin xəlifə ordusu ilə müharibəsi barədə məlumat verərkən ərəb sərkərdəsi Yəzid ibn Üseydin geri çəkildiyi Ərminiyyədəki Xurs vilayətinin adını qeyd edir²³. Xursanın adı

* Gülüstən qalasının adı Minorskinin "Şirvanın tarixi" əsərində və XI əsrdə Məsud Nambarda çəkilir¹⁶.

** İndiki İsmayılı rayonu.

*** Müəllif Azərbaycanın şimalını, Dağıstanı və Şimali Qafqazın digər bölgələrini Asiya Sarmatiyası adlandırır.

Bəlazuridə Sasani I Xosrov Ənuşirəvanın (VI əsr) Cənubi Dağıstanda al-ləklərin Xursanşah titullu şahını və "hal-hazırda mövcud olmayan Məsqət məmləkətinin şahını" təyin etməsi münasibətilə çəkilir. Sonra müəllif xəbər verir ki, Mərvan ləklərin müqavimətindən sonra (VIII əsrin birinci yarısının sonunda) sülamî ərəbi Həsrəmi onlara hakim təyin etdi, özü isə Şirvan hakiminin "dəniz sahilindəki Xirş (Xurs?) adı ilə məşhur olan qalasına yollandı.* Qalanın hakimi (Mərvanın) öz üzərində hakimiyyətini dərhal tanıdı və düzənliyə endi".²⁴ Maraqlıdır ki, Bakının qədim adı Xursanı xatırladan Xunsar olmuşdur.²⁵ Ehtimal ki, müəyyən dövrlərdə, Abşeron da daxil olmaqla, Xıdır-Zində və Beşbarmağa qədər cənuba doğru dənizboyu yerlər Xursanın tərkibinə daxil olmuşdur.²⁶ Xursan vilayəti geniş ərazini tuturdu və görünür, Məsqətdən²⁷ (Müşkürdən) cənubda Dərbənd bölgəsinin cənub hissəsinə müvafiq olub, artıq Şirvanın tərkibinə qatılmış ləklə ərazisinin bir hissəsi idi. X əsrin sonunda Cənubi Dağıstandakı [95 - 96] ləklə vilayətləri artıq Şirvanşaha tabe edilmişdilər.²⁸ Ehtimal ki, Şirvanlılardan başqa ləklə və tat tayfalarının məskun olduğu Xursan vilayəti Qafqaz dağlarının yamaclarınadək, Lahıcla Quba arasında yerləşirdi. Həmin tayfaların qalıqları indiyədək buradakı Buduq, Xınalıq, Qırız və Haput kəndlərində yaşayır, Sulut, Məlhəm, Qonaqkənd, Zarat, Dəmirçi və s. ətraf kəndlərlə birlikdə Lahıclı Xursan vilayətinin tərkibində idi.

V. F. Minorskinin fikrincə, Layzan vilayəti Girdiman çayının yuxarı axarındakı müasir Lahıclı vadisində yerləşirdi. O, erkən orta əsrlərdə Sasanilərin vassal mülkiyyətlərindən biri, - X-XI əsrlərdə isə Şirvanın tərkibində idi.²⁹ Məsudin³⁰ və "Tarix-i əl-Bab"ın verdiyi məlumatlara görə Layzan vilayəti X əsrin əvvəlində Layzanşahın əcdadından irs qalmış mülkü idi. O, h.305 (917)-ci ildə Şirvanı tutdu, öz qohumlarını öldürərək, Şirvanşah titulu da qəbul etdi. Layzan mülkiyyətinin inzibati mərkəzi Lahıclı idi. Beləliklə, V. F. Minorskiyə görə, Layzan vilayəti müasir İsmayılı rayonundakı Lahıclı şəhəri və ətraf kəndlərin və Layzan mülkiyyəti dairəsinə daxil olan bölgələrin (Məlhəm, Qonaqkənd, Zarat və s.) ərazisinə müvafiqdir.³¹ Lahıclının əhalisi - tatlar İrandan, Gilanın Lahıclı vilayətindən gəlmə olub, ehtimal ki, VI əsrdə Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən Sasanilər dövlətinin şimal sərhəd əyalətlərinə köçürülmüşlər.³² Lahıclı adlı yaşayış məntəqələri hal-hazırda Zaqatala, Xanlar rayonlarında Abşeronda (Ləhəş kəndi - təhrif olunmuş Lahıclı) da vardır.

Lahıclının öyrənilməsi bu orta əsr şəhərinin yüksək abadlıq səviyyəsinə - daş döşənmiş küçələr, meydanlar, daxili hündür atmosfer yağıntılarının axması üçün ölçülü-biçilmiş şaquli planlaşdırma, kanalizasiya sistemi, dağ çeşmələrindən içməli su ilə yaxşı təchiz edilməsi - malik olduğunu göstərir.³³ Lahıclının planlaşdırma strukturunun, memarlıq görünüşünün, eləcə də, abadlığının xüsusiyyətləri, yəqin ki, onun Layzan mülkiyyətinin inzibati-siyasi mərkəzi kimi əhəmiyyətindən irəli gəlirdi. Lahıclı, eyni zamanda, orta əsrlərdə Şirvanın miss sənayesinin məşhur sənətkarlıq mərkəzi olub Cənubi Qafqaz ölkələrinə, İran və Türkiyə şəhərlərinə ixrac edilən mis qabları və silahları ilə şöhrət qazanmışdı. Sulut kəndi vasitəsilə Şamaxı və Azərbaycanın digər şəhərləri, habelə qonşu Dağıstanla ticarət aparılırdı. Lahıclı dərin çökəklikdə, demək olar ki, Girdiman çayının mənbəyində, Niyaldağın dibində yerləşib, üzük qaşığı kimi hər tərəfdən keçilməz dağlarla əhatə olunmuşdur. Yalnız iti Girdiman çayı Elgədik və Niyaldağ dağları arasından Lahıclı aşırımını yarıb keçir. Lahıclı şəhərinin ortasından onu ikiyə bölərək Girdiman çayına tökülən iti Lulə Dərəsi çayı axır. Lahıclı öz məscidi və meydanı olub, qədim adlarını qoruyub saxlayan bir sıra məhəllələrə bölünür: buradakı Dər-Həsən məhəlləsində çarvadarlar, Murodunda dəmirçilər və çarvadarlar, Bədoyunda keşduzlar, tacirlər, misgərlər, Ağəliddə misgərlər yaşayırdılar. Şəhərciyin ən yüksək hissəsi Zəvərə məhəlləsi (keşduzlar) və Dərə-Hamam adlanır. Lahıclı əhalisi ta qədimdən kустar üsulla mis qablar düzəltməklə, bu məqsədlə xüsusi kömür hazırlamaqla, habelə çarvadarlıqla - hazır məhsulu müxtəlif yerlərə daşıyıb satmaq və əvəzində xammal alıb gətirməklə məşğul olmuşlar.³⁴ Əgər Şirvan və Arrannı Bakı, Qəbələ, Şəbəran, Beyləqan, Gəncə və digər şəhərlərində saya və şirli saxsı qablar istehsal edilirdisə, Lahıclıda buna bənzər mis qablar hazırlanırdı. Lahıclı qabları rəngli keramika rəsmləri əvəzinə, bədii oyma ilə işlənmiş xalça [96 - 97] naxışlarını xatırladan naxışlarla bəzədilirdi. "Hüdud əl-ələm"də (982) göstərilir ki, bütün dünyada məşhur olan yun parçalar və xalçalar üç nahiyədə - Şirvan, Xursan və Layzanda,³⁵ yəni indiki Şamaxı, Bakı, Quba, Qonaqkənd, Lahıclı və b. yerlərdə istehsal olunurdu.

V-VII əsr erməni mənbələri maskut tayfalarının məskunlaşdıqları Məsqət vilayətinin adını çəkirlər. Sonralar IX-X əsr ərəb mənbələrində Samur çayı, Xəzər dənizi, ləklərlə ölkəsi və Şəbəranla, həmsərhəd olan bərəkətli Məsqət - Maskut (indiki Müşkur) vilayətlərindən bəhs edilir. Onun ilkin adı - Maskut, yaxud Maşkut qədim massagetlərin adı ilə bağlıdır.³⁶ Ammian Martsellinə (IV əsr) görə, alanlar qədim massagetlərdir və deməli, Məsqətin qədim sakinləridir. "Tarix-i əl-Bab"da Şirvana və Dərbəndə hücumlar edən alanların adı dəfələrlə çəkilir. Dərbəndin cənubunun hidronimikasında, ehtimal ki, alan dili leksikasına mənsub olan Rubas ("Tülkü") və Samur çay adları qalmışdır.³⁷ Lakin Şirvan Xilafət tərəfindən istila edildikdən sonra bir vilayətin adını eşidən ərəblər onun İran körfəzi sahillərindəki ərəb əmirliyi ilə həmahəng səsləndiyini görüb onu Məsqət adlandırmağa başladılar. Bəlazuri xəbər verir ki, Məsqətin Ənuşirəvanın təyin etdiyi şahları olmuşdur və sonra əlavə edir ki, indi artıq onların məmləkəti yoxdur, Qədim zamanlarda bu vilayətin müstəqil hakimləri olmuşdur,

* Ehtimal ki, Dəvəçi rayonundakı Çıraqqala qalasıdır.

lakin h.218 (833)-ci ildə əl-Bab əmirləri Məsqəti zəbt etdikdən sonra onların müstəqilliyinə son qoyulmuşdur. Vilayətə Mücubad, Mehariyə və Samsuyə mülk və qalaları daxil idi.³⁸

Maskutlar Cənubi Dağıstanda, Xəzəryanı ovalıqda, Samur və Vəlvələ çaylarının arasında yaşayırdılar.³⁹ Onların daha cənubda ta Abşeronadək məskunlaşması müşahidə edilir.⁴⁰ Göründüyü kimi, Məsqətin əhalisi qarışıq olub, qədim massagetlər olan irandilli alanlardan,⁴¹ habelə Qafqaz və müxtəlif türk tayfalarından ibarət idi. Bəlazurinin məlumatına görə, Mərvan ibn Məhəmməd VIII əsrdə islamı qəbul etmiş xəzərləri Məsqətdə, "Samurla Şəbəran arasında ləklər vilayətindəki düzənlikdə yerləşdirmişdir".⁴²

Məsqət şəhəri Samur çayının yaxınlığında, onun sağ sahilində olub, hələ Sasanilər vaxtından məlum idi.⁴³ "Hüdüd əl-ələm"də verilən məlumatlara görə Məsqətdən islam ölkələrinə çoxlu qul qətirilirdi. O, Sərirə, yəni avarlar ölkəsinə tabe idi.⁴⁴ Bəlazuri və İbn əl-Fəqih onun müstəqil şəhər olduğunu göstərir.⁴⁵ Məsudi xəbər verir ki, burada Sasanilər dövründən daş tikililər var idi.⁴⁶ "Tarix-i əl-Bab"da Məsqət X-XI əsrlərdə deyləmlilərin, və kürdlərin hücumlarına məruz qalmış bir şəhər kimi xatırlanır, XI əsrin ikinci yarısında Şirvanşah Fəribürz Məsqət vilayətinə sahib olmaq uğrunda əl-Bab əmirləri ilə müharibələr aparmış, onun bütün torpaqlarını zəbt edib Şirvan vilayətinə qatmışdı. XI əsrin ikinci yarısında Məsqət şəhəri Yəzidiyyə və Bakı kimi türklərin dağıdıcı hücumlarına məruz qalaraq viran edilmişdi. Bundan sonra Şirvanşah Fəribürz öz mülklərinin mərkəzini Məsqətdəki Mehariyyəyə köçürməyi qərara alır. Ortasında qəsir olan şəhərə çevrilmiş Mehariyyə malikanəsinin ətrafına divar çəkildi. Şirvanşah çox vaxt Mehariyədə yaşayaraq, buradan əl-Baba basqınlar edirdi. H.464 (1071)-cü ildə türk Yağma Şirvanşahdan tələb edir ki, əl-Bab qalasını və Məsqəti təslim etsin. H.468 (1075)-ci ildə səlcuqlar onları tutdular. Bab və Firuz Qubad şəhərləri də Məsqət vilayətinə daxil idi. Sonuncunun adı, ehtimal ki, Sasani hökmdarı I Qubadın adından götürülmüşdür.⁴⁷ Yaqutun lokallaşdırılmasına görə (1227) "Bab əl-Əbvab, [97 - 98] yaxud Dərbənd yaxınlığındakı bu qədim şəhər",⁴⁸ ehtimal ki, indiki Qubanın yerində olmuşdur. IX-X və daha əvvəlki ərəb mənbələrində Qubanın adına rast gəlinmir. Lakin A. A. Bakıxanov Şirvanşah Kavus ibn Keyqubadın [h.774 (1373)-cü il] Quba yaxınlığında gözəl türbəsini gördüyünü xəbər verir ki,⁴⁹ bu da həmin yerdə daha qədim zamanlarda və XIV əsrdə qəsəbə və ya şəhər olduğunu fərz etməyə imkan verir. XVI əsrə aid daha sonrakı mənbədə yerli sakinlərin dilindən xəbər verilir ki, "dağın yamacında qala olan Quba çoxdan dağılmışdır. Həmin vaxt (1582~ci il – S. A.) Quba çoxlu kəndi əhatə edən nahiyənin adı idi".⁵⁰ Beləliklə, Quba adı XVI əsrdə gəlib çıxmışdır. Bu dövrdə Quba adı altında nahiyə mövcud olmuş, qala isə dağılmışdı. Biz belə hesab edirik ki, Quba Xilafətin Azərbaycanı və Dağıstanı istila edərkən Mədinə yaxınlığındakı Quba şəhərindən gəlmə ərəb tayfalarının VII əsrdə özləri ilə gətirdikləri eyniadlı toponimlər sırasına daxildir. Bu adın* ərəb Xilafətinin istila etdiyi ərazidə geniş yayılma arealı, eləcə də, Quba şəhərini təsvir edən Zeynalabdin Şirvaninin (XIX əsr) aşağıdakı məlumatı bu fərziyyəni təsdiq edir: "Qədimdə ərəb tayfalarından biri Qubaya köçərək burada məskən salmışdır".⁵² Firuz Qubada köçüb gələn ərəblər Mədinənin yaxınlığındakı şəhərin adı ilə səsləşən adı eşitdikdə, Məsqət kimi, onu da tanış olan Quba adı ilə adlandırmışlar.

IX-X əsr ərəb müəllifləri Arranın iri şəhərlərinin - Bərdənin, Rab əl-Əbvabın və Tiflisin adlarını çəkirlər. Onlar "mühüm olmayan böyüklükdə, lakin məhsuldar, geniş və yararlı təsərrüfat sahələrinə malik" şəhərlər sırasında Şirvan ərazisinə daxil olan Beyləqan, Şamaxı, Şərvan, Abxaz, Şəbəran, Qəbələ, Şəki şəhərlərinin adlarını çəkirlər.⁵³

Əl-İstəxri, İbn Havqəl və əl-Müqəddəsi bəzi müəlliflərin Oubada, yaxud onun yaxınlığında yerləşdirdiyi Abxaz⁵⁴ şəhərinin adını çəkirlər.⁵⁵ A. Markvart və V. F. Minorski adın bu cür oxunduğunu səhv sayaraq onu Alaycan⁵⁶ kimi təshih etmiş və Lahic ərazisində yerləşdirmişlər. Lakin XII əsr Bizans yazıçısı İoann Tsetsin belə bir qeydi var. "Kolxlar, əslində hind skifləridir. Onlar lazlar da adlandırılırlar və *abasqların, keçmiş massagetlərin yaxınlığında yaşayırlar*". O, sonra yazır: "Lazlar da deyilən kolxlar Misirdən köçürülmüşlər. Onlar, həm də, *massagetlər adlandırılan abasqların*⁵⁷ yaxınlığında yaşayırlar" (kursiv mənimdir – S. A.) XIII əsr erməni yazıçısı Vardan daha dəqiq məlumat verərək, özünün "Coğrafiya"sında yazır: "Abxaz Vrkan (Girkan) dənizinin sahilində yerləşən mazkutlar ölkəsidir".⁵⁸ Bu mənbələr X əsr ərəb müəlliflərinin Abxaz və Məsqət kimi xatırladıqları mövcud olmuş real Abxazdan və massagetlər - maskutlar ölkəsindən bəhs edirlər. Ona görə ki, Markvartın və Minorskinin Abxaz sözünü Alaycan kimi oxuması səhvdir, xüsusən ona görə ki, eyni ərəb müəllifinin bu iki toponimi müxtəlif cür yazması onların ayrı-ayrı toponimlər olduğunu sübut edir. Abxazın yerini dəqiqləşdirmək üçün üç X əsr ərəb müəllifinin marşrutlarını nəzərdən keçirək. Əl-İstəxri (təqribən 930-cu ildə yazmışdır) göstərir: "Bərdədən Bab əl-Əbvaba olan yol: Bərdədən Bərzəncə (Bərdicə - S. A.) 18 fərsəx, [98 - 99] Bərzəncədən Kürü keçərək əş-Şəmaxiyyəyə 14 fərsəx, əş-Şəmaxiyyədən Şərvana 3 gün; Şərvandan əl-Abxaza 2 gün; əl-Abxazdan Samur körpüsündə 12 fərsəx və Samur körpüsündən Bab əl-Əbvabadək 20 fərsəxdir". İstəxrinin əsərinin başqa bir nüsxəsində "Samur" körpüsündən Bab əl-Əbvabadək 20 fərsəxdir" əvəzinə "on fərsəxdən azdır" getmişdir.⁵⁹

* Ə. Hüseyinzadə Qubanın salınmasına dair müfəssəl məlumat və rəvayətlər gətirir. Lakin onun bu adı açıqlaması inandırıcı deyil.⁵¹

Ibn Havqəl qeyd edir: "Bərdədən əl-Əbvaba olan yol: Bərdədən Kür çayı üstündə yerli və gətirilmə mallar satılan mühüm ticarət şəhəri Bərdicə 18 fərsəx; Bərdicədən Kürü keçərək Şəmaxiyyəyə 14 fərsəx; Şəmaxiyyədən Şərvana 3 gün, Şərvandan Abxaza * 2 gün; Abxazdan Samurn körpüsünədək 12 fərsəx və Samur körpüsündən Bab əl-Əbvaba 20 fərsəxdir.⁶⁰

Əl-Müqəddəsi göstərir: "Bərdicədən əş-Şəmaxiyyəyə 2 hələ; sonra Şərvana 3 mərhələ; sonra əl-Abxaza 2 mərhələ; Samur körpüsünə 2 mərhələ və sonra Bab əl-Əbvaba 3 mərhələdir".⁶¹

Bəzi müəlliflərin fikrincə, yuxarıda gətirilən hər üç marşrutda Şəbəran əvəzinə, səhvən, Şirvan getmişdir. Belə ki, İstəxrinin əsərinin bizə gəlib çatmamış, lakin Yaqutun istifadə etdiyi müxtəsər nüsxənin Şəmaxiya dair fəslində marşrutda Şərvan deyil Şəbəran yazılmışdır.⁶² Buna görə də, dövrümüzədək gəlib çatan səhv getmiş nüsxələrdə Şərvan yox, "Hüddud əl-ələm"ə görə, Şirvan vilayətinin mərkəzi olan Şəbəran kimi oxunmalıdır.⁶³ Bizə elə gəlir ki, bu fikir göstərilən müəlliflərin əsərlərinin digər əlyazmaları əsasında yoxlanılmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunan marşrutlarda Şəbərandan Abxaza, Abxazdan Samura və Samurdan Dərbəndədək olan məsafənin fərsəxlərlə göstərilməsi Abxazı indiki Qubanın yerində və onun yaxınlığında lokallaşdırmağa imkan verir. Maraqlıdır ki, Abxaz və Məşqət adlarına eyni məxəzdə bir yerdə rast gəlinmir. Bu, hər iki toponimin eyni yerə aid olduğunu güman etməyə imkan verir. Belə ki, XVI əsrdə mənbələrdə, Məsud ibn Nəmdar istisna olmaqla (Quva şəklində), Quba adına rast gəlinmir. Güman etmək olar ki, X əsrdən XVI əsrdə Abxaz adı Qubaya və eyni zamanda Məşqət adlanan, yaxud Məşqətin tərkibinə daxil olan vilayətə aid olmuşdur. Məsudi Abxazı buranın başqa şəhərləri kimi bərkətli yer adlandırmışdır.⁶⁴ Hal-hazırda da Quba rayonu özünün meyvə bağları ilə məşhurdur. Məsud ibn Nəmdar Səduunun (indiki Siyəzən) daxil olduğu nahiyədə Qavadan⁶⁵ kəndinin adını çəkir. Burada Qavad adına yer, şəhər və s. bildiren "an" suffiksi artırılmışdır. Ola bilər ki, bu elə həmin Firuz Qubad Qubanın qədim adıdır.

Tədqiq olunan dövrdə Şirvan vilayətinə, habelə, Şəmaxiyyə Şirvan və Şəbəran şəhərləri də daxil idi. Yaqutun sözlərinə görə, Şəmaxiyyə ilə Yəzidiyyə eyni bir şəhər idi. "Yəzidiyyə Şirvan Vilayətinin (əsas) şəhərinin adıdır: qədimlərdə o, Şəmaxı adı ilə də məşhur olmuşdur".⁶⁶ Bəlazuri yazır ki, qocaların söylədiklərinə əsaslanan Bərdə sakini Məhəmməd ibn İsmayılın dediyinə görə, güya Şirvan vilayətindəki Şəmaxiyyə şəhərinin adı Ərminiyyə [99 - 100] valisi Səid ibn Səlim (Səlima) əl-Bəhalinin [h. 180 (796) yaxud h 182 (798)-ci il – S. A.]⁶⁷ vaxtında Şirvanın məliki olmuş əş-Şəmmax ibn Sücanın adından götürülmüşdür. V əsr müəllifi Favstos Buzand IV əsrin birinci yarısında baş vermiş hadisələrdən bəhs edərkən Maskut hökmdarının "müxtəlif köçəri tayfalardan" *ibarət qoşunları arasında hunların, təvəsparların, xəçmatakların, ijmoxların* (kursiv mənimdir – S. A.), balasıçılərin⁶⁸ və başqalarının adını çəkir. Bu tayfalar Cənubi Dağıstanda və Şirvan ərazisində yaşayırdılar, Onlardan biri - ijmoxlar daha sonrakı digər bir müəllif tərəfindən xatırlanır. "VII əsr erməni coğrafiyası"nda (610-cu il) Şirvan ərazisində ijmoxlar - ijmachi⁶⁹, yəni şamaxlar etnotoponiminin adı çəkilir ki, bu da həmin adın qədimdən - Şəmmax ibn Sücanın Şirvanda hakimiyyətindən çox-çox qabaqlar, demək olar ki, beş yüz il əvvəl mövcud olduğunu göstərir. Yunan dilində fişiltılı "ş" səsi olmadığına görə Şəmaxı Şəmaxiya, yaxud Kamexiya (Ptolomey) şəklində tələffüz edilə bildiyi kimi, ermənicə də həmin sözdəki eyni "ş" səsi "ij" kimi səslənə bilərdi. IX əsrdə Bərdə əhalisi Şəmaxının adını VIII əsrin lap sonlarında yaşamış Şəmmax ibn Sücanın tanış olan adı ilə bağlayırdılar. V əsr müəllifinin və "Erməni coğrafiyası"nın, onlara qədər isə Ptolomeyin (II əsr) verdikləri məlumat qədim məskən yerində, yaxud onun yaxınlığında salınmış Şəmaxı şəhərinin qədimliyini göstərir, Görünür, bu toponim yerli dildə Şəmaxı kimi səslənirdi.

Q. Qapançyan belə güman edir ki, Şəmaxı adı erməni, gürcü və Akkad dillərində mövcud olmuş yerli "şam" (qamış) sözünə "ha" suffiksi artırılmaqla yaranmış düzəltmə sözdür, beləliklə, Şəmaxı Qamışlı deməkdir. A. Q. Həsənov Şəmaxı adını dağ yaxınlığındakı Çayqırağı zolağın relyefi ilə əlaqələndirir. Şəmaxının adı, ehtimal ki, Favstos Buzandın və "VII əsr erməni coğrafiyası"nın IV əsrdə adların çəkdiyi əvvəllərdən Cənubi Dağıstanda yaşayan ijmoxlar " - şamaxlar tayfasına gedib çıxır.

"Tarix əl-Bab"da göstərilir ki, Yəzidiyyə şəhərini h.306 (918)-ci ildə Şirvanşah Əbu Tahir Yəzid saldırmışdır. Lakin h. 140 (757/8), 140 (766/7) və 150 (767/8)-ci illərdə kəsilmiş "əl-Yezidiyyə" möhürlü sikkələr⁷⁰ Ərminiyyənin ərəb valisi Yəzid ibn Üseydin** hakimiyyət vaxtına aid olub, hələ o zaman ərəb əmirinin oturduğu Yəzidiyyə şəhərinin mövcudluğuna dəlalət edir. Ehtimal ki, qədim Şəmaxiyyə şəhəri Yəzidin hakimiyyəti dövründə onun adı ilə adlandırılmışdır ola bilər ki, o, şəhərin tikintisini başa çatdırmışdır. "Tarix-i əl-Bab" xəbər verir ki, h.437 (1045)-ci ildə "Şirvanşah Qubad türk quzların qorxusundan Yəzidiyyə şəhərinin ətrafına yonulmuş daşdan möhkəm qala divan çəkirdi və qapısını dəmirdən düzəltirdi", "Tarix-i əl-Bab"da Yəzidiyyənin adına Şirvanın paytaxtı kimi h.464 (1072)-ci ilə qədər rast gəlinir.⁷¹ Y. A. Paxomovun ehtimalına

* Nasir V. F. Minorskinin əsərinə əsaslanaraq, İbn Havaəlin mətnindəki əl Abxaz adını Laycanla əvəz etmişdir.

** Yəzid ibn Üseyd Ərminiyyədə ilk dəfə h.134 (751/2) - 135 (752/3)-ci vali olmuşdur. O, bu vəzifəni ikinci dəfə Ərminiyyədə və Azərbaycanda h.141 (758/9)-ci ildən gec olmayaraq 148 (765/6)-ci, digər ehtimala görə 152 (768)-ci ilədək, üçüncü dəfə isə h.159 (775/6)-cu ildən 163 (779/80)-cü ilədək tutmuşdur.

görə, şəhər Gülüstan qalasının xarabalıqları rayonunda, müasir Şamaxının 1,5 kilometrliyində olmuşdur.⁷² Ancaq "Tarix-i əl-Bab"da deyilir ki, h.416 (1025)-ci ildə Şirvanşahın Yəzidiyyədə canişini olan oğlu Ənuşirəvan ibn Yəzid [100 - 101] atasına qarşı baş tutmayan qiyamdan sonra sığınacaq üçün Gülüstan qalasına qaçmış, lakin vəzir onu təqib edərək ələ keçirmiş və atasına vermişdi. Bu məlumat ehtimal etməyə imkan verir ki, Yəzidiyyə Gülüstandan bir qədər aralı olmuşdur. Həmin mənbədə, həmçinin, 1067-ci ildə Şirvanşah Fəribürzün bibisi, Yəzidin qızı Şəmkuyyanın öldüyü xəbər verilir. O, Culistanda (Gülüstanda) ölmüş, cənazəsi isə Şəbərana aparılmışdı.⁷³ Göründüyü kimi, həmin vaxt Şirvanşahın ailəsi Gülüstan qalasında yaşayırdı. Bu mətn də göstərir ki, Yəzidiyyə Gülüstanın ərazisində deyil, ehtimal ki, indiki Şamaxının yerində olmuşdur. "Tarix-i əl-Bab"dan başqa bütün IX, X və XI əsr ərəb mənbələrində Şəmaxiyyə şəhərinin adı çəkilir. Göründüyü kimi, bu şəhər həm Yəzidiyyə, həm də qədim adı üz Şəmaxiyyə adlanırdı. Bunu Yaqut da təsdiq edir.⁷⁴ Şəmaxiyyə adı XI əsrdən sonra Yəzidiyyə adını sıxışdırıb aradan çıxarmışdır. Sonralar bu ada rast gəlinmir.

İstəxri təqribən 930-cu ildə "mühüm olmayan, eyni böyüklükdə, lakin bərəkətli, geniş yararlı təsərrüfat sahələri olan şəhərlər" sırasında Şəmaxiyyə, Şərvan, Abxaz, Şəbərən, Qəbələ və Şəkinin adlarını çəkir. İstəxri bu şəhərlərdəki ucuzluğu və ərzaq bolluğunu təsvir edir. "Bu şəhərlərdə [satış] qiymətləri o qədər ucuzdur ki, bir sıra yerlərdə qoyunun qiyməti yalnız iki dirhəmədəkdir, bəzi yerlərdə isə iki-üç man balın qiyməti bir dirhəmdir. Orada hər şey boldur..."⁷⁵

İstəxrinin əsərinin Yaqutun istifadə etdiyi, lakin bizə gəlib çatmayan nüsxəsində Bərdədən Bərzəncə (Bərdicə - Kür üstündə salınmış şəhər – S. A.) qədər yol göstərildikdən sonra xəbər verilir "... Bərzəncədən Kürü keçərək əş-Şəmaxiyyəyə qədər 14 fərsəxdir. Burada minbər (Cümə məscidi – S. A.) yoxdur. Şamaxıdan minbər olan kiçik Şəbərən şəhərində üç günlük yoldur". Yaqut əlavə edir: "İstəxrinin sözlərinə əsasən düşünmək olar ki, Şamaxı şəhəri nisbətən təzə (yəni, İstəxrinin vaxtında – S. A.) salınmışdır".⁷⁶ Lakin gətirilmiş numizmatik dəlillər göstərir ki, Şamaxı - Yəzidiyyə ərəblərin zamanında, VIII əsrin əvvəlindən gec olmayaraq mövcud olmuşdur. X əsrin birinci rübündə müsəlman şəhərində - Şirvanşahların paytaxtında Cümə məscidinin olmamasını köhnə məscidin tez-tez baş verən zəlzələlərdən uçub-dağılması ilə izah etmək mümkündür, Şamaxıdakı Cümə məscidinin həyatında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı iki mədəni təbəqə aşkara çıxarılmışdır. Onlardan alt təbəqə IX-X əsrlər üçün səciyyəvidir. Həmin məscid bir neçə dəfə bərpa edilsə də, qədim plan quruluşunu saxlamışdır. Məscid plan quruluşu etibarilə ölçüsü 38x12,8 m olan və üç kvadrata ayrılan düzbucaqlıdan ibarətdir. Yerli rəvayətlərə görə, məscid VIII əsrdə tikilmişdir.⁷⁷ Arxeoloji materiallar VIII-IX əsrlərdə Cümə məscidinin mövcudluğunu təsdiq edir, lakin ehtimal ki, o, X əsrdə zəlzələdən dağılmışdır.

İbn Havqəl 977/8-ci ildə yazdığı əsərində Bərdə, Bab əl-Əbvab və Tiflisi Arranın ən böyük şəhərləri adlandırır. Sonra o, eyniadlı gözəl, eyni böyüklükdə şəhərləri olan, məhsuldar [101 - 102] və geniş təsərrüfat yerlərinə malik xırda vilayətlər Beyləqan, Şəmaxiyyə, Şirvan, əl-Abxaz,* Şəbərən, Şəki haqqında yazır. İbn Havqəlin xəritəsində göstərilir: əl-Bab (Dərbənd), Şəbərən, əl-Abxaz (Quba), Kabisi,** Şəki, Qəbələ. O, Şəbərəndən başlayıb, Şirvan və Şəmaxiyyə şəhərlərindən keçərək Bərdicə, oradan da Bərdəyə gedən yolun marşrutunu verir.⁷⁸ Mətnə o, İstəxrinin verdiyi marşrutu təkrar edir İbn-Havqəlin yazdığına görə, Azərbaycanda dəniz sahilində dənizə doğru uzanmış dildə Muğan yerləşir. Varsan, Muğan və Beyləqan şəhərlərindən danışarkən ibn Havqəl onların kiçik və demək olar ki bir böyüklükdə olduqlarını qeyd edir. Bu yerlər kənd təsərrüfatı məhsulları və meyvələrlə, bulaq və çay suları, meyvə bağları və ağaclarla, ətirli otlarla zəngindir. Əkinçi və kəndlilər çox olduğundan (nahiyədə) kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək məhsul götürülür. Bu yerlər öz məhsulları ilə məşhurdur, meyvələri çox ucuz, yemək şeyləri isə demək olar ki, havaydır. Sonra İbn Havqəl Beyləqandan danışaraq onun gözəl, axar sulu, ağacları, bağ və meyvəli yer olduğunu, şəhərin çaylar üstündə salındığını, burada dəyirmanlar qurulduğunu (ehtimal ki, arxlar üzərində - S. A.) göstərir. Bununla yanaşı, İbn Havqəl Arranın paytaxtı Bərdənin xeyli tənəzzülə uğradığını, vaxtı ilə burada min iki yüz çörəxana olduğu halda, onun vaxtında bunlardan cəmişi beşinin qaldığını qeyd edir. Şəhərin tənəzzülə uğraması rusların Bərdəyə hücumu və onu dağıtmalarının nəticəsi idi.⁷⁹ Müqəddəsi 985-ci ildə Bərdənin şəhərləri arasında Şəmaxiyyə, Şirvan, Bakı, Şəbərən, Bab əl-Əbvab, Abxaz, Qəbələ və Şəkinin adlarını çəkir. Sonra o, Şəmaxiyyənin müxtəsər təsvirini verir. "Dağın ətəyində şəhərdir. Binalar daşdan və kərpicəndir. Buranın axar suları, bağları və gəzməli yerləri vardır".⁸⁰

"Hüdud əl-ələm" in müəllifi 982-ci ildə Şəmaxiyyənin adını yalnız bircə dəfə - onun Şirvanşahın ordugahından bir fərsəx aralı olduğunu göstərərək xətiləyir.⁸¹

Müasir Şamaxının ərazisindəki Şəhristanda aparılan arxeoloji qazıntılar VIII-XI əsrlərdə Şəmaxiyyə şəhərinin mövcudluğunu təsdiq etmişdir. Şəhristanda mədəni təbəqənin dərinliyi 5,75 metrə çatır. Təqribən 0,75 m qalınlığında olan alt təbəqə VIII-IX əsrlərə aiddir. Bu təbəqədə bayır tərəfinə əhəng məhlulu ilə iri daşlardan

* Kramer, Havqəlin mətnində V. F. Minorskiyə əsaslanaraq düzəliş aparır və Abxaz əvəzinə Laican yazır. Lakin biz Laicanı, Havqəlin 15 № li xəritəsində və mətnində olduğu kimi, Abxaz kimi düzəldirik.

** Ehtimal ki, antik müəlliflərdəki Kambisana - İori (Kambis) və Alazan qayaları arasındakı quraqlıq rayon.

üz çəkilmiş müdafiə divarlarının qalıqları aşkara çıxarılmışdır.⁸² Divarların qalınlığı 2,5 metrdir. Divar qalıqlarının aşkar olunması onun h.437 (1045)-ci ildə Şirvanşah Qubad tərəfindən çəkildiyinə dair mənbənin məlumatını təsdiq edir.⁸³ Onun ətrafında qrafik rəsmlərlə bəzədilmiş müxtəlif monoxrom və polixrom keramik qablar tapılmışdır. Bir sıra qabların dibində Şamaxı şəhəri üçün səciyyəvi olan möhürlər vurulmuşdur. Şirli keramika [102 - 103] parçaları arasında IX-XI əsrlərə aid saxsı və şüşə qab qırıqları tapılmışdır.⁸⁴ Qazıntılar təsdiq edir ki, Şamaxıya VIII-XI əsrlərdə müasir şəhərin ərazisində mövcud olmuşdur. Ehtimal ki, X əsrin birinci yarısında Şəbərandan sonra Şirvanşahların paytaxtı olan Şamaxı Şirvanın mühüm şəhərlərindən birinə çevrilmişdir.

Şamaxı şəhərindən şimalda və Gülüstan qalasının şərqində Pirdirəyi dağında (350 m) həmin dövrlərdə Azərbaycanın şəhər və yaşayış məskənlərində rast gəlinən pir olmuşdur. Pirdirəyi dağının şərq ətəyində aparılan arxeoloji işlər zamanı orta əsrlər dövrü üçün səciyyəvi olan çoxlu keramik qab qırıntıları, təsərrüfat küpü parçalarının tapılması Şamaxı yaxınlığında böyük yaşayış məskəninə olduğunu göstərir.⁸⁵

Əl-İstəxri,⁸⁶ İbn-Havqəl⁸⁷ və Əl-Müqəddəsi⁸⁸ Şamaxıya və Şəbəranla yanaşı, Şirvan şəhərinin də adını çəkirlər. İbn Havqəlin xəritəsində⁸⁹ Şəbərandan başlayaraq Şirvan və Şamaxıya keçib, Bərdicə, oradan da Bərdəyə gedən yol qeyd edilmişdir. Həm də, Şəbəranla Şirvan arasındakı məsafə Şirvanla Şamaxıya arasındakı məsafədən üç dəfə çoxdur. Müqəddəsi (təqribən 985-ci ildə yazmışdır) Şirvan haqqında aşağıdakı məlumatları verir: "Düzənlikdə böyük şəhərdir. Binaları daşdandır, bazar meydanında Cümə məscidi vardır. Şəhərin içindən çay keçir".⁹⁰ V. F. Minorskinin fikrincə, Şirvanşah şəhərinin bu təsviri Şəbərana aiddir, belə ki, İstəxrinin əsərinin bizə gəlib çatmayan, lakin Yaqud tərəfindən istifadə olunmuş nüsxəsində Şirvan əvəzinə Şəbəran yazılmışdır. İstəxrinin de Quye tərəfindən olunmuş nüsxəsində getmiş bu səhvi Müqəddəsi də təkrar etmişdir. Onun Şirvan kimi təsvir etdiyi Şəbərana uyğun gəlir. Mənə Şirvan haqqında məlumat cüzi olduğundan onun yerini müəyyənləşdirmək çətindir. V. F. Minorskinin hesab etdiyi kimi, əgər bu ad İstəxrinin nüsxəsində (de Quyenin nəşri) və onun ardınca İbn Havqəl və Müqəddəsi tərəfindən Şəbəranla qarışıq salınmayıbsa, onda çox ehtimal ki, Şamaxıdan üç mərhələ aralı belə bir şəhər olmuş və Şirvan vilayəti də onun adı ilə adlanmışdır. Şəbəran vilayəti və onun əsas şəhəri Şəbəran (Şəburan, Şəbran) Məşqətdən cənubda, Xəzər dənizinin sahilində yerləşirdi. Şəbəran qalıqları və xarabalıqları indiki Dəvəçi rayonunun Şahnəzərli kəndinin yaxınlığında, Padar-Şəbran* kəndindən aralı aşkar edilmişdir. Ərəb müəllifləri Şəbəranı Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) saldırdığını qeyd edirlər.⁹² Görünür Şəbəran adı (1124 ilə aid gürcü salnaməsində qeyd olunmuş forma onun Azərbaycanda rast gəlinən Şapur⁹³ İran adı ilə bağlılığına işarədir.

İstəxrinin Qota nüsxəsində (təqribən 930-cu il) və Yaqutda deyilir ki, Xəzər dənizinin sahilində, Məşqətdən aşağıda kiçik, lakin möhkəmləndirilmiş Şəbəran şəhəri yerləşir. Onun çoxlu rustaqları (kənd nahiyələri) var. Ondən üstə Çeşmodan (Xaçmataka -Xaçmasa) rustağıdır. Onun digər tərəfində Bakı, Dəraik və Ləkzə qədər kəndlər (diyə), Cəbəl (Qafqaz sıra dağları) və Şirvan dağları⁹⁴ yerləşir. Burada yoxa çıxmış şəhərin yeri çox dəqiq lokallaşdırılır. "Hüdüd əl-ələm"ə görə (982/3-cü il) Şəvəran (Şəbəran) Şirvanın inzibati [103 - 104] mərkəzi (qəsəbə) olub, dəniz sahilində yerləşən səfalı bir yer idi. Oradan zərgərlərin qızılın əyarının təyin olunmasında istifadə etdikləri məhək daşı (sangi mihakk) ixrac olunurdu.⁹⁵ "Tarix-i əl-Bab"a görə, Şirvanın əsas gəlini Şəbəran və onun kəndlərindən, habelə Bakının neft quyularından və duz mədənlərindən yığılan vergilər təşkil edirdi.⁹⁶

Müqəddəsi sonra Şəbəranın adını çəkir. "Şəbəran qalasız yerdir, Əhalisinin əksəriyyəti xristiandır, sərhəddədir."⁹⁷ X əsrin ikinci yarısında Şəbəran və ətrafındakı kəndlər varlı və münbit yerlər idi. Əl-Bab əmiri h.357 (968)-ci ildə oradan saysız-hesabsız qənimət aparmışdı. "Tarix-i əl-Bab"da Şirvanşah Əbu Nəsrin h.392 (1002)-ci ildə əl-Bab əmirinin qardaşını həbsdə saxladığı Şəbəran qalasının adı çəkilir.⁹⁸ Şəbəran şəhəri indiki Qubanın cənuba doğru axan eyniadlı çayın sahilində idi. Ehtimal ki, Şəbəran üç Şirvan nahiyəsindən biri olan Xursanın inzibati mərkəzi olmuşdur." Burada şüşə bilərziklər, çoxlu miqdarda şirli və şirsiz saxsı qab qırıntıları və kürə aşkara çıxarılmışdır ki, bu da sənətkarlığın inkişafından xəbər verir.¹⁰⁰ "Tarix-i əl-Bab"ın verdiyi xəbərə görə, Şəbəran şəhərinin divarının h.373 (983)-cü ildə Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd çəkirmişdir.¹⁰¹ XI əsrdə Şirvanşahların ailə məqbərəsi Şəbərandan olmuşdur. H.418 (1027)-ci ildə ölmüş Yəzid ibn Əhməd və onun h.459 (1067)-ci ildə Gülüstanda (Şamaxı yaxınlığında) ölmüş qızı Şəmkuyyə burada dəfn edilmişdir.¹⁰² Ehtimal ki, Şamaxı böyüyənədək Şirvanın paytaxtı olmuşdur.

XVIII əsrin sonlarında Şəbəran ərazisində olmuş Biberşteyn yazır: "Vaxtilə mühüm şəhər olub, indi isə yalnız xarabalıqları qalmış Şəbəran şəhəri düzənlikdə onun adını daşıyan çayın sol sahilində yerləşmişdir"¹⁰³

"Tarix-i əl-Bab"da adı çəkilən Sədun Şəbəranın yaxınlığında idi.¹⁰⁴ Xaqani və Fələki Şirvani kimi şairlər¹⁰⁵ III Mənuçöhrün Girdimanda və Sədunda (Sədan) tikdirdiyi suvarma şəbəkələrini vəsf etmiş, həmin şəhərlərin Şirvanşah tərəfindən salındığını göstərmişlər. Xanikov yazırdı: "Sədun, indiki Siadan, Qübbə rayonunda, Şəbranın xarabalıqlarının yaxınlığında şəhərdir".¹⁰⁶ Sədun -Sədan Xəzər dənizi və Ataçay çayının, Siyəzən şəhərinin yaxınlığında lokallaşdırılır.

* Şəbəran şəhərinin qalıqları 1935-cı ildə Y. A. Paxomov və S. B. Aşurbəylidən müştərək tədqiq edilmişdir.⁹¹

Təbərsəran Dərbənddən şimal-qərbdə, Cənubi Dağıstanda, indiki Təbərsəran ərazisində mövcud olmuş və ehtimal ki, X-XI əsrlərdə arabir Şirvanşahlara tabe ərazilərə daxil olmuşdur. "Tarix-i əl-Bab"da göstərilir ki, Şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzid X əsrin birinci yarısının sonlarında oğlu Heysəmi Təbərsərana hakim təyin etmişdi. Daha sonra, 1025-ci ildə Təbərsərandə Şirvanşah Yəzidin qardaşının öldüyü Məhəmməd mülkünün (diyə) adı çəkilir. Sonralar, 1065-ildə Şirvanşahın oğlu Mənuçöhr ibn Yəzid Hürmüz Təbərsərandakı mülkdə ölmüş və dayılarının yanında dəfn edilmişdi.¹⁰⁷ Göründüyü kimi, Şirvanşahlar Təbərsəran hakimləri ilə qohumluq əlaqələri ilə bağlı idilər və bu ərazi çox vaxt Şirvanın tabeliyində olurdu. Təbərsəran qalası və məmləkəti əl-Məsudi və digər ərəb müəlliflərinin əsərlərində xatırlanır. "Əl-Ləz olkəsi Samur çayı boyunda yerləşirdi. Onun adı, görünür, Cənubi Dağıstanda yaşayan tayfaların adından əmələ gəlmişdir. Bu iki məmləkət Şirvanşahların zəbt etdikləri əl-Cibəl (Dağlıq) vilayətinə daxil idilər və göründüyü kimi, Şirvan dövlətində əlahiddə inzibati vahid təşkil edirdilər,¹⁰⁸ [104 - 105]

Şirvanın mühüm şəhərlərindən biri Bakı idi. Müqəddəsi (985-ci il) Bakının liman kimi əhəmiyyətini ilk dəfə qeyd etmişdir: "Bakı dənizin kənarında şəhərdir. İqlimin yeganə limanıdır"¹⁰⁹ "Hüdud əl ələm"də (982-ci il) Bakıdan dağların yaxınlığında dəniz sahilində kiçik bir şəhərcik kimi bəhs edilir. Deyləmən ölkəsində işlədilən neftin hamısı oradan gətirilirdi.¹¹⁰ Erkən və inkişaf etmiş orta əsrlərdə neft, başlıca olaraq, hərbi texnikada istifadə edilirdi. Mənbələr xəbər verirlər ki, ərəb qoşunlarının tərkibində xüsusi yanar neft atanlar hissəsi var idi. IX-XI əsrlər ərəb tarixçisi və coğrafiyaşünaslarının əsərlərində Bakı vilayətində külli miqdarda neft hasil edilməsinə və hərbi məqsədlərlə bir sıra Şərq ölkələrinə daşınmasına dair məlumatlara rast gəlirik. Abşeronda çıxarılan neftdən, eyni zamanda təsərrüfatda, məişətdə, habelə, dərman vasitəsi kimi də istifadə olunurdu. İbn Sinanın (980-1037) məşhur "əl-Qanun fi-t-tib" əsərində neftdən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilməsi göstərilmişdir¹¹¹. IX-XI əsr ərəb mənbələrində Abşeronda və Bakı ətrafında xeyli neft və duz istehsalına dair məlumatlar gətirilir. Xəlifələr Bakı əyalətinin gəlirini vəqf kimi Dərbənd keçidini köçəri türk tayfalarının Azərbaycana hücumlarından qoruyan ərəb qarnizonunun saxlanmasına sərf edirdilər. Şirvanşahlar da Dərbəndin müdafiəsinə böyük əhəmiyyət verir, hətta gəliri yığıb Dərbənd hakiminə vermək üçün xüsusi şəxslər - məmurlar təyin edirdilər. X əsr ərəb müəllifləri əl-İstəxri, əl-Məsudi və başqaları Bakı ətrafında çıxarılan neftin müxtəlif çeşidləri barədə məlumat verirlər. Abşerondakı Suraxanı kəndində böyük ehtiyatı olan ağ neft daha qiymətli sayılırdı.¹¹² Azərbaycanın bir sıra şəhərlərini təsvir etmiş X əsr ərəb səyyahı Əbu Duləf Bakuyədən (Bakı) və onun neft mədənlərindən danışarkən yazır: "...Burada neft mənbəyi gördüm. Onun gündəlik qəbələri (icarə haqqı) min dirhəmə çatır. Yanında isə gecə-gündüz civə yağına oxşayan ağ neft axan başqa bir mənbəyi də vardır. Onun da qəbələri elə birincidəki kimidir".¹¹³ Əbu Duləfin göstərdiyi məbləğ hər birindən gündə 1000 dirhəm, yaxud ildə 720.000 dirhəm gəlir götürən təkcə iki neft quyusundan (belə quyuların isə sayı çox idi) əldə edilən məbləğdir. Bu həmin dövrdə böyük miqdarda neft hasil olduğunu göstərir. İcarə haqqına gəldikdə isə görünür, icarədarlara verilən dövlətə məxsus neft quyularından gedir. quyuda 1000 dirhəm məbləğində gəlir dövlətin icarədarından aldığı icarə pulu idi. Neft mədənlərinin icarəyə verilməsi sistemi X əsrdə və daha sonralar da tətbiq edilirdi.

Ərəb müəllifləri Şirvanda, Xəzər dənizi sahilində balıqçılığın da inkişaf etdiyini xəbər verirlər. Bəzi qiymətli balıq növləri bir sıra Yaxın Şərq ölkələrinə ixrac olunurdu. X əsrin ikinci yarısından ərəb müəllifləri Bakının Xəzər dənizində mühüm liman şəhəri olduğunu qeyd edirlər. Buradan İrana və Xəzər sahilində yerləşən qonşu ölkələrə neft, duz və s. mallar aparılır və oradan Şərqin ızaq ölkələrinə daşınırdı. Ticarət gəmiləri Xəzərin cənub sahillərindən Bakıya, oradan isə Atilə (Volqa), xəzərlər ölkəsinə qədər üzürdülər. Mənbələr, həmçinin, Şirvandan və Xəzər dənizindəki adalardan dənizlə Cürcana, oradan isə karvan yolu ilə hind torpaqlarına boyaqotu aparıldığını xəbər verirlər. Uzaq ölkələrlə - Hindistanla və ehtimal ki, bahalı ipək parçalar gətirilən Çinlə ticarət edilirdi.¹¹⁴ [105 - 106]

Əgər xilafətin Azərbaycanı işğal etdiyi ilk əsrlərdə ölkə var-yoxdan çıxmış və tənəzzülə uğramışdısa, artıq IX və X əsrlərdə onun iqtisadiyyat və təsərrüfatı inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. İbn Havqəl və başqa müəlliflər Şirvan və bütün Azərbaycan şəhər və yaşayış yerlərinin rifahından və zənginliyindən danışirlər. Xarici və daxili ticarətin, eləcə də, pul dövriyyəsinin inkişafı ilə əlaqədar şəhər həyatında böyük canlanma müşahidə olunur.

Feodal münasibətlərinin inkişafı, əmək bölgüsünün yaranması, sənətkarlığın və ticarətin yüksəlməsi nəticəsində X əsrdə Şirvanın şəhərlərində əmtəə istehsalı artımı gücləndi. Bu vaxt Şirvanın Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Şəbəran kimi şəhərləri iri ticarət mərkəzlərinə çevrildilər. Həmin şəhərlərin sənətkarları qızgın ticarət gedən bazarlar üçün mallar hazırlayırdılar. Xammal bazasına malik Şirvan şəhərlərində nazik şüşədən hazırlanan gözəl qablara, Bakıda, Şəbərandə, Beyləqanda, başqa şəhərlərdə istehsal olunan keramikaya, Şamaxıda toxunan ipək parçalara, gümüş və qızıldan hazırlanan məmulatlara - bütün bunlara feodal əyanları arasında tələbat var idi.¹¹⁵

Şirvanın şəhərləri spesifik malların istehsalı və satışı sahəsində ixtisaslaşırı ki, bu da həmin şəhərlərdə çoxlu miqdarda sənətkarın toplandığını göstərir. Bazarlar üçün şəhərin kənarında iri sahələr ayrılırdı. Şirvan şəhərlərinə Xəzərdən, Rus dövlətindən, İrandan, Bizansdan və Uzaq Şərq ölkələrindən - Hindistandan, Çindən,

İraqdan, Suriyadan tacirlər gəlir, gətirdikləri malların əvəzində karvanlarla neft, duz, balıq, mal-qara (qatır), zəfəran, qırmızı boyaq, boyaqotu və digər mallar aparırdılar.¹¹⁶ Aparılan mallar içərisində sənətkarlıq məmulatları, başlıca olaraq və Şamaxıda, onun ətrafındakı kəndlərdə toxunan ipək parçalar, Şirvan şəhərində - Bakı və onun ətrafında, Xursanda, Muğanda hazırlanan yun parçalar, xalçalar, xalça məmulatları, örtüklər,¹¹⁷ Beyləqan və Şəbəranda istehsal edilən saxsı və mis qablar da var idi.

Ön iri şəhərlər - Bərdə, Dərbənd, Gəncə, Şamaxı və Bakı beynəlxalq ticarət yollarının üstündə idi. Başlıca ticarət yolu Muğandan keçib, Kürün sağ sahili ilə Tiflisə, oradan isə Qara dənizə gedirdi. Xəzər sahilləri ilə Bakı və Dərbənd limanlarından və daha sonra Xəzər xaqanlığından keçərək şimala gedən yol da mühüm əhəmiyyətə malik idi. Yollardan biri Bərdədən Ərdəbilə və İrana, digəri isə yenə də Bərdədən Dvinə və oradan Suriya və Mesopotamiyaya gedirdi. Ərəb müəllifləri Bərdədən Bab əl-Babadək yolun marşrutunu vermişlər.¹¹⁸ Bakı X əsrin sonlarında artıq Xəzər dənizində mühüm liman olub, istər dəniz, istərsə də karvan yolu ilə beynəlxalq tranzit ticarətində iştirak edirdi.

Yüksəklikdə yerləşən köhnə Bakı Azərbaycanın başqa şəhərləri kimi qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı həm yüksəkliyin üstündə, həm də Qız qalası ərazisində qala divarlarının qalıqları üzə çıxarılmışdır.¹¹⁹ Şirvanşahlar sarayı və İçərişəhər ərazisində orta əsr şəhərinə məxsus əhalisi sıx olan məhəllələr aşkar edilmişdir. Bu, Bakı şəhərinin VIII-XI əsrlərdə və sonralar mövcud olmasına dair mənbələrin verdiyi məlumatı təsdiq edir. Şəhər olduqca böyük bir ərazini tutaraq, dənizə qədər uzanırdı.¹²⁰ Şirvanşahlar sarayı ərazisində aparılan arxeoloji işlər zamanı yaşayış binalarının qalıqları, təndirlər, su [106 - 107] quyuları, taxıl və zibil quyuları, çoxlu miqdarda şirli saxsı qab qırıntıları, sikkələr və digər maddi mədəniyyət və məişət qalıqları meydana çıxarılmışdır.¹²¹

İçərişəhərin şimal tərəfində, uçurulmuş evin yerində, 80 m² sahədə, XII-XIII əsrlərə aid divarların altında, 5,5-6 m dərinlikdə Bakı yüksəkliyinin qayaları üzərində ev divarları, təndirlər, ocaqlar aşkar edilmişdir. Qayada üç təsərrüfat quyusu oyulmuşdu. VIII-X əsrlərə aid bu təbəqədə adi və şirli keramika tapılmışdır. Şirvanşahlar sarayının şərq tərəfində 16x8 m sahədə aparılan qazıntılar torpaqları təbəqəyə qədər (təqribən 6 m dərinlikdə) çətdirilmişdir. Düzbucaqlı bina divarlarının bünövrələri ilə yanaşı, su və təsərrüfat quyuları, təndirlər üzə çıxarılmışdır. Çoxlu miqdarda adi şirli qablar və onların qırıntıları tapılmışdır. Üst təbəqədən tapılmış şirli keramikada anqob və manqanla işlənmiş naxışlarla, oymalarla və müxtəlif rəsmlərlə bəzədilmiş polixrom qablar üstünlük təşkil edir. Alt təbəqədəki keramikada isə monoxrom naxışlı qablar çoxdur. Tapılmış qablar arasında cam, kasa, boşqab, bardaq var. Kasaların dibinə, qabarıq möhürlər vurulmuşdur. Adi saxsı qablar dar və genboğaz bardaqlardan, qazanlardan, kasa və çıraqlardan ibarətdir. Çoxlu daş kirkirə aşkara çıxarılmışdır. Şirvanşah adından zərb edilmiş mis sikkələr, mis və dəmir əşyalar, şüşə və fayans məmulatları və i.a. tapılmışdır.¹²²

1971-ci ildə Bakı yüksəkliyinin cənub-şərq yamacında qazıntı işləri aparılmağa başladı. 168 m² sahədə aparılan qazıntı işləri torpaqaltı qata - sal qayaya qədər çətdirildi. İki metrə yaxın alt mədəni təbəqə VIII-XIII əsrlərə aiddir. Yaşayış kompleksləri qazıntı sahəsinin cənub-şərq hissəsini tutur. Alt təbəqədə təsərrüfat və su quyuları, təndirlər, otaqlar aşkar edilmişdir. Çoxlu miqdarda keramika məmulatı, fayans, metal və şüşə əşyalar, mis sikkələr tapılmışdır. Nəbatəti və hündəri səciyyəli qabarıq basmaqəlib naxış vurulmuş sarı gil qablar seçilir. IX-X əsrlərə aid şirli qablar - anqob və manqanla işlənmiş və yaşıl rəngli şir çəkilməmiş monoxrom kasalar aşkar edilmişdir; bəzilərinə dulusçu ustaları möhürü basılmışdır. Alt təbəqələrdə naxışla bəzədilmiş al-qırmızı rəngli, nazik divarlı zərif qablar tapılmışdır. Mis, dəmir, bürünc və şüşə məmulatlarının aşkar edilməsi orta əsrlər Bakısında metal və şüşə emalının, zərgərlik və digər sənətlərin inkişaf etdiyini göstərir. Tapılmış gümüş və mis sikkələr IX-X əsrlərə aid olub, Abbasi xəlifələri və Şirvanşahlar adından kəsilmişdir. Onlar Bakının Azərbaycanın başqa şəhərləri və qonşu ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri olduğunu təsdiq edir.¹²³ 1973-cü ildə qazıntı işləri şəhərin qala hissəsinin şimal tərəfində qövvsəkilli bürcləri olan şəhər divarlarının yaxınlığında aparılmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar göstərdi ki, köhnə Bakının sənətkarlıq emalatxanalarının əksəriyyəti burada olmuşdur. Şəhərin bu hissəsində tikili qalıqlarına az təsadüf edilir. Keramika tapıntıları alt IX-X əsrlərə aidliyini göstərir. Şirli qablar (adi bardaqlar və çömçələr) anqob və manqanla işlənmişdir. Alt təbəqədə həmçinin çoxlu miqdarda şüşə qablar, - nazik divarlı rəngli kicik qab qırıqları, qara və yaşıl qolbaqlar, müxtəlif formalı muncuqlar aşkar edilmişdir. Metal məişət əşyaları və sikkələr tapılmışdır.¹²⁴ Qazıntı işləri Bakı yüksəkliyinin üstündə, Şirvanşahlar sarayının yaxınlığında, ehtimal ki, saray xidmətçilərinin yaşadığı sahədə də aparılmışdır. 1,5 m qalınlığında olan alt təbəqə [107 - 108] bilavasitə torpaqaltı qatın üstündədir. O, şəhərin erkən dövr həyatını əks etdirir. Burada üzə çıxarılmış bina bünövrələri qalınlığı ilə 1 metrədək seçilir. 4,8 m dərinlikdə içərisi ev heyvanlarının sümükləri və keramika qırıqları ilə doldurulmuş 2 təsərrüfat quyusu aşkar edilmişdir. Orada, həmçinin, böyük gil çiraq, əl dəyirmanının alt daşı, şirsiz və şirli qab parçaları, eləcə də hər iki tərəfdən açıq mavi rəngli şir çəkilməmiş və üzərində ərəb əlifbası ilə sahibinə xoşbəxtlik arzusu bildirən qabarıq kitabə olan kasa tapılmışdır. Başqa bir fayans kasanın dibində şəffaf şirin altında bitki və quş rəsmlərindən ibarət naxış vardır. Bu sahədə 24 mis sikkə tapılmışdır. Aparılmış qazıntılar nəticəsində VIII-XI əsrlərdə İçərişəhər ərazisində böyük əhali sıxlığı olduğu, Bakıdan sənətkarlığın və ticarətin inkişaf etdiyi sübuta yetirilmişdir.¹²⁵

1975-ci ildə qazıntı işləri qövşəkilli bürcləri olan şimal qala divarlarının yaxınlığında 64 m² sahədə davam etdirilmişdir. Torpaqaltı qata söykənən və şəhərin erkən tarixini əks etdirən alt mədəni təbəqədə, təqribən 7 m uzunluğunda divar bünövrəsi, habelə, digər divar qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Bu təbəqədə təsərrüfat quyuları, habelə, müxtəlif diametrləli doqquz təndir, müxtəlif keramika məmulatı, saxsı şlakı, şüşə və fayans qab qırıntıları, dəmir əşyalar, ağ gildən düzəldilmiş və üstünə yaşıl şir çəkilmiş miniatür at fiquru, iki dəmir ox ucluğu və s. tapılmışdır. Alt təbəqə təqribən IX-XIII əsrlərə aid edilir. Evlərin bir-birinə sıxlığı və tapıntıların çoxluğu tədqiq olunan dövrdə şəhərdə qızgın həyat gətirdiyin' göstərir.¹²⁶ İçərişəhər ərazisində tapılmış gümüş və mis sikkələr VIII əsrin birinci yarısı - XI əsrin əvvəllərinə aid olub, Əməvi və Abbasi xəlifələri, eləcə də, Şirvan Şirvanşahları adından Yaxın Şərq, Azərbaycan və Arran şəhərlərində kəsilmişdir. Bakıda dəniz sahilində suda tapılmış qızıl sikkələr içərisində h.207 (822)-ci aid əqləbi dinarını qeyd etmək olar.¹²⁷

Gətirilən arxeoloji və numizmatik məlumatlar orta əsrlər Bakısında intensiv şəhər həyatı getdiyini, IX-XI əsrlərdə burada sənətkarlığın inkişaf etdiyini, Azərbaycanın və qonşu şərq ölkələrinin bir çox şəhərləri ilə ticarət əlaqələri saxlandığını təsdiqləyir.

Beyləqanda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində IX-XI əsrin əvvəllərində burada dəmirçilik, misəritmə, dulusçuluq və zərlik sənətlərinin inkişafını göstərən materiallar aşkar edilmişdir. Beyləqan metallurqları təkcə silah, təsərrüfat və məişətdə işlənən məmulatlar yox, həm də əmək alətləri istehsal edirdilər.

Bu dövrdə soyuq və isti döymə, tökmə, lehimləmə, məftilcəkmə, ştamplama, zərbətmə kimi texniki vasitələrdən istifadə olunurdu. IX-XI əsrlər dövrü erkən şirlik məmulatlarının meydana gəlməsi ilə səciyyəlidir. Həmin məmulatını kütləvi istehsalı onların səhər əhalisinin məişətində əhəmiyyətli yer tutduğunu göstərir. Bu dövrdə şirsiz və şirli keramikanın əsas növləri qazan, küp, səhəng, bardaq, kasa, dopu, boşqab, çıraq, duzqabı və s. idi. Çıraqlarda Bakıdan gətirilən neft yandırılırdı. Beyləqanda keramika istehsalı IX əsrdən geniş inkişafa başlayır və XII-XIII əsrin əvvəllərində yüksək səviyyəyə çatır.

IX-X əsrlərdə Beyləqanda keramika məmulatının bəşirilməsi texnikası təkmilləşir, yüksək keyfiyyətli məişət və inşaat keramikası istehsal etməyə imkan verən iki yaruslu dulus kürələri meydana gəlir. Bu kürələr şəhərin kənarında, sənətkarlar məhəlləsində yerləşirdi. [108 - 109] Beyləqanda bu dövrdə yandırıcı bomba kimi və müxtəlif mayələrin daşınmasında istifadə olunan çoxlu miqdarda sferokonuslar hazırlanırdı. Bədii tərtibatı ilə seçilən Beyləqan keramikası Azərbaycanın başqa şəhərlərinə də aparılırdı. IX-X əsrlərdə Beyləqanda kütləvi surətdə şüşə istehsal edilməsini çoxlu tapıntılar şüşə qablar içərisində istehsal çıxışının, yaşıl, mavi, bənövşəyi, sarı, göy və qara rəngli şüşədən bəzək əşyalarının olması sübut edir. Beyləqan ustaları şüşəni dartıb uzatmaqla ondan halqalar, biləzliklər, xırdalamaqla muncuqlar, xüsusilə göz muncuğu düzəldirdilər. Şüşə məmulatının əsas kütləsini məişət qabları - dərin kasalar, bardaqlar, qədəhlər, ətir şüşələri təşkil edirdi. Beyləqan sənətkarları orta əsr Azərbaycan şəhərləri üçün səciyyəvi olan bütün sənətlərlə - sümük və ağac üzərində bədii oyma, dabbaqlıq, elə toxuculuq, ipəkçilik və xalçaçılıqla məşğul olurdular.

Beyləqanda tapılmış çoxlu sikkə (300-dən çox) və sikkə dəfینələri, əmtəə-pul münasibətlərinin və ticarətin göstəricisidir. Çoxlu xəlifələrin, yaxud onların valilərinin adından kəsilən bu sikkələr "Arran" adlı sikkəxanada zərb edilirdi. Y. A. Paxomov həmin sikkəxanayı Beyləqanda yerləşdirirdi. Fəslər, əsasən, şəhərdaxili ticarətdə, dirhəmlər Beyləqandan, Şirvan və bütövlükdə Qafqazdan çox-çox uzaqlarda da işlənirdi. Buradan IX əsrə aid əl-Bab (Dərbənd), əl-Bəsrə və Məaden Bəcuneyns şəhərlərində zərb edilən və Beyləqanın ticarət əlaqələrindən xəbər verən sikkələr tapılmışdır. Artıq IX-XI əsrin əvvəllərində Beyləqan təkcə kустar istehsalı sahəsində deyil, eləcə də ticarət sahəsində feodal şəhəri kimi tam təşəkkül tapmışdı. Burada sənətkarlıq, bazar, əmtəə istehsalına çevrilirdi.¹²⁸

Nəzərdən keçirdiyimiz Şirvan şəhərləri IX-XI əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş sənətkarlıq və ticarətə, əmtəə-pul münasibətlərinə, Azərbaycanın və qonşu ölkələrin bir sıra şəhərləri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələrə malik tipik orta əsr feodal şəhərləri idilər. IX-X əsrlərdə şəhərlərin intensiv həyatı XI-XIII əsrin ilk rübündə şəhər həyatının əsl yüksəlişinə və çiçəklənməsinə zəmin yaratdı. Yaxın Şərq ölkələrində, o cümlədən Şirvanda feodalizmin get-gedə formalaşması IX əsrin birinci yarısından Xilafətin zəifləməsi və bir sıra müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlərə parçalanmasının qanunauyğun nəticəsi idi. Həmin ölkələr arasında mühüm feodal qurumlarından biri də Şirvanşahlar dövləti idi. Şirvan ərazisində müstəqil dövlətin yaranması feodal şəhərlərinin meydana gəlməsinə və inkişafına yardım göstərən amil idi. Həmin şəhərlər sonralar, XI-XIII əsrin birinci rübündə Şirvanşahlar dövlətinin iqtisadi, sosial və mədəni həyatında aparıcı rol oynadılar. [109 - 110]

IV FƏSİL ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİ XI-XIV ƏSRLƏRDƏ

§1. Şirvanşahlar XI-XIV əsrlərdə (siyasi tarix - səlcuqların və monqolların hücumu)

I FƏRİBÜRZ

Şirvanşah Salar ibn Yəziddən sonra Şirvanda onun qanuni varisi - hələ atasının sağlığında dövlət işləri ilə məşğul olan oğlu Fəribürz ibn Salar ibn Yəzid hökmranlıq edirdi. Fəribürzün hakimiyyəti dövründə Şirvanşahlarla qohumluq münasibətlərində olan Arran hökmdarları Şəddadilərlə bir sıra müharibələr baş verdi. H.455-ci ilin rəbiüləvvəl ayında (mart, 1063) Arran hökmdarı Şavur ibn əl-Fəzl Şirvana hücum edərək Quylamiyan (?) qalasını tutdu və orada öz qarnizonunu yerləşdirdi. Həmin il o, yenidən Şirvana hücum edərək ölkəni viran etdi, qoyun və mal-qara sürülərini qovub apardı. Şavur onun əleyhinə çıxan Şirvan əhalisini qırıb-çatdı, əyanlardan bir çoxunu əsir aldı və əmlaklarını qarət etdi. "Tarix-i əl-Bab" sonra xəbər verir: "Oradan hərəkət edən Şavur Yəzidiyyənin qapıları qarşısında düşərgə saldı, öz qızını - mərhum Saların arvadını (hərəmini) pulları, bütün mal və qiymətli şeyləri ilə birlikdə götürərək Arrana qayıtdı. Lakin h.455-ci ilin rəcəb ayında (iyul, 1063) o, üçüncü dəfə Şirvana gələrək Sədun (indiki Sədən – S. A.) kəndində dayandı, əkinləri, ətraf kənd və malikanələri yandırdı".¹ Şirvanşah kömək istəmək üçün oğlu Əfridunu Ənuşirəvan ibn Ləşkəri ilə birlikdə ana babası olan Sərir hakiminin yanına göndərdi. Lakin Əfridun Sərir hakimindən heç bir kömək ala bilməyib üç aydan sonra əliboş geri qayıtdı. H.456-cı ilin məhərrəm (yanvar, 1064) Arran hakimi Əbüləsfar Şavur ibn Fəzl üçüncü dəfə Şirvana basqın edib, bir sıra kənd və məntəqələri tutdu. Sonra Şavur qoşununun bir hissəsini bəzi əmirləri ilə burada Şirvanı tərk etdi. O, əhalidən 40 min dinar tələb etdi. Şirvanşah Fəribürz rəcəb ayında (iyun-iyul, 1064-cü il) onunla sülh müqaviləsi bağladı. Bu müqaviləyə əsasən Şavur Şirvanşahdan 4 min dinar alıb, əvəzində Quylamiyan qalasını ona qaytardı. H.457 (1065)-ci ildə Fəribürz qoşunu ilə əl-Babın kəndlərinə hücum çəkərək onları qarət edib dağıtdı. Şirvanşah Məsqətdəki Mehariyə qalasına çatdıqda dərbəndlilər Qələban (ehtimal ki, Qələbad) körpüsünün yaxınlığında ona müqavimət göstərdilər. Onların çoxu öldürüldü. Fəribürzün Dərbəndə basqınına əl-Bab əhalisinin rəisləri başçılığı ilə Əbdül-Məlikin oğlu Əmir Mənsura qarşı üsyan qaldırıb, onu öldürmələri bəhanə olmuşdu. Mənsur Fəribürzün bibisi oğlu idi və onunla həmişə əmin-amanlıq içində yaşamışdı. Fəribürz onun intiqamını almaq üçün əl-Bab rəislərinin bir çoxunu edam etdirdi, əmlaklarını qarət edib, sürülərini qovub apardıqdan sonra Şirvana qayıtdı.

Bütün bu hadisələr, bir tərəfdən şəhər əyanları - rəislər, digər tərəfdən isə əl-Bab əmiri ilə Dərbəndə hakimlik iddiasında olan Şirvanşah arasında baş verən aramsız toqquşma və vuruşmalar göstərir ki, XI əsrin ikinci yarısında feodal münasibətlərinin inkişafı şəhər əhalisinin mühüm hissəsinin - feodal hökmdarlarına qarşı müstəqillik uğrunda mübarizə [110 - 111] aparan yuxarı təbəqənin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Həmin proses Şirvan və Arranın başqa şəhərlərində də müşahidə edilir.

"Tarix-i əl-Bab"da Dərbənd və Beyləqan rəis və əmirləri, habelə, Dərbənd rəis və əmirləri ilə Şirvanşah arasında gedən mübarizəyə dair çoxlu məlumat verilir. "Tarix-i əl-Bab"da daha sonra xəbər verilir ki, h.457-ci il rəbiülaxir ayının sonuncu günü (9 aprel, 1065) Fəribürzün əmisi oğlu Hürmüz ibn Mənuçöhr ibn Yəzid Təbərəsərandakı irsi malikanəsində öldü və orada dayılarının yanında basdırıldı. Göründüyü kimi, Təbərəsəran Şirvanşahların torpaqlarına daxil idi və onun qohumları tərəfindən idarə olunurdu. Həmin il Fəribürz qoşunu ilə Məsqətə qayıtdı. Samur çayının sahilində düşərgə saldı və h.457- ci il rəcəb ayının sonlarında (1065-ci il iyulun əvvəlləri) öz dəstələrini (sərayə) Dərbəndin üstünə göndərdi. Dərbənd əhalisi çətin vəziyyətə düşdü. Fəribürz yalnız dərbəndlilər bibisi Şəmkuyyəni həbsdən azad edib, bütün əmlakı və qiymətli şeyləri ilə birlikdə müsəlman ilahiyyətçilərinin - fəqihlərin müşayiətilə onun yanına göndərdikdən sonra Şirvana qayıtdı. "Tarix-i əl-Bab"da rəislərin şəhərin siyasi hadisələrindəki roluna və Dərbəndi zəbt etmək İddiasından əl çəkməyən Şirvanşahla münasibətlərinə dair mühüm məlumat verilir. Fəribürz getdikdən sonra əl-Bab rəislərinin başçısı Müfərric Sərir hakimindən yardım istədi. Sərililərlə birlikdə hərəkət edən Müfərric onların köməyi ilə Şirvana məxsus olan Şəbəranı mühasirəyə aldı. O, burada Şirvanşahın nizami qoşunu ilə qarşılaşdı. Şirvan qoşunu şəhər əhalisinin köməyi ilə Müfərrici məğlub etdi və əsir aldı. Bundan sonra əl-Bab əhalisi rəislərlə birlikdə şəhəri Şirvanşaha təslim etmək qərarına gəldi. Şirvanşah qalanı təmir etdirdi onu döyüşçülərlə möhkəmləndirdi və ərzaqla təchiz etdi. Əl-Bab əmiri Əbdül-Məlik ibn Ləşkəri Haydağa getdi, Şirvanşah isə 458-ci il səfər ayının sonuncu günü (30 yanvar 1066-cı il) oraya gəlib çıxmış oğlu Əfridunu əl-Babın hakimi təyin etdi. Əl-Babın əhalisi Əfridunu böyük təntənə ilə qarşıladı və o, bu qalaya koçdu.² "Tarix-i əl-Bab"ın misal gətirilən parçasında Şirvanın paytaxtında iğtişaslara, şəhər rəislərinin, ruhanilər və əyanların Şirvanşaha qarşı müxalifətçi çıxışlarına dair anlaşılmaq məlumatları var. Lakin həmin mənbədə bu çıxışların xarakteri barədə heç nə deyilmir. Ehtimal etmək olar ki, Şamaxıda və Beyləqanda baş vermiş hadisələr - şəhər rəisləri və tacirlərinin şəhərin müstəqil idarə edilməsi uğrunda feodal hakimiyyətinə qarşı hərəkəti olmuşdur. Lakin bu barədə dəqiq məlumatımız

yoxdur. Şirvanşah Fəribürz iğtişaları yatırtmaq üçün gürcü* qoşunlarının köməyinə əl atmağa məcbur olmuşdur. Onlar bu hərəkəti yatırdılar və Şirvanşah üsyançılara divan tutdu. Bu haqda mənbədə deyilir: "Həmin ilin cəmədiyülvəl ayında (aprel, 1066) Fəribürzün öz paytaxtı Yəzidiyyənin əhalisinə qəzəbi tutdu, kafir gürcüləri onun üstünə qaldırdı. Onlar əhalini qarət edib oradakı müsəlman üləmasını, rəis və əyanları əsir tutdular. Şirvanşah onların bəzilərinin əlləri bağlı (səbran) halda olunmasını, bəzilərinin çarmıxa çəkilməsini, qalanlarının isə illərin xəracını ödəməklə zindana atılmasını əmr etdi".³ [111 - 112]

XI əsrin ikinci yarısının əvvəlində xarici siyasət sahəsində dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərən hadisələr baş verdi. Ölkədəki feodal pərakəndəliyi, rəislərin şəhə rüstəqil idarə etmək uğrunda mübarizəsi Şirvan dövlətinin zəifləməsinə səbəb olurdu. Artıq XI əsrin birinci yarısında mənbələrdə səlcuq dəstələrinin Orta Asiyadan Azərbaycana bir sıra yürüşlər etdiyi qeyd olunur.

XI əsrin 30-cu illərində mənbələrdə ilk dəfə olaraq türk-quzların Şirvana girmək təhlükəsi qeyd edilir. Şirvanşahlar öz qonşuları ilə yanaşı, Orta Asiyadan çıxmış köçəri oğuz tayfalarının bir qolu olan səlcuqlara qarşı da mübarizə aparırdılar. XI əsrin əvvəllərində səlcuqlar güclü imperiya (1038-1157) yaradaraq, Ön Asiya ölkələrini, Azərbaycanı və qonşu ölkələri təhdid edirdilər. XI əsrin ortalarında səlcuqlar daxili siyasət nəticəsində zəifləmiş İrani Azərbaycana və bir sıra digər şərq ölkələrini güclü müqavimətə rast gəlmədən zəbt etdilər.⁴ H.458 (1066)-ci ildə türk-quzlar Şirvana basqın etdilər, kürd düşərgələrini (hilal) talan edərək çoxlu qənimət - insan, mal-qara və əmlak apardılar. Şirvanşah I Fəribürz ibn Salar türkləri Şirvandan getməyə məcbur etmək üçün böyük təzminat verməli oldu. H.459-cu il məhərrəm ayının birində (22 noyabr 1066) türklərin başçısı Qaratəkin Şirvana ikinci dəfə Fəribürzün onunla ittifaq bağlamış əmisi Məmlan ibn Yəzidlə birlikdə hücum etdi. Qaratəkin Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhərini mühasirəyə alaraq, onun ətrafındakı yerləri viran etdi. "Sonra o, ölkənin dağ və dərələrinə hücum çəkərək soyub dağıtdı, xeyli adam qırdı, sürüləri apardı, qadın və uşaqları əsir aldı. Şirvanı "boş səhraya" (Quran, XX, 106) döndərdi. Oradan Bakıya enən Qaratəkin burada əhalinin xeyli hissəsini qırdı, qadın və uşaqları, sürüləri qovub apardı. Vəziyyət qorxulu hal alanda Şirvanşah 4000-dən çox madyandan ibarət cins at ilxısını Məsqətə göndərdi. Qaratəkinin dəstələri Bakıdan Şəbərənədək qabaqlarına çıxan hər şeyi qarət edib dağıdırdılar. Türklər dağlara qalxdılar və oradan Məsqət üzərinə hücumu keçdilər; Onlar Fəribürzün ilxısını sürüb apararaq Şəbərənə qayıtdılar. Sonra Qaratəkin yenidən Yəzidiyyəni mühasirəyə aldı. Şirvanşahın vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Belə ki, Qaratəkinə 2000 türk döyüşçüsündən ibarət kömək gəlib çatmışdı. Türklərin Fəribürzü aldaraq qaladan çıxmağa məcbur etmək cəhdləri baş tutmadı. Fəribürz daxili düşməni, doğmaca əmisini məhv etmək üçün sultanın hacibinə gizləncə 6000 dinar verərək onu öz tərəfinə⁹ çəkdi.⁵ "Tarix-i əl-Bab"da Məmlan ibn Yəzidin öldürülməsinin¹¹ təfərrüatı nəql olunur. "[Hacib] buna razılıq verib Qalabad qalasında oturan Məmlan ziyafətə dəvət etdi. Məmlan ziyafətə gəldi. Onlar Məmlan sərxoş olana qədər yeyib-içdikdən sonra hacib onun Qalabada qayıtmasına icazə verdi. Bu vaxt Şirvanşah özünün saray adamlarından üç nəfəri - dayısı oğlu Ləşkəristanı, xidmətçisi Şadtəkini və hacibi Namdar ibn Müzəffəri yolda pusqu qurmağa göndərdi. Onlar sərxoş halda yanlarından keçən Məmlanın üstünə atılaraq, h.459-cu ilin rəbiülxair ayında cümlədən şənbəyə keçən gecə (24 fevral 1067) onu qəddarcasına qətlə yetirdilər. Məmlanın meyidi Yəzidiyyəyə gətirilərək orada dəfn edildi". Bu hadisələrdən sonra türklər Yəzidiyyədən Kür çayı sahillərinə endilər. Onlar çayı keçib, topladıqları qənimətlə çıxıb getdilər. H.459-cu ilin rəbiülxair ayında (fevral, 1067) Qəzvin hakimi Türk əl-Bəsan (?) Şirvanı türklərin basqınlarından qorumağı vəd etməsi müqabilində Qaratəkinə hər il verməyi [112 - 113] öhdəsinə götürdüyü 30.000 dinarı almaq üçün öz məmurlarını Şirvanşah Fəribürzün yanına göndərdi.⁶

"Tarix-i əl-Bab"ın verdiyi məlumata görə h.459-cu ilin cəmədiyülxair ayında (aprel 1067) Fəribürzlə gürcülər arasında toqquşmalar olmuşdur. Gürcülər Şəkidəki Dəskərət əl-Hüseyn qalasını tutaraq, Kaxetiya hakimi Axsartan ibn Qagikə (1058-1084-cü illər) verdi. Sonuncu, həm də əvvəllər Fəribürzə məxsus olan Şəki vilayətinin hakimi idi. Fəribürzün qalanı geri almaq cəhdləri uğursuz oldu və o, paytaxta qayıtdı. H.464 ilin ramazan ayında (iyun, 1072) Fəribürz Arran hökmdarı Fəzl ibn Şavurla ittifaq bağlayaraq Şəkiyə soxuldu. Məluğ qalasını tutub dağıtdı və bütün "kafirleri", ehtimal ki, xristian və bütpərəstləri qırdı, Lakin Fəribürz vilayəti bütünlüklə geri qaytara bilmədi. Alp Arslanın yürüşü və gürcülərlə müharibəsi zamanı Axsartan öz torpaqlarını saxlamaq üçün islamı qəbul etdi.⁷

Qaratəkinin yürüşündən sonra türklərin Azərbaycana gəlməsi daha intensiv şəkildə aldı, H.459 (1067)-cu ildə hərbi rəislər Qaymas və Qaratəkin türk süvari dəstəsi ilə Şirvanşahın yanına gəldilər və O, əmisi Qubadın qızını Qaratəkinə əvə verdi. Həmin ilin şəvval (avqust) ayında türk Qaymas qəflətən Şirvanda öldü (zəhərləndi?) və Yəzidiyyədə dəfn edildi.

H.459 (1067)-cu ilin sonunda səlcuq sultanı Alp Arslan Arrana daxil oldu. Böyük diplomatik bacarığa malik olan Şirvanşah Fəribürz qiymətli hədiyyələrlə onun yanına gedərək öz xidmətini (əl-hədiyyə və əl-xidmə) təklif etdi və h.460 (1068)-ci ildə onunla birlikdə səfərə çıxdı. Şəddadi Fəzl ibn Şavur Fəribürzü itaətlə qarşılayıb, xəzinəsinin açarını ona verdi. Şirvanşah sultanın nüfuzundan öz şəxsi düşmənlərini cəzalandırmaq

* Bir nüsxədə "əl-xəzəriyyə - xəzərlər" göstərilir (Minorski. Şirvanın tarixi,ərəbcə mətni §19, səh.4).

üçün istifadə etdi. O, h. 459-cu ilin şəban ayında (iyun, 1067) Qəbələnin qapısı qarşısında kunililər (xunililər?) (ehtimal ki, burada məskən salmış xəzərlər)⁸ tərəfindən öldürülmüş dayısı oğlu Ləşkəristanın intiqamını almaq üçün Kuni (Xuni?) üzərinə hücum edərək çoxlu adam qırdı, sürüləri apardı, kəndləri yandırdı. Alp Arslan Rum səfərindən (ehtimal ki, h.460 (1068)-ci il Gürcüstan səfərindən) qayıdaraq, Gəncədən keçib Bərdəyə gedərkən əl-Bab əhalisi şəhərin bir neçə rəisini həbs etmiş Şirvanşahdan ona şikayət etmişdi, Fəribürz şəhəri müstəqil idarə etməyə çalışan itaətsiz rəislərlə mübarizəni davam etdirirdi. Sultan onların azad olunmasını əmr etdi. Fəribürz onun əmrini yerinə yetirdi. Lakin sultan Şirvanşahla münasibətini dəyişdi və onu həbsxanaya salmaq əmri verdi. Bir müddətdən sonra sultan Şirvanşahı azad edib Şirvana göndərərək, onu hər il böyük miqdarla xərək verməyə məcbur etdi.

Bu hadisələrlə əlaqədar Fəribürzün əmisi qızının əri Qaratəkin Yəzidiyyədən Məsqətə qaçdı və orada öldürüldü. Şirvanşahın qardaşı Güzdəhəm ibn Salar da pul götürüb ləklər ölkəsinə qaçmışdı, H-460-cı ilin ramazan ayında (iyul, 1068) Şirvanşah Fəribürzün oğlu Əfridun əl-Bab qalasını tərk edərək Şirvana getməyə məcbur oldu.

H.461 (1068)-ci ildə Şirvanşah qardaşı Güzdəhəmin ləklər ölkəsinə tərk edərək əl-Baba getdiyini və burada rəislərin yanında sığınacaq tapdığını öyrəndi. H.461 -ci ilin məhərrəm ayında (noyabr, 1068) Şirvanşah qoşunla bərəkət edərək əl-Babı tutmaq məqsədilə Rubas çayının sahilində düşərgə saldı. Xürməstan deyilən yerdə, şəhərin divarları arxasında Şirvanşahın qoşunları ilə onun qardaşı Güzdəhəm ibn Saların başçılıq etdiyi [113 - 114] dərbəndlilər arasında bir neçə vuruşma oldu. Haydaq və Tüveyk əhalisi də dərbəndlilərin tərəfində vuruşurdu. Döyüşlər nəticəsində Şirvanşahın qoşunları məğlubiyətə uğradı. Lakin əl-Bab rəislərinin rəisi Müfərric ibn Müzəffər Şirvanşahın tərəfinə keçdi. Müfərric dərbəndlilərin səhvindən istifadə edərək iç qalanı tutdu. Güzdəhəmin ibn Salar isə şəhəri ələ keçirdi. Müfərric qalada qalmaqda idi və hər iki tərəfin tərəfdarları arasında hər gün toqquşma olurdu. Sonra Güzdəhəm ləklərin yanına, əl-Bab əmiri Əbdül-Məlik ibn Ləşkəri isə Haydağa qaçdı.

Bundan istifadə edən Müfərric şəhəri tutdu. Əlverişli şəraitdən istifadə edən Şirvanşah oğlu Əfridunla sərhəd vilayətlərinə (səqr) doğru hərəkət etdi və müttəfiqi rəis Müfərricin tutduğu əl-Bab qalasına daxil oldu. Dörd gündən sonra Şirvanşah oğlu Əfridunu əl-Baba hakim təyin edərək evə qayıtdı. Qalada möhkəmlənən Əfridun onun bərpası ilə məşğul olmağa başladı. O, qalanın qarşısında xəndək qazılmasını əmr etdi.⁹ Şəddadi Fəzl ibn Şavur gürcülərin əsiri olarkən Fəribürz sülh sazişini pozaraq Arrana hücum etdi. Fəzl azad olunduqdan sonra qoşun yığıb Şirvanı tutdu və Dərbənddə öz addımından xütbə oxunmasını əmr etdi.

Şirvanşahla Arranşah qoşunları və onunla birgə çıxış edən əl-Bab əhalisi arasındakı baş verən bir neçə vuruşmadan sonra Şirvanşah Məsqətin bütün torpaqlarını və Mehəriyyəni (Dərbəndin ətrafındakı yerlər, indiki Quba rayonunun ərazisi) zəbt etdi. Əl-Bab qalası onun oğlu Əfridunun əlində idi. O, fürsət düşdükcə əl-Bab sahiblərinin mülklərinə və torpaqlarına basqınlar edirdi. Şirvanşah oğluna hər ay növbətçi dəstələri göndərməklə yardım göstərirdi. O, Mehəriyyənin ətrafına qala divarları çəkdirərək ortasında qəsir olan şəhərə çevirdi. Bundan məqsəd, ehtimal ki, türklər basqın etdikdə oradan Dərbəndə sahib olmaq uğrunda mübarizədə dayaq məntəqəsi və sığınacaq kimi istifadə etmək idi. Şirvanşah vaxtının çoxunu Xəzər dənizinin yaxınlığında olan yeni iqamətgahı Mehəriyyədə keçirirdi. H.464 (oktyabr, 1071)-cü ildə rəis Müfərricin kömək göstərdiyi Şirvanşahı tanımağa məcbur olan dərbəndlilərdən girov adamlar götürərək onlarla saziş bağlayan Fəribürz oğlu Əfridunu müstəqil hakim kimi Dərbəndə göndərdi. Dərbənd əhalisi Şirvanşah adından xütbə oxumağa başladılar.¹⁰ Dərbənd XI əsrdə və sonralar Şərqi Qafqazın Şirvan hakimlərinin diqqətini daim cəlb edən iri ticarət, sənətkarlıq və siyasi mərkəzi olmuşdur. XI əsrin ortalarında müstəqil Dərbənd hakimləri sülaləsinə son qoyuldu, şəhər və onun ətrafındakı torpaqlar Şirvanın tərkibinə daxil edildi və sonralar İraq səlcuqlarından asılı vəziyyətə düşdü.¹¹

H.464-cü ilin səfər ayında (noyabr, 1071) türk Yəğma sultan Alp Arslanın təyin etdiyi hakim kimi əl-Baba gəldi. Yəğma Şirvanşahdan əl-Bab qalasının və Məsqətin təslim olunmasını tələb etdi. H.464-cü ilin rəbiülaxir ayında (yanvar, 1072) Yəğma hakim kimi qalaya daxil oldu, Şirvanşahla Əfridun isə taxıl və ərzağı özləri ilə götürüb Şirvana getdilər. Həmin il Şirvanşahın qardaşı Güzdəhəm ibn Salar Şəkiddə öldü, onun cənəzəsi Yəzidiyyəyə gətirilib dəfn olundu. Həmin ilin aprel ayında əl-Babın rəisləri Fəribürzü sonuncu sığınacağı olan Məsqətə doğru hərəkət etdilər. Lakin Şirvanşah həm onlarla, həm də Şəki ətrafındakı qərb qoşunları mübarizəni davam etdirdi. Fəribürz əhalisi gah ona tabe olan, gah əleyhinə üsyan qaldıran Dərbəndə sahib olmaq uğrunda vuruşmaqda idi. Nəhayət, h.467 (1074)-ci ildə Ərğar ibn Buğanın basçılığı ilə türk qoşunları gəldi. Ərğar ibn Buğa Şirvanın [114 - 115] sultan tərəfindən iqta kimi ona verildiyini elan etdi. Lakin Şirvanşah özünəməxsus diplomatiya yolu ilə səlcuq sultanından özünün əvvəlki imtiyazlarının bərpa edilməsinə nail oldu və eyni zamanda Şərqi və Qərbi Ləkdə ləzgilərin tabe edilməsini başa çatdırdı. Lakin sərhəd vilayəti əl-Babı sultanın iqta kimi bağışladığını hər iki İraqın əmiri Savtəkinin nümayəndəsi bura gəldikdən sonra Fəribürz hər 11 sultanın xəzinəsinə vergi (mal) verən vassal vəziyyətinə düşdü. Sonra mənbədə deyilir: "Bu vəziyyət onun ölümünədək (...) davam etdi. Fəribürzdən sonra Şirvanın hakimi onun oğlu Əfridun ibn Fəribürz oldu..." V. F. Minorskinin fikrincə, bu məlumat Münəccimbaşının öz əlavəsidir. "Əl-Bab" salnaməsindən

gətirilən bu məlumatlar "Nəinki səlcuq hücumlarının ağır həmlələrinə davam gətirən, həm də öz xanədanının imtiyazlarını möhkəmləndirən"¹² bacarıqlı hakim, diplomat və mərd sərkərdə olan Fəribürzün fəaliyyətini işıqlandırır.

Mənbələr göstərir ki, Fəribürz hakimiyyətini Arranda da bərqərar etmişdi. Onun istila etdiyi torpaqlar Muğandan dənizə qədər uzanıb gedirdi. Qumuq və alanlar ölkəsinədək Sulvar da onun ölkəsinə daxil idi. O, ləzgiləri, abxazları (yəni, gürcüləri) özünə tabe etdirmiş, Arranı və Cənzəni (Gəncəni) tutmuşdu. Fəribürz bütün ömrünü qonşu ərəziləri zəbt etməklə və öz dövlətinin sərhədlərini genişləndirməklə keçirmişdir. Onun hökmranlığının başlanğıcı - h.455 (1063)-ci 11 salnamələrdən məlumdursa, sonu mənbələrdə göstərilmişdir. Onu yalnız numizmatik və epigrafik məlumatlara əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür.

Şamaxı rayonunda Fəribürzün adı ilə bağlı h.471 (1078/9)-ci ilə aid tarixi abidə üzərindəki kitabə qalmışdır. Orada deyilir: "Bu əzəmətli binanı tikməyi əmr etdi adil, böyük Şirvanşah Fəribürz Dörd yüz yetmiş birinci ildə".¹³ Göründüyü kimi, Fəribürz ölkə, səcuqlar tərəfindən istila edildikdən sonra da Şirvanda faktik hakimiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdi. Bunu numizmatik materiallar da təsdiq edir.

I Fəribürz adına zərb edilmiş bir neçə sikkə tipi qalmışdır. Onlardan ən qədimi (1-ci tip) Şamaxı rayonundakı Çuxuryurd dəfinəsindəndir. Üzərində xəlifə əl-Qaimin [h.422-467 (1031-1075)-ci illər] sultan və Fəribürzün adları vardır. Sultanın adı yarımpozulmuş halda olub aydın oxunmur; sikkənin o biri üzündə Fəribürzün adında yalnız [əl-adil] Fəribürz sözləri oxunur. Həmin tiptən olan Moskva Tarix Muzeyindəki sikkədə xəlifənin adı "Əl-Oaim-bi əmr-Allah", arxasında müsəlmanlıq rəmzi və Fəribürzün tam adı oxunur: "Əl-məlik, əl-adil, Əbu-Şüca Fəribürz, ibn Salar, Şirvanşah".¹⁴ Üzərində göstərilən tarixə görə I Fəribürzün ilk sikkəsi h.422-467 (1031-1075)-ci illər arasında kəsilmişdir. Lakin "Tarix-i əl-Bab"ın verdiyi məlumata görə Fəribürz 1063-cü ildən hakimiyyətə başlamışdır. Deməli, Şirvanşah I Fəribürzün ilk sikkəsi h.455-459 (1063-1067)-cu illərdə kəsilmişdir. Fəribürzün adından əvvəl gələn "əl-məlik, əl-adil" sözləri onun tam müstəqilliyini göstərir.

I Fəribürzün adına başqa tipli çox aşağı əyarlı iki gümüş sikkə də tapılmışdır. Üz tərəfində (2-ci tip) müsəlmanlıq rəmzi, Abbasi xəlifəsi əl-Müqtədinin-bi-əmr Allah [h.467-487 (1075-1094)-ci illər] və səlcuq sultanı Məlik şahın [h.465-485 (1072-1092)-ci illər] adları, arxa tərəfdə isə Fəribürzün adı həkk edilmişdir. Bu adlara əsasən, demək olar ki, sikkə [115 - 116] h.467-485 (1075-1092)-ci illər arasında kəsilmişdir. Fəribürzün adının, atasının adı və heç bir titulların göstərilmədən çəkildiyi bu tip sikkə onun vassal asılılığında olduğunu təsdiq edir. 3-cü tip sikkənin üz tərəfində müsəlmanlıq rəmzi və Abbasi xəlifəsi əl-Müstəzahir-billahın [h.497-512 (1094-1118)-ci illər] adı çəkilir. Sultanın adı yoxdur. Arxa tərəfində "əl-məlik Fəribürz" yazılmışdır.¹⁵ Sultanın adının olmaması və xəlifənin hakimiyyət illəri (1094-1118) Məlik şahın ölümündən sonra onun oğulları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə getdiyi dövrdə səlcuq sultanlarının hakimiyyətinin zəiflədiyini göstərir. Ehtimal ki, siyasi hadisələrdən istifadə edən Fəribürz səlcuq sultanlarının vassallığını qəbul etməkdən boyun qaçırmış, ona görə də adına ikinci sikkə tipində olmayan məlik - şah titullarını əlavə etmişdir. Xəlifə əl-Müstəzahirin h.487-522 (1094-1118)-ci illərdə hakimiyyət sürdüyünü, numizmatik materiallara görə II Mənuçöhr İbn Fəribürzün h.498 (H05)-ci ildə Şirvanşah olduğunu nəzərə alsaq aydın olar ki, Fəribürz h.487-498 (1094-1105)-ci illər arasında ölmüş olmalıdır. Mənbələrdə Fəribürzün ölüm tarixinə dair məlumat yoxdur. Lakin I Fəribürzün oğlu II Mənuçöhrün hökmranlıq illərini göstərən bina üzərindəki kitabəyə əsasən Şirvanşah Fəribürzün hakimiyyətinin nə vaxt sona çatdığını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür. Həmin kitabədə deyilir: "Şirvanşah Əbü-l-Müzəffər möminlərin köməkçisi Mənuçöhr ibn Fəribürzün zamanında. Dörd yüz səksən doqquzuncu b.489 (1096)-cu ildə. Beləliklə, 1096-cı il tarixi Fəribürzün hökmranlığının sonudur

Şirvanşahın xəlifə ilə əlaqəsi nominal xarakter daşdığı halda, səlcuq sultanı ilə əlaqəsi ondan tamamilə fərqlənirdi. Məlik şah (1076-1092) Şirvan üzərinə illik vergi qoymuşdu. Əl-Bondarinin şəhadətinə görə "Məlik şah Arrandan keçərkən Şirvan hakimi Fəribürz şah onun hüzuruna gəldi. O, əvvəlcə müqavimət göstərdi, sonra hər il dövlət xəzinəsinə 70.000 dinar ödəmək üçün iltizam verdi. Lakin vaxtaşırı bu məbləğin miqdarını azaltmağa icazə verirdi, nəhayət, 40.000 dinarda durmaq qərarə alınmışdı".¹⁷

Əl-Hüseyni də Məlik şahın Arrana səfər edərkən Şirvan ölkəsinin hakimi Şirvanşahın yanına adam göndərdiyi deyilir. Sonuncu sultana itaət göstərdi və sultan onun üzərinə ildə 70 min dinar xarac qoydu.¹⁸ Mükrimin Xəlil Yınanc Məlik şahın bu səfərinin 1076 və 1078/9-cu illər arasında olduğunu göstərir.¹⁹

Ən-Nəsəvi xəracla əlaqədar başqa bir rəqəm gətirir: "Məlik şah ibn Alp Arslan Arranı zəbt edərək öz geniş torpaqlarına qatdıqda o vaxtkı Şirvanşah saraya gəldi. O, öz ölkəsinə aramsız basqınlardan və qoşununun çox hissəsini məhv etmiş vuruşmalardan sonra gəlmişdi. Onun sultan xəzinəsinə ildə yüz min dinar verməsi qərarə alındı".²⁰ Münəccimbaş xəbər verir ki, "Şirvanşah onun üzərinə qoyulmuş illik bac-xəracı sultanın xəzinəsinə ödəməyə başladı".²¹ Fəribürzün Məlik şahı tabe olması və o vaxt ondan vassal asılılığını qəbul etməsi yuxarıda qeyd olunan h.476 və 485 (1075-1092)-ci illər arasında kəsilmiş sikkədə (2-ci tip) əksini tapmışdır.²² XI əsrin 70-ci illərinin sonlarında Şirvanda ehtimal ki, şəhər əhalisi arasında feodal hakimiyyətdən yaxa qurtarmağa, idarə olunmasında müstəqilliyə can atan rəislər zümrəsi güclənmişdi. Bakının İçərişəhər hissəsində Sınıqqala məscidindəki h.471 (1078/9)-ci ilə, yəni Fəribürzün səlcuq sultanına tabe olduğu dövrə aid [116 -

117] kitabədə məscidin əl-ustad əl-rəis Məhəmməd ibn Əbu Bəkr tərəfindən tikildiyi göstərilir.²³ Həm də kitabədə Fəribürzün adı çəkilmir ki, bu da görünür, səlcuqlara tabe olan Şirvanın daxili siyasin vəziyyəti və Bakıda rəislərin hakimiyyətinin güclənməsi ilə əlaqədar idi.

Xaqaninin əsərlərində ("Külliyati-Xaqani") Fəribürzün adı III Mənuçöhr ibn I Əfridunun bacısı mələikə İsmətəddinə ithaf olunmuş mədhiyyədə çəkilir. Xaqani onun ziyarətini əcdadlarının səfərləri ilə müqayisə edir. "Sənin baban (cəddin) şah Fəribürz Məlik şahı baş çəkməyə getmişdi və İsfahana gedib çıxmışdı. Kəyanlardan (Kəranilərdən – S. A.) heç kim Kəbəyə getməmişdi. Sən Kəbəni ziyarət etdin və Kəyanların fəxri oldun".²⁴

Məsud ibn Namdarın əsərlərində, başlıca olaraq, şeir və məktublarında da Fəribürz haqqında bəzi məlumatlar vardır. Onlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, sultan Məhəmmədlə sultan Börküyarıq arasında müharibənin əvvəlində Beyləqanda baş verən hadisələr zamanı Şirvanşah Fəribürz sağ idi. Yaşının ötməsinə baxmayaraq (o, 1063-cü ildə taxta çıxmışdı) Fəribürz öz dövlətinin sərhədlərini genişləndirmək sahəsində fəaliyyətini davam etdirirdi.²⁵ Əl-Məsudun Fəribürzə həsr etdiyi qəsidədə deyilir ki, o, Muğanı (Muğan düzünü) "and torpağı" kimi ələ keçirdi. Bu ehtimal ki, Muğanın köçəri əhalisinin (yaxud onun bir hissəsinin) Şirvanşaha xidmət etdiyini göstərir. Abxaza (Gürcüstan) basqından sonra Fəribürz "tez-tələsik Arranı ələ keçirdi" və Gəncəyə amil təyin etdi. Mənbələrdə gürcülərin də basqın edərək girov götürdükləri danışılır. Şirvanşah Beyləqanın süzerini sayılır və ora öz amillərini göndərirdi. Beyləqanda özünüidarə mövcud olduğundan ənbürz şəhəri tam nəzarət altında saxlanırdı. Gəncə haqqında oraya amil və onun yanına müşrif təyin olunduğu xatırlanır. Bu vaxt Gəncəni Şirvanşahın oğlu adlandırılan əmir əl-Ədud idarə edirdi. Göründüyü kimi, XI əsrin sonunda Gəncədə Şirvanşahın vassal torpağı var idi. Əl-Ədud el-məlik - şah deyil, əmir, böyük hacib titulları daşıyırdı. Onun vəziri var idi. Fəribürzün uğurları ölkədə ağır səlcuq hökmranlığı hökm sürdüyü və onlardan vassal asılılığı şəraitində qazanılmışdı. Fəribürz əlverişsiz şəraitə baxmayaraq, Məzyədi Şirvanşahlar üçün ənənəvi olan Şirvanın Cənubi da nüfuzunu möhkəmləndirmək siyasətini davam etdirirdi. Şirvanşah qumuqları tabe etdirməyə və islamı onlara qəbul etdirməyə səy göstərirdi. O, Dağıstanın cənubunda öz hökmranlığını gücləndirməkdə Şirvanın köhnə müttəfiqi və vassalı olan ləklərdən istifadə edirdi. Şirvanşah sulvar²⁶ tayfası ilə də müttəfiq idi. Ehtimal ki, bu XI əsrin ortalarında Cənubi Dağıstanda²⁷ məskunlaşan və sayı 100.000 nəfər olan türk tayfası suvarlar (sabirlər) idi. Suvarlar alan torpaqlarına basqınlar edirdilər.²⁸

Fəxrəddin Fəribürzün hökuməti "Məclis-i əl-Fəxri" adlanırdı. Bu zaman Şirvanın vəziri məşhur Deyləm hökmdarları sülaləsini nümayəndəsi Bəhaəddin əl-Kakuyi idi.

Şirvanda bu vəzifə üç nəsilədən də çox bir müddət ərzində irsən əl-Kakuyi ailəsinə mənsub olmuşdur. Şirvanşah Fəribürz və onun vəziri ədiblərə - ziyalılara və məmurlara - hamilik edirdilər.²⁹ Mənbələrdə Fəribürz (1063-1096-cı illər) haqqında 33 il ərzində xarici aləmdə baş verən ağır siyasi hadisələrlə, ölkə daxilindəki antifeodal çıxışlarla mübarizəyə baxmayaraq, qonşu əraziləri tutmaq, öz dövlətini genişləndirmək və möhkəmləndirmək yolunda qarşıya çıxan maneələri uğurla aradan qaldıran böyük diplomat. qeyri-adi istedadla [117 - 118] malik dövlət xadimi kimi danışılır. Səlcuq istilaçıları ölkəni öz hökmranlığına tabe edib, Şirvanşahın hakimiyyətinə son qoya bilməmişlər. Artıq XI əsrin sonlarında Şirvanı siyasi həyatında Şirvanşahlar dövlətinin çiçəklənməsinin zirvəsi sayılan XII əsrdə də davam edən yüksəlişin başladığı nəzərə çarpır.

II MƏNUÇÖHR İBN I FƏRİBÜRZ

Fəribürz iki oğul qoyub getmişdi: II Mənuçöhr və I Əfridun (yaxud Fəridun). Onlar növbə ilə hakimiyyətə gəlmişlər. Məsud ibn Namdarın verdiyi məlumatlara görə Fəribürzün Gəncənin və bütün Arran vilayətinin əmiri olmuş əl-Ədud adlı oğlu olmuşdur.³⁰ Ehtimal ki, əl-Ədud adlı oğlu olmuşdur.³⁰ Ehtimal ki, əl-Əbud* Fəribürzün oğlunun adı deyil, ləqəbi idi. Onun adını müəyyənləşdirmək hələlik mümkün deyil, lakin güman etmək olar ki, bu II Mənuçöhrün ləqəbidir.

II Mənuçöhr haqqında qalmış yeganə sənədlər Ermitajda alçaq ayaqlı gümüş sikkə və onun adı çəkilən kitabədir. Mənbələrdə haqqında heç bir məlumat verilmir. Sikkənin üz tərəfində dini rəzm xəlifə əl-Müstəzhir billahın [h.487-512 (1094-1118)-ci illər], və səlcuq sultanı Məhəmmədin [h.498-511 (1105-1118)-ci illər] adları göstərilmişdir. Arxa tərəfdə əl-məlik Mənuçöhr ibn Fəribürz adı həkk olunmuşdur.³¹ Xəlifə Müstəzhir h.487-ci ildən 512-ci ilədək (1094-1118), sultan Məhəmməd ibn Məlik şah isə h. 498-ci ildən 511-ci ilədək (1105-1118) hökmranlıq etmişdir. Deməli, h.498 (1105)-ci ildə Mənuçöhr Şirvanın şahı idi. Kitabəyə görə II Mənuçöhr h.489 (1096)-cu ildə hakimiyyətə başlamışdır: "Şirvanşah Əbu-l-Müzəffər, möminlər əmirinin köməkçisi Mənuçöhr ibn Fəribürzün zamanında. Dörd yüz səksən doqquzuncu il (1096-cı il)".³² Onun hakimiyyətinin son ili məlum deyil. Lakin Əfridunun h.514 (1120)-cü ildə öldürüldüyü³³ nəzərə alınsa, ehtimal etmək olar ki, h.498 və h.514 (1105-1120)-cü illər arasında II Mənuçöhrün hakimiyyəti sona çatmış və I Əfridunun hakimiyyəti başlanmışdır.³⁴

* Ehtimal ki, əl-Ədud Ədud əd-dövlə (yaxud, əd-dünya) və-d-din sözünün qısaltılmış formasıdır.

Sikkədə sultan Məhəmmədin adının çəkilməsi Şirvanşahın İraq səlcuqlarına tabe olduğunu göstərir. Lakin əl-məlik titulu və Mənuçöhrün atasının - Fəribürzün adının çəkilməsi Şirvanşahın hakimiyyətinin möhkəmləndiyinə dəlalət edir. Məlik şahın oğlu, Arranı öz torpaqlarına birləşdirmiş Gəncə hakimi sultan Məhəmmədin hakimiyyət dövrü o zaman dövlətin başında duran qardaşı Börküyarıq əleyhinə üsyan qaldıraraq, onunla hakimiyyət uğrunda ara müharibə aparması ilə səciyyələnir. Qardaşının ölümündən sonra sultan Məhəmməd h.498-ci ildən 511-ci ilədək (1105-ci ildən 1116-cı tekbaşına baş sultan olmuşdur.³⁵ II Mənuçöhrün adı ilə kiçik pullar da var. Onların bir tərəfində titulsuz Mənuçöhr, digər tərəfində isə Məlik şah (Y. A. Paxomovun fikrincə, II Malik şah) [təqribən h.498 (1104/5-ci il] adları çəkilir. Lakin Kuyumcan onları III Mənuçöhrə aid edir.³⁶ I Fəribürzün oğlu II Mənuçöhr haqqında və kitabədən başqa, hələlik, heç bir məlumat yoxdur. [118 - 119]

I ƏFRİDUN İBN I FƏRİBÜRZ

I Əfridunun (yaxud Fəridun) adına hələlik sikkə tapılmamışdır. Əfridunun adı yalnız III Fəribürzün əcdadı kimi Pirsaat çayı üstündəki xanəgahın giriş baş tağındakı kitabədə xatırlanır. Kitabənin tarixi h.641 (1243/4)-ci il göstərilir. Orada deyilir: "Bu binanın tikilməsi müdrik, adil, müəyyəd, müzəffər, dünya və dinin ucası, islamın və müsəlmanların məliki, məlik və sultanların tacı Əbü-l-Müzəffər Fəribürz bin Gərşasi, bin Fərruxzad, bin Mənuçöhr... və i.a. *varisi Cəm Əfridunun* zamanında əmr edilmişdir"³⁷. Bu kitabəyə görə, Əfridun III Fəribürzün ulu babasının atasıdır.³⁸ Onun adı, habelə III Mənuçöhrün sikkələrində yalnız sonuncunun atasının adı kimi çəkilir. O, Xaqanınin I Axsitanın arvadı şahzadə İsmət əd-Din Səffət əl-İslama ithaf olunmuş mədhiyyəsində də xatırlanır: "Mən şəhid Əfridunun göhər mədəninə Daranın tacını bəzəyən daş-qaş görmüşəm".³⁹ Bu misralarda Əfridun din uğrunda həlak olmuş şəhid adlandırılır. Əfriduna şamil edilən bu təşbihin izahını IV David Qurucunun hökmranlığının müfəssəl tarixçəsi verilən gürcü salnaməsi "Kartlis texovreba" da tapırıq. Burada xəbər verilir ki, gürcü koronikonuna görə 340 (h.514 (1120)-ci ilin noyabrında Şirvan və Dərbənd hakimləri ilə müharibədə Əfridun öldürülmüş və Şirvanşah məğlubiyətə uğramışdır.⁴⁰ "Tarix-i əl-Bab"dan bilir ki, salnamədə Şirvanşahın oğlu adlandırılan Əfridun dəfələrlə Dərbəndin hakimi olmuş və Dərbənd əmirləri bir neçə dəfə onu qovmuşlar. O, şəhəri faktik olaraq idarə edən rəislərlə mübarizə aparmışdır.⁴¹ Y. A. Paxomov yazır: "Əfridunun adının, sadəcə olaraq, salnamənin vaxtında hamının tanıdığı bir şəxs kimi çəkilməsi və başqa bir Şirvan hakiminin adının çəkilməməsi, görünür, müəllifin açıq deməyə də, burada hakimin məhz Əfridun olduğunu nəzərdə tutduğunu göstərir".

O vaxtlar Dərbənd, əlbəttə, - Şirvan hakimlərinə qarşı mübarizədə Dərbənd əmirlərinin müttəfiqi olan qırpaq və digər qeyri - müsəlman köçəri dəstələrinin keçib gəldiyi qapı idi və belə "kafirələrlə" döyüşdə öldürülmüş Əfridun, sözsüz şəhid sayıla bilərdi".⁴² Bizə elə gəlir ki, Əfridunun dərbəndlilərlə apardığı müharibədə onların "kafir" müttəfiqləri Fəribürzün müsəlmanlaşdırmağa cəhd göstərdiyi qumuqlar, yaxud şəndanlılar, sərirlər və alanlar⁴³ da ola bilərdi. Bu dövrün hadisələri "Kartlis tsxovreba"da əksini tapmışdır. 1116-(h.510, k.336)-cı ildə IV David Qurucu "qızı Katanı imperatorun oğluna* ərə verəcək. Yunanıstana (Bizansa-S. A.) göndərmişdir. Bundan əvvəl o, böyük qızı Tamarı Şirvana hakim göndərmişdir". Şahzadə qızın ərinin adı çəkilmir. Mənbələrdən aydın olur ki, Davidin birinci arvadından olan qızı Tamar Əfridunun oğlu III Mənuçöhrün arvadı idi və onların toyu təqribən h.505 (1111)-ci ildə olmuşdu.⁴⁵

XII əsrdə Gürcüstanda qədim hökmdarlıq nəslindən olan Baqratonlar hakimiyyət sürürdü. Qurucu David qızlarından birini Bizansa, digərini isə Şirvana ərə verməklə Zaqafqaziyaya yaxınlaşmaqda olan səlcuqlar işğalı təhlükəsi qarşısında Gürcüstanın siyasi vəziyyətini möhkəmləndirmişdi. "...Səlcuq hökmranlığından azad olmaq uğrunda mübarizədə mənafe birliyi Gürcüstanla Şirvanın yaxınlaşmasını şərtləndirdi və nəticədə sülalə nikahı baş [119 - 120] verdi... Şirvan və Yunanıstan (Bizans - S. A.) tərəfindən ölkənin təhlükəsizliyi təmin olundu və Qurucu David bütün qüvvələrini səlcuqların qovulmasına yönəldə bildi".⁴⁶ Akademik N. A. Berdzenişvilinin fikrincə, gürcü hökmdarı bu addımı atmaqla Şirvanşahla sazişə getməyə və səlcuq türklərinə qarşı mübarizədə onun köməyini qabaqcadan təmin etməyə çalışırdı.⁴⁷ "Bu nikah 1105-1106-cı illərdə olmalı idi. Lakin bu addım kifayət etmədi. Əfridun əvvəlki kimi, türklərə meyli göstərirdi və onlarla ittifaqda olmağı üstün tuturdu".⁴⁸ Bunun ardınca gürcü hökmdarı aralarındakı qohumluq əlaqələrinə və ittifaqa baxmayaraq, Şirvanşaha qarşı fəal əməliyyata başladı. H.511 (1117)-ci ildə IV David oğlu Demetreni güclü ordu ilə Şirvanşahın üstünə göndərdi. Demetre Kaladzor qalasını tutdu, böyük qənimət və çoxlu əsir götürərək, İranın birləşmiş qüvvələrinin başçısı Sukmanın adamlarını qaçmağa məcbur etdi.⁴⁹ Demetre Şirvanlılar üzərində qələbədən sonra təntənə ilə Gürcüstanı qayıtdı. Sonrakı iki il dinc keçdi, lakin sonra, h.514 (1120)-cü ildə IV David özü başda olmaqla Şirvana yürüş etdi. Həmin ilin fevralında o, Qəbələ şəhərini tutaraq, çoxlu qızıl, gümüş və digər qiymətli şeylər qənimət götürdü. May ayında o, "Ərəbiyə-Licasdan Şiştansa və Kürdüvana qədər" Şirvanı viran edərək, çoxlu qənimətlə Kartliyə qayıtdı. Görünür, burada söhbət Lahic Şamaxı bölgəsindən gedir. Gürcülərin basqını Şirvanşahı saldı. Bunun ardınca Dərbəndlə müharibə başladı. H.514 (1120)-cü ilin

* Kata Bizans imperatoru Aleksey Komninanın və İrinanın kiçik oğlu İsaaka ərə verilmişdi.

noyabrında baş verən vuruşmada Əfridunun özü öldürüldü qoşunu isə darmadağın edildi.⁵⁰ Əfridunun nə vaxt hakimiyyətə başlaması məsələsi yeni mənbələr aşkar edilənədək açıq qalır. "Tarix-i əl-Bab"dan bilirik ki, Əfridun I Fəribürzün Dərbənddə canişin olmuşdur: "Şirvanşah Fəribürz öz oğlu Əfridunu Dərbəndə hakim təyin edərək h.458-ci il səfər ayının sonuncu günü (30 yanvar 1066) oraya göndərdi". Onun adı bir də 1068-ci il hadisələri ilə əlaqədar çəkilir. "460-cı ilin ramazan ayında (iyul, 1068) Şirvanşah Fəribürzün oğlu Əfridun əl-Babı tərk edərək Şirvana getdi". H.461 (1068)-ci ildə Fəribürz öz qardaşı Güzdəhəm və əl-Bad əhalisi ilə müharibə edərkən "Şirvanşah oğlu və qoşunla sərhəd vilayətlərinə [səqr] hərəkət etdi və [əl-Bab] qalasına daxil oldu. O, dörd gündən sonra qalanı iqamətgahına çevirən oğlu Əfridunu oraya hakim qoyaraq geri qayıtdı..." Nəhayət, sonuncu məlumat; "H.464-cü ilin əvvəlində (oktyabr, 1071) Şirvanşah dərbəndlilərdən adamlar girov alaraq onlarla saziş bağladı və oğlu Əfridunu müstəqil hakim kimi ora göndərdi..." Gətirilən məlumatlardan Əfridunun yaşını müəyyənləşdirmək mümkündür. Əgər 1066-cı ildə Əfridunun 20 yaşı olsaydı, 1120-ci ildə, öləndə onun 70-dən çox yaşı var idi. Ehtimal etmək olar ki, II Mənuçöhrün qısamüddətli hakimiyyətindən sonra Əfridun bütün Şirvanın hakimi olmuşdur. Bunu "Tarix-i əl-Bab"a, V. F. Minorskinin fikrincə, Münəccimbaşının əlavəsi də təsdiq edir.⁵¹ O, 1106/7 və 1120-ci illər arasında hökmranlıq etmişdir.

III MƏNUÇÖHR İBN ƏFRİDUN

II Mənuçöhr ibn Əfridunun hökmranlıq vaxtından tam bir sıra aşağı əyarlı gümüş sikkələr qalmışdır. Bir üzündə "əl-məlik Mənuçöhr ibn Əfridun", o biri üzündə dini rəmz, xəlifə əl-Müktafi" liəmrüllahın - h.530-555 (1136-1160)-ci illər və səlcuq sultanın adları [120 - 121] göstərilmişdir. Sikkələrin hamısında sultanın adında yalnız "...əs-sultan" sözü oxunur.⁵² Üz tərəfində Mənuçöhrün, arxa tərəfində isə Məlik şahın adları həkk olunmuş mis sikkələr də vardır. Kuyumcanın fikrincə, onları III Mənuçöhr İraqın səlcuq sultanı Məlik şah ibn Mahmudun [h.547 (1152/3-cü il)] şərafinə kəsdirmişdir. Amerika numizmatika cəmiyyətinin fondunda III Mənuçöhrün (1160)-ci ildə Şamaxıda zərb etdirdiyi nadir bilon sikkə Onun üz tərəfində "əl-məlik əl-müəzzəm Mənuçöhr", qıraqlarında "Şəmax[iyy]ə, beşinci ildə", arxa tərəfində "əl-Saüstəncid əs-sultan [Sü]leyman" və müsəlmanlıq dini rəmzi göstərilmişdir. « Tarix əl-Müstəncidin [h.555-566 (1160-1170/1)-ci illər] və xüsusilə İraq səlcuq sultanı Süleyman şah ibn Məhəmməd ibn Məlik şahın [h.555 (1160)-ci il] adları ilə təsdiq olunur. Bu, XII əsrdə Şirvanşahlar sülaləsinin Şəmaxiyyə zərxbanasının adını daşıyan yeganə sikkədir. Onun oğlu və varisi I Axsitanın ilk sikkəsinin h.555 (1160)-ci ilə aid olduğunu, Mənuçöhrün h.555 (1160)-ci ilin sonunda taxta çıxmış və h.571 (1176)-ci ilədək hökmranlıq etmiş oğlu və varisi Süleyman Arslanşahın adı ilə sikkə olmadığı nəzərə alınarsa, demək olar ki, Mənuçöhrün hakimiyyəti h.555 (1160)-ci ilədək davam etmişdir. Beləliklə, Mənuçöhrün hökmranlıq vaxtı h.514 (1120)-cü ildən atası Əfridunun ölümündən h.555 (1160)-ci ilədək - özünün ölümünədək uzadılmalıdır.

Hadi Həsən şairlərdən Əbü-1-Əla, Xaqani və Fələkinin əsərlərinə əsasən III Mənuçöhrün tam adını və titulu müəyyənləşdirmişdir: Əbül Hüca Fəxrəddin əl-Məlik Mənuçöhr ibn Əfridun, Şirvanşah, Xaqan-i Bozorg, Kəbir, yaxud Əkbər. Bu titullar yalnız onun özünə deyil, oğlu I Axsitana da aid idi. Lakin Əbül Müzəffər və Cəlaləddin titulları ancaq Axsitana məxsus olduğu kimi, Əbül Hüca və Fəxrəddin titulları da yalnız III Mənuçöhrə məxsus idi.⁵⁴

Bakı qalasının şimal divarının uçması nəticəsində tapılmış böyük daş üzərində kufi xətlə yazılmış üçsətirik natamam kitabədə köhnə Bakının qala divarlarının Şirvanşah III Mənuçöhr tərəfindən tikildiyi xəbər verilir. "(Bu) şəhər divarını tikməyi ulu müdrik, ədalətli, müzəffər, qalib, mücahid məlik, dinin və dövlətin fəxri, islamın və müsəlmanların pənahı, böyük xaqan, böyük Şirvanşah Əbül Hüca Müzəffər ibn... əmr etdi".⁵⁵ XII əsrin birinci yarısında III Mənuçöhr tərəfindən şəhər divarının çəkilməsinə dair kitabənin verdiyi məlumat Şirvan dövlətinin güclənməsilə əlaqədar şəhərlərdə böyük istehkam işləri aparıldığını göstərir. Sikkələr Mənuçöhrün atasının adını müəyyənləşdirir. Saray şairi Fələkinin "Divan"ında onun atasının adının "ibn Əfridun" kimi çəkilməsi isə onu Kesranın oğlu hesab edən Dornun səhvini düzəldir. Kəsra sözündən olan Kəsran Xosrov sözünün ərəbləşdirilmiş forması olub, Sasani nəslinə mənsubluq bildirən soyadıdır.⁵⁶

Şirvanşah III Mənuçöhrün İraq səlcuqlarından asılılığını mənbələrdən və sikkə məlumatlarından görünür. Mənuçöhrün təqribən 1111-ci ildə* gürcü şahzadəsinə, IV Davidin qızına evlənməsi vaxtlar çox təcavüzkar olan gürcü hökmdarlarına Şirvanın işlərin qarışmağa bəhanə vermişdir.⁵⁷ XII əsrin birinci rübündə Gürcüstanı bir tərəfdən, Qafqaz [121 - 122] düzənliyinin xeyli hissəsini tutmuş güclü köçəri döyüşçülər - türk-qıpçaqlar, digər tərəfdən isə, artıq XI əsrin ikinci yarısından tədriclə Zaqafqaziya ölkələrini istila edən türk-səlcuqlar təhdid edirdilər. Səlcuqlar artıq XI əsrin birinci yarısının axırlarında İrani, İraqı, Suriyanı, Cənubi Azərbaycanı, Ermənistanı, Gürcüstanı və digər ölkələri zəbt etmişdilər. XI əsrin son rübündə türk-səlcuqlar nəinki Zaqafqaziyada, həm də, bütün Yaxın Şərqdə başlıca və hakim qüvvəyə çevrildilər. Gürcü hökmdarı IV David Qurucu qızı Tamarı Şirvanşahın oğlu Mənuçöhrə ərə verməklə Şirvanşahların simasında səlcuqlara qarşı mübarizədə müttəfiq qazanırdı. Digər tərəfdən, IV Davidin özünün möhtəşəm qıpçaq məliki Şəraqənin oğlu

* Salnaməyə görə, 1112-ci ildə Tamar Şirvandan getmiş və hökmdar (II) ölmüşdür.

Ətrəkin qızı Quranduxtla evlənməsi və sonra 40.000 qıpçağı ailəsi ilə birlikdə Gürcüstana köçürməsi ona səlcuqlarla və öz qonşuları ilə müharibə aparmaq üçün güclü ordu yaratmağa və qıpçaqlar tərəfindən ola biləcək təhlükəni aradan qaldırmağa imkan verdi. Şirvanşah Əfridun IV Davidin qızı Tamarı oğluna almaqla səlcuqların hücum təhlükəsi qarşısında gürcü hökmdar evi ilə qohumluq münasibətləri yaratmaq kimi siyasət məqsədlər güdüdü. Bu nikahla, görüldüyü kimi, Əfridun eləcə də hərbi cəhətdən çox güclü olan və Şirvanın özü üçün Gürcüstandan az təhlükə doğurmayan qıpçaqları neytrallaşdırmaq və öz tərəfində çəkmək istəyirdi. Lakin sonralar Əfridun qüvvələrin nisbətini və səlcuqların daha təhlükəli olduğunu görüb, Gürcüstanla ittifaqı pozdu və Şirvanşahların hələ I Fəribürz dövründən bəri sonralar da yeritdikləri ənənəvi siyasət - daha güclü düşməne meyl göstərmək və təhlükə qarşısında gözləmə siyasəti aparmağa başladı.

IV Davidin 117-ci ildə Mənuçöhrün evlənməsindən bir az keçmiş təcavüzkar hərəkətlərini - oğlu Demetrinin Şirvana hücum edib Katadzor qalasını tutmasını və sonralar, 1120-ci ildə IV Davidin özünün Şirvana iki dəfə hücum çəkərək, Qəbələni və digər şəhərləri almasını - bununla izah etmək mümkündür. Əfridunun ölümündən sonra onun oğlu III Mənuçöhrün hakimiyyəti dövründə vəziyyət dəyişdi. Səlcuq sultanının koalision qoşunu 1121-ci ildə Trialetidəki Didqoru vuruşmasında məğlub edildikdən və IV David 1122-ci ildə Tiflisi və Dmanisini tutduqdan sonra⁵⁸ Mənuçöhr sultandan uzaqlaşdı və həmin vaxtlar çox güclənmiş Gürcüstanın tərəfinə keçdi. Şirvanşah Mənuçöhrün siyasətinin dəyişməsində, səlcuq sultanının vassalı və müttəfiqi olmaqdan imtina etməsində, görünür, Şirvanşahın arvadı - əri üzərində güclü nüfuzla malik olan gürcü şahzadəsi Tamar və onun əhatəsi az rol oynamamışdır. "Türklər və digər müsəlman hökmdarları Gürcüstanla qarşı uğursuz mübarizə apardıkları bir vaxtda yeni Şirvanşah artıq Gürcüstanın tərəfində idi. Bu səbəbdən qisas məqsədilə Gürcüstanla gələn sultan Mahmud Öncə Şirvanşahı cəzalandırmaq üçün Şirvana soxuldu".⁵⁹ Şirvanda baş verən bu hadisələrə dair gürcü, fars və ərəb mənbələrində əks olunmuş məlumatları nəzərdən keçirək. "Kartlis tsxovreba"da deyildiyinə görə, b.517 1123 (h. 517) ci ildə "sultan Şirvana gəldi, Şirvanşahı tutub, Şəmaxiyyə şəhərini ələ keçirdi və qasid vasitəsilə hökmdara aşağıdakı məzmununda məktub göndərdi. "Sən meşələrin şahısan və heç vaxt düzə enmirsən. Mən Şirvanşahı tutmuşam və ondan xərac tələb edirəm. İstəyirsənsə, mənə layiq hədiyyələr göndər, əgər bunu etmək istəmirsənsə, onda təcili qabağıma çıx". Buna cavab olaraq, IV David qoşun yığdı, qıpçaqların döyüş hazırlığını yoxladı və 50 minlik [122 - 123] qoşunla Şirvana gəldi. Vuruşmada hökmdarın döyüşçüləri Arranın atabəyi Aqsuntulanın (Ağsunqur və Əhmədili – S. A.) başçılığı ilə sultanın köməyinə gələn 4000 nəfəri atabəyin özü isə güclə xilas oldu. Sultan divarları arxasında gizləndiyi Şəmaxiyyədən qaçaraq, başqa yolla öz ölkəsinə qayıtdı. Davud isə Gürcüstanla döndü". "Erməni salnaməsi" Ağsunqurun qoşununun sayını 4000-dən 3000 nəfərə endirməklə gürcü mənbəyində deyilənləri təkrar edir.⁶⁰ Birinci versiya fars və ərəb müəlliflərinin məlumatlarına zidd gəlir. XII əsr anonim fars mənbəyinə görə sultan Mahmud ibn Məhəmməd (1118-1131) h.516 (1122/3)-cü ildə Təbrizdən "Şəmaxiyyə və Şirvana yollandı. O, abxazları (gürcüləri) qovdu, Şirvanşahı isə qaladan endirib geri qayıtdı. Azərbaycanda Şəms əl-Mülkü yaxaladı və onu öldürüb başını Xorasa " göndərməyi əmr etdi".⁶¹

İmad əd-Din əl-İsfəhaninin versiyasına görə sultan Mahmud h.517 (1123)-cü ildə Şirvan əmirlərinin xüsusi dəvətilə Şirvan səfərə çıxdı və məşhur Şirvanşahı həbs etməsi iğtişaş və çaxnaşmaya səbəb oldu. Bundan sonra sərhəd boyunca yaşayan "kafirilər" (yəni gürcülər-S. A.) hərisləşdilər və 30 min süvari qoşunla sultanın ordugahının 2 fərsəxliyində düşərgə saldılar. Ancaq Allah islamın köməyinə gəldi və qarətcarları darmadağın etdi... bütün bu hadisələr nəticəsində ölkə dağılıb viran qaldı. Əl-İsfəhani bunu Şirvanın "təxrib"i kimi təsvir edir. İşlərin qarmaqarışlıq olduğunu görən Sultanın vəziri Şəms əl-Mülk Usman ibn Nizam əl-Mülkə qəzəbi tutdu və onun edam olunmasını əmr etdi. Bu, h.517 (1123/4)-ci il rəbiüləvvəl ayının axırlarında Beyləqanda baş verdi.⁶²

İbn əl-Əsir bu hadisələri bir qədər başqa cür işıqlandırır: "Həmin h.517 (1123)-cü ildə gürcülərin islam ölkəsində cinayətləri artdı. Adamlar, xüsusilə Dərbənd və Şirvan əhalisi buna çətinliklə dözüdü. Buna görə də, onların bir çox nümayəndəsi (gürcülərin) onların başına gətirdiklərindən şikayət etmək üçün sultanın yanına gəldi. Onlar sultana gücsüzlüklərindən, öz ölkələrini qoruyub saxlamaq iqtidarında olmadıqlarından danışdılar. Onda sultan Şəmaxiyyə gəlib çatmış gürcülərə doğru hərəkət etdi və oradakı bir bağda dayandı. Gürcülər sultanın üstünə yeridi. Sultanın qoşunu onlardan bərk qorxdu və vəzir Şəms əl-mülk Usman ibn Nizam əl-Mülk sultana geri qayıtmağı məsləhət gördü. Bunu eşidən Şirvanlılar sultanın yanına gedərək dedilər: "Nə qədər ki, sən bizimləsən, biz vuruşacağıq. Əgər sən bizi qoyub getsən, müsəlmanlar ruhdan düşər və məhv olarlar". Sultan onlarla razılaşdı və yerindən tərpənmədi. Qoşunlar qarşısındakı döyüş haqqında düşünüb, gecəni çox həyəcanla keçirdilər. Lakin Allah gözlənilmədən onların işini asanlaşdırdı: o gürcülərlə qıpçaqlar arasında nifaq və düşmənçilik saldı, həmin gecə öz aralarında vuruşdular. Səhər isə fərari kimi getdilər. Beləliklə, Allah möminləri bu vuruşmadan qurtardı. bir xeyli Şirvanda qaldı, sonra Həmədana yola düşdü və cəmədiyül¹¹ əvvəl (iyul) ayında ora gəlib çatdı.⁶³ Göstərilən mənbələrdən aydın olur ki, III Mənuçöhr sultan xəzinəsinə hər il verməli olduğu 40.000 dinar xəracı ödəməkdən imtina edərək, sultana vassal asılılığından çıxmışdı. Şirvanşahın gürcü hökmdarına üz tutması sultanın onu cəzalandırmaq və qoyulmuş xəracı yığmaq üçün Şirvana yürüş etməsinə səbəb oldu. Lakin ölkənin qıpçaqlar və gürcü [123 - 124] qoşunları tərəfindən dağıdılıb talan edilməsi,

habelə səlcuqların Şirvan ərazisində apardıqları hərbi əməliyyatlar əhalidə vergi vermək iqtidarı qoymamışdı. Sultan bunun günahını öz vəziri Şəms əl-Mülkdə görərək, onun edam olunmasını əmr etdi. İbn əl-Əsir və əl-İsfəhaninin verdikləri məlumatlar daha etibarlıdır. Nə sultanın əsir aldığı Şirvanşahın taleyi, nə də onun göstərilən mənbələrdə çəkilməyən adı bizə bəlli deyil. Müasir gürcü tarixşünaslığında belə bir versiya meydana gəlmişdir ki, Əfridun 1120-ci ildə öldükdən sonra III Mənuçöhr qədər Şirvanşahlar taxtına adı mənbələrdə çəkilməyən bir hökmdar çıxmışdır.⁶⁴ Belə bir müddəanın ortaya çıxmasına səbəb saray şairi Xaqaninin III Mənuçöhrün ölümü münasibətilə yazdığı qəsidədə Şirvanşahın otuz il hökmranlıq etməsini xatırlaması⁶⁵ olmuşdur. Bu halda onun hökmranlığının sonu 1149/50-ci ilə düşür. Eləcə də, Fələkinin gürcü hökmdarı I Demetrinin ölümü münasibətilə yazdığı qəsidədən məlumdur ki, Şirvanşah III Mənuçöhr 1156-cı ildə hələ sağ idi.⁶⁶ Mənuçöhrün dövrümüzədək gəlib çatmış sikkələri 1136-1160-cı illərə aiddir. Onun oğlu Axsitanın ilk sikkəsi də 1160-cı ilə aiddir.⁶⁷ "Kartlis tsxovreba"dan məlumdur ki, Mənuçöhrün arvadı Tamar əri Öldükdən sonra Şirvanı tərk edərək Tiqvidə monastır təsis etmiş və burada rahibə kimi ölmüşdür. 1161-ci ildə o, hələ sağ idi.⁶⁸ Deməli, sikkə məlumatlarına və "Kartlis tsxovreba"ya görə, Mənuçöhrün hökmranlığının sonu h.555 (1160)-cı ilə, yəni onun ölüm ilinə düşür. Gürcü müəlliflərinin göstərilən versiyasının təsdiq edən yeni materiallar tapılana qədər bu barədə müəyyən bir şey demək olmaz. Belə ki, III Mənuçöhrə qədər on il ərzində hakimiyyət sürmüş başqa bir Şirvanşahın adına heç bir mənbədə, nə XII əsr şairlərinin əsərlərində, nə də numizmatika məlumatlarında təsadüf olunmur. Xaqaninin otuz illik hökmranlıq haqqında sözləri qeyri-dəqiq, təqribi ola bilər. Belə ki, o, başqa şəirlərində bəzi hadisələrə dair yuvarlaq rəqəmlər gətirir. Belə qeyri-dəqiqliyə poetik əsərlərdə yol verilir, buna görə onlara çox da inanmaq olmaz.

H.517 (1123)-ci il yürüşündən və sultanın Şirvandan getməsindən azacıq sonra IV David səlcuq qoşunlarının burada olmamasından və yerli hakimiyyətinin özünümüdafiə zəifliyindən isti edərək, Şirvana qarşı təcavüzkar siyasətini davam etdirirdi. Həmin ilin iyununda havaların şiddətli isti keçməsinə baxmayaraq, David yenidən Şirvana soxulub, Şirvanşahların baş iqamətgahı olan Gülüstən qalasını tutdu və qoşunları ilə birlikdə böyük qənimətlə Kartliyə qayıtdı. H.518 (1124)-ci ilin əvvəlində o, yenidən Şirvana yürüş etdi. O, əvvəlcə Şəbərəna növbəti basqın edərək, burada Dərbənd qoşun rəisinin başçılığı altında olan kürdləri, ləzgiləri və qıpçaqları qırdı. Həmin ilin avqustunda David sonuncu dəfə hücum etdi. Şirvanı ilhaq etməyə cəhd göstərərək Şəmaxiyə şəhərini, Buğurt qalasını və onun ətrafındakı yerləri tutdu.⁶⁹ Gürcü və erməni salnamələrinin verdiyi məlumata görə, IV David Şirvanın şəhər və qalalarında Xereti və Kaxet əsgərlərindən təşkil olunmuş güclü qarnizonlar saxladı, ölkədə işlərin idarə olunmasına nəzarət etməyi özünün baş katibi olan arxiyepiskop Simon Çkondideliyə tapşırırdı. Şirvanın işğalı 5 aya qədər davam etdi. Ehtimal ki, IV David elə bu vaxt öz titullarına sonralar ənənəvi olaraq varislərinin də daşdıqları Şirvanşah titulu əlavə etmişdi. Kartliyə qayıtdıqdan sonra o, geniş hərbi ekspansiya layihələri hazırlamaq fikrinə düşdü. Lakin onları həyata keçirmək ona nəsib olmadı. Belə ki, David 1125-ci il [124 - 125] yanvarın 25-də öldü.⁷⁰ Həmin vaxtdan XII əsrin 70-ci illərinə qədər mənbələrdə gürcülərin Şirvana yürüşləri barədə heç nə deyilmir. IV Davidin oğlu, 30 il Gürcüstanda hakimiyyət sürmüş I Demetrinin hökmdar evi ilə dinclik və dostluq münasibətləri dövrü başladı. Davidin ölümündən sonra Mənuçöhr, ehtimal ki, elə həmin il Şirvanda hakimiyyətə qayıtmışdır. Lakin Şəki vilayəti I Demetrinin əlində qalmışdı.⁷¹ Şirvanın öz müstəqilliyini bərpa etdiyi III Mənuçöhrün hakimiyyəti zamanı Şirvanşahlar dövlətinin güclənmə və tərəqqi dövrü olub, səlcuq imperiyasının tənəzzülü ilə bir vaxta düşmüşdür. Tarix əsərlərində Şirvanşahlar dövlətinin bu dövrü haqqında məlumat yoxdur. Mənuçöhrün bu dövr fəaliyyət⁷¹ işıqlandıran mənbələr Şirvanşahın saray şairləri Xaqani və Fələkinin əsərləridir.

Xaqaninin III Mənuçöhrə ithaf olunmuş qəsidələrinin birində Şirvanşahın qıpçaqların (ehtimal ki, IV Davidin Gürcüstanda məskunlaşdırdığı) üsyanını yatırmasından danışır.⁷² Qıpçaqlar üzərində bu qələbədən Fələki də bəhs edir. "Qızılla işlənib, Çin ipəyi kimi parıldayan hind qılıncı ilə tökülmüş qıpçaq qanını hesablayarkən torpağın yaradıcı qüvvəsinin bitki əvəzinə qıpçaq başı yetirdiyinə təəccüblənməməlisən". Fələkinin sözlərinə görə, Mənuçöhr dikbas qıpçaqları səlcuqlarının köməyi olmadan əzmişdir. Mənuçöhr güclü hökmdar olmuş və ölkəsində sərt qayda-qanunlar qoymuşdur. Xaqani onun qonşu Arran dövləti üzərində zəfər çaldığını göstərir: "O, Arranı fəth etməklə adını bütün dünyada şöhrətləndirdi, İraqı və Suriyanı zəbt etmək üçün başqa vaxt təyin etdi".⁷³ Mənuçöhr qırx il ərzində öz dövlətini xeyli möhkəmləndirmiş və ehtimal ki, Şirvanın sərhədlərini genişləndirmək məqsədilə qonşu ölkələrə yürüşlər etmişdir. Fələki Şirvani Mənuçöhrün zamanındakı tərəqqini, ehtimal ki, 1123-1125-ci illərdəki müharibələrlə bağlı hadisələri nəzərdə tutaraq, keçmişdə hökm sürən hərə-mərcliklə müqayisə edirdi: "O, iblisin fitnə-fəsad və qalmaqal yuvası olan Şirvanı gülüzlü türk və türkmən qızları ilə bəzədi".⁷⁴ Şirvanın və Arranın səlcuqlar tərəfindən istila olunması türk tayfalarının bu ölkələrə axınına artırdı. Həmin ölkələrdə türk qul və kənizləri ucuz qiymətə satılırdı.⁷⁵

Şirvanda Mənuçöhrün hakimiyyəti dövründə olmuş mühüm hadisələr arasında h.532 (1137/8)-ci ildə Kür çayı üzərindəki Baqilani bəndinin (Bəndi-Baqilani) yuyulub dağılması nəticəsində baş vermiş daşqını da qeyd etmək lazımdır. Fələki və Xaqani bu hadisəyə şeir həsr etmişlər. III Mənuçöhr Baqilani bəndini daşqın təkrar baş verməsinə deyə, köhnə yerində yox, çayın bir qədər yuxarısında yenidən tikdirmişdi.⁷⁶ Mənuçöhr ölkədə böyük tikinti işləri aparır, Şəhərləri möhkəmləndirir, yeni şəhərlər saldırırdı.

Fələki və Xaqaninin Mənuçöhrə həsr olunmuş əsərlərində XII əsr feodal cəmiyyətinin, Şirvanşah sarayının həyatı əksini tapmış, dövlət xadimlərinin, o cümlədən baş vəzir Seyid əl-Vüzərə Camal əd-Din Əbül Məlik Misər ibn Abdullanın adı çəkilmişdir. Fələki onun ətini yüksək qiymətləndirmişdir. Mənuçöhrün digər vəziri əd-Din Məhəmməd ibn Əbd-əl Cəlil-i-Əxrasi filosof, həkim, astroloq, şair və ənənəçilərə hamilik edirdi.⁷⁷ Əmir sipəhsalar - Şirvanın baş komandanı - Hüsam əd-Dövlə və d-Din Əbu-Yusif idi. Onun adı Bakı qaləsindəki Cümə məscidinin bünövrəsinə qoyulmuş kufi kitabədə çəkilir.⁷⁸ Mənuçöhrün sarayında o dövrün bütün yaxın Şərqdə şöhrət tapmış, Azərbaycan şer [125 - 126] məktəbini yaratmış görkəmli şairlər, məlik üş-şüərə - "şairlər şahı" adlandırılan Əbül-üla Gəncəvi, Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani toplaşmışdı.⁷⁹ Mənuçöhr filosof, şair və alimlərə hamillik edirdi. Xaqani Mənuçöhrdən saysız-hesabsız mükafatlar, hədiyyələrdən başqa hər il 30 min dirhəm məvacib alırdı. Onun malikanəsi də var idi. Mənuçöhr Şirvan dövlətinin ən mühüm vəzifələrindən birini - Şirvanşahın xüsusi katibi vəzifəsini Xaqaniyə həvalə etmişdi.⁸⁰ Lakin saray çəkişmələri nəticəsində Əbül-üla, Fələki Şirvani və Xaqani vətənə xəyanətdə və Mənuçöhrə qarşı qəsdə təqsirləndirilərək həbs olundular. Xaqani də digər iki şair kimi bir necə aydan sonra azad edildi.⁸¹ Mənuçöhrün hakimiyyətinin son illəri Xaqaninin məktublarında əksini tapmışdır. Onlarda Şirvanda vəziyyətin pisləşdiyindən danışılır. Mənuçöhrə qarşı qəsdin üstü açıldı, dövlət çevrilişinə hazırlaşan müxalifət qrupu 60 ən tanınmış dövlət xadimini öldürməyi, 300 yüksək vəzifəli şəxsin evini dağıtmağı nəzərdə tuturdu. O cümlədən şair Xaqanini, Şirvanın siyasi həyatında böyük nüfuzu olan əmir Əsəd əd-Din Xulbaşını öldürməyə hazırlaşırıldı. Mənuçöhr dövlət çevrilişi təhlükəsini aradan qaldırdı. Bir çoxları vəzifədən götürüldü,⁸² həbs və sürgün edildi. Mənuçöhr h.555 (1160)-ci ilin sonunda qəflətən öldü. Fələkinin verdiyi məlumatlara görə onun beş oğlu⁸³ olmuşdur. Lakin həmin müəllifin başqa bir əsərində Şirvanşahın, ehtimal ki, Tamardan olan dörd oğlundan və iki qızından danışılır.⁸⁴ Onlar Mənuçöhrün ölümündən sonra numizmatik məlumatlardan bəlli olan Axsitan, Fərruxzad, Şahənşah, Fəridundur. Baqilani bəndi tikilən ildə Mənuçöhrün qızı Alçıçək və oğlu Fəribürz xəstələnib ölmüşlər. Mənuçöhrün h.555 (1160)-ci ildə qəfil ölümü ölkədə az müddət davam edən kəskin siyasi böhrana və təfriqəyə səbəb oldu. Sarayda hakimiyyət uğrunda mübarizə Mənuçöhrün yerini tutmuş şir ürəkli Fəridun şahzadə pusqudan oxla öldürüldü. Nəticədə hakimiyyət Axsitanın əlinə keçdi. ki, Fəridun Şirvanşah Mənuçöhrün valiəhdi olmuşdur. Fələki Şirvaninin aşağıdakı misraları da buna işarə edir:

Sənin iltifatının köməyiylə iblis torpağı

Şirvan ("*şər*" *sözündən*)

Fəzilət torpağı Xervana ("*xeyir*" *sözündən*) çevrildi.

Bu aşkar gerçəklik bu şübhələri aradan qaldırdı.⁸⁷ Bu misralar Mənuçöhrün ölümünə az qalmış Şirvanda "iğtişaş dövrü" yarandığını göstərir.

Xaqaninin əsərlərindən məlum olur ki, Şirvanda ixtilaf Şirvanın özünün daxili ziddiyyətləri, sosial və siyasi vəziyyəti dövlət başçısı Şirvanşahın feodallar və əyanlarla qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı idi. O. L. Vilçevskiyə görə Mənuçöhrün ölümündən sonra onun dul qalmış arvadı Tamar kiçik oğlu ilə birlikdə qıpçaqlara arxalanaraq Şirvan və Gürcüstanı birləşdirməyə çalışırdı. "Lakin Mənuçöhrün atabəy Eldəgizin qoşunu ilə Şirvana gələn böyük oğlu Axsitan anasını Gürcüstana, tərbiyə edib böyütdüyü qardaşı oğlu - gürcü hökmdarı III Georginin yanına qaçmağa məcbur etdi. Tamar burada ömrünü monastırda başa vurdu".⁸⁹ [126 - 127]

Çox ola bilər ki, Xaqaninin Mənuçöhrün ölümü münasibətilə yazdığı mərsiyənin (Xanikov onu səhvən Axsitana aid edir) aşağıdakı misralarında həmin hadisələrə eyham edilir:

"Ah! Sevinc Kəbəsi indi qəm yuvası oldu, çünki böyük Mənuçöhrün bütün şöhrəti onun öz günlərini başa vurmasına mane olmadı. Lakin böyük (kiliyə) öz xasiyyətləri ilə hər səhər sanki deyirdi: "Bizim şərəfimizi alçaldan adamın adı qoy dünyadan silinsin".⁹⁰ Mənuçöhrün Tamardan başqa arvadının olub-olmadığı və onun Xaqani və Fələki tərəfindən adları çəkilən oğullarının hamısının bir anadan olduqları məlum deyil. Ehtimal ki, Mənuçöhrün başqa arvadları və onlardan övladları olmuşdur.

"Kartlis tsxovreba"-nın 1161-ci ilə aid ikinci şəhadəti Tamarın əri öldükdən sonra Gürcüstana gəlməsindən bəhs edir. "III Georgi (1156-1184) Anidə düşərgə salıb nəşəli üzlə onu böyüdüb ərsəyə yetirən bibisinin məleykələr məleykəsi Tamarın pişvazına çıxdı. Tamar onu təbəssüm qarışıq göz yaşları ilə islatdı".⁹¹ Həmin salnamədə daha sonra belə bir müxtəsər xəbər var: "Hökmdar I Demetrenin bacısı, Taqvidəki monastırın müəssisi Tamar rəhibə kimi ölmüşdür". Bizim gürcü salnaməsinin verdiyi məlumatlara inanmamağa heç bir əsasımız yoxdur və Şirvanşah Mənuçöhrün arvadı olarkən müsəlmanlığı qəbul etmiş Şirvan məleykəsinin⁹² ərinin ölümündən Şirvanşahlar sarayını tərk etməyə məcbur olması faktı "iğtişaş dövrü" hadisələrindən xəbər verir, Mənuçöhrün oğulları hakimiyyət uğrunda mübarizə apararkən sarayda bir neçə qruplaşma fəaliyyət göstərirdi və ehtimal ki, Tamarın başçılıq etdiyi həmin qruplardan biri məğlubiyyətə uğramış, onun oğlu Axsitan isə Eldəgəzlərin köməyiylə Şirvanşahlar taxtına sahib olmuşdur. Tamarın taleyini aydınlaşdırmaq üçün Xaqaninin əsərlərinə müraciət edək. Xaqani Axsitanın qələbəsi münasibətilə iki şeir yazmış və həmin şeirlərdə Axsitanın fəaliyyətini tərifləmişdir. Şair eyhamla, başqa bir hadisədən danışır. Ehtimal ki, baş tutmayan dövlət

çevrilişində Tamarla birlikdə Axsitanın qardaşlarının da əli olmuşdur. "Ana yaylığını oğlunun ayaqları altına ataraq, oğlanları üçün aman dilədi". Xaqani hökmdarı anasına qarşı mərhəmətli olmağa və onun sözündən çıxmamaya çağırır.⁹³ Bu şerin yazılma tarixi məlum deyil lakin bizcə o, "iğtişaş dövrü" hadisələrində, Mənuçöhrün ölümündən sonra onun oğulları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə dövrünə aiddir və söhbət Axsitana müxalif çıxan Tamar və onun oğullarından gedir. Göründüyü kimi - Tamar Şirvanı məhz həmin hadisələrdən sonra tərk etmişdir. Əgər bizim mülahizəmiz yanlışdırsa, onda ehtimal ki, burada Mənuçöhrün başqa arvadından və oğullarından danışılır. Həm də, məlumat daha sonralara aiddir, Beləliklə, Mənuçöhr qırx ilə yaxın - h.514 (1120)-cü ildən h.555(1160)-ci ilədək hakimiyyət sürmüşdür.

ƏFRİDUN İBN III MƏNUÇÖHR

Mənuçöhr h.555 (1160)-ci ildə öldükdən sonra Şirvanşahlar taxtına çox qısa müddətdə onun oğlu Əfridun çıxmışdır. O, özündən sonra nə numizmatik, nə də digər başqa bir abidə qoymuşdur. Əfridunun adına onun oğlu Fəribürzün sikkələrində öz şəcərəsini göstərən [127 - 128] yazılarda təsadüf edilir. Yuxarıda göstəriləyi kimi ehtimal ki, Əfridun elə həmin ildə öldürüldükdən sonra Mənuçöhrün başqa bir oğlu - Axsitan Şirvan hökmdarı olmuşdur.

I AXSİTAN İBN III MƏNUÇÖHR

Axsitanın adının yazılışı və oxunuşu uzun müddət alimlər arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur. Xaqani və Nizaminin əsərlərinin müxtəlif əlyazmalarında onun adı Axtsan, yaxud Axtşan, da Axsitan yazılmışdır. Bir sıra müəlliflər - Dorn, Xanikov, Paxomov və başqaları onun adını müxtəlif cür oxumuşlar. Bu adın düzgün yazılışını və tələffüzünü yalnız ədəbi abidələr deyil, həm də və başlıca olaraq, numizmatik və epigrafik məlumatlar cəlb olunmaqlar aydınlaşdırmaq mümkündür. Fars əlyazmalarında göstərilən üç - variantdan biri — "Axstan" Axsitanın adı çəkilən sikkə və kitabələrdə rast gəlinən formaya uyğundur. Sonra, Hadi Həsənin fikrincə, Xaqani poeməsindəki Zeleman tərəfindən araşdırılan Axstan sözünün ölçüsü və adın "Kartlis tsxovreba"dakı oxunuş variantı Axsartan - onun Axsatan kimi tələffüzünü daha düzgün hesab etməyə imkan verir.⁹⁴ Paxomovun, Zelemanın və bizim fikrimizcə isə Xaqani şerinin vəzninə əsaslanaraq, Axsitan kimi tələffüz etmək daha doğrudur. Dornun cədvəlində bu Şirvanşahın adı atasının adı ilə birləşdirilərək bir şəxs - Mənuçöhr Axsitan kimi verilmişdir.⁹⁵ Axsitanın titullarına kitabələrdə və sikkələrdə, habelə Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasının altı bəndində rast gəlinir. Poemada Axsitanın adı aşağıdakı ləqəblərlə çəkilir: Cəlal əd-Dövlə və-d-Din Əbü-l-Müəzzəm Məlik əl-Müəzzəm Axsitan ibn Mənuçöhr, Şirvanşah, Xaqan-i Kəbir, yaxud Əkbər.⁹⁶ Axsitanın hökmlərlik illərini numizmatik dəlillərlə müəyyənləşdirmək mümkündür. Axsitanın sikkələrinin aşağıdakı dörd növü vardır.⁹⁷ Birinci növ sikkənin üz tərəfində xəlifə əl-Müstəncid billahın (h.555-566 (1160-1170)-ci illər) və İraq sultanı Arslan şahın (h.555-571 (1160-1176)-ci illər) adları və həmişəki kimi dini rəmz, arxa tərəfində "əl-məlik əl-müəzzəm Axsitan bin Mənuçöhr" həkk olunmuşdur. Amerika Numizmatika Fondundakı zərbxananın adı və kəsilmə tarixi göstərilməyən mis sikkə də bu növə aiddir. Həmin sikkədə xəlifə Müstəncid (h.555-566 (1160-1170)-ci illər) və səlcuq sultanı şahın (h.555-571 (1160-1176)-ci illər) adları vardır. Üz tərəfində "əl-məlik əl-müəzzəm Axsitan ibn (Mənuçöhr) beş və əlli (xəms və xəmsin), arxa tərəfində isə "əl-Müstəncid) bi-illah əl-sultan Aslan şah" (sic) yazılmışdır.⁹⁸ İkinci növ sikkənin üz xəlifə əl-Müstədi (h.566-575 (1170-1180)-ci illər) və Toğrul (ibn Arslan şahın) [h.571-590 (1176-1194)-ci illər] adları durur. Əks tərəfində: "əl-məlik əl-müəzzəm Axsitan ibn Mənuçöhr". Üçüncü növ sikkənin üz tərəfində din rəmzi, xəlifə ən Nasir-İldin Allahın (h.575-622 (1180-1225)-ci illər) və sultan III Toğrulun [h.571-590 (1176-1194)-ci illər] və sultan III Toğrulun [h.571-590 (1176-1194)-ci əl-müəzzəm Axsitan ibn Mənuçöhr". Dördüncü növ sikkənin üz tərəfində din rəmzi, xəlifə ən-Nasirlidin Allahın [h.575-622 (1180-1225)-ci illər] yerləşdirilmişdir. Sultanın adı yoxdur. Əks tərəfdə din rəmzi və "əl-məlik müəzzəm Axsitan ibn Mənuçöhr Şirvanşah".⁹⁹ Bu gümüş sikkə sayıla bilən sonuncu Şirvanşah sikkələridir, belə ki, onların tərkibi azacıq gümüş qatılmış misdən ibarətdir. Həmin sikkələr Şirvanşahın İraq səlcuq sultanlarından asılı olduğunu göstərir. Lakin sonuncu [128 - 129] növ sikkədə Axsitanın "məlik əl-müəzzəm titulu ilə yanaşı ilk dəfə "Şirvanşah" sözünün əlavə edilməsi və sultanın adının olmaması Şirvanşahın müstəqilliyini və səlcuqilərin vassallığını qəbul etmədiyini göstərir ki, bu da Səlcuqilər dövlətinin tənəzzülə uğraması və Şirvanşahlar dövlətinin güclənməsi ilə bağlı idi.

Axsitanın sikkələrini araşdırmaq onun hökmlərlik illərini təqribən müəyyənləşdirmək olar. Belə ki, xəlifə əl-Müstəncid h.555-566 (1160-1170)-ci illərdə, II Arslan şah ibn Toğrul isə [h.555-571 (1160-1176)-ci illərdə] hakimiyyət sürdüyündən birinci növə məxsus sikkələrdə [h.555-566 (1160-1170)-ci illər] arasında zərb olunmuşdur. Lakin Amerika numizmatika cəmiyyətindəki birinci növə aid sikkədə - Sankt-Peterburq Ermitajında bir neçə belə sikkə olduğundan o nadir tapıntı sayılmır - əlli beş (xəms və xəmsin) yəni h.555 (1160)-ci il tarixi göstərilmişdir. Deməli, həmin sikkə, şəksiz, Axsitanın III Mənuçöhrün öldüyü ildə Şirvanşah taxtına çıxarkən kəsdiyi ilk sikkədir. Sonra, xəlifə əl-Müstədi h.566-575 (1170-1180)-ci illərdə, sultan III Toğrul isə h.571-590 (1176-1194)-ci illərdə hökmlərlik etmişlər. Deməli, ikinci növə aid sikkələr h.571-575 (1176-1180)-ci illər arasında zərb edilmişdir. Üçüncüsü, xəlifə ən-Nasir lidin Allah h.575-622 (1180-1225)-ci illərdə,

sultan III Toğrul isə h.571-590 (1176-1194)-cı illərdə hakimiyyətdə olduqlarından üçüncü növ sikkələr h.575-590 (1180-1194)-cı illər arasında kəsilmişdir. Dördüncüsü, sultan III Toğrul h.590 (1194)-cı ildə öldüyündən və ondan sonra İraq səlcuqları əvəzinə Xarəzmşahlar hökmlərini qorumaq üçün sikkələr kəsdirildiyindən üzərində xəlifənin adı olub, sultan Toğrulun isə adı çəkilməyən dördüncü növ sikkələr h.590 (1194)-cı ildən sonra kəsilməli idi. Mənuçöhrün h.555 (1160)-ci ildə öldüyünü və Axsitanın ilk sikkəsinin h.555 (1160)-cı ildə edildiyini nəzərə alsaq, onda Axsitanın hakimiyyətə başlaması h.555(1160)-cı ilə düşür. Axsitanın zərb etdirdiyi son sikkələr h.590 (1194)-ci ildən sonraya aiddir. Axsitanın ölüm tarixi nə mənbələrdə, nə də numizmatik məlumatlarda göstərilir. Hadi Həsənin Xaqani yaradıcılığına dair araşdırmaları göstərir ki, şair Axsitanın ölümünə mərsiyə yazmamışdır.¹⁰⁰ Bundan belə çıxır ki, guya Axsitan Xaqanidən çox yaşamışdır. Məlumdur ki, Xaqani h.595-ci ilin şəvval ayında (iyul, 1199), son illərini tənha keçirdiyi Təbrizdə ölmüşdür.¹⁰¹ Saray həyatına nifrət bəsləyən Xaqani saraya qayıtmaq haqqında Axsitanı təkliflərini dəfələrlə rədd etmişdir. Ola bilər ki, Xaqani xəstə olduğundan Axsitanın ölümünə mərsiyə yaza bilməmiş, yaxud münasibətləri pis olduğundan yazmaq istəməmiş, yaxud da ki, yazdığı əsər hələlik tapılmamışdır. Epiqrafik və ədəbi faktlar da I Axsitanın hakimiyyət dövrünün və onun davamiyyətinin aydınlaşdırılmasına yardım göstərir. Axsitan atası III Mənuçöhr kimi uzun müddət hakimiyyət sürmüşdür. Abşeron yarımadasındakı Mərdəkan kəndində iki daş üzərində həkk olunmuş natamam kitabədə deyilir: "...islamın müdrik hökmdarı Mənuçöhr oğlu Şirvanşah Axsitan... hicri üçüncü (və) səksənci (və) beş yüzüncü ildə" [h.583 (1187/8)-cü il].¹⁰² Göründüyü kimi, Axsitan h.583 (1187/8)-cü ildə, habelə h.584 (1188)-cü ildə sağ idi, belə ki, Nizami h.584-cü il rəcəb ayının 30-da (24 sentyabr, 1188) tamamladığı "Leyli və Məcnun" poemasını I Axsitanı ithaf [129 - 130] etmişdi.¹⁰³ XIII əsrin əvvəlinə aid mənbədə 1192-ci ildə Şamaxıda dəhşətli zəlzələ olduğu xəbər verilir. Bu zəlzələdə Axsitanın da ailəsi həlak olmuşdu. Lakin Axsitan bu vaxt öz kürəkəni eldəgəz Əmir Əmiran Ömər ilə birlikdə Beyləqanda imiş. Deməli, Axsitan o vaxt sağ olmuş və ehtimal ki, bundan sonra bir neçə il də yaşamışdır. Həmin mənbədə Şirvanşah Axsitanın 1195-ci ildə atabəy Əbu Bəkrə qarşı Şəmkir vuruşmasında iştirak etdiyi göstərilir.¹⁰⁴ Axsitan Şəmkir vuruşmasından sonra bir il, yaxud ondan bir az çox yaşamışdır. Onun ölümü Nizaminin, Bertelsin fikrincə, 1196-cı ilin iyulundan, yəni h.593-cü ildən sonra "Şərəfnamə" poemasında xatırlanır:

Axsitanın gülü və sərvə solsa da,
Sən bu gülüstanın yaşıl budağısan.
O, məni nemətlə ucaltmışdısa,
Sən məni torpaqdan göylərə qaldırdın.
Məni ondan da behtər və uca tutub,
Bağın qapısı üzümə bağlamadın.¹⁰⁵

(sətri tərcümə)

Şair bu şeirdə Axsitanın varisinin adını çəkmir. Poemanın yazıldığı tarix - h.593 (1196/7)-cü il ehtimal ki, Axsitanın ölüm tarixini göstərir və burada istinad olunan materiallarla ziddiyət təşkil etmir.

I Axsitanın hökmlər illəri Şirvan dövlətinin iqtisadiyyatının, böyük yüksəlişi, şəhərlərinin çiçəklənməsi, sənətkarlığın və ticarəti inkişaf dövrü kimi qeyd edilir. Həmin dövr ölkədə nisbi əmin-amanlıq, Axsitanın anası şahbanu Tamar vasitəsilə qohum olduğu qonşu Gürcüstanla sülh və müttəfiqlik münasibətləri dövrü idi. Vassallıq vəziyyəti ilə bir araya sığmayan bu dostluq və müttəfiqlik münasibətləri Xaqaninin əsərlərində, xüsusilə onun bu yaxınlarda Təbrizdə dərc olunmuş məktublarında əksini tapmışdır. Xaqani h.571 (1176)-ci ilin şəvval ayınadək Şamaxıda olmuş, Şirvanın mədəni və ədəbi həyatında fəal iştirak etmişdir.¹⁰⁶ Xaqaninin bu yaxınlarda tapılmış məktublarından birində Axsitanın siyasi fəaliyyəti açıqlanmışdır. Həmin məktub Xaqani Şirvanı tərk etdikdən sonra səfərə çıxan Şirvanşah Cəlal əd-Din Axsitanın Akuran Kurandan (Gürcüstanla sərhəddə, Şəki yaxınlığında kənd) yazdığı məktuba Xaqaninin cavabı idi. Xaqani xəbər verir ki, Şirvanşahın Şəkidən Abxaza (Gürcüstana) doğru hərəkət etdiyini eşitmişdir. Abxazda olan Axsitanın məktubuna cavab olan ikinci məktubdan aydınlaşır ki, Axsitan oraya gürcü hökmdarı III Georginin hakimiyyətindən narazı olan və onu taxtdan salmaq istəyən feodal və əyanları, qiyam qaldırmış şahzadə Dyomnanı sakitləşdirmək üçün getmişdir. Axsitan Gürcüstana seçmə Şirvan qoşunu ilə getmiş və göründüyü kimi, gürcü hökmdarının sarayında qayda-qanunu etməklə Baqratilər dövlətini süquta uğramaqdan xilas etmək üçün təkcə güc deyil, həm də diplomatiya işlətməli olmuşdu.¹⁰⁷ I Demetrinin Gürcüstanda hakimiyyəti dövründə Şəki "kafirlərinin, ehtimal ki, xristian əhalinin köməyi ilə gürcü hökmdarı tərəfindən işğal olunmuş Şəkiyə getdi.¹⁰⁸ Lakin, məktubdan göründüyü kimi Axsitanın hakimiyyəti dövründə Şəki yenidən Şirvan tərkibinə daxil edilmişdi. Beləliklə, Axsitanın h.569 [130 - 131] (1173/4)-cu sonunda Gürcüstana yürüşü mükəmməl hazırlanmışdı. O, seçmə qoşunu ilə bir həftə Akuran Kuranda dayandıqdan sonra Şəkinin cənubundan Abxaza yollandı. Burada onun cəsur döyüşçüləri güclü zərbə ilə qiyamçıları məğlubiyyətə uğratdı.¹⁰⁹ Axsitan qoşunla Gürcüstana ölkəni işğal etmək deyil, bir müttəfiq kimi, qohumu hökmdar III Georgiyə taxt-tacını saxlamaqda kömək etmək məqsədilə getmişdi. III Georginin bacısı qızı İsmət əd-Din Axsitanın arvadı idi. Axsitan qonşuları

* Kitabəni 1853-cü ildə N. Xanikov aşkara çıxarıb Peterburqa göndərmişdir. Dövlət Ermitajında saxlanılır.

ilə münasibətdə çox ağıllı və ehtiyatlı siyasət yeridirdi. O, İraq səlcuqlarının daha güclü olduğunu görüb, ona xərac verir və zərb etdirdiyi sikkələrdə səlcuq sultanlarının da adını çəkirdi. Lakin bu vassallıq formal xarakter daşıyırdı və Şirvansahlar XII əsrin ikinci rübündən monqol basqınlarına qədər güclü mərkəzləşdirilmiş dövlətin tam səlahiyyətli və müstəqil hökmdarı olmuşlar. Axsitan kimi, sonrakı Şirvanşahlar da öz dövlətlərinin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Mənuçöhr, Axsitan və onların varisləri dövründə Şirvanda, Şamaxıda, Bakıda və Abşeronda dövrümüzədək gəlib çatmış bir sıra qala, qəsir, divar və qala istehkamları tikilmişdir. Hələ Məzyədilərin Şirvanın qədim torpaqlarından saydıqları Dərbəndə gəlincə, Axsitan onu öz nüfuzuna tabe etdirmək məqsədilə gürcü hökmdarı I Demetrinin (1125-1156)¹¹⁰ kürəkəni olan Dərbənd əmiri Əbül Müzəffər Seyf əd-Dinin qızı və əmir Bəybarsın bacısına evlənmişdi. Beləliklə, I Axsitanın arvadı İsmət əd-Din Səfvət əd-Din Səfvət əl-İslam Axsitanın dayısı qızı (anasının qardaşı I Demetrinin qızı) və gürcü hökmdarı III Georginin bacısı qızı (Axsitanın dayısı oğlu III Georginin bacısı qızı) idi. Bu nikahla Axsitan həm Dərbənd hakimləri, həm də gürcü hökmdar evi ilə qohumluq və müttəfiqlik münasibətləri yaratmışdı. Bununla Dərbəndin və Gürcüstanın Şirvana qarşı daim mövcud olan hücum təhlükəsi aradan qaldırıldı, habelə, Axsitanın Dərbənd arxasındakı Dəşt-i Qıpçaq çöllərində və Gürcüstanda yaşayan və Şirvana düşmən münasibət bəsləyən qıpçaqlar üzərində nüfuzu möhkəmləndi. Şirvanşahlarla Eldəgezələr arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə dair daha sonrakı – XVI əsr mənbələrində məlumat verilir. Həmin mənbələrdə göstərilir ki, “Səlcuqi II Toğrulun qardaşı sultan Məsud [h.529-547 ((1134-1152)–ci illər] Atabəy Şəms əd-Din Eldəgəzi (h.531-571 -ci illər) qoşununun bir hissəsi ilə Arrana göndərdi və o, qısa Arran, Gəncə, Sirvan və Bakını bütövlükdə zəbt etdi...”¹¹¹ Lakin Hadi Həsən X. F. Əhmədovun əsərinə istinad edərək Eldəgəzin nə vaxtsa Şirvanşaha qarşı çıxıb, onun ərazisini tutduğuna şübhə ilə yanaşır. Ehtimal ki, Eldəgəz və sonralar Qızıl Arslan Şirvanı həqiqətən tutmuşlar. Lakin bu, Eldəgəzin gürcülər üzərinə məlum hərbi səfərlərində gürcü qoşunlarının darmadağın edərək Qafqaz ölkələrini işğal etdiyi vaxtlar olmuşdur.¹¹² Gürcü hökmdarları o vaxtlar Zaqafqaziyanın nüfuzlu və güclü dövlətlərindən olan Şirvan dövləti ilə müttəfiq olmaqda maraqlı idilər ki. Belə ki, onlar Şirvanşahların simasında XII əsrdə dəfələrlə Gürcüstanı hücum etmiş səlcuqlar və Atabəylərlə uzunmüddətli mübarizələrində özlərinə istinadgah axtarırdılar. Bu mürəkkəb xarici siyasi vəziyyətdə Axsitan dayısı oğlu və arvadının dayısı olan gürcü hökmdarı III Georgiyə həlledici yardım göstərdi. “Kartlis tsxovreba”da I Axsitanın gürcü hökmdar evi ilə əlaqələri əksini tapmışdır. Gürcü salnaməsi xəbər verir ki, “Movakanın, Şirvanın və Dərbənddən Xalxala qədər dəniz sahilinin hökmdarı Aqsartan (Axsitan – S. A.) Georgiyə [131 - 132] (1156-1184) oğul münasibəti bəsləyirdi. Çünki o, böyük hökmdar Davidin bu ölkələrə ərə verdiyi bibisi Tamarin oğlu idi. Dərbənd xəzərləri bu Şirvanşahı sıxışdırmağa başlayanda, o, kömək üçün hökmdara müraciət etdi, hökmdar Lix dağlarının hər iki tərəfindən qoşun topladı, yunan imperatorunun qardaşı Androniki də özü ilə götürüb, Dərbənd qapısından keçərək Müşkür, Şarabama (Şəbəran – S. A.) mahallarını viran etdi və Şaburan (Şəbəran) şəhərini aldı. Hökmdar şəhərin qapıları qarşısında olarkən Andronik onun və bütün qoşunun diqqətini cəlb etdi. Georgi şəhəri dayısı oğlu Şirvanşaha verdi.¹¹³ Bu məlumata görə, Şirvanşah Axsitan həmin vaxt Şərqi Gürcüstan sərhəddindəki Xalxala qədər Dərbənd Qafqaz dağlarında yerləşən Qəbələ ilə həmsərhəd olan Mavakan, yaxud Muğan da daxil olmaqla böyük əraziyə sahib idi.¹¹⁴ Bu vaxt Bizans imperatorunun qardaşı, III Georginin bibisi oğlu və Axsitanın xalası oğlu Andronik Komnen arvadı və uşaqları ilə Şirvanla Gürcüstan sərhəddində qonaq idi.¹¹⁵ Onlar Axsitanla birlikdə Şirvan-Gürcüstan qoşunun başında duraraq, rusların və qıpçaqların Şirvana basqının dəf olunmasında fəal iştirak etdilər. Gürcü salnaməçisi bu müharibədə Axsitanın və Şirvan qoşununun həlledici rolunun üstündən sükutla keçərək, qələbəni bütövlükdə Georginin və Andronikin igidliyi ilə bağlayır. Həmin hadisələr Xaqaninin I Axsitana həsr olunmuş və onun qələbəsini tərənnüm edən üç mədhiyyəsində də əksini tapmışdır. Həmin şeirlərdə Xaqani Volqadan keçib gələn rus dəniz basqınından danışıraq deyir ki, onlar 73 gəmi ilə Ruinas (Sarı) adasına yaxınlaşıb, lövbər saldılar, sonra Kür çayı ilə üzüyuxarı qalxaraq Ləmbərana gəlib çıxdılar. Eyni vaxtda, qıpçaqlar Dərbəndi ələ keçirdilər və cənubdan irəliləyərək Şəbəran qalasını tutdular.¹¹⁶ Zavallı Axsitan, göründüyü kimi, kömək üçün III Georgiyə müraciət etmişdir. Gürcü-Şirvan qoşunları ilə birlikdə işğalçıları məğlubiyətə uğradaraq Şirvandan qovmuş, donanmalarını isə məhv etmişdilər. Qıpçaqlar da məğlub edildilər. Axsitan Dərbəndi və Şəbəranı geri aldı və onlar yenidən Şirvanşahın torpaqlarına daxil oldular.¹¹⁷ Həmin mədhiyyələrin birində Xaqani deyir:

Böyük xaqanimiz Əbül Müzəffər,
Zəfərçalanların önündə gedər.
Xəzran ordusuna qələbə çalmış,
Boynuna Xizərən kəməndi salmış...
Göylər qılıncına göstərdi mədəd,
Fəth oldu əliylə Şəbəran, Dərbənd.¹¹⁸

Şirvana edilən bu basqın Axsitanın hakimiyyət dövrünün mühüm hadisələrindən biri olub, h.570 (1174/5)-ci ildə baş vermişdir.¹¹⁹ Axsitanın gürcü xanədan evi ilə əlaqələri sonralar da davam etmişdir. Xaqaninin Təbrizdən gürcü hökmdarına göndərdiyi məktubdan aydın olur ki, III Georgi h.573 (1177/8)-cü ilin əvvəlində Şamaxıda Axsitanın sarayında qonaq olmuş, burada dostluq haqqında müqavilə imzalayıb Gürcüstanı

qayıtmışdır.¹²⁰ II Georgi 1184-cü ildə öldükdən sonra Axsitan onun hakimiyyətə keçmiş qızı Tamarla qohumluq və müttəfiqlik münasibətlərini davam etdirirdi. "Kartlis tsxovreba"da yazıldığına görə Tamar birinci əri rus knyazı Georgidən boşandıqdan sonra, təqr. h.582 (1187)-ci ildə onunla [132 - 133] evlənmək istəyənlər arasında "ona dəlicəsinə vurulmuş Şirvanşah Axsitan" da elçi gəlmişdi. Lakin Tamar bu təklifi rədd etdi və tezliklə gənc osetin knyazı David Soslana ərə getdi".¹²¹ Axsitan bu artıq cavan deyildi, ehtimal ki, yaşı 60-ı keçmişdi.

Axsitanın dörd qızı və iki oğlu olmuşdur. Xaqani Axsitanın Gürcüstana səfəri zamanı ona yazdığı məktubda Şirvanşahın körpə oğlu "Məlik Fəxr əd-Dünya və-d-Din oğlu məlik Əbül-Fəth Məhəmməd şah"ın adını çəkir. Xaqani Şirvanın vəliəhdinin tərbiyəçisi və müəllimi olmuşdur. Axsitanın bu oğlu uşaq ikən, h.571 (1176)-ci il şəvval axırlarında Şirvanda ölmüşdü.¹²³ Axsitanın arvadı təqribən h.572 (1176)-cı ilin axırında, yaxud h.573 (1177)-cü ilin əvvəlində bir oğlan da doğmuşdu. Bu, Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasında oğlu Məhəmmədi etibar etdiyi vəliəhd idi. O vaxtlar Mənuçöhr şahzadənin təqribən 11-12, Nizaminin oğlunun isə 14 yaşı H.571 (1176)-ci ildən Təbrizdə yaşayan Xaqani oğlu olması münasibətilə Şamaxıya məktub yazaraq, Axsitanı təbrik etmiş, o isə əvəzində şairə hədiyyələr göndərmişdi.¹²⁴ Hakimiyyətinin ilk on ilində nikahla Dərbənd əmiri və gürcü hökmdarı ilə münasibətlərini qaydaya salan Axsitan səylərini Səlcuqilər və Eldəgəzlərlə yaxınlaşmağa yönəltdi. Şirvanşah öz siyasətində onun taxta oturmasına kömək göstərmiş Eldəgəzlərə arxalanırdı. Atabəy və sultan Qızıl Arslan h.587 (1191)-ci ildə ismaililər tərəfindən öldürüldükdən sonra onun qardaşı uşaqları, Cahan Pəhləvanın oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Bunun nəticəsində ölkə onların arasında aşağıdakı şəkildə bölüşdürüldü: Əbu Bəkr Azərbaycan və Arranı, Özbək Həmədanı idarə etməyə başladılar. Rey, İsfahan və İraqın qalan hissəsi Qutluq İncə Mahmuda və Əmir Əmiran Ömərə çatdı. Sonuncular Naxçıvanda olan Əbu Bəkrə qarşı çıxdılar, lakin məğlubiyyətə uğradılar.¹²⁵ Əmir Əmiran Ömər Şirvana qaçdı. "Burada Şirvanşah (Axsitan) onu qarşılıyaraq ehtiram göstərdi, qızını ona ərə verdi, ona pul, yüzə yaxın at, silah və lazım olan hər şey bağışladı". Bundan sonra Şirvanşah kürəkəni Əmir Əmiran Ömər Əbu Bəkrin üstünə yeridi, lakin onlar Beyləqan yaxınlığında məğlubiyyətə uğradılar və Əbu Bəkr onları Arrandan qovub çıxardı. Bu hadisələrdən sonra təqribən 1192-ci ildə Şirvanşaha və onun ailəsinə bədbəxtlik üz verdi. Gürcü salnaməsi xəbər verir: "Şirvanşah və Əmir Mirman çarəsiz vəziyyətə düşdülər. Belə ki, Şirvan ölkəsi o vaxt Allahın qəzəbinə düşər oldu: yerin silkələnməsindən Şəmaxıya şəhərinin divarları və qalaları uçulub dağıldı. Hər şey məhv oldu, eləcə də, Şirvanşahın arvadı və uşaqları həlak oldular. Onlar bundan xəbər tutduqda ağlayıb başlarına kül sovurdular, ətraflarına baxdıqda Allahdan başqa bir köməkçi və xilaskar görmədilər".¹²⁶

Şamaxını bərk dağdan bu zəlzələdən çoxlu adam, o, cümlədən Şirvanşahın ailəsi, onun arvadı İsmət əd-Din, oğlu və vəliəhdi Mənuçöhr, qızı - Əmir Əmiran Ömər arvadı və digər qızları həlak oldu. Bu fəlakət nəticəsində Axsitandan sonra Şirvanı onun, ehtimal ki, əyalət hakimləri olan qardaşları idarə etməyə başladılar. Ehtimal ki Şirvanın paytaxtı Şamaxı dağıldıqdan sonra Şirvanşah öz igamətgahını Xəzər dənizində rahat liman, yaxşı möhkəmləndirilmiş iki cərgə qala divarları ilə dövrələnmiş şəhər müdafiə istehkamları [133 - 134] sırasında Qız qalası olan Bakıya köçürmüşdü. Xaqaninin Şirvanşah Axsitanı mədh edən məşhur qəsidəsində Bakının əhəmiyyəti qeyd edilir.

Bakı duasını unutmaz bir an,

Olub sayəsində Bəstam, Xavəran.¹²⁷

Xaqani Bakıdan yenilməz qala, Şərqin mühüm şəhərlərindən biri kimi danışaraq, onu Xorasanın çox yaxşı möhkəmləndirilmiş şəhəri Bəstanla müqayisə edir. Şirvanşahın igamətgahının Abşerondakı Bakıya köçürülməsi ilə əlaqədar burada XII əsrin sonlarından müdafiə qalaları və bürcləri tikilməyə başladı.

Şirvanın paytaxtı Şamaxı dağıldıqdan və Əbu Bəkr ilə müharibədə məğlub edildikdən sonra Şirvanşah Axsitan və Əmir Əmiran Ömər III Georginin qızı hökmdar Tamardan yardım istəmək məqsədilə Tiflisə gəldilər. Gürcü mənbəyinə görə, Şirvanşah Tamarın azyaşlı qızı Rusdanı Eldəgəz Əmir Əmiran Ömərə almaq üçün elçilik etmiş, lakin rədd cavabı almışdı. Lakin Tamar Eldəgəzi və qohumu Axsitanı yaxşı qarşılamaş, onlara hörmət göstərmiş və Əbu Bəkrə qarşı birgə mübarizə aparmaq təklifləri ilə razılaşmışdı. "Bu vaxt hökmdar Tamarın bütün vəzirləri və sərkərdələri onun hüzuruna yığıldı, Şirvanşah da zahir oldu. Onlar düşməni qarşılamaq qərarına gəldilər, buna görə də qoşun yığmaq üçün bütün vilayətlərə (əmr) göndərdilər".¹²⁸ Arran qoşunlarının bir dəstəsi də Şirvanşaha və onun döyüşçülərinə qoşuldu. Bir türkmən dəstəsi də toplanıb onun sərəncamına gəldi. Birləşmiş Şirvan-gürcü qoşunları Şəmkir vilayətinə daxil oldular və 1195-ci il iyulun 1-də Şəmkir şəhərinin hündəvərində baş verən vuruşmada Əbu Bəkrin qoşunları məğlubiyyətə uğradıldı, o özü isə çətinliklə yaxasını qurtarıb Beyləqana qaçdı. Şəhərişi şəmkirilər gəlib şəhərin açarını təqdim etdilər. Müttəfiq qoşunlar Atabəylə müharibəni davam etdirərək, Arran və Azərbaycanın bir sıra şəhər və qalalarını tutdular, habelə çoxlu qənimət və əsir götürdülər. Bu hadisələrdən sonra Axsitan öz qoşunları ilə Şirvana qayıtdı. Əmir Əmiran Ömər isə Gəncəyə DAXİL oldu, lakin 22 gündən sonra öldü.¹²⁹

Axsitanın ömrünün sonunadək, görünür, başqa əhəmiyyətli hadisə olmamışdır. Axsitan uzun ömür sürmüşdür. Axsitanın otuz yeddi illik hökmranlığı dövründə apardığı daxili və xarici siyasət, ölkədə dövlətin mərkəzləşdirilməsinin gücləndirilməsi nəticəsində Şirvanşahlar dövlətinin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının

inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır. XII əsrdə Şirvanın sosial və mənəvi həyatının dirçəlməsi cəmiyyətin bütün əvvəlki inkişafından doğan tarixi qanunauyğunluğun nəticəsi idi. Alim, filosof və şairlərə hamilik edən Axsitanın hakimiyyəti dövründə poeziya yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Atası III Mənuçöhrün vaxtında olduğu kimi, Şirvanşahın sarayında Azərbaycan şeir məktəbini yaradan bütöv bir görkəmli şairlər dəstəsi toplaşmışdı. Onların arasında bir sıra gözəl əsərlər yaratmış Xaqani öz istedadı ilə seçilirdi. Həmin dövrdə başqa bir dahi şair-1188-ci ildə Axsitanın sifarişlə "Leyli və Məcnun" poemasını yazmış Nizami bütün Yaxın Şərqdə şöhrət qazanmışdı.¹³⁰ III Mənuçöhrün və onun oğlu Axsitanın hakimiyyəti dövründə ərəb mənşəli Şirvanşahlar sülaləsində Sasani ənənələri xeyli güclənir, iranlaşma Şirvanşahlar dövləti hökmdarlarına və saray əyanlarının mədəni həyatının bütün sahələrinə sirayət edirdi. [134 - 135]

ŞİRVANŞAH ŞAHƏNŞAH

Şamaxıda zəlzələ¹³¹ vaxtı I Axsitanın arvadı və uşaqları həlak olduğundan Şirvanşahın özü təqribən 1197/7-ildə öldükdə varisi qalmadığı üçün taxta onun qardaşı I Şahənşah ibn III Mənuçöhr çıxdı. Bu Şirvanşahın hakimiyyəti dövründə onun adından zərb edilmiş sikkələrdən başqa bir abidə qalmamışdır. Şamaxı rayonundakı Altağac kəndindən iki dəfinə tapılmışdır: bir hissəsi Ermitajda saxlanılan¹³² birinci dəfinə XII-XIII əsrlərə aid 346 sikkədən və 8 bilərzikdən, yarıdan çox hissəsi Bakıda Azərbaycan³¹¹ tarixi muzeyində saxlanılan¹³³ ikinci dəfinə isə 100 sikkədən ibarətdir. Bu iki dəfinədə Şirvanşah Şahənşahın adından zərb edilmiş azacıq gümüş qarışığı olan mis sikkələr də aşkar olunmuşdur. Üz tərəfində dini rəmz və xəlifə ən-Nasir-lidin - Allahın adı, habelə Qurandan parçalar (9,33 və 61,9-cu surələr), əks tərəfində isə "Məhəmməd rəsulillah, əl-məlik əl-müəzzəm, Şahənşah, ibn Mənuçöhr Şirvanşah" sözləri həkk olunmuşdur.¹³⁴ Sikkələrin kəsildiyi tarix xəlifə ən-Nasirin hakimiyyət dövrü ilə h.575-622 (1180-1225) illə müəyyənləşdirilir. Ermitajda 7675-ci nömrəsi ilə saxlanılan sikkələrin birinin üz tərəfində "Əl-məlik əl-müəzzəm Şahənşah ibn Mənuçöhr Şirvanşah" sözləri vardır. Sikkənin qırıqlarında "beş yüz doxsan yeddi" tarixi oxunur (h.597/1201-ci il). Əks tərəfində isə müsəlman dini rəmzi və xəlifə ən-Nasirin adı həkk olunmuşdur.¹³⁵ Şahənşah, ehtimal ki, 4 il -1196-17-ci ilə (şərti olaraq, I Axsitanın öldüyü il) Şahənşahın qardaşı oğlu II Əfridinun oğlu III Fəribürzün hakimiyyətə keçdiyini 1200/1-ci il arasında hakimiyyət sürmüşdür. Şirvanşah Şahənşah III Mənuçöhrün oğlu və I Axsitanın qardaşı idi. Ehtimal ki, Axsitanı ölümündən sonra Şirvanşah taxtında I Axsitanın digər qardaşı I Fərruxzad ibn III Mənuçöhrün nəslə möhkəmlənənə qədər hakimiyyət uğrunda daxili çəkişmələr getmişdir.¹³⁶ I Axsitanın bilavasitə varisi Şahənşah idi. Belə ki, Y. A. Paxamov I Axsitan və Şahənşahın sikkələrinin kimyəvi təhlili əsasında Şahənşahın hakimiyyətə başlaması ilə I Axsitanın hökmrənliyinin sonunun vaxt etibarilə yaxın olduğu qənaətinə gəlmişdir.¹³⁷ Şahənşahın sikkələrində yalnız xəlifə ən-Nasirin adı vardır. "Məlik əl-müəzzəm" ləqəbi və Şirvanşah titulu Şirvanşahın XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəllərində müstəqil olduğunu göstərir. Şahənşahın hökmrənliyi uzun sürməmiş və özündən sonra sikkələrdən başqa heç bir abidəsi qalmamışdır. O, I Axsitanın Şirvanşah taxtına göz tikən, ehtimal ki, artıq ahıl yaşlarında olan qardaşlarının taxtda bir-birini tez-tez əvəz etdikləri hərə-mərcək dövründə yaşamışdır.¹³⁸ I Axsitanın ölümündən keçən qısa müddət - təqribən 8 il ərzində Şahənşah, Fəribürz və Fərruxzad hökmrənlik etmiş, bundan sonra hakimiyyət atadan oğula keçməyə başlamışdır. Ehtimal ki, D. Kuymcan kimi, Z. M. Bünyadov da ölkənin feodal pərakəndəliyi şəraitində qısa müddət ərzində - 1196/7-ci ildən 1204-cü ilədək Şirvanın ayrı-ayrı şəhər və vilayətlərində - Şamaxıda, Dərbənddə, yaxud Bakıda, Şəki və Qəbələdə¹³⁹ Axsitanın qardaşları Şahənşah, Fərruxzad qardaşı oğlu II Fəribürzün eyni vaxtda hakimiyyət sürə bilməsinə dair mülahizələrində haqlıdır. [135 - 136]

II FƏRİBÜRZ İBN II ƏFRİDUN

II Fəribürz ibn II Əfridinun hakimiyyət dövründən Dorna məlum olmayan bu Şirvanşahın mövcudluğunu qəti təsdiq edən sikkələr qalmışdır. Sikkənin üz tərəfində ənənəvi dini rəmz və xəlifə ən-Nasir-lidin Allahın [h.575-622 (1180-1225)-ci illər] adı, əks tərəfində isə "əl-məlik, əl-adil Cəlal əd-Dünya və-d-Din Fəribürz ibn Əfridin ibn Mənuçöhr, Şirvanşah" sözləri həkk olunmuşdur. Şirvanşahın adında sülalənin ən görkəmli nümayəndələrindən sayılan, sonralar tarixçilərin adına "böyük" təşbehi qoşduqları III Mənuçöhrün nəslindən olmasının qeyd edilməsi nəzərə çarpır. Mənuçöhrün ölümündən sonra gələn bütün Şirvanşahlar öz sikkələrində onun nəslindən olduqlarını göstərməyə başlamışlar. II Fəribürzün sikkələrində dəbdəbəli əl-adil, Cəlal əd-Dünya və-d-Din ləqəblərinin və Şirvanşah titulunun peyda olması sonuncu səlcuq sultanları ilə Eldəgəzlər arasında müharibələr getdiyini XII əsrin 90-cı illərində Şirvanşahın müstəqil olduğunu göstərir.¹⁴⁰ XII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda yeni güclü Eldəgəz Atabəyləri sülaləsi bərqərar oldu. Qızıl Arslanla [h.582-587 (1187-1191)-ci illər] mübarizə aparan sonuncu səlcuq hökmdarı III Toğrul [h.571-590 (1176-1194)-ci illər] 1194-cü ildə Xarəzşah Təkişlə [h.567-596 (1172-1200)-ci illər] vuruşmada öldürüldü. Eldəgəz Qızıl Arslan h.587 (1191)-ci ildə ismaililər tərəfindən öldürüldükdən sonra onun qardaşı oğlanları arasında ara müharibələri başladı. Bu müharibələrdə səlcuqilər və Eldəgəzlərlə mübarizə aparan gürcü hökmdarları da iştirak edirdi. Görünür, Şirvanşahlar bu dövrdə xarici siyasi hadisələrdən və qohumluq münasibətlərində olduqları gürcü hökmdarları ilə ittifaqdan istifadə edərək istər səlcuq sultanlarının, istərsə də Eldəgəzlərin vassalı olmaqdan

boyun qaçırdılar. Ona görə II Fəribürz ibn II Əfridunun sikkələrində səlcuq sultanının rast gəlinmir və Şirvanşahın ləqəb və titulları sadalanır. O, Şahənşahdan sonra - h.587 (1200/1)-ci ildən 600 (1204)-cü ilə hökmranlıq etmişdir. Ondan sonra əmisi I Fərruxzad və onun oğlu I Gərşəsb hakimiyyət sürmüşlər. Şirvanşahlar arasında II Fəribürzün övladlarına rast gəlinmir.

I FƏRRUXZAD İBN III MƏNUÇÖHR

I Axsitanın qardaşı oğlu II Fəribürz ibn II Əfridundan sonra, qardaşı, III Mənuçöhrün dördüncü oğlu Fərruxzad hakimiyyətə keçmişdir.

İndiyədək Fərruxzadın sikkəsi tapılmamışdır. Görünür, o, çox qısa müddət, ehtimal ki, bir ilə yaxın hakimiyyət sürmüşdür. I Fərruxzadın adı onun öz şəcərəsini göstərən oğul və nəvələrinin sikkələrindəki kitabələrdə,¹⁴² habelə epigrafiq abidələrdə - Mərdəkan kəndindəki, dairəvi qalada oxunur: "...Gərşəsb ibn fərruxzad ibn Mənuçöhr..." Kitabədə tarix göstərilmişdir: mərdad ayı, altı yüzüncü il (avqust, 1204-cü il). Görünür, Fərruxzad qoca vaxtında, çox az, ehtimal ki, XIII əsrin əvvəlində hakimiyyətdə olmuş və onun hakimiyyəti h.600 (1204)-cü ildən gec olmayaraq başa çatmışdır. Fərruxzadın adı Pirsaatçay xanegahının giriş portalındakı kitabədə də çəkilir: "... [III] Fəribürz ibn Gərşəsb ibn Fərruxzad ibn Mənuçöhr..."¹⁴³ Onun adı Dornun cədvəlində də var, lakin hakimiyyət illəri düzgün deyil. [136 - 137]

I GƏRŞƏSB İBN FƏRRUXZAD

I Fərruxzad ibn Mənuçöhrün qısamüddətli hökmranlığından sonra hakimiyyətə onun oğlu Gərşəsb ibn Fərruxzad keçmişdir. Onun adından kəsilmiş bir neçə variantlı, lakin eyni məzmunlu aşağı ətərlə xeyli, əsasən mis sikkələr qalmışdır. Üz tərəfində həmişəki kimi dini rəmz və möminlərin hökmdarı xəlifə ən-Nasir-lidin Allahın [h.575-622 (1180-1225)-ci illər] adı durur. Əks tərəfində eyni dini rəmz təkrar olunmuş, onun altında isə "əl-məlik əl-müəzzəm Gərşəsb ibn Fərruxzad, ibn Mənuçöhr, şirvanşah" sözləri həkk edilmişdir. Gərşəsb ibn adı ilə kəsilmiş külli miqdarda sikkənin hamısında xəlifə ən-Nasirin adı çəkilir. Lakin Gərşəsb ibn oğlu və anası III Fəribürz də həmin xəlifənin hakimiyyətinin sonlarına doğru onun adı ilə sikkə zərb etdirmişdir.¹⁴⁴ Gərşəsb ibn sikkələri üzərindəki "əl-məlik əl müəzzəm" ləqəbləri və Şirvanşah titullu Şirvanşahlar dövlətinin ən yüksək inkişaf dövründə onun müstəqil hakimiyyət sürdüyünü göstərir. Gərşəsb ibn adını Kür və Araz çayları arasında yerləşən və Xəzər dənizinin sahillərinə qədər uzanan Güştəsb (Güştəsf) vilayətinin adı ilə bağlayırlar.¹⁴⁵ Yəqin ki adının ən düzgün yazılışı sikkələrində və abidələrindəki kitabələrdə rast gəlinməyi kimi Gərşəsb yaxud Gərşəspdir. Gərşəsb Şirvanşahların çox güman ki, qohum olduqları deyiləmi Kakuyilər sülaləsi hökmdarları arasında məlumdur.¹⁴⁶ Şirvanda Güştəsb vilayətinin və şəhərinin adına XIII əsrdən əvvəlki mənbələrdə rast gəlinmir. Ola bilər ki, onun kökü Gərşəsb adındandır. Belə ki Gərşəsb Şirvanşah olana qədər, atası Fərruxzad ibn Mənuçöhr zamanında bu yerin hakimi olmuşdu. Gərşəsb ibn törəyən Güştəsb ad İranın əsətiri hökmdarının adı ilə bağlı xalq etimologizasiyasına məruz qalmışdır.¹⁴⁷ Mərdəkan kəndindəki dairəvi qalanın kitabəsinə görə Gərşəsb h.600 (1204)-cü ildə hakimiyyətə başlamışdır. Kitabədə deyilir:

I. "Bu qala həqiqətən uca, müdrik, ədalətli, (Allahın) himayə etdiyi müzəffər, qalib, dinin döyüşçüsü, dünyanın, dinin... və müsəlmanların əzəməti, dinin qoruyucusu Gərşəsb ibn Fərruxzad ibn Mənuçöhrün zamanında tikilmişdir".

II. "Sahibi... sipahsalar (sərkərdə) möhtərəm, müdrik (Allahın) himayə etdiyi, hörmətli, dövlətin və dinin ulduzu... İshaq ibn Kakuyidir. Allah onun qüdrətini əbədi etsin! Tarix, mərdad ayı, altıyüzüncü il (h.600 (avqust, 1204)*. [137 - 138]

Qalanın cənub-qərb tərəfində, qapıdan soldakı kitabədə deyilir: " Memar Əbd ül-Məcid ibn Məsud".¹⁴⁸ Kitabədə adı çəkilən sipahsalar - qalanı tikdirmiş sərkərdə, ehtimal ki, aralarından Şirvanşahların vəzirlərinin çıxdığı adlı-sanlı deyilən nəslə Kakuyinlərin nümayəndələrindən olmuşdur. Bu kitabədə Gərşəsb ibn hakimiyyəti dövründə gürcülərin ölkəyə tez-tez basqınları ilə əlaqədar olaraq XII əsrin sonlarından Şirvanşahların iqamətgahı Bakıya keçirildikdən sonra Abşeronda və Şirvanın digər yerlərində istehkamlar tikildiyi göstərilir. Gərşəsb ibn hakimiyyəti dövründə XIII əsrin 20-ci illərində şəhər həyatı, sənətkarlıq, ticarət və tikinti inkişaf edir. Lakin 1220-ci ildən başlayaraq Şirvan və bütün Yaxın Şərqi üstünü yadelli işğalçıların - monqolların

*.Bəzi müəlliflərin əsərlərində (L. S. Brttanistski i B. V. BVeymarn İskustvo Azerbaycana, M., 1976, c.61; L. S. Brttanistskiy.Zodçestvo Azerbaycana XII-XV BB. M., 1966, c.78) Mərdəkan dairəvi qalasında göstərilən 600-cü il tarixi bizim tarixə Yəzdigirdin təqviminə əsasən keçirilərək 1232-ci il verilir. Bu səhv kitabədə Sasanilər dövründə İranda həmin təqvimə əsasən olunmuş "mordad" ayının (avqust müvafiqdir) göstərilməsi nəticəsində baş vermişdir. Abşeronda İrandilli tatlar yaşadığından "mordad" ayının adı ilə ənənə uzrə burada qala bilərdi. Lakin bu abidədəki 600-cü il hicri təqvimlə verildiyindən bizim tarixə çevrildikdə 1204-cü ilə müvafiq gəlir. Bunu göstərilən müəlliflərin diqqət yetirmədikləri numizmatik dəlillər də təsdiq edir. Gərşəsb ibn Fərruxzad adına kəsilmiş sikkələr h.572-622 (1180-1225)-ci illərə - xəlifə el-Nasirin hakimiyyəti dövrünə aiddir. Lakin həmin xəlifənin hökmranlığının sonlarına doğru h.622 (1225) ci ildə Gərşəsb ibn oğlu və varisi III Fəribürz də öz sikkəsinin kəsdirmişdir. Beləliklə Gərşəsb ibn adı olan kitabə 1232-ci ilə aid edilə bilməz, çünki həmin vaxt onun oğlu III Fəribürz hakimiyyətdə idi. Ələsgərzadə, eləcə də Y. A. Paxomov və B. V. Sisoj tamamilə haqlı olaraq 600-cü ili bizim tarixə 1204-cü il kimi çevirmişlər. Buna görə də, Mərdəkan dairəvi qalasında tarixi 1204-cü ilin avqustu hesab edirik.

soxulmaq təhlükəsi aldı. Monqol yürüşlərinin müasiri olan İbn əl-Əsir bu basqının dəhşətlərindən sarsılaraq yazırdı: "...gecə-gündüz buna bənzər böyük hadisə və böyük bədbəxtlik görməmişdi. Bu bədbəxtlik bütün insanlara, xüsusilə müsəlmanlara üz verdi. Kim Allah adəmi yaradandan bu günə qədər dünyanın belə müsibətə düşər olmadığını desə haqlı olar, çünki salnamələrdə buna oxşar, yaxud yaxın heç bir şey yoxdur".¹⁴⁹ Monqollar Azərbaycan və Şirvan ərazisində ilk dəfə h.617 (1220/1)-ci ildə I Gərşəsb ibn I Fərruxzadənin hakimiyyəti dövründə zahir oldular. Cəbə noyonun və Sabutay Bahadurun başçılığı ilə otuz minlik monqol ordusu 1221-ci ildə gürcü qoşunlarının məğlub edib qışı Muğanda qışladı,¹⁵⁰ sonra isə Ərdəbilə qayıtdı, şəhəri dağıdaraq zəbt etdi. Bundan sonra monqollar üçüncü dəfə Təbrizə yaxınlaşdılar. Şəhərin əhalisi pul və parça verməklə xilas oldular. Monqollar Sərab şəhərini dağıtdıqdan sonra h.618 (1221)-ci ilin ramazan ayında Beyləqana gəldilər, onu mühasirəyə alaraq tutdular, demək olar ki bütün əhalini qılıncdan keçirdilər və əmlaklarını qarət etdilər. Daha sonra onlar Arranın paytaxtı Gəncəni mühasirəyə alaraq, əhalidən pul və bahalı parçalar tələb etdilər. Çoxlu fidiyə alan monqollar Gəncədən əl çəkib Gürcüstana soxuldular.¹⁵¹ Bu vaxt oranın hökmdarı Tamarın oğlu IV Georgi Laşa idi. Monqollar gürcü qoşunlarını darmadağın edib, ölkəni taladıqdan sonra tezliklə Gürcüstani tərk edərək Şirvana qayıtdılar. Şamaxını mühasirəyə alıb ələ keçirdilər, onu dağıdaraq əhalisini qırdılar. İbn əl-Əsir (1160-1234) monqolların şəhəri almasının və onun sakinlərinin qəhrəmanlıqla müdafiə olunmasının təfərrüatını xəbər verir "...tatarlar nərdivanlarla şəhərin divarlarına çıxdılar, başqalarının sözlərinə görə isə onlar dəvə, inək, davar və s. yığdılar, habelə, həm özlərindən, həm düşmən tərəfdən öldürülənləri bir-birinin üstünə qalayaraq, tən bənzər bir şey düzəltdilər, onun üstünə çıxaraq, şəhər üzərində hakim mövqə qazandılar və şəhər əhalisi ilə döyüşə girdilər. Şəhər sakinləri üç gün ərzində ən ağır vuruşmaya tab gətirdilər və nəhayət, bir dəfə az qala məğlub olduqda öz-özlərinə dedilər: "Onsuzda qılıncdan xilas ola bilməyəcəyik, elə isə yaxşısı budur, möhkəm dayanıb, heç olmasa, şərəflə ölək".¹⁵² Onlar həmin gecəni möhkəm durdular. Meyitlər qoxumağa və dağılmağa başladığından tatarla şəhərə yenidən həmlə etdilər. Şamaxı alınaraq qarət edildi və [138 - 139] əhalisinin çoxu qırıldı. Ə. Ə. Əlizadə yazır: "...Şirvanşah Şamaxının müdafiəsində və monqollarla vuruşmada iştirak etmirdi. Yəqin ki Şamaxı mühasirəyə alınarkən o, şəhərdə deyildi. Düşünmək olardı ki, monqollar yaxınlaşarkən Şirvanşah paytaxtı taleyin ümidinə buraxaraq əlçatmaz qalalara çəkilmişdi". Ə. Ə. Əlizadənin bu fikri həqiqətə uyğun deyil. Şirvanşah Şamaxını tərk edə bilməzdi. Belə ki, təqribən 1192-ci ildə Şamaxı zəlzələdən dağıldıqdan sonra Axsitan öz iqamətgahını Bakıya köçürmüşdü.¹⁵³ Monqollar şəhəri mühasirəyə alarkən Şirvanşah Gərşəsb orada idi.

Ərəb müəlliflərinin məlumatına görə, əhali inadlı müqavimət göstərdiyindən monqollar Bakını uzun müddət ala bilməmişdilər, Yalnız bütün ölkə işğal edildikdən sonra şəhər təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. İbn əl-Əsir yazır. "Monqollar Azərbaycan və Arranı dağıtdıqdan sonra Dərbəndə - Şirvana yollandılar və onların hökmdarının yaşadığı qala istisna olmaqla onun şəhərini ələ keçirdilər".¹⁵⁴ Daha sonrakı dövrün müəllifi Bakıvi (1403-cü ildə yazmışdır) Bakıdakı iki möhkəmləndirilmiş qaladan bəhs edir: "Onlardan böyüyü dənizin yaxınlığındadır. Dənizin dalğaları onun divarlarını döyəcləyir. Bu, tatarların (monqolların - S. A.) bilmədikləri qala idi".¹⁵⁵ Monqollar Şamaxını tutub qarət etdikdən sonra Dərbənd keçidindən keçib Monqolustana qayıtmaq üçün Dərbəndə yönəldilər. Lakin Dərbənd son dərəcə möhkəmləndiyindən onlar buna müvəffəq ola bilmədilər. Onda sərkərdələri hiyləyə əl atdılar. Onlar Şirvanşah Gərşəsbə müraciyyət edərək, sülh sazişi bağlamaq üçün elçi göndərməyi təklif etdilər. Şirvanşah monqollara inanıb, Cəbə və Sabutayın ordugahına əyan göndərdi. Monqollar onların birini öldürüb, qalanlarını ölümlə hədələyərək Dərbəndin yanından keçən dağ yolunu göstərməyi tələb etdilər. Onlar yolu göstərdilər.¹⁵⁶ Təsvir edilən hadisə-müasiri və şahidi olan Kirakas I Qandzaketsiyə görə monqollar "Dərbənd qapısından keçib öz ölkələrinə qayıtmaq istəyirdilər. Lakin Dərbənddəki müsəlman qoşunları onları buraxmadı. Onda monqollar uçurumları ağac və daşlarla, öz əmlakları, atlar və hərbi sursatla dolduraraq, Qafqaz dağlarının keçilməz yerlərindən aşib öz ölkələrinə döndülər".¹⁵⁷ 1222-ci ildə monqollar alan, ləkz və digər xalqların ölkələrinə yönəldilər, onları darmadağın etdilər, sonra qıpçaq çölünə keçərək onu tutdular və qıpçaqları oradan qovdular. Qıpçaqlar dağlara səpələndi, bəziləri rusların ölkəsinə getdi, əksəriyyəti isə Dərbəndə yollandı.¹⁵⁸ Fəciəli hadisələrlə dolu olan bu ağır zamanda, monqol qoşunları Şirvandan, Arrandan, Gürcüstandan və Zaqafqaziyanın digər ölkələrindən çıxıb getdikdən sonra 1222-ci ildə, həmin ölkələrin vaxtilə çiçəklənən şəhərlərinin, digər yaşayış yerlərinin dağıdılaraq talan edildiyi, əhalisinin qırıldığı bir vaxtda yerli feodallar və hakimlər qorxunc düşməne - monqollara, habelə onlara yenidən hücum edə biləcək başqa yadelli işğalçılara qarşı ittifaq yaratmaq üçün tədbirlər görürdülər. Gürcü salnaməsi gürcü hökmdarı IV Georgi Laşanın bacısı Rusudana ilə Şirvanşahın kəbin-kəsmə və toy mərasimində iştirak etmək üçün 1222-ci ildə Şirvan-şahın iqamətgahı və Şirvanın ikinci paytaxtı olan Baqavana - Bakıya gəldiyini xəbər verir. Lakin Georgi burada xəstələnib 1222-ci il yanvarın 18-də öldüyündən toy baş tutmadı. Rusudananın Gürcüstana qayıtdı və həmin il hökmdar elan olundu.¹⁵⁹ Bu vaxt Rusudananın yaşı 32-yə yaxın idi, bir neçə dəfə ərə getmişdi [139 - 140] və iki uşağı vardı. Mənbədə Şirvanşahın adı çəkilmir. Ola bilər ki, Rusudana ya I Gərşəsbın oğlu III Fəribürzə, ya da Şirvanşah Gərşəsbın özünə ərə getməli idi.

Monqollar Şirvandan gedəndən sonra darmadağın edilmiş qıpçaqlar toplaşaraq Dərbəndə yollandılar. Bu vaxt oranın hakimi İbn əl-Əsirin Şirvanşah adlandırdığı Rəşid idi.¹⁶⁰ Yaqut Həməvinin verdiyi məlumata

görə Şirvanın paytaxtı Şamaxının hakimi “Dərbənd əmirinin qardaşı – Şirvanşah” idi.¹⁶¹ XI əsr mənbələri yerli Haşimilər sülaləsindən olan əmirlər tərəfindən idarə olunan bu müstəqil şəhər-dövlətə sahiblik iddialarından əl çəkməyən Şirvanşahların Dərbəndi zəbt etdiklərini xəbər verirlər. Mənbələr və numizmatik dəlillər XI əsrin üçüncü rübündə Dərbəndin Şirvanşahlar dövlətinin tərkibinə daxil edildiyini təsdiqləyirlər. XII əsrin əvvəllərində Dərbəndi öz müstəqilliklərini yüz ilə yaxın qoruyub saxlamış yerli ərəb nəslindən olan Suləmi əmirləri idarə edirdilər. Şirvanşahların Dərbəndi ələ keçirmək üçün göstərdikləri bir neçə cəhd uğursuzluqla qurtarmışdı.¹⁶² Dərbənd əmirliyinə yalnız 1239-cu ildə Dərbənd və bütün ölkə monqollar tərəfindən istila edildikdən sonra son qoyuldu. İbn əl-Əsirin adını çəkdiyi Şirvanşah Rəşid görünür Şirvanşahlar sülaləsinə mənsub Dərbənd maliki olmuşdur. Yuxarıda göstəriləyi kimi, Axsitan Dərbənd əmiri Müzəffər ibn Məhəmmədin qızına və Bəybars ibn Müzəffərin bacısına evlənmişdi. Ehtimal ki, Rəşid və Dərbənd əmiri ilə qohumluqdan dolayı I Gərşəsbın qardaşı olmuşdur.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, qıpçaqlar Dərbəndə yaxınlaşarkən onun hakimi Şirvanşah Gərşəsbın qardaşı Rəşid idi. Qıpçaqlar ona aşağıdakı sözlərlə müraciət etdilər: "Tatarlar ölkəmizi tutub, əmlakımızı qarət etmişlər, Biz sənin ölkəndə yaşamağa gəlmişik. Biz sənın qulunuq, sənın üçün vilayətlər fəth edəcəyik və sən bizim sultanımızsan". Lakin Rəşid razılıq vermədi və onların xahişini rədd etdi. Qıpçaqlar həmin xahişlə yenidən onun yanına elçi göndərdilər. Onların müsəlman olan başçılarından biri tərəfindən Dərbəndi hiylə yolu ilə tutmaq niyyətində olan qıpçaqların məkrindən xəbərdar edilən Rəşid həmin başçıya qoşun və silah verməyə razı oldu. Bu başçı qıpçaqların üzərinə yeridi, bir neçə dəfə hücum edərək onların bir hissəsini qırdı və qarət etdi. Lakin qıpçaqlar hiylə ilə Rəşidi aldadıb Dərbəndə girdilər, onu həbs edib bütün ölkəni ələ keçirmək istədilər. Lakin Rəşid qalanın gizli qapısından Şirvana qaçdı. Qıpçaqlar qaladakı bütün silahları və Rəşidin əmlakını götürüb Dərbəndi tərk etdilər, sonra isə vaxtilə gürcüləri əlində olan Qəbələyə tərəf yönəldilər və onu mühasirəyə aldılar-Bundan xəbər tutan Rəşid Dərbəndə qayıtdı, qalanı ələ keçirərək orada qalmış bütün qıpçaqları qırdı. Bütün Qəbələ vilayətini qarət edən qıpçaqlar Gəncəyə doğru hərəkət edərək orda yerləşdilər. Gürcülərlə döyüşdə məğlubiyyətə uğrayan və onlara qarşı üsyan qaldıran yerli Gəncə əhalisindən qorxuya düşən qıpçaqlar Şirvan istiqamətində hərəkət edərək, sonra ləklər ölkəsinə əhalisi gürcü, ləzgi və digər xalqlarla birləşərək qıpçaqları darmadağın etdi, bir hissəsini qırdı, bir hissəsini isə əsir aldı. İbn əl-Əsirin sözlərinə görə "qıpçaq əsiri (məmlük) Dərbənd-Şirvanda ucuz qiymətə satılırdı". Monqollar Beyləqanı dağıdaraq qarət etdikdən və qıpçaqlar ölkəsinə getdikdən sonra şəhərin canını qurtara bilməmiş sakinləri geri qayıtdılar və şəhərin divarlarını yenidən bərpa etdilər. Lakin bu vaxt, h.619-cu ilin səfər ayında (fevral, 1222) Beyləqan gürcülərin hücumlarına məruz qaldı. Şəhəri tutarkən adətən, əhalidən müəyyən məbləğdə pul alıb gedən gürcülər [140 - 141] bu dəfə əhalinin üstünə düşərək "tatarların özlərinə etdikləri qətl-qərar onların başına gətirdilər".¹⁶³ Bu dövrdə çiçəklənən şəhər və kəndləri viran qoyan, əhalisini qırıp çatan monqolların hücumları ilə əlaqədar Şirvanın, Qafqazın və bütünlükdə Yaxın Şərq ölkələrinin ağır siyasi vəziyyəti, gürcülərin və digər yadelli işğalçıların Şirvana təcavüzkar basqınları, eləcə də Xarəzmşahın hücum təhlükəsi Şirvanşahlar dövlətinin zəifləməsinə səbəb oldu. Gürcülərin Şirvana arasıkəsilməz təcavüzkar basqınlarının qarşısını almaq üçün Şirvanşah Gərşəsb "oğlu Cəlal əd-Din Sultansahı (girov kimi) gürcülərə verdi. Gürcülər isə onu Tamarın qızı hökmdar Rusudana ilə evləndirmək məqsədilə xaç suyuna saldılar".¹⁶⁴ 1225-ci ildə Şirvanı və bütün Zaqafqazıyanı Xarəzmşah Cəlal əd-Din Məngburninin hücum təhlükəsi təhdid etdiyi bir zamanda Şirvanşahlar dövlətinin daxilində Şirvanşah Gərşəsbın hakimiyyətindən böyük narazılıqlarla bağlı hadisələr baş verdi. Şirvanşahın oğlu Fəribürzün başçılığı ilə qalxan üsyan nəticəsində Gərşəsb taxtdan salındı və onun yerinə oğlu keçdi. İbn əl-Əsir yazır: "H.622 (1225)-ci ildə Şirvanşaha qarşı onun oğlu üsyan qaldırdı, onu məhrum etdi və ölkədən qovdu, özü şahlıq etməyə başladı. səbəb bu idi ki, Şirvanşah iyğənc həyat tərzi keçirirdi, çox və ədalətsiz adam idi. O, [tez-tez] təbəələrinin var-dövlətinə və mülklərinə əl uzadır, həmçinin, deyirlər ki, hətta qadınlar və oğlan uşaqlarının namusuna təcavüz edirdi. Onun xalqa ümidi çoxalmışdı və ona görə də qoşunun bir hissəsi onun oğlu ilə əlbir olaraq, atasını ölkədən qovdu".¹⁶⁵ Beləliklə, Şirvanşah I Gərşəsbın hökmranlığı h.622(1225)-ci ildə sona çatdı.

III FƏRİBÜRZ İBN I GƏRŞƏSB

I Gərşəsb h.622 (1225)-ci ildə taxtdan salınandan sonra elə hər il Şirvanın hakimi onun oğlu III Fəribürz oldu. O, xoş əxlaqi qoşununun və rəiyyətinin məhəbbətini qazandı. Lakin Fəribürz hakimiyyəti dövründə gürcülərin basqınları, sonra isə Xarəzmşahın hücumu kimi kədərli hadisələr baş vermişdir. Gərşəsb devrildikdən sonra Fəribürz ona aşağıdakı məzmununda məktub göndərmişdi. "Mən səni qalaların birində saxlamaq, səni və sənın yanında saxlamağı arzu etdiyini bütün şəxslərə bol təminat təyin etmək istəyirdim. Lakin sənın nalayiq hərəkətlərin, ölkənin əhalisinə qarşı ədalətsizliyini və onların sənə bəslədiyi nifrət məni sənınlə rəftar etdiyim kimi davranmağa vadar etdi". Bundan sonra Gərşəsb kömək istəmək üçün gürcülərin yanına getdi. Bu vaxt Gürcüstanda hökmranlıq edən Rusudana ona yardım göstərdi. Hakimiyyəti özünə qaytarmaq uğurunda oğlu ilə müharibə aparmaq üçün onu ordu ilə təchiz etdi. Gərşəsb qalib gələrsə, ölkəsinin yarısını gürcülərə verməyi vəd etdi. O, böyük gürcü ordusu ilə hərəkət edərək Şirvan (ehtimal ki, Şamaxı) şəhərinə yaxınlaşdı. Bu arada

Fəribürz öz sərkərdələrini toplayaraq vəziyyəti onlara izah etdi və dedi: "Ola bilsin ki, bizi mühasirəyə alan gürcülər qalib gəlsinlər və o zaman atam heç birimizi sağ qoymayacaqdır, gürcülər isə ölkənin yarısını, bəlkə də hamısını tutacaqlar. Bu isə dəhşətli olacaqdır. Biz onlara qarşı bir dəstə ilə çıxmalı və onları birinci olaraq qarşılmalıyıq. Əgər biz qələbə qazansaq, Allaha çox şükür, onlar qalib gəlsələr, [141 - 142] o zaman (xilas yolu) mühasirədədir". Qoşun başçıları bununla razılaşdılar və III Fəribürz min nəfərə yaxın kiçik bir süvari dəstəsinin başında gürcülərin üçminlik qoşununun qabağına çıxdı, döyüşdə qalib gələrək onları darmadağın etdi. Qaçmağa başlayan gürcülərin bir çoxu öldürüldü və əsir alındı. Çox az adam, o cümlədən devrilmiş Şirvanşah canını qurtara bildi və olduqca pis vəziyyətdə Gürcüstana qayıtdı. Gürcülərin nümayəndələri Gərşəsbə onların ölkəsini tərk etməyi təklif etdilər. "Sənin uezbatından biz heç nə əldə edə bilmədik". Lakin biz səni qınamırıq, ancaq daha bizim ölkəmizdə qalma". Gərşəsb Gürcüstanı tərk etdi, lakin uzun müddət sığınacaq tapa bilmədi. Bu hadisələrdən sonra III Fəribürz Şirvanda hakimiyyəti möhkəmləndi. O, ədalətli hökmdar idi, "qoşun və rəiyyətə yaxşı rəftar edirdi, camaatın torpağını və zorakılıqlara əlindən alınmış pulların özlərinə qaytardı və onlara şahın hakimiyyəti sayəsində xoşbəxt həyat sürdülər". Bəhs edilən hadisələrdən azacıq sonra, 1225-ci ildə, xarəzmşah Cəlal əd-Din Məngburni böyük ordu ilə Zaqafqaziya ölkələrinə soxuldu. O yetmiş minlik gürcü ordusunu darmadağın edərək, qaçmağa məcbur etdi və ölkələrini viran qoydu. Sonra o, Azərbaycanı və Gəncəni zəbt etdi.¹⁶⁶ Hələ I Axsitan dövründən Xarəzmşahların artmaqda olan qüdrətini görən Şirvanşahlar onlarla dostluq münasibət yaratmağa çalışırdılar. Cəlal əd-Dinin atası Əlaəddin Məhəmmədin (1200-1220) Şirvana hücumundan qorxuya düşən I Gərşəsb ta Dərbəndə qədər Şirvan şəhərlərinin məscidlərində sultanın şərafinə xütbə oxunmasını əmr etmişdi.¹⁶⁷ Ən-Nəsəvinin məlumatına görə sultan (Cəlal əd-Din) h.622 (1225)-ci ildə Arranı ələ keçirdikdən sonra Şirvanşah Fəribürz ibn Gərşəsbə (mətnə, səhvən, Əftidun ibn Fəribürz getmişdir. Ehtimal ki, ən-Nəsəvi III Fəribürz əvəzinə onun Şəki və Qəbələ hakimi olan oğlu Əfridunun adını çəkmişdir) məktub göndərərək, Məlik şahın xəzinəsi üçün ayrılmış xərəcə tələb etmişdi. Lakin Şirvanşah öz dövlətinin ağır vəziyyətdə olduğunu, ölkəsinin böyük bir hissəsinin, məsələn, Şəki və Qəbələnin onun nəzarəti altından çıxdığını bəhanə gətirdi. Həm də, gürcülər ölkənin ucqarlarını zəbt etmişdilər. "Bu məsələ barəsində onlar, bir-birinə elçi göndərməkdə davam etdilər və nəhayət, hər il Cəlal əd-Dinin xəzinəsinə əlli min dinar verilməsinə razılaşdılar".¹⁶⁸ Xarəzmşah Gürcüstana soxulduqdan sonra "gürcülərin bir neçə il ondan əvvəl, hələ güclü olarkən Şirvanşahın əlindən tutub aldıkları Şirvan şəhərlərini - Şəki və Qəbələni geri qaytardı və həmin şəhərlərə hakimlər təyin etdi. Xarəzmşahın Beyləqana və Muğana ikta şəklində sahib olan vəzir Şərəf əl-Mülk ixtiyarında olan vilayətləri çapıb-talayır, türkmənlərin mal-qarasını qovub aparır, həmin yerlərin bütün gəlirlərini mənimsəyirdi. Şərəf əl-Mülk 1227-ci ildə Muğanda olarkən III Fəribürzdən Şirvanşahın sultanın xəzinəsinə verməyi öhdəsinə götürdüyü 50 min dinarı tələb etdi. Lakin vəzirin pulu mənimsəmək istəməsindən şübhələnən Şirvanşah pulu verməkdən imtina etdi. Onda Şirvanşahı cəzalandırmaq qərarına vəzir Şirvana soxulmaq məqsədilə dörd min süvari ilə Kürün sahillərinə yaxınlaşdı. Lakin Şirvanşah Şirvanı tərk etdi və Şərəf əl-Mülkün ekspedisiyası bir nəticə vermədi. Bundan sonra vəzir Ara keçərək Şirvanşaha məxsus olan Güştəsb vilayətini tutdu. Şirvanşahın amillərini (vergi yığanlarını) oradan qovdu və vilayət 200 min dinara icarəyə (daman) verdi. [142 - 143] Şərəf əl-Mülkün bu hərəkət Fəribürz Güştəsb vilayətinin gəlirindən məhrum etdi. Güştəsb vilayəti Kür və Araz çayları arasında yerləşirdi və ora ancaq gəmi ilə getmək olardı.¹⁶⁹

Xarəzmşah Cəlal əd-Din Tiflisi aldıqdan sonra Gərşəsbın oğlu Cəlal əd-Din Sultanşahı əsirlikdən qurtarıb özü ilə apardı və Muğana qayıtdıqdan sonra Güştəsb vilayətini iqtə şəklində ona verib həmin vilayətin sahibi etdi. Nəsəvi yazır; "Sultan gürcülərin ölkəsini tutanda yetimi əsarət məngənəsindən azad etdi... Şirvanşahın oğluna gəlincə, o, sanki gözəl bir halə arasındakı parlaq mirvari dənəsi idi. Sultan ona ən yüksək səviyyədə təbiiyə verdi, hökmdar övladı kimi sünnet etdirdi. Sonra onu atasından qalan mirasın bir hissəsinin - Güştəsbinin hakimi təyin etdi..." Nəsəvi Cəlal əd-Din Sultanşahı yetim adlandırır ki, bu da onun Rəşid, yaxud Fəribürzün deyil, Gərşəsbın oğlu olduğunu göstərir, Xarəzmşah Soltanşahı əsirlikdən Tiflisi aldıqdan sonra, h.623-cü il rəbiüləvvəl ayının 8-də (9 mart 1226), Gərşəsb artıq həyatda olmadığı vaxt azad etmişdi. Bu vaxt Xarəzmşahın Şirvana soxulacağından qorxuya düşən III Fəribürz "Sultanın xalçasına ayaq basmasının onun üçün şərəf sayılacağını, taleyin dönüklüyündən qoruyacağını, qara gün üçün ehtiyat alacağını" fikirləşərək sultanın qərərgahına gəldi. Şirvanşah sultana 500, vəzir Şərəf əl-Mülkə isə 50 türk atı hədiyyə verdi. Bəxşişin azlığından narazı qalan vəzir sultana Şirvanşahı həbs etməyi və ölkəsini sultanın onunla qonşu olan torpaqlarına birləşdirməyi məsləhət gördü. Lakin sultan vəzirinin məsləhətinə rəğmən Şirvanşaha fəxri geyim bağışladı və ona "hakimliyinin təsdiq olunması və (xəzinə üçün) nəzərdə tutulan məbləğin iyirmi min dinar azaldılması" barədə fərman (tauki) verilməsini əmr etdi. Şirvanşah da fərmanın tərtibinə görə vəzirə min dinar bağışladı.¹⁷⁰ Beləliklə, Şirvanşah öz müstəqilliyini, ölkəsini isə dağıtıdan və müharibədən qoruyub saxlaya bildi.

III Fəribürzün hakimiyyəti dövründə, h.629 (1231/2)-cu ildə ölkə ikinci dəfə 8 il ərzində Qafqaz ölkələrini, o cümlədən Şirvanı işğal etmiş monqolların hücumuna məruz qaldı. Numizmatik və epigrafik məlumatlar ölkənin monqol işğal dövründə Şirvanşahın real vəziyyətini əks etdirir. III Fəribürzün də, atası kimi, bir neçə sikkəsi qalmışdır. Onlardan ən qədimi h.622 (1225)-ci ilə aiddir. Onların bir tərəfində "əl-məlik əl-müəzzəm Fəribürz ibn Gərşəsb, Fərruxzad ibn Mənuçöhr", digər tərəfdən isə həmişəki kimi din rəmzi və xəlifə

ən-Nəsirin [h. 572-622 (1180-1225)-ci illər) var. İkinci növ sikkədə "əl-məlik əl-müəzzəm Əlaəd-Dünya və-d-Din Fəribürz ibn Gərşəsb, Nasir əmir əl-möminin" sözləri və xəlifə əl-Müstənsir-billah əmir əl-möminin [h. 623-640 (1226-1242)-cı illər] adı, həmçinin ənənəvi dini rəmzi var. Üçüncü növ sikkənin üz tərəfində sonuncu Abbasi xəlifəsi əl-Müstəsim-billahın [h.640-656 (1242-1258)-ci illər] adı, əks üzündə isə "əl-məlik əl-müəzzəm Əlaəd-Dünya və-d-Din Əbül-Müzəffər Fəribürz ibn Gərşəsb ibn Fərruxzad, Nasir əmir əl-möminin" sözləri həkk olunmuşdur.¹⁷¹ Sikkələrdə gətirilən ləqəb və titullar Şirvanşahın müstəqilliyini göstərir. Ölkə monqollar tərəfindən işğal olunmasına baxmayaraq, Şirvanşah onlardan tam asılı deyildi. Bunu numizmatik məlumatlar da təsdiq edir. Şirvanşah III Fəribürzün adından bütün titullar göstərilməklə kəsilmiş sikkələrin heç birində böyük xaqanın adı çəkilmir. Ehtimal ki, Şirvanşah monqol süzerenlərinə xərac verməklə kifayətlənməmişdir. Bu vəziyyət XIII əsrin 60-cı [143 - 144] illərində davam etmişdir. Fəribürzün adı Şirvanın epiqrafik abidələrində də çəkilir. Şirvanşah Fəribürzün hakimiyyəti dövründə Bakının Bayıl buxtasındakı qala istehkamının tikintisi başa çatdırılmışdır. Həmin istehkamin xarici perimetri 800-ə yaxın daş üzərində oyulmuş epiqrafik kitabələr olan dekorativ frizlə dövrələnmişdir. Qırıq-kəsik ibarə və sözlər arasında Məzyədi və Kəsrani Şirvanşahların şəcərəsini göstərən şəxs adları, o, cümlədən Fəribürzün adı və tikintinin başa çatma tarixi - h.623 (1234/5)-cü il oxunmuşdur.¹⁷² Pirsaatçay xanəqahının şərq divarının portalındakı nəsx xətti ilə yazılmış 4 sətirlik kitabədə bu memarlıq abidəsinin tikilməsinə dair məlumat verilir: "Bu binanı dünya hökmdarı, adil, yardım göstərən, qalib, islam və müsəlmanlar padşahlığının dini və dünyəvi yüksəlişi hökmdar və sultanların tacı Cam Əfridunun vəliəhdi olan Əbül Müzəffər Fəribürz ibn Gərşəsb ibn Fərruxzad ibn Mənuçöhr, köməkçisi - Allah onun tərəfdarlarını möhkəmləndirsin! - hakimiyyəti dövründə böyük sədr, sevimli, hörmətli, Xorasanın vüqarı Xəzər Vasak adı ilə məşhur Həsən İbn Məhəmməd ibn Hüseyin Bavəndinin - Allahın xeyriyyə işlərinə köməyi uzadılsın - pulları ilə tikməyi əmr etmişdir. Rəcəb ayında - altı yüz qırx birinci ildə [h.641 f!243/4)-ci il].¹⁷³ Fəribürzün ad xanəqahdakı minarənin karnizinin altındakı iki kiçik kitabədə də xatırlanır. Onlardan birində memarın adı çəkilir. "Tikməyi ustad Mahmud ibn Maqsuda hökmdar Fəribürz əmr etmişdir".¹⁷⁴

II AXSİTAN İBN III FƏRİBÜRZ

Monqolların h.629 (1231/2)-cü ildə başlayan ikinci hücumu vaxtı səkkiz il ərzində Qafqaz ölkələri - Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan işğal olunaraq böyük monqol imperiyasının tərkibinə qatıldı. Monqollar Azərbaycanı oddan və qılıncdan keçirərək, bir sıra iri şəhərləri yerlə-yeksan etdilər. Onların çoxu sonralar bir daha dirçələ bilməyərək süqut etdi. Güclü dağıntıya məruz qalan Gəncə, Bərdə, Beyləqan, Şəbəran və digər iri mərkəzlər əvvəlki əhəmiyyətlərini itirdilər. Feodallar, əyanlar, Azərbaycan şəhər və kəndlərinin monqol tayfalarından salamat qalmış əhalisi dağlara çəkildi. Şirvan və Arranın şəhər və məntəqələri Şirvanşah III Fəribürzün hakimiyyəti dövründə Şirvanşahlar dövlətinin müstəqilliyini aradan qaldıran monqollar tərəfindən işğal edildi.¹⁷⁵ Şərq müəlliflərinin verdiyi məlumata görə monqollar əhalisi inadlı müqavimət göstərən Bakını uzun müddət ala bilməmişdilər. XV əsrin əvvəli Azərbaycan coğrafiyaşünası Bakuvü 1403-cü ildə yazırdı ki, monqollar dəniz sahilindəki möhkəmləndirilmiş qalanı - Bakını ala bilmirdilər. Yalnız bütün ölkə işğal edildikdən sonra şəhər təslimə məcbur oldu. Bakı işğalçıların gəldikləri böyük yoldan kənarda olduğundan, görünür, başqa şəhərlərə nisbətən az zərər çəkmiş Bununla belə, Azərbaycan və ərəb müəllifləri monqollar şəhəri tutarkən istehkamlardan birinin üst hissəsinin dağıldığını nəql edirlər. Şirvanşahlar XII əsrin birinci yarısından və XIII əsrdə monqol istilasına qədər Bakıda və Abşeron kəndlərində müdafiə xarakterli iri tikililər - qala bürcləri, istehkamlar və bir sıra digər binalar, məscidlər, karvansaralar və s. inşa etməyə başlamışdılar. Şirvanşahlar Bakı şəhərinin və Abşeronun fortifikasiyasına və möhkəmləndirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Şamaxı, xüsusilə zəlzələdən sonra, [144 - 145] müdafiə üçün yararsız olduğu halda, Bakı rahat limanı ilə yadelli hücumlar zamanı etibarlı sığınacaq idi. Belə ki, XII əsrin birinci yarısında Şirvanşah III Mənuçöhr, kitabənin təsdiq etdiyi kimi,¹⁷⁶ Bakı şəhərinin ətrafına qala divarları çəkdirmişdi. Təqribən 1175-ci ildə I Axsitan Qız qalası müdafiə qalasını tikdirmişdi. Qalanın daha əvvəlki dövrlərə aid olması və adının dəqiqləşdirilməsi arxeoloji tədqiqatlar aparılmasını tələb edir. Xaqaninin (XII əsr) I Axsitana məlum mədhiyyəsində Bakıda qala tikilməsinə və onun möhkəmləndirilmiş şəhərə çevrilməsinə dair eyhamlar var. Ə. Ələsgərzadənin fikrincə, Axsitanın adı Abşeronun Mərdəkan kəndindəki dördkünc qaladakı kitabədə də çəkilir və b.583 (1187/8)-cü il göstərilir.¹⁷⁷ I Gərşəsb dövründə, h.600 (1024)-cü ildə Mərdəkandakı dairəvi qala tikilmişdir.¹⁷⁸ Şirvanda qala tikililərinin inşası xarici siyasi hadisələr, yadelli işğalçıların hücumları ilə bağlı idi. Həmin abidələrdəki kitabələrdə Şirvanşahların adları həqiqətə heç də həmişə uyğun gəlməyən dəbdəbəli titulları ilə çəkilirdi. Qala və bürclər onları neft quyularının və duz mədənlərinin istismarından əldə edilən vəsait hesabına tikdirən şirvanşahların, iri feodalların və onların vassallarının dövləti olduqlarını göstərir. O, vaxtlar Şirvanşahlar Bakıda yaşayırdılar. Qızıl Arslan Şirvanşahların paytaxtı Şamaxını tutduqdan sonra I Axsitan öz iqamətgahını bir müddət Bakıya köçürmüşdü.¹⁷⁹ Şamaxı 1192-ildə zəlzələdən dağıldıqdan sonra I Axsitan Bakını Şirvanın ikinci paytaxtı etmişdi. III Fəribürzün dövründə, 632 (1234/5)-ci ildə Bakı buxtasındakı qəsrin tikintisi başa çatdırılmışdı.¹⁸⁰

III Fəribürzdən sonra Şirvanda hakimiyyətə onun oğlu II Axsitan keçdi. II Axsitan hakimiyyətə h.641 (1243/4) - 653 (1255/6)-cü illər arasında başlamışdır. Bu dövrdə yaşamış Zəkəriyyə Qəzvini (1203-1283) öz əsərində II Axsitanın adını çəkərək yazır: "Şirvan müstəqil vilayətdir. Onun hökmdarının adı Axsitandır". Zəkəriyyənin sözlərinə görə, "Şirvanın hakimi əzəmətli, güclü və qüdrətli hökmdar idi". O, sonra Axsitanın o vaxtlar Zirehəranı tutmaq üçün ora yollandığını, lakin əhalinin bundan əvvəl Dərbənd hakimlərinin hücumu kimi, onun da hücumunu dəf etdiyini deyir. Göründüyü kimi, bu məlumatlar II Axsitanın hökmranlığının lap başlanğıcına, Hülakü xanın ölkəni işğal etməsindən əvvələ aiddir. Daha sonra Şirvanda son dərəcə möhkəmləndirilmiş Biqur (Buqurt) adlı qala barəsində məlumat verilir.¹⁸¹ Ölkə monqollar tərəfindən işğal olunduqdan (təqribən 1234) sonra XIII əsrin sonuna qədər Şirvanda, Bakı şəhərlərində və Abşeronda əhəmiyyətli binaların dayandırılır ki, bu da ölkənin hərbi əməliyyatlar nəticəsində tənəzzülə uğradığını göstərir. Munke xan h.655 (1257)-ci ildə Ö sonra Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan h.556-cı il səfər ayını 14-də (21 fevral 1258) Bağdadı alaraq, sonuncu Abbasi xəlifəsi əl-Müstəsimi edam etdirdi.¹⁸² Hülakü xan iri bir dövlət yaradaraq Cənubi Azərbaycanda Hülakülər, yaxud Elxanilər sülaləsinin əsasını qoydu. Elxanilər Azərbaycanın təbii ehtiyatlar və otlarla zəngin olan şimal vilayətlərini, ləbelə Ermənistan və Gürcüstanı işğal etdilər. Onlar Cucilərin bu vilayətlər barəsində iddialarını rədd etdilər ki, bu da Qızıl Orda ilə Elxanilər dövləti arasında toqquşmaya səbəb oldu. 1260-cı ildə Cucilərin qoşunları Şamaxıya yaxınlaşdı. Lakin Hülakü xan onları məğlub edib Dərbəndi tutdu və şimala doğru hərəkət etdi. Tezliklə Hülakü özü də Terek çayı yaxınlığında Bərkə xan tərəfindən məğlubiyətə uğradılaraq Dərbəndi və Şirvanı [145 - 146] itirdi. 1265-ci ildə Bərkə yenidən Şirvana soxuldu və Kür çayının sahilinə qədər gəldi, lakin bu vaxt xəstələnərək öldü.¹⁸³ Yüz ilə qədər davam edən hərbi əməliyyatlarla əlaqədar iki dövlət arasındakı sərhədlər tez-tez dəyişərək, gah Dərbənd, gah da Bakının yaxınlığından keçirdi. Şirvan da, vassal ölkə kimi Elxanilər dövlətinin tərkibinə qatıldı. Hülakü xan 1258-ci ildə Şirvan və Arranı tutarkən Bakı Azərbaycanda möhkəmlənən Elxanilərin hakimiyyəti altına düşdü. II Axsitan tam itaətkarlıq göstərməklə Şirvanı dağıntıdan xilas etdi. Elxanilərin Şirvan üzərində hakimiyyətinin güclənməsi onlarla Qızıl Orda arasında hərbi əməliyyatlar zamanı Şirvan ərazisində monqol şahzadələrinin başçılığı altında böyük ordunun olması ilə bağlı idi. Elxanilər dövründə öz torpaqlarında vassal kimi hakimiyyət sürən Şirvanşahlar öz adlarından pul kəsdirməkdə davam etsələr də, artıq təmtəraqlı titullarını göstərmir, öncə monqol xanının adını çəkirdilər. Şirvanşahlar Elxani hökmdarlarının bütün səfərlərində qeyri-nizami qoşun dəstələri ilə iştirak etməli və öz süzereni qarşısındakı bütün təəhhüdlərini yerinə yetirməli idi. Məsələn, Şirvanşah II Axsitan ibn III Fəribürz h.653 (1256)-cü ildə Rum, İraq, Xorasan, Azərbaycan, Arran, Şirvan və Gürcüstan feodal hakimləri kimi, malikləri, sədrləri və əyanları ilə birlikdə "layiqli hədiyyələrlə" ismaillilərə qarşı səfərə çıxmış Hülakü xanın gərgənliyinə gəlmişdi.¹⁸⁴ Şirvanşah II Axsitanın hakimiyyəti dövründə, Şirvan dövləti çox ağır vəziyyətdə idi. Sikkələrində təmtəraqlı titul və ləqəbləri göstərilən sələflərindən fərqli olaraq, II Axsitanın XIII əsrin ikinci yarısında kəsilmiş bütün sikkələri Şirvanşahın monqol xanlarından vassal asılılığını və itaətkarlığını göstərir. II Axsitanın adından iki növ mis sikkə kəsilmişdir. Birinci növ sikkənin üz tərəfində Çingiz xanın dördüncü varisi Munke xanın [h. 648-655 (1250-1257)-ci illər] "əl-adil, əl-əzim" titulları ilə adı və h.653 (1256)-cü il tarixi, əks tərəfində isə dini rəmz, xəlifə əl-Müstəsim-billahın və onun aşağısında heç bir titul göstərilmədən Axsitan ibn Fəribürzün adları həkk olunmuşdur. Bu sikkə Bağdad h.643 (1258)-cü ildə Hülakü xan tərəfindən tutulandan və sonuncu Abbasi xəlifəsi Müstəsim öldürüldəndən əvvəl zərb edilmişdir. Sikkədəki tarix göstərir ki, o, Hülakü xanın Şirvanı və Zaqafqaziyanın digər ölkələrini istila etməsinə qədər kəsilmişdir. Həmin hadisələrdən sonra kəsilmiş tarixi silinib getmiş ikinci növ sikkədə adı göstərilməyən "xan əl-adil" titulu, monqol tamğası, dini rəmz və Axsitan ibn Fəribürzün adı oxunur.¹⁸⁵ İkinci növ sikkələr, ehtimal ki, xəlifə əl-Müstəsim edam olunduqdan və böyük xan Munke xanın ölümündən sonra, yəni h.656 (1258)-ci ildən sonra kəsilmişdir. Kitabələrin xarakteri monqolların Şirvanda hakimiyyətinin gücləndiyini, Şirvanşahın vəziyyətinin ağırlaşdığını və onun monqollardan vassal asılılığını etiraf etdiyini göstərir. II Axsitandan sikkələrdən başqa Dornun Pirsaatçay xanəqahında aşkar etdiyi kitabə də gəlib çatmışdır. Xanəqahdakı məscidin minarəsindəki farsca kitabədə n.654-cü il məhərrəm ayı (yanvar-fevral, 1256) və Şirvanşah II Axsitan ibn III Fəribürzün adı göstərilir.¹⁸⁶ Keçmiş Şamaxı qəzasında Nağaraxana və Talışnuru kəndləri arasındakı yarımşaraba binada fars dilində başqa bir kitabə də tapılmışdır. Burada deyilir: "Bina Bir-e (Pir-e) Siddiq tərəfindən ən böyük hökmdar, böyük Şirvanşah Axsitan ibn Fəribürzün hakimiyyəti dövründə tikilmişdir. Altı yüz əlli beşinci il (1257)".¹⁸⁷ Həmin [146 - 147] kitabələrdəki yüksək titullar monqol işğalçılarına tabe olan və onlardan vassal asılılığını etiraf edən Şirvanşahın real vəziyyətini əks etdirmir.

II Axsitanın hökmranlığı az sürmüşdür. O, h.658 (1260)-ci ildə Hülakü xanın əmri ilə öldürülmüşdür. Ərəb müəllifi ibn əl-Füvatanın məlumatına görə "Əla əd-Din Fəribürz ibn Güştəsb əl-Şirvani Şirvanın hökmdarıdır. Qədim nəsiləndir. Adı çəkilən Əla əd-Din böyük sultan Hülakü xanın h.658 (1260)-ci ildə öldürdüyü Şirvan hakimi məlik Axsitanın atasıdır".¹⁸⁸ Mənbələrdə II Axsitanın öldürülməsinin səbəbi xəbər verilmir. Yalnız ehtimal etmək olar Şirvanşah monqol hökmdarının sadıq vassalı kimi Hülakü Abbasi xəlifəsinə qarşı yürüşündə kifayət qədər cidd-cəhd göstərməmişdir. II Axsitan ibn III Fəribürzün hakimiyyəti h.641 (1243/4) və 653 (1255/6)-cü illər arasında başlamış və h.658 (1260)-ci il qədər - öləndək davam etmişdir.

II FƏRRUXZAD İBN II AXSİTAN

Hülakü xanın hökmranlığı dövründə (1256-1265) Elxanilərin Şirvan üzərində hakimiyyəti gücləndi. Elxanilər vaxtında monqol köçərilərinin və köçəri zadəganlığının Şirvana axını son dərəcə artdı. Onlar münbit torpaqları, oturaq feodalların otlaqlarını zəbt edirdilər. Şirvanın əhalisi vergilərin ağırlığından və köçəri feodalların zülmündən əzab-əziyyət çəkirdilər. Bu dövrdə Şirvanşahın hakimiyyəti, görünür, nominal xarakter daşıyırdı və ölkənin ərazisi xeyli kiçildilmişdi. Şirvan, demək olar ki, yüzillik bir dövr ərzində Elxanilərlə Qızıl Orda xanları arasında hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilmişdi. Hülakü xan 1265-ci ildə öldükdən sonra onun oğlu və varisi Abaqa xanın (1265-1282-ci illər) zamanında Qızıl Orda xanları dəfələrlə Dərbənd keçidindən Şirvana soxulmuşdular. Abaqa xan Cucilərin hücumundan qorunmaq üçün Kür çayı boyunca bir sıra sədlər və istehkamlar tikdirmişdi.¹⁸⁹

Şair Nizari h.679-cu ildə (1281-ci ilin əvvəlində) Kuhistandan Qafqaza xidməti səfəri zamanı karvan yollarında çoxlu monqol qoşununun toplandığını müşahidə etmişdi. Saray şəhərindən Bakıya gələrkən yol, on gün ərzində Arran hakimi, Abaqa xanın qardaşı Menqu-Timurun üstünə gedən monqol qoşunları tərəfindən kəsilmişdi. Abaqa xan dəfələrlə Dərbənd keçidi vasitəsilə şimaldan Şirvana soxulan Qızıl Orda xanlarına qarşı yürüş etmişdi.

Şanlı şah (Abaqa – S. A.) Dərbəndə yollandı.
Arranın vadiləri türk ordusu ilə dolu idi.
Qoşunlar az qala bir aya Kürü keçdilər.
O taydan isə Dərbəndə birhəftəlik yoldur.
Ordu Terek çayının ətrafına toplandı,
Menqu-Timurla vuruşmaq üçün.
Lakin ilin son fəsli (qış) və yol uzaq idi.
Hər yanda nizə yarası,
Qar və şaxta. Onlar gözləməyə məcbur oldular.¹⁹⁰

Nizarinin 1281-ci ilin əvvəlindəki şahidliyi Qızıl Orda xanlarının Şirvan ərazisində Elxanilərə qarşı hərbi əməliyyatlarının davam etdiyini göstərir. Nizari Bakıya - son [147 - 148] səfərinin son məntəqəsinə cətinliklə gəlib çatır. Şəhər ona kiçik, səliqəsiz və xoşagəlməz görünür. Hərbi əməliyyatlar Şirvanın şəhərlərinin və əhalisinin güzəranına ağır təsir göstərirdi. Lakin Şirvanşahın vəziyyətinin ağırlığına və monqollardan vassal asılılığının güclənməsinə baxmayaraq, Şirvanşahlar dövləti yaşayırdı. Nizari Bakıya gələrkən Şirvanın hakimi adı bir neçə kitabədə çəkilən II Fərruxzad idi. XIII əsrin ikinci yarısından Şirvanşahların sikkəsi ya kəsilməmiş, yaxud hələ aşkar edilməmişdir. II Axsitandan sonra gələn Şirvanşahlar haqqında yalnız epiqrafik mənbələrdən məlumat ala bilirik. II Axsitanın varisi xanəghadakı kitabələrdən birində adı çəkilən oğlu II Fərruxzad olmuşdur. Məscidin mehrabındakı kitabədə deyilir: "Əs-sultan əl-azim Əbu-l-Fəth Fərruxzad ibn Axsitan ibn Fəribürz ibn Gərşəsf Nasir əmir əl-möminin, xəms [və] sittin [və sittəmiə], tarix h.665 (1266/7)-ci il.¹⁹¹ Bu kitabə Şirvanşahın şəcərəsini dəqiq müəyyənləşdirir və onun hakimiyyət illərindən birini göstərir. Y. A. Paxomovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi "Bağdad Xilafətinin süqutundan" və 1258-ci ildə sonuncu Abbasi xəlifəsi Müstəsimin olunmasından sonra "möminlər əmirinin köməkçisi" titulu işlədilməsi anlaşılmır".¹⁹² Lakin ola bilər ki, sünni olan Şirvanşahlar Abbasi xəlifələrini tanımış, yaxud əvvəllər mənimsənilmiş bu titul, ənənəvi olaraq, real həqiqətə uyğun gəlmədən işlədilmişdir. Bakıdan 5-6 km aralı köhnə Bibiheybət məscidinin divarındakı digər kitabə XIII əsrin ikinci yarısına aiddir. Həmin kitabədən A. Bakıxanov,¹⁹³ İ. P. Berezin,¹⁹⁴ B. Dorn,¹⁹⁵ N. O. Xanikov¹⁹⁶ bəhs etmişlər. Xanikov məsciddəki II Fərruxzad ibn II Axsitan ibn III Fəribürzün adı çəkilən kitabədən danışarkən onun tarixini h.680 (1281-1282)-ci il müəyyən edir. Kitabənin Xanikov¹⁹⁷, Dorn, Berezin və Paxomov¹⁹⁸ tərəfindən dərc olunmuş dörd variantı əsasında onun mətnini aşağıdakı şəkildə təqdim edirik: "Əmir, bina hazəl məscid əl-məlik əl-müəzzəm, əs-Sultan, əl-əzim, Nəsr əd-dövlə və-d-Din Əbü-l-Fəth Fərruxzad ibn Axsitan ibn Fəribürz Nasir əmir əl-möminin xələz-Allahi məlikə və-d-dövlətə fi-t-tarix sanətə...səmanin..." (Bu məscidi tikməyi əzəmətli məlik, böyük sultan, dövlətin və dinin qoruyucusu, möminlər əmirinin köməkçisi Əbü-l-Fəth Fərruxzad ibn Axsitan, ibn Fəribürz, Allah onun hakimiyyətini ucaltsın... səksəninci il tarixdə (1281/2-ci il) əmr etdi). Bu kitabənin mətni xanəgh məscidinin mehrabındakı kitabənin yuxarıda gətirilən mətninin, demək olar ki, eynidir və ondan təqribən on beş il sonraya aid edilir. Bakıxanovun fikrincə, Fərruxzadın adı məsciddə, Şirvanşahın onu bərpa etdirməsi münasibətilə təsbit olunmuşdur.¹⁹⁹ Yuxarıda gətirilən kitabələrə əsasən belə hesab etmək olar ki, Şirvanşah II Fərruxzad ibn II Axsitan Elxanilər Hülakü xan və Abaqa xan zamanında h.658 (18.XII.1259-5.XIL1260)-ci ildən h.681 (1282/3)-ci ilədək hakimiyyət sürmüşdür. Ola bilsin ki, Fərruxzad yaxşı müdafiə olunan Bakı qalasında yaşamışdır.

III AXSİTAN İBN II FƏRRUXZAD

XIV əsrə aid "Səffət əs-səfa" adlı mənbədə XIII əsrin ikinci yarısında öz iqamətgahını, görünür, Dərbənd ərazisinin Bakıya qədər Elxanilərlə Cucilər arasında hərbi əməliyyat meydanına çevrilməsi və Şirvanşahın həmin yerlərdə qalmasının təhlükəli olması ilə bağlı [148 - 149] Güştəsbiyə köçürən Şirvanşah Axsitan barəsində bəzi məlumatlar verilir. Təvəkkül ibn Bəzzaz Axsitanı Şirvanşah və Güştəsbinin hökmdarı adlandırır ki, bu da Şirvanşahın tabeliyində olan ərazinin kiçildiyini göstərir. Şirvanşahın monqol işğalçılarından asılılığı həmin mənbədə söylənilən aşağıdakı epizoddan da görünür. Axsitanın Siamərk adlı oğlu var idi. Bir dəfə Siamərk xanın iqamətgahına getdi. Atası Axsitan tərəfindən xan qarşısında üstünə şər atılan Siamərk saraya çatarkən Arqunun əmri ilə onu həbs qara ölüm demək olan qara mahuda bükdülər və təpiklə öldürdülər.²⁰⁰ Monqollar xoşları gəlməyən vassallarına, hakimiyyətdə olan hökmdar ailəsi üzvləri olmasına baxmayaraq, divan tuturdular. Məlumdur ki, Abaqanın oğlu və Hülakü xanın nəvəsi olan Arqun 1284-cü ildən 1291-ci ilədək hökmranlıq etmişdir. II Axsitan isə Hülakü xanın əmri ilə 1260-cı ildə öldürülmüşdür.²⁰¹ Beləliklə, II Axsitan Arqunun vaxtında Şirvanda hökmranlıq edə bilməzdi. Ehtimal ki, söhbət II Fərruxzadın oğlu III Axsitandan gedir. Bunu, Tovəkkül ibn Bəzzazın verdiyi başqa məlumatlar da təsdiq edir. Onun dediyinə görə, Səfəvilər sülaləsinin banisi şeyx Səyfi əd-Dinlə [d.h.650 (1252/3)-h.735 (1334/5)] qohum olmaq istəyən Şirvanşah Axsitan öz qızını şeyxə əvə vermək niyyətinə düşüb, cehiz olaraq 14.000 dinar və gəliri bir neçə min taqar düyü olan suvarma kanalı verməyi vəd etmişdir. Səfi əd-Din bunun cavabında demişdir. "Mən buna nə deyə bilərəm? Şirvanşah hökmdardır, mən isə adicə dərvişəm". Əgər Şirvanşah II Axsitan 1260-cı ildə öldürülmüşdüsə, onda bu vaxt şeyxin 7-8-dən çox yaşı olmazdı və Səfi əd-Din bu yaşda şeyx ola bilməz və Şirvanşahın qızına evlənə bilməzdi. Beləliklə ehtimal etmək olar ki, II Fərruxzaddan sonra təqribən 1283-cü ildən 1294-cü ilədək onun oğlu III Axsitan hakimiyyət sürmüşdür. Bu, Təvəkkül ibn Bəzzazın Güştəsbə əhalisinin və Şirvanşahın özünün tezliklə müqəddəs şeyxlərin və zəvvarların yığınaq yerinə çevrilən ibadət xana tikdirdikləri şeyx Zahidə Axsitanın böyük ehtiram bəsləməsi fikri ilə ziddiyyətə girmir. Onun "mücüzələri" haqda şayiələr hər tərəfə yayılır və bir çox hakimlər, əyanlar, habelə kəndlilər və sənətkarlar açıq şəkildə onun müridləri və şagirdləri olurlar. Şirvanşah Axsitan rəiyyətinin əksəriyyətinin şeyx Zahidin [d.h.615 (1218/9 - ö.h.700 (1300/1)-cü il] ardıcılı olub ibadətə uyduqlarını, təsərrüfatı, tarlaların becərilməsini başlı-başına buraxdıqlarını - bu isə dövlətin rifahına mənfi təsir göstərirdi - gördükdə müridləri suya atıb boğdurmaq, ibadət xana isə dağıtmaqla hədələyir. III Axsitan 1283-1294-cü illər arasında hakimiyyət sürmüşdür. Bu vaxt şeyx Zahidin 65-76 yaşı var idi ki, bu da həqiqətə uyğundur. Həmin mənbədə Şirvanşah Axsitanın Güştəsbidə ruhi xəstəlikdən öldüyü də xəbər verilir.²⁰² Axsitanın isə 1260-cı ildə Hülakü xan tərəfindən öldürüldüyü məlumdur. Beləliklə, güman etmək olar ki, Şirvanda Fərruxzaddan sonra 1283-cü ildən 1294-cü ilə qədər onun oğlu hakimiyyət illəri Abaqa xanın oğlu Arqunun səltənət dövrünə (1284-1291-ci illər) müvafiq gələn III Axsitan hökmranlıq edə bilərdi.

III Axsitanın h.700 (1300/1) -cü ilə qədər yaşayan şeyx Zahidin sağlığında öldüyü məlumdur. Dornun xanəgahda oxuduğu və 693-cü il rəcəb ayına/iyun, 1294-cü ilə aid kitabədə "məlik Keykavus ibn Axsitanın" adı çəkilir.²⁰³ Deməli, III Axsitan h.682 (1283)-ci [149 - 150] ildən h.693 (1294) - cü ilədək hakimiyyət sürmüşdür. 1294-cü ildə isə hakimiyyətə oğlu məlik I Keykavus ibn III Axsitan gəlmişdir.

I KEYKAVUS İBN III AXSİTAN

III Axsitanın ölümündən sonra Şirvanda ehtimal ki, onun oğlu Keykavus ibn III Axsitan hökmranlıq etmişdir. Dorn özünün yol qeydlərində xanəgahdakı h.693 (1293/4)-cü ilə aid kitabədəki aşağıdakı adlarını çəkildiyini xatırlayır: Məlik Keykavus ibn Güştəsb (?) ibn Axsitan, rəcəb 693 (iyun, 1294)-cü il. Dorn kitabənin məzmununu vermir və "məlikin adının oxunmasında xeyli tərəddüd edir".²⁰⁴ Minarənin şərq tərəfindəki bu ikisətirlik kitabəni oxuyan Ə. Ə. Səidzadə yazır: "Nəticə olaraq xanəgahdakı Pirhüseyn Şirvaninin (Şirvanın) adı çəkilən bir kitabəyə diqqət yetirək. Bu, minarənin şərq tərəfindəki ikisətirlik kitabədir. 1. "Be-name-Allah dər əhdi şahi-adil Keykavus, qədri-zeydə adilə, in imarəti-minarəra dər xaneqahi şeyxi pir Şirvanan Pirhüseyn, quds ül-Allahi rühə".

"Allahın adı ilə. Adil şah Keykavus (Allah onun ədalətini daha da artırsın) zamanında pir Şirvanının şeyxi Pirhüseyn xanəgahında (Allah onun ruluunu müqəddəsləşdirsin) bu minarənin tikilməsini... "İkinci sətir bir neçə söz istisna olmaqla tam oxunmamışdır".²⁰⁵ Beləliklə, bu kitabə Dornun hakimiyyət illərindən birini, ehtimal ki, başlanğıcını - 1294-cü il müəyyənləşdirdiyi Şirvanşahın adının, onun fərz etdiyi kimi, Güştəsb ibn Axsitan deyil, Keykavus ibn Axsitan olduğunu dəqiq sübuta yetirir. V. M. Sısoyev xanəgahda olarkən bu kitabəyə diqqət yetirmiş, lakin onun məzmununu verməmişdir: "Minarənin səkkizüzlü hissəsinin cənub-qərb üzündə də Şeyx Pirhüseynin adı çəkilən 2 sətirdən ibarət kiçik (1x¹/₂ arşın) kitabə vardır".²⁰⁶ Bu Şirvanşah haqqında hələlik başqa məlumatımız yoxdur. Beləliklə, Şirvanşah Keykavus h.693-cü ilin rəcəb (iyul, 1294) hakimiyyətdə olmuşdur. Lakin onun hökmranlığının nə vaxt başlanıb, nə vaxt qurtardığı hələlik məlum deyil. Onun sonunu yeni məlumatlar əldə edilənədək, təxmini olaraq h 717 (1317/8)-ci il hesab edirik. Y. Zambaur və V. V. Bartoldun tərtib etdikləri şəcərəyə görə, həmin vaxtdan Şirvanşah Keyqubad ibn Fərruxzadın hakimiyyəti başlanır.²⁰⁷ Keykavusun hakimiyyət dövrü 1294-cü il Arqunun oğlu Keyxatu xanın hakimiyyətinin sonuna (1291-1295-ci illər) təsadüf edir. Bu dövrdə Elxanilər dövləti iqtisadi tənəzzül keçirirdi. Xəzinə boşalmış, qızıl

və gümüş sikkə əvəzinə tezliklə xalq iğtişaları nəticəsində ləğv edilmiş "çao" deyilən kağız pul buraxılmışdı. Görünür, bu vəziyyət Şirvana da aid idi. Belə ki, mənbələr Elxan Qazan xanın h.697 (1297)-ci ildə Şirvana və Bakıya gəldiyini xəbər verirlər. Rəşidəddin Arranda qışlamaq niyyətində olan Qazan xanın Təbrizdən h.697-ci il məhərrəm ayının 20-də (7 noyabr 1297) çıxdığını göstərir. Qazan xanın səfəri Zaqafqaziya ölkələrində, Gürcüstanda və ehtimal ki, Şirvanda da baş vermiş iğtişaşlarla bağlı idi. Qazan xan yolda ikən əmir Qutluqşahı Gürcüstanla göndərdi. O, ölkədəki iğtişayı yatırıb, gürcü hökmdarı David Vaxtanqın qardaşını bəxşiş verilmək üçün Qazan xanın qərargahına gətirdi. "Dövlət bayraqları Bakıya yollandı və Qazan xan bir neçə gündən sonra orada oldu".²⁰⁸ Bu dövrdə Bakı Elxani hökmdarlarının qışlaq yeri idi. Qazan xanın Bakıya səfəri Bibiheybət məbədinə ziyarətlə də [150 - 151] bağlı ola bilərdi. Belə ki, o hakimiyyətə gəldikdən sonra islamı qəbul etmiş və Qazan Mahmud adı götürmüşdü. İstər Qazan xan, istərsə də digər Elxani hökmdarları neftlə, duzla, ipəklə və digər ehtiyatlarla zəngin olan Şirvan vilayətinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Onlar Şirvanla həmsərhəd vilayətlərə öz etibarlı adamlarını təyin edirdilər. 1285-ci ildə (Arqunun vaxtında) Azərbaycana Çindən Rəşidəddinin Pulad adlandırdığı yüksək mənəb sahibinin başçılığı ilə missiya gəlmişdi. Həmin mənəb sahibi Elxanilər sarayında rezident və Arqunun məsləhətçisi olaraq qaldı. O, Qazan xanın vaxtında da Marağada tümənbaşı kimi, mühüm rol oynayırdı. Sonralar ona Şirvan sərhəddinin rəisliyi etibar edilmişdi. O, Ölcaytunun hökumranlığı dövründə Şirvanda öldü.²⁰⁹ Elxani hökmdarı Şirvanın rifahına diqqətlə yanaşır, ölkədə təsərrüfatın dirçəlməsi üçün bir sıra tədbirlər görürdü. Elxanilər dövründə Qazan xanın islahatlarına qədər Şirvanşahlar dövlətinin ağır iqtisadi vəziyyətdə olduğunu Rəşidəddinin məlumatları, habelə Bakının İçəri-şəhər hissəsindəki Cümə məscidinin minarəsinin divarındakı XIV əsrin əvvəlinə aid kitabə də təsdiq edir. Həmin kitabə monqol hökmdarı Ölcaytu Məhəmməd Xudabəndinin (1304-1316-cı illər) Bakı şəhəri və [Şirvan] vilayəti rəiyyətinin bir sıra ağır vergilərdən azad olunmasına dair yarlığının (fərmanının) mətnindən ibarətdir.²¹⁰ Şirvanın əhalisi təkcə müharibələr deyil, həm də dözülməz vergilər məmurların özbaşınalığı nəticəsində var-yoxdan çıxmışdılar. Lakir artıq XIV əsrin əvvəllərindən Qazan xanın islahatları ilə əlaqəli Şirvanşahın hakimiyyətinin güclənməsi, sultan Ölcaytu vaxtında bir sıra vergilərin ləğv edilməsi və digər tədbirlər sayəsində ölkənin təsərrüfat vəziyyəti bərpa olunmağa başladı. Qazan xanın və onun varisi Ölcaytunun hakimiyyəti dövründə yerli əyanların, o cümlədən mövqeləri möhkəmlənən Şirvanşahların hüquqları bərpa edildi. Yerli feodal zadəganları ilə Elxanilər dövləti nümayəndələri arasında yaxınlaşma baş verdi. Belə ki, Elxanilərin dövlət xadimi vəziri Rəşidəddinin (1297-1318-ci illər) məktublaşmasından bəlli olur ki, o, Şirvanşahlarla qohum olmuşdur. Rəşidəddin Təbriz şəhərindən "böyük mövlana Məcid əd-Din İsmayıl Faliyə" yazdığı məktubda onu oğlanlarının toyuna dəvət edərək gəlinlərinin adlı-sanlı ailələrdən olduğunu qeyd edir, o cümlədən göstərir ki, oğlu Əmir Əlinin nişanlısının atası Şirvanşah, "Dərbənd hökmdarı sülaləsindən olan Şabran və Şamaxı hökmdarıdır. (Artıq) iki min ilə yaxındır ki, sultan (taxtı) onların nəslinə məxsusdur və onlar indiyədək Dərbənd və Şabran hökmdarlarıdır". Şirvanşaha - "Şabran və Şamaxı hökmdarına" göndərdiyi digər bir məktubunda Rəşadəddin onu çox nəzakətli tərzdə, ehtiramla özünün yeni bağı Fəxtəbada dəvət edir.²¹¹ Həmin məktublarda məzmunu Şirvanşahın nüfuzunun artdığını, hakimiyyətinin möhkəmləndiyini, ərazisinin keçmiş hüdudlarında genişləndiyini şəxsiz şəkildə sübut edir. Monqollara tabe olmalarına baxmayaraq, Şirvanşahların hakimiyyətinin mövcudluğu və güclənməsi Şirvan şəhərlərində həyatın və abadlığın canlanmasında monqol dövlətinin tənəzzülə uğramağa və dağılmağa başladığı XIV əsrin əvvəllərində ötəri və son dərəcə qısamüddətli nəticə verən xan islahatlarından və sultan Məhəmməd Ölcaytu yarlığından qat-qat böyük rol oynadı. Bu məktubda Şirvanşahın adı çəkilmir. 1315-1318-ci illər arasında yazıldığını nəzərə alsaq, ehtimal olar ki, Rəşid əd-Dinin oğlunun qaynatası təqribən 1294-cü ildən 1317-ci [151 - 152] ilədək hakimiyyət sürmüş və adı xanəghadakı çəkilən Şirvanşah Keykavus olmuşdur. Qeyd etmək vacibdir ki, Şirvanşahlar Şirvanda xanəghalar - Navahi kəndi yaxınlığındakı Pirsaatçay xanəghası, Bakı yaxınlığındakı Bibiheybət türbəsi, Şamaxı yaxınlığındakı Göylər kəndindəki Madəkani piri və s. tikilməsinə və onların bəzədilməsinə böyük əhəmiyyət verirdilər. 50 il ərzində - h.641-692 (1243-1294)-ci illər arasında III Fəribürz, II Axsitan, II Fərruxzad, Keykavus və b. Şirvanşahların dövründə pirsaatçay xanəghasının başlıca binaları tikilmişdir. Sonralar h.824 (1420)-cü ildə kitabələrin birində istehkam divarlarını bərpa etdirmiş Şirvanşah I Xəlilullahın adı çəkilir.²¹² Şeyx Pirhüseynin məqbərəsi üzərində tikilmiş Pirsaatçay xanəghası Şirvanşahlar, Şirvan və qonşu ölkələrin əhalisi tərəfindən müqəddəs səcdəgah sayılmışdır. Pirhüseyn Şirvani Şirvanşahlar I Fəribürz, onun atası Salar və babası Yəzid ibn Əhməd dövründə yaşamış və h.467 (1074/5)-ci ildə çox qoca yaşında ölmüşdür. Pirhüseyn Azərbaycanda və bütün Yaxın Şərqdə məşhur olan sufi şair və panteist filosof, yüz ildən çox yaşamış Şeyx Məhəmməd Əli Bakuvinin (948-1050) kiçik qardaşı idi.²¹³ Bakuvinin Şirvanşahın qızına məhəbbəti haqqında əfsanə dövrümüzədək gəlib çatmışdır. XIV əsrin əvvəllərinin səyyahı Şirazda dağın başında Bakuvini və onun ölümündən sonra Şirvanşahın zəvvarlara xidmət göstərmək üçün oraya gəlmiş qızının (Roi de Baku) yan-yana dəfn olunduğu məqbərəni təsvir edir.²¹⁴ Bu məlumatlar Şirvanşahların həm Bakuvinin, həm də Pirhüseynin şəxsiyyətinə böyük hörmət və ehtiram bəslədiklərini göstərir. Pirhüseyn xanəghası Şirvanşahların müxtəlif vaxtlarda tikdirdikləri bir neçə binadan Pirhüseyn türbəsi, minarəli məscid, böyük qəbul salonu, ətrafına divar çəkilmiş bir sıra yerlər, tövlə, karvansara və böyük qəbiristanlıqdan ibarət idi.²¹⁵ Şirvanşahların xanəghanın binalarının bəzədilməsinə böyük səy göstərirdilər.

Pirhüseyn türbəsi gözəl zərnaxışlı kaşılarla xüsusilə təmtəraqlı şəkildə bəzədilmişdi. Türbənin "divarları gah zərif ağ gah da qızıliya çalan göyümtül-yaşıl minadan rəngarəng daşlar kimi par-par yanır, min bir gecənin sehrli saray-xatırladır".²¹⁶ Pirhüseyn xanəqahının böyük vəqf mülkləri, torpaqları var idi. Pirə qiymətli şeylər nəzir verilir. Məqbərə isə bahalı zərli parçalarla bəzədilmişdi. Pirhüseynin xanəqahda və onun da yaşayan, on minlərlə baş qoyunu, inəyi, qoşqu heyvanı olan ardıcılıarı - müridləri və dərvişləri var idi. Xanəqahın vəqf torpaqlarında çoxlu dərviş, xanəqaha qulluq edən işçilər - kişi və qadınlar yaşayırdı.²¹⁷ Pirə sitayiş etmək üçün xanəqaha çoxlu zəvvar, o cümlədən Şirvanşahlar və digər hakimlər gəlirdi. Bura Şirvanın mühüm mədəni (fəlsəfi, ədəbi, dini) mərkəzi idi.

Ə. Ə. Səidzadənin fikrincə, Pirhüseyn batinlik (daxilən kamilləşmə) təliminin nümayəndəsi idi. Vassaf onu sufi adlandırır və diqqəti müridlərinə cəlb edir: "Pirhüseyn Şirvani, çox ehtimal ki kəskin nəzərəçarpan biddətçi təriqətlərin heç birinə mənsub olmamışdır. Çünki bu halda o, Şirvanşahlar tərəfindən belə cidd-cəhdlə təbliğ edilməzdi".²¹⁸

I KEYQUBAD İBN II FƏRRUXZAD

XIV əsrin əvvəllərində Ölçaytunun oğlu Məhəmməd Əbu Səidin (1316-1335-ci illər) zamanında Elxanilər dövlətinin tənəzzülü ilə bağlı Şirvanşahların hakimiyyəti güclənir, [152 - 153] Şirvanın şəhərlərində təsərrüfat həyatının dirçəlməsi, ticarətin inkişafı müşahidə edilir. Lakin elxan Əbu Səidlə Qızıl Orda xanı Özbək, sonra isə Əbu Səidin varisi Arpa xanla (1335-1336-cı illər) Özbək arasındakı hərbi əməliyyatlar nəticəsində Şirvan ərazisi yenidən viran və talan edildi.²¹⁹ Arpa xan 1336-cı ildə öldükəndə və Elxanilər dövləti, faktik olaraq bir sıra xırda feodal mülklərinə parçalandıqdan sonra monqol əmirləri və köçəri tayfaların başçıları hakimiyyəti öz əllərinə alaraq elxani şahzadələrini həbs edir, hakimiyyətdən salır və feodal ara müharibələri aparırdılar. Belə ki, az vaxt ərzində Elxanilər taxtında Cənubi Azərbaycanda hakimiyyətlərini möhkəmləndirən, öz aralarında rəqabət aparan Çobani və Cəlairi əmirlərinin iş başına gətir-dikləri Musa, Məhəmməd, Toğa Teymur, Cahan Teymur, Satibəy xatun, Süleyman və sonuncu elxan Ənuşirəvan kimi qısamüddətli hökmdarlar bir-birini əvəz etmişdi.²²⁰

Elxanilər monqol dövlətinin dağılmağa başladığı bu dövrdə Azərbaycanın şimal vilayətləri, o cümlədən Şirvanın şəhərləri bir müddət yadelli işğalçıların əsarətindən azad olaraq dirçəlməyə başlayır, siyasi qüvvə əldə edirlər. XIV əsr ərzində və bütövlükdə XV Şirvanşahlar dövləti Elxanilərin hakimiyyətini formal şəkildə qəbul etsələr də əslində, müstəqil idi. Bunu numizmatik məlumatlar da təsdiq edir. Bu vaxt Şirvanda Şirvanşahlar Keyqubad və sonralar onun oğlu Kavus hökmlərini etmişlər.

1355/6-01 ildən Şirvanın bir sıra şəhərlərindəki zərbxanalarda, kəsilməsi bərpa olunur. S. Len-Pul öz kataloqunda h.736 (1335/6)-ci ildə Arpa xanın adından Şirvanda zərb edilmiş qızıl dinarın təsvirini vermişdir.²²¹ Bakı ərazisində tapılmış sikkə dəfinələri XIV əsrin 40-cı illərindən Bakıda sikkəxana olduğunu göstərir. Həmin sikkələrin arasında Elxanilər - sultan Süleyman və sultan Ənuşirəvanın adından Bakıda kəsilmiş sikkələr də var.²²² H.739 /1338/9-cu ildə Şəbərən şəhərində elxan sultan Ölçaytunun qızı Satibəy xatunun adından gümüş sikkə kəsilmişdir. H.745 (1344/5)-ci ildən və sonralar 750 (1349/50)-ci ildən 756 (1355)-ci ilə qədər Ənuşirəvan adından Şirvanın Beyləqan, Şirvan, Güştəsbə, Şəbərən və digər şəhərlərində dirhəmlər kəsilmişdir. M. Seyfəddinin fikrincə, "adil sultan" titulu daşıyan bəzi sikkələr Şirvanşahlar tərəfindən kəsilə bilərdi.²²³ Elxanilər dövlətinin tənəzzülü dövründəki sikkələrdə Şirvanşahın adının olmaması Keyqubadın hakimiyyət illərini dəqiqləşdirməyə və atasının adını müəyyənləşdirməyə imkan vermir. B. Dorn Hacı Xəlifəyə istinad edərək, Keyqubadı ondan əvvəlki Şirvanşahın nəslindən sayır, lakin bu sələfin kim olduğunu göstərmir.²²⁴ Şirvanşahların Şərəfxan Bidlisi, Həsənbəy Rumlu, Münəccimbaşı və Bakıxanov tərəfindən verilmiş şəcərəsinə görə Keyqubadın atası Fərruxzaddır.²²⁵ M. Seyfəddini Kavusu Şirvan və Şamaxı hakimi Keyqubadın oğlu və Mir Şeyx İbrahimin nəvəsi" adlandıran Əbdür-Rəzzaq Səmərqəndinin məlumatını qəbul edir.²²⁶ Bu məlumatlara əsasən Mir Şeyx İbrahim Keyqubadın və Kavusun babası olmuşdur. Yəqin ki, Səmərqəndi Şirvan-şəcərəsini dolaşdırmışdır, çünki Şeyx İbrahimin Dərbənd hakimi Sultan Məhəmmədin oğlu və Keyqubadın nəvəsi olduğu məlumdur.²²⁷ Səmərqəndinin məlumatını şübhəli, yuxarıda bəhs edilən mənbələrin məlumatını isə daha inandırıcı sayaraq, yeni məlumatlar əldə edilənə qədər Keyqubadın atasının adını II Fərruxzad kimi saxlayırıq. [153 - 154]

Zambaur və Bartold Keyqubad ibn Fərruxzadın hakimiyyətə başladığı tarixi h.717 (1317/8)-ci il göstərir.²²⁸ Onların bu tarixi hansı mənbədən götürdükləri məlum deyil. Numizmatik və epiqrafik məlumatların olmaması Keyqubadın hakimiyyətinin nə vaxtı başlayıb, nə vaxt qurtardığı məsələsini çətinləşdirir. Keyqubadın hakimiyyətinin və onun oğlu Kavusun hakimiyyəti Elxanilər dövlətinin uğradığı, vaxtilə möhtəşəm imperiyanın xarabalıqları üzərində xırda müsəlman sülalələri ilə yanaşı, Çobani əmirlərinin, sonralar isə Cəlairilərin hakimiyyətinin möhkəmləndiyi dövrə təsadüf edir. Həmin sülalələrin XIV əsrin 40-cı illərindən başlayaraq hökmlərini Azərbaycanın şimal vilayətlərində dərin izlər salmışdır. Çobanilər sülaləsinin Cənubi Azərbaycanda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirərək ölkəni Elxanilər adından idarə edən nümayəndələri – h.744 (1343)-cü ildə öldürülmüş Həsən Kiçik, sonra isə onun qardası məlik Əşrəf (h.745-758 (1344-1356/7)-ci

illər) başqa əmirzlərlə cümlədən Şirvanşahlarla şiddətli mübarizə aparırdılar.²²⁹ Həmin mübarizənin nəticələrini numizmatik məlumatlar əsasında izləmək mümkündür.

H.736 (1335/6)-cı ildən Şirvan şəhərlərinin sikkəxanalarında yenidən sikkə kəsilməyə başladı.²³⁰ Elxanilər sülaləsinin son nümayəndələrinin hakimiyyətini formal sürətdə qəbul edən və onların adından sikkə kəsdirən Keyqubad və onun oğlu Kavus müstəqil hakimiyyət sürüdürlər və Çobani Əşrəfin Şirvanı zəbt etmək cəhdlərinə baxmayaraq öz müstəqilliklərini 1348-ci ilədək qoruya bildilər. Mənbələrdə Keyqubadın hakimiyyəti haqqında verilən məlumat çox cüzdür. Hacı Xəlifəyə görə Keyqubad ədaləti ilə şöhrət qazanmışdı.²³¹ Ehtimal ki, Keyqubada ədalətli təşbihi verilməsi Şirvan əhalisinin feodallar tərəfindən istismarının zəiflədilməsi və ölkənin təsərrüfat həyatının dirçəlişi ilə bağlı idi. Şirvanşahın hakimiyyətinin möhkəmlənməsi Elxanilər dövlətinin zəifləməsi, sonra isə süqutu və Şirvanın yüz ildən çox davam edən monqol zülmündə azad olmasının nəticəsi idi. Monqol işğalçıların zülmündən narazı olan Şirvan əhalisi Şirvanşahlar Keyqubad və Kavusun Şirvan dövlətinin müstəqilliyi uğrunda mübarizəsində onlara yardım göstərirdilər. [154 - 155]

KAVUS İBN İ KEYQUBAD

Mənbələrin verdiyi məlumata görə Şirvanşah Keyqubad hələ sağlığında dövlətin idarə olunmasını oğlu Kavusa vermişdi. Ə. Ə. Əlizadənin fikrincə, "Keyqubad qoca olduğundan artıq dövlət işində fəal iştirak edə bilmirdi və ölkənin idarə edilməsini oğlu ilə bölüşdürməli olmuşdu".²³² Şirvanşah Keyqubad öz hakimiyyətinə Cənubi Azərbaycanda və Qarabağda möhkəmləndirən Çobani Əşrəfdən kömək umurdu. H.745 (1344/5)-ci ildə "Şirvan və Samaxının hakimi", Şirvanşah Keyqubadın oğlu malik Kavus Şirvandan Qarabağa Məlik Əşrəfin iqamətgahına gəlir. Məlik Əşrəf Kavusu iltifatla qarşılayır, ona qiymətli hədiyyələr - daş-qaşla islənmiş paltar və başqa şeylər verir.²³³ Lakin Əşrəf Kavusun yanında nüfuzlu feodallardan biri olan Hacı Şəhribanın oğlu əmir Vəfadan gözlənilmədən tutub öldürür.²³⁴ Əşrəfin bu qəddarlığı Kavusu elə sarsıdır ki, elə həmin gecə Qarabağdan qaçaraq Şirvana qayıdır. Şirvanşahla dostluğu pozmaq istəməyən məlik Əşrəf elçiləri Xacə Əbdülheyin və Əxicuq Məliki Kavus və onun atası Keyqubad üçün qiymətli hədiyyələr - daş-qaşla bəzənmiş [154 - 155] kəmərlər, papaq və başqa şeylərlə Şirvana yollayır. O, eyni zamanda, Keyqubadın qızına elçi göndərir. Şirvanşah Kavus elçiləri böyük hörmətlə qarşılayır və öz növbəsində Əşrəfə hədiyyələr göndərir, bacısını isə ona ərə verməkdən imtina edərək Əşrəfin onları belə bir Şərəfə layiq görməsindən təəccübləndiyini bildirir. Rədd cavabı alan Əşrəf Şirvana yürüş etmək qərarına gəlir, onun Şirvanşahla münasibətləri kəskinləşir. Lakin iş hərbi münasibət dərəcəsinə gəlib çatmadı. Belə ki, başı Təbrizdəki hadisələrə qarışan Əşrəf öz gücünə bel bağlaya bilmədi. Bir müddətdən sonra Əşrəf yenidən zəbt etməyə cəhd göstərdi. Lakin Şirvanşah Kavusun müqavimətinə rast gələrək onunla sülh bağlamağa məcbur oldu. H.748 (1347/8)-ci ilin qışında Şirvan dövlətinin güclənməsindən narahat, olan Əşrəf Şirvanı zəbt etmək məqsədilə vəziri Əbdülheyin və başqa əmirzlərin başçılığı ilə Şirvanşaha qarşı böyük qoşun göndərdi, özü isə Qarabağa yollandı. Müqavimət göstərməyə imkanı olmayan Keyqubad və Kavus möhkəmləndirilmiş qalalardan birinə çəkildilər. Əşrəfin qoşunları ölkəni dağıdıb, əhalini qarət edərək geri qayıtdı. Lakin Əşrəf Keyqubadı və Kavusu tabe edə bilmədi. Bu hadisələrdən sonra mənbələrdə Keyqubadın adı çəkilmir ki, o, h.748 (1347/8) və 758 (1356/7)-ci illər arasında ölmüşdür. Keyqubad, ehtimal ki, Bakıda yaşayırdı. Şirvanşahlar sarayında sonralar yanında Seyid Yəhyanın türbəsi tikilmiş Keyqubad məscidi (1918-ci ildə yanmışdır) onun adı ilə bağlıdır. Məscidin xarabaları son vaxtlara qədər qalırdı.

H.758 (1356/7)-ci ildə Kavus başqa Azərbaycan feodalları ilə birlikdə qəddar müstəbid Əşrəflə mübarizə məqsədilə Qızıl Orda xanı Canı bəyin yanına elçilər göndərərək onu köməyə çağırırdı. Canı bəy şeyxlərin təkidilə böyük qüvvə ilə Dərbənd və Şirvandan keçərək Azərbaycana, Çobani Əşrəfin üstünə yürüş etdi. Şirvanşah Kavus və yerli feodallar da öz qoşunları ilə ona qoşuldular. Cam bəy Əşrəfin qoşunlarını məğlub edərək Təbrizə daxil oldu və Azərbaycanı tutdu. Əşrəf əsir alındı və Kavusun təkidilə h.758 (1356/7)-ci ildə edam olundu.²³⁶ Şirvanşah Kavus oğlu Nödərlə birlikdə əmir Əxicuğun başçılıq etdiyi Əşrəfi feodalları ilə də vuruşmuşdur. Bu mübarizədə Kavus Arran və Qarabağın yerli hakimləri ilə əlbir idi. Müttəfiqlərlə Əşrəfin qoşunları arasında vuruşma Muğandakı Yeniçay yaxınlığında baş verdi. Kavus qələbə çalaraq Qarabağa gəldi. Əxicuq bütün Əşrəfilərlə Arrana yollandı. Onlar Araz çayının kənarında rastlaşdılar. Burada baş verən vuruşmadan sonra Araz üzərindəki körpüdə sülh müqaviləsi bağlandı. Kavus Şirvana qayıtdı. Əxicuq isə Qarabağa daxil oldu. Bu hadisələrdən sonra Şirvanşahın müstəqilliyinin və hakimiyyətinin möhkəmlənməsi, habelə ölkədə hərbi əməliyyatların dayandırılması Şirvanda təsərrüfat həyatının dirçəlməsinə əlverişli zəmin yaratdı. Bu arada Şirvanşahın qüdrəti xeyli artdı. Həmin dövrdə köçəri əmirzləri arasında Cənubi Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizə ərəb İraqının hökmdarı Həsən Bazarqun oğlu Cəlairi sultan Üveysin (1356-1374) Azərbaycanı zəbt etməsi ilə nəticələndi. Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənən sultan Üveys Arranı, Naxçıvanı və digər vilayətlə öz hakimiyyətinə tabe etdirdi. O, Şirvanı da tutmağa cəhd göstərirdi.²³⁷ Yəqin ki, bu vaxt Kavus formal sürətdə özünün Üveysin vassalı olmasını qəbul etmişdi. Bunu Şirvanşahın Üveysin adı ilə Şirvan şəhərlərində - h.762 (1360/1)-ci ildə Bakuya, Şəbərən və Güştəbidə, h.764 (1362/3)-cü ildə isə Bakuya və Şəbəranda kəsdirtdiyi [155 - 156] anonim gümüş sikkələr də təsdiqləyir. Ə. Ə. Əlizadənin "Şirvanşah Kavus

h.765 (1363/4)-ci ildə sultan Üveysin öz üzərində ali hakimiyyətini tanımır və ona xərac vermirdi” fikri yuxarıda göstərilən numizmatik materiallarla təsdiq olunmuşdur.²³⁸ H. 765 (1363/4)-ci , Sirvanı tutmaq məqsədilə Qarabağa səfərə hazırlaşan Üveys Bağdadda baş vermiş qiyamın yatırılması ilə əlaqədar qoşununu oraya göndərdiyindən bu niyyətini təxirə salmağa məcbur oldu. Bu hadisələrdən istifadə edən Şirvanşah Kavus sultan Üveysdən asılılığını tanımaqdan boyun qaçıraraq, iki dəfə Qarabağa hücum etdi və həmin vilayətin əhalisini Şirvana köçürdü.²³⁹

Şirvanşah Kavusun sultan Üveyslə mübarizəsinin nəticələrini numizmatik məlumatlar əsasında izləmək mümkündür. Kavus sultan Üveysin əleyhinə h.766 (1364/5)-ci ildə çıxmışdır. Həmin vaxtdan Şirvan şəhərlərində zərb edilən sikkələrdə - Güştəsbidə və Şəbəranda h.767 (1365/6)-ci ildən, Bakuyada, Şamaxıda və Şəbəranda h.769 (1367/8)-cu ildən və Bakuyada h.770 (1368/9)-ci ilin əvvəlindən bu sultanın adı çəkilmir.²⁴⁰ Lakin Şirvanşah öz müstəqilliyini uzun müddət qoruyub saxlaya bilmədi. Sultan Üveys h.768 (1366/7)-ci ildə Bağdaddakı qiyamı yatırıb Təbrizə qayıtdıqdan sonra Bayram bəy və digər əmirlərin başçılığı ilə Şirvana qoşun yürütdü. Sultanın üstün qüvvələrinə uzun müddət müqavimət göstərmək iqtidarında olmayan Şirvanşah Şirvanın son dərəcə möhkəmləndirilmiş qalalarından birində gizlənməyə məcbur oldu. Ehtimal ki, bu hadisələr h.770 (1368/9)-ci ildən qabaq olmamışdır. Cəlairi qoşunları üç ay ərzində Şirvanın şəhər və kəndlərini viran və qarət etdilər. Şirvanşah öz varislik hüququnu itirməmək üçün və sığınacağını möhkəmliyinə etibar etmədiyindən təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. O, şeyxlərin və fiqh alimlərinin vasitəçiliyiylə sultana təslim olmaq üçün sığınacaqdan çıxdı. Lakin Bayram bəy onu qandallayıb sultan Üveysin hüzuruna gətirdi. Sultan Kavusu üç ay həbsxanada saxlayandan sonra onu bağışladı, vassallıq və vermək şərtilə Şirvan dövlətinin hökmdarı kimi hüquqlarını bərpa etdi. Kavus bu hadisələrdən sonra ömrünün sonuna qədər Üveysin sadıq vassalı olaraq qaldı,²⁴¹ Göstərilən hadisələr Bakıya da şamil idi. Belə ki, mənbələrin məlumatına görə, bir sıra yerlərin, o cümlədən Bakı vilayətinin feodal mülkləri - Hacı Fərimərz və Hacı Fəridun sultan Üveysin hüzuruna gedib, öz itaətlərini bildirməyə məcbur olmuşdular. Onlar, həmçinin hər il mal və xərac verməyi öz öhdəliklərinə götürmüşdülər.²⁴² h.770 (1368/9)- ci ildən Şirvanda Cəlairilər adından sikkə kəsilməsi bərpa olunmuşdu. Bu fasiləsiz olaraq XIV əsrin 80-ci illərində davam etmişdir. Şirvanşahın əcdadları I Axsitanın və III Mənuçöhrün ənənələrinə uyğun olaraq, Kavusun sarayında Şirvanşaha tərif dolu qəsidələr yazan mədhiyyəçi şairlər toplanmışdı. Belə ki, Şirvanşahın Ərdəbildən gətirdiyi və oğlu Huşəngin təlim və tərbiyəsini tapşırdığı şair Arif Ərdəbili onun sarayında yaşayırdı. Arif Ərdəbili sultan Üveysə ithaf etdiyi "Fərhadnamə" poemasında Huşəngə süls, nəsx və təlim xətlərini, ədəbiyyatı və digər elmləri öyrətdiyini xəbər verir. Arif Ərdəbili Şirvanşahı mədh edərək deyir ki, "Şirvan dövləti Kavusun adı ilə şöhrətlənmişdir. Onun ədalətli hökmranlığı sayəsində Şirvan cənnətə dönmüşdür". Arif Ərdəbili poemasının birinci hissəsini Ərdəbildə olarkən h.771 (1369/70)-ci ildə bitirmişdi.²⁴⁴ Göründüyü kimi, Şirvanşah Kavus əsirlikdən qayıtdıqdan və sultan Üveysdən vassal asılılığını qəbul etdikdən [156 - 157] sonra Şirvan şəhərlərinin abadlaşdırılması və bərpa edilməsi ilə məşğul olmuşdur. Mirxond, Münəccimbaşı və Hacı Xəlifəyə görə Kavus uzun sürən hökmranlıqdan sonra h.774 (1372/3)-cü ildə ölmüşdür. Ondan sonra hakimiyyətə oğlu Huşəng keçmişdir.²⁴⁵

HUŞƏNG İBN KAVUS

Huşəng Şirvanda h.774 (1372/3)-cü ildən hakimiyyətə başlamışdır. Bu vaxta qədər o, sultan Üveysin yanında girov saxlanılırdı. Huşəng də, atası kimi icazəsi ilə Şirvanşah taxtına sahib olduğu Üveyslə dostluq münasibətləri saxlayırdı. Belə ki, Kavusun ölüm xəbərini eşidən sultan Üveys özü atasının taxtını tutmaq üçün Huşəngi Şirvana göndərmişdi. Huşəngin hakimiyyəti sultan Üveysin oğlanları Hüseyin və Əhmədin hökmranlıq dövrünə təsadüf etmişdir. Şeyx Üveys h.776 (1374)-ci ildə, Kavusdan iki il sonra ölmüşdür. Onun ölümündən sonra oğlanları və digər iri feodallar - Azərbaycan əmirləri arasında çəkişmə başladı. Bu mübarizə nəticəsində Müzəffərəddin Şah Şüca h.777 (1375/6)-ci ildə bir neçə aylığa Cənubi Azərbaycanı tutaraq qardaşı oğlu Şah Mansuru qoşunla Şirvana və Muğana göndərdi. Mənbələrin verdiyi məlumata Şirvanşah onunla vuruşmaqdan vaz keçmiş və itaətkarlıq göstərmədən Şirvanı tərk etmişdi. Cəlairi dövlətini taxt-taca sahib olmaq uğrunda mübarizədə qardaşı şeyx Həsəni öldürmüş Hüseyin idarə edirdi. H.784 (1382/3)-cü ildə Üveysin digər oğlu Əhməd sultan Hüseyinə qarşı yürüş edərək, Təbrizdə onu öldürüb hakimiyyəti ələ keçirdi. Əslində, ölkədə öz süzerenlərinə, sultan oğlanlarına itaət etməkdən boyun qaçıran iri köçəri feodallar - əmirlər ağılıq edirdilər. Cəlairilər dövlətinin tənəzzülü dövründə Şirvanşah Huşəng öz hakimiyyətini və dövlətini möhkəmləndirdi. Bu vaxt Muğan vüayəti Şirvanın tərkibinə daxil idi. Qardaşı Bəyazidi Cəlairi dövlətinin qanuni varisi və sultan elan edən Sultaniyyə hakimi Sarı Adilə etibarının itirən sultan Əhməd Naxçıvandan keçib, Təbrizdən Arrana və Muğana qaçdı. Huşəng Şirvanşaha müraciət edən sultanın yanına gəldi və ona sığınacaq verdi. Bu vaxt Əhmədi təqib edən əmir Adil öz qoşunları ilə Arrana və Muğana girdi. Adil Bərzəndə çatanda Şirvanşah Huşəng də buraya gələrək əmir Adil, Əhməd və Bəyazid arasındakı danışıqlarda vasitəçilik etdi. Şirvanşah qardaşları barışdırma bildi və sülh sazişi bağlanmasına nail oldu, Həmin sazişə görə Əhməd Azərbaycana, Bəyazid İraqı-Əcəmə, Adil və Əhməd isə birlikdə İraqı-Ərəbə sahib oldular.²⁴⁶ Cəlairilərlə dostluq əlaqələri saxlayan Şirvanşah Huşəng ibn Kavusun zamanında Şirvanın Bakuyə, Güştəsbə, Şəbərən və Şamaxı şəhərlərində

üzərində şeyx Üveysin oğlu, h.776 (1374/5)-cı ildən h.784 (1382)-cü ilədək hökmlər etmiş Cəlal əd-Din Hüseynin, habelə onun qardaşı Qiyas əd-Din Əhmədin [h.784 (1382)-h.813 (1410)-cü illər] adları çəkilən kitabə olan gümüş pullar zərb edilirdi.²⁴⁷ Numizmatik materiallar Şirvanşahın Cəlairilərdən asılılığını təsdiq edir. Mənbələrdə Huşəngdən öz dövrünə görə təhsil görmüş hökmdar, həm də tanınmış şair kimi danışılır.²⁴⁸ Lakin onun hakimiyyəti az - on il sürmüşdür. XIV əsrin sonlarında Şirvanda xırda feodalların və kəndlilərin zadəganlar əleyhinə üsyanı baş verdi. Huşəng h.748 (1382)-ci ildə qəddarlığından qəzəblənmiş rəiyyəti tərəfindən öldürüldü.²⁴⁹ Bundan sonra Şirvan feodalları ehtimal ki, Huşəngin birbaşa vəliəhdi [157 - 158] olmadığından onun ən yaxın qohumlarından birini Şirvanşahlar Dərbəndilər adlanan digər qolunun nümayəndəsi Şeyx I İbrahimi hökmdar seçdilər.

Şirvanşahların XI əsrdən XIV əsrə qədərki hakimiyyət nəzərdən keçirdikdən sonra aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür. Ərəb mənşəli Məzyədi Şirvanşahlar sülaləsində XI birinci rübündən etibarən dəyişiklik baş verir. Əvvəlki ərəb adları Yəzid, Əhməd, Məhəmməd və s.əvəzinə fars adları - Ənuşirəvan Mənuçöhr, Axsitan, Gərşəsb, Fəribürz və i.a. meydana gəlir. Onlar öz şəcərələrini Sasani hökmdarları Xosrov Ənuşirəvana və Bəhram Gura bağlayırlar. Ərəb mənşəli Şirvanşahların Sasani şahlarına söykənən əsilzadə nəslindən olmalarına iddia etmələri faktını onların qadın nümayəndələrinin qədim ənənələri dirçəldən Sasani mənşəli yerli hökmdar ailələri ilə nikah əlaqələri ilə izah etmək mümkündür. XII əsrin əvvəlində və XIII əsrdə Şirvanşahlar sarayında Builərin tənəzzülü dövründə Qərbi İranda meydana gələn Deyləmi - İran sülaləsi Kakuyilərin nümayəndələri mühüm rol oynayırdılar. Yüz ildən çox bir müddət ərzində həmin sülalənin nümayəndələri (XI əsrin sonu-XII əsrin əvvəllərində Məhəmməd əl-Kakuya, 1204-cü ildə İshaq əl-Kakuya) Şirvanşahların vəziri olmuş, ehtimal ki, onlarla qohumlaşmışdır.

Şirvanşahların XII-XIII əsrlərdə iranlaşması onların siyasi, sosial və mənəvi həyatlarının bütün sahələrinə sirayət etmişdi. Yerli feodal nəsiləri ilə qohumlaşan Məzyədilər tədriclə öz ərəb mənşələrindən uzaqlaşır. Şirvan aristokratiyası tərəfindən assimilyasiyaya uğrayaraq yerli hakim sülaləyə çevrilir. Şirvanşahlar sünni idilər. Onlar elmlərə, incəsənət və ədəbiyyata hamilik edirdilər, Paytaxt Şamaxı idi, XII əsrdən isə Bakı şəhəri də onların iqamətgahı olmuşdu. XII əsrdə Şirvanşahlar sarayında poeziya və ədəbiyyat inkişaf etdi, Xaqani və bir çox gözəl şairlər yetişdirmiş Azərbaycan şeir məktəbi yarandı. Rəsmi ədəbi dil fars dili idi. Ərəb dilindən ilahiyatda və dini ayinlərdə istifadə olunurdu. Canlı danışiq dili türk - Azərbaycan dili idi. Elmi əsərlər həm fars, həm də ərəb dillərində yazılırdı. Şirvanşahlar dövründə XI-XIV əsrlərdə Şirvan şəhərlərində müdafiə istehkamları — qalalar, qala divarları, bürclər tikilmişdi. Onlar məscid və xanəqahlar tikilməsinə böyük diqqət yetirir, onları gözəl kaşlarla, ornamentli dekorlarla bəzədir, müqəddəs şeyxlərə sitayiş ənənəsini davam etdirirdilər. Şirvanşahlar öz dövrlərinə görə təhsil görmüş adamlar idi. I Axsitan və Huşəng poeziyaya həvəs göstərir, özləri də şeir yazırdılar. Onlar sarayda yaşayan görkəmli şair və alimləri öz uşaqlarının təlim — tərbiyəsinə cəlb edirdilər. Şirvanşahlar nəslə səlcuq və monqol ağalığına davam gətirə bilən çevik siyasətçi idilər. Səlcuq, sonra isə İraq sultanları ilə vassal münasibətlərində olan, onların adından sikkə kəşən və onlara xərac verən Şirvanşahlar, əslində, müstəqil hakimiyyət sürürdülər. Onların asılılığı çox vaxt formal xarakter daşıyırdı. Şirvanşahların monqollardan - Çingizilərdən, Cucilərdən, Çobani və Cəlalilərdən vassal asılılığı isə daha güclü idi. Elxanilər zamanında Şirvanşahlar öz adlarından sikkə kəsmək ixtiyarını itirərək yalnız süzənləri adından sikkə zərb edirdilər.

Şirvanşahlar sülaləsinin bir sıra nümayəndələri - I Fəribürz, III Mənuçöhr və onun oğlu I Axsitan - görkəmli diplomat və dövlət xadimləri idi. Onlardan bəziləri - III Fəribürz və Kavus - yadelli işğalçılarla vuruşan, Şirvan dövlətinin müstəqilliyi uğrunda mərdliklə mübarizə aparan [158 - 159] bacarıqlı sərkərdə olmuşlar. Şirvanşahlar yanına əl-adil, əl-müəzzəm, əl-alim və s. epitetlər qoşulmuş məlik, xaqan, monqolların vaxtında isə sultan kimi xanədan titulları daşımışlar. Sülalənin bütün nümayəndələri Şirvanşah adlanmışdır. Şirvan dövlətinin və onun hökmdarlarının real vəziyyətini əks etdirən bütün bu titullar və epitetlər istər sikkələrdə, istərsə də kitabələrdə təsbit olunmuşdur.

Şirvan dövlətinin şəhərləri Səlcuqilər dövlətinin zəiflədiyi XII-XIII əsrin əvvəllərində yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatdılar. Bu dövr kənd təsərrüfatında böyük dirçəliş, feodal cəmiyyətinin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı, sənətkarlıq və ticarətin çiçəklənməsi, əmtəə-pul münasibətlərinin güclənməsi dövrü idi. Monqol istilası dövrü böyük insan tələfatı, Şirvanın şəhər və kəndlilərinin, memarlıq və maddi mədəniyyət abidələrinin dağılması ilə əlamətdar olmuşdur. Lakin zəhmətkeş Azərbaycan xalqının yaradıcı qüvvələr, feodal istismarına baxmayaraq, Şirvan dövlətinin feodal cəmiyyətinin irəliləyişinə yardım göstərən iqtisadiyyat və təsərrüfat həyatını tezliklə bərpa edirdi.

§2. XI əsrin əvvəli - XIII əsrin birinci rübündə şəhərlərin inkişafı

Feodal cəmiyyətinin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı, sənətkarlıq, ticarət və əmtəə-pul münasibətlərinin yüksəlişi Şirvan dövlətində şəhərlərin və şəhər həyatının inkişafına səbəb oldu. XI-XIII əsrin birinci rübündə

Şirvanda iri iqtisadi və mədəni mərkəzlər, olan çoxlu əhaliyə malik bir sıra böyük şəhərlər var idi. Şirvanın paytaxtı Şamaxıda yüz minə, Beyləqanda qırx minə yaxın əhali yaşayırdı.¹ XII-XIII əsrin birinci yarısı ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında əhəmiyyəti artan Şirvan feodal şəhərlərinin çiçəklənmə dövrü idi. Bu dövrdə feodal münasibətlərinin, əmək bölgüsünün inkişafı, sənətkarlıq və ticarətin yüksəlişilə əlaqəli Şirvan şəhərlərində əmtəə istehsalı artdı. Şamaxı, Bakı, Beyləqan, Dərbənd Şərqdə məşhur olan mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrildilər.² Şirvan şəhərləri, xüsusilə Şamaxı özünün ipək məmulatı və ətraf kəndlərdə yetişdirilən xam ipəyi ilə şöhrət qazanmışdı. Xamna və ipək məmulatı Qafqazın başqa şəhərlərinə, habelə bir sıra Yaxın Şərq ölkələrinə aparılırdı. Artıq XIII əsrdən Şirvan ipəyi böyük miqdarda İtaliyaya və Fransaya ixrac olunurdu.³ Şirvanda ipəkçiliyin inkişafı onun iqtisadiyyatının yüksəlişinə yardım göstərirdi. O, Şirvan əhalisinin başlıca məşğuliyyət sahələrindən biri idi. Şirvanın müxtəlif yerlərindəki qoyun sürülərindən xalça və xalça məmulatı toxumaq üçün yüksək keyfiyyətli yun alınır. Mənbələrdə Şirvanın şəhər və kəndlərində xalçaçılığın inkişaf etdiyi xəbər verilir. Quba - Şirvan qrupuna məxsus XIII- XIV əsrlərə aid ən qədim xalça dövrümüzədək gəlib çıxmışdır. Kəndlərdə pambıq və kətan becərilirdi. Onlardan şəhərlərdə pambıq və kətan parça və paltar hazırlanırdı. Bu sahədə Dərbənd xüsusilə şöhrət qazanmışdı.⁵ Ərəb və fars mənbələrində Şirvanın mühüm şəhərləri, bir sıra yerlərdə çıxarılan faydalı qazıntıları, kənd təsərrüfatı məhsulları, sənətkarlıq əsərləri, şəhərlərdəki ticarət haqqında məlumatlar verilir. Həmin mənbələrdəki iqtisadi xarakterli məlumatlar xüsusilə qiymətlidir. Müəlliflərin iqtisadiyyata dair məlumatları, əsasən, [159 - 160] Şirvanın şəhərlərində istehsal etdiyi malların çeşidlərinə aiddir. Bu məlumatlar XII-XIII əsrin əvvəllərində sənətkarların istehsal olunan malların və məhsulların xarakteri, habelə şəhərlərdə ticarətin səviyyəsi və Şirvanın müxtəlif yerlərində kənd təsərrüfatının inkişafına dair müəyyən dərəcədə fikir yürütməyə imkan verir. Mənbələrin əksəriyyətində Bakıdan bəhs edilərkən şəhərin ətrafında və həndəvərindəki kəndlərdə Yaxın ölkələrinə ixrac olunan xeyli neft və duz istehsalından söhbət gedir.⁶ Əl-Biruni XI əsrin birinci rübündə müxtəsər şəkildə deyir: "Bakı ağ neft mədənidir".⁷ H.520 (1126)-ci ildə yazılmış bir anonim əsərdə deyilir: "...Bakı adasından ağ və qara neft çıxarılır, onun torpağı daim titrəyir və yerdən od çıxır".⁸ Göründüyü kimi, burada söhbət vilayətdən, yəni Abşeron yarımadasından və onun inzibati mərkəzi Bakıdan gedir. 1131-ci ildə Xəzər dənizinin cənub-qərb sahillərini gəzib dolaşmış ərəb səyyahı Əbu-Həmid əl-Əndəlusi əl-Qərnati öz əsərində Abşeronun neft verən yerlərini və kəndlərini təsvir edir ki, burada Suraxanıdan və onun əbədi odundan bəhs olunduğunu başa düşmək çətin deyil: "Bu qara torpaqdan mazut [qır, qara və ağ neft çıxır. Həmin yer Şirvan ölkəsindən olan Bakuh yaxınlığındadır... Qırı buradan başqa yerlərə aparılır". O, Bakı yaxınlığındakı başqa bir adanı (ehtimal ki, Pirallahı adası) da təsvir edir: "Bu dənizdə qır kimi bir ada vardır. Həmin adada yerdən acı, duzlu və pis qoxulu su çıxır. Bu su ilə birlikdə yaxşı bürüncə oxşayan dördkünc daşlar da çıxır. Adamlar bunları tərəzidə çəkidaşı (misqal) yerinə işlədirlər". Əl-Qərnati əsərinin başqa bir yerində söyləyir ki, "bu daşlardan kəhrəbaya bənzər sarı muncuqlar düzəldirlər. Adamlar onları dünyanı müxtəlif yerlərinə aparırlar". O, həmçinin yazır ki, Xəzər dənizinin sahillərində və adalarda qızılın əyarını müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif növlü məhək daşları çıxarılır.⁹ Zərgərlər həmin daşlardan qızıl məmulatları hazırlanmasında istifadə edirdilər. Bu daşların çıxarılması zərgər dükənlərinin olduğunu və şəhər əhalisinin qızıldan hazırlanmış bəzək əşyalarından geniş istifadə etdiklərini göstərir.

XIII əsrin birinci rübündə Abşeronda xeyli neft çıxarıldı; bunu irandilli coğrafiyaşünas Məhəmməd ibn Nəci Bəkranın verdiyi məlumatlar da təsdiq edir. O, təqribən 1210-cu ildə yazdığı "Cahannamə" adlı əsərində neftin müxtəlif növlərindən danışarkən Bakı və Muğandakı neft quyularından ağ neft, Dərbənd yaxınlığında yaşıl və Bəlxan sərhəddində qara neft hasil olduğunu qeyd edir. Sonra o, qara neftdən ağ neft alınmasından bəhs edir və onu destillə(təqtir) adlandırır.¹⁰ Bu maraqlı məlumatlar hələ o vaxtlar neftin emalının, onun kimyəvi üsulla təmizlənməsi və istifadə olunmasının geniş tətbiq edildiyini göstərir. XIII əsrin 20-ci illərində farsca yazılmış "Əcaib əd-Dünya" adlı anonim coğrafiya əsərində Bakı haqqında deyilir: "...o, Şirvan vilayətində dəniz kənarında şəhərdir. Onun torpağı bütün gecəni od kimi yanır, qazanı torpağın üstünə qoyurlar və içindəki su qaynayır. Onun malları qara, ağ və yaşıl neft və duzdur".¹¹

Şərq müəlliflərinin Bakı və Abşeron haqqında verdikləri bu məlumatlar həmin yerlərdə çoxlu neft və duz hasil olduğunu göstərir. Bu məlumatlarda, əsasən, neft və qaz mənbələrindən bəhs edilir digər malların adları çəkilir. Neft təkcə müxtəlif şəkildə təsərrüfat həyatının bir çox sahələrində tətbiq olunmurdu. Ondan, eyni zamanda, müalicə vasitəsi kimi [160 - 161] də istifadə edilirdi. Neft qədim zamanlardan işıq vasitəsi kimi işlədilmişdir. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı Bala, Abşeron və Azərbaycanın bir sıra şəhərlərinin ərazisindən tapılmış çiraqlar təsdiq edir. Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı və İçərişəhər, Beyləqan (Örənqala), Naxçıvan, Bərdə, qədim Gəncə, Qəbələ və s. ərazilərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində neft izləri qalmış gil çiraqlar tapılmışdır.¹² Rəşidəddin Mirxond və başqa müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, neft hərbi texnikada da tətbiq olunurdu.¹³

Şəhərin təsərrüfat həyatını İçərişəhərdə bir çox illər boyu aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində əldə edilmiş materiallar əsasında izləmək mümkündür. 1970-ci ildə İçərişəhərin şimal tərəfində (Kiçik qala küçəsi) uçurulmuş evin yerində 80 m² sahədə aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı 2 metr dərinlikdə qədim

Bakının XII-XIII əsrlərə aid bir neçə təsərrüfat tikilisindən və kiçik həyətin daş divarlarından ibarət yaşayış evinin qalıqları üzə çıxarılmışdır. Həyətdə təndirlər, ətrafında daş döşənmiş quyular, bir neçə saxsı borudan ibarət novdan aşkar edilmişdir. Mədəni təbəqədə şirsiz və şirli keramika, saxsı qab qırıqlarına, taxta darvazaları bəzəyən, yastı mis çax-çax parçalarına, mavi saxsı muncuqlara şahların kəsdiriyi mis sikkə dəfınələrinə rast gəlinir. Bundan Şirvanşahlar sarayının şərq tərəfində 16x8 m sahədə də arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Düzbucaqlı bina divarlarının bünövrələri ilə yanaşı, su, təsərrüfat və zibil quyuları, təndirlər və s. aşkar edilmişdir. Çoxlu miqdarda şirli və şirsiz qablar və onların qırıqları, mis və dəmir əşyalar, şüşə və saxsı məmulatlar tapılmışdır. Üst təbəqədən tapılmış şirli keramikada anqob və manqanla bəzədilmiş polixrom qablar üstünlük təşkil edir. Kasaların bəzilərinin dibinə qabarıq möhürlər vurulmuşdur. Çoxlu dəyirman daşı, habelə Şirvanşahların kəsdiriyi mis pullar tapılmışdır.¹⁴ 1971-ci ildə Bakı yüksəkliyinin cənub-şərq yamacında 168 m² sahədə qazıntı işlərinə başlanılmışdır. Aşkar çıxarılmış yaşayış evlərinin qalıqları qazıntı sahəsinin cənub-şərq tərəfindədir. Divar bünövrələrinin alt hissəsi azacıq yonulmuş daşdan hörülmüş, arası isə çapıq daşlarla doldurulmuşdur. XI-XIII əsrlərə aid təbəqələrdə təsərrüfat və su quyuları, təndirlər, ocaqlar və s. aşkar edilmişdir. Tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatlarından, fayans, metal, şüşə əşyalardan və mis sikkələrdən ibarət idi. Gil məmulatlar küplər, qulplu səhənglər, boşqablar, kasalar, çiraqlar və müxtəlif tipli qazanlarla təmsil olunmuşdur. Sarı gildən qabarıq basma nəbati və hündəsi naxışlı işlənmiş, heyvan rəsmləri ilə [161 - 162] qablar xüsusilə seçilir. XI-XII əsrlərə məxsus şirli qablar polixrom olub, oyma naxışlarla bəzədilmişdir. Şirli kasaların bəzilərinin dibində dulusçu ustanın qabarıq möhürü olmuşdur. Tapılmış mis, dəmir, bürünc və şüşə məmulatları orta əsrlər Bakısında metal emalı, şüşəüfurmə, zərgərlik və digər sənətlərin inkişaf etdiyini göstərir. Şirvanşahlara, Eldəgizlərə və Cəlairilərə məxsus mis sikkələrin tapılması Bakının, Azərbaycanın digər şəhərləri və qonşu ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri saxladığını təsdiq edir.¹⁵

1973-cü ildə qazıntı işləri qala hissəsinin şimal tərəfində qövşşəkili bürcləri olan şəhər divarlarının yaxınlığında aparılmışdır. Həmin ərazidə aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, orta əsrlər Bakısında sənətkarlıq emalatxanalarının əksəriyyəti şəhərin bu hissəsində yerləşmişdi. XI-XIII əsrlərə aid təbəqədə oyma nəbati və hündəsi naxışla işlənmiş heyvan rəsmləri ilə bəzədilmiş polixrom keramika qırıqları həmçinin bir neçə saxsı qab parçası naxışı o cümlədən şirüstü naxışla bəzədilmiş göy rəngli dairəvi kasa dibi tapılmışdır.¹⁶ Şimal-şərq tərəfdən demək olar ki, Şirvanşahlar sarayına bitişik sahədə qazıntı işləri binaların və bir-birinə çox yaxın tikildiyini göstərir. Bu, İçərişəhər ərazisinin sıx məskunlaşdığını və XI-XIII əsrin əvvəllərində Bakıda şəhər həyatının intensivliyini təsdiq edir. Bu sahədən əldə edilmiş tapıntılar içərisində dairəvi altılıqlı iki saxsı kasa maraqlıdır. Onlardan biri açıq mavi şirli örtülmüşdür. Üzərində ərəb əlifbası ilə qabarıq kitabə vardır. Digər kasanın dibində isə nəbati naxışlar və quş təsvir olunmuşdur. 24 mis sikkə də tapılmışdır.¹⁷

Qövşşəkili bürcləri olan şimal qala divarlarının yaxınlığında 64 sahədə aparılan qazıntılar zamanı XI-XIII əsrlərə aid təbəqədə təsərrüfat və zibil quyuları, müxtəlif diametrlı doqquz təndir aşkar edilmişdir. Müxtəlif keramika məmulatı, saxsı şlakı, şüşə və saxsı qab qırıqları, dəmir əşyalar tapılmışdır.¹⁸

1976-cı ildə Bakı yüksəkliyinin orta əsrlər Bakısının qələbəlik və əhalisi sıx olan rayonlarından olan cənub yamaclarında qazıntı işləri aparılmışdır. 64 m² sahədə irihəcmli, yonulmuş daşdan hörülmüş bina divarlarının bünövrələri aşkar olunmuşdur. İçərisində das altılıq üstündə qoyulmuş beş iri təsərrüfat küpü olan böyük anbar binası üzə çıxarılmışdır. Adi və şirli keramika məmulatı, Rey və Kaşan tipli saxsı qablar, şüşə qab və dəmir əşya qırıqları tapılmışdır.¹⁹ Aşkar edilmiş obyektlərin sıxlığı və çoxlu miqdarda şüşə, keramika, dəmir və mis məmulatları XI-XIII əsrin əvvəllərində şəhərin intensiv həyatından, burada sənətkarlıq və ticarətin inkişafından xəbər verir. Xeyli sikkə tapılması əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf etdiyini göstərir. Bu dövrdə Bakı Şirvanın mühüm iqtisadi və inzibati mərkəzlərindən biri və Xəzər dənizində iri liman idi.

Bu dövr mənbələrində Bakıdan başqa Şirvanın digər mühüm şəhərləri də qeyd edilir. Ərəb müəllifi Əl-İdrisi h.548 (1154)-ci ildə yazdığı "Coğrafiya" əsərində və xəritədə Arran və Şirvanın mühüm şəhərləri arasında Beyləqan, Əş-Şəmaxiyyə, Şirvan, Bab əl-Əbvab, əl-Abxaz,* Cardiban (Girdiman – S. A.) qalası, Əş-Şəbəran, Qəbələ və Şəkinin adlarını çəkir. [162 - 163] O, Muğanı Azərbaycana aid edir. Əl-İdrisi ticarət yollarından danışaraq yazır: "Bərdə şəhərindən Bab əl-Əbvab şimal ilə şərq arasında olan yol: Bərdə şəhərindən Bərzənc şəhərinə olan yol 54 mil, Bərzəncdən Əş-Şəmaxiyyə şəhərinədək 42 mil, Əş-Şəmaxiyyədən Şərvan şəhərinədək 3 gün; Şərvandan əl-Abxaz şəhərinədək 2 gün, əl-Abxazdan Samur körpüsünədək 36 mil, oradan da əl-Baba 60 mildir. Cəmisi 300 mil". Məlumdur ki, bir mil 2 kilometrə, gün isə təqribən 19 kilometrə bərabərdir. Beləliklə, Bərdə ilə Bab əl-Əbvab (Dərbənd) arasındakı məsafə 600 kilometrə bərabər idi. Əl-İdrisi əl-İstəxriddən və İbn Havqəldən iqtibasla Bab əl-Əbvab liman-şəhərini belə təsvir edir: "Bab əl-ahvab Xəzər dənizi sahilində çox böyük şəhərdir. Şəhərin ortasında gəmilər üçün liman vardır. Bu limanın girəcəyində onu hər iki tərəfdən qapayan bəndə kimi iki bina tikilmişdir. Girəcəyə zəncir çəkilmişdir və limanın sahibinin icazəsi olmadan buraya heç kəs nə girə, nə çıxma bilər. Dərbəndin divarları çox möhkəm daşdan, çiy kərpic və gildən tikilmişdir". Sonra o, bu şəhərin əhəmiyyətindən, onun çoxlu bağlarından, lakin onların az bar verməsindən, buraya başqa

* Nöqtələrin düzgün qoyulmaması üzündən mətnə əl-Abxaz əvəzinə səhvən Əycan getmişdir.

yerlərdən meyvə gətirilməsindən yazır. Əl-İdrisi xəbər verir ki, Xəzər dənizindəki bu şəhər Sərir və Təbəristanın, Curcanın digər hissələri üçün ticarət limanıdır. "Orada böyük miqdarda istehsal edilən kətan parçadan Arran, Ərminiyyə və Azərbaycan əhalisinin üst geyimlərinin altından geydikləri paltarlar tikilir". Əl-İdrisi Bab əl-Əbvəbdən Tiflisə qədər bütün Arran ölkəsində külli miqdarda boyaqotu yığılmasına və Xəzər dənizi vasitəsilə Curcana, oradan isə Hindistana aparılmasına dair İbn Havqəlin məlumatını təkrar edir. O, həmin boyaqotunun onun bütün növlərindən keyfiyyətə üstün olduğunu göstərirdi.

Əl-İdrisi böyüklüyünə və evlərinin sayına görə bir-birinə bənzəyən Bərzənc, əş-Şəmaxiyyə, Şərvan, əl-Abxaz şəhərlərinin, Samur körpüsü deyilən yerin adlarını çəkir. O, daha sonra burada tacirlərin gəldiyi bazarlar, sənətkar dükənləri (karxanalar), çoxlu meyvə bağları olduğunu, ölkənin bərəkətli, əhalisinin isə xarici ticarətlə məşğul olduğunu göstərir.²⁰

XIII əsrin əvvəlinə aid "Əcaib əd-Dünya" əsərində Dərbənd malları arasında rus tacirlərinin şimaldan gətirdikləri qiymətli "qunduz, samur, sincab xəzlərinin, qul və gözəl cariyələrin"²¹ adlarını çəkir. 1971-ci ildən etibarən Dərbənd ərazisində aparılan arxeoloji bu qədim şəhərin iqtisadi həyatına dair narrativ mənbələrin məlumatlarını tamamlayır.

Qazıntılar nəticəsində iki hissədən - içqala (kuhəndiz) və şəhərin özündən (şəhəristan) ibarət olan orta əsrlər Dərbəndinin strukturu müəyyən edilmişdir.²² Dərbəndin müdafiə istehkamları kompleksində Narınqala içqalası xüsusi yer tuturdu. İçqalaların mədəni təbəqələrinin ümumi qalınlığı 10 metrə çatır. Şəhərin içqalasının şimal-qərb hissəsində orta əsr xan sarayı kompleksinə aid ümumi sahəsi 85 m² olan 4 bina aşkar edilmişdir. Çoxlu ocaq və təndirlər daş özüllər üzərində yaxşı qalmış buruqvarı oyma naxışlarla bəzədilmiş ağac sütunlar və bişmiş kərpicdən dekorativ oymalı kvadrat sütun üzə çıxarılmışdır. Beşinci kompleksə bağlı təbəqədən XI-XII əsrlərə aid çoxlu şirli və şirsiz keramika, memarlıq detalları, şüşə və metal məmulat, o cümlədən şüşə biləzliklər, gözəl naxışların, xırda sümük [163 - 164] məmulatlar, bəzək şeyləri və silahlar, içərisində bəzi hallarda Çin möhürlərinə oxşar möhürləri olan yüksək keyfiyyətli çini fincan və pialələr seçilən gətirilmə mallar tapılmışdır. Tapıntılar içərisində gözəl çini nimçənin alt hissəsi də vardır. Bu kompleksi XII-XIII əsrin birinci yarısına aid etməyə imkan verən seladondan hazırlanmış gətirilmə kasanı, zərnaxışlı işlənmiş gətirilmə saxsı qab qırıqlarını qeyd etmək vacibdir. Göstərilən materiallar Çin və digər ölkələrlə ticarət əlaqələri saxlandığından xəbər verir.

İçqalanın bu hissəsi Sasanilər dövründə və XI əsrin sonu - XII əsrdən daha intensiv şəkildə məskunlaşmışdır. Kompleksin çox böyük olması, onun içqalanın ən əlverişli yerində yerləşməsi, binanın divarlarının orta əsrlər Dərbənd memarlığı üçün son dərəcədə nadir hal olan bişmiş kərpicdən tikilməsi və çoxsaylı avadanlığı bu memarlıq abidəsinin qalıqlarını XII-XIII əsrlər Dərbənd xanının sarayı ilə eyniləşdirməyə əsas verir.²³

Təpənin yamacında, içqalanın altında daha iki şurfun özülü qoyulmuşdu. Birinci şurf göstərdi ki, yamacın yuxarı hissəsi yalnız XI əsrin sonundan məskunlaşmağa başlamışdır.²⁴ İçqaladan başqa, şəhərin şimal və cənub divarları arasında, Cümə məscidindən 60-70 m qərbə doğru daha dörd stratigrafik şurfın təməli qoyulmuşdu. Burada 1,9 m dərinlikdə (1-ci şurf) XI-XII əsrlərə aid su kəməri, çoxlu əsasən şirli-keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Qazıntının mərkəz hissəsində, Cümə məscidinin qənşərində (2-3-cü şurflar) külli miqdarda keramika materialı tapılmışdır. Cənub divarının yaxınlığında XII-XIII əsrlərə aid bişmiş kərpicdən tikilmiş birotəqlı bina (eni 8,2 m, divarların qalınlığı 1,3 m, uzunluğu 19,5 m) üzə çıxarılmışdır. Binada xeyli keramika, bütöv şirli və şirsiz kasalar, şüşə məmulatı parçaları tapılmışdır. Mədəni təbəqənin qalınlığı 3,5 metrdir. Şurfların üçü dərinliyi bəzən 20 metrə çatan qədim quyulardır. Onların bəziləri bir-bir ilə birləşdirilmişdir və ehtimal ki, su anbarları olmuşlar. Cümə məscidi rayonu artıq ərəblərin vaxtında, yazılı mənbələrin xəbər verdiyi kimi, Dərbənd Qafqaz böyük şəhər və Xəzər dənizində iri liman olarkən tikilmişdir.²⁵ Arxeoloji qazıntı materialları göstərdi ki, XI-XIII əsrin əvvəllərində Dərbənddə qızğın şəhər həyatı olmuş, sənətkarlıq və ticarət, bir sıra ölkələrlə əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etmişdi.

XIII əsrin 20-ci illərində yazılmış anonim "Əcaib əd-Dünya" əsərində Arrandan Kür çayı boyunca Arazın ona qovuşduğu yerədək anıb gedən bir ölkə kimi danışılır. Arranın uzununu və eni 30-40 fərsəxə yaxındır. "Bol nemətli xoşbəxt yerdir: o, şahların qış iqamətgahı idi. Dünyanın əhali yaşayan heç bir yerində Arrandakı qədər imarət yoxdur: heç bir yerdə oradakı qədər türk yoxdur: "deyirlər ki, orda yüz min türk süvarisi var". Ehtimal ki, bu rəqəm bir qədər böyüdülmüşdür. Çoxlu miqdarda türk yəqin ki, döyüşçülər, Səlcuq hökmdarlarının və Eldəgəzlərin iqtə şəklində verdikləri münbit Arran torpaqlarının sahibləri idi. Sonra Arran mallarının adları sadalanır: "böyük miqdarda ipək, düyü, qoyun, öküz və at".²⁶

Həmin mənbədə Arranın mühüm şəhəri Beyləqan böyük şəhər kimi təsvir edilir: "İslamın hökmdarı və padşahı, dünya və din yolunda müzəffər mərhum sultan Əbu Bəkrin zamanında xeyli abadlaşdırıldı; orada çoxlu qəsrlər, köşklər* tikildi. Qədimdə bu [164 - 165] şəhərdə su yox idi və bu səbəbdən adamlar, şəhərin əhalisi əzab-əziyyət çəkirdi; Arazdan ora bir neçə kanal çəkilmişdir. Nəql edirlər ki, şəhər onların (Əbu Bəkr və Özbək)

* Köşk – bağ evi

xeyirxah əməllərindən parladi. Çoxlu evlər tikildi və əyanlar [bozargan] oraya köçdülər. Orada [şəhərdə] bol nemətlər və çoxlu bazar yerləri vardır. Oranın malları: gəzz-gəşide** yaxşı nar, üzüm, portağal (narənc); kəklik, qırqovul, balıq çoxdur. Yerli mallar, Şirvan və Dərbənd (malları) boldur. Oranın havası cənnət havasını xatırladır: nə soyuqdur, nə də isti. [Şəhər] şahların daimi yaşayış yeri idi".²⁷ Arranın başlıca şəhərlərindən olan Beyləqanın bu təsviri şəbərin Eldəgizlər zamanında, onu viran qoyan monqolların hücumu ərəfəsində yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını göstərir.

Beyləqanda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində şəhər təsərrüfatı iqtisadiyyatının və sənətkarlıq istehsalının yüksək səviyyəsini təsdiq edən xeyli materiallar əldə olunmuşdur. Şəhər sənətkarlığının bir çox sahələri - metalışləmə, ipəkçilik, xalçaçılıq, toxuculuq, dulusçuluq, zərgərlik, şüşə istehsalı, daşışləmə, ağacışləmə, dabbaqlıq intensiv şəkildə inkişaf edirdi. XI-XIII əsrin əvvəllərində ölkəni başqa şəhər və vilayətlərinə də aparılan şirli saxsı qablar, kərpic və kaşı istehsalı xüsusilə vüsət almışdı. Şirli qabların dekor texnikası son dərəcə yüksək səviyyəyə çatmışdı. Bu qabların valehedici koloriti istedadlı naxışçəkən rəssamların olduğunu göstərir. Zərgərlik sənəti də səviyyəyə ondan geri qalmırdı. Beyləqan zərgərləri qızıl emalına da mürəkkəb texniki üsullar - məftilçəkəmə, danə düzmə, cilalanmanın təkmilləşdirilməsi və s. - tətbiq edirdilər. Beyləqan ustaları şüşə məmulatı istehsalında da böyük uğurlar qazanmışdılar. XII-XIII əsrlərdə Beyləqanda feodallar və əyanlar üçün böyük evlər (köşklər) tikmiş təcrübəli bənnə-memarlar var idi. Arxeoloji materiallar və mənbələrin məlumatları əsasında XI əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində Beyləqanda inkişaf etmiş otuzdan çox sənət və peşənin siyahısı tərtib olunmuşdur. Bunlar dəmirçilər, silahqayıranlar, misgərlər, zərgərlər, qalayçılar, daşyonanlar, bənnələr, rəngsazlar, ağacışləmə ustaları, əhəngçilər, kankanlar, dülgərlər, xarratlar, dulusçular, şüşə ustaları, toxucular, ipəkçilər, boyaqçılar, yunqıraxanlar, daraqçılar, dərzilər, paltaryuyanlar, nəqqaşlar, dabbaqlar, çəkməçilər, pinəçilər, sərraclar, əttarlar, əczaçılar, çörəkçilər, baqqallar, qəssablar, dəlləklər, yağçalanlar, çaxırçılar, hamballar idi.²⁸ Bu, XI-XIII əsrin əvvəlində təkcə Beyləqanda yox, habelə Şirvanın digər şəhərlərində də mövcud olan sənətkarlıq sahələri və peşələrin heç də tam siyahısı deyildir.

Feodal şəhəri onu kənd təsərrüfatı məhsulları və sənaye xammalı ilə təchiz edən ətraf kəndlərlə, aqrar sahə ilə sıx bağlı idi. Şəhər də, öz növbəsində, kəndistanı sənətkarlıq məmulatı ilə təmin edirdi. Beyləqan, Şamaxı və Dərbənd əhalisi şəhəratrafi yardımçı təsərrüfatla məşğul olurdu. Şəhərin ətrafında üzümlüklər və meyvə bağları salınmışdı. Sənətkarlığın inkişafı XI-XIII əsrlərdə ticarətin inkişafına təkan verirdi. Beyləqanda hazırlanmış bədii şirli qablar Şamaxıda, Bakıda və Şirvanın digər şəhərlərində geniş yayılırdı. Beyləqanda, Şamaxıda, Bakıda çoxlu miqdarda sikkələrin və pul dəfینələrinin [165 - 166] tapılması Azərbaycanın müxtəlif şəhərləri və Yaxın Şərqi digər ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlandığını göstərir. Beyləqanda satılan Şirvan və Dərbənd malları, əsasən, Şamaxıdan gətirilən qiymətli qunduz, samur, sincab xəzləri, qul və cariyələr, Şəbran və Şamaxı ipəyi, Bakı nefti, duz və sairədən ibarət idi. XII-XIII əsrlərdə Beyləqana və başqa şəhərlərə İranın Rey və Kaşan xeyli İran saxsı qabları, Suriyadan şüşə məmulatı gətirilirdi. Beyləqanda, Şirvan və Arranın digər şəhərlərində tapılmış çoxlu saxsı qablar İranla ticarət əlaqələrinin mövcud olduğunu göstərir. Müxtəlif ölkələrə məxsus XII-XIII əsrlərə aid külli miqdarda sikkə Beyləqan, Bakı, Şamaxı və Dərbəndin qonşu şəhərlər və həmsərhəd ölkələrlə ticarət əlaqələrinin artdığını təsdiq edir. Burada böyük miqdarda (1500-dən çox) Eldəgəz sikkələri ilə yanaşı, gürcü, Şirvanşahlar, Dərbənd mülkləri, Bizans, Kiçik Asiya səlcuqləri, Əhər mülklərinin sikkələri aşkara çıxarılmışdır. Beyləqanda mis sikkə kəşilən zərbxana var idi. O vaxtlar Beyləqandan aşağıdakı karvan yolları keçirdi: Beyləqan - Ərdəbil, Beyləqan - Gəncə, Beyləqan - əl-Bab (Bərdə və Şamaxıdan keçməklə).²⁹ Göstərilən materiallar XII-XIII əsrin əvvəllərində Beyləqanın və Şirvanın digər şəhərlərinin iqtisadi və təsərrüfat həyatının çiçəkləndiyini göstərir.

Şirvanın bir sıra digər şəhərlərinin də həmin dövrdə tərəqqi etməsi "Əcaib əd-Dünya"da əksini tapmışdır. Naməlum müəllif dəniz sahilində dar bir sahədə yerləşən Şirvan əyaləti haqqında danışıraq yazır: "Adil Nuşirəvan (onu) abadlaşdırdı. Onun (Şirvanın) əhalisi acgöz və etibarsızdır, onlar qara papaq qoyur. Oranın malları: cariyə qızlar, türk qulları, qoyun, balıq və çoxlu qara neftdir". XIII əsrin əvvəllərində Şirvanda və Arranda böyük miqdarda türklərin mövcudluğu Səlcuq istilasına və ölkədə Eldəgəzlərin qoşununun, habelə həmin vaxtlarda qırpaqların, buraya basqınlar edən çoxlu qırpağın olması ilə bağlı idi. Əsir türkləri, kişi və qadınları Dərbənd, Şamaxı və digər şəhərlərin qul bazarlarında satırdılar, Şirvanın, paytaxtı Şamaxıdan Arranda çox möhkəmləndirilmiş şəhər kimi bəhs olunur: "Əhali son dərəcə təəssübkeş möminlərdir",³⁰

Orta əsrlər Şamaxısında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində bürc və ona bitişik qala divarları ilə birlikdə şəhər iç qalasının qalıqları aşkar edilmişdir. Yaxşı yonulmuş iri daşlardan üzük çəkilmiş divarlarının qalınlığı 2,5 metrə çatır.³¹ Şamaxı şəhəristanının mədəniyyət qalıqları ilə ən zəngin təbəqəsi XII-XIII əsrlərə aiddir. Onun qalınlığı 2 metrdir. Burada yaşayış evlərinin qalıqları, otaq və döşəmələrinin hissələri aşkar edilmiş, çoxlu miqdarda şirli və saxsı və şüşə qab qırıqları tapılmışdır. Şirli keramikanın əksəriyyəti bir və çox rəngli, qrafik və həndəsi naxışlardır.³² Qabların bəzilərində orta əsrlər Şirvan və Arran şəhərlərinin keramika məmulatlarında rast gəlinən dulusçuluq emalatxanasının möhürü onların bir qismi isə Şamaxı keramika

** Gəzz-gəşide—tikmə naxışlı ipək parça.

emalatxanaları üçün səciyyəvidir.³³ Şamaxı şəhərində yaxşı yönəlmiş daşdan XII əsrə aid böyük ictimai bina aşkar edilmişdir. O, beş otaqdan və böyük zaldan ibarətdir. Həmin böyük ictimai bina monqol hücumu zamanı dağıdılmış, XIV əsrin ortalarında bərpa edilmişdir. XII əsr təbəqəsində şirsiz və şirli keramika, habelə, Rey, Kaşan tipli zərnaxışlı saxsı və şüşə qab qırıqları tapılmışdır.³⁴ Şamaxının Şimal ucqarındakı sahədə aparılan qazıntılar zamanı beş bina qalığı üzə [166 - 167] çıxarılmışdır. Onlarda böyük təsərrüfat küpləri, səhənglər, sferokonus qırıqları və digər məişət əşyaları, habelə XII-XIII əsrlərə aid çoxlu sikkə tapılmışdır.³⁵ Şamaxı şəhərindən şimal-qərbdə sıldırım dağın zirvəsində Gülüstan qalası ucalırdı. O, XII-XIII əsrlərdə Şirvanın Şamaxını müdafiə edən ən əlçatmaz və əzəmətli qalalarından olmuşdur.³⁶ Şamaxıda aşkara çıxarılmış XI-XIII əsrlərə aid arxeoloji və numizmatik materiallar, burada zərb edilmiş çoxlu miqdarda sikkələr, bir sıra memarlıq abidələri, keramika qalıqları - bütün bunlar inkişaf etmiş orta əsr feodal şəhərində, Şirvanın ipəkçilik sənayesinin mərkəzində intensiv həyat getdiyini, müxtəlif sənət sahələrinin inkişaf etdiyini, həmin dövrdə Şamaxının iqtisadi və mədəni yüksəliş keçirdiyini göstərir.

Şamaxıdan şimalda, dəniz sahilinin yaxınlığında Şirvanın qədim şəhərlərindən biri - Şəbran yerləşirdi. "Əcaib əd-Dünya"da Şirvanla Tiflis arasındakı "bol nemətli" məskun Şəbran vilayətindən bəhs edilir: "Onun malları böyük miqdarda ipəkdir".³⁷ Məlum olduğu kimi, daha erkən mənbələrdə xatırlanan Şəbran Şirvanın başlıca şəhərlərindən biri, onun qəsəbəsi, X əsrdə Şirvanı təşkil edən üç əsas nahiyədən biri olan Xursan ərazisinin inzibati mərkəzi idi.³⁸ X əsrin sonunda Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd Şəbran şəhərinin ətrafına divar çəkirmişdi. Bu dövrdə vilayət və Şəbran şəhəri mənbələrdə varlı, inkişaf etmiş yerlər kimi göstərilir. XI əsrdə Şirvanşahların ailə məqbərəsi burada idi.³⁹ Şəhər XV əsrin başlanğıcında süquta uğramışdır. Qədim Şəbran şəhəri yerinin 1935-ci ildə Y. A. Paxomovun S. B. Aşurbəyli ilə birgə aşkar və tədqiq etdikləri xarabalıqları Dəvəçi rayonun Şahnəzərli kəndinin yaxınlığında imiş. Burada 5-6 m dərinlikdə su quyuları, hamam, bişmiş kərpicdən tikilmiş binaların qalıqları, kərpic su kəməri, lağımlar və tikililər, eləcə də, çoxlu məişət əşyaları - şüşə biləzliklər, külli miqdarda adi, şirli saxsı və zərnaxışlı qablar, mavi və tünd-qəhvəyi rəngli şirli kərpiclər, kürə, habelə, XIII əsrə aid Şirvanşah sikkələri dəfinesi tapılmışdır. Bütün bunlar XI-XIII əsrin əvvəllərində orta əsrlər şəhərinin təsərrüfat həyatının inkişaf etdiyini göstərir.

Qab qırıqları arasında eynilə Bakıdakı Şirvanşahlar sarayında aparılan qazıntı zamanı tapılmış qab dibindəki fiqurlu möhürün basıldığı qab dibi aşkar olunmuşdur. Ehtimal ki, Şəbran iri saxsı qab istehsalı mərkəzlərindən olub, ölkənin başqa şəhərlərini öz məhsulları ilə təchiz edirdi. "Bütün tapıntılar cəm halında möhtəşəm maddi mədəniyyətə malik böyük və zəngin orta əsrlərdə ən iri şəhərlərdən biri olmuşdur".⁴⁰ Ehtimal ki, Şəbran Sasanilər dövründə Şirvanşahların paytaxtı olmuşdur.

"Əcaib əd-Dünya"da Abxazın* da adı çəkilir: "Sərt, çətinliklə gedilə bilən yerdir, dağ şəhərin hüdudundadır; möhkəm qaladır. Qədimdə orada müəyyən miqdarda xristianlar [167 - 168] yaşayırdı. Malları: zərif parçalar (came), yaylıqlar (dəstərçə), yaxşı örtüklər, zili**, yaxşı corablardır".⁴¹ Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Abxaz şəhəri və qalası müasir Quba rayonunun ərazisində lokallaşdırılır. Abxaz adı, ehtimal ki, bu ərazidə yaşamış qədim abasqların, yaxud massagetlərin adından götürülmüşdür. Burada indi də yaxşı xalçalar və corablar istehsal olunur.

Həmin mənbədə Xızır haqqında əfsanə ilə bağlı Bacərvan şəhərinin də adı çəkilir. Bacərvan adlanan iki şəhərdən biri indiki Xızı rayonunda, Beşbarmaq dağının yaxalığında, digəri isə Muğanın şimal hissəsində yerləşirdi. Sonuncu haqqında deyilir: "...o, Azərbaycanda firavan yerdir; orada məscid var, söyləyirlər ki, Xızır tikdirib, Allah onun köməyi olsun, şəhərin camaatı qonaqpərvərdir".⁴² Göründüyü kimi, müəllif Xızır əlaqədar Beşbarmaq dağının yanında yerləşmiş və indi mövcud olmayan birinci Bacərvana aid əfsanəni səhvən muğandakı şəhərlə bağlayır. Muğandakı Bacərvan İmişli rayonunda kənddir.

Şirvanın bəhs olunan şəhərləri XI-XIII əsrin əvvəllərində möhkəmləndirilmiş, divarla və xəndəklə dövrələnmiş qala adətən, iç qaladan (narınqala), şəhəristan və şəhərkənarı sənətkarlıq-ticarət yerindən (rabad) ibarət idi. Şirvan hökmdarları - Şirvanşahlar paytaxtda, Şamaxıda, ehtimal ki, Gülüstan qalasında yaşayırdılar. 1192-ci ildə Şamaxı dağılıqdan sonra onlar iqamətgahlarını Bakı şəhərinə köçürmüşdülər.

"Tarix-i əl-Bab" əsərində XI əsrdə Dərbənddə şəhər əyanlarının əmir qarşısında and içdikləri "hökumət evi"nin adı çəkilir. Şəhər rəislərinin və əyanlarının yığınaqları da orada keçirilirdi.⁴³ XII əsrdə Şamaxı şəhərində açılmış ictimai bina da ehtimal ki, Şirvanşahın öz məclisinin (hökumətinin) iclaslarını keçirdiyi hökumət evi olmuşdur. Belə ki, XII əsr mənbəyində - Məsud ibn Namdarın əsərində Fəxr əd-Din I Fəribürz hökumətinin "Məclis-i əl-Fəxri"nin adı çəkilir.⁴⁴ Böyük şəhərlərdə əyanların, şəhər zadəgan və kübarlarının yaşadığı çoxlu iri binalar, qəsrlər və köşklər tikilmişdi. Mənbələrdə "bol nemətlərdən və çoxlu bazar yerlərindən"⁴⁵ bəhs edilmişdir. XII-XIII əsrin əvvəllərində Şirvanın şəhərlərində çoxlu bazar var idi. Burada hər cür bol məhsullar, meyvələr, Şirvan sənətkarlarının məmulatları satılırdı.

* Mətnə N. D. Mikluxe-Maklayın 6-cı haşiyədə doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, səhvən Əncan getmişdir. Səhv, nöqtələrin düzgün qoyulmaması üzündən getmişdir. Əncan əvəzinə, Abxaz oxunmalıdır.

** Zili - xovsuz xalçanın xüsusi növü.

Şirvan şəhərləri spesifik mallar istehsalı ilə şöhrət qazanmışdı. Məsələn, Beyləqan öz şirniyyatı və saxsı qabları, Bakı nefti və duzu, Şamaxı xamnası və ipək parçaları, Dərbənd zəfəranı və kətan paltarları ilə məşhur idi. Şirvan şəhərləri daxili ticarətlə yanaşı, xarici bazara neft, duz, qırmız (boyaqotu), zəfəran, xam ipək və ipək parçalar, pambıq və kətan paltar, xalça və xalça məmulatı, saxsı, şüşə, mis və ağac qablar, silah, bəzək şeyləri, kənd təsərrüfatı məhsulları, meyvə çıxarırdı. Dənizin yaxın olması və Kür çayı balıq ovunun inkişafına əlverişli imkan yaradırdı. Müxtəlif balıq növləri ölkədən çox-çox uzaqlara ixrac olunurdu. Sərmahi, yaxud şahmahi - şamayi balığı xüsusilə şöhrət qazanmışdı⁴⁶ Beynəlxalq ticarət yollarının üstündə yerləşən Şirvan şəhərləri bu ticarətdə fəal iştirak [168 - 169] edirdilər. Cənubi Rusiya, Kiçik və Orta Asiya, Çin, Hindistan, Misir, İran, İraq, Suriya və digər ölkələrdən gələn tacirlər burada öz mallarını- qiymətli xəz, qılınc, Çin ipəyi, hind tirməsi, mirvari, cevahirat, şüşə məmulatı, müxtəlif ədviyyat və s. sataraq, karvanlara neft, duz, kənd təsərrüfatı məhsulları, pambıq, xam ipək və Şirvan sənətkarlarının əsərlərini alıb aparırdılar. Şərqi və Qərbi ölkələri arasında beynəlxalq karvan ticarəti yolları Şirvandan keçirdi. İran və Hindistan malları həm dəniz, həm də quru yolu vasitəsilə Şirvana gətirilir, buradan isə yunan dünyasına göndərilirdi. Şirvanın qonşu ölkələrlə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağıstanla iqtisadi və mədəni əlaqələri var idi.

Şirvan şəhərlərində aşkara çıxarılmış çoxlu miqdarda sikkə və sikkə dəfینələri, mənbələrin və arxeoloji qazıntıların verdiyi məlumatlar XII-XIII əsrin əvvəllərində Şirvan şəhərlərində əmtəə-pul münasibətlərini, iqtisadiyyat və mədəniyyətin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını göstərir.

§3. Şirvan şəhərləri monqol hökmranlığı dövründə (XIII-XIV əsrlər)

XII əsrdə-XIII əsrin birinci rübündə xarici siyasi şərait və yadellilərin hücum təhlükəsi ilə əlaqəli Şirvanın şəhər və digər yerlərində müdafiə xarakterli iri qurğuların, qala bürclərinin və istehkamlarının, şəhər divarlarının, habelə bir sıra digər binaların - saray, məscid və karvansaraların tikildiyi nəzərə çarpır. Həmin tikililərdəki kitabələrdə Şirvanşahların adları bütün dəbdəbəli titulları ilə çəkilirdi ki, bu da həmin hökmdarların və iri feodalların müstəqil və dövlətli olmasına dəlalət edir. Şirvan şəhərlərinin mənbələrdə göstərilən iqtisadi inkişafını və çiçəklənməsini XIII əsrin 20-ci illərində Azərbaycanı od və qılıncdan keçirən sonradan bəzilərinin bir daha daha dirçələ bilməyərək süquta uğrayan, tam bir sıra şəhərlərini viran qoyan monqollar dayandırdılar.. V. V. Bartold monqol dağıntılarının nəticələrinin çox da ağır olmadığını hesab etsə də, əslində, Şirvan və Arran elə güclü dağıntıya məruz qalmışdı ki, Gəncə, Bərdə, Beyləqan, Şəbəran və iri mərkəzlər xarabalığa çevrilərək öz əvvəlki əhəmiyyətlərini tapırlar. Bakı işğalçıların gəldikləri böyük yoldan kənarında olduğundan, görünür, başqa şəhərlərə nisbətən az zərər çəkmişdir. Bununla belə, ərəb müəllifləri monqollar şəhəri tutarkən istehkamlardan birinin üst hissəsinin dağıldığını xəbər verirlər. Əhali Bakı şəhərini qəhrəmanlıqla müdafiə edirdi. Bakuvə nəql edir ki, monqollar dəniz sahilindəki möhkəmləndirilmiş qalanı ala bilmirdilər və yalnız 1239-cu ildə bütün ölkə istila edildikdən sonra şəhər təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. Monqolların Qafqaz ölkələrinə hücumlarında baş verən hadisələrin müasiri olan Yaqut Beyləqanın işğalı haqqında aşağıdakılar yazır: "Tatarlar h.617 (1220/1)-ci ildə şəhərə girdilər əllərinə keçən adamların hamısını qırdılar, şəhəri talan etdilər, sonra isə yandırdılar. Lakin onlar çıxıb gedən kimi əhalinin qaçmış hissəsi yenidən şəhərə qayıtdı; bir azdan başqaları da onlara qoşuldu, belə ki hazırda (yəni, 1227-ci ildə - S. A.) şəhər yenidən məskunlaşmışdır". İbn əl-Əsir, Zəkəriyyə Qəzvini və digər müəlliflər də h.618 (1221)-ci ilin ramazan ayında monqol [169 - 170] istilaçılarının Beyləqanı tutaraq qarət etdiklərini, şəhərin evlərini, divar və darvazalarını, əhalisini qırdıqlarını, "...qılıncı sıyırib nə cavanları, nə qocaları, nə də qadınları sağ buraxmadıqlarını" xəbər verirlər.

Zəkəriyyə əl-Qəzvini monqolların Beyləqanı mühasirəyə almasını belə təsvir edir: "Beyləqan Arran ölkəsində tanınmış böyük bir şəhərdir. Hündür divarları var. Onu Qubad şah saldırmışdır. Nəql edirlər ki, nə onun özünə də, nə də həndəvərində bir dənə də olsun daş yoxdur. Beyləqana yaxınlaşan tatarlar şəhərin uca divarını görüb onu mancanaqla dağıtmaq istədilər, lakin bir dənə də daş tapa bilmədilər ki, mancanağa qoyub atsinlər. Bu zaman onlar uca çinarları gördülər, onları mişarla doğradılar, kötöklərini mancanağa qoyaraq divarlar uçurdulana qədər atdılar. Monqollar şəhəri talan edib, əhalisini qırdılar".⁴

1227-ci ildə Beyləqana gələn Xarəzmşah Cəlal əd-Din Məngburni şəhəri elə dağıdılmış vəziyyətdə görür ki, onun yenidən məskunlaşdırılmasına ümid yox idi. Xarəzmşahın vəziri Şərəf əl-Mülkün şəhəri və onun monqollar tərəfindən dağıdılmış suvarma sistemini bərpa etmək üçün gördüyü işlərin⁵ nəticəsi müvəqqəti oldu. Beyləqan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində mənbələrin məlumatları təsdiq edilərək, dağıntılar və kütləvi yanğın izləri üzə çıxarıldı. Tapılan dəfn olunmamış insan skeletləri, şübhəsiz bəhs olunan hadisələrin qurbanlarından⁶ Beyləqan monqollar tərəfindən ikinci dəfə 1235-ci ildə zəbt edilmişdi. Bundan sonra şəhər boşalmışdı. Həmdullah Qəzvini 1340-cı ildə Beyləqan aşağıdakıları yazır: "Beyləqan beşinci iqlimdə yerləşir. Onun uzunluq dairəsi 83⁰32', en dairəsi isə 39⁰55'-dir. O, Sasani hökmdarı Firuzun oğlu Qubad tərəfindən salınmışdır. Hal-hazırda (yəni, 1340-cı ildə - S. A.) xarabalığa çevrilmişdir. Evlərin çoxu bişmiş kərpicdən tikilmişdi. İqlimi istidir. Burada dənli bitkilər - əla buğda, çəltik, pambıq becərilir".⁷ Q. Əhmədovun haqlı olaraq göstərdiyi kimi, bu məlumat bilavasitə şəhərin özünə deyil, onun aqrar rayonuna aiddir.⁸ Həmdullah Qəzvininin

məlumatına görə, Beyləqan 1340-cı ildə xarabalıq içində idi. Növbəti istilaçıların Beyləqanın keçmiş əzəmətini bərpa etmək üçün göstərdikləri bütün cəhdlər nəticəsiz qaldı və artıq XV əsrədək şəhər tamamilə boşalaraq süqut etdi və "ora yalnız həşəratların, bayquşların, ilan və əqrəblərin məskəninə çevrildi".⁹

İbn əl-Əsir 1221-ci ildə Şamaxının zəbt edilib dağıdılmasını, şəhər əhalisinin monqol işğalçılara qarşı qəhrəmancasına müqavimət göstərməsini parlaq surətdə təsvir edir.¹⁰ Şamaxı şəhristanında arxeoloji qazıntılar aparılarkən monqol hücumu zamanı dağıdılan böyük ictimai bina aşkar edilmişdir. XIII əsrə aid təbəqələrdən aydın görünən yanğın izləri monqol qoşunlarının Şamaxının dağılmasına dair mənbələrin verdiyi məlumatı təsdiqləyir.¹¹

Şirvanın şəhərləri haqqında monqolların Şirvan və Azərbaycana ilk hücumundan sonra, 1227-ci ildə yazmış Yaqut əl-Həməvi də müəyyən məlumatlar verir. O, özü Azərbaycanda olmasa da, məlumatlarını daha erkən mənbələrdən və həmin diyarda olmuş tacirlərin dilindən əxz etmişdir. Lakin onun məlumatlarında bu şəhərlərin simasını xeyli dərəcədə dəyişdirən həmin fəlakət (monqol istilası) ərəfəsindəki vəziyyətləri təsvir edilir. Yaqut Şamaxı haqqında yazır ki, o, "Şirvanın paytaxtı olan abad bir şəhərdir. Şirvan Arranla həmsərhəddir [170 - 171] və Bab əl-Əbvabın vilayətlərindən biri sayılır". Şamaxını abad şəhər olmasına dair bu məlumat monqol hücumuna qədərki dövrə aiddir. Müəllif daha sonra yazır ki, "onun sahibi Şirvanşah Dərbənd hakiminin qardaşdır..." Bu vaxt, yəni 1227-ci ildə Şirvanda Şirvanşah III Fəribürz ibn Gərşəsb hökmranlıq edirdi. Yaqut Kür üstündəki Tiflisin yaxınlığında yerləşən, gön və dərisi ilə tanınan vilayətinin də adını çəkir. Şəkinin əhalisi dərinin aşılması və emala ilə məşğul olurdu. Yaqut Dərbənd haqqında yazır: "Bu şəhər Ərdəbilədən iki kvadrat mil böyükdür. Onun əhalisinin çoxlu əkin sahələri var, lakin başqa yerlərdən gətirilənlər nəzərə alınmasa, meyvəsi azdır. Şəhər dağdan başlayaraq uzanıb gələn yeni qalınlıqda daş divarla dövrələnmişdir. Bu dağdan müsəlman ölkələri yoxdur, belə ki, kafirlərin yaşadığı ölkələrdən müsəlman vilayətlərinə gedən yollar xarab və keçilməz hala düşmüşdür. Divarın uzunluğuna baxmayaraq, onun bir hissəsi gəmilərin şəhər divarlarına yaxınlaşa bilməməsi üçün uzun burun şəklində dənizin içərisində çəkilmişdir. Möhkəm bünövrə üzərində tikilmiş Bah əl- Əbvab Ənuşirəvanın saldırdığı şəhərlərdəndir. O, böyük və mühüm sərhəd şəhərlərindəndir..." Sonra Yaqut Dərbəndin Xəzər dənizinin bir sıra ölkələrdən tacirlərin gəldiyi mühüm ticarət limanı kimi böyük əhəmiyyətindən bəhs edir. Burada kətandan parçalar toxunur zəfəran becərilirdi. Bu dövrdə Dərbənd bazarında müxtəlif ölkələrdən gətirilən qullar satılırdı. Dərbənddən aşağıda Xosrov Ənuşirəvanın Xəzər dənizinin sahilində Dərbəndlə bir vaxtda saldırdığı Məsqət nahiyəsi (rustağı) və şəhəri yerləşirdi.¹² Mənbədə deyilənlərə görə, onun sakinləri "öz mərdliyi və hünəri ilə məşhur olan müsəlmanlardır". Xəzər dənizinin sahilində Məsqətdən aşağıda "çoxlu rustaqlarla əhatə edilən möhkəmləndirilmiş kiçik" Şəbəran şəhəri yerləşirdi.¹³

Dərbənd yaxınlığındakı Firuz-Qubad şəhəri də Məsqət vilayətinə daxil idi. Yaxşı möhkəmləndirilmiş Qəbələ şəhəri Şəkinin yaxınlığında yerləşirdi. Orta əsrlər şəhəri Qəbələ (Qala) ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı XII-XIII əsrlərə aid təbəqələrdə divarlar, təsərrüfat və su quyuları, oturaqlarına möhür vurulmuş çoxlu adi və şirli saxsı qab, dəmir bıçaq, balta qırıqların, sikkələrvə digər əşyalar tapılmışdır ki, bu da sənətkarlığın inkişaf etdiyini göstərir.¹⁴

Muğan haqqında çoxlu kəndi və otlaq çəmənliyi olan vilayət kimi danışılır. 1227-ci ildə Muğanı burada öz sürülərini otaran türkmənlər tutmuşdular. Əhalinin əksəriyyətini onlar təşkil edirdi. Mənbələrdə vilayətdən, Kür çayının şaxələndiyi yerdə, mənəbən" dən yuxarıda, indiki Salyanın yerində, yaxud yaxınlığındakı Güştəsb şəhərindən bəhs olunur.¹⁶ Ən-Nəsəvinin məlumatına görə "bu yerin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Araz və Kür çayları arasında yerləşir və oraya yalnız gəmi ilə getmək olar. Burada çoxlu möhür var və əhali su quşları və balıq ovundan çoxlu gəlir götürür. yüz qazı bir dinara satırlar".¹⁷ Şirvanın adları çəkilən yerləri monqolların 1220/1 -ci ildəki ilk basqınından özünə qəlməyə macal, tapmamış tezliklə yenidən monqol işğalçılarının hücumuna məruz qaldılar. Monqollar Azərbaycana ikinci dəfə 1231-ci ildə gələrək, 8 il ərzində Şirvan və Arranın şəhərlərini zəbt edib dağıtdılar¹⁸ Canını qurtarmış feodallar, zadəganlar və kənd əhalisi dağlara çəkildi. [171 - 172]

Monqollar Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanı işğal edərək böyük monqol imperiyasının tərkibinə qatdılar. İşğal etdikləri ölkələrin çiçəklənən şəhər və məntəqələrini dağıdıb talan edən, əhalisini qıran monqolların hücumu ilə əlaqədar Şirvanın, Zaqafqaziyanın və bütün Yaxın Şərqi düşdüyü ağır xarici siyasi vəziyyət Şirvanın əsas iqtisadi mərkəzlərinin tənəzzülünə səbəb oldu. Ölkə monqollar tərəfindən işğal olunduqdan (1239) sonra ta XIII əsrin sonunadək Bakı və Abşeronda, Şamaxıda, Şirvan və Arranın digər şəhərlərində əhəmiyyətli tikililərə rast gəlinmir ki, bu da ölkənin hərbi əməliyyatlar nəticəsində dağıldığını göstərir. Şirvanın Beyləqan, Şamaxı, Bakı və digər şəhərlərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanında dağıntı, kütləvi yanğın və qırğın əlamətləri aşkara çıxarılmışdır. XIII əsrin birinci yarısında, Şirvan və Zaqafqaziya monqollar tərəfindən işğal edildikdən sonra ölkənin iflası, monqol hökmdarlarının qoyduğu ağır vergilər və icarə sistemi ilə əlaqədar olaraq sənətkarlığın və ticarətin tənəzzülə uğraması müşahidə olunur. Bakı üçün bu dövr neft hasilatının aşağı düşməsi, ticarətin zəifləməsi dövrü idi. Əgər XIII əsrin sonunda Qazan xanın (1295-1304-cü illər) islahatları ilə bağlı ölkənin məhsuldar qüvvələrində müəyyən yüksəliş baş vermişdisə, onun

ölümündən sonra varisi Ölcaytu xanın (1304-1316-cı illər) zamanında Qazan xanın fərmanları tədricən öz gücünü itirməyə başladı ki, bu da Şirvanın təsərrüfat həyatının yenidən tənəzzülünə səbəb oldu.

Bunu köhnə Bakı qaləsindəki (İçərişəhər) Cümə məscidinin minarəsinin divarında Sultan Məhəmməd Ölcaytunun Bakı şəhəri və vilayəti rəiyyətinin bir sıra vergilərdən azad edilməsinə dair yarlığının mətnindən ibarət olan kitabə də təsdiqləyir.¹⁹ Çox. Güman ki, yarlıqdan məqsəd mühüm ticarət və iqtisadi əhəmiyyətə malik olan Bakı şəhəri və vilayətinin rifahını bərpa etmək və yüksəltmək artıq XIII əsrin sonlarında Şirvan şəhərlərinin və bütünlüklə Azərbaycanın təsərrüfat həyatı bərpa olunmağa başladı. Bakı, Dərbənd və digər şəhərlərin ərazisindən tapılmış şirli keramika parçaları da bunu göstərir.

XIII əsrdə Rusiyadan Çinədək olan torpaqların monqolların hakimiyyəti altına düşdüyü, monqol feodal imperiyası yarandığı vaxtdan Azərbaycan, o cümlədən Şirvan, demək olar ki, iki əsr ərzində monqol Elxanilər dövlətinin tərkibinə daxil olmuş, Çinlə intensiv iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr saxlamışdır. Elxanilər dövründə Şirvan və Uzaq Şərq arasında ticarət əlaqələri xeyli genişləndi. Məsələn, əl-Öməri Bakı və Dəmir qapıdan (Dərbənddən Qızıl Orda ərazisindən keçərək Çinə gedən ticarət karvan yolundan xəbər verir.²⁰ O göstərir ki, karvanın yolu beş aydır. Ehtimal ki, Şirvandan keçən bu yoldan İrandan keçən cənub yolu ilə yanaşı istifadə olunmuşdur. Əks-təqdirdə Bakı, Dərbənd, Salyan və digər şəhərlərin ərazisində tez-tez Cuci sikkələrinin tapılmasını izah etmək çətindir.²¹ Lakin Çindən başlayaraq, Orta Asiyadan keçərək İrana və Azərbaycana gələn qədim cənub magistral yol öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Çin malları Şirvana bu yolla gəlməkdə davam edirdi. Şirvanın Çin və Hindistan kimi uzaq ölkələrlə ticarət əlaqələri saxladığını mənbələr və arxeoloji qazıntı materialları da təsdiq edir. Bu dövrdə də Çindən gətirilən materiallar içərisində az qala qızıl qiymətinə gedən ipək parçalar xüsusilə böyük əhəmiyyətə malik idi. Həmin dövrdə Bizansın və Yaxın Şərq ölkələrinin, o cümlədən Şirvanın özünün ipək sənayesinin inkişaf [172 - 173] etməsinə baxmayaraq, Çin ipəyinə tələbat azalmırdı.²² Çin ipək parçaları Şirvanda və Azərbaycanda XII-XIV əsrlərdə xüsusilə geniş yayılmışdı. "Əcaib əd-Dünya"da göstərilən ölkələrdə yaxşı satılan mallar sırasında "qızılla tikilmiş Çin parçasının (diba-i-xitai) adı çəkilir.²³ Çin ipəyi XII əsr şairləri Nizami, Fələki, Xaqani və başqalarının poetik əsərlərində də xatırlanır.

Şirvana gətirilən digər Çin malları içərisində bahalı farfor (çini) qablar mühüm yer tuturdu. Şirvanın müxtəlif şəhər yerlərində - Qəbələdə, Örenqalada (Beyləqanda), Bakıda və s. aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu Çin farfor qabları tapılmışdır. Farfora bənzər kütlədən hazırlanıb, yaşıla çalan, şirli örtülmüş Çin seladon qablarının tapılması xüsusi maraq doğurur. Şərqdə "mərtəbanı adlandırılan belə qablar çox yüksək qiymətləndirilirdi. Belə ki, onun zəhəri aşkar etmək xassəsinə malik olduğu güman edilirdi. XIII əsrə aid olması ehtimal edilən seladon boşqab qırıqları Örenqalada və başqa yerlərdə tapılmışdır.

Seladon və farfor tapıntılarına Şamaxı rayonundakı Gülüstan və Buğrut qalalarının xarabalıqlarında da rast gəlinmişdir.²⁴ Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış daha sonrakı dövrlərə aid məmulatlarda Çin nişanələri olmuşdur. Bakıdakı Sirvanşahlar sarayında aparılan qazıntı zamanı da Çində hazırlanmış çoxlu farfor qab parçaları tapılmışdır.

Şirvanda böyük tələbat olan bahalı Çin qablarından əyanlar istifadə edirdilər. Çin qablarının naxışları yerli keramikaya təsir göstərmişdir. XIII əsrdən başlayaraq, bütün Şərqdə olduğu kimi, Şirvanda Hanəbati naxışlarla bəzədilmiş gözəl saxsı qablar yayılmışdı. Onların üzərində rəsmlər açıq-aşkar Çin keramikası naxışlarının təsiri altında işlənmişdir.²⁵ Maraqlıdır ki, bu qablar "çini", yəni Çin qabı adlanır. Həmin termin bir çox Şərq dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində möhkəm yer tutmuşdur. Çin motivləri Pirsaatçay xanəgahındakı (XII əsr) Pirhüseyn türbəsinin kaşılarında da nəzərə çarpır. Ermitajda saxlanılan kaşılardan birinin üzərində "Çin buludları" arasında hacıylək təsvir olunmuşdur. Bu şəkil Tan dövrü vazalarında rəsmlərin, demək olar ki, təkrarıdır.²⁶

XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərində İran və Azərbaycanın Uzaq Şərqə və digər ölkələrlə beynəlxalq ticarəti xeyli genişlənir. Köhnə Bakı qaləsində - İçərişəhərdə XIV əsrə aid edilən köhnə Buxara karvansarası vardır. Bu, Bakının Orta Asiya şəhərləri ilə ticarət əlaqələri saxladığını təsdiqləyir. Şirvanşahlar sarayı ərazisində XIV əsrə aid bürünc Kubaçi çiraqlarının və Rey keramikasının tapılması Dağıstan və İrandan ticarət və iqtisadi əlaqələrin olduğunu göstərir.²⁷ Xəzər dənizi vasitəsilə dəniz ticarəti böyük vüsət alır. Gəmiləri Qara dənizdə üzən Genuya və Venesiya tacirlərinin sahillərində faktoriyalar təşkil etdikləri Xəzər dənizində də donanmaları olmasına dair məlumatlar vardır. 1293-cü ildə İranda və Cənubi Azərbaycanda olmuş Venesiya səyyahı Marko Polo Gürcüstanın və Şirvanın şəhərlərini təsvir edir. O məlumat verir ki, genuyalılar Xəzər dənizində bir az əvvəl üzməyə, Gelli (Gilan) ipəyi adlanan ipək gətirməyə başlamışlar. "Burada şəhərlər və qalalar olduqca çoxdur, çoxlu ipək var. Burada ipək və zərxara parçaları toxunur; belə gözəl parçaları dünyanın heç bir yerində görməzsən".²⁸ Ehtimal ki, burada söhbət Şamaxıdan, orada istehsal olunan ipəkdən və ipək parçadan gedir. [173 - 174]

Beləliklə, XIII əsrin sonlarından etibarən Şirvan və Xəzər dəniz sahilləri ipək almaq üçün bazar axtara-axtara bu yerlərə gələn avropalıların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır Gilan və Şamaxı ipəyi beynəlxalq ticarət malına çevrilir. Bununla əlaqədar Bakının Xəzər dənizində Şamaxı ilə tranzit ticarəti sayəsində böyüyən rahat liman kimi əhəmiyyəti qeyd edilmişdir. Həmin xəritədə Xəzər dənizinin sahilində, ticarət yolunun üstündəki

gəmi dayanacağı olan şəhər və yerlər də qeyd olunmuşdur: Mahmudabad (Mamutağa), Güştəsbə (Gostazz), Pirallahı (Cap de Preala).²⁹ Həmdullah Qəzvin bununla əlaqədar 1340-cı ildə xəbər verir: "Bakının qənşərindəki Allah Əkbər adası hal-hazırda məskundur və bu dənizin limanıdır"³⁰ Xəritədə onun yaxınlığında Beşbarmaq (Barmachu), Şamaxı (Xamay) sonra isə Dərbənd və Həştərxan göstərilir. XIV əsrin sonlarına qədər ipək, ipək parçalar, xalçalar, ədviyyat və digər mallar Şirvandan Zaqafqaziya və Ön Asiya ölkələrindən Bakı və Dərbənd vasitəsilə Həştərxana, Qızıl Orda, Rusiya və Avropaya aparılırdı. Artıq XIII əsrdən İtaliya və Fransaya böyük miqdarda Gilan və Şirvan ipəyi ixrac olunurdu.³¹

Rəşidəddinin məlumatına görə Şirvan şəhərləri ilə Rus ölkəsi arasında ticarət əlaqələri XIV əsrin əvvəllərindən müşahidə olunur. Bu dövrdə Şirvan şəhərlərində, xüsusilə Şamaxıda Rus ölkəsindən gətirilən müxtəlif qiymətli xəzlərdən çoxlu məmulatlar - samur yaxalıq, kürk üçün vəşaq, sincab, dələ və tülkü xəzindən astarlıq hazırlanırdı.³² Qazan xan vaxtında Şirvan vilayətindən və Şamaxı şəhərindən alınan natural vergi divanın illik natural verginin həcminə dair tərtib etdiyi siyahı üzrə Rus ölkəsindən gətirilən qiymətli xəzlərlə ödənilirdi. Şirvanın hakimi - Şirvanşah qiymətli xəzlərə və bostan məhsullarına qoyulan vergiləri Elxanilərin divanına vermək üçün yığırdı. Şirvan və Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrini istər Şamaxı, Bakı, Beyləqan, istərsə mübadilədə iştirak edən digər şəhərlərin ərazisindən tapılan müxtəlif pul dəfinələri və sikkələr də təsdiqləyir. Şərqi ölkələri ilə Qərbi arasında Şirvandan ötürülən gedən böyük qədim beynəlxalq tranzit ticarət yolları Abşeron yarımadasının yaxınlığından keçirdi. XI-XIV əsrlərdə və sonralar Şirvan Hindistan və Çinlə bağlayan dünya ticarəti cənub quru yolu ilə - Orta Asiya, İran və Azərbaycanın cənub vilayətləri vasitəsilə və şimal yolu ilə - Xəzər sahili boyunca Dərbənd keçidinin yanından ötürülən xəzərlər ölkəsinə və i.a. həyata keçirilirdi. Digər bir magistral yol Araz boyunca keçib Ermənistandan Suriyaya və Mesopotamiyaya gedirdi. Çindən və Hindistandan Orta Asiya vasitəsilə Xəzər dənizinə qədər karvan yolu da var idi. Mallar buradan dəniz, Kür və Rioni çayları vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə çatdırılır, oradan isə Bizansa göndərildi.³³ Abşeron və Bakı, habelə Şamaxı baş ticarət yollarına həmin şəhərlərdən dəniz sahili boyunca və sonra birbaşa qərbbə doğru gedərək, Qobustandan keçib Şamaxıya çıxırdı (Şirvan yolu deyilən yol). Nəhayət, üçüncü yol ikincidən şimal-qərbbə, yarımadasının şimal hissəsi istiqamətində ayrılır və sonra Dərbəndə gedən baş ticarət magistralı ilə birləşirdi.³⁴ Göstərilən bu qədim yollar sonrakı əsrlərdə də öz [174 - 175] əhəmiyyətini itirmədi. Ticarət yolları üstündəki şəhərlər monqol hücumlarının törətdiyi dağıntıdan sonra tədriclə bərpa olunmağa başladılar, Zəkəriyyə əl-Qəzvininin 1275/6-cı ildə verdiyi məlumata görə Beyləqan həmin vaxtda bərpa edilmişdi. Lakin bundan azacıq sonra o yenidən tənəzzülə uğradı. Zəkəriyyə əl-Qəzvinə Muğandan Azərbaycanda kəndləri və otlaqları olan, Ərdəbildən Təbrizə gedən yoldan şimalda yerləşən və isti iqlimə malik geniş vilayət kimi bəhs edir. "Muğanda geniş otlaqlar və bol ot olduğundan burada türkmənlər yaşayırdılar. Hal-hazırda tatarlar (monqollar - S. A.) Muğanı öz qışlaqlarına çevirdiyindən türkmənlər oradan köçmüşlər". Zəkəriyyə əl-Qəzvinə Şirvan vilayətində möhkəmləndirilmiş Buğurt qalasından danışır: "Bu qalada daş təsvirlər və heykəllər var. Onlar çox qədim olduqlarından mənalari aydın deyil. Qalada hökumət evi [dar əl-imarə] var. Onun qarşısında yazılmışdır: "Bu evdə on bir otaq var. Lakin buraya girən çox cəhd göstərsə, onlardan (yalnız) onunu görə bilər. On birincinin yerini isə heç kim bilə bilməz, çünki hökmdarın xəzinəsi oradadır". Göründüyü kimi, Şirvanşahlar bu vaxtlar öz xəzinələrini zəif müdafiə olunan Şamaxıdan uzaqda, əlçatmaz Buğurt qalasında saxlayırdılar. Bu parçada Buğurt qalasını bəzəyən bəlyef və daş heykəllər haqqında məlumat diqqətəlayiqdir. Buna bənzər heykəltəraşlıq təsvirləri Şamaxıdakı Gülüstan qalasında, Bayıl buxtasındakı qalada da var idi. Ehtimal ki, bu heykəltəraşlıq təsvirləri, qədim ənənəyə görə, dövlət idarəsinin dar əl-imarətinin, yaxud Şirvanşahın iqamətgahının yerləşdiyi qalaları bəzəyirdi. Şirvan haqqında Bab əl-Əbvab yaxınlığında, hakimi Axsitan (ehtimal ki, II Axsitan - S. A.) adlanan müstəqil vilayət kimi bəhs edilir. Əl-Qəzvinə bəzi ilahiyatçıların sözlərinə istinadən Şirvanda bir at mənzili uzunluğunda olan yeri təsvir edir. Həmin yerdən gündüz tüstü, gecələr isə od çıxır. Bu torpaq çubuq sancsan, dərhal yanar. Adamlar bu torpaqda çala qazır, vurulmuş ət qazanlarını oraya qoyur və xörək öz-özünə bişir yaxınlığındakı otların təsviri "Cahannamə"nin (təqribən 1210-cı il) Abşerondakı Suraxanı kəndinə və yanar qazlara aid məlumat xatırladır. Əl-Qəzvinə görə, XIII əsrin son rübündə Bakı rayonunda xeyli neft hasil edilirdi. Lakin onun Bakı yaxınlığında çoxlu neft hasilatına dair məlumatı Əbu Düləfin (X əsr) "İkinci risalə" əsərindən götürülmüşdür.³⁵

Həmdullah Qəzvinə 1340-cı ildə Şirvan şəhərlərinin XIV əsrin birinci yarısının sonlarındakı vəziyyətinə dair qısa məlumat verir O, Bakı haqqında yazır ki, şəhərin iqlimi istidir və orada əsasən dənli bitkilər becərilir. Sonra Bakının yaxınlığındakı sahələrdə qazılmış çoxlu quyudan kустar yolla neft çıxarılmasının təsviri gəlir. Quyuya neft mənbəyinin səviyyəsinə çatana qədər qazılırdı. Neft quyuya sızıb dolan suyun səthinə yığılırdı. Ənuşirəvanın tikdirdiyi Şamaxı Şirvanın baş şəhəridir. Onun iqlimi isti olub, vilayətin başqa yerlərindən daha sağlamdır. Dərbəndin yaxınlığındakı Qəbələ şəhəri Sasani şahı Qubad tərəfindən salınmışdır. Orada əla ipək istehsal olunur, habelə buğda və digər dənli bitkilər becərilir, Firuzabad, yaxud Firuz-Qubad, Yaqutun dediyinə görə, Dərbənd yaxınlığında qəsəbədir. O, yumşaq iqlimi ilə məşhurdur. Onun ətrafında çoxlu ürəkəçən yerlər var. Şəbərani Ənuşirəvan saldırmışdır. Oranın iqlimi isti, suyu isə pisdır. Burada buğda və digər bitkilər becərilir.³⁶ [175 - 176]

Şəbəran düzənlikdə, onun adını daşıyan çayın sol sahilində, indiki Dəvəçi rayonunun Şahnəzəri kəndinin yerində olmuşdur. Hələ 1254-cü ildə Zaqafqaziya yolu ilə Monqolustandan qayıdarkən Şəbərandə olmuş fransız rahibi Rubruk burada xeyli yəhudi yaşadığını göstərmişdir. Görünür bunlar yəhudi tatlar (dağ cuhudları) olmuşdur. Rubrukun sözlərinə görə, onlar çox halda Şəbəranla Şamaxı arasındakı dağ qalalarında məskən salmışdılar.³⁷ Şəbəranın adı Teymurun yürüşləri təsvir edilərkən də çəkilir. 1395-ci ildə Dəşti-Qıpçağa yürüşdən qayıdan Teymuru bu səfərdə müşayiət Şirvanşah Şeyx İbrahim bu şəhərdə onun şərəfinə ziyafət vermişdi.

Həmdullah Qəzvini Muğanın əsas şəhəri olan, lakin 1340-ci ilədək xaraba qalmış, əhalisi çox olan kəndə çevrilmiş Bacərvan şəhərinin adını çəkir; Bacərvanın havası çox istidir, şəhər su ilə mənbəyini ətrafındakı dağlardan götürən çaydan təmin olunurdu. Burada yalnız dənli bitkilər becərilirdi. Mahmudabad Xəzər dənizinin yaxınlığındakı Qəvbəri düzündə yerləşir*. Onu Qazan xan saldırmışdır və beşinci iqlimdədir.³⁹ Mahmudabad şəhərini islamı qəbul etmiş monqol hökmdarı sultan Mahmud Qazan xan (1295-1304-cü illər) Kür çayının iki yolu arasında, dəniz sahilində saldırmışdı. Onun bir adı da Şil idi. Qazan xan Hülaku xanın dağıtdığı Güştəsb vilayəti və şəhərin əhalisini buraya köçürmüşdü.⁴⁰ Xəzər dənizinin sahilində, Randovan burnundan aşağıda quruda və suda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı su altında qalmış şəhər yeri qalıqları, çoxlu şirli və şirsiz saxsı və seladon qab, XIII əsr Şirvanşahlarının sikkələri, külli miqdarda iri və xırda buynuzlu mal-qara, quş və balıq sümüyü yığını aşkar edilmişdir. Bir neçə məntəqədə çaydaşı, çapıq daş və bişmiş kərpicdən tikilmiş bina qalıqları qeydə alınmışdır. Ehtimal ki, bu, dənizin altında qalmış Güştəsb, yaxud Mahmudabad şəhərlərindən birinin qalıqlarıdır.⁴¹

Həmdullah Qəzvini Şirvan vilayətinin Xəzər dənizi sahilində yerləşən əsası Löhrasbın (İrənin əsatri şahı) oğlu Güştəsb** tərəfindən qoyulmuş Güştəsb nahiyəsini qeyd edir. Güştəsb Kür və Araz çaylarından onların sahilində yerləşən çoxlu kəndləri su ilə təchiz edən bir neçə kanal çəkdirməklə həmin yerləri münbitləşdirmişdir. Orada buğda və çəltik, az miqdarda pambıq və meyvə yetişdirilirdi; "onun əhalisi ağısfətlidir, onlar şahın məzhəbinə etiqad edirlər, dilləri Pəhləvi ləhcəsinin qarışığıdır. Gəliri keçmiş zamanlarda, monqol basqınına qədər, bugünkü məzənnə ilə bir milyon dinara çatır. "İlayətin müxtəlif yerlərində çoxlu iqta torpaqları var". Həmdullah Qəzvini Şirvan və Güştəsb torpaqlarından bəhs edilən fəsildə yazır: Şirvan ölkəsi Kür çayının sahilindən Dərbəndə - qapılar qapısınadək uzanır. Şirvan xanları (Şirvanşahlar – S. A.) vaxtında oranın bugünkü (1340-cı il – S. A.) məzənnə ilə bir milyon dinara çatırdı, lakin hal-hazırda bütün dəftərlərdə yazılanlar 113.000 dinar təşkil edir. Bundan əlavə, iqta [176 - 177] torpaqlarına gəlincə ölkənin müxtəlif yerlərində belə torpaqlar çoxdur.⁴² Abdullah ibn Məhəmməd ibn Kiya əl-Mazandarəninin XIV-XV əsrlərdə Yaxın Şərq və Zaqafqaziya ölkələrinin dövlət və maliyyə idarəçiliyinə dair geniş material toplanmış "Risaley fələkiyyə" əsərinin 8-ci fəslinin h.751 (1350)-ci ildə Elxanilər divanının xəzinəsinə bir sıra vilayətlərdən daxil olmuş varidatın qeyd olunduğu "Yekun haqq-hesabına dair dəftər nümunəsi" bölməsində yazılmışdır: "Arran, Muğan, Qəvbəri (Mahmudabad və Bakuya şəhərləri, yaxud neft mənbələri ilə birlikdə) və Şirvan Dəmirqapıya qədər müqatiyə (vergi toplama hüququ – S. A.) görə Hüca Fəsihi Şirvaninin cavabdehliyində olan mədaxili sənəd üzrə 89 tımən – 820.000 dinardır". Sənəddə göstərilir ki, "Həmin məbləğ adları çəkilən yerlərdən daxil olur".⁴³ Divanın gəlirinə dair Həmdullah Qəzvininin əl-Mazandarəninin məlumatlarından on il əvvəl - 1340-cı ildə gətirdiyi rəqəmləri tutuşdurduqda aşağıdakı mənzərə alınır (dinar hesabı ilə):

Xəzinənin Şirvanşahlar dövründə Xəzinənin 1340-cı İldəki mədaxili:

(yəni monqollara qədər - Səlcuqilər və Atabəylər dövründə) mədaxili: Kür çayından Dərbəndə qədər Şirvan – 1.000 000 Güstəsb – 1.000.000 Arran və Muğan – 3.000.000-dan çox

Cəmi-5.000.000

Xəzinənin 1340-cı ildəki mədaxili:

113.000 118.500 303.000

53-4500⁴⁴

Divanın gəlirinə dair əl-Mazandarəninin göstərdiyi məbləğin Həmdulla Qəzvininin gətirdiyi təqribən eyni ərazidən toplanan gəlirin məbləği ilə müqayisə göstərir ki, əl-Mazandarəninin göstərdiyi məbləğ 820.000 dinar - Həmdullah Qəzvininin on il əvvəl gətirdiyi rəqəmdən – 534.000 cüzi və ehtimal ki, Bakının neft mənbələrindən alınan vergi hesabına artmışdır. Monqollara qədərki dövrlə müqayisədə isə Həmdullah Qəzvininin rəqəmləri, az qala 10 dəfə, əl-Mazandarəninin rəqəmləri, demək olar ki, 6 dəfə çoxdur. Əl-Mazandarəninin məlumatları XIV əsrin ikinci yarısında Şirvanda və Arranda vergilərin müqatiə (vergi toplama üsulu ilə toplandığını göstərir ki, bu da Şirvan və Arranın vergi verən əhalisinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi.

* R. Məmmədov və V. Kvaçidze Mahmudabadı Salyanın yaxınlığındakı Qırxcıraq yerdə lokallaşdırırlar ("Elm və həyat", 1979, № 4).

**Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Güştəsb XIII əsrin əvvəllərində Şirvanşah Gərşəb Fərruxzad tərəfindən salınmış, yaxud abadlaşdırılmışdır.

Xəzinə gəlirinin göstərilən məbləği bundan əvvəlki (monqola qədərki) dövrlə müqayisədə Elxanilər zamanında xəzinəyə mədaxilinin kəskin surətdə azaldığına dəlalət edir. Bu rəqəmlər ölkənin iqtisadi vəziyyətinin XII-XIII əsrin əvvəlləri ilə müqayisədə nəzərə çarpacaq qədər ağırlaşdığı Elxanilər dövründə Şirvanşahlar dövlətinin və Şirvan şəhərinin əhvalı haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Monqolların şəhər və kəndləri dağıtması, əhalini qırması, böyük vergiləri toplama üsulu, feodal ara müharibələri və digər amillər bütövlükdə ölkənin iqtisadi tənəzzülünə gətirib çıxartdı. Görünür, Şirvanda geniş yayılmış iqta sistemi də vəzinənin gəlirinin vəziyyətinə təsir göstərirdi. XIII-XIV əsrlərdə Şirvan şəhərlərinin vəziyyətinə dair gətirilən dəlillər aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: Beyləqan, Şəbəran, Bacərvan, Güştəsbə və digər bu kimi mühüm iqtisadi və mədəni mərkəzlər güclü dağıntıya məruz qalaraq öz əhəmiyyətlərini itirdilər və nəhayət, süquta uğradılar. Beynəlxalq ticarət yollarının üstündəki Dərbənd, Şamaxı, Bakı və digər şəhərlər [177 - 178] monqol talanlarından sonra, XIII əsrin son rübündə tədriclə bərpa edilməyə və ticarət mübadiləsinə cəlb olunmağa başladı. Lakin mənbələrin məlumatına görə onlar, hətta, XIV əsrdə belə bu şəhərlərin Şirvanşahların XII-XIII əsrlərdəki hakimiyyəti dövründə mövcud olan iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsinə çata bilməmişdilər.

§4. XI-XIV əsrlərdə Şirvanın sosial strukturu və şəhər quruluşu

XI-XIV əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətində sosial münasibətlər, sinfi mübarizələri və şəhər quruluşunu öyrənmək baxımından yazılı mənbələrin verdiyi məlumatlar dağınıq və cüzdür. Bu boşluğu, əsasən Bakı və Abşeronda, Şamaxıda, Dərbənddə və Şirvanın digər və yaşayış yerlərindəki çoxlu memarlıq abidələrindəki daş, habelə həmin dövr Şirvan hakimlərinə məxsus numizmatika doldurur. XI-XIV əsrlərə aid narrativ mənbələrdə, XII şairlərinin (Nizami Gəncəvi, Fələki Şirvani, Xaqani və b.) əsərlərində müxtəlif sosial terminlərin, epigraflıq abidələrdə və sikkə legendalarında Şirvanşah, əmir, xaqan, xan, sultan, məlik, vəzir, hacib, sədr, sipahsalar, şeyx, qazi, əl-quzat, rəis, amid, amil və s. titul və rütbələrin xatırlanması göstərir ki, həmin dövrdə Şirvanın şəhərlərində inkişaf etmiş feodal cəmiyyətinə məxsus mürəkkəb struktur mövcud olmuşdur. Bu cəmiyyətin əsas sinifləri feodallar, kəndlilər və sənətkarlar idi. Böyük şəhərlərin əhalisi dəqiq bir tərəfdən əyanlara və iri tacirlərə, digər tərəfdən isə xırda alverçilərə və sənətkarlara bölünürdü. Hakim feodal təbəqəsinin başında Şirvanşahlar dövlətinin başçısı - Şirvanın paytaxtı Şamaxıda, şəhər zəlzələdən dağılıqdan sonra isə 1192-ci ildən Bakıda yaşayan Şirvanşah dururdu. Şirvanşahın adı dəbdəbəli titullarla müşayiət olunurdu. Köhnə Bakının şimal şəhər divarındakı yarımürclərdən birinin uçması nəticəsində aşkar olunmuş böyük daşdakı üçsətirlik natamam kitabədə şəhər divarının Şirvanşah III Mənuçöhr tərəfindən h.514-555 (1120-1160)-ci illərdə tikildiyi xəbər verilir:

- «1. [Bu] şəhər divarını tikməyi əl-məlik əl-müəzzəm el-alim əl-adil əl-müzəffər əl-Mənsur
2. Əl-mücahid Fəxr əd-Din və-d Dövlə İmad əl-islam və-l-müslimin
3. Xaqan əl-əkəbər Şirvanşah əl-kəbir Əbü-I-hüca Mənuçöhr ibn... əmr etdi».¹

Əbül-üla Gəncəvinin qəsidəsinə və Fələki Şirvaninin mədhiyyələrinə əsasən III Mənuçöhrün tam adı və künyəsi Əbü-I-Hüca Fəxr əd-Din əl-Məlik III Mənuçöhr ibn Əfridun, Şirvanşah, xaqan əl-kəbir (yaxud əkbər) olmuşdur.²

Şəhər divarının XII əsrin ikinci rübündə III Mənuçöhrün tikdirməsinə dair mənbədə verilən məlumat Şirvan dövlətinin güclənməsilə əlaqədar böyük fortifikasiya işləri aparıldığını göstərir. Nizaminin 1188-ci ildə tamamlanmış "Leyli və Məcnun" poemasında Şirvanşah I Axsitanın tam titul və ləqəbləri göstərilmişdir: böyük xaqan (xaqan-i kəbir, yaxud əkbər), məlik-e müəzzəm, Şirvanşah Cəlal əd-Dövlə və-d-Din Əbü-l-müzəffər Axsitan ibn Mənuçöhr Şirvanşahın adının dəbdəbəli ləqəblərlə müşayiət olunması Qafqazda iri feodal dövlətinin məşhur hökmdarlarından biri müstəqilliyini göstərir. Abidlərin kitabələrindəki dəbdəbəli heç də həmişə Şirvanşahların müstəqilliyinə dəlalət etməsə sikkələrin legendaları Şirvan hökmdarlarının real vəziyyətini də dəqiq əks etdirir. Şirvanşahlar bu və ya digər hökmdardan vassal asılılığına düşdükdə, adətən sikkədə süzerenin adı göstərilirdi. XI əsrdən başlayaraq Səlcuqilər sülaləsinin qüdrətinin ən yüksək səviyyəyə çatdığı Məlik şah (1072-1092-ci illər) zamanında Şirvanşahların etdikləri sikkələrdə xəlifə ilə yanaşı səlcuq sultanının da adı, çəkilirdi. I Fəribürz (XI əsrin sonu) dövründə kəsilmiş sikkədə yazılmışdır:

Üz tərəf Əks tərəf
La ilahə illəllah
Məhəmmədin rəsulillah!
Əl-Müqtədi bi əmr Allah
Əs-Sultan Məlik şah
Əks tərəf
Fəribürz

Xəlifə əl-Müqtədi (h.467-487-ci illər) və Məlik şahın (h.465-485-ci illər) adlarına əsasən demək olar ki, bu sikkə h.467-485 (1075-1092)-ci illər arasında zərb olunmuşdur. Fəribürzün adının yanında nə ləqəb, nə titul,

nə də atasının adı var.⁴ Bu təvazökarlıq Fəribürzün səlcuq sultanından vassal asılılığını göstərir. Ölkənin siyasi vəziyyətini araşdırsaq aydın olar ki, 1075-1092-ci illər Məlik şahın⁵ Şirvanı tam şəkildə işğal etdiyi, Fəribürzün səlcuqların vassalı vəziyyətinə endirilərək, hər il sultanın xəzinəsinə xərac verdiyi dövrə təsadüf edir.⁶ Köhnə Bakı qaləsindəki (İçərişəhər) Məhəmməd ibn Əbubəkr məscidindəki h.471 (1078/9)-ci ilə aid kitabədə⁷ Fəribürzün adının çəkilməməsi də yəqin ki, ölkənin daxili siyasi vəziyyəti və Şirvanşahın asılılığı ilə bağlıdır.

Bu mənada Fəribürzün adının əl-məlik titulu ilə verildiyi ikinci tip sikkə əlamətdardır. Sikkənin əks tərəfində yuxarıda göstərilən sikkədəki kimi iki sətirik dini rəmz, onun altında isə xəlifə əl-Müstəzhir-billahm [h.487-512 (1094-11 18]-ci illər) adı həkk olunmuşdur. Sultanın adı burada yoxdur.⁸ Süzerenin adının buraxılması Məlik şahının ölümündən sonra Səlcuq imperiyasının tezliklə dağılaraq şahın oğlanları arasında taxt-tac uğrunda mübarizə meydanına enildiyi dövr baş verən siyasi hadisələrdən xəbər verir. Ehtimal ki, Şirvanşah bu hadisələrdən istifadə edərək, öz adına məlik titulu sultanın adını çəkməkdən və qoyulmuş xəracı verməkdən qaçıraraq, bununla da, səlcuq sultanlarından vassal asılılığını etmişdir. Sonralar, Fəribürzün oğlu II Mənuçöhr və ondan sonra Şirvan hakimləri dövründə Şirvanşahlar sübhəsiz, Səlcuqları özlərinin süzereni kimi tanımış və həmin vaxtlarda onların münasibətləri sabit olaraq qalmışdır. Ehtimal ki, Şirvanşahlar sultan qarşısında vassal təəhhüdlərini pozmamışlar. Şirvanşah I Axsitanın dövründə kəsilmiş sikkələrdə xəlifələrin və İraq sultanlarının adları ilə yanaşı Axsitan ibn Mənuçöhrün də adı "əl-məlik əl-müəzzəm" ləqəblərinin müşayiətilə verilmişdir. Xəlifənin hakimiyyətini nominal surətdə tanıyan Şirvanşahlar öz sikkələrində İraq sultanları adını çəkməklə onlardan [179 - 180] vassal asılılığında idilər. Şirvanşah öz dövlətində istər hərbi baxımdan, istərsə də rəiyyət üzərində qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. O, feodal qayda-qanunlarının rəmzi və dayağı, əmirlərin mərkəzə itaət etməmək cəhdlərinin qarşısını alan qüvvə idi. Şirvanşahlar XI-XIV əsrlərdə öz ərazilərini qonşularının torpaqları hesabına genişləndirmək məqsədilə feodal ara vuruşmaları və işğalçılıq müharibələri aparmışlar. Onlar öz müstəqillikləri uğrunda yadelli işğalçılara - səlcuqlara, Xarəzmşaha, monqollara qarşı mübarizə aparmış, vaxtaşırı müstəqil hakimiyyət sürmüşlər. Şirvanşahların bu sülaləsinin bir sıra nümayəndələri, xüsusilə I Fəribürz, III Mənuçöhr, I Axsitan və başqalarının diplomatik bacarığı sayəsində onlar hətta Şirvan ərazisi səlcuqlar və sonralar monqollar tərəfindən tamamilə işğal edildiyi vaxtlarda belə bu və ya digər hökmdardan vassal asılılığını qəbul etmələrinə baxmayaraq, müstəqilliklərini faktik surətdə qoruyub saxlamış, öz adlarından sikkə (gümüş və mis) kəsdirmişlər. Bir çox hallarda bu vassallıq xalis formal səciyyə daşıyırdı. 1067-ci ildə Şirvanşah I Fəribürz türklərin basqınının qarşısını almaq üçün türk Elbasana hər il 30.000 dinar xərac verməyə razı olmuşdu.⁹ Məlik şahdan vassal asılılığında olan I Fəribürz hər il 70.000 dinar xərac verməyə razılıq vermişdi, lakin sonralar bu məbləğ 40.000 dinara endirildi.¹⁰ Ən-Nəsəviyə görə Məlik şahın Şirvan üzərinə qoyduğu xərac 100.000 dinara çatırdı-Şirvanşahların asılı vəziyyətə düşdükləri vaxt süzerenlərinə ödədikləri xəracın miqdarı belə idi.¹¹ Bütün bu vergilərin ağırlığı həm yerli feodalların, həm də işğalçıların ikiqat zülm və istismarı altında əzilmə rəiyyətin üzərinə düşürdü. Şirvanşahların vəziyyəti haqqında aşağıdakı faktlar əsasında fikir yürütmək olar. Onlar XI əsrdə və sonralar Abşeronun neft quyuları, duz mədənləri kimi böyük gəlir mənbələrinə malik idilər. Həmin gəlirin bir hissəsini onlar X əsr yarımadaq xəlifənin tələbi ilə vəqf kimi Dərbənd qazilərində¹² .Mənbədə göstərildiyinə görə, 1066-cı ildə Şirvanşah Fəribürzün 4000 madyanı var idi.¹³ Onun gəlirinə vergi verən əhali toplanan rüsum və vergilərdən xəzinəyə daxil olan pul rentası, habelə hərbi qənimət və xəraclar da daxil idi.

Səlcuq imperiyasının çiçəkləndiyi XI əsrin ikinci yarısında sələmlərinin başçılığı ilk türk hərbi dəstələrinin dəfələrlə basqın etməsinə və Şirvanşah I Fəribürzün səlcuq sultanlarından vassal asılılığına salınmasına baxmayaraq, səlcuq hakimiyyət dairələri Şirvanı nəzarətdə saxlaya bilmədilər. Şirvanda yerli sülalə qalırdı və mənbələrin verdiyi məlumat onun xeyli möhkəmləndiyini göstərir. XI əsrin sonu və XII əsrin ilk onilliyi Səlcuqlar dövlətinin zəiflənməsi və böhranı, Şirvanşahların hakimiyyətinin güclənməsi ilə əlamətdar idi. Şirvanşahlar dövlətinin siyasi yüksəlişi sonrakı onilliklərdə xüsusilə nəzərə çarpır. Mənbələr türk dəstələrinin əmir Eynəddin Altuntaş və onun oğlu Alpquşun başçılığı ilə Şirvanşahın yanında xidmət etdiyini xəbər verirlər, lakin onun Arran ərazisini işğal etməyə çalışan türk və türkmən qoşun başçılarına münasibəti pis idi. Şirvanşah belə hesab edirdi ki, yalnız yerli sülalələrdən biri hakimiyyət hüququna malikdir. "Siz Yəzid nəslindən deyilsiniz, nə Rəvvadilərin varisisiniz, nə də Şəddadilərin xələfləri sayılırsınız". Şirvanşah sarayı əlxədrə cəllat - uca adlanan sultan sarayından fərqli olaraq, xədrət əl-məlikyyə adlanırdı.¹⁴ [180 - 181]

XI əsrdə Dərbəndin feodal iyerarxiyasının başında 1077-ci ilə qədər Haşimilər müsəlman sülaləsindən olan əmirilər dururdular. Sonra Dərbənd və həndəvərindəki torpaqlar Şirvanın tərkibinə daxil olaraq, İraq səlcuqlarından asılı vəziyyətə düşdü. XII əsrin əvvəllərindən XIII əsrin ikinci rübünədək Dərbənd müstəqil əmirlik idi. Onun başında əmir dururdu.¹⁵ Əmirlərin hakimiyyəti irsi idi. Feodal iyerarxiyasında Şirvanşahlardan sonra iri feodallar dayanırdı. Onlara torpağa, suya, suvarma qurğularına, əsas əmək vasitələrinə sahib olan hərbi və yüksək mənəbli dövlət məmurları, ali rütbəli ruhanilər daxil idi. Feodal zadəganlarının neft quyuları və qaz mədənləri, əkin yerləri və bostanları, üzümlükləri, mal-qarası, qəsləri, evləri, karvansaraları və s. var idi. Dövlətdə və şəhərlərdə inzibati hakimiyyət hərbi və yüksək mənəbli dövlət məmurlarının ali rütbəli ruhanilərin əlində idi.

Şirvanın hərbi əyanları, yerlərdə bütün hərbi və inzibati, hakimiyyəti əllərində toplamış hərbi rəislər - əmirilər idi. Əmirilər Şirvanın vilayət, şəhər və kəndlərində hakimiyyət, istehkamlarının tikilməsi işlərinə baxırdılar. XI əsrdə onların hakimiyyəti zəiflədi və onlar vilayət və əyalətlərin hakimlərindən şəhər hakimlərinə çevrildilər. Məsud ibn Namdar XI əsrin son Gəncənin və bütün Arranın hakimi Şirvanşah I Fəribürzün oğlu əl-Ədudun* adını çəkir. XI əsrdə Dərbənddə Haşimi əmiriləri hakimiyyət sürürdü. XI-XV əsrlərdə Şirvan dövləti Şirvanşahın hakimiyyəti altında olan bir qrup vassal mülklərindən ibarət idi. Əmirilərin adları Bakı qalasında, Abşeronda və Şirvanın digər yerlərində tikilmiş külli miqdarda müdafiə qalalarının, məscid və türbələri olan iri qəsrlərin kitabələrində çəkilir. XI əsrdə daş üzərində kufi xətlə həkk olunmuş və Bakı qaləsindəki Cümə məscidinin minarəsinin özülünə qoyulmuş dördsətirlik kitabədə yazılmışdır:

1. Əzəmətli əmir-sipəhsalar- şücaətli hərbi rəis
2. Hüsameddövlə (vəd-Din) - dövlətin xoşbəxtliyi
3. İslamın dayağı və qoşun başçısı, cəmiyyətin baş tacı
4. Kübarların itirilmiş Əbu Yəqub Yusufı».

Hüsam əd-Dinə verilən ləqəblər və Şirvanın iki böyük şairinin - Xaqani Şivani və Fələki Şirvaninin məlumatları göstərir ki, o, III Mənuçöhrün vaxtında təqribən h.530-532 (1135/36-li37/38)-ci illərdə Şirvanşahlar dövləti qoşunlarının baş sərkərdəsi olmuş və hərbi əməliyyatlar zamanı Arran torpaqlarının bir hissəsini zəbt etmişdi.¹⁷ XI əsrin sonu - XII əsrin əvvəllərində Arranda xidmət edən qoşun başçıları arasında sipəhsalar Əbü-İ-ülə Cənzəvinin adı çəkilir.¹⁸ Nisbəsi onun əslən Gəncədən olduğunu göstərir. XI-XII əsrin əvvəllərində qoşun rəisinə, sərkərdəyə sahib əl-cəys (ərəbcə) də deyilirdi. XII əsrdə Şamaxıda əmir-sipəhsalar Mübariz əd-Din olmuşdur.¹⁹ Şirvanşah Gərşəsb ibn Fərruxzad zamanın Mərdəkan kəndində tikilmiş dairəvi qalanın h.600-cü ilin mordad** ayına (avqust, 1204-cü il) aid kitabəsində qalanın sahibi "dünyanın böyük sipəhsaları, güclü, ehtiramlı, dinin və dövlətin [181 - 182] ulduzu ibn Kakuya..."nın²⁰ adı çəkilir. Sipəhsalar - hərbi rəis, baş sərkərdə rütbəsi XIII əsrin əvvəllərində də ən yüksək hərbi rütbə amirlərinin adlarına XIV əsr kitabələrində təsadüf edilir. Bakı qalasında Cümə məscidinin cənub tərəfindəki divarda ərəbcə yazılmış kitabədə binanın təmir olunduğu xəbər verilir. "məlik əl- imarara və l-əkabir" (əmirilərin və əyanların məliki) Şərəf əd-Din Smud ibn Fəxr əd-Dinin adı çəkilir və h.709 (1309/10)-cu il tarixi göstərilir.²¹ Əmirəcən kəndindəki məscidin qapısı üstündəki ərəbcə kitabədə məscidi tikdirən böyük məlik Fəxr əd-Dinin oğlu əmir Nizam əd-Din əmir Həccin adı çəkilir və h.730 (1329/30)-cu il tarixi göstərilir.²² Bu kitabələrdən aydın olur ki, Fəxr əd-Din adları çəkilən bu iki şəxsin atasıdır və "böyük malik" epitetindən göründüyü kimi görkəmli mövqe tutmuş, iri feodal olmuşdur. Onun oğlanlarından biri - Bakı qaləsindəki məscidi bərpa etdirmiş əmir Şərəf əd-Din Mahmud, ehtimal ki, şəhərdə yaşamış, ikinci oğlu isə, titulundan göründüyü kimi, iri feodal, şərəfinə adlandırılan Əmirəcən (Əmir Heccan) kəndinin sahibi olmuşdur. "Əmir Həcc" rütbəsi fəxri vəzifə olub, Məkkə və Mədinəyə ziyarətə gedən karvanın başçısına verilir. Adları çəkilən şəxslər feodal sinfinin nümayəndələri və Şirvanşahın vassalları idi. Şirvanşaha vassal tabeliyində olan ləklər onun yanında xidmət etmək üçün dəstələr göndərməli idi.²³ Şirvanşah və əmirilərin yanında onların şəxsi mühafizəsi vəzifəsini daşıyan qulamalar olurdu. Onlar Şirvanşahın tapşırığı ilə onun qohumlarını öldürüb, qan intiqamını alır və digər qorxulu tapşırıqları yerinə yetirirdilər. "Tarix-i əl-Bab"da xidmətçilər arasında qulamalardan başqa, görünür, daha yüksək mövqe tutan xadimlərin də adı çəkilir. Şirvanşahlar dövlətində nizami qoşunlardan (əsgər, cünd), növbətçi dəstələrindən başqa türk və türkmənlərdən təşkil olunan muzdlu dəstələr də var idi. Şəhərlərin əhalini şəhəri yadelli işğalçılardan müdafiə etməkdə birliyə çağıran sakinlərdən ibarət hərbi təşkilatı da var idi. Şəhər icması "əl-cəmaət"²⁴ adlanırdı. XIII əsrdə Bayıl buxtasındakı qala divarının daşlarında "cəmaəti-i şəhr-i Şəmaxi" sözləri qeyd olunur.²⁵ Ehtimal burada Şamaxı şəhər icmasından söhbət gedir.

Şirvanşahdan sonra dövləti idarə edən ikinci şəxs ən yüksək mənşəbli əyanlardan olan vəzir idi. Şirvanşah sarayında vəzir vəzifəsini üç nəsil ərzində mənşəcə məşhur Deyləmi hökmdar sülaləsi qolundan olan və artıq o vaxtlar Səlcuqilərlə qohumlaşmış Kakuyilər ailəsi tutmuşdur.²⁶ Şirvanın vəziri Bəha əd-Din Məhəmməd əl-Hüseyn əl-Kakuyi vəzifəsi irsən keçən vəzirlərin oğlu və nəvəsi idi.²⁷ İshaq ibn Kakuyinin adı Mərdəkandakı dairəvi 1204-cü il tarixli kitabəsində çəkilir.²⁸ Görünür, bu ailənin üzvləri XI əsrdən sonra və daha sonrakı əsrlərdə Şirvan dövlətinin idarə edilməsində mühüm rol oynamışlar.

Şirvanın vəziri - Şirvanşahın iltifatı ilə olsa da, dövlətin tam səlahiyyətli hakimi idi. Vəzirlərin hakimiyyəti, ilk növbədə, məmur təbəqəsinin nümayəndələri üçün bəxşiş mənbəyi idi. Şirvanın vəziri əl-Kakuyi mükafat və bəxşiş verməkdə səxavəti ilə məşhurlaşmışdı. Əhəlidən vergi yığmaq icazəsini (daman) vəzir verirdi. Bakı qaləsindəki Cümə məscidi minarəsinin bünövrə daşındakı farsca kitabəyə görə Şirvanda, ehtimal ki, XI-XII əsrlərdə Şamaxıda XIII-XIV əsrlərdə isə Bakıda vəzirlər divanı (divan əl-vüzərə) mövcud

* əl-Ədud, yəqin ki, Şirvanşahın adı yox, ləqəbidir.¹⁶

** Kitabədə "mordad" ay adı III Yəzdigərd təqviminə əsasən verilmişdir. Ehtimal ki, bu ad Abşeronda ənənəvi qaydada saxlanmışdır. Ə. Ə. Ələsgərzadənin "Ka-k-li" kimi oxuduğu adı biz Kakuyi kimi oxuyuruq.

olmuşdur.²⁹ [182 - 183] Sultan Məhəmməd Ölcaytunun (1304-1316) yarlığının mətnindən ibarət olan bu kitabədə Bakıdakı divan xatırlanır.³⁰

XI əsrin sonlarında Şirvanda divanın sahibi (mülki və maliyyə işləri idarəsinin rəisi) və vəzirin naibi (müavini) Beyləqandakı hadisələrə qədər Şirvanşahların feodal divarında xidmət edən Məsud ibn Namdar olmuşdur. Məsud ibn Namdar xidmət etdiyi divanda görülən işləri sadalayaraq yazır: "...(biz) qalalara və kəndlərə göndərilən sərəncamları, ölkə və vilayət hakimlərinin təyin olunmasını təsdiqləyən sənədləri imzalayır, sahildə və çayda vergilərin yığılmasına (əl-istifa - müstövfilik xidməti), Bakının və əl-Kürr (vilayətinin) el-Yəzidiyyə və əl-Cəbəl vilayətlərinin, əl-Ləkz ölkəsinin, Suvaq Mükalinin, ta çaya qədər Qəbələ mahalının, dənizboyu yerlərlə birlikdə Şəbəran vilayətinin gəliri haqqında hesabatlar (mühasibat) dair işlərə əncam verir, xəzinə və mülk işləri ilə, saysız-hesabsız qoşunlara, amillərin vergi qalıqlarına, əsgərlərin təmin olunmasına (fəvadil), kürdlərin saxlanmasına görə əl-Deyləmə muzdunun ödənilməsinə nəzarətlə (arid xidməti) məşğul olurdu". Onun əsas gəlir yeri şəhər və ya mahaldan yığılan vergi və töycülərdən daimi olaraq və irsən təyin olunan pul ödənci - idrar idi. İdrarı təyin etmək hüququ da vəzirə məxsus idi. Lakin XV əsrdə vəzirlərin hakimiyyətini sıxışdıraraq nüfuz qazanmış müstəvfiyə maliyyə-mühasibat idarəsinin yüksək mənəbli məmurları idrarin verilməsini saxlatdıra bilərdilər. Vergi məbləği divana müntəzəm olmadığından idrarin alınması tez-tez çətinləşirdi. İdrardan başqa təsviq (məvacib), müşahərə (aylıq haqq) kimi pul ödənciləri də mövcud idi.³¹ Divanın gəliri, əsasən pul rentası şəklində daxil olan vergi və töycülərdən, habelə hərbi qənimət və xərəcədən ibarət idi. Şəhərlərdə sənətkarlığın və əmtəə istehsalının inkişafı Şirvan dövlətinin iqtisadiyyatında ticarətin və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafını stimullaşdırırdı.

Şəhər idarəsində məmurlar mühüm vəzifə tuturdu. Məsud ibn Namdar Şirvanda müstəvfi - vergilərin mədaxil və məxaricinin uçotunu aparan, şəhərin mədaxil və məxaric dəftərini tərtib edən maliyyə-mühasibat idarəsinin məsul məmuru vəzifəsində işləmişdir. O, həmçinin, özünün müşrif- nəzarət məmuru vəzifəsinin də adını çəkir. Onun məktubları arasında Beyləqanın müşrifi vəzifəsinə təyin olunmaq barədə ərizəsi var. Bu məmurun vəzifəsi əhalinin gəliri haqqında məlumat toplamaq idi.³²

Şəhərlərdə vergi və rüsumları amillər yığırdılar.³³ Feodalların mənimsədikləri bir neçə yüz min dinardan ibarət icarə gəliri və onun vəhşicəsinə yığılma üsulu həmin vilayətlərin əhalisini dilənçiliyə və səfələtə düşür edirdi.³⁴ Nazirin - kiçik nəzarət məmurunun vəzifəsi kənd mülkləri və istehsal sahələrindən Bakı və Abşeronun duz mədənlərindən, neft quyularından götürülən gəliri hesablamaq idi.

Qoşunların uçotu və onların məvacibinin ödənilməsi ilə məşğul olan məmur arid adlanırdı.³⁵

Amidin və şəhər rəisinin yanında katib vəzifəsi də var idi. Məsud ibn Namdar Gəncə hakimi Şirvanşahın oğlu əmir əl-Ədudun yanında katib və müxtəlif tapşırıqları icra edən məmur vəzifəsində çalışmışdır. Məsud "əsl" katibin bilik və bacarıqlarını sadalayaraq, fiqh və [183 - 184] şəriətə, qrammatikanın incəliklərinə bələd olmağı, Qurani Dilməyi və s. xatırladır. Beyləqanda amidin on beş katibi var idi.³⁶

Feodal şəhər inzibati idarəsinin mühüm simalarından biri şəhər bazarlarına, ticarət-sənətkarlıq məhəllələrinə, məhsulların keyfiyyətinə, təmizliyə və qayda-qanuna, ölçü və çəki vasitələrindən düzgün istifadə olunmasına nəzarət edən mühtəsib idi. O, polis funksiyasını da - şəhərdə ictimai asayişin qorunması, cinayət isinin və cinayətçiliklərinin tədqiqi, sərxoşların və iğtişaçıların cəzalandırılması - icra edirdi. Mühtəsib, həmçinin, şəhər sakinlərinin göstərişlərinə və islam dini ayinlərinə riayət etmələrini nəzarətdə saxlayırdı.³⁷

Şəhərdə XI-XII əsrlərdə sultanın hərbi canişin idi. Məsud ibn Namdar Gəncə divanının hərbi canişin kimi göndərdiyi Əbd əl Cabbarın Beyləqanın müstəqilliyinin tamamilə ləğv edilmə demək olar hərbi dəstələrlə buraya gəldiyini xəbər verir.³⁸

Şəhərdə tikinti işlərinə memar başçılıq edirdi. Bu adı daşıyan sənətkar binanın tikilməsində iştirak edən inşaatçı-sənətkarlar - bəna, mühəndis, sərkar, həkkak və başqaları arasında məsul şəxs olduğundan kitabələrdə də yalnız onun adı çəkilir. Memar Əbdülməcid ibn Məsudun adı Abşeronun Mərdəkan kəndindəki XIII əsrə (1204-cü il) aid dairəvi qalanın divarındakı daşda həkk olunmuşdur.³⁹ Mirab şəhərin su ilə təchiz olunması və onun şəhər sakinləri arasında bölüşdürülməsi ilə məşğul olur, suvarma kanallarının saz olmasına, bulaq və su quyularının təmizliyinə nəzarət edirdi.

Feodal sinfinin digər mühüm qrupunu ali ruhanilər- şeyxülislam, qazi və qazi əl-quzzat, yəni vilayətin əsas şəhərinin qazısı təşkil edirdi. Onlar mülkiyyət hüququnu ləğv edə bilər, şəriət qanunları əsasında məhkəmə icraatını həyata keçirirdilər. Onlar, həmçinin, mirası bölüşdürür, kəbin kəsir və digər müxtəlif mülki işlərlə məşğul olurdular.⁴⁰ Qazi əl-quzzat feodal hakimiyyət pilləkənində sultandan və Şirvanşahdan sonra ən mühüm simalardan biri idi. Ruhani feodallar dövlət idarəçiliyində tez-tez yüksək vəzifələr tuturdu.

Şəhər idarəsində feodal hakimiyyət sisteminin mühüm vəzifəli şəxslərindən biri sədr idi. O, vəqf məsələlərinə baxan yüksək mənəsb sahibi, Şirvanşah tərəfindən təyin olunan nazir idi. Bakı qalasında Gilək məscidindəki kitabədə h.708 (1308/9)-ci ildə məscidi təmir etməyi əmr etmiş sədr Əmin əd-Din ibn Əbubəkrin adı çəkilir. XIV əsrdə burada kitabəsində onu tikdirmiş sədr Nasir əd-Din Gərşəsb ibn Həsən Hacibin adı xatırlanan başqa bir məscid də vardır.⁴¹

Pirsaat xanəgahının portalındakı h.641 (1243/4)-ci ilə aid kitabədə binanın Şirvanşah Fəribürz ibn Gərşəsbın vaxtında "böyük, möhtərəm, hörmətli sədr, Xorasanın şərəfi, dövlətin və dinin cəlalı Xəzər Visak ləqəbli Həsən ibn Məhəmməd ibn Hüseyn əl-Bavəndinin 42 vəsaiti ilə tikildiyi göstərilir. Dərvişlərin iqamətgahı olan xanəgah, görüldüyü kimi, sədrin vəqf gəlirindən buraxdığı vəsait hesabına tikilmişdir. Həmin feodalların və mənəb sahiblərinin mənəblərin verdiyi məlumat əsasən ehtimal etmək olar ki, onlar şafillik məzhəbinə mənsub sünnilər olmuşlar.⁴³ Cümə məscidlərinin imamları, müdərrişlər, seyidlər, [184 - 185] dərviş iqamətgahlarının, xanəgah və zaviyələrin və s şeyxləri, habelə vəqflərin mütəvəlliləri də ruhanilər zümərəsinə daxil idi.

Ruhanilər arasında öz fəlsəfi əsərləri ilə şərqdə məşhur olan sufi alim şeyxləri var idi. XI əsrin birinci yarısında Şirvanşah sarayında Məhəmməd Əli Bakuvi böyük şöhrət qazanmışdı. O, qoca yaşlarında Bakını tərk edərək Şiraza köçmüşdür.⁴⁴

Bir sıra hallarda Şirvanşahlar bu və ya digər şeyxin nüfuzunun artmasından qorxuya düşərək, çox vaxt isə iqtisadi xarakterli səbəblərlə onları təqib edirdilər.⁴⁵

Şirvanşahlar dövlətində rastabazarlara, karvansaralara, sənətkarlıq emalatxanalarına sahib olan, tez-tez hökumət və şəhər idarələrində mühüm vəzifələr tutan iri tacirlər də şəhər zadəganları sırasına daxil idilər. Şəhərlərdə sənətkarlığın və əmtəə istehsalının inkişafı Şirvan dövlətinin iqtisadiyyatında ticarətin və əmtəə-pul münasibətlərinin vüsət alınmasına təkan verirdi. Şəhərlərin və şəhər həyatının inkişafı nəticəsində onun idarə olunmasında burada yüksək vəzifələr tutan nüfuzlu tacirlər fəal rol oynamağa başladılar.⁴⁶ 1363-cü ildə tərtib olunmuş mənəbdə müqatib əsasında Arran, Muğan, Qəvbəri (Mahmudabad və Bakuyə şəhərləri, yaxud "neft mənəbləri" ilə birlikdə) vilayətinə və Şirvana sahib olan Xacə Fəsihi Şirvaninin adı çəkilir. Xacə rütbəsi ayrı-ayrı dövrlərdə, müxtəlif mənəblər daşmışdır. XIV əsrdə rütbəsi varlı tacirə, yaxud Şirvanşah sarayındakı yüksək mənəb sahibinə verilirdi. Şəhərlərdə və bütünlüklə vilayətlərdə vergi və töycü yığımının icarəyə verilməsi sistemi XI əsrin sonlarında Səlcuqilər dövründə və sonrakı əsrlərdə tətbiq olunmuşdur. Məsud ibn Namdarın mətnində vəzirdən vergi yığmaq hüququ (daman) almış amidin Beyləqanda pul toplaması xatırlanır. Vergi yığmaq hüququ verilən şəxsə damin deyilirdi. Vergi yığanın (daminin) hüququ şəhərin mülki hakiminin vəzifələrinə uyğun gəlirdisə icarədar hakim amid adlanır və bu vəzifə şərəfli sayılırdı.⁴⁷

1226/7-ci ildə sultan Cəlal əd-Din Məngburninin vəziri Şərəf əl-Mülk öz qoşunları və sultan qoşunlarının bir hissəsinin başında gəmilərlə Araz çayından keçərək Güştəsbı vilayətini zəbt etdi və Şirvanşahın amillərini oradan qovdu. O, elə həmin il vilayəti iki yüz min bərbəri⁴⁸ dinarına icarəyə (damənaha) verdi.

Şirvan və Arranın sosial həyatında və şəhər idarəçiliyində rəislər mühüm yer tuturdu. Şəhər əyanlarının nümayəndəsi, tacir zümərəsinin başında duran şəhər ağsaqqalı, yaxud sənətkar sexlərinin başçısı rəis adlanırdı. Mənəblərdə Gəncədə, Beyləqanda, Dərbənddə və Bakıda güclü və nüfuzlu şəhər rəislərinin, varlı tacirlərin fəaliyyəti haqqında məlumatlar verilir. Rəis şəhər hakimiyyəti ilə əhali arasında vasitəçi rolu oynayır, birinci tərəfini fərmanlarını yayır, sonuncuların adından çıxış edirdi.⁴⁹ Rəislər, bir növ, şəhər zadəganları idi. Bakının İçəri-şəhər hissəsindəki Sınıqqala məscidinin divarındakı kitabədə memarının adı çəkilir: Ustad ər-rəis Məhəmməd ibn Əbubəkr (h.417 (1078/9)-ci il).⁵⁰ Məscidin rəis Məhəmməd ibn Əbubəkr tərəfindən tikilməsi şəhərin bu zümərəsinin varlı olduğunu göstərir. "Ustad ər-rəis" adı onun sərəttəkar sexləri rəislərinin başçısı olduğunu göstərir.

Rəislər tez-tez Şirvanşahla müxalifətdə olaraq, şəhər hakimi əleyhinə qiyamlara başçılıq edirdilər. "Tarix-i əl-Bab"da Dərbənd rəislərinin Dərbənddə öz hakimiyyətini bərqərar [185 - 186] etməyə və onu öz torpaqlarına qaytarmağa cəhd göstərən Şirvanşahla çoxlu toqquşmalar və ona qarşı qiyamları təsvir olunur. Xəlifə Mütəvəkkil h.237 (851)-ci ildə əl-Babı və ondan asılı olan torpaqları Məzyədilər sülaləsinin ilk nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd ibn Xalidə bəxş etdiyindən Şirvanşahlar özlərini Dərbəndin ən qədim müddəisi sayırdılar. "Tarix-i əl-Bab"da h.416 (1025)-ci ildə sərracilərlə - sərracların tərəfdarları ilə Şirvanşahlar arasında baş vermiş şiddətli mübarizə qeyd olunur. Rəislər Şirvanda Şirvanşahın h.457 (1065)-ci il cəza tədbirlərinin qurbanları kimi xatırlanırlar. "Tarix-i əl-Bab"da rəislərin başçısı, "rəislik vəzifəsini dədə-babalarından irsən əldə etmiş, şahlar kimi şücaətli, sultanlar kimi əzəmətli, şah və əmirlərin qorxdığı" Əli ibn Həsən ibn Ənaqın adı xatırlanır. Həmin mənəbdə şəhərin bütün rəislərinin hesabat verdikləri Dərbənd rəislərinin başçısı rəis ər-rüəsa Müfərricin də adı çəkilir. Əmir azyaşlı olduqda adından, adətən, rəis hakimlik edirdi. Rəis ər-rüəsa başda olmaqla şəhərin ağsaqqallarından və rəislərindən - tacir gildiyasının müxtəlif birlik və sənətkarlıq sexlərinin nümayəndələrindən şəhər şurası Dərbənddə "hökumət evi"ndə yerləşirdi.⁵¹ Rəislərin səlahiyyətlərinə müxtəlif vəzifələr düşürdü. Müxtəlif sex birliklərin başçıları məhəllə dargaları, bazar başçıları rəislərə tabe idilər və onların qarşısında hesabat verirdilər. Rəislər şəhərin sosial siyasi həyatında fəal iştirak edirdilər.

XI əsrdə feodal hakimləri - əl-Bab əmirləri ilə şəhəri faktik olaraq idarə edən rəislər arasında aramsız mübarizə gedirdi. Əmirlərin nə Şirvanşahlar kimi nüfuzları, nə də güclü qoşunları var idi. Onlar, bir növ orta əsrlər şəhər-dövlətinin Haşimilər nəslindən olan irsi hakimləri idilər, Rəislər istədikləri əmiri təyin edir və devirirdilər. XI əsrin sonlarında və türklərin hücumu ərəfəsində əmirlərin nüfuzu yüksək idi.

Şirvan və Arranın feodal şəhər idarəçiliyinin bütün bu mürəkkəb bürokratik aparat sistemi feodallardan asılı olan kəndliləri və şəhər sənətkarlarını soyub, onlardan baş feodal-hökmdar və müxtəlif əsaslarla torpaq mülkiyyətinə, eləcə də evlərə, karvansaralara, ticarət dükanlarına, karxanalara, digər daşınar və daşınmaz əmlak növlərinə sahib olan feodal əyanları üçün töycü və vergi toplamağa xidmət edirdi.

Maddi mədəniyyət abidələri və arxeoloji qazıntı materialları, habelə, XI-XII əsrlərə aid narrativ mənbələr Şirvan və Arranda sənət istehsalının inkişaf səviyyəsi, müxtəlif istehsal sahələrinə məxsus sənətkarlar haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Bir sıra dolayı dəlillər sənətkarların rəislərin başçılıq etdikləri müxtəlif peşələr üzrə sexlərdə birləşdiyini ehtimal etməyə imkan verir.⁵² XI-XII əsrlərdə sexlər, onların nizamnamələri və iş qaydalarına dair əlimizdə məlumat yoxdur. Lakin bu sexlərin başçıları hər bir istehsal növü üzrə məsul şəxs idilər və göründüyü kimi, rəis sifəti ilə şəhərin idarə olunmasında iştirak edir və rəis ər-rüesa qarşınca hesabat verirdilər. Şəhərlərin vergi verən əhalisini təşkil edən rəiyyət - şəhər sənətkarları feodallardan asılı olan kəndlilərdən az istismara məruz qalmırdılar.

XI əsrin sonlarında vergi verən əhalinin istismarının güclə nəticəsində Beyləqanda şahidi olmuş Məsud ibn Namdar tərəfindən təsvir edilən hadisələr baş [186 - 187] vermişdir.⁵³ Beyləqan əhalisinin üsyanının səbəbi amid və onun köməkçilərinin şəhərdən qısa müddətdə pul yığmaq cəhdi olsa da, ehtimal ki, burada şəhər əhalisinin hakimiyyət nümayəndələrindən xilas olmaq, onların yerinin şəhərin tacir zümrəsinin, rəislərin, habelə sənətkarların nümayəndələri təhvil vermək təşəbbüsü ilə qarşılaşırdı. Üsyan etmiş şəhərlilər Beyləqanın müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Təsvir edilən hadisələrdən aydın olur ki, üsyançılar şəhərin aşağı təbəqələrinin və sənətkarlarının nümayəndələri idilər. XI-XII əsrlərdə Şirvan və Arran şəhərlərindəki sinfi çıxışlar bu və ya digər şəkildə şəhərlərin feodal hakimlərinin və feodal idarəçiliyinin əleyhinə yönəlmiş müxtəlif hərəkətlər kimi təzahür edirdi. Ehtimal etmək olar ki, Beyləqanda baş verən hadisələr XI əsrdə ictimai təsisat kimi şəhər özünü idarəsinin yaranması ilə bağlı idi.

Bu proses təkcə Şirvan və Arran şəhərlərində deyil, Gürcüstanda, Ermənistanda və Cənubi Qafqazın digər ölkələrində də nəzərə çarpır. XI əsrin ortalarında Tiflisin şəhər özünüidarəsi, şəhər hələlik müstəqillik əldə edə bilməsə də, artıq müəyyənlanmış ictimai təsisat kimi formalaşmışdı. Şəhər öz hakiminin, indiki halda, əmirin hakimiyyəti altında qalsa da, şəhər özünüidarəsi mövcud idi.⁵⁴ Həmin vaxtlar eyni vəziyyət Dərbənddə də müşahidə olunurdu. Şirvan və Arranda şəhər özünüidarəsi əlamətlərinin meydana gəlməsi və şəhərlərin müstəqillik və muxtariyyət uğrunda mübarizəsi orta əsrlər şəhərinin sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi inkişafı və şəhərlilərin feodal zülmüvə səlcuq işğalçıları əleyhinə mübarizəsi ilə bağlı idi. Şirvan və Arranda şəhər özünüidarəsinin sonrakı inkişafı XIII əsrin 30-cu illərində monqol hücumları ilə əlaqədar dayandırıldı. Şirvanın şəhər əhalisinin mühüm bir təbəqəsi şəhərin karxana və emalatxana sahibləri olan feodal ağaları tərəfindən istismar edilən sənətkarlar idi. Məsud ibn Namdarın verdiyi məlumatlar, habelə arxeoloji qazıntı materialları Şirvanın Beyləqan, Bakı, Şamaxı və başqa şəhərlərində və digər yerlərində şəhərlərin bir çox sənətkarlıq peşələri haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

XI-XIV əsrlərə aid maddi mədəniyyət narrativ mənbələr, qəbir daşlarındakı və binalardakı kitabələr, sənətkarlıq istehsalı və daş üzərində oymaçı, həkkək, xəttat, rəssam, zərgər, memar, bənnə, dulusçu, misgər, gəmiqayıran, toxucu, şirniyyatçı, boyaqçı, dabbaq və digər sənət sahələrində çalışan sənətkarlar haqqında danışmağa imkan verir. Bakı, Şamaxı, Qəbələ şəhərlərində və digər yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış müxtəlif qızıl və gümüş bəzək əşyaları Şirvan və Arran şəhərlərindəki zərgərlik işləri barədə təsəvvür yaradır.⁵⁵

Memarlıqla bağlı ayrı-ayrı sənət sahələrində bənnə, memar, mühəndis və sərkarlar çalışırdı.⁵⁶ Bu adlar digər ustalara başçılıq edən, sosial baxımdan bu kateqoriyadan olan qalan sənətkarlara nisbətən daha yaxşı şəraitə malik memarlara verilirdi. Memar adı almış sənətkar binanın tikilməsində iştirak edən sənətkarlar arasında məsul şəxs sayılır və buna görə də kitabədə yalnız onun adı göstərilirdi. Ehtimal ki, o, inşaatçılar sexinin başçısı sayılırdı. Kitabələrdə rast gəlinən ustad adı "yüksək ixtisaslı usta" mənasını bildirir və müxtəlif peşə sahibi olan sənətkarlara verilirdi. [187 - 188]

Boyakarlıq və naxış ustaları nəqqaş adlanırdı. Bakı buxtasındakı qala divarındakı kitabələrdən birində həkkək və heykəltəraş Zeynəddin ibn Əbu Rəşid Ən-Nəqqaşın, yəni göründüyü kimi, daş üzərində insan və heyvan rəsmləri nəqş edən rəssam Zeynəddinin adı çəkilir. Başqa bir kitabədə Əbu Rəşid ibn Zeynəddinin - görünür ki, onun oğlunun adı həkk olunmuşdur.⁵⁷ Sənətkarların peşəsi çox vaxt atadan oğula keçirdi. Həkkəklər daş üzərində oyma ustaları idilər. Bakı qalasında Molla Nəsrulla məscidindəki (XIV əsr) kitabədə həkkək-xəttat Məhəmməd əl-Arifin adı çəkilir.⁵⁸ XI-XIV əsrlərdə Bakı, Şamaxı, Güştəbi, Dərbənd və digər şəhərlərin zərəbxanalarında bədii naxışla işlənmiş və üstü kitabəli gümüş və mis sikkələr zərb edən adları məlum olmayan usta sənətkarlar işləyirdilər. Nəccar adlanan ağac, gəc və s. üzərində bədii oyma ustaları xüsusi qrup təşkil edirdilər. Bakı qalasında ustad nəccar Aşur ibn İbrahim Bakuyinin adı çəkilən kitabə* qalmışdır. Ustanın nisbəsi

* Kitabənin Ə. Ə. Ələsgərzadə oxumuşdur.

onun bakılı olduğunu göstərir. İnşaatçı-sənətkarlara məxsus həmin peşə adları əlimizdə məlumat olmayan sənətkar sexlərinin daxilində əmək bölgüsü getdiyini göstərir.

Şirvan və Arran şəhərlərində - Bakıda, Qəbələdə, Şamaxıda, Dərbənddə və Beyləqanda aparılan arxeoloji qazıntılar zaman parça tikələri tapılan külli miqdarda bədii naxışlarla işlənmiş şirli qablar XI-XIII əsrin əvvəllərində dulusçuluq və rəssamlıq sənətlərinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını göstərir.⁵⁹ Görünür, Beyləqanda Şəbəranda dulusçuluq məmulatı istehsalı ixtisaslaşmış sənət sahəsinə çevrilmişdi. Həmin sənətkarların vəziyyətinə dair əlimizdə məlumat yoxdur. Ehtimal ki, onlar şəhərin digər sənətkarlarından daha çox müstəqil olmuşlar.

Şirvan şəhər və kənd sənətkarlarının da öz təşkilatları olmuşdur. Belə ki, "əxilər" birliyində çoxlu Şirvan sənətkarları, müridlər XIII-XIV əsrlərdə yaşamış şeyx Səfi əd-Dinin ardıcılları) var idi⁶⁰

Azərbaycanda bu təşkilatın xarakteri təsdiq olunmasa da epiqrafik dəlillər onun mövcud olduğunu təsdiq edir.

Əxi ərəbcə "mənim qardaşım" deməkdir. Bu təşkilatın üzvlərinin əsas kütləsi sənətkarlar və şəhər yoxsulları idi. Həmin sənətkar təşkilatı artıq XI əsrdə Ön Şərqi bir çox ölkələrində yayılmışdı.⁶¹ Feodal zülmü və özbaşnalığına qarşı mübarizə aparən "Əxi" təşkilatının Şirvanın şəhərlərində, Bakıda, Abşeronda, Şamaxıda nümayəndələri var idi. Bakı qalasının cənub darvazasının h.786 (1384)-cü ilin rəcəb ayında həkk olunmuş kitabəsində binanı tikmiş əxi ibn Ramazan əş-Şirvaninin adı çəkilir.⁶² Əxi adı həmin şəxsin Bakıdakı əxilər təşkilatına mənsubiyyətini bildirir. Abşerondakı Kürdəxanı kəndindəki XV əsrin birinci yarısına aid zaviyənin kitabəsində də böyük şeyxlərin başçısı əxi Şirəmanın adı çəkilir.⁶³ Beyləqanda, Gəncədə və Azərbaycanın digər şəhərlərindəki əxi təşkilatlarına dair məlumatlar da vardır.

Mənbələr Şirvanda monqol istilasına qədər qul olduğunu xəbər verirlər. XIII əsrin 20-ci illərində yazılmış naməlum müəllif Şirvanın mallarını sadalayarkən ilk növbədə "cariyə qızların, türk qullarının adını çəkir.⁶⁴ 1281-ci ildə Arrana və Şirvana səyahətə çıxmış şair [188 - 189] Nizari "Arran vadilərinin türk qızları ilə dolu olduğunu" göstərir.⁶⁵ XI-XIV əsrlərdə feodal Şirvan cəmiyyətində müharibədə qoşunlar tərəfindən ələ keçirilib aparılmış əsirlərdən ibarət qullar müəyyən yer tuturdu. Qulları torpaqlara təhkim edirdilər. Qul əməyindən məişətdə və kənd təsərrüfatında ucuz işçi qüvvəsi kimi istifadə olunurdu. Qul bol olduğundan Dərbəndin məşhur qul bazarında çox ucuz satılırdı. Məlumdur ki, XII əsrdə Dərbənd hakiminin Nizami Gəncəviyə xoşuna gəlmiş şerinə görə, ona hədiyyə göndərdiyi qıpçaq kənizi Afaq şairin arvadı olmuşdu. Qul türk qızları gözəllikləri ilə şöhrət qazanmışdılar:

O (Şirin), mənim qıpçaq gözəlim kimi iti yerişli idi,

O, sanki mənim Afaqımın özü idi.

Ucaboylu, gözəl, ağıllı idi.

Onu mənə Dərbənd hakimi göndərmişdi.⁶⁷

Nizami Gəncəvi Afaqın gözəlliyini və aqlını belə tərənnüm edirdi.

Qullar şəhərlərin və kənd yerlərinin ən məzlum əhali qrupu idi. Feodaldan asılı kəndlilərlə yanaşı qullar da şiddətli istismara məruz qalırdılar.

Şəhərlərdə, həmçinin, dərvişlər, "əcəmir və övbaş" - qara camaat, guruh, avam camaat adlanan ən iri yoxsul təbəqələr də yaşayırdı.⁶⁸ Onlar, əsas etibarilə, şəhərə axışan torpaqsız, var-yoxdan çıxmış kəndlilər olub, burada təsadüfi və günəməzd qazanc hesabına dolanırdılar. Şirvanın şəhər əhalisinin sosial tərkibinin ən aşağı pilləsində duran bu təbəqə, Beyləqanda baş verdiyi kimi, şəhərlərdəki sinfi hərəkət və üsyanlarda fəal iştirak edirdilər.

Buraya gətirilən materiallar Şirvanın inkişaf etmiş feodal cəmiyyətinin mürəkkəb iyerarxiyaya malik olduğunu göstərir və onun şəhər əhalisinin, quruluş və idarəsinin sosial strukturunu aydınlaşdırır.

§5. Torpaq mülkiyyəti formaları və vergilər

XI əsrin sonu - XII əsrdə Səlcuqlərin hakimiyyəti dövründə əsas torpaq mülkiyyəti forması sultan Məlik şah və onun vəziri Nizam əl-Mülkün zamanında xüsusilə geniş vüsət almış iqta mülkiyyəti oldu. Onlar bir çox vilayətlərdə və şəhər nahiyələrində hakimiyyətin türk hərbi zadəganlığına verilməsi təşəbbüsünü də irəli sürmüşdülər.¹ Xarici siyasi amillər XI-XII əsrlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatan feodalizmin gələcək təkamül prosesini dayandıra bilmədi.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda başlıca torpaq mülkiyyəti növləri aşağıdakılar idi: iqta, mülk-i divani (dövlət torpaqları), mülk-i xass (hökmdarın, yaxud hakim xanədan üzvlərinin şəxsi torpaqları) vəqf (dini idarələr tərəfindən vəsiyyət edilmiş torpaq və ya mülklər (feodalların və azad kəndlilərin xüsusi mülkiyyəti), camaat (icma torpaqları), uc torpaqları (türk sərhədçilərinin torpaqları)².

Türk qoşun başçılarına iqta şəklində verilən iri torpaq mülkiyyətinin güclənməsi ölkənin feodallarının hakimiyyətini aradan qaldıraraq, onların yerinə öz əmirlərini təyin edən səlcuqlar [189 - 190] tərəfindən istila

olunması ilə əlaqədar Azərbaycan və Şirvanda feodalizmin daha da inkişaf etməsinin nəticəsi idi. Yaylaq və qışlaq otlaq torpaqlarında keçmiş yerli oturaq feodalların ağalığını əvəz edən köçəri türklərin və gəlmə köçəri-hərbi əyanların məskunlaşması gəlmə köçəri türklərin işğalçılar tərəfindən istismar olunan oturaq kəndlilər üzərində ağalığına səbəb oldu.

İqta səlcuqların işğal etdikləri Cənubi Qafqaz ölkələrində, o cümlədən Şirvanda türk köçəri-hərbi zadəganlığının kəndli kütlələri üzərində ağalığı formasına çevrildi.³

H.467 (1074)-ci ildə türk qoşunlarının başında gələn Əqrar ibn Buğa sultanın Şirvanı iqta şəklində ona verdiyini bildirdi. Lakin Şirvanşah Fəribürz sultandan onun əvvəlki mövqeyini bərpa etməsinə nail oldu. Ancaq sultan sərhəd vilayəti Dərbəndi iqta olaraq iki İraqın əmiri Say-Təginə bağışladıqdan və onun nümayəndəsi gəldikdən sonra Fəribürz sultanın xəzinəsinə hər il xərac (mal) verən səlcuq vassalı səviyyəsinə endirildi.⁴

XI-XII əsrlər dövrü torpaq fondunun yenidən bölüşdürülməsi ilə əlamətdardır. Torpaq sahibliyini feodal torpaq mülkiyyətinin xüsusi kateqoriyası olan iqta formasında iriləşdirmək meyli açıq-aşkar nəzərə çarpırdı. XI-XII əsrlərdə Şirvanda geniş yayılmış iqta təsisatı XI əsrin sonlarından etibarən hərbi qulluqda olmuş adamlara yalnız renta kimi verilən, torpaq və kəndlilər üzərində sahiblik ixtiyarı verməyən torpaqdan istifadə və torpaq sahibliyi sistemi idi⁵.

Sultan Məlik şah adı dəftərə düşmüş bütün hərbcilərə, 46 minə qədər süvariyyə iqta torpağı paylamışdı.⁶ Həmin köçəri döüşçülərin bir hissəsi. ehtimal ki, Şirvanda məskunlaşdırılmışdı. yanında xidmətə girmiş feodallara iri iqta torpağı verilirdi. Sonuncu Xarəzmşah sultan Cəlal əd-Dinin (1221-1231) saray tarixçisi Nəşəvi xəbər verir ki, sultan Şirvanın Kür və Araz çaylarının mənsəbində yerləşən Güştəsbə nahiyəsinin iqta şəklində Şirvanşah sultan sarayında yaşayan oğlu Cəlaləddin Sultanshaha vermişdi. İqta vilayəti idarə etmək deyil, yalnız ondan gəlir götürmək ixtiyarı verirdi, belə ki, Güştəsbə vilayəti, əslində, vəzir Şərəf əl-Mülkün idarəsi altında idi.⁷

Eldəgəz Cahan Pəhləvan iki kəndin gəlirini iqta şəklində dahi şair Nizamiyyə bağışlamışdı. Lakin maliyyə məmurları həmin məbləği ona vermirdilər.

Mənbələr iqtanı XI əsrin sonlarında və XII əsrdə Azərbaycanda köçərilərin, türk qoşun başçılarının oturaq əkinçi kəndlilər üzərində ağalığının əsas forması kimi qeyd edirlər. Artıq əsrin sonlarında və XII əsrdə iqta torpaq sahibliyi, əslində, irsən keçirdi. Sonralar, feodal münasibətlərinin daha da inkişaf etməsi ilə əlaqədar iqta mülk tipli torpaq sahibliyinə çevrilir.⁹ İqta sisteminin inkişafı nəticəsində vergi mükəlləfiyyətli əhəlinin istismarı daha da güclənir ki, bu da vergi verən əhəli ilə səlcuq zadəganları, habelə iqta torpaqlarına sahib olan yerli feodallar arasında sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə səbəb olur.¹⁰ Bu prosesin sonrakı inkişafı, feodalizmin təkamülü, Səlcuqlar imperiyasında mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə və yerli feodal zadəganlığının hakimiyyətinin güclənməsinə gətirib çıxardı. Bir sıra iri və xırda mülklərin meydana gəlməsi, iri feodal-iqtidarların müstəqillik uğrunda mübarizəsi, hakim sülalə nümayəndələri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə Səlcuqlar dövlətinin zəifləməsinə və tənəzzülünə səbəb oldu. [190 - 191]

Şirvanşahlar dövləti XI-XII əsrlərin bu tarixi hadisələri fonunda güclənir və möhkəmlənirdi. Mənbələr həm yerli feodal hakimlərinin, həm də səlcuq işğalçılarının ikiqat zülmü altında əzilən Şirvan şəhər və kəndlilərinin çətin vəziyyətindən xəbər verir.

Bu dövrdə Şirvan feodal cəmiyyətində əsas istismar olunan siniflər maddi nemətlərin bilavasitə istehsalçısı olan mülkəddardan asılı kəndlilər və xırda alverçilərlə və əhəlinin digər qrupları ilə birlikdə vergi verən əhalini - rəiyyəti təşkil edən şəhər sənətkarları idi. Kəndlilər öz vəziyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirdilər. "Əl-əkərə" (tək halda "əl-əkkar") termini əkinçiləri, "əl-dəhakın" (tək halda "dehqan") termini isə torpaq sahiblərini, vergi mükəlləfiyyətli təbəqə olan xırda azad torpaq mülkiyyətçilərini bildirirdi. Bəzəkar, müzari, əkkar terminləri asılı kəndli - torpaq sahibinə pulla və məhsulla renta verən yaddar mənası daşıyırdı.¹¹

"Tarix-əl-Bad"da deyilir: "H. 457-ci il çərşənbə günü səfər ayının 27-də (7 fevral 1065-ci il) onlar (əl-Babın rəisləri) onu (əl-Babın əmirini) onlarla birlikdə Məsqətə (Müşkürə - Quba şəhərinin ərazisi) gedərək, kürdlərin bu yerləri tutmasına imkan verməməyi kəndlilərin və yaddarların (əl-əkərə və-I-müzarnin) evlərinə düşərək, kürdlərin haqsızlıqlarının və cinayətlərinin qarşısını almağa (inanırdılar)".¹² Mətdən göründüyü kimi, köçərilərin basqınları zamanı istər gəlmələr, istərsə də yerli mülkəddarlar tərəfindən qarət edilən torpaqsız kəndlilər - yaddarlar daha çox əziyyət çəkirdi.

Yaddarın vəziyyəti onun mülkəddardan təkə torpaq və su, yaxud həmçinin toxum, iş heyvanı və əmək alətləri alıb-almamasından asılı idi. Yaddar kəndlilər torpaq sahibindən feodal asılılığında idi və bu, çox vaxt irsi asılılığa çevrilirdi.¹³ Torpaq sahibinin mülkəddarın yaddar üzərində ilkin mühakimə hüququ var idi və aralarındakı mülki iddiaları özü həll edirdi. Feodala məxsus olan məhkəmə hüququ inkişaf etmiş feodal mülkiyyətinin atributu idi.¹⁴ Yaddar kəndlilərin vəziyyəti çox ağır idi. Bu qrup torpaqsız kəndlilər mülkəddarlar tərəfindən amansızcasına istismar olunurdu, onlar illik məhsulun üçdə birini, yarısını, hətta daha çoxunu mülkəddara verir, özlərinə isə 30%-dən çox qalmırdı.¹⁵ X əsrin farsca anonim coğrafiyasında xəbər verilir ki, Şirvanşahın möhkəmləndirilmiş iqamətgahının yaxınlığındakı dörd kəndinin əkinçiliklə məşğul olan bütün azad edilmiş rəiyyəti mövlayan) - kişilər və qadınlar - bir dağdakı qalada yaşayırdılar. Bu qala Niyalqala adlanırdı.¹⁶

Xatırlanan yer Şirvanın mis sənayesinin mərkəzi olan Lahıc ərazisində idi. İ. P. Petruşevskinin fikrincə¹⁷ burada söhbət Şirvanşahın yarıdərlik kimi kiçik torpaq sahələri verilmiş azadlığa buraxılan kəndlilərdən gedir*.

Ehtimal etmək olar ki, "Hüdud əl-Aləm"də verilən bu məlumatda söhbət Şirvanşahın azad edilmiş rəiyyətlərinin, yaxud qullarının işlədiyi iri şəxsi təsərrüfatından gedir. Belə ki, ətəklərində azad kəndlilərin, yaxud qulların yaşadığı və işlədikləri dörd kəndin yerləşdiyi dağ Şirvanşaha məxsus olub, ehtimal ki, mülki torpaqları kateqoriyasına daxil idi. [191 - 192]

Ravəndi kəndli mənasında "rustai" terminini işlədir ki, bu da təsərrüfatında süni suvarmadan istifadə edən əkinçilərin yaşadığı yer mənasında başa düşülməlidir. Şirvan ərazisində yerləşən Quba rayonunda əhalisi əkinçiliklə məşğul olan Rustov kəndi vardır. Görünür, onun adı Rustaidən götürülmüşdür.

Azad kəndlilərə keşavərz də deyirdilər.²⁰

Ravəndinin sözlərinə görə, əgər səlcuqlar dövründə kəndlərdə kəndlilərin şəhərlərdə isə rəiyyətin vəziyyəti ağır idisə, monqolların zamanında onlar tamam var-yoxdan çıxaraq dilənçi halına düşdülər. Borcdan, icarədarların, maliyyə məmurlarının özbaşınalığından yaxa qurtara bilməyən kəndlilər şəhərlərə qaçaraq, mənbələrdə "runud və övbaş" - "səfil və pozğun", yaxud "avamm" -qara camaat adlandırılan sinfi simasını itirmiş yoxsulların sıralarını artırırdılar.²¹

Mənbələrdə XI-XII əsrlərdə zəhmətkeş kəndlilərdən, sənətkarlardan, habelə Azərbaycanın digər vergi verən əhali qruplarından alınan 20-dək müxtəlif vergi və töycü qeyd olunur.²² İ. P. Petruşevski səlcuqlar və Çingizilər dövründə İran və Azərbaycanda mövcud olmuş 50-dən çox vergi və mükəlləfiyyətin adını çəkir.²³ Ə. Ə. Əlizadə XIII-XIV əsrlərdə 37 vergi və mükəlləfiyyətin adını göstərir.²⁴ XI-XIV əsrlərdə Şirvanda mövcud olmuş vergi və töycülərin sayı haqqında əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. Lakin mənbələrdə bu barədə olan müəyyən məlumatlar həmin vergilərin burada Azərbaycanın, xüsusilə İranın bir sıra vilayətlərinə nisbətən sayca az olduğunu ehtimal etməyə imkan verir. İstər səlcuqlar, istərsə də monqollar dövründə vergi sistemi rəiyyət üçün olduqca ağır idi. Ağır vergi və töycülər kəndlinin məhsulunun çox hissəsini onun əlindən alırdı. Vergilər vəhşicəsinə üsullarla, rəiyyəti döymək və işgəncə verməklə yığılırdı. Vergi yığımının icarə sistemi, təkrar vergi yığımı, fəvqəladə vergilər və məmurların özbaşınalığı Şirvanın şəhərlərində və kənd təsərrüfatında məhsuldar qüvvələrin inkişafına mane olan amillər idi.

XI-XII əsrlərdə səlcuqlar, sonralar isə XIII-XIV əsrlərdə monqollar dövründə ən ağır və soyğunçu vergilərdən biri həm pul, həm də natura şəklində alınan torpaq vergisi - xərac idi. "Tarix-i əl- Bab"da Şirvanşah I Fəribürzün ona tabe olan Şərqi və Qərbi ləkz torpaqlarının əhalisindən h.467 (1074/5) -ci il boyu onlarla toqquşmalardan sonra zorla xərac topladığı xəbər verilir.²⁵ Göründüyü kimi, həmin vergi rəiyyət üçün çox ağır olduğundan onu zor gücünə yığmaq lazım gəlirdi. Kənd yerlərində vergi məbləğin toplanması daha ağır idi. Belə ki, Məsud Şirvanın vəzirinə Şirvanda Tusi deyilən yerdəki (Qubadan cənubda) nazirin (nəzarətçi xırda nəzarət məmuru) hərəkətlərindən şikayət edir. Nazir "onun əlində xaraba qoyulmuş təpələr, viran edilmiş yerlər qalmadığını" deyir və kənd camaatının qarşısında vergi məbləğini müsrüfə verməkdən imtina edir.²⁶ Məsud kənd camaatının inadkarlığından və xüsusilə But** adlanan yerdəki "diyə" malikanəsindən vergi toplamağın çətinliyindən gileylənir. Məmurun aylıq məvacibi - müşahərə malikanə əhlisinin vergi ödəmələrindən verilirdi. Məsud ibn Namdarın Şirvanın şəhər və kəndlilərinin əməkçi əhalisinin üzünə [192 - 193] qoyulan vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında verdiyi məlumat kənd əhalisinin ağır vəziyyətdə olduğunu "avam" - qara camaat adlandırılan sənətkar tacir təbəqəsinin istismar edilmə formalarını göstərir. XI-XIV əsrlərdə Şirvanın şəhərlərində əhalinin pulla ödədiyi əsas vergi - xəracla yanaşı, onun, əlavəsi - əl-fər və üş - də var idi.²⁷ Üş ərəbcə texniki mənada onda bir - məhsulun onda birinə bərabər olan torpaq vergisi deməkdir. O, əvvəlcə müsəlmanlara məxsus mülk torpaqlarından tutulurdu. Sonralar üş iri feodallardan alınır və bu vergi xərac qədər ağır deyildi.²⁸ Başqa dinə mənsub olanlardan, yəhudilərdən, xristianlardan cizyə adlanan vergi toplanırdı. Şəhərlərdə pulla yığılan vergilərdən əlavə əhali özlərinin sənətkarlıq məmulatlarından da vergi verirdi. Məsud "şərabçı şərabı"nı, "dulmuş bardağı"nı, "şirniyyətçi şəkəri"ni xatırlayır. Şəhər əhalisinin ən yoxsul təbəqələri - dul qadınlar, yetimlər, dilənçilər - vergilərdən azad olunmurdular.²⁹ Ravəndinin məlumatına görə, ölkə səlcuqlar tərəfindən işğal edildikdən sonra əhalidən əsas vergilərlə yanaşı, əlavə "qeyri-qanuni" vergilər - gələn elçilər üçün şərab alınmasına xərclərin şərabbağa, silah, nal üçün yığılan nalbağa - toplanırdı. Torpağın sahibi tələb olunan məbləği verib, öz mülkünü talan olunmaqdan qoruyurdu. Həmin vergi rəiyyətdən toplanırdı. Torpağın sahibi tələb olunan məbləği verib, öz mülkünü talan olunmaqdan qoruyurdu. Həmin vergi rəiyyətdən toplanırdı.³⁰ Şəhər əhalisi monqol işğalçıların Şirvanda ağalığı dövründə yığılan ağır vergilərdən də çox zülm çəkirdilər. Bakı qalasındaki Cümə məscidinin minarəsinin bünövrəsindəki kitabədən şəhərin və Şirvan vilayəti əhalisinin üzünə müxtəlif vergilər qoyulduğu görünür. Hələ tam şəkildə oxunmamış farsca kitabə Sultan Məhəmməd Ölçaytunun (1304-1316-cı illər) yarlığının mətni olub, aşağıdakı dörd sətirdən ibarətdir.

* Ə. Ə. Əlizadənin fikrincə, burada söhbət başqa yerə getməyə ixtiyarı olmayan, yəni, təhkimli kəndliyə çevrilən qullardan gedir.¹⁸ İ. P. Petruşevski bu mülahizəni tənqid etmişdir.¹⁹

** But - Dağıstan Muxtar Respublikasının indiki Qasım kənd rayonunda yer adır.

1. Həqqi-sübhənə və təala (yəni Allah) islamın padşahı, dünyanın dördüdə birinin fərman fərması sultanın ömrünü uzatsın.
2. Əzəmətli, böyük xaqan... Ərəb və Əcəmin hökmdarı Ölcaytu Xudabəndə Məhəmməd, Allah onun hakimiyyətini əbədiləşdirsin!
3. Dünyanın fatehinin yarlığına görə şəhər və vilayətin rəiyyəti qopçur, sərənə, neft və ürfi vergilərindən azad olunur...
4. ...Bundan belə bunları bakılılardan alana lənətlər olsun".³¹

Kitabədə göstərilən vergilər arasında qopçurun adı birinci çəkilir. Monqol termini olan qopçur dedikdə istər köçəri, istərsə də oturaq maldarlardan 1% həcmində alman vergi nəzərdə tutulurdu. Bu vergi və onun yığılması ilə bağlı özbaşınalılıqlar əhalini ağır bir yük kimi əzirdi.³² Yarlıqda adı çəkilən ikinci vergi termini sərənədir. Bu vergi ilk dəfə monqol istilasından sonra tətbiq edilən can vergisi olub, dinindən asılı olmayaraq rəiyyətdən (oturaq əhalidən) eləcə də, müsəlmanlardan alınır. Daha sonra adı çəkilən neft vergisi ehtimal ki, şəxsi neft quyularının sahiblərindən yığılırdı. Kitabədəki son vergi termini ürf şəriətdə nəzərdə tutulmayan vergilər kimi başa düşülməlidir.³³ İlk məxəzlərdən görüldüyü kimi Elxanilər hakimiyyətə gələndən sonra torpaqların, mədən və karxanaların böyük bir hissəsini əvvəlki sahiblərindən alaraq, onları incu və divanın mülkiyyətinə qatmışdılar.³⁴

Ehtimal ki, eyni aqibət neft quyuları sahiblərinin də başına gəlmişdi. Elxanilər əvvəllər yerli hakimlərə məxsus neft quyularının böyük bir hissəsini ələ keçirib müqatiyəyə (icarəyə) [193 - 194] vermişdilər ki, bu da icarədarların həm mədənləri, həm də quyularda işləməyə təhkim olunmuş yerli kəndliləri vəhşicəsinə istismar etməsinə səbəb oldu. Bu neft mədənlərində işləyən əhalinin tamamilə dilənçi kökünə düşməsinə və ümumiyyətlə məhsuldar qüvvələrin tənəzzülə uğramasına səbəb oldu ki, bu da neft hasilatına təsir göstərdi. Yarlığın verilməsi, görüldüyü kimi, şəhərin və Şirvan vilayətinin məhsuldar qüvvələrini yüksəltmək zərurətindən doğmuşdu. Şirvan şəhərlərinin əhalisi, əsasən tacirlər və sənətkarlar, bu kitabədə və vergilərdən əlavə, XI-XIV əsrlərdə Azərbaycanın başqa şəhərləri üçün ümumi olan digər vergilər də verirdilər.

Dövlət və mülkədarlar tərəfindən əhalinin üzərinə qoyulan soyğunçu vergilərdən biri şəhərlərdən alınan avariz vergisi idi. Mühəribə, sarayda ailəvi şənliklərin keçirilməsinə təcili xərcləri ödəmək üçün toplanan avariz monqol istilasından xeyli əvvəl mövcud olmuşdur.³⁵

Monqollar dövründə şəhərlərdə ən çox yayılmış vergi bazarda istər topdansatış, istərsə də pərakəndə satış ticarəti mallarından alınan tamğa idi. Əhali üçün çox ağır olan bu vergi şəhərlərdə ticarətin inkişafını ləngidirdi. Şəhərlərdə bac deyilən yol gömrük xərci də toplanırdı.³⁶ Gömrük toplanması vergi yığanların hədə-qorxu və artıq pul qoparmaları ilə müşayiət olunurdu. Mənbələrdə həmin verginin XII əsrdə Bakıda toplanmasına dair məlumat var.³⁷ Bundan əlavə, Şirvan şəhərlərində biyar adı ilə tanınan mükəlləfiyyət də mövcud idi. Bu mükəlləfiyyətə görə, rəiyyət dövlətin, yaxud feodalın xeyrinə kanal və kəhriz qazılmasında, onların təmizlənməsində, qala divarlarının, sarayların və s. tikilməsində məcburi surətdə işlədilir. Monqol istilasından xeyli əvvəl mövcud olan biyar son dərəcə ağır mükəlləfiyyət idi.³⁸ Bütün bu vergi və mükəlləfiyyətlər ağır bir yük kimi zəhmətkeşlərin - onların təkə Şirvanşaha və feodallara deyil, həm də səlcuqların və monqolların simasında işğalçılara verən rəiyyətin çiyinlərinə düşürdü. Artıq XIV əsrin sonu və XV əsrin əvvəllərində Dərbəndi Şirvanşahlar sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsilə, 1382-ci il xalq üsyanının qələbəsi sayəsində monqol ağalığı dövrünün ağır istismar formaları xeyli dərəcədə yumşaldı, eləcə də, rəiyyətin vəziyyəti yüngülləşdi. Yadelli zülmün aradan qalxması və yerli Şirvanşahlar sülaləsinin taxta çıxması müstəqil hakimiyyət sürməsi XV əsrdə Şirvanın sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqisi üçün zəmin yaratdı.

§6. XI əsr-XIII əsrin birinci rübündə Şirvanın mədəniyyəti

XI-XIII əsrin əvvəllərində bütün müsəlman Şərqi elin və mədəniyyət yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Bu dövrdə elm və mədəniyyətinin inkişafında ərəblərlə yanaşı, başqa xalqlar da yaxından iştirak edirdilər. Həmin dövrdə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda ərəb dili geniş yayıldı. Alimlər elmi əsərlərini bu dildə yazırdılar. Ərəb əlifbası bir çox əsrlər boyu müxtəlif xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Əsərlərini ərəb dilində yazmış mənşəcə ərəb olmayan Təbəri, Bəlzuri, ibn Xordadbeh, əl-Bəlxı, əl-İstəxri və digər tarixçi və coğrafiyaşünaslar Şərqi hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da məşhur olmuşlar.¹ Dünya sivilizasiyasının inkişafına öz töhfəsini bəxş etmiş Azərbaycan xalqının mədəniyyəti bu dövrdə Şərq xalqlarının mədəniyyəti ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edirdi. XI-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı özünün ona qədərki bütün tarixi, şəhərlərin və şəhər bəyatının inkişafı, IX-X əsrlərdə Xilafətin zəifləməsi ilə əlaqəli onun ərazisində müstəqil feodal dövlətlərinin yaranması ilə şərtlənmişdi. Azərbaycan ərazisində yaranmış həmin dövlətlərdən biri də Azərbaycan xalqının mədəniyyət və incəsənətinin inkişafında böyük rol oynamış, mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Şirvanşahlar dövləti idi.

Şirvan və Arran şəhərlərindən - Şamaxıdan, Bakıdan, Dərbənddən, Bərdədən çıxmış alim və şairlər Bağdad, Qahirə, İsgəndəriyyə, Buxara, Səmərqənd, Nişapur kimi müsəlman mədəniyyəti mərkəzlərində təhsil

almış Yaxın və Orta Şərq ölkələrində olmuş, onların elm və mədəniyyət xadimləri ilə məktublaşmışdılar. X əsr ərəb müəllifləri ibn Havqəl, əl-İstəxri və başqaları Şirvanda və Aranda - dil" olan fars dilinin, tacir və mülk sahibləri feodalların danışdıqları ərəb dilinin geniş yayıldığını qeyd edirdilər. həmçinin əhalinin bəzi qruplarının başqa dillərdən istifadə etdiklərini göstərirdilər: "...Bərdə əhalisi Arran dilində danışır".³

XI-XIII əsrin ilk rübündə poeziya yüksək səviyyəyə çatdı. Bu dövrdə bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, fars dili (farsi) ədəbiyyatda, o cümlədən şeirdə üstün yer tutaraq, ərəb dilini, demək olar ki, sıxışdırmışdı. XI əsrdə Azərbaycan-türk dili Qafqazda və qonşu ölkələrdə geniş inkişaf tapır. Azərbaycan dili türk dillərinin oğuz qrupuna daxildir. Yerli əhalinin əsas dili olan Azərbaycan dili XI əsrin ortalarında oğuz tayfaları dilinin güclü təsiri altında tam şəkildə formalaşmışdır. Lakin Azərbaycanın dil baxımından türkləşməsi uzun proses olub, XI əsrdən çox-çox əvvəl başlamışdır. XII əsrdə ədəbi Azərbaycan dili təşəkkül tapdı. Şairlər fars və ərəb dilləri ilə yanaşı bu dildə də əsərlər yazırdılar. XIII əsrin sonlarında şair Həsənoğlu Azərbaycan və fars dilində lirik şeirləri ilə şöhrət qazandı.⁴ Həsənoğlunun müasiri, Bakı şairi Nəsinin (XIV əsr əvvəlləri) bakılılar bir sıra vergilərdən azad edən və şəhərin abadlaşdırılmasına dair fərmanlar verən Məhəmməd Xudabənda Ölcaytuya ithaf olunmuş azərbaycanca müxəmməsi də dövrümüzədək gəlib çatmışdır.⁵

Azərbaycan və onunla qonşu türk xalqlarının ən qədim müştərək ədəbi abidəsi oğuz qəhrəmanlıq eposu "Kitabi-Dədə Qorqud"dur. Şifahi xalq poetik ənənəsini uzun əsrlər boyu - IX əsrdən XV əsrdək yaratdığı epik dastanları əks etdirən bu yazılı abidə Azərbaycan ədəbiyyatı hüduqlarından çox-çox kənara çıxmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" girişdən və on iki boydan - dastandan ibarət epik şəkildən ibarətdir. Bu boyların hər biri bu və ya digər bahadırın igidliyindən bəhs edən müstəqil xarakterli əsərlərdir. Onlarda xanlar xanı Bayandar xan və Qazan xan xatırlanır. Həmin boylar müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif ozanlar (aşıqlar) tərəfindən qoşulmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud"da IX-XII əsrlərdə Qafqazda və Azərbaycanda yaşamış oğuzların feodal-patriarxal köçəri həyatı əksini tapmışdır. Epos məhz burada baş vermiş hadisələrlə zəngindir. Burada Azərbaycan və Şirvanın şəhər və qalalarının, çay və göllərinin [195 - 196] adı çəkilir. Abidə lirik şeir parçaları olan vəznli nəsrə yazılmışdır. İdeya-mövzu cəhətdən islamaqədərki eposun əlamətləri qorunub saxlanmış əsərdə köçəri patriarxal qəbilə məişətinin dağılması və feodal münasibətlərinin inkişafı əksini tapmışdır. Vətənpərvərlik ideyası, yadelli düşmənlərə qarşı bahadır rəşadəti, qəhrəmanlıq və fədakarlıq eposdan ana xətti kimi keçərək, onu "İqor polku dastanı" kimi poemalarla doğmalaşdırən özünəməxsus epik qəhrəman tipi yaradır. Eposda qədim yunan ədəbiyyatı - Homerin "Odisseyə"sindəki adamyeyən təpəgöz - siklop, Evripidin "Alkesta"sı - ilə paralellər nəzərə çarpır. "Dədə Qorqud Azərbaycan aşıqları nəsilən-nəslə ötürmüşlər".⁶

XI-XIII əsrlərdə fəlsəfə, elm və ədəbiyyat xüsusilə inkişaf etmişdi. Ədəbi-bədii həyat Azərbaycanın Şamaxı, Gəncə, Təbriz mədəniyyət mərkəzlərindəki iri feodal saraylarında cərəyan edirdi. Saraylarda görkəmli şair və filosoflar toplaşır. Dövrün estetik zövqü və fəlsəfi görüşləri burada formalaşır.

Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasının əsas janrları, bütün Yaxın və Orta Şərqdə olduğu kimi, ərəb-fars janrları - qəsidə, qəzəl və rübai idi. Şahları və feodalları mədh edən dəbdəbəli qəsidə Şirvanın saray şairləri arasında dəbdə idi. Mənbələr xəbər verir ki XI əsrin sonlarında Şirvanşah I Fəribürzün sarayında Şirvanşaha ərəb dilində mədhiyyələr yazan şairlər toplaşmışdı.⁷ Ərəb şairi əl-Qəzzinin Azərbaycanda və Arranda yazdığı şeirlər burada ərəbdilli poeziyanın ənənəvi janrlarının geniş yaydığı ədəbi mühitin mövcud olduğunu göstərir. Əl-Qəzzinin Şirvanşah I Fəribürzün xəsisliyinin və digər qüsurlarının məxsərəyə qoyulduğu zərif ədəbi formada yazılmış həcvi qalmışdır. Ehtimal ki, əl-Qəzzi Şirvanşaha həcv olan qəsidəsini Fəribürz gəlmə şairin mədhiyyələrini dinləmək istəmədikdə Şirvanı tərkdən edib getdikdən sonra yazmışdır.⁸

XII əsr klassik Azərbaycan poeziyasında lirik janrlarla yanaşı, dahi şair Nizami Gəncəvinin qələmindən çıxan gözəl epik əsərlər də yaranmışdı. XI əsrin əvvəllərindən, Arran və Şirvan da daxil olmaqla, Azərbaycanda fars dilində (farsi) yazan tam bir nəsil görkəmli saray şairi meydana gəlmişdi. İlk belə şairlərdən biri təbrizli Qətran İbn Mənsur Təbrizi (1010-1090) idi. Qətranın istedadlı poeziyası böyük şöhrət qazanmış, özündən sonra gələn Azərbaycan Şairlərinin yaradıcılığına təsir göstərmişdir.⁹ Araşdırılan dövrdə zamanın dini, mistik sufi görüşlərinin təsiri altında olan ədəbiyyat və fəlsəfə xüsusilə inkişaf etdi. X əsrin ikinci yarısı - XI əsrin birinci yarısında ilk Azərbaycan sufi şair və filosoflarından biri dövrümüzədək gəlib çatmış ən qədim sufi divanının müəllifi ibn Bakuyə və ya Baba Kuhi təxəllüsləri ilə tanınmış Əbu Abdullah Əli ibn Məhəmməd Şirazi idi. O, ilk gəncliyində əşerilik təriqəti başçısının ardıcıl məşhur şeyx Əbu Abdullah ibn Xəfifin (ö.h.371 (98 1/2)-ci il) , yanında təhsil almışdır. Ortodoksal kəlamı bütün incəliklərinə qədər öyrənən Baba Kuhi müsəlman ölkələrini gəzməyə çıxaraq, hədisləri, islamın görkəmli xadimləri haqqında məlumatları toplamışdır. O, X-XI əsrlərdə sufilik təliminin mərkəzi olan Nişapura gələrək, burada sufiliyin görkəmli nümayəndələri - Əbu Səid ibn Əbü-I-Xeyr əs-Süləmi və başqaları ilə görüşmüşdür. O, h. 412 (1021/2)-ci ildə Nişapur xanəqahının piri oldu. Ölümündən bir neçə il əvvəl Şiraza gəlib dağ mağarasında guşənişin həyat keçir h.442 (1050/1)-ci ildə [196 - 197] orada da ölmüşdür. Onun divanı ilk dövr sufiliyini tədqiq etmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. O, şüə olsa da, dünyagörüşündə od kultunun, zərdüş günəşinə sitayişin təsiri gözə çarpır. Həmdullah Qəzvininin məlumatına görə, o, türbəsi və xanəqahı Şamaxı yaxınlığında, Pirsatçay sahilində yerləşən Pirhüseyn Şirvaninin qardaşı idi.¹⁰

XII əsrdə Şirvanşahlar III Mənuçöhrün və I Axsitanın sarayında Azərbaycan şeir məktəbi yarandı. Onun başında məlik üş-şüəra (şairlər şahı) Nizaməddin Əbülülə Gəncəvi dururdu. Saray şairi olan Əbülülə Gəncəvi, eyni zamanda, nədimlərin - Şirvanşahın şəxsi müsahiblərinin başçısı idi. Əbülülə gəncəli olub, XI əsrin son rübündə orada doğulub, təhsil almışdı. O, Şirvanın görkəmli şairləri Fələkinin və Xaqaninin müəllimi idi. Əbülülənin divanı dövrümüzədək gəlib çatmasa da, ayrı-ayrı qəsidələrinə əsasən onun zərifliyi, vəzn dəqiqliyi və rəvan üslubu ilə seçilən poeziyası haqqında fikir söyləmək mümkündür. O, poetika, fəlsəfə və astronomiya sahələrində dərin biliyə malik idi. Lakin Şirvanşah sarayında imtiyaz sahibi olmasına baxmayaraq, o, düşmənləri tərəfindən üstünə böhtan atılaraq 55 yaşında vəzifəsindən məhrum edilmişdir.¹¹

Şirvanın digər bir istedadlı şairi İzzəddin Şirvani haqqında məlumat çox azdır. Yalnız onun Əbülülə və Xaqaninin müasiri olub, onlarla görüşdüyü məlumdur. Şeirlərindən bizə gəlib çatan bir yarımçıq qəsidəsi və bir rübaisi onun poeziyasının gözəllik və zərifliyindən danışmağa imkan verir.¹²

Şirvan məktəbinin məşhur şairlərindən biri də Əbülülənin tələbəsi Əbu Nizam Məhəmməd Fələki Şirvanidir (1108-1145). Fələki Şamaxıda doğulmuşdur. O, dostu Xaqaninin köməyi Şirvanşahlar sarayına düşmüş, burada III Mənuçöhrü Şirvanda abadlıq və mədəniyyətin tərəqqisi üçün çox iş görmüş ağıllı hökmdar kimi vəsf edən qəsidələr yazmağa başlamışdır. Fələki götürməsi dərinə maraqlandığı, hətta haqqında əsər nücumla məşğul olması ilə bağlıdır. Fələkinin dəbdəbəli qəsidələrindən ibarət divanı məzmunca dolğun olmasa da, şeirləri forma gözəlliyi ilə diqqətə layiqdir. Şirvanşahın daşğın nəticəsində dağılmış Baqılan bəndini tikdirməsi münasibətilə yazdığı qəsidə buna misal ola bilər. Fələki öləndə qırx yaşı da yox idi. Şair gözədən salınaraq həbsxanaya atılmış və ən yaxşı, təsirli şeirləri olan "Həbsiyə"lərini də burada yazmışdır.¹³

XII əsrin məşhur şairlərindən biri də Mücirəddin Beyləqanıdır. Onun haqqında məlumat olduqca azdır. Görünür, əsil-nəsəbli ailədən olmayıb, qara kəniş oğlu idi. O, Xaqaninin şagirdi olmuş, Şirvanda şeir sənətini ondan öyrənmişdir. Mücirəddin Şirvanşahlar sarayında yaşamamışdır. Belə ki, Eldəgəzlər tərəfindən himayə olunmuş, onlara parlaq və şadlıqla dolu obrazları ilə insanı heyran qoyan qəsidələr həsr etmişdir. Ədəbi irsindən bir divanı dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Divanda İraq səlcuq hökmdarlarına və Dərbənd hakiminə həsr olunmuş qəsidələr də vardır. Görünür, Eldəgəzlər sarayındakı həyatından narazı olan şair yazdığı bədbin ruhlu şeirlərində böhtana düşməsindən şikayət etmişdir. Həmin şeirlərdə saray xidmətinə nifrət də əksini tapmışdır. Şairin bu şeirləri yüksək bədiiliyi ilə seçilir. Y. E. Bertelsin fikrincə, Mücirəddin Beyləqanı h.589 (1193)-cü ildə ölmüşdür. Bəzi təzkirələrin [197 - 198] məlumatlarına görə, o, şairin satiralarından narazı olanlar tərəfindən hamamda öldürülmüşdür.¹⁴

XII əsrdə Şirvanşahların saray şairlərinin ən görkəmlisi Əfzələddin İbrahim ibn Əli Xaqani [h.515-595 (1121/2-1199)-ci illər] idi. O, Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində dülgər Əlinin ailəsində anadan olmuşdur. Babası Osman toxucu olmuşdur. Anası müsəlmanlara əsir düşdükdən sonra islamı qəbul etmiş nəsturi məzhəbinə mənsub xristian idi. Xaqani son dərəcə cilalanmış kamil Şeir texnikasına, valehedici sənətkarlığa malik şair kimi məşhurdur. O, öz sənətkarlığı ilə müəllimi məlik üş-şüəra Əbülülə Gəncəvini ötüb keçmişdi. Xaqani dövrünün ən təhsilli adamlarından biri olub, ərəb dilini, fəlsəfəni, ilahiyyatı, təbabəti, ədəbiyyatı öyrənmişdi. Ona əmisi - həkim və alim Kafiəddin Ömər təlim-tərbiyə vermişdi. Xaqaninin parlaq poetik istedadı erkən aşkar olmuş və tam şəkildə onu böyük mesənət olan Şirvanşah III Mənuçöhrün saray şairləri sırasına daxil edən müəllimi Əbülülə Gəncəvinin təsiri altında formalaşmışdır. Xaqani hamisi Mənuçöhrün titullarından biri ilə bağlanan və "xaqana məxsus" mənasını bildiren təxəllüsünü də bu vaxt götürmüşdür. Şirvanşah sarayında geniş intişar tapmışdı neçə tərifləyici qəsidələr və Xaqani şairlər içərisində ilk dəfə olaraq III Mənuçöhrə və onun oğlu I Axsitana bir neçə tərifləyici qəsidələr yazmışdı. Lakin Xaqani sönməz şöhrəti üçün daha çox mədhiyyəçi qəsidələrinə deyil, səmimi, təsirli lirik şeirlərinə borcludur. Xaqani bir sıra gözəl aşiqanə qəzəllər yaratmışdır. Şair şeirlərində yaxın adamlarının həyat və ölümündən, həyatın və taleyin dönüklüyündən yazırdı. H.551 (1156/7)-ci ildə ilk dəfə Həccə gedən Xaqani Bağdadda olarkən xəlifə tərəfindən qəbul edilir. H.552 (1157/8)-ci ildə ziyarətdə qayıdan Xaqani yeganə poeması olan "Töhfətül-İraqeyn" əsərini tamamlayır. O, səfəri zamanı bir sıra şəhər və ölkələrdə olmuşdu "Töhfətül-İraqeyn" poemasında şair Bağdad, Məkkə, Mədinə və Həmədanın təbiətini, gözəllik və zənginliyini ətraflı təsvir edir Həmin şeirlərdə Xaqani, həmçinin, dünyada ədalətin qalmamasından, təbiətin gözəllik və səxavətinin insanlara xoşbəxtlik gətirməməsindən doğan qəzəb və kədər hisslərini də ifadə etmişdir. Onlarda şairin fəlsəfi-etik görüşləri əksini tapmışdır.¹⁶ Xaqaninin ən gözəl əsərlərindən biri də "Mədain xərəbələri" qəsidəsidir. İndiki Bağdad yaxınlığında Parfiya və Sasani hökmdarlarının iqamətgahı olmuş qədim Mədainin əzəmətli sarayının xarabalarını seyr edən şair xalqların və dövlətlərin taleyi haqqında fəlsəfi düşüncələrə dalır:

Zəncirə düşün Dəclə zəncir kimi qıvrılmış,
Eyvani-Mədaini görcək yer ilə yeksan.
Göz yaşları dil açsın, eyvana xitab etsin,
Bir kəlmə cavab alsın qəlbin qulağı ondan.

Başlar öyüdə hər an diş-diş divarı qəsrin,

Sanki dil açıb söylər tarixini hər dəndən.[198 - 199]

Bayquşların ahından ağır başımız daim,
Göz yaşı güləbiylə et dərdimizə dərman...

Kəsra ilə narıncı, Pərviz ilə tər-xunu
Çoxdan unudulmuşlar, torpaqla olub yeksan.

Düzdürdü qızıl tər-xun öz süfrəsinə Pərviz,
Süfrə bəzənib oldu zər-səbzəli bir bostan.

Pərviz yox olmuşdur, ondan daha söz açma,
Get, "kəm tərəku" söylə, zərdən tərə yox əlan.

Sordun: hara getmişlər, indi o böyük şahlar?
Bir hamilədir torpaq, çox udmuş o, şah, xaqan.

Çox gec doğacaq torpaq, qayda belədir, əslən,
Tez nüftə tutan kəslər doğmaz o qədər asan.

Meynə yetirən meydür Şirinin ürək qanı,
Pərviz cəsədindəndir ol küp ki, qoyar dehqan...

...Kim gəlsə səfərdən bil, bir töhfə verər dosta,
Qoy ərmağanın olsun hər dostuna bu dastan¹⁷
(Tərcüməsi Məmməd Rahimindir)

Xaqani səfərdən qayıtdıqdan sonra Şirvanda hökm sürən ağır şəraitdən - ona qarşı böhtanlardan, xəbərçilikdən, paxıllıqdan və hökmdarın ağılsız hərəkətlərindən əzab çəkirdi. Saray həyatından məyus olmuş Xaqani əsərlərində azadlığı tərənnüm edir, hakimlərin zülm və ədalətsizliyi əleyhinə etiraz səsinə qaldırdı. Onun Şirvanşah Mənuçöhrlə münasibətləri yaxşı deyildi. Xaqani doğma yurdundan qaçmaq cəhdində təqsirləndirilirdi. Şairin öz sözlərinə görə, onun günahı Şirvanı "zülm ocağı" adlandırması olmuşdur. Xaqani h.552 (1157/8)-ci ildə, Məkkəyə ilk ziyarətindən qayıtdıqdan azacıq sonra həbs edilərək bir neçə ay zindanda saxlandı. Həbsdən çıxdıqdan sonra, o, Şamaxıda çox qalmadı. Sərgardan gəzərək Dərbənddə, Gəncədə yaşadı. H.554 (1159)-cü ildə Baqılan bəndi tikilərkən Mənuçöhr Xaqanini bağışladı və o, Gəncədən Şirvana qayıtdı. Mənuçöhrün ölümündən sonra və I Axsitanın hakimiyyətinin əvvəllərində [h.555 (1160)-ci il] Xaqani saraydakı nüfuzunu itirdi. O, təzə şaha bir neçə qəsidə həsr etsə də, ona məhəl qoymamış, şair gözdən düşmüşdü. Xaqani yenidən həbs olunaraq üç ay məhbəsə salındı. Məhbəsdə yazdığı "Həbsiyyə" adlı gözəl mərsiyələrində Xaqani müstəbidlərə dərin nifrətini bildirmiş, zindanda [199 - 200] məruz qaldığı işgəncələri görünməmiş açıqlıqla təsvir etmişdir. Onun şikayət və nifrətə son dərəcə güclü və təsirli ifadə olunmuşdur. Xaqaninin Bizans şahzadəsi, Andronik Komnenə himayədarlıq haqqında yalvarışla müraciət etdiyi ilk qəsidəsi məlumdur. H.571 (1175/6)-ci ildə həbsdən azad olundu sonra Xaqani Şirvanı tərk edərək ikinci dəfə Həcc ziyarətinə getmişdir. Bu vaxt o özünün ən yaxşı əsərlərindən birini - isfahanlının şəninə həsr etdiyi qəsidəni yazmışdır. Xaqani Məkkədən qayıdarkən Təbrizdə qalmış və ömrünün son 24 ilini Axsitandan böyük təqaüd alaraq burada keçirmişdir. İki oğlunu və bir neçə arvad itirən Xaqani qocalıqda tamamilə tək-tənha qalmışdır. Axsitanın təkildə Şirvana qayıtmağı tələb etməsinə baxmayaraq Xaqani rədd cavabı vermişdir. Göründüyü kimi, o, ömrünün son illərində suf şeyxi kimi həyat sürmüşdür. Onun həyatdan tam küskünlük ifadəsi; olan didaktik-mistik qəsidələri də bu dövrün məhsuludur. Xaqani h.595-ci ilin şəvval Təbrizdə ölmüş və "Məqbərət üş-şüəra" adlandırılan Surxab qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Xaqaninin dövrümüzədək gəlib çatmış əsərləri böyük divandan və "Töhfətül-İraqeyn" poeməsindən ibarətdir. Divanda aşağıdakı bölmələr vardır: 1) Qəsidələr, tərcibəndlər və qitələr; 2) qəzəllər; 3) rübailər; 4) ərəbcə qəsidələr. Xaqani Şirvanşahlara, Xarəzmşahlara, Səlcuqilərə, Elxanilərə və digər hökmdarlara mədhiyyələr təqdim etmişdir. O, qəsidələrində, başlıca olaraq, formaya diqqət yetirirdi. Şair qəsidələrində çətin rədiflər işlədir, məcazlardan, poetik fiqurlardan, habelə, vəsf bədii üsulundan (məsələn, "səhər içki məclisi"nin - səbuh - təsviri) geniş istifadə edirdi. Onun ən yaxşı əsərlərindən ara-sıra Azərbaycan sözləri işlədirdi. Xaqaninin yaradıcılığı təkcə Azərbaycan şeirinə deyil, Yaxın Şərqi bütün farsdilli poeziyasına güclü təsir göstərmişdir.¹⁸

Əsas poetik janr olan qəsidə ilə yanaşı, humanist dünyəvi poeziya da inkişaf edirdi. Onun parlaq nümayəndəsi XII əsrin dahi şairi, dünya ədəbiyyatının korifeylərindən biri Nizami Gəncəvi idi. Şeyx İlyas ibn

Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami (1141-1209) Gəncədə, yaxşı təmin olunmuş şəhərli ailəsində anadan olmuşdur. Nizami otuz yaşından sonra Dərbənd hakiminin ona hədiyyə göndərdiyi gözəl qırpaq kəni Afaqla evlənmişdir. Onun Afaqdan yeganə oğlu Məhəmməd doğulmuşdur. Afaqla ailə həyatı çox xoşbəxt, lakin qısa olmuşdur. Belə ki, şairin gənc arvadı 1180-ci illərdə həyatdan köçmüşdür. Sonralar Nizami iki dəfə də evlənmişdir. O demək olar ki, ömrü boyu müxtəlif elmləri öyrəndiyi Gəncədə yaşamış və buradan kənara çıxmamışdır. Nizami müdrikliyi, biliyi və sadə həyat tərzi ilə şöhrət qazanmışdı. Mənbələrə görə, şair sufi dairələri və əxi təşkilatı ilə əlaqə saxlamışdır. O, erkən yaşlarından poeziya ilə məşğul olmuşdur. Onun bilik dairəsi geniş idi: İlahiyyat və fəlsəfə, astronomiya və nücum, coğrafiya, riyaziyyat və kimya, təbabət, tarix və ədəbiyyat. Nizami müsəlman aləminə nüfuz etmiş yunan filosoflarının əsərlərindən geniş şəkildə bəhrələnmişdir. O, ərəb, xüsusilə fars dillərini mükəmməl bilirdi. Nizaminin Azərbaycan dilində lirik seirlərindən ibarət dövrümüzədək gəlib çatmamış əlyazmasına dair məlumat vardır. Mənbələrə görə, Nizaminin "Xəmsə"dən başqa 200.000 beytdən ibarət şeir divanı olmuşdur. Nizamidə Axsitan "divan sahibi" kimi xatırlanır; ehtimal ki, şair özünün lirik şeirlər məcmuəsini ona təqdim etmişdir. Nizami saray şairləri sırasına daxil olmasa da, maddi [200 - 201] ehtiyac üzündən əsərlərini şahlara, o cümlədən Şirvanşah Axsitana göndərmişdir. Nizaminin Şirvanla, o cümlədən dostluq münasibətlərində olduğu Xaqani ilə əlaqə saxladığını Xaqaninin Nizamiyə yazdığı və Tehrandə dərc olunmuş məktubu da təsdiqləyir.¹⁹

Nizaminin poetik irsi otuz min beytlik beş böyük poemadan - "Xəmsə"dən ("Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İsgəndərnəmə") və qəzəllərdən ibarətdir. Nizami öz poemalarında din, sufilik və humanizm, azad insan şəxsiyyəti, dövrün mənəvi idealları məsələlərinin yeni şəkildə qoyur və həll edirdi. Nizami və Xaqaninin yaradıcılığı Azərbaycanda erkən Renessans ideyalarının meydana gəlməsinə imkan yaradan sosial-tarixi şəraitlə bağlı idi. Nizami ağıl dünyanı idrakın əsası kimi dövrün dini və sufi mistik görüşlərinə qarşı qoyurdu. O, insanı dünyanın əşrafı elan edir, insan səadəti və azadlığını isə həyatın başlıca məqsədi sayırdı. Şair dövrün zülm və istibdadı əleyhinə çıxırdı.

Nizami məhəbbət mövzusunda həsr olunmuş üçüncü poeması "Leyli və Məcnun"u fars və ərəb dilləri ilə bəzəməyi xüsusi qeyd edən I Axsitanın sifarişi ilə yazmışdı. Axsitanın bu tələbi Nizaminin fars dili ilə yanaşı, Azərbaycan-türk dilində də şeirlər yazdığını ehtimal etməyə imkan verir. Axsitanın Nizamiyə məktubunda aşağıdakı misralar vardır:

Kamal cövhərinin xəzinəsindən,
Gör, kimin sapına inci düzürsən.
Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.
Yüksək olmalıdır bizim dilimiz,
Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz.

Nizami poemanı 4 aya yazaraq, onu 1188-ci il sentyabrın 24 başa çatdırdı. "Leyli və Məcnun"da insan həyatını iki qüvvə və aparıcı ideya müəyyən edir - məhəbbət və ağıl. Poemanın süjet xəttinin əsasında Azərbaycanda yayılmış qədim ərəb əfsanəsi durur Nizami Məcnun və Leyli əhvalatını şərh edən yazılı ərəb mənbələrindən bəhrələnmiş və yeni ideya və keyfiyyətlərlə zənginləşdirilmiş, süjet cəhətdən kamil və orijinal bədii əsər yaratmışdır. Əsərdə ağıllı, nəcib gənc Qeysin Leyliyə bəslədiyi ideal məhəbbət təsvir olunur. Poemanın qəhrəmanları müəyyən səbəblər üzündən bir-biri ilə qovuşub xoşbəxt ola bilmirlər. Leylinin ata-anası Məcnun - divanə adlandırılan Qeysin sönməz məhəbbətini ağılsızlıq, dəlilik sayırlar. Sevmədiyi adama ərə verilən Leyli öz hisslərini söndürə bilməyən və ömrünün son illərini səhrada vəhşi heyvanların əhatəsində tənha və sərgərdan keçirərək, ona məhəbbətindən bəhs edən gözəl şeirlər qoşan Məcnuna olan məhəbbətinə sadıq qalır. Nizami qeyd etməyi vacib sayır ki, bu "eşq divanəliyi" Məcnunun aqlını sadəcə əlindən almamış, onun poetik istedadının tam şəkildə açılmasına təkən vermişdir. Məcnunun simasında Nizami ideal müztərib aşiq, cəmiyyətlə əlaqəni kəsən, həyat və səadətdən imtina edən, məhəbbət hissini hər şeydən yüksək tutan böyük şair obrazı yaratmışdır. Onun məhəbbəti "heç yerdə kama [201 - 202] çatmayan ideal arzudur". Ləli aşıqının həsrətindən ölür. Leylinin ölüm xəbərini eşidən Məcnun onun qəbri üstündə dünyadan köçür. Nizaminin poeması bütün Şərqdə böyük uğur qazanaraq məşhurlaşmışdı. "Leyli və Məcnun poeması XII əsr romantik Azərbaycan şerinin zirvəsi və məhəbbət haqqında ən möhtəşəm əsərlərdəndir.

Nizaminin dünya poeziyası xəzinəsinə daxil olan "Xəmsə"sində onun humanist, qabaqcıl fəlsəfi, estetik və etik görüşləri əksini tapmışdır. Dövrünün oğlu olan Nizami feodal hakimlərini və feodal cəmiyyətini tənqid edərkən belə sayırdı ki, gerçəkliyin dəyişdirilməsi insandan, onun zəkasından və yüksək mənəvi keyfiyyətlərindən aslıdır. Onun əsərlərində insanın şəxsi ləyaqəti, həyatsevərliyi, ən yüksək səadət idealına can atması müsəlman tərki-dünyalığına qoyulur. Nizaminin poeziyası üçün demokratiklik və humanizm səciyyəvidir. Nizaminin yaradıcılığı bir sıra Şərq ölkələrinin - Hindistan Orta Asiya, İraq, Türkiyə və digər ölkələrin ədəbiyyatına təsir göstərmişdir. Şərqlin görkəmli şairləri - farsdilli hind şairi ƏmirXosrov Dehləvi

(XIII əsrin sonu), fars və tacik şairi Əbdürrəhman Cami (XV əsr), özbək şairi Əlişir Nəvai (XV əsr), Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli (XVI əsr) onun "Xəmsə"sinə nəzirə olaraq bir sıra poemalar yazmışlar. Nizaminin təkcə "Leyli və Məcnun" poemasına bir sıra Şərq dillərində 40-a yaxın nəzirə məlumdur. Bir çox əsrlər boyu Qafqaz və Şərq xalqlarının ədəbiyyatı Nizami poeziyasının təsiri altında olmuşdur. Onun poemaları ingilis dilinə və başqa dillərə tərcümə edilmişdir. Höte özünün "Qərb - Şərq divanı"nda Nizaminin əsərlərini yüksək qiymətləndirmişdir.²⁰

Dahi şairlər Nizami və Xaqaninin Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, tarixini və həyat tərzini əks etdirən yaradıcılığı XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən yüksək zirvəsi, onun "qızıl dövrüdür. Həmin dövrdə ədəbiyyatın və elmin inkişafı birtərəfli xarakter daşmırdı. Bu, orta əsrlər Azərbaycan cəmiyyətində mədəniyyətin ümumi yüksəlişinin tərkib hissəsi idi. İstedadlı gənclər, başlıca olaraq, mülkədarların və ruhanilərin övladları əvvəlcə məktəbdə, sonra isə Şirvanın mərkəzi şəhərlərinin məscidləri yanındakı mədrəsələrdə təhsil ahrdılar. Mədrəsədə Azərbaycan elm və incəsənətinin inkişafına təsir göstərmiş alimlər dərs deyirdilər. X əsrin əvvəli - XIII əsrdə, əsasən, ərəb və fars dilləri, şəriətin normalarını təşrih edən hüquq elmləri (fiqh) ilə bağlı olan ilahiyyat fənləri tədris olunurdu.

XII əsrin məşhur fəqihlərindən (hüquqşünaslarından) biri, müəyyən müddət Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsində yaşamış şamaxılı Əbu Bəkr Məhəmməd Şirvani sayılır. O, Dərbənd nahiyəsində Ətullah ibn Mübarək ibn əs-Səktinin və Şirvanın digər görkəmli alimlərinin yanında oxumuşdur. H.539-cu ilin şəvval ayında (aprel, 1144-cü il) ölmüşdür. Xınalıqlı Həkim ibn İbrahim əd-Dərbəndi də Şəhərdə Qəzzalidən fiqh dərsi almış, hədisləri dinləmişdir. O, uzun müddət Buxarada yaşamış və 1143/4-cü ildə orada vəfat etmişdir. XII əsrin digər görkəmli alimi beyləqanlı Əbü-I-Məali Əbd əl-Məlik ibn Əhməd əl-Beyləqani Xorasan və Bağdada gedərək ilahiyyatı öyrənmişdir. H.496 (1102/3)-cü ildən sonra Beyləqanda ölmüşdür. Fiqhlə bağlı olan əxlaq dairəsinə XII əsrə qədər həm ərəbcə 29 ədəbiyyat, həm də qədim İran "pəndnamələr"i - "nəsihət kitabları" mövcud idi. Qədim "pəndnamələr"in ənənələri Nizaminin "İqbalnamə"sinin bəzi fəsillərinə sirayət [202 - 203] etmişdir. Fəlsəfə sahəsində təlim dini kəlamların öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır, müsəlman aləminə nüfuz etmiş yunan filosoflarının əsərlərindən də geniş istifadə edilirdi.²² Tanınmış XI əsr Azərbaycan filosofu Bəhmənyar ibn Mərzban məşhur filosof Əbu Əli ibn Sinanın şagirdi olmuşdu. Bəhmənyar çoxlu traktatların müəllifidir. Həmin əsərlərdə Aristotel fəlsəfəsini islamın əsas ehkamları ilə uyğunlaşdırmağa cəhd göstərmişdir. Onun başlıca əsərləri - "Məratib əl-mövcudat" ("Mövcudatın mərtəbələri"), "Mabəd ət-Təbiət" ("Metafizika") Qərbi Avropa dillərinə tərcümə olunmuşdur. Bəhmənyarın əsərləri ərəb dilində Qahirədə nəşr edilmişdir. Mənbələrdə yalnız Şirvan şəhərlərinin deyil, eləcə də Bağdad, Qahirə, İsgəndəriyyə, Dəməşq və digər şəhərlərin mədrəsələrində dərs demiş bir çox Şirvanlı və arranlı alimlərin adları gəlib çatmışdır. Mənbələrdə, başlıca olaraq, ilahiyyatçıların, adət və hüquq bilicilərinin adları çəkilir. Şirvan şəhərindən çıxmış Əud ibn Əhməd imam Əbu Xələf Əş-Şirvani Xosrov Ənuşirəvanni nəslindən idi. O, "Əl-Mötəbər fi təlil əl-müxtəsər" əsərinin müəllifidir. H.550 (1155)-ci ildən sonra ölmüşdür.²³

Qəvam əd-Din Nəsr Yunis ibn Mənsur ibn İbrahim əş-Şirvani Şirvandan Bağdada köçərək, buradakı Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demiş, tarixçi Əbd ər-Rəhman ibn əl-Cəuzinin dostu olmuşdur. Qəvam əd-Din 1258-ci ildə monqollar Bağdadı zəbt edərkən öldürülmüşdür.²⁴

Filosof Müəyyin əd-Din Əbü-I-Fəzl Bəxtiyar ibn Mühənnə ibn Əbd ər-Rəhman əş-Şirvani h.665 (1266)-ci ildə Təbrizdə ölmüşdür.²⁵

Fiqh alimi Zəki ibn əl-Həsən ibn Ömər Əbu Əhməd əl-Beyləqani h.582 (1186)-ci ildə doğulmuşdur. Dəməşqə köçərək, burada fiqh və hədisdən dərs demişdir. Sonralar İsgəndəriyyəyə, orada isə Yəmənə gedərək alimliyi ilə şöhrət qazanmış, çoxlu şagirdi olmuşdur, O, h.676 (1277)-ci ildə Ədən şəhərində ölmüşdür.

Sufi, əş-Şihabiyyə xanəqahının şeyxi Şəms əd-Din Məhəmməd ibn Əhməd ibn Salah əş-Şirvani nücum və hüquq bilicisi idi. Fəlsəfə sahəsində mühazirələr oxumuş, rəasionalistlərin mübahisələrində iştirak etmişdir. H.699-cu ildə (28. XI. 1299-15. IX. 1300) ölmüşdür.

XI-XIII əsrlərdə astronomiya və astrologiya xeyli inkişaf etdi. XII əsrin ortalarında Şirvanda yaşamış Fəridəddin Şirvani adlı alim astronomiya ilə məşğul olmuş, bir neçə ulduz cədvəli tərtib etmişdir.²⁷ Mil düzündəki Öranqalada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan üzərində planetlərin əhatə dairəsi və hərəkət yolu cızılmış dairəvi gil lövhə Azərbaycanda astronomiyanın inkişaf etdiyini təsdiqləyir. Nizaminin "İsgəndərnamə" poemasında irəli sürdüyü "eşitdim dünyadır parlaq ulduzlar" müddəası şairin bu sahədə dərin biliyə malik olduğunu göstərir.²⁸

Şirvan alimləri coğrafiya, kosmoqrafiya, riyaziyyat, kimya, təbabət musiqi ilə də məşğul olurdular. Yaqut Həməvi Şirvan, Şamaxı, Dərbənd, Qəbələ, Beyləqan və başqa şəhərlərdən çıxmış bir çox alimin adını çəkir. Şirvanşah III Mənuçöhrün hakimiyyəti dövründə həkim Mahmud xoca, müdriklərin şöhrəti, Şirvanın şərəfi, Xaqanini xəstəlikdən xilas etmiş Rəşidəddin məşhur idi.²⁹ Şəmsəddin Təbib Xaqanini qızdırmadan müalicə etmişdi.³⁰ Lakin [203 - 204] elm o vaxtlar hələ ixtisaslaşmadığından alim, yaxud həkim adı bütün sahələrdə elmi bilik sahiblərinə verilirdi.

Başqa müsəlman dövlətlərində olduğu kimi, IX-XIII əsrlərdə Şirvanda əsasında şəriət duran müsəlman hüququ mövcud idi. Şəriətə görə hüququn üç mənbəyi var: 1. Quran; 2. Rəvayətlər (sünnə, hədislər); 3. İcma.

Ərəblər Xilafətin istila etdiyi ön və Orta Asiya ölkələrində və Zaqafqaziyada inkişaf etmiş iqtisadiyyat, sosial münasibətlərlə, erkən feodal cəmiyyətinin mədəniyyəti ilə rastlaşdılar. Həmin ölkələrdəki torpaq münasibətləri və şəhər həyatı, əmlak qanunları və sosial məişət Ərəbistandakından kəskin surətdə fərqlənirdi. Ona görə də, ərəblərin qarşısına yeni ictimai münasibətlərlə bağlı Qurana cavab vermədiyi tam bir sıra suallar çıxırdı. Belə olduqda "ədislərə - Məhəmmədin kəlamları və hərəkətləri haqqında rəvayətlər- müsəlman sünnəsinə müraciət etməyə başladılar. Müsəlman sünnəsi çoxlu hədislərə əsaslanır ki, onun məğzini hüquq məsələləri təşkil edir. Müsəlman sünnəsinin meydana çıxması təkcə Quran mətnləri ilə yaradıla bilməyən dövlət, cinayət, ailə hüquqi normalarının bərqərar edilməsi zəruriyyətini.

Mənbələrdə (Yaqut və b.) XI-XII əsrlərdə Şirvanda və Azərbaycanda ilahiyyatçı alimlər tərəfindən hədislərin cidd-cəhdlə toplandığı, yazıya alındığı və sistemə salındığı qeyd olunur. Lakin feodal cəmiyyətinin sonrakı inkişafı göstərdi ki, Quran və hədislər şəriət və hüququn bir sıra məsələlərinə cavab vermir. Onda fəqihlər arasında əshab ərəy (yəni məntiqi nəticə, yaxud əqli mühakimə metodunun tərəfdarları) cərəyanı meydana gəldi. Onlar şəxsi mülahizəyə, rasionalizm əlamətlərinə yol verirdilər. IX əsrdə fəqihlərin mübahisəsi nəticəsində "məmin" (sünni) islamın özündə məzhəb adlanan bir sıra məktəb, yaxud təriqətlər yarandı. Onlar bir-birindən əqli metodun tətbiqində, başlıca olaraq, hüquq və ibadət üsulları məsələlərində fərqlənirdilər. Sünni məzhəblərdən dövrümüzədək gəlib çıxmış dördü əsas sayılır: hənəfilik, malikilik, şafilik, hənəbilik. Dinlə hüquq arasında sıx əlaqə və mühakimə prosesinin və məhkəmənin ilahiyyat hüquqçularının ixtiyarına verilməsi müsəlman ölkələrində məhkəmə üsulunun xüsusiyyətini təşkil edir. Şirvanın şəhərlərində məhkəmə işlərini xəlifənin canişini, yaxud vilayət hakimlərinin təyin etdiyi qazılar aparırdı. Şəriət məhkəməsinə həyata keçirən qazının bir sıra digər funksiyaları, o cümlədən notarius vəzifəsi də var idi. O, vəsiyyət, saziş, kəbinkəsmə, qəbalə kağızı, əmlakın bölüşdürülməsi məsələləri ilə də məşğul olur, sənədləri öz möhürü ilə təsdiqləyirdi. Yetimlərə və onların əmlakına nəzarət etmək, onlara qəyyum təyin etmək işləri də ona tapşırılmışdı. Qazi vilayətin, yaxud şəhərin əmirindən sonra olduqca nüfuzlu şəxs sayılırdı. Qazılar, adətən, xüsusi ruhani təhsil alırdılar və ayrı-ayrı hüquq məsələlərində fəqihlərin fikirləri ilə hesablaşırdılar. Mərkəzi şəhərin, yaxud vilayətin qazısı "qazi əl-quzzat" (qazılar qazısı) adlanırdı.³² Qazi əl-quzzatdan başqa, Şirvanın bütün şəhər, nahiyə və kəndlərində yerli qazılar var idi. Mənbələrdə monqol hücumundan bir qədər əvvəl və ondan sonra bu vəzifəni tutmuş Şirvan qazılarının adları qalmışdır. [204 - 205]

Şirvanın qazısı "hüquq elmlərinin və inzibati hüququn biliciləri olan qazılar nəslindən çıxmış" Qiyasəddin Əbu Məhəmməd ibn Abdullah ibn Abbas əş-Şirvani olmuşdur.

Beyləqanın qazısı "Beyləqanın adlı-sanlı qazi və əyan nəslindən olan, biliyi və fəaliyyəti ilə Arranda şöhrət qazanmış" Əmin əd-Din Əbü-İ-Fərəc Məsud ibn Əhməd ibn Mahmud əl-Beyləqani idi.³³

Təbrizə köçmüş Məcd əd-Din Əbü-İ-Məcd ibn Səncər ibn Məhəmməd əş-Şirvani Şirvanın qazısı olmuşdur. Onu h.673-cü ildə (7.VII. 1275) Təbrizdə görmüşlər. Fiqhin bilicisi by alim şeyx Şirvanın qazısı və müdərrişi olmuşdur.³⁴

Bu məlumatlardan görüldüyü kimi, əyan ailələrinin nümayəndələri arasında qazi vəzifəsi irsi idi.

Azərbaycanın xristian əhalisi yaşayan şəhər və kəndlərində müsəlman dövlətinə və müsəlmanlara aid olmayan işlərə yerli adət hüququnun qüvvədə olduğu xristian kilsə məhkəməsində baxılırdı. XII əsrin sonlarında xristian məhkəmə icraatı Mxitar Qoşun tərtib etdiyi hüquq məcəlləsi - "Qanunnamə" əsasında aparılırdı. Qoş həmin "Qanunnamə"ni alban katalikosu III Stepanosun təkidli xahişilə yazmışdı. "Qanunnamə"yə heç bir sistem gözlənilmədən Bizans imperiyasının qanunları ilə yanaşı, alban və erməni xalq adətləri və kilsə qanunları - "Musanın qanunları" da daxil edilmişdi. "Qanunnamə"nin tədqiqi göstərdi ki, Qoşun ideologiyası - feodal ideologiyasıdır. Zira, o, feodal ierarxiyasını, o cümlədən feodalın öz təbələri üzərində hüququnu, eləcə də, insanın insan tərəfindən feodal istismar üsulunu təsdiq edir. Mxitar Qoşun "Qanunnamə"si xristian əhali bir sıra ölkələrdə geniş yayılmış və istifadə olunmuşdur.³⁵

XI-XIII əsrin əvvəllərində Şirvanda şəhərlərin və şəhər mədəniyyətinin inkişafı ilə bağlı memarlıq və şəhərsalma da inkişaf edirdi. Həmin dövrdə Azərbaycanın yüksək memarlıq sənəti, memarlıq formalarının özünəməxsusluğu, bəzək işlərinin zənginliyi - bütün bunlar yerli memarlığın çoxəsrlik inkişaf və təkmilləşmə dövrünün yekunu idi. IX-XI əsrlərə aid cüzi memarlıq abidələri qalmışdır. Bu dövrdə ibadət xanalar, əsasən, hakim islam dini ilə bağlı olan məscidlər tikilirdi. XI-XIII əsrlər Azərbaycan memarlıq abidələri onun yüksək inkişaf səviyyəsini göstərir və qonşu ölkələrin, Yaxın Şərqi həmhüdəm ölkələrinin memarlığından fərqlənən özünəməxsus yerli xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Onlarda bədii və tikinti ənənələrinin sabitliyi müşahidə olunur. Bu dövrdə Azərbaycan memarlığında iki istiqamət yarandı. Azərbaycan memarlığının gələcək inkişafında mühüm rol oynamış yerli Naxçıvan və Şirvan "Abşeron memarlıq məktəblərinin təşəkkül prosesi başa çatdı. Memarlıq binalarının daş hörməsinin xarakter və quruluşu ilə müəyyənləşən bədii obrazının bütövlüyü, hörgünün hamar fonunda relyeflə işıq-kölgə effekti yaradan plastik cəhətdən zəngin ünsürlərinin yerləşdirilməsi Şirvan - Abşeron memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərindəndir.³⁶

XI-XIII əsrlərdə şəhərsalmanın inkişafı ilə əlaqədar olar Azərbaycan memarları ifadəliliyi və gözəlliyi ilə seçilən saraylar qəsrlər, karvansaralar, məscidlər, körpülər və s. tikirdilər. Bakı Abşeronun memarlıq abidələri tikinti materialına, gözəl yonulmuş sarıya [205 - 206] çalan, ağ xırda dənəvər yerli badamdar əhəngdaşına, ciddi və lakonik formalı bədii-memarlıq üslubuna görə Şirvan - Abşeron qrupunda birləşir. XI əsrin ibadət-xana tikililərinə Bakının İçəri-şəhər hissəsindəki Sınıqqala adı ilə tanınan Məhəmməd ibn Əbu-bəkr məscidi aiddir. Məscid çatma tağlı, mehrabı olan düzbucaqlı otaqdan ibarətdir; məscidin şimal divarındakı ərəbcə kitabədə məscidin "əl-ustad əl-rəis Məhəmməd ibn Əbubəkr tərəfindən "(h.471 (1078/9)-ci ildə tikildiyi xəbər verilir".³⁷ Bu məlumat Şirvan və Arranın şəhərlərində feodal münasibətlərinin inkişafı və onların böyüməsi nəticəsində şəhər yuxarı təbəqələrinin - tacir silki və sənətkar səxsləri rəislərinin şəhərlərin müstəqilliyi uğrunda feodal hakimləri ilə mübarizə apardığı XI əsrin ikinci yarısında ölkədə baş verən sosial-iqtisadi və siyasi hadisələri əks etdirir. Kitabədə Şirvanşahın adının çəkilməməsi I Fəribürzün səlcuq işğalçılarına tabe olduğunu və rəislərin hakimiyyətinin gücləndiyini göstərir.

Yadelli basqınlar və siyasi şəraitin mürəkkəbliyi müdafiə istehkamlarının inşasını şərtləndirirdi. Abşerondakı bir sıra qalalar və feodal qəsrləri XII-XIII əsrlərə aiddir. Ə. Ə. Ələsgərzadənin fikrincə Şirvanşah I Axsitanın hökumranlığı dövründə h.583 (1187)-cü ildə Mərdəkan kəndində yuxarı hissəsi maşikullar və merlon dişciklər ilə bəzənmiş divarla dövrələnən və tinlərində yarımürcləri olan düzbucaqlı həyatın ortasındakı iyirmi iki metrlik prizmaşəkilli möhtəşəm dördkünc qülləli qala* tikilmişdir. Onun yaxınlığında h.600 (1204)-cü ildə memar Əbdülməcid ibn Məsud tərəfindən tikilən və yerli memarlıq tipinin sabitliyini göstərən başqa bir qala ucalır. Onun donjonu yuxarı hissəsi maşikul və merlonlarla bəzədilmiş azacıq nazıqlaşən daş silindir olub daha zərif formaya malikdir.³⁸ Şirvan-Abşeron məktəbinin müdafiə tikililərinin memarlığında Bakının İçərişəhər hissəsində, dənizə doğru dikinə uzanan sahil qayasının çıxıntısı üzərində inşa edilmiş Qız qalası qeyri-adi xüsusi yer tutur. Onun islamaqədərki dövrdə ibadət-gah kimi tikildiyi³⁹ XII əsrin son rübündə (ehtimal ki, 1175-ci ildə) Şirvanşah I Axsitan Abşeronu və Bakını fortifikasiya istehkamları ilə möhkəmləndirərkən tikintisini başa çatdırıldığına və dəyişdirilərək müdafiə qalasına çevrildiyinə dair mülahizə irəli sürülmüşdür. Lakin nə məqsədlə tikildiyini qəti təyin etmək üçün istər qalanın daxilində, istərsə də xaricində arxeoloji tədqiqatlar aparılmalıdır. Xaqanınin (XI əsr) Şirvanşah I Axsitan ibn Mənuçöhrü mədh edən məşhur qəsidəsində Xorasanın yenilməz Bestam şəhəri ilə müqayisə edilən Bakının alınmaz qala kimi əhəmiyyəti qeyd olunur.⁴⁰ Şeirdə Xaqani Şirvanşah I Axsitanın inşa etdirdiyi qala tikililərinə işarə edir. Məlumdur ki, XII əsrdə Bakı Axsitanın atası III Mənuçöhrün tikdirdiyi, yaxud bərpa etdirdiyi qala divarları ilə əhatələnmişdi. Göstərilən qəsidədə isə, ehtimal ki, söhbət Qız qalasıdan gedir.

XII-XIII əsrin əvvəllərində istedadlı memar və sənətkarların yaşayıb yaratdığı Şirvanda memarlıq inkişaf edirdi. Mənbələrdə Şamaxının yaxınlığındakı XII əsrdən xeyli əvvəl tikilmiş və o vaxtlar inşası başa çatdırılan Güllüstan qalası⁴¹, Buğurt qalası və bir sıra digər qala və bürclər qeyd olunur. Monqol istilasından sonra (təqribən 1239-cu il) Şirvanda XIII əsrin [206 - 207] sonlarınaqədər əhəmiyyətli tikililərə rast gəlinmir ki, bu da ölkənin hərbi əməliyyatlar nəticəsində dağıntıya məruz qaldığını göstərir. Lakin artıq XIV əsrin əvvəllərindən bütün ölkədə yenidən iri müdafiə tikililəri, ibadət-gahlar inşa edilməyə başlayır (Nardaran, Ramana qalaları və s.) XI-XIII əsrin birinci yarısında ölkədə bədii mədəniyyətin ümumi yüksəlişi ilə bağlı tətbiqi sənət xeyli inkişaf etdi. İncəsənət əsərləri səviyyəsində olan bir sıra bədii sənətkarlıq məmulatı - Şamaxı və Şəkinin ipək parçaları, metal qab-qacağı və zərgərlik məmulatı, Beyləqanın gözəl şirli saxsı qabları, Şirvanın bir sıra şəhərlərinin naxışlı xalçaları və s. incəsənət əşyaları Yaxın Şərq ölkələrinə ixrac edilirdi.

Ermitajın zəngin kolleksiyası içərisində tuncdan tökülmüş Şirvan lüləyinin heykəl qrupu diqqəti cəlb edir. Bu nəfis su qabı donqarlı inək və onu əmən buzov təsvirindən ibarətdir. İnəyin belinə sıçrayıb onu parçalayan şir dəstək rolunu oynayır o gümüşlə inkrustasiya edilmiş, üzərində nəbati naxışlar, insan heyvan fiqurları təsvir olunan haşiyələrlə bəzədilmişdir. İnəyin boynundakı kitabədə yazılır: "Bu inək, buzov və şirin hər üçü bür şəkildə tökülmüşdür..." Kitabədə sifarişçinin, sahibinin, habelə nəqqaşın - Əli ibn Məhəmməd ibn Əbdül Qasımın adları çəkilir v h.603 (1206)-cü il məhərrəm ayı tarixi göstərilir. Son dərəcə ifadəli, dinamik və orijinal əsər olan bu heykəlcik onun yaradıcısının yüksək bədii sənətkarlığını göstərir.⁴²

Şirvanşahlar sarayında XII əsrə aid edilən təbəqədəki quyularının birində bədii cəhətdən orijinal şəkildə işlənmiş tunc çırağ tapılmışdır. Çırağ bədii tökmə şəkildə təsvir olunan süvari, ata hücum edən yırtıcı heyvan, iki öküz başı, pişik-kimilər fəsiləsindən on dörd iri vəhşi heyvan başı, iki relyefli insan üzü və digər detallarla bəzədilmişdir. Çırağın uzunluğu 18 sm, hündürlüyü təqribən 8,5 sm-dir. O, əridilmiş mum texnikası əsasında düzəldilmişdir.⁴³

Bədii sənətkarlıq növlərindən biri də şirli keramikadır. Tədqiqatçılar Beyləqan keramikasının gözəlliyini, bariz ifadə olunmuş özüllülüyünü və orijinallığını, habelə, Beyləqan dulusçularının, xüsusilə XI-XIII əsrin birinci rübündə tətbiqi sənət sahəsində yüksək səviyyəyə nail olduqlarını qeyd edirlər. XII əsrin məharətlə işlənmiş relyefli nəbati dairələr fonunda yaşıl zolaqlı boşqab və kasaları, parlaq polixrom naxışları,

* L. S. Bretanitski və L. Q. Mamikonov bu qalanı XIV əsrin ortalarına aid edirlər.

Beyləqanda işlənib hazırlanmış texniki üsulla manqan şiri üzərində incə və zərif naxışçokmə həmin dövrdə başqa incəsənət sahələri kimi bədii keramika sənətinin də inkişaf etdiyini göstərir. Bu və ya digər məmulatları istehsal edən karxanalar onlara öz möhürlərini vururdular. Duluşçular bəzi qablarda öz imzalarını gizli şəkildə naxışlarla həkk edirdilər. Ustaların adları göstərilən kitabələr məlumdur: "Ustad Əlinin işidir (əməlidir)"; "Əziz oğlu duluşçu Əlinin işidir"; "Xəttabın işidir". Bir sıra şirli keramika məmulatının üzərində lirik xarakterli farsca poetik nümunələr, yaxud ərəbcə xoşbəxtlik arzuları bildirən kitabələr vardır.⁴⁴ Sonrakı əsrlərdə şirli keramikanın inkişafına təkrar rast gəlinmir. Şirvan və Arran əhalisinin məişətində geniş yayılmış tətbiqi sənət növlərindən biri də xalçaçılıq idi. Azərbaycanda xalça eramızdan xeyli əvvəl toxunmuşdur. Mingəçevirdəki katakomb qəbrində palaz qalıqları aşkar olunmuşdur. X əsrin anonim, əlyazmasında Şirvan və Xursan vilayətlərində (Quba və Bakı şəhəri ilə birlikdə Abşeron da bu zonaya daxil idi) müxtəlif çeşidli məxfuri-xovlu [207 - 208] xalçalar, palazlar toxunduğuna dair məlumat verilir. "Əcaib əd-Dünya" adlı XIII əsr mənbəyində müasir Quba rayonu ərazisindəki Abxaz şəhərində zili xalçalar və yaxşı corablar toxunduğu xatırlanır. Quba-Şirvan qrupuna məxsus Şirvan tipli həndəsi naxışlı xovlu xalça dövrümüzədək gəlib çatmışdır*. Bu xalça XIII-XIV əsrlərə aid edilir.⁴⁵

XV əsrdə Şirvandan və Arrandan Qərbi Avropa ölkələrinə çoxlu miqdarda xalça ixrac olunduğu qeyd edilir.

XII-XIII əsrlərdə Şirvanda dekorativ və plastik sənət xeyli inkişaf etmişdi. Sənətkarların abidələr üzərində qalmış adları bir sıra istedadlı daş üzərində həkkaklıq ustalarının, heykəltəraşların olduğunu göstərir. Bakı buxtasında, XIV əsrdə su altında qalmış uzunsov düzbucaqlı formalı qala tipli tikilinin yerində (Bayıl daşları deyilən yerdə) üzərində ərəb əlifbası ilə kitabələr həkk olunmuş səkkiz yüzədək sal daş tapılmışdır. Fars dilindəki bu kitabələr vaxtilə abidənin divarlarını yuxarıdan dövrələyən frizdə yerləşdirilmişdir. Salların kitabələrdən boş qalan yerlərində qabarıq şəkildə müxtəlif heyvan, əfsanəvi varlıq, bəzilərdə tac olan insan başları təsvir olunmuşdur. Bu qabartmaların bir çoxu böyük sənətkarlıqla, realist səpkidə işlənmiş, bu və ya digər heyvana məxsus hərəkətlər düzgün təcəssüm etdirilmişdir. Ehtimal ki, daha erkən dövrə aid olan natural ölçülü iki at baryefinin parçaları diqqəti cəlb edir. Bir neçə daşda memar Zeynəddin ibn Əbu Rəşidin, nəqqaş Rəşidin adları çəkilir, abidənin h.632 (1234/5)-ci ildə tikildiyi göstərilir.⁴⁶ Zəkəriyyə əl-Qəzvininin 1275-ci ildə yazdığına görə Şirvanşahın Şamaxı yaxınlığındakı Buğurt qalasındakı iqamətgahının divarlarında insan heykəl təsvirləri var idi.⁴⁷ XIV əsrin ikinci yarısının müəllifi Arif Ərdəbili xəbər verir ki, Şirvanşah Axsitan (XII əsr) Şamaxı yaxınlığında daş hasarla dövrələnmiş** əlçatmaz Gülüstan qalasını tikdirmişdi. Qalanın yuxarı hissəsində daşdan yonulmuş çox qabarıq insan üzləri təsvir olunmuşdur.⁴⁸ XVII əsrdə Şamaxıda olmuş səyyah Adam Oleari qala divarında daşdan yonulmuş insan üzləri gördüyünü yazırdı.⁴⁹ Görünür, bu nadir bəzək abidələri Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbində islamaqədərki qədim ənənələr əsasında yaradılırdı. Bu üslubun meydana çıxmasını Sasanilər dövründə və daha əvvəllər buna bənzər heykəl təsvirlərinin yayıldığı İrənlə mədəni əlaqələrlə izah etmək mümkündür. X əsr ərəb müəllifləri Dərbənddə şirlərin və insanların daş heykəl təsvirlərinin mövcudluğunu qeyd etmişlər. Şirvanın bir sıra rayonlarında qoyun və at şəklində başdaşlarına, habelə üzərində məişət, ov və ziyafət səhnələrinin və i.a. baryef formasında təsvir edildiyi daş sallara təsadüf olunur. İslam dininin insanın və heyvanların təsvirini qadağan etməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda təsviri sənətin bu növü aradan çıxmamışdı.⁵⁰ IX-XIII əsrlərə aid freskalar və boyakarlıq əsərləri dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumatlar bu dövrdə təsviri sənətin mövcud olduğunu göstərir. Müqəddəsi (X əsr) xəbər verir ki, Muğandan bir mərhələ aralı quş və heyvan rəsmləri çəkilmiş əl-Həsrə adlı böyük bir qala var.⁵¹ [208 - 209]

XII-XIII əsrlərdə memarlıq abidələrində dekorativ sənətkarlıq yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Həndəsi və nəbati ornamentlə yanaşı, "çiçəklənən kufi", yaxud nəsx xətləri ilə məharətlə hörülmüş kitabələr yaradılırdı.

Pirsaatçay xanəqahı məscidinin cənub divarındakı mehrab, habelə onun hər iki tərəfindəki kiçik həcmli nanno gəc üzərində bədii oyma ilə bəzədilmişdi. Mehrabın düzbucaqlı və pannoların səthi "çiçəklənən kufi" kitabələrlə və nəbati naxışlarla örtülmüş, üzərinə xırda rəngarəng kaşılar səpələnmişdir. Pırbüseynin türbəsinin və qəbirdaşının kaşı bəzəyi xüsusilə böyük bədii dəyərə malikdir. Zərnaxışla örtülmüş kaşı lövhələri kobalt və yaşıl-fürüzəyi rəngli naxışlarla bəzədilmişdir. V. A. Kraçkovskayanın fikrincə, kaşılar Kaşan şəhərində hazırlanmışdır.⁵² Bu, Şirvanın qonşu şərq ölkələrinin bədii ənənələrindən bəhrələndiyini və onlarla mədəni əlaqələr saxladığını göstərir. Azərbaycan təsviri sənəti ilk nümunələri XIII əsrin əvvəllərinə aid edilən miniatür rəssamlığında da təcəssüm etmişdir. Bu incəsənət növünün sonrakı inkişafı XIII əsrin sonu- XIV əsr miniatürdə nəzərə çarpır.

X-XIII əsrlərə aid Azərbaycan epiqrafik abidələrinin öyrənilməsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, məscid, türbə, başdaş qalalardakı kitabələrin əksəriyyəti ərəb dilində, bir qismi isə, o cümlədən, XII-XIV əsrlərdə su altında qalmış Bayıl qəsrinin divarlarındakı kitabələr və Ölçaytunun yarlığı farsca yazılmışdır. X-

* Bu xalça İstanbulda Türk İslam Əsərləri muzeyində saxlanılır.

** Ehtimal ki, Axsitanın vaxtında qala əlavə tikililərlə möhkəmləndirilmişdi.

XIII əsrlərdə Azərbaycanda rəsmi dövlət dili olan ərəb dili ilə yanaşı, fars dili də işlədilmişdir. Tarix, coğrafiya, fəlsəfə və digər elmlərə dair əsərlərin əksəriyyəti ərəbcə, az bir qismi isə farsca yazılırdı. XI-XII əsrlərdə bütün Yaxın Şərqdəki kimi, Azərbaycanda şeir və ədəbiyyatda fars dilindən istifadə edilirdi. Ancaq folklor nümunələri yerli dillərdə yaradılırdı. Ölkənin danışq dili Azərbaycan-türk dili idi.

Azərbaycanda əlyazması kitabı, bütün müsəlman Şərquində olduğu kimi, tam bir sıra sənətkarın əməyi ilə yaradılan əsl bədii sənət əsəri idi. Əlyazma kitabının kağızı xüsusi üsulla hazırlanır və cilalanırdı. Sonra mahir xəttatlar hüsnxətlə əlyazmasının mətnini köçürürdülər. Ən qədim xətt kufi xətti idi. Sonralar nəsx, süls və s. xətlər yarandı. Kitabın yaradılmasında gözəl xətlə yazan xəttatların rolu xüsusilə böyük idi. Xəttatın adı, adətən, əlyazmasının kolofonunda göstərilirdi. Yazı texnikasının bədii keyfiyyətləri uzunmüddətli təcrübə sayəsində əldə edilirdi. Mətn köçürüldükdən sonra əlyazması illüstrasiya üçün ayrılmış yerlər və ayrı-ayrı səhifələr üzərində işləyən miniatürçü rəssama verilir. Kitabın bəzədilməsində müzəhhiblər, naxış ustaları da işləyirdilər. Əlyazma kitabı üzərində son işi cildçilər görürdülər. Onlar kitaba dəridən basma-naxışlı, yaxud lak boyalı üz çəkirdilər.⁵³

Şirvan və Arranın gözdən keçirdiyimiz dekorativ tətbiqi sənət nümunələrini forma və materialların müxtəlifliyinə baxmayaraq dövrün bədii mədəniyyətini və onun yaradıcılarının təfəkkürünü səciyyələndirən üslub və ideya ümumiliyi birləşdirir. İncəsənət, memarlıq, ədəbiyyat və poeziyanın vüsəti ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və şəhər mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi ilə bağlı idi.

V FƏSİL DƏRBƏNDİ ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİ XIV-XVI ƏSRLƏRDƏ

§1. Dərbəndi Şirvanşahlar sülaləsi və onların müstəqillik uğrunda mübarizəsi

ŞİRVANŞAH I İBRAHİM İBN SULTAN MƏHƏMMƏD

Huşəng 1382-ci ildə öldükdən sonra Şirvan feodalları onun əmisi oğlu İbrahim ibn Sultan Məhəmməd ibn Keyqubadı hökmdar seçdilər. Münəccimbaşıya görə Şeyx İbrahim Məzyədilər sülaləsinin bir qolu olan Dərbəndi Şirvanşahları sülaləsinin ilk nümayəndəsidir. O və onun atası Sultan Məhəmməd ibn Keyqubad Kavus və Huşəngdən ehtiyat edərək Şəki kəndlərinin birində gizlənmişdilər.¹ Əhməd Qaffarinin məlumatına görə, Şeyx İbrahimin atası oradaca ölmüş, Şeyx İbrahim isə Huşəngin ölümünə və Şirvan feodalları onu Şirvanşahlar taxtına sahib olmağa dəvət edənə qədər həmin yerdə gizlənilib qalmışdı.²

Onun taxta çıxması haqqında başqa mənbələrdə daha müfəssəl məlumat verilir: Zadəgan nəslindən olan yoxsullaşmış feodal Şeyx İbrahim atası və qohumları ilə birlikdə Şirvanın Şəki nahiyəsindəki kəndlərin birində yaşayaraq, əkinçiliklə məşğul olurdu. Onlar özlərini Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvanın nəslindən hesab edir və şəcərələrini bunun üzərində qururdular. Xalq iğtişaşlarından və feodal çəkişmələrindən sonra Şirvan feodalları Şeyx İbrahimi Şirvanşah seçməyi qərar aldılar. "Onlar hökmdarlıq ləvazimatı olan dövlət atları və məyyətlə İbrahimin yanına yollandılar. Gördülər ki, o, işləyib yorulduqdan sonra şumlanmış cərgənin yanındakı ağacın altında yatmışdır. Onlar İbrahimin üzərində çadır qurub şah məyyəti kimi kənara çəkildilər və onun oyanmasını gözləməyə başladılar. İbrahim oyananda onu təbrik etdilər və ona sədaqət andı içdilər. Onlar İbrahimi şəhərə (Şamaxıya) aparıb taxta oturdular və fəth etməyə başladı, öz təbəələri ilə ədalətlə rəftar etdi, onların ürəklərinə dinclik gətirib, səxavət göstərdi. Mövqeyi möhtəşəmləndi və o, geniş tanınaraq məşhurlaşdı".³ Şeyx İbrahim dövlət adamı zəkasına sahib müdrik hökmdar olmuşdur. İbrahim Yaxın Şərqdə Teymurun işğalçılıq müharibələri ilə bağlı ağır xarici siyasi hadisələrin baş verdiyi dövrdə hökmranlıq etmişdir.

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda və digər vilayətlərdə Cəlairilər sülaləsi hökmdarlarından olan sultan Əhməd hökmranlıq edirdi.⁴ Simaldan Şirvanı Qızıl Orda xanı Toxtamış təhdid edirdi. Şeyx İbrahim bu ağır siyasi şəraitdə Şirvanın əhvalının ağırlığını böyük uzaqqörənliklə qiymətləndirdi. Teymur Azərbaycana hücum edərkən qarşısına çıxan hər şeyi yerlə-yeksan edən işğalçı ordunun qarşısında duruş gətirməyin çətin olacağını başa düşən, Şirvanın viran ediləcəyini və əhalisinin qırılacağını görən Şeyx İbrahim Teymura itaət göstərərək ona tabe oldu və onun rəğbətini qazanaraq Şirvanın hakimi saxlandı. Hətta, Teymur oğlu Miranşahı Azərbaycan və Şirvanın, o cümlədən Dərbənd və Bakının hakimi təyin edəndə də İbrahim Şirvanşah adını qoruyub saxlamağa müvəffəq oldu.⁶ Mənbələrdə h.788 (1386)-ci ildə Qarabağa, Şirvanşahın ərazisinə daxil olan Dərbənddən [210 - 211] keçərək Dəşt-i Qıpçağa gedən əmir Teymurun görüşünə gələn İbrahimin davranışı barədə məlumat verilir. Ərəbşah və Cənnabinin məlumatına görə, İbrahim bundan əvvəl özünün ən inanılmış adamı - böyük vəzir qazı Əbu Yəzidlə məşvərət etmiş və o, Şirvanşaha qaçıb dağlarda gizlənməyi məsləhət görmüşdü. Lakin Şeyx İbrahim təhlükəyə qarşı getməyi qərara aldı. O, Teymurun adına xütbə oxunmasını və sikkə kəsilməsini əmr etdi və itaətini bildirmək üçün bahalı hədiyyələrlə istilacının qərargahına yollandı.⁷ Monqol hökmdarlarında dəbdə olduğu kimi, hər hədiyyədən doqquz ədəd təqdim etdi. Lakin yalnız səkkiz qul bağışladı və bildirdi ki, doqquzuncu mən özüməm". Bu, Teymurun çox xoşuna gəldi, İbrahimi oğlu adlandırıb ona fəxri paltar bağışladı, Şirvan və Şamaxı hakimi təyin edərək öz torpaqlarına qayıtmasına icazə verdi. Hədsiz iltifat göstərən Teymur bəzi mülkləri də onun torpaqlarına qatdı və öz xələflərinə Şirvanşahın Övladlarının əmin-amanlığının təmin olunmasını vəsiyyət edən fərman verdi.⁸ İbrahimin müdrik siyasəti Şirvanı viran olmaqdan və fəlakətdən xilas etdi. Şeyx İbrahim bir neçə dəfə Şirvana basqın edərək onu böyük dağıntıya məruz qoyan Toxtamışa qarşı mübarizədə Teymura kömək edirdi. H.787 (1385/6)-cı ildə Toxtamışın doxsan minlik ordusu Dərbənd keçidindən Şirvana hücum etdi. Toxtamış Şirvanın şəhərlərini tutaraq Təbrizə getdi, oranı qarət edib həmin yolla da geri qayıtdı.⁹ Toxtamış h.789 (1387)-cu ildə yenidən Şirvana soxulub Kür çayına çatdıqda Teymur əmirlərinin başçılığı ilə qoşun göndərərək Şirvanşaha kömək göstərdi. Teymurun oğlu Miranşah atasının Şirvanşahın qoşunlarının köməyinə çataraq Toxtamışa məğlubiyyətə uğrattı, onu qaçmağa vadar etdi və Dərbənddən qovub çıxardı. Teymur h.797 (1395)-ci ildə Dərbənddən keçərək Toxtamış üzərinə yürüşə gedərkən Şeyx İbrahim Şirvan qoşunları ilə onu müşayiət edirdi. Teymur böyük qələbə qazandı. Toxtamış qaçdı. Qızıl Ordanın ərazisi Teymurun qoşunları tərəfindən dağıdıldı və qarət edildi.¹⁰ H.798 (1395/6)-ci ildə Toxtamışın qoşunlarını təqib edən Teymur Dağıstan ərazisinə girdi və burada Haydak əhalisinin şiddətli müqaviməti ilə qarşılaşdı. Onlar mərdliklə vuruşsalar da, üstün qüvvələrin təzyiqi altında geri çəkilməyə məcbur oldular. Teymurun qoşunları vilayəti qəddarcasına talan etdi.¹¹ Lakin Dağıstanı və ləzgilər ölkəsini 1404-cü ildə təsvir etmiş Sultaniyyə arxiyepiskopu III İohann de Halonifontibusun məlumatına görə Teymur bu səfərdə

məğlubiyətə uğramışdır: "Teymurləng yüz minlik qoşunla bu dağlara, onların ölkəsinə soxulmağa cəhd göstərdi. Lakin onlar ordunu qalın meşənin qabağında qarşılıyıb, düşməni elə ağır tələfata uğratdılar ki, Teymur geri çəkilməyi əmr etdi. Bu hökmdar Dəmir Qapıdan keçmək qərarına gələndə başa düşdü ki, o, ilk növbədə, həmin ölkəni yalnız sülh yolu ilə tabe etdikdən sonra Böyük Tatarıstana soxula bilər".¹² Teymur dəfələrlə Azərbaycandan, Dərbənddən keçərək Gürcüstana və şimala getmiş və həmin səfərlərdə Şeyx İbrahim Şirvan qoşunları ilə onu müşayiət etmişdir. Mənbələrin məlumatına görə h.798 (1396)-ci ilin baharında Həştərxana səfərdən geri qayıdarkən Teymur Dərbəndə gəlib çıxır. Teymurun salnaməçisi Şərəf əd-Din Əli Yəzdi Teymurun əmri ilə şəhərin qala divarlarının bərpa olunduğunu xəbər verir. "Dünyanın fətehi, cəmərd hökmdar köməyiylə Dərbənddən keçdi və İcqalanın bərpa olunmasını əmr etdi. Onun əmri ilə işə başlandı. Onun xoşbəxt və əzəmətlə qayıtması xəbəri [211 - 212] aləmə yayıldı". Şəbərana çatan Teymur sonra Şamaxıdan keçib Kür çayının sahilində dayandı. Şeyx İbrahim burada onu qiymətli hədiyyələrlə qarşılıyıb böyük ziyafət düzəltdi. Ziyafət zamanı Şeyx İbrahim bahalı paltar, qiymətli kəmərlər və qılinc bağışlamışdı. Onun Şirvana və ona tabe olan torpaqlara sahiblik hüququnu - Teymur Şeyx İbrahimə Dərbəndi və Şimal sərhədini ayıq-sayıq qorumağı tapşırırdı. O vaxt Dərbənd şirvanşahın torpaqlarına daxil idi. Teymur buradan qoşunları ilə Kürü və kecib Ağdam adlı yerdə dayandı. Teymur torpaqları Qızıl Orda ərazisi ilə həmsərhəd olan Şeyx İbrahimin şəxsində müttəfiqini görməkdə maraqlı idi. Buna görə də Teymur İbrahimə çox böyük himayədarlıq göstərir, onu tabeliyində olan digər feodallar arasında fərqləndirirdi. Zəhmli Teymurun etimad və dostluğunu qazanmış İbrahimin çevik siyasətini təkcə Şirvanın xalq kütlələri deyil, feodal sinfi də geniş müdafiə edirdi. İri feodallar, məsələn, orlat tayfasından olan atası Sidi Əli gürcülərlə birlikdə Teymurun hökmranlığına qarşı çıxmış və bu mübarizədə həlak olmuş Şəki hakimi Sidi Əhməd, dəfələrlə Teymurun himayəsinə keçmək xahişilə Şeyx İbrahimə müraciət edirdi. Bu zaman Şəki müstəqil feodal mülkü idi. Şeyx İbrahim Sidi xahişilə Teymurun onun bağışlanmasına, hətta varislik hüququnun bərpa edilməsinə nail olmuşdu.¹³

Yeddiillik müharibə (1399-1405-ci illər) zamanı Teymur Kiçik Asiyaya (Ruma) Osmanlı sultanı Bəyazidə qarşı yürüş etdi. Bu müharibədə Teymurun tərəfində Şirvanşah İbrahim də iştirak edirdi. Tarixçi Şəmsəddin Məhəmməd əs-Səxəvinin (1427-1497-ci illər) məlumatına görə Teymur h.803 (1400)-cü ildə əş-Şam (Suriya) torpaqlarına daxil olarkən onu müşayiət edən Şeyx İbrahim Hələbə gəlmişdi. Sonra Şirvanşah öz ölkəsinə qayıdaraq hökmranlığını davam etdirdi.¹⁴ Həmin səfərdən bir az sonra Teymur Gürcüstana yollandı. Teymurun Gürcüstana 1399 və 1402-ci illərdəki yürüşlərində onu İbrahim və Sidi Əhməd öz qoşunları ilə müşayiət etmişdilər. Teymur gürcülərə amansız divan tutdu, yol boyu qalaların müqavimət göstərən əbalisini qılıncdan keçirdi. Teymur qiymətli hədiyyələr göndərərək, bac və xərac verməyi boynuna götürməklə bağışlanmasını diləyən gürcü hökmdarı Georginin elçilərini rədd etdi. Yalnız Şeyx İbrahim iltimas edərək gürcü hökmdarı Georgiyə zəmin durduqdan sonra Teymur onu bağışladı və üzərinə ağır xərac qoydu. Gürcü hökmdarları xəzinəsindən qiymətli daş-qaş alan Teymur Gürcüstanı tərk etdi. Kürü keçən Teymur monqolların dağıtdığı Beyləqanın bərpa olunması haqda əmr verir və sonra Arazdan suvarma kanalı çəkdirərək Qarabağa getdi.¹⁶

Teymurun vassalı olan İbrahim onun adından sikkə¹ kəsdirir. XIV əsrin sonlarında Şirvanın bir sıra şəhərlərinin – Bakının, Dərbəndin, Şamaxının, Güştəsinin zərbxanalarında Teymurun adından sikkə zərb olunurdu.

Şeyx İbrahim türkmənlərin, Cəlairilərin, Cucilərin və Teymurilərin Azərbaycan - Arran və Şirvan uğrunda şiddətli mübarizə apardıqları dövrdə hakimiyyət sürmüşdür. O, çevik siyasət yeridir müstəqilliyini nəzərə çarpdırmaqla bu hökmdarlar arasında manevr edir, gah faktiki, gah da nominal surətdə onlardan özü üçün ən təhlükəlisinə tabe olurdu. Buna görə də, onun vaxtında - h.79-792 (1388/9-1389/90)-ci illərdə və sonralar, XIV əsrin sonlarında Bakı, [212 - 213] Şamaxı, Şəbərən, Dərbənd, Mahmudabad, Güştəbi şəhərlərində kəsilən Şirvan sikkələri gah Teymurun, gah da Toxtamışın adından zərb olunurdu. Hətta, hücumlardan xilas olunduqdan sonra belə İbrahim XV əsrin əvvəllərində öz adını göstərmədən anonim sikkələr kəsdirməyə başlayır.¹⁷ Mənbələrdə Teymur Şirvan ərazisindən keçib gedərkən İbrahimin düzəltdiyi təntənəli ziyafətlərdən xəbər verirlər. İbrahim Teymura qiymətli daş-qaş, gözəl kəmərlər və oğlan uşaqları, qızıl zireh və kəmərlər, qiymətli zərxara parçalar, silah və minlərlə at hədiyyə etmişdi.¹⁸ Lakin mənbələrdə İbrahimin başqa vassallar kimi Teymurun xəzinəsinə verdiyi xərac barədə məlumat yoxdur. Ehtimal ki, o, xərəcədən azad olunmuş, qiymətli hədiyyələr verməklə kifayətlənmişdir. İbrahim əslində, zəngin və inkişaf etmiş ölkənin müstəqil hakimi olmuş və Teymura tabe olan feodallar arasında xüsusi mövqe tutmuşdur. Onun çevik siyasəti və qüdrətli Teymura meyli etməsi sayəsində Şirvan bu işğalçının qoşunları tərəfindən dağıntıya məruz qalmamış və əvvəlki kimi inkişaf etmişdir. Şirvan əhalisinin Şirvanşahın xəzinəsinə verdiyi vergi və töycülər qonşu ölkələrdəki qədər ağır deyildi.¹⁹ Şirvanın şimal tərəfdən təhlükəsizliyi Toxtamışın darmadağın edilməsi və Teymurun h.797 (1395)-ci ildə Dərbənddən keçərək Qızıl Orda ərazisinə hücum etməsi ilə əlaqədar uzun müddətə təmin olunmuşdu. 1403-cü ilə qədər Teymur bir neçə dəfə Qarabağ və Şirvandan keçərək Gürcüstana və Dərbənd arxasına gedib-gəlmiş və çox vaxt Qarabağda və Muğan düzündəki Mahmudabadda qışlamışdı.²⁰ Teymurun və bundan sonra Teymurilər arasında baş verən çəkişmələr nəticəsində İbrahim asılılıqdan qurtardı. İbrahimlə

Teymurun nəvəsi Mirzə Ömər arasındakı dostluq düşmənçiliyə çevrildi. Teymurilərin ara çəkişmələrindən və Şirvanın xalq kütlələrin yadelli hökmranlığından azad olmaq uğrunda mübarizə hərəkətindən istifadə edən Şirvanşah Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə çalışırdı. Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində Teymurilər əleyhinə üsyan qalxdı. Teymurun oğlu Miranşahın 1393/4-cü ildə ifrat şiə hurifilik təriqətinin müəssisi Fəzlullah Astrabadini edam etdirməsi Şirvanın xalq kütlələrinin xüsusilə narazılığına səbəb olmuşdu.²² Siyasi vəziyyətdən istifadə edən Şeyx İbrahim Kürü keçərək Gəncəni və Qarabağın böyük bir hissəsini tutdu. İri feodalların bir çoxu İbrahimlə birləşərək, öz qoşunları ilə onların qoşunlarına qoşuldular. Gürcüstanda üsyan baş verdi və gürcü hökmdarı Şəki hakimi Sidi Əhməd kimi İbrahimlə ittifaq bağladı. Qarabağdakı qaramanlı tayfasının əmiri Yar Əhməd, cəyirli tayfasından əmir Bəstam Cəyir, Ərdəbil hakimi öz qoşunları ilə İbrahimlə birləşdilər. İbrahim qoşunla hərəkət edərək Kürü keçdi və Bərdədə dayandı. Bu vaxt Miranşahın oğlu Mirzə Ömər Şeyx İbrahimin yanına elçi göndərərək, ondan öz yanında saxladığı Bəstam Cəyiri ələ verməyi tələb etdi. Şeyx İbrahim bundan boyun qaçırmağa çalışaraq qeyri-müəyyən cavab verdi: "İndi artıq yaydır. Əgər əlahəzrət qışı keçirməyə Qarabağa təşrif gətirsə, sizin bəndəniz özü əmir Bəstamı əlahəzrətin hüzuruna gətirəcəkdir".²³ İbrahimin hərəkətindən qəzəblənən Mirzə Ömər Araz çayını keçərək Babi* [213-214] kəndində düşərgə saldı. Şeyx İbrahim, əmir Bəstam Cəyir, Yar Əhməd Qaramanın oğulları və şəkili Sidi Əhməd Bərdəni tərk edərək Kür sahillərinə gəldilər. öz dəstələri ilə sahilə yerləşərək istehkamlar qurmağa və gözləməyə başladılar. Mirzə Ömər sürətlə yaxınlaşdı, sahilə düşərgə saldı. Düşmən qoşunları bir həftə ərzində durdular və onların arasında hərbi əməliyyat baş vermədi. Miranşahın və Əbu Bəkrin Sultaniyyəni və Cənubi Azərbaycanın bir sıra şəhərlərini tutmaq xəbərini alan Mirzə Ömər Şirvanşahla barışaraq Qarabağı tərk etdi. Azərbaycanın arasındakı nifaqdan istifadə edən şəhər əhalisi zülm və ağır vergilər əleyhinə üsyan qaldırdı. 1406-cı ilin baharında Əbu Bəkr X Məhəmməd Dəvani və Zeynəddin Qəzvininin müvəkkillərinin şəhərin bürclərini və istehkamlarını bərpa etmək üçün şəhər əhalisindən böyük məbləğdə pul tələb etmələri ilə əlaqədar Təbrizdə üsyan baş verdi. Bu vaxt Əbu Bəkr Təbrizi tərk etmişdi və bası qardaşı Ömərlə müharibəyə qarışmışdı. Üsyanın başında şəhər tamğaçası (şəhərin baş vergi yığıanı) Şeyx Əxi Qəssab və sənətkar karxanaların digər rəisləri dururdu. Bu zaman xəbər gəldi ki, əmir Bəstam Cəyir Təbrizdə iğtişələr baş verdiyini bilib ora yollanmışdı Hadisələrdən istifadə edən Şeyx İbrahim də öz qoşunları ilə Təbrizə doğru hərəkət etdi. Teymurilərin asılılığından çıxmış Şeyx İbrahim ölkəni vahid bir dövlətdə birləşdirmək məqsədilə Cənubi Azərbaycanı ilhaq etməyə can atırdı. Bəstam 1406-cı ilin aprelində Təbrizə girdi. Bu, Bəstamla Şeyx İbrahim arasında düşmənçiliyə səbəb oldu. Bəstamın yaxın adamları İbrahimin gəlməsi xəbərini eşidib onun tərəfinə keçdilər. Şeyx İbrahimin Təbriz üzərinə gəldiyini bilən Bəstam şəhəri tərk edərək Ərdəbilə çəkildi. Əbu Bəkr Məhəmməd Dəvani və Məhəmməd Keçəçi müvəkkillərini Şirvanşahların ordugahına göndərərək itaət etdiklərini bildirdilər. İbrahim bundan əvvəl şəhər əhalisindən yığılmış böyük məbləğin verilməsini tələb etdi. Şeyx İbrahim mayın axırlarında Təbrizə daxil oldu. O, burada özünü ədalətli və müdrik hökmdar kimi göstərdi. İbrahim tezliklə Ucana tərəf yollandı. Bu vaxt Cəlairi sultan Əhmədin başına topladığı çoxlu tərəfdarları ilə Azərbaycana gəldiyini eşidən Şirvanşah əmirilərini yığıb dedi: "Biz bu alihəzrət xanədanla (Cəlarilərlə) uzun müddət dostluq etmişik. Ölkə (Azərbaycan) başçısız qaldığından və Azərbaycan sultan Əhmədin əcdadlarının iqamətgahı olduğundan biz bura yalnız zalımlar təbəələri incitdiklərinə görə gəlmiş və onları niamurların azgınlığından xilas etmişik. İndi isə evin əsl sahibi gərdiyi üçün biz öz ölkəmizə qayıdırıq". O, Bəstamın qardaşı Mənsuru və onun oğlunu azad edərək Şirvana yollandı. Sultan Əhməd h.809-cu il məhərrəm ayının (iyun, 1406-cı il) ortalarında Təbrizə girdi. Lakın sultan Əhmədin öz təbəələrinə qarşı amansız rəftarı və zülmü Təbriz əhlini qoşunları ilə Təbrizə yaxınlaşan Teymuri Əbu Bəkrin tərəfinə keçməyə və şəhəri ona təhvil verməyə vadar etdi. Sultan Əhməd Təbrizdən Bağdada qaçdı.²⁴ Elə həmin 1406-cı ildə böyük qoşun toplaşmış Qaraqoyunlu Qara Yusif Əbu Bəkrin qüvvələrini darmadağın edərək onu qaçmağa məcbur etdi. 1408-ci ildə Qara Yusif Cənubi Azərbaycanda baş vermiş böyük vuruşmada Teymurun oğlu Miranşahın qoşunlarını, qardaşı Şahruxun 20 min döyüşçüdən ibarət kömək göndərməsinə baxmayaraq, darmadağın etdi. Miranşahın özü vuruşmada öldürüldü. Təbrizin əhalisi tezliklə şəhəri [214 - 215] Qara Yusifə təhvil verdi, Teymurilərin məğlub olunmuş qoşunlarının qalıqları isə Azərbaycanı tərk etdi. Qara Yusifin köməyiylə sultan Əhməd Təbrizə qayıtdı.²⁵ Real hakimiyyət Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərində hərbi dəstələri dayanan Qara Yusifin əlində idi. Tezliklə sultan Əhmədlə Qara Yusifin münasibətləri pozuldu. Sultan Əhməd Ağqoyunlu tayfası ilə müharibə apararaq Qara Yusifin olmamasından istifadə edərək, Təbrizdəki hərbi dəstəni şəhərdən qovmaq məqsədilə ona basqın etdi. Bunun üçün o, əvvəlcədən oğlu Kəyumərsin** başçılığı altında Təbrizə qoşun göndərən Şirvanşah İbrahimdən yardım istəmişdi. Şeyx İbrahim Şirvanşahlar dövləti üçün böyük təhlükə törətməyən daha gücsüz sultan Əhmədin tərəfini saxlamağı üstün tutdu. Bu zaman Qara Yusif Ərzincanda idi, Təbrizdə baş verən hadisələrdən xəbər

* Babi kəndi Füzuli rayonundadır. Ə. Ə. Əlizadə onun adını səhvən "Bani" kimi ("Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi tarixi", s. 394). Bu kəndin adı Şərəfəddin Əli Yəzdidədə (h.1, s.522) çəkilir.

** Həsən bəy Rumulun "Əhsən ət-təvarix" əlyazma əsərinin XI cildində (Sankt-"Peterburq Kütləvi Kitabxanası, Dorn kataloqu, № 278, v. 18a) Şirvanşahın bu oğlunun adı Gövhərşahdır (Bax: İ. P. Petruşevski, səh. 158, haşiyə 27).

tutan Qara Yusif Təbrizin 2 fərsəxliyindəki Azad şəhərciyinə Kəyumərsin qoşunlarından əvvəl yetişdi. 1410-cu il avqustun 30-da Əhməd və Qara Yusifin qoşunları arasında baş verən şiddətli vuruşma nəticəsində sultanın qoşunları Təbrizin həndəvərində tamamilə darmadağın edildi. Oxla əlindən yaralanmış Əhməd qaçıb Təbriz sakini başmaqçı Baba əd-Din Cülahun bağında gizləndi. Baba əd-Din onu tutub Qara Yusifə verdi, Sultan Əhməd əmirin əmri ilə öldürüldü. Cəlairilər dövləti süqut etdi, onun yerində baharlı tayfasından olan hökmdar Qara Yusifin başçılıq etdiyi Qaraqoyunlu dövləti yarandı. 1413-cü ildə Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində şimalda Kür çayına qədər Azərbaycanın böyük bir hissəsi, Ermənistan, Kürdüstan və Ərəb İraqı daxil idi. Təbriz bu dövlətin paytaxtı oldu. Baharlılar sülaləsinin başçılıq etdiyi Qaraqoyunlu dövləti 1410-cu ildən 1468-ci ilə qədər davam etdi. Yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, sultan Əhməd Təbrizi tərk etməzdən əvvəl Şirvanşah İbrahimdən yardım istəmiş, o isə dərhal oğlu Kəyumərsin başçılığı ilə Şirvan qoşunlarını köməyə göndərmişdi. Sultan Əhmədin məğlub olduğu gün Kəyumərs Təbrizin həndəvəri " gəlib çatdı. Gecə o, Qara Yusifin qoşunlarının qəfil hücumuna məruz qalaraq əsir alındı. Qara Yusifin əmri ilə Kəyumərs Ərciş qalasında saxlanılırdı. Şirvanşah oğlunun geri qaytarılması üçün böyük məbləğdə pul təklif etdi.²⁶ Lakin Qara Yusif Kəyumərsi təmənnsiz buraxaraq, hədsiz iltifat göstərdi və onunla atası Şeyx İbrahimə tabe olmaq tələbi ilə məktub göndərdi. Şirvanşah Kəyumərsin xəyanət etməsindən, atasını devirərək, Qara Yusifin vassalı olmaq barədə onunla saziş bağlamasın dan şübhələnərək oğlunu edam etdirdi.²⁷

Kəyumərsin edam olunması xəbərini alan Qara Yusif Təbrizdən çıxaraq Qarabağa yollandı. Sonra o, Şeyx İbrahimin yanına elçi göndərərək tabe olmasını təklif etdi. Müstəqilliyini itirmək istəməyən İbrahim Şirvanda böyük ordu toplayaraq Şəki hakimi Sidi Əhməd və gürcü hökmdarı II Konstantinlə ittifaqda on iki minlik süvari ilə Qara Yusifin üzərinə yeridi. İbrahim əvvəllər də gürcü hökmdarı ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı və onunla müttəfiq idi. Qələbə çalacağına əmin olan Qara Yusif böyük qoşunla, soyuqal və hədiyyələr bağışladığı vassalları - Cənubi Azərbaycanın iri feodalları ilə birlikdə çıxış etdi. Şeyx İbrahim [215 - 216] Kür sahilində düşərgə saldı. Vuruşma h.815-ci ilin şaban ayında (1412~ci il noyabrın 6-dan dekabrın 4-dək) oldu. Qara Yusifin qüvvələri Şirvanşahın, gürcü hökmdarının və şəkili Sidi Əhınədin birləşmiş qoşunlarının qüvvəsindən xeyli üstün idi. Vuruşma zamanı müttəfiq qoşunlarının son dərəcə mərdliklə döyüşməsinə baxmayaraq, üstünlük Qara Yusifin tərəfində oldu. Şirvanşahın qoşunları məğlubiyətə uğrayıb qaçdı. Döyüşü öz qoşunları ilə gürcü hökmdarı davam etdirirdi. Tezliklə müttəfiqlərin birləşmiş qoşunu Qara Yusifin qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınaraq əsir götürüldü. Bu an Şirvanşah İbrahimə atla xəndəyin üstündən sıçrayıb keçməyə cəhd göstərdi, lakin yaşlı olduğu üçün (onun yaşı 60-a yaxın idi) duruş gətirə bilməyərək yıxıldı və qolu sındı. Türkmən döyüşçüsü onun paltarını, atını əlindən alaraq öldürmək istəyirdi. İbrahim özünü nişan verməli oldu. Onda türkmən onun boynunu qurşaqla bağlayıb Qara Yusifin yanına gətirdi. Gürcü hökmdarı Konstantin, Şeyx İbrahimin oğlanları Qəzənfər, Əsədullah, Xəlilullah, Mənuçöhr, Əbdürrəhman, Nəsrətullah və Haşım, qardaşı Şeyx Bəhlul, Şirvanın adlı-sanlı adamları - qazi Bəyazid (Əbu Yəzid), əmir Huşəng və oğulları, qazi Mövlana Zahirəddin, habelə, təbib, münəccim, "carçı" və digər əyanlarda əsir alınmışdılar. Onların hamısı qandallarda Qara Yusifin hüzuruna gətirildilər. Qara Yusif sırası Şirvan döyüşçülərini pulsuz buraxdırdı, gürcü əsirlərin isə edam alınmasını əmr etdi. Üç yüz aznaur, eləcə də gürcü hökmdarının qardaşı qılıncdan keçirildi. Özünü məğrur aparan hökmdar Konstantini isə Qara Yusif və oğlu Pərbudaq öz əlləri ilə öldürdülər. İbrahimi, onun oğullarını məyyəti ilə birlikdə zəncirlənmiş halda Təbrizə göndərib zindana saldılar. Qara Yusif Şamaxını, Şirvanın digər yerlərini və kəndlərini tarmar edib Təbrizə yollandı. O, ölkədən bir milyon mal-qara qovub apardı. Onların böyük bir qismi yolda soyuqdan tələf oldu.

Təbrizdə Qara Yusif əsir Şirvanşah İbrahimlə danışıqlar aparmağa başladı. O, İbrahimdən 1200 İraq tüməni, Şeyx Bəhluldan 200 tümən, qazi Mövlana Zahirəddindən 100 tümən məbləğində can bahası tələb etdi. Sonra Qara Yusif Şirvanşahdan sarayda (ehtimal ki, Bakıdakı Şirvanşahlar sarayında) saxlanılan cavahiratın və qızılın öz xəzinəsinə gətirilməsi tələbini irəli sürdü. Lakin bu zaman Təbrizin tacir və sənətkar rəisləri, başda Şeyx Əxi Qəssab olmaqla, Qara Yusifin divanına gələrək əgər Qara Yusif pul əvəzinə mal qəbul etməyə razılıq verərsə, Şirvanşahın can bahasını dərhal ödəməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Bu fakt təbrizlilərin Şirvanşahlara böyük hörmət və rəğbət bəslədiklərini göstərir. Qara Yusif buna razı oldu və təbrizlilər Qara Yusifin divanına 1200 tümən məbləğində mal verdilər, əvəzində isə Şeyx İbrahim həmin məbləği Şirvan divanından almaq üçün Əxi Qəssabın və tacirlərin adına bərat kağızları verdi. Bundan sonra Qara Yusif İbrahimi buxovdan azad edib ziyafətdə öz yanında oturdu. Şirvanşah Qara Yusifin vassallığını qəbul etdi və ondan Şirvan vilayətini Şəki hüdudlarından Dərbəndə qədər bütün şəhərləri ilə birlikdə əvvəlki qaydada idarə etmək hüququnu təsdiq edən fərman aldı. Şirvanşah İbrahim və digər Şirvan əsirləri h. 816 (1413)-ci ilin baharında vətənə qayıtdılar. Qara Yusif Ucana getdi və onun qoşunları Şirvanı tərk etdi.²⁸ Şirvanşah İbrahim əvvəlki kimi, otuz beş il ərzində hakimiyyət sürdüyü böyük bir dövlətin hökmdarı idi. Şeyx [216 - 217] İbrahim Şirvana qayıtdıqdan sonra üç il hökmranlıq edərək h.820(1417) ölmüşdür. Cənnabi, Qaramani və başqa müəlliflər İbrahimin ölüm tarixini h.821-ci il göstərsələr də, Hacı Xəlifənin "Cahannamə " əsərində onun varisinin h.820-ci ildə taxta çıxdığı qəti surətdə göstərilir.²⁹ Şeyx İbrahimin hakimiyyəti illərində Şirvan güclü

və müstəqil dövlət idi. Qonşu ölkələrin feodalları kömək üçün tez-tez Şirvanşaha müraciət edir və ona sığınırdılar.

Şeyx İbrahim qonşu ölkələrlə, Gürcüstanla, bir sıra iri yaşayış məntəqələrini öz nüfuzuna tabe etdiyi Dağıstanla müttəfiqlik və dostluq münasibətləri saxlayırdı. I Şeyx İbrahim zamanında Dərbənd və mahalı, Cənubi Dağıstanın Samur vadisindəki kənd və icmaları Şirvanın siyasi asılılığında idi. Şeyx İbrahimin fərmanı ilə XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində Axtı, Miskinçi, Doqquz-para, Mükürək Kürə kəndlərinin, Xakül-Məkə, Xınalıq, əl-Fiy, əl-Məzə qalalar idarə olunması qaytaq usmisinin (hakiminin) oğlu Məhəmməd bəyə həvalə edilmişdi. Şirvanın vassalı Məhəmməd bəyin nəsiləri sonralar da həmin ərazini, habelə Kurax və Təbərsərani idarə etmişlər. Şirvanla Dağıstan arasında əlaqələr daha əvvəllərdə də mövcud olmuşdur. Şirvan hakimləri hərbi əməliyyatlar və təhlükə zamanı Cənubi Dağıstanda, xüsusilə Təbərsəranda gizləndikləri kimi, Dağıstanın feodal hakimləri də Şirvanşahın yanında sığınacaq tapırdılar. Şeyx İbrahim qaytaq usmisinin Şirvana qaçmış oğlunun məsləhəti ilə Teymura könüllü surətdə itaət göstərməklə özünün bütün torpaqlarının qoruyub saxlaya bilmişdi.³⁰ Qızıl Orda xanı Şadi bəy onu məhv etmək istəyən Cuci əmiri Yedigeydən yaxasını qurtarmaq üçün Dərbəndə qaçmışdı. O, Şirvanşah İbrahimin yanında pənah taparaq Şirvanda ölmüşdür. Yedigeyin Şadi bəyin ələ verilməsini tələb etməsinə baxmayaraq, İbrahim buna məhəl qoymamışdır. Görkəmli dövlət xadimi, cəsur sərkərdə və mahir diplomat olan İbrahim Şirvanı güclü və müstəqil dövlətə çevirə bildi. Qara Yusifdən vassal asılılığı kağız üzərində qalmış, Şirvan üçün praktik əhəmiyyətə malik olmamışdır.

Dərbənd əvvəlki kimi Şirvanşaha məxsus idi. Bunu Dərbənddəki aşağıdakı kitabə də təsdiqləyir: "Xalqlarının ixtiyar sahibi olan əzəmətli sultan Şeyx İbrahimin - Allah onun hökmrənliyini əbəbi etsin - hakimiyyəti zamanında..."³²

Sultan İbrahimin adı daha iki kitabədə də çəkilir: onlardan biri Abşeronun Maştağa kəndindəki "Birə Arğutay məscidinin portalındakı kitabə h.817 (1414/5)-ci ilə, ikincisi - Bakının İçəri-şəhər hissəsindəki Xacə Əmir şah məscidinin qapısı üzərindəki kitabə h.818 (1415/6)-ci ilə aiddir: "Sultan Şeyx İbrahimin oğlu sultanın dövründə".³³

Şeyx İbrahimin hakimiyyəti dövründə Şirvanın şəhər və kəndlərində qala binaları, məscidlər, karvansaralar, ovdanlar tikilmişdi. Ehtimal ki, Bakıdakı Şirvanşahlar sarayının tikintisinə də Şeyx İbrahimin vaxtından başlanılmışdır. Tanınmış şairlər və alimlər Şirvanşahın sarayında yaşayırdılar. Hökmdar onlara səxavətlə hədiyyələr verir, hamilik edirdi. Dövlətşahın verdiyi məlumata görə məşhur fars şairlərindən biri - Katibi Turşizi Şirvanşahların saray şairi Bədr Şirvani ilə görüşmək üçün Şirvana gəlmişdi. Şeyx İbrahim bir şerə görə Katibi Turşiziyə 10.000 qızıl dinar bağışlamışdır. Sonralar Katib Turşizi özünün [217 - 218] savadlı və səxavətli hamisi Şirvanşah Şeyx İbrahimi tərk edərək, heç bir diqqət və qayğı görmədiyi Qara Yusifin saray şairi olmasına acı-acı təəssüflənmişdir.³⁴ Şeyx İbrahimin hakimiyyəti dövründə şəhər mədəniyyətinin, incəsənət və poeziyanın dirçəlişi müşahidə edilir. XV əsrin əvvəllərindən Şirvanşahlar dövlətinin 100 ilə yaxın davam edən müstəqillik və inkişaf dövrü başlayır.

I XƏLİLÜLLAH İBN ŞEYX İBRAHİM

H.820 (1417)-ci ildə Şeyx İbrahimin ölümündən sonra onun yerinə böyük oğlu və varisi Şirvanşah I Xəlilullah keçdi. Xəlilullah da atası kimi, xarici siyasətində Qaraqoyunlu hökmdarları ilə Şiddətli mübarizə aparan Teymurilərə meyl göstərmək mövqeyində dururdu. Gənc Xəlilullah Şirvanşah taxtına çıxan kimi Qaraqoyunlu padşahlarından asılılığını tanımaqdan imtina etdi. 65 yaşlı Qara Yusifin 1420-ci ilin noyabrında Teymurun oğlu Şahruxla (1405-1447-ci illər) müharibə zamanı qəfil ölümü Azərbaycanın siyasi əhalini dəyişdi və köçəri ərnilərin arasına çaqınlıq saldı. Onların Qara Yusifin düşərgəsini tərk edərək dağılışı. Qara Yusifin oğlu İsgəndər (1420-1429 və 1431-1435-ci illər) bu vaxt aqqoyunlu tayfasının başçısı Qara Yoluq Osmanla vuruşurdu. Qara Yusifin digər oğlu Cahanshah atasının ölümündən sonra baş verən hadisələrdən xəbər tutaraq Şahruxa tabe oldu və Sultaniyyə şəhərini təslim etdi. Təbriz Şahruxun əmiri Əliyə Kükəltəş tərəfindən tutuldu. Burada məscidlərdə xütbə onun adından oxunmağa başladı Təbriz tutulandan bir az sonra h.823 (1420)-cü ildə Şahrux özü Arazı keçərək Qarabağa qışlamağa gəldi.³⁵ Orta Asiyaya və demək olar ki, bütün İrana sahib olan Şahrux Qarabağda qışlayarkən bir sıra iri feodallar öz sədaqətini bildirmək və iltifata nail olmaq məqsədilə onun görüşünə gəldilər. Bu feodallar və hakimlər arasında h.823 ci-il zilhicce ayının 10-da (17 dekabr 1420-ci il) Şirvandan bol hədiyyələrlə gəlmiş gənc Şirvanşah Xəlilullah və onun qardaşı Mənuçöhr də var idi. Xəlilullah çox böyük iltifatla qəbul olunaraq, qiymətli kəməre və sultanın digər hədiyyələrinə layiq görüldü. Şahrux Xəlilullahın igidlik və mərdliyi ilə tanınmış qardaşı əmir Mənuçöhrü yanında xidmətə götürdü.³⁶ Şahruxla Şirvanşahlar - Şeyx İbrahim və onun oğlu Xəlilullah çoxdan müttəfiq idilər. Mənbələr xəbər verirlər ki, Şeyx İbrahim hələ 807 (1405)-ci ildə qiymətli hədiyyələrlə Aladağa, sonra isə Qarabağa Miranşahın oğlu Ömər Mirzənin görüşünə gələrək öz sədaqətini bildirmişdi. H.814 (1411/2)-cü ildə o, qiymətli hədiyyələrlə Şahruxun yanına elçilər göndərmişdi." Şirvanın müstəqilliyinin qorunub-saxlanması öz mülklərini İranda və Cənubi Azərbaycanda Şahruxa məxsus torpaqlar hesabına genişləndirməyə can atan Qara Yusiflə, sonralar isə onun oğlu İsgəndərlə mübarizədə etibarlı müttəfiq tapmağa çalışan Şahruxun mənafeyinə uyğun idi. Şirvanşahın

ardınca Şəki hakimi əmir Sidi Əhməd, sonra isə gürcü hökmdarı Aleksandrın (1413-1442-ci illər) elçiləri Şahruxun qərargahına gəldi. Xəlilullahla Şahruxın görüşü onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırdı. Şirvanşah Qarabağa sultanın yanına gələndə sonuncu onunla qohum olmaq istədi və Xəlilullah Qara Yusifin dul arvadı - Miranşahın oğlu və Teymurun nəvəsi Bəkrin qızı ilə nişanlandı. Babası Miranşahın həlak olduğu döyüşdə Qara Yusif onu ələ [218 - 219] keçirmiş və tezliklə evlənmişdi. Şirvanşahın anası qiymətli hədiyyələr gətirdi və h.324-cü il rəblüləvvəl ayının 29-da (3 aprel 1421-ci il) çərşənbə günü Qaraköpəkdə³⁸ toy oldu. Bu nikahla Şahrux Şirvanşahla Qara Yusifə qarşı mübarizədə ona kömək edən ittifaqı möhkəmləndirdi. Şahruxun simasında yüksək və qüdrətli qohumuna arxalanan Xəlilullah öz mövqeyini gücləndirdi. Şahruxun və onun oğlanlarının köməyi sayəsində onun çiyinləri bərkidi, şöhrəti artdı.³⁹

Ehtimal ki, Xəlilullah Qarabağa gəlməzdən bir qədər əvvəl öz elçisi Məhəmməd Bakuyini məktubla türk sultanı Məhəmməd Qazinin (I Mehmet, 1413-1431-ci illər) yanına göndərmişdi. Məktubda Şirvanşahlarla sultan arasındakı qədim dostluqdan danışılır və sultan Şahruxun Təbrizin yaxınlığında olduğu bildirilirdi. O, daha sonra Qarabağdan Şahruxdan məktub aldığını, burada Şirvanşah Xəlilullaha onunla birlikdə Təbrizə, Qara Yusifə hücum etmək üçün hazırlaşmaq təklif olunduğunu yazırdı. Sultan Məhəmməd Qazi verdiyi yaygın cavabda Xacə Məhəmməd Bakuyinin Kafədən keçərək Şirvanşahın məktubunu ona çatdırdığını, aralarındakı dostluğun qəbirə qədər qırılmayacağını qeyd edirdi. Şahruxun Azərbaycana yürüşünə dair Xəlilullahın xəbərdarlığının cavabında sultan bildirdi ki, Şahrux Qara Yusifə hücum etmək niyyəti barədə özü ona yazmışdır. "Lakin hər bir hakim öz işini və qonşularla münasibətini yaxşı bilir. Məsələn, Şəki, Qumuq, Qaytaq və Ləvənd hakimləri öz vəziyyətlərinə başqalarından yaxşı bələddirlər. Və əgər Qara Yusif Türkiyəyə hücum etsə, sultan onun cavabını verəcəkdir".⁴⁰ Bu məktubdan görünür ki, Xəlilullah ehtimal ki, Şahruxun tapşırığı ilə türk sultanının şəxsində yeni müttəfiq tapmağa cəhd göstərmiş, göründüyü kimi, sultan onlara qoşulmaq istəməmişdir.

1421-ci ildə Alaşkert vadisində Qara Yusifin oğlu İsgəndərlə Şahruxun qoşunları arasında İsgəndərin məğlubiyyəti ilə nəticələnən vuruşmada Şirvanşah da Şirvan hərbi dəstələri ilə iştirak etmişdir. Azərbaycan feodalları tərəfindən öz üstünlüyünün etiraf olunmasından razı qalan Şahrux 1421-ci ilin payızında qoşunları ilə birlikdə Azərbaycana tərək etdi.⁴¹ İsgəndər tezliklə öz mövqeyini bərpa etdi və qoşun toplaya bildi. Lakin İsgəndər bir neçə dəfə Şirvana basqın etsə də, Şəki və Şirvan öz müstəqilliklərini qoruyub saxladılar. İsgəndərin h.828 (1425)-ci ildə Şirvana basqını zamanı Şirvanşah Xəlilullahın qardaşları Keyqubad, İshaq və Haşım onun əleyhinə çıxdılar. Şirvanşah yardım üçün Şahruxa müraciət etdi və onun köməyi ilə qardaşlarına divan tutdu. Bundan sonra onun mövqeyi möhkəmləndi.⁴² Bakıda və Şirvanda olmayanda ölkəni onun əvəzinə qardaşı Qəzənfər idarə edirdi. O, Bakının İçərişəhər hissəsində bir sıra istehkamlar və digər binalar tikdirmişdir.⁴³

Yazdığımız kimi, Şamaxı 1192-ci ildə zəlzələdən dağılıdıqdan sonra I Axsitan Bakı şəhərini öz iqamətgahına çevirmiş və o həmin vaxtdan Şirvanın ikinci paytaxtı olmuşdu. Ehtimal ki, Şirvanşahlar XII əsrin sonlarından Bakıda yaşamış və onun müdafiəsinin qayğısına qalmışlar. Bunu XII-XV əsrlərdə istər şəhərdə, istərsə də Abşeronda inşa edilmiş [219 - 220] bir sıra müdafiə tikililəri - qalalar, qəsrlər, qala divarları və yaşayış binaları da sübut edir. Şirvanın paytaxtının Şamaxıdan Bakıya 1192-ci ildə köçürüldüyünü ehtimal etmək olar Ölkəsinin və paytaxtı Bakının abadlığı ilə məşğul olan Xəlilullah zamanında Şirvanşahlar sarayı ansamblının, karvansara və körpülərin tikintisinə başlanmışdır. Ölkə tərəqqi edirdi.

Xəlilullahın Şahruxla dostluğu İsgəndərin qəzəbinə və onun bir neçə dəfə Şirvana basqın etməsinə səbəb olmuşdur. 1428-ci ildə Şahrux sərkərdə Əliyə Kükəltəşin başçılığı ilə Azərbaycana qoşun göndərdi. 1429-cu ilin mayında isə Şahrux tərkibində Şirvan qoşunları da olan 100 minlik süvari qoşunla İsgəndərin üzərinə yeridi və onun qoşunlarını Cənubi Azərbaycandakı Səlmasın hündəvərində darmadağın etdi. O, Əlincə qalasını aldıqdan sonra Qarabağa qışlamağa getdi və Qaraqoyunlu dövlətinin idarə olunmasını İsgəndərin vassallığı qəbul edən qardaşlarından birinə - Əbu Səidə həvalə etdi. Şahrux 1430-cu ildə Azərbaycana tərək edərək Xorasandakı paytaxtı Herata qayıtdıqdan sonra İsgəndər onun olmamasından istifadə edib, Azərbaycanda yenidən ara müharibələrinə başladı və 835 (1431)-ci ildə Əbu Səidi öldürərək yenidən Qaraqoyunlu dövlətinin hakimi oldu.⁴⁴ İsgəndər yenidən Şahruxla müharibəyə başladı və h.831 (1427/8)-ci ildə Şirvana hücum edərək Şirvan dövlətini tabe etdirməyə cəhd göstərdi. Şamaxı İsgəndərin qoşunları tərəfindən dağıldı və talan edildi. Həmin vaxt Dərbənddə olan Şirvanşahların saray şairi Bədr Şirvani İsgəndərin Şamaxıdan getdikdən buraya gələrək, şəhərin dağıdılmasının və talan olunmasının şahidi olur. Şair bütün bunları öz şeirlərində təsvir etmiş, sonra tərək edərək Bakıya gəlmiş və ömrünün sonunadək Şirvanşahın sarayında olmuşdur.⁴⁵ Şirvana sonuncu basqın daha dağıdıcı olmuşdur. Münaqişəyə İsgəndərin "atasının nalayiq işlərindən təhqir olunaraq" atasından küsmüş və h.836 (1432)-ci ildə 2 min süvari döyüşçü ilə qaçıb Şirvanşah Xəlilullaha pənah apararı oğlu Yar Əli səbəb olmuşdur. Şirvanşah İsgəndərin Yar Əlini tələb etməsinə rədd cavabı vermiş, onu öz döyüşçüləri ilə Bakı limanında gəmiyə mindirib dəniz yolu ilə Herata, Şahruxun yanına göndərmişdir. Şahrux Yar Əlini yaxşı qarşılamiş və onu şahzadələr sırasına qəbul etmişdir. "Lakin o, daim qara camaat arasında dolaşır, türk və tacik

* Qaraköpək - inmdikiFüzuli rayonundadır.

pozğun və firıldaqqıları ilə ünsiyyət saxlayırdı". Geniş xalq kütlələri arasında böyük şöhrət qazanmış Yar Əliyə etibar etməyən Şahrux onu daha uzaqlara - Səmərqəndə göndərdi.⁴⁶ İsgəndər Yar Əlinin xəyanətindən Şirvana soxulmaq üçün istifadə etdi. Cənnabinin məlumatına görə, o, böyük süvari qoşunla Şirvanşah üzərinə hərəkət edərək Şamaxıya daxil oldu və burada Xəlilullahla onun arasında vuruşma baş verdi.⁴⁷

Mənbələrin məlumatına görə İsgəndər Şamaxını h.831 (1427/8)-ci ildə və sonralar, h.837 (1433/4)-ci ildə dağıtmışdır. Həm də, sonuncu dəfə o, təkcə Şamaxını deyil, bütün Şirvan əyalətlərini amansızcasına viran etmişdir. İsgəndərin qoşunları yolların üstündəki Şirvanın iqtisadiyyatını əsasını təşkil edən bağları, tut ağaclarını qırıb tökərək ölkənin şəhərlərinə və kənd təsərrüfatına böyük ziyan vurdular. İsgəndərin döyüşçüləri çoxlu insan qırdılar. Mənbələr xəbər verirlər ki, ölkədə olduğu bir il ərzində İsgəndər 300 Şirvan danişməndinin başını vurdurmuşdur. Sonra o, Dərbənd istehkamlarına keçərək geri qayıtmışdır.⁴⁸ Lakin Xəlilullah onunla mübarizəni kəsməmişdir. Mirxondun məlumatına görə Xəlilullah [220 - 221] Mahmudabaddan Güştəbi hakimi Xəliq Birdi vasitəsilə İsgəndərin Azərbaycanı tutmasını və Şirvana basqın etməsini Şahruxa xəbər vermiş və yardım istəmişdir, belə ki, əgər Şahrux işə qarışmasa, İsgəndər bütün ölkəni viran qoyacaqdır. Şahrux 1434-cü ilin payızında qoşunla Heratdan Azərbaycana doğru hərəkət etdi. Bu vaxt Xəlilullah qazı və ilahiyyətçilərlə birlikdə dəniz yolu ilə Reyə Şahruxun yanına gələrək, İsgəndərin Şirvandakı cinayətlərini ona xəbər verdilər. Şahrux fəqihlərin yığılmasında İsgəndərin əməllərini təkfir etdi və onlar İsgəndərin ölümünə fitva verdilər. Sonra Şahrux İsgəndərlə mübarizə üçün Cənubi Azərbaycana yollandı. İsgəndər Şahruxun yaxınlaşdığını eşidib, təcili surətdə Şirvandan çıxardı. Şirvanşahın öz qoşunları ilə iştirak bu müharibədə İsgəndər məğlubiyətə uğradı və qaçıb Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında gizləndi. O, h.840(1436/7)-ci ildə öz oğlu Şah Qubad tərəfindən öldürüldü. H.839 (1435/6)-cu ildə Təbrizə daxil oldu. Burada onu İs qardaşı, Teymurilərin Cənubi Azərbaycanın vassal asılılığı hüququ da idarə olunmasını həvalə etdikləri Cahanşah itaətlə qarşıladı. Sonra Şahrux Qarabağa qışlamağa getdi. H.838 (1435)-ci ildə Xəlilullah qardaşı Fərruxzadla birlikdə Şahruxa minnətdarlıqlarını bildirmək üçün Ucana onun görüşünə gəldi. O, Şəki və Muğan əmirləri kimi Şirvana şahın iltifatı və bəxşişləri ilə qayıtdı.⁴⁹

Şirvanda dinc quruculuq dövrü yeni müharibənin, gözlənilmədən yeni düşmənin - Azərbaycanda böyük nüfuz sahibi və çoxlu tərəfdarları olan məşhur Şeyx Səfi Ərdəbilinin nəticəsi Cüneydin meydana çıxması ilə dayandı. Qaraqoyunlu Cahanşah tərəfindən Azərbaycandan qovulmuş Şeyx Cüneyd Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin dərin rəğbətini qazanmışdı. Hətta, Uzun Həsən bacısı Xədicəni Cüneydə ərə vermişdi. Cüneyd öz dövlətini yaratmaq məqsədilə Azərbaycanın inkişaf etmiş vilayətlərindən olan Şirvanı zəbt etmək fikrinə düşdü. O, səfərləri boyu müxtəlif ölkələrdən başına toplanmış 10.000 tərəfdarları ilə ölkəni işğal etmək və Şirvanşahlar taxtına sahib olmaq üçün Şirvana basqın etdi. Şirvandakı işğalçı tərəfdarları da ona qoşuldular. Çərkəzlərlə dini müharibə basqın üçün bəhanə oldu. Şeyx Cüneydin niyyətini duyan və təbərsəranlılar tərəfindən təhrik edilən Xəlilullah Qaraqoyunlu Cahanşahın yardımı ilə böyük qoşunla onun qabağına çıxdı. 1460-cı ildə Samur çayının sol sahilindəki Qıpçaq kəndinin yaxınlığında baş verən vuruşmada Cüneyd öldürüldü, onun müridləri isə məğlub edildi. Bir versiyaya görə Cüneyd əsir alınaraq Şirvanşahın əmri ilə edam olunmuş, başqa mənbələrə görə isə döyüş meydanında oxla vurulub, öldürülmüşdür.⁵⁰ Fəzlullah ibn Ruzbixan Xuncinin məlumatına görə Cüneydin müridləri onun meyitini Samurun sağ sahilinə keçirərək Gülxan kəndində (indiki Qusar rayonunun Həzrə kəndi) dəfn etmişlər.⁵¹ Xəlilullah 48 il hökmlərlik sürdükdən sonra h.869 (1465)-cu ildə ölmüşdür.⁵²

XV əsrin əvvəlindən XVI əsrin əvvəlinədək bir əsrə Şirvan müstəqil dövlət olaraq qalmışdır. Onun hökmdarları Teymurilər zamanında sultan titulu götürmüşdür. Şirvanşahlar bu torpaqların genişləndirildilər. Dərbənd şəhəri və əyaləti, Muğan düzünün bir hissəsi Şirvanın mülklərinə daxil idi. Dərbənd hasarını şimal divarındakı "Qırxlar qapısı"nın üzərindəki farsca kitabə təsdiqləyir. "Şirvan şahı sultan Xəlil hökmdarın dövründə bu qala hasarı tərtibə salındı və möhkəmləndirildi..." Həmin kitabədə Dərbənd hasarının [221 - 222] h.842-ci ildə (24.VI.1438-13.VI.1439) möhkəmləndirildiyi və bərpa edildiyi göstərilir. Onun yaxınlığındakı h.842 (1438)-ci ilə aid başqa bir kitabədə isə Dərbəndin qala divarlarının usta Hacı Əhməd tərəfindən bərpa olunduğu xəbər verilir: "Sultanın fərmanı ilə dağdan... Cihad* qapısına qədər..." Dərbənddəki məhəllə məscidinin bayır divanında da Xəlilullahın adı çəkilən h.858 (1454)-çi ilə aid kitabə qalmışdır.⁵³ Xəlilullahın hakimiyyəti dövründə Bakı, Samaxı və Dərbənd şəhərlərində təngə ölçüsündə anonim gümüş sikkələr kəsilən zərbxanalar var idi, onların əvvəlcisi h.827 (1423/4), sonuncusu isə h.855 (1451/2)-ci illərdə kəsilmişdir.⁵⁴ Bədr Şirvaninin məlumatına görə Xəlilullah dövründə Bakı şəhərinin dağası Mövlana Həsən, şahnaəsi isə Saleh olmuşdur. Müəllif Bakının bir çox adlı-sanlı adamlarının - Xacə Hacı Şeyx Məhəmməd əl-Bakuyi (Xəlilullahın türk sultanı I Məhəmmədin yanına göndərdiyi elçi), əmir Mənsur Bakuyi və başqalarının adını çəkir.⁵⁵ Xəlilullahın ölüm tarixi Misir tarixçisi Əbd ər-Rəhman Cəlal əd-Din əs-Suyutin (1445-1505-ci illər) "Nəzm əl-ükban fi iyan" əsərində qeyd edilmişdir: "Şirvan hökmdarı Xəlil ibn Məhəmməd ibn Əhməd Dərbəndi, Şamaxı hakimi hökmdarların ən möhtərəmi, mömini, ləyaqətli və ədalətli olmuşdur. O, böyük müsəlman hökmdarlarının sonuncusudur. Şirvan və Şamaxı məmləkətinə əlli ilə yaxın hökmdarlıq etmiş və 869-cu ildə (3.

* Nemətova bu sözü "dağdan-dənizə qədər" kimi oxuyur.

IX. 1464-23. VIII. 1465) ölmüşdür. Onun yüz, yaxud ona yaxın yaşı var idi. Buna baxmayaraq, asanlıqla oxuyur və sapsağlam idi". Xəlilullahın bu bölüm tarixini digər ərəb müəllifi Məhəmməd ibn Əhməd ibn İlyas da təsdiqləyir. O, Şirvanşah Xəlilin ölüm tarixini daha da dəqiqləşdirərək, onun 869-cu ilin zilhiccə ayında (25. VII-23. VIII. 1465-ci il) vəfat etdiyini xəbər verir.⁵⁶ Numizmatik məlumatlar bu tarixi təsdiq edir. Onun oğlu Fərrux Yəsarın kəsdirdiyi ilk sikkələr h.869 (1465)-cu ilə aiddir.

Şirvanşah Xəlilullah, ehtimal ki, öz dövrünün təhsil görmüş, poeziyanı sevən hökmdarlarından olmuşdur. Onun sarayında şair və alimlər yaşayırdı. Xəlilullahla çoxlu qəsidə, mədhiyyə və mərsiyə etmiş Bədr Şirvani 30 il ərzində onun saray şairi olmuşdur. XV əsrdə Bakıda, Xəlilullahın sarayında yaşamış görkəmli orta əlim və filosoflarından biri, Yaxın və Orta Şərqdə məşhur olan xəlvətliyin nümayəndəsi Seyid Yəhya ibn əs-Seyid Bəhəəddin əş-Şirvani əş-Şəmaxi əl-Bakuvidir. Seyid Yəhya Şamaxıda varlı ailədə doğulmuşdur. Gəncliyində sufiliyə həvəs göstərmiş, məşhur xəlvətlik təriqətinin Şirvan qolunun başçısı məşhur Şeyx Sədrəddin əl-Xəlvətinin təliminin ardıcılı olmuşdur. Şeyx Sədrəddinin ölümündən sonra onun şagirdi Pirizadə ilə xəlvətlik məzhəbinə kimin başçılıq etməsi üstündə arası dəyən Seyid Yəhya Şamaxını tərk edərək Bakıya gəldi və burada Xəlilullahın sarayına qəbul olundu. O, Xəlilullahın sarayında filosof və alim kimi böyük hörmət qazandı. Onun yanına çoxlu adam axışb gəlməyə başladı və tərəfdarlarının sayı on min nəfəri ötüb keçdi. Yaxın Şərq ölkələrində də onun çoxlu tərəfdarları var idi. Seyid Yəhya sufi-mistik səciyyəli bir sıra əsərlər yazmışdır. A. A. Bakıxanov onun haqqında aşağıdakıları bildirir: "Seyid Yəhya Bakuvi hicri VIII əsrdə bu diyarın baş ruhani müəllimi idi. Onun adı bir [222 - 223] çox əsrarəngiz elmlərdə məşhurdur...". Seyid Yəhya dini-mistik ideyalarla aşılınmış "Şərhi-Gülşəni-raz" "Əsrar ət-Talibin" fəlsəfi risalələrinin, habelə astronomiya və tarixə dair əsərlərin müəllifidir. "Nəql edirlər ki, o, ömrünün sonlarında altı ay ərzində yemək yeməmiş və Bakı şəhərində ölmüşdür". Onun ölümü bir versiyaya görə h.862 (1457)-ci il, digər versiyaya görə isə 868-ci il (15.IX.1463-2.IX.1464-cü il) sayılır.⁵⁷ Seyid Yəhyanın türbəsi Şirvanşahlar sarayının ərazisindədir. Ehtimal ki, həmin ərazidə Şirvanşahların bir çox qohumlarının da qəbirləri olmuşdur.

Şirvanşahlar sarayındakı xalça naxışları ilə bəzədilmiş qəbirüstü kitabə də Xəlilullahın hakimiyyət dövrünə aiddir. Kitabədə deyilir: "Bu nurlu qəbir və təmizləyici məhsər, pərəstiş edilən məqbərə rəhmətlik Şeyx Bəhlulun oğlu, mərhum, günahları bağışlanmış, böyük Allahın mərhəmətini qazanmış xoşbəxt şəhid, əzəmətli, ağıllı, kəramətli, ən böyük əmir, səxavət və şücaət sahibi dünya əmirlərinin başçısı əmir Təhmürəsidir. Hicri 863-cü il cümədiyül-axir ayı (5.IV.-4.V.1459-cu il)".⁵⁸ Kitabədən görüldüyü kimi, əmir Xəlilullahın əmisi oğlu və atası sey x Bəhlul kimi Şirvanşah qoşunlarının baş sərkərdəsi olmuşdur. O, ehtimal ki, Şirvanda Xəlilullahla Şeyx Cüneyd arasındakı vuruşmada həlak olmuşdur. Bunu onun ölüm tarixi də göstərir.

Şirvanşahlar sarayı ərazisində Şirvanşah Xəlilullahın h.839 1435/6) cu ildə anası və oğlu üçün tikdirdiyi türbədə onun bir sıra üzvlərinin qəbirləri aşkar edilmişdir. Bədr Şirvaninin divanındakı bir sıra mədhiyyə, mərsiyə və xronoqramlardan Xəlilullahın üzvlərinin adlarını aydınlaşdırmaq mümkündür. Şirvanşahın anası - Bikə xanım (ölüb h.839 (1435/6)-cu il); onun oğlanları Fərrux Yəmin (doğulub h.839 (1435/6)-cu il - ölüb h.846 (1442/3)-cü ildə, yeddi yaşında); Şeyx Saleh (doğulub h.847 (1443)-ci il - Ölüb h.849 (1445/6)-cu ildə, 2 yaşında), şairin Mir Bəhram, Əmir Bəhram adlandırdığı h.850-ci il məhərrəm ayının 20-də (17 aprel 1446-cı il) Qaytaq düzündə gənc yaşında həlak (şəhid) olmuş Bəhram. Bədr Şirvani qəsidələrindən birində Xəlilullahın h.836-cı il məhərrəm ayının 20-də (16 sentyabr 1432-ci il) anadan olmuş oğlu şahzadə Məhəmməd İbrahimin adını çəkir. Onun ölüm ili məlum deyil. Şair qəsidələrinin birində Xəlilullahın oğlu Fərrux Yəsarın da anadan olduğu günü - h.845-ci il məhərrəm ayının 12-si (2 iyun 1441-ci il) göstərir.⁵⁹

Beləliklə, Xəlilullahın saray şairi Bədr Şirvaninin verdiyi məlumatlara görə Şirvanşahın 5 oğlu olmuşdur. Onlardan dördü atalarının sağlığında ölmüş və yalnız Fərrux Yəsar Xəlilullahın ölümündən sonra onun varisi olmuşdur.

Xəlilullah Qaraqoyunlu İsgəndərlə müharibə apararkən Bakıda onu Şirvanşahın qardaşlarından biri - Qəzənfər (h.800-847 (1398-1443-ci illər) əvəz edirdi. Bədrəddin Şirvaninin məlumatına görə o, Bakıda bir sıra binalar, o cümlədən h.832 (1428/9)-ci ildə bir bürc və çeşmə (İçərişəhərdəki kəhrizlərdən biri), h.835 (1431/2)-ci ildə başqa bir bürc və h.842 (1438/9)-ci ildə hamam (ehtimal ki, saray hamamı) tikdirmişdi. Həmin bürclərdən biri, ehtimal ki, indiki Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin binasına bitişən bürcdür. Digər bürc isə dövrümüzədək qalmamışdır.⁶⁰ [223 - 224]

Xəlilullah İsgəndərlə müharibəni qurtarıb h.839 (1435/6)-cu ildə Şirvana qayıtdıqdan sonra Bakıda dinc quruculuq işlərinə başladı. Xəlilullah sarayın baş binası (onun əsası, ehtimal ki, İbrahim tərəfindən qoyulmuş, tikintisini Xəlilullah başa çatdırmışdır), türbə, minarəli məscid (h.845 (1441/2)-ci il), Seyid Yəhya Bakuvi türbəsi yanaşı, h.840 (1436/7)-cü ildə saray hamamına bitişən ovdan tikdirmişdir. Şirvanşah Xəlilullahın adı Bakı şəhərinin ətrafındakı karvansarlarda vaxtilə Bakını Salyanla birləşdirən gedis-gəlişli ticarət yolunun yaxınlığında yerləşən Səngəçal kəndindəki karvansarada (h.843 (1439/40)-cü il), h.867 (1462/3)-cü ildə tikilmiş başqa bir karvansarada da xatırlanır. Ehtimal ki, hindlilərə məxsus Multanih karvansarası da Xəlilullahın hakimiyyət dövrünə aiddir.

Xəlilullah Bakını abadlaşdırmış, Şirvanşahlar sarayı kompleksinin bir sıra gözəl memarlıq abidlərini tikdirmişdir. Ticarətin qayğısına qalan Xəlilullah bir sıra karvansaralar tikdirmiş və körpülər saldırmışdır. Onun hakimiyyət illəri Şirvanşahlar dövlətinin və Şirvanşahın şəhər həyatının tərəqqisi dövrüdür.

ŞİRVANŞAH FƏRRUX YASAR İBN XƏLİLÜLLAH

Qaraqoyunlu dövləti 1468-ci ildə Uzun Həsən tərəfindən bütönlükdə darmadağın edildikdən sonra onun yerində Ağqoyunlu dövləti bərqərar oldu. Uzun Həsən Cənubi Azərbaycanı və Qarabağı tutdu. Təbriz Ağqoyunlu dövlətinin paytaxtı oldu. Uzun Həsənin hərbi uğurları və onun qonşuluğunda olan Şirvana hücum etmək təhlükəsi atası Xəlilullahın ölümündən sonra h.869 (1465)-cü ildə taxta çıxmış Fərrux Yasarı Uzun Həsənə münasibətini, ata və babasının Teymurilərə arxalanmaq mövqeyini dəyişdirməyə məcbur etdi. Fərrux Yasar hakimiyyətinin ilk illərində diplomatik münasibətlər yaratmaq məqsədilə bir sıra ölkələrə elçilər göndərdi. Şirvanşah atası Xəlilullah kimi, h.857 (1453)-ci ildə Konstantinopolu tutmuş və Bizans imperiyasını dağıtmış qüdrətli türk sultanı II Mehmet Fatehlə (1451-1483) ittifaq bağlamağa çalışırdı.

Ehtimal ki, 1465-ci ildən azacıq sonra Fərrux Yasar öz elçisi "Xələf əl-ümərə və-I-əkabir" (əmir və əyan-əşrafların müavini) Ziyaəddin Yusif bəyi qiymətli hədiyyələrlə İstanbula göndərmişdi Şirvanşahın şəxsi taciri (ustadan xasse humayun) Şirvan taciri Xacə Yar Əhməd Şirvanidən 2 qızıl külçəsi almışdı. Şirvanşah özünə zireh sifariş etmək üçün yuxarıda adı çəkilən tacirdən 7400 dirhəm (23 kq 680 q.) qızıl və gümüş göndərmişdi.⁶¹ Ola bilər ki, Şirvanşahın türk sultanı ilə diplomatik münasibətlərə Uzun Həsənin Şirvanı tutmaq qorxusu ilə bağlı idi.

Mənbələrin məlumatına görə 1465-ci ildə Şirvanşah Fərrux Yaşarın elçisi Həsən bəy Moskvaya gəlmişdir. 1466-cı çar III Ivan buna cavab Vasili Papinin başçılığı altında Şirvanşaha qiymətli hədiyyələrlə birlikdə Şirvana səfərət göndərmişdi. Səfərin məqsədi ticarətlə yanaşı, Moskva dövləti ilə Şirvan arasında Qızıl Ordaya qarşı ittifaq yaratmaq idi⁶².

Hakimiyyətin lap əvvəllərində Fərrux Yaşar Teymur Sultanı Əbu Səidlə toqquşmalı oldu. Əbu Səid h.873 (1468)-cü ildə Uzun Həsənlə mübarizə aparmaq məqsədilə Heratdan çıxıb [224 - 225] Qarabağa gəldi. Sonra o, Şirvanşahdan yardım almaq ümidilə Muğan, Mahmudabad və Qızılağaca, Xəzər dənizi sahillərinə keçib getdi. Fərrux Yasar əvvəlcə Əbu Səidə kömək göstərərək, onun düşərgəsinə dəniz yolu ilə ərzaq göndərirdi. Lakin Uzun Həsənin hədələrindən qorxuya düşən Şirvanşah qəflətən Əbu Səidə yardım göstərməkdən və onunla ittifaqdan imtina edərək Uzun Həsənə qoşuldu. Ağqoyunlu hökmdarı başda olmaqla, Şirvanşah Fərrux Yasar və Ərdəbil hakimi, Cüneydin oğlu Şeyx Heydər Səfəvidən ibarət güclü ittifaq yarandı. Ağqoyunlu dövləti tərəfindən Şirvanşahlar dövlətinin müstəqilliyinə təminat verildi. Uzun Həsən Əbu Səidin düşərgəsinə gedən bütün böyük yolları və keçidləri kəsdi. Düşərgədə aclıq başladı. Teymuri qoşunlarındakı atlar yeməz qalaraq, Muğan düzündəki zəhərli otları yeyib kütləvi surətdə qırılmağa başladılar. Uzun Həsən Ərdəbilin seyidi Şeyx Heydəri Əbu Səidin yanına elçi göndərdi. O, geri qayıdıb Xorasan qoşunlarının həqiqətən ağır vəziyyətdə olduğunu təsdiq etdi və Uzun Həsəni sultanla sülh bağlamaq fikrindən daşındırdı. Onda Uzun Həsən Əbu Səidin sülh bağlamaq üçün gəlmiş adamlarını geri qaytardı. Onlar sultanın ordugahına qayıdıb, məlumat verməyə macal tapmamış Uzun Həsənin və onun müttəfiqlərinin saysız-hesabsız qoşunu göründü. Əbu Səidin əmirlərinin bir qismi öz istehkamlarını tərk edib düşmənin tərəfinə keçdi. H.873-cü il rəcəb ayının 16-da (31 yanvar 1468-ci il) günorta Əbu Səidin qoşunları məğlubiyyətə uğradı, özü isə qaçdı. Uzun Həsənin iki oğlu onu təqib edərək yaxaladı və atalarının qərgahına gətirdi. Müttəfiqlərin müşavirələrində Şirvan əmirləri və qazıları bundan əvvəl onlarla söhbətdə Şirvanşahı xəyanətdə və Teymuri qoşunlarının məhv olmasında təqsirləndirdiyi üçün Əbu Səidin edam olunmasını təkidlə tələb edirdilər. Azərbaycanın bütövlüyünü qoruyub saxlamaq və Əbu Səidin yenidən hücum edə bilməməsi üçün onun edam olunması alındı. Rəcəb ayının 20-də sultan Əbu Səid "əzablı ölüm şərbətini içdi"⁶³.

Uzun Həsən Şirvanşahla və Şeyx Heydərlə müttəfiqlik münasibətlərini ömrünün sonunadək davam etdirdi. Uzun Həsən Heydərlə qohum idi, belə ki, Trapezund imperatoru Kalo İohan Komnenin qızı Katerinadan (Dəspinə xatun) doğulmuş qızını Şeyx Heydəre əvəz vermişdi. Uzun Həsənin bu qızının adı Həlimə eləcə də Marta idi. Ona Aləmşah bəyim və Baki ağa da deyirdilər.⁶⁴ Həsən h.883 (1478)-cü ilin ramazan ayında öldükdən sonra Şirvanşahın müttəfiqləri ilə münasibətləri dəyişdi. Uzun Həsənin oğlu və varisi Yaqub bəy (h.883-896 (1478-1490)-cı illər) xarici düşmənlərlə mübarizədə Şirvanşahın dayağı idi. O, Fərrux Yasarın Qaytaq usmisi Adil bəyin bacısından doğulan qızı Gövhər Sultana evlənmişdi. Yaqub bəyin ondan Baysunqur Mirzə və Murad Mirzə yaxud Sultan Murad adlı iki oğlu olmuşdu.⁶⁵ Sonralar onların hər ikisi babaları Şirvanşah Fərrux Yasardan sığınacaq istəmişdilər. Güclənmiş Şeyx Heydər 1483-cü ildə Şirvan yürüş edərək Yaqub bəy qaynatası Fərrux Yasara hərbi yardım göstərmişdi. Şirvanda müharibə zamanı həlak olmuş Cüneydin oğlu Şeyx Heydər dayısı Uzun Həsənin köməyi sayəsində müridlər və sufilər üzərində nüfuzunu gücləndirmiş və mövqeyini möhkəmləndirmişdi. Şeyx Heydər də atası kimi Şirvanı tutmağa çalışırdı. O, Şirvanşahdan Cüneydin ölümünün qisasını almaq istəyərək "kafir" çərkəzlər əleyhinə mübarizə bəhanəsi ilə 10.000 süvari qoşun topladı və sultan [225 - 226] Yaqubdan Fərrux Yasara məktub gətirməklə ondan Şirvan

torpaqlarına daxil olan Dərbənddən keçərək, Dağıstana, çərkəzlər ölkəsinə getmək üçün icazə alıb yürüşə yollandı, oranı talan edərək çoxlu əsir götürdü və təntənə ilə Ərdəbilə qayıtdı. H.892 (1487)-ci ildə çərkəzlər üzərinə ikinci dəfə basqın edən Şeyx Heydər 6000 nəfər əsir alaraq, eyni yolla Ərdəbilə döndü.⁶⁶ H.893 (1488)-cü ildə Şeyx Heydər çərkəzlər üzərinə növbəti basqına icazə almaq üçün anası – Uzun Həsənin bacısı Xədicə xatunu Quma, sultan Yaqubun sarayına göndərdi. Sultan Yaqub Şirvanşah (şirlər şahı) Fərrux Yasara (hədrət-i səltənət pənah-i kamkar) çərkəzlərlə müharibədə Heydərə yardım göstərməyi əmr etdi. Şeyx Heydər anası qayıtdıqdan sonra döyüş dəstəsi ilə tələsik Ərdəbildən Şirvana yollandı. Yol boyu Cüneydin çoxlu "müridləri və sufiləri" ona qoşuldu. O, Araz sahillərinə çatanda Talış, Qarabağ əhalisindən və şamlılar tayfası ibarət saysız-hesabsız qoşuna malik idi. Qazı əl-quzatın Bərdə ilə Gəncə arasındakı dağlıq hissədə yerləşən feodal mülki (ölkə) olan Calpet (Çatberd - Cerabert) qalasına yetişdikdə oranı talan etdi, cizyə və üsr Ödəyib, dinc həyat sürən zimmiləri əsir aldı.⁶⁷ Şeyx çayı (Araz ? Kür?) keçdikdən sonra Şirvanşahın yanına elçi göndərərək Dərbənd yolunu açmağı və islam qoşunlarına yardım göstərməyi tələb etdi. Onun Fərrux Yasara elçi göndərməkdən məqsədi Şirvan və onun qoşunları haqqında məlumat almaq idi. Belə ki, bu ölkə uzun müddət sülh şəraitində yaşayırdı və onun qoşunları öz yerlərində arxayınasına fəaliyyətsiz dayanmışdılar. Hökmdarın yanında isə yalnız sərkərdələri, əmirləri, əyanları və yaxın dostları qalmışdı. Elçi gələndə Şirvanşah övladlarından birinin toyunu edir, günlərini qayğısız, asudə və şən keçirirdi, Şirvanşah elçini hörmətlə qəbul edib cihada kömək üçün öz elçisi ilə Şeyx Heydərə bir qədər zireh, at və hərbi ləvazimat göndərdi. Şeyxin elçisi Şirvanşahın elçisi ilə birlikdə qayıdaraq Heydərə xəbər verdi ki, bu səfər Fərrux Yasar üçün gözlənilməz olmuşdur və əlverişli imkandan istifadə etməmək ağılsızlıq olardı. Şeyx sazişi pozdu və Şirvanşah haqqında pis fikirdə olduğundan elçi ilə kobud rəftar etdi. O, elçiyə dedi: "Geri qayıt və əmirinə de ki, biz onunla müharibə etməyə gəlirik. Atamın hər bir damla qanı üçün bütün dünyanın başını vuracağıq. Vuruşma filan gündə olacaq və Səfəvi qoşunları ləngimədən Şamaxıya hücum edəcəkdir". O, elçinin atını əlindən alıb, onu piyada yola saldı. Elçi yalnız təyin olunmuş döyüş gününə bir gün qalmış Şirvanşahın yanına qayıda bildi. O, vəziyyəti təsvir etdikdə Şirvanlılar təlaşa düşdülər. Fərrux Yasar son dərəcə təşviş keçirdi, çünki Heydər təcavüzkar niyyətləri və dəlisov şücaəti haqqında şayiələrə baxmayaraq, Şirvanşahın qoşunları pərakəndə halda olub, şeyxin hücumunu dəf etmək iqtidarında deyildi. Aydın idi ki, şeyx qalib gələrsə, Şamaxının meydan və məhəllələrində çoxlu qan axıdılacaqdı. Kiçik qoşunla müqavimət göstərmək mümkün olmadığından Şirvanşah qiymətli əmlakla ailəsini, habelə şəhər əhalisinin bir hissəsini Şamaxı yaxınlığındakı Gülüstan qalasına köçürdü, Səhərisi gün şeyx qızılbaşların böyük süvari qoşunu ilə döyüş meydanına yollandı. Döyüşə girməyi qərara alan Fərrux Yasar kiçik bir dəstə ilə şəhərin sağ tərəfində Gülüstan səmtində dayanmışdı. O, qüvvələrin bərabər olmadığını görürdü. Şeyx Heydər öz qoşunları ilə rəqibin üzərinə hücumu keçəndə Şirvanşah Gülüstan qalasına çəkilməyə məcbur oldu. Qisas alan şeyx heç kəsə aman vermədən şəhər [226 - 277] əhalisini qırmağa başladı. Qızılbaşlar Şamaxıda çoxlu kişi, qadın və uşaq qırdılar. Nifrəti coşub-daşan şeyx bundan doymayaraq Şamaxını yandırdı. Sonra Heydər Gülüstan qalasını uzunmüddətli mühasirəyə alaraq, onun ətrafında çadırlar, mancaq və toplar qurdurdu. Yeddi aya yaxın mühasirədə qalan Şirvanşah çıxılmaz vəziyyətə düşüb yardım üçün sultan Yaquba və onun dövlətinin adlı-sanlı əyanlarına müraciət etdi. Onun qasidi sultanın Sultaniyyə yaxınlığındakı Gözəldərə yaylağındakı sarayına gəldi, Bu xəbər şeyxin hərəkətlərində özü üçün də müəyyən təhlükə görən sultan Yaqubu qəzəbləndirdi. O, müsəlmanların tökülmiş qanının qisasını almaq və oğlu, Fərrux Yasarın nəvəsi Baysunqur xan vasitəsilə qohumluq əlaqələri ilə bağlı olduğu Şirvanşaha yardım etmək qərarına gəldi. Sultan Yaqub Şirvanşaha tərəfdar olan fəqirlərin təsiri ilə Şirvanşaha kömək üçün Sultaniyyədən Ərdəbil yolu ilə təcili Şirvana getdi və h.893-cü il cəmədiyülxair ayının 28-də (9 iyun 1488-ci il) ora çatdı. Sultanın yaxınlaşması xəbərini eşidən Şeyx Heydər tələsik Şamaxının ətrafını tərk edərək Şamaxıdan 6 km şimal-şərqdə yerləşən Cabaniyə çəkildi və oradan Dərbəndə tərəf yollandı. Ərdəbildən bir mərhələ aralı sultan Yaqub Şirvanşahın sədri və mühasibi Mövlana Şərafəddin Hüseyn katiblə qarşılaşdı. Şərafəddin öz hökmdarı adından kömək və himayədarlıq dilədi. Şeyx Heydər Gülüstan qalasını mühasirədə saxlayarkən, Şirvanın müxtəlif yerlərinə dağılmış əmirlər Şirvan əyanlarından Kiçi Bəyin başçılığı altında toplaşaraq, üləmaların və zahidlərin razılığı ilə Şirvan qoşunlarından və əhalisindən 100.000 nəfərədək adam* yığıb şeyxə qarşı cihad elan etdilər. Onlar Gülüstana məktubla birlikdə qasid göndərərək, filan gün döyüş meydanına çıxacaqlarını xəbər verdilər və bildirdilər ki, onlar bayırdan hücumu keçəndə Şirvanşah da qalanın içərisindən həmlə etməlidir. Lakin bu plan şeyxin adamları tərəfindən tutulan Şirvan casusu vasitəsilə Heydərə məlum oldu. Şeyx təcili surətdə Gülüstan qalasını mühasirədən əl çəkib, əksərən Şirvan kəndlilərindən ibarət qeyri-nizami qoşunun üstünə düşdü. Bu döyüşdə onları darmadağın etdi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, 10.000-ə yaxın adam qırıldı. Səfəvi qoşunlarının tələsik getmələrini görən Şirvanşah şeyxin qorxudan və ərzaq qıtlığından geri çəkildiyini güman etdi. Şirvanşah şeyxin qoşunlarını təqib etmək məqsədilə qaladan çıxdı. Lakin onun qələbə çaldığını və qayıdıb Gülüstanın mühasirəsini davam etdirmək niyyətində olduğunu bildi. Onda Şirvanşah Şamaxıdan 20 km şimal-qərbdə yüksəklikdə yerləşən Əlçatmaz Sulut qalasına sığınmağa məcbur oldu. Bu vaxt başda sərkərdə əmir Süleyman

* Ehtimal ki, bu rəqəm şişirdilmişdir.

bəy Bicək oğlu və Ayba Sultan Yaqub olmaqla böyük qoşun Şeyx Heydərlə müharibədə Fərrux Yasara kömək etmək üçün Şirvana yollandı. Darmadağın olunmaqdan qorxuya düşən şeyx Gülistanı talan edib qoşunlarını Mahmudabada apardı, oranı da tutub dağıtdı, sonra Dərbəndə doğru hərəkət edərək, onu mühasirəyə aldı. Əmir əl-üməra Süleyman bəy Bicək oğlu qoşunları ilə viran edilmiş Şirvana daxil oldu. Fərrux Yasar Sulut qalasını tərək edərək, qoşunun qalan hissəsi ilə əmirlərə qoşuldu. Sabahısı gün əmirlər Samur çayını keçərək ləngimədən Dərbəndə tərəf [227 - 228] irəlilədilər.⁶⁸ Onlar şeyxin Təbərsəran və Zirehkarın* istiqamətində hərəkət etdiyini eşitmişdilər. Süleyman bəy qoşunları ilə təcili onun ardınca düşərək Qafqaz dağlarının** ətəklərində, Təbərsəranda haqladı. H.893-cü il rəcəb ayının 29-da (9 iyul 1488-ci il) çərşənbə günü Şirvanşahın və Ağqoyunlu əmirlərinin birləşmiş qoşunları Şeyx Heydərin qızılbaşlarına hücum etdi. Süleyman bəyin və Şirvanşahın başçılıq etdikləri qoşunlar ağır dağlıq yer şəraitində -dərin dərinin qırağında vuruşurdular. Atlar və adamlar yığılaraq uçuruma düşürdülər. Hər iki tərəf inadla vuruşurdu. Süleyman bəy vuruşmada yaralanıb, döyüşçüləri tərəfindən kənara çıxarıldı. Bu zaman Şeyx Heydər də oxla boynundan ölümcül yaralandı. Qızılbaşlar onu atdan endirib araya alaraq, düşmənin həmləsini dəf etməyə cəhd göstərdilər. Lakin qızılbaşların qüvvələri tükənmişdi əmirin qoşunları onların cərgələrini pozdu. Qızılbaşlar can verməkdə olan şeyxi düşmənin əlində qoyaraq qaçdılar. Qapıçı Əli ağa Şeyx Heydərin başını kəsərək əmirə gətirdi. Şeyxin həlak olduğunu görən qızılbaşlar döyüş meydanına qayıdaraq mərdliklə vuruşdular, əmirlərin və Şirvanşahların qoşunları onları məğlub və məhv etdilər. Sultan Yaqubun qərarına görə qasid döyüşün nəticəsi haqqında xəbərlə yanaşı, Şeyx Heydərin başını da apardı. O, h.893-cü il şaban ayının 6-da (16 iyul 1488-ci il) çərşənbə axşamı Ərvanəguh adlı yerə çatdı. Sultan Yaqub şeyxin başını bir neçə günlüyə tamaşaya qoyduqdan sonra anasına (Uzun Həsənin bacısına) verməyi əmr etdi. Ertəsi gün şah alayı paytaxta - Təbrizə daxil oldu. Sultan Yaqub əmirlərə düşməndən tutulub Şirvan şəhərlərini, Dərbənd və Mahmudabadı Fərrux Yasara qaytarmaq haqqında əmr verdi.⁶⁹

Beləliklə, atası Cüneyd kimi, Şeyx Heydərin Şirvanı zəbt etmək cəhdi baş tutmadı və onlar üçün fəlakətlə qurtardı. Sultan Yaqub Şirvanşaha hərbi yardım göstərdi, lakin bunun müqabilində ondan. Ağqoyunlu dövlətinin vassallığını tanımasını tələb etdi. 1489-cu ildə Şirvanşah öz möhürü ilə təsdiq etdiyi şərtnamədə öz üzərinə bir sıra vassal təəhhüdləri götürdü. Lakin bircə ildən, Sultan Yaqub 1490-cı ildə öldükdən sonra onun yerinə keçən oğlu və varisi, Şirvanşahın nəvəsi Baysunqur babasının təsiri altına düşdü və Şirvan dövləti yenidən müstəqil oldu.⁷⁰ Baysunqur Mirzə (1490-1492) Təbrizdə taxta çıxarkən babası Fərrux Yasardan yardım istədi⁷¹ və uzun sürməyən hakimiyyətdən sonra Maqsud bəyin oğlu, Uzun Həsənin nəvəsi Rüstəm bəy tərəfindən qovularaq Şirvana, Şirvanşahın yanına qaçdı. Baysunqur Fərrux Yasarın və Şirvan qoşunlarının köməyi ilə öz hüquqlarını bərpa etməyə cəhd göstərsə də, h.898 (1492/3)-ci ildə Bərdə ilə Gəncə arasında Rüstəm bəylə vuruşmada*** həlak oldu.⁷² Bu vuruşmada Rüstəm bəylə birlikdə Şeyx Heydərin böyük oğlu [228 - 229] Sultanəli də iştirak edirdi. Baysunqurun tərəfində isə Fərrux Yasarın oğlu Şeyxşah, Şirvanın adli-sanlı feodallarından olan Malik Səlim. habelə Şirvan qoşunları vuruşurdu. Sultan Yaqubun digər oğlu Sultan Muirad da qardaşı Baysunqurun ölümündən sonra babası Şirvanşah Fərrux Yasara sığınmış və h.903 (1497/8)-cü ilədək, Uzun Həsənin digər nəvəsi Əhməd Mirzənin hakimiyyətindən narazı olan Ağqoyunlu feodar onu Təbrizə çağırana qədər onun yanında yaşamışdır.⁷³ Bu hadisələrdən sonra Şirvanşah Fərrux Yasar və Sultan Murad Səfəvilərin güclənmiş qüdrətinin qurbanları oldular.

Şeyx Heydər həlak olduqdan sonra Sultan Yaqub onun və Aləmşah bəyimin üç azyaşlı oğullarını - Sultanəli, İbrahim və İsmayılı tutub, əvvəl erməni monastırı Axtamar qalasına, sonra isə Şiraz yaxınlığındakı İstəxr qalasına göndərərək həbsə saldı. Onlar dörd il bu qalada qaldılar. Sultan Yaqubun ölümündən sonra h.897 (1492)-ci ildə hakimiyyətə keçən Rüstəm bəy Ağqoyunlu bibisi Aləmşah bəyimin xahişilə onları həbsdən azad edərək Öz yanına - Təbrizə gətirdi,⁷⁴ Anciolello bu hadisələri başqa cür təsvir edir. Onun təbirincə, Rüstəm bəy taxta çıxdıqdan sonra uşaqları Ərdəbildə tutaraq öldürmək istəmiş, lakin bəzi əmirlərin arzusu ilə onlar azad edilərək Axtamar qalasında saxlanılmışdır. Uşaqlar burada üç il qalmışlar. Rüstəm bəy onların qaça biləcəklərindən qorxaraq, Axtamar patriarxının yanına qasid göndərmiş və Şeyx Heydərin uşaqlarını öldürmək məqsədilə geri qaytarılmasını əmr etmişdir. Lakin uşaqlara, xüsusən gözəlliyi və xoş xasiyyəti ilə seçilən İsmayılı rəğbət bəsləyən rahiblər üzürlü bəhanə gətirərək, Rüstəm bəyin əmrini yerinə yetirmədilər və onları təcili Qarabağa göndərdilər. Onlar orada beş il gizləndilər. O vaxt İsmayıl doqquz yaşında idi. Şamaxıya hücum edəndə isə onun heç on dörd yaşı da yox idi.⁷⁵

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, "Şərəfnamə"nin məlumatına görə Ağqoyunlu Rüstəm bəy Şeyx Heydərin oğlanlarını azad edib Təbrizə gətirdikdən sonra Sultanəlini Ərdəbilə göndərərək ona padşah titulu vermiş, Baysunqur və Şirvanşah Fərrux Yasarla mübarizəsində ondan istifadə etmişdir. Baysunqurla və Fərrux Yasarın

* Təbərsəran Rubas çayının üstündə, Dərbənddən cənub-qərbdədir. Zirehəran (zirehçayınlar), türkcə Köbəçi, Dərbənddən qərbdədir.

** Mətnə Elbrus dağının adı çəkilir (Tarix-i Əmini, s. 79).

*** Petruşevskinin yazdığına görə, Baysunqur Gürcüstana qaçmış və sonra hakimiyyətə gəlmək üçün göstərdiyi uğursuz cəhddən sonra ələ keçirilmiş və artıq Rüstəmin varisi Əhməd tərəfindən edam olunmuşdur (1497-ci il).

oğlu Şeyxşahla döyüşdə Sultanəli Rüstəmin tərəfində mərdliklə vuruşmuşdur. Sultanəlinin şücaəti və qızılbaşlar arasında nüfuzunun Rüstəm padşahı qorxuya salırdı. Buna görə də o, Sultan-əlidən ehtiyat etməyə başladı. Rüstəm onu aradan çıxarıb məhv etmək üçün Ayba Sultan Qacarı və Hüseyin bəy Əlixanini Ərdəbilə göndərdi. Onlar Sultanəlini və onun qardaşlarını həbs etməli idilər. Sultanəli Ərdəbil yaxınlığındakı Şəmasi kəndinin yaxınlığında onlarla döyüşə girdi. Qızılbaşlar məğlub oldular və Sultanəli öldürüldü. Yeniyetmə İsmayıl və qardaşı sədaqətli müridlərin köməyi ilə qaçaraq, Səfəvilərin tərəfdarı olan Biye-Piş vilayətinin hakimi Karkiyə Mirzə Əlinin yanında gizləndilər. Karkiyə Mirzə Əli Rüstəm padşahın İsmayılı ələ vermək tələbini hər dəfə bir bəhanə gətirməklə rədd edirdi.⁷⁶ On üç yaşında ikən Səfəvi ordeninin şeyxi sayılan İsmayıl Ağqoyunlu dövlətində baş verən ar çəkişmələrindən istifadə edərək Gilandan Ərdəbilə qayıtdı. Onu ətrafına 300-ə yaxın döyüşçü mürid-qızılbaş toplandı. Fərrux Yasarın müttəfiqləri - cəyirli tayfasından olan [229 - 230] Ərdəbil hakimi Əli bəy və Talış hakimi Məhəmməd ona qarşı çıxdılar. Onların niyyəti İsmayılı yaxalayıb Şirvanşaha göndərmək idi. Buna görə də ustaclu tayfasının əmirləri İsmayılı birlikdə Qarabağa getməyi qərara aldılar. İsmayıl oradan Gəncəyə, sonra isə Göyçə gölünün sahillərinə, Çuxursədə yollandı. 1499-cu ilin sonunda Ərzincanda onun bayrağı altında ustaclu, şamlı, rumlu, təkəli, zülqədər, afşar, qacar, varsaq, qızılbaş tayfalarından və Qaracadağ sufilərindən 7 min qazi toplandı. Qızılbaş əmirlərinin İsmayılın qışladığı Ərzincanda keçirilən müşavirəsində Səfəvilərin irsi düşməni Şirvanşah Fərrux Yasarla müharibəyə başlamaq qərara alındı.⁷⁷ Şirvanşahlar tərəfindən öldürülən atası və babasının intiqamını almaq hissə ilə yaşayan İsmayıl əmirlərinin Gürcüstana və Ermənistanına bir neçə basqınından sonra h.906 (1500)-ci ildə Fərrux yasara qarşı 7 min qızılbaşla hücum keçdi. Qoşunun Əmir Bayram xan Qaramaninin başçılığı ilə təkəli və zülqədər tayfalarından olan döyüşçülərdən ibarət avanqard dəstəsi Qoyun ölümü deyilən yerdə Kürü keçməli idi. Lakin əmir çayı keçməyi mümkün hesab etmədi. Özünü yetirən İsmayıl birinci olaraq atın üstündə üzərək qarşı sahilə çıxdı. Onun ardınca bütün qızılbaş qoşunu çayı keçərək Şamaxıya doğru irəlilədi. Bu vaxt İsmayılın qarşısına çıxan Şəki hakiminin qoşunları qızılbaşlar tərəfindən darmadağın edildi. Şah İsmayılı Şirvan əhli olan bir nəfərdən xəbər çatır ki, Fərrux Yasar öz sarayında İsmayılı da atasının aqibətinin üz verəcəyini bildirmişdir. İsmayıl Kilid-i-Gilana yollandı və əhalidən öyrəndi ki, Şirvanşah onun yaxınlaşdığını eşidib, müharibəyə hazırlaşmaq üçün Şamaxıdan çıxaraq yaxşı möhkəmləndirilmiş Qəbələ qalasına getmişdir. Ona görə də İsmayıl Şamaxını tutmağı qərara aldı. O, əhalinin şəhərdən qaçmasının qarşısını almaq və onların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə adamlarından Qulu bəyi Şamaxıya göndərdi. Lakin İsmayıl Şamaxıya daxil olanda öyrəndi ki, bütün əhali şəhəri tərk edərək dağlarda gizlənmişdir. Bir neçə gün Şamaxıda dayanan İsmayıl Şirvanşahın öz qoşunları ilə Buğurt qalasının yaxınlığındakı meşədə düşərgə saldığını və onun ətrafına paya çəpər çəkdiyini öyrəndi. İsmayıl düşməni təqib etmək qərarına gəldi, lakin onu həmin yerdə tapmadı. Belə ki, qızılbaşların Şamaxını tutması xəbərini alan Fərrux Yasar Gülüstan qalasına çəkilməyi qərara almışdı. Lakin o, həmin qalaya çata bilmədi, İsmayıl qızılbaş qoşunu ilə Cabani adlanan yerdə onu haqladı. H.906 (1500)-ci ilin payızında burada Şirvanşah və Şirvanlılar üçün fəlakətlə qurtaran ən qanlı vuruşmalardan biri baş verdi. Xəndəmir və Həsən bəy Rumlu bu vuruşmanı müfəssəl təsvir etmişlər. İsmayıl 7 minlik süvarinin başında 20 min süvarisi və hərbi nizamla düzölmüş 6 min piyadası olan Şirvanşahı təqib etmişdir. Ehtimal ki, göstərilən mənbələr qəsdən Şirvanşahın qoşunlarının sayını artırır. İsmayılın döyüşçülərinin sayını isə azaldırlar. Bu vuruşmada Fərrux Yasarın qoşunları darmadağın edildi və qaçdı. Şirvanşah qoşunlarının Cabani yaxınlığındakı vuruşmadan sonra salamat qalmış hissələri gülüstan qalasına çəkildi. Qızılbaşlar qənimət olaraq çoxlu əmlak və mal-qara ələ keçirdilər. Onlar öldürülənlərin başlarından qələbələrini təsdiq edən qala düzəldilər. Lakin Şirvanşah qoşunları məğlubluq uğrayandan sonra da mərdlik və inadkarlıqla vuruşaraq, süvarilər və piyadalarla birlikdə həmlələr edirdi. Bütün qoşunları məğlub olub qaçdıqda, sərkərdələri isə döyüş meydanında həlak olduqdan sonra tək qalan [230 - 231] Şirvanşah atla Buğrut qalasına tərəf qaçmağa başladı. Lakin qızılbaş dəstəsi Gülüstan qalasının yaxınlığında onu haqladı. Onlar tanımadıqları Şirvanşahı atdan saldı, qoşqunu əlindən aldılar. Qızılbaşlardan biri, Hüseyin bəy Lələnin Şirvanşahı atdan çəkib salmış cilovdan Şahgəldi ağa Fərrux Yasarın başını kəsərək İsmayılı gətirdi. Əsir şirvanlılar Fərrux Yasarın meyitini tanıyıb onu dəfn etdilər.⁷⁸

Münəccimbaşı Fərrux Yasarın həlak olmasını başqa cür təsvir edir: "Bəziləri deyir ki, o, əsir alınmış və sonra əlləri bağlı (səbran) öldürülmüşdür".⁷⁹ Ehtimal ki, Həsən Rumulunun məlumatı daha inandırıcıdır.

Otuz beş ilə yaxın hökumranlıq edən Fərrux Yasarın ömrü belə başa çatmışdır.

Fərrux Yasar məğlub edilərək həlak olduqdan və Şamaxı alındıqdan sonra İsmayıl atasının və babasının qisasını almaq üçün tutduğu bütün əsirləri öldürtdü. O, üç gün düşərgəsində qaldıqdan sonra Şamaxıya daxil oldu. Burada onu seyidlər, qazılar, rəislər şəhər ayanları qarşıladı. Cənnabının (XVI əsr) məlumatına görə Şamaxıya girən İsmayıl taxta çıxdı. Lakin şəhərdə yalnız bircə gün qaldı.⁸⁰

Fərrux Yasar mənbələrdə "öz yüksək əsil-nəsi ilə digər sərhəd vilayətlərinin hakimlərini ötüb keçən və şöhrəti ilə ən böyük və möhtərəm şəxsiyyətləri kölgədə qoyan"⁸¹ ədalətli və mərhəmətli hökmdar kimi səciyyələndirilir. Şirvanşahlar öz şəcərələrini Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvana bağlayırdılar.

Fərrux Yasarın hakimiyyəti dövründə Şirvan dövləti feodal inkişafı və müstəqillik dövrü keçirirdi. Bunu Şirvanşah Fərrux Yasarın hakimiyyətinin birinci ilində - h.869 (1465)-cu ildə⁸² sonra isə h.888 (1483/4)⁸³ və

h.905 (1499-1500)-ci⁸⁴ illərdə Şamaxıda onun adından kəsilmiş gümüş sikkələr - təngə də təsdiq edir. 1948-ci ildə İçərişəhərdə aşkar edilmiş böyük sikkə dəfinəsində Fərrux Yasarın adından Şamaxıda kəsilmiş azacıq qızıl qarışığı olan gümüş sikkələr də tapılmışdır. Həmin sikkələrin üzərində yazılmışdır: "Əzəmətli sultan, Şirvanşah Fərrux Yasar, Şamaxı zərxbanası". Sikkənin arxa tərəfində tarix, ənənəvi din rəmzi və dörd xəlifənin adı həkk olunmuşdur. Fərrux Yasarın adından zərb edilmiş bütün sikkələrdə hökmdarın adından əlavə Şirvanşah (şirlər şahı) titulu da qeyd olunur. Yalnız Fərrux Yasara aid edilən bu titul Dərbənddəki Cümə məscidinin mədrəsəsindəki kitabədə və Abşeronun Mərdəkan kəndindəki Tuba Şahı məscidindəki h.886 (1481/2)-ci ilə aid kitabədə də rast gəlinir. Dəfinədəki qeyd olunan sikkələr aşağıdakı tarixlərə aiddir. H.869 (1465)-cu il, h.879 (1474/5)-cu il, h.881 (1476/7)-ci il, h.887 (1482/3)-ci il, h.888 (1483)-ci il, h.892 (1486/7)-ci il, h.893 (1487/8)-cü il, h.897 (1491/2)-ci il, h.898 (1492/3)-cü il, h.900 (1494/5)-cü il, h.901 (1495/6)-ci il, h.902 (1496/7)-ci il, h.903 (1497/8)-cü il, h.904 (1498/9)-cü il, h.905 (1499-1500)-ci il, h.906 (1500)-ci il⁸⁵ Sikkələrin çoxluğu ölkədə daxili və xarici ticarətin xeyli inkişaf etdiyini göstərir. İstər I İbrahim, istərsə də Xəlilullahın zamanında sikkələr anonim, Şirvanşahların adları göstərilmədən zərb olunurdu. Onların hakimiyyəti dövründə Şirvan Cənubi Dağıstanın bir sıra iri yaşayış məntəqələrini öz nüfuz dairəsinə tabe etmişdi. Qaytaq usmisi, Şirvanın vassalı Məhəmməd bəyin varisləri Şeyx İbrahimin ona bağışladığı bir sıra kəndə, habelə Kurak və Təbərsərana hakimliklərini davam etdirdilər.⁸⁶ [231 - 232]

Fərrux Yasar hakimiyyəti dövründə Dərbənd və Dağıstanın cənub əyalətləri Şirvanın tərkibinə daxil idi. Bunu Axtı kəndinin məscidindəki kitabə də təsdiq edir. "Bu qalanın sahibi Şirvanşah ibn Xəlilullah".⁸⁷ Fərrux Yasar Axtı kəndində qaladan başqa Dərbənd şəhərində mədrəsə binası da tikdirmişdi. Kitabədə bu barədə xəbər verilir: Uca və pak olan Allah dedi: "Elm verilmiş şəxslər üçün Allah yanında dərəcələr vardır".

Allahın xalis bəndəsi və onun istəklərinə talib olan (razı olan) və onun qəzəbindən qaçan, dünyada gözəl əxlaq sahibi, zəmanə emirlərinin ən ədalətli, Şirvanşah orada (mədrəsədə) qiyamət gününə qədər şəriət elmləri təhsil edən tələbələrin xatiri üçün bu mübarək mədrəsənin tikilməsindən ötrü hicri səkkiz yüz yetmiş doqquzuncu ildə əmr etmişdir (h.879 (18.V.1474-6.V.1475)-cu il).⁸⁸

Fərrux Yasar 1466-cı ildə qaytaqlıların tutub apardıqları əsirlərin və malların qaytarılmasını tələb etdiyi Qaytaq usmisi və qayını Adil bəyi də öz iradəsinə tabe etdirmişdi.⁸⁹ Şəki də Şirvanşaha tabe idi. Lakin 1497-ci ildə Şəki hakimi Şah Hüseynlə Fərrux Yasar arasında hərbi toqquşmaya gətirib çıxaran narazılıq baş verdi. Şirvanşahın Şah Hüseyn tərəfindən qızıdırılan oğlu Şeyxşah da Fərrux Yasara qarşı çıxdı. Onlar 8 gün ərzində Şirvanın tərkibinə daxil olan Qəbələ mahalını viran və talan etdilər. Lakin digər oğulları və böyük qoşunla Qəbələ hakimi Əbülfət bəyin köməyinə gələn Fərrux Yasar Şah Hüseyn və Şeyxşahın qoşunlarını məğlub etdi. Bundan sonra Şeyxşah atası ilə bırıxdı.⁹⁰

Fərrux Yasar dövlət idarəçiliyinə, Şirvanın şəhər və yerlərində rəiyyətin dolanışığına böyük diqqət yetirir, qanuna riayət olunmasını tələb edirdi. O, dövlət idarəçiliyinin mühüm məsələlərində alimlərin və ali rütbəli din xadimlərinin fikrillə hesablaşırdı. Şirvanşah onların rolunu yüksək qiymətləndirir, onlara dövlətin dayağı kimi baxır, rəiyyəti onların köməyi olmadan itaətdə saxlamağı mümkün saymırdı.⁹¹ Fərrux Yasar dərvişlərə ehtiram göstərir, xeyriyyə işləri ilə məşğul olurdu. O, h.895 (1490)-cı ildə Bakıdakı Əbu Səid ibadətəhəsinin vəqfinə Abşeronda neftli torpaqlar, əkin yerləri və üzümlüklər vermişdi.⁹²

Fərrux Yasarın həlak olması ilə Şirvanşahlar dövlətinin tərəqqisinə və qüdrətinə son qoyuldu. Fərrux Yasarın üç oğlu var idi. Məhəmməd Qazi bəy, Bəhram bəy və II Şeyx İbrahim (Şeyxşah). Onlar atalarının ölümündən sonra növbə ilə Şirvana hakimlik etmişlər.

BƏHRAM BƏY İBN FƏRRUX YASAR

Fərrux Yasarın yerinə h.906 (1500)-ci ildə oğlu Bəhram bəy keçdi. O, bir il hakimiyyət sürdükdən sonra h.907 (1501)-ci ildə öz əcəli ilə öldü. Mənbələrdə onun hakimiyyətinə dair heç bir məlumat verilmir. Bu vaxt İsmayıl Təbrizə girmiş, Azərbaycanı tutmuş qüdrətli olmuşdu.⁹³

İsmayıl Şamaxını aldıqdan sonra öyrəndi ki, Şirvanşahın döyüş meydanından qaçıb canını qurtarmış oğlu II Şeyx İbrahim (Şeyxşah) Xəzər dənizinin sahilindəki Şəhrinou qalasındadır və atasının qoşunlarının salamat qalmış hissələrini ətrafına toplamışdır. İsmayıl sərkərdəsi Hülafə bəyə qoşun hissəsi ilə oraya getməyi əmr etdi və özü də səfərə çıxdı. Hülafə bəyin qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini gören Şeyxşah yaxın adamları ilə birlikdə [232 - 233] Gilan Biye Piş əyalətinin hakimi Karkiyə Mirzə Əlidən sığınacaq istəmək məqsədilə gəmi ilə oraya yollandı.⁹⁴ Hürşahın fərziyyəsinə görə, Şeyxşah Rəşt hakimi əmiri Hüsəməddinin sarayında gizlənmişdi. Bu daha ağlabatandır. Belə ki, həmin vaxt Əmir Səfəvilər arasında düşmənçilik münasibətləri var idi və buna görə də o, Fərrux Yasarın oğluna sığınacaq verə bilərdi.⁹⁵ Müqavimətə rast gəlməyən Hülafə bəy, Şəhrinouda düşərgə saldı. Şəhərin hakimi onun yanına gələrək itaətini bildirdi. Ertəsi gün İsmayıl özü buraya gəldi. İsmayıl Şəhrinounu tutduqdan sonra Mahmudabada qışlağa getdi. Burada ona məlum oldu ki, Bakı şəhərinin əhalisi qalalarının möhkəmliyinə bel bağlayaraq xərac verməkdən imtina edir və qızılbaşlara müqavimət göstərirlər.⁹⁶ Şirvanın qala və şəhərləri bütün xəzinələri ilə birlikdə İsmayılın əlinə

keçmişdi. Onların yalnız bəziləri təslim olmaq istəmirdi. İsmayıl uzun çəkməyən mühasirədən sonra h.906 (1501)-ci ilin baharında Bakını aldı.

QAZI BƏY İBN FƏRRUX YASAR

Bəhram bəyin ölümündən sonra h.907 (1501)-ci ildə Şirvanşahlar taxtına onun qardaşı Qazi bəy ibn Fərrux Yasar çıxdı. O, şah İsmayıl Səfəvinin Bakı şəhərini mühasirəyə alıb tutduğu altı ay müddətində hakimiyyət sürdü.⁹⁷ XVI əsr tarixçiləri Xondəmir və Həsən bəy Rumlu İsmayılın Bakını almasından təfəsilatı ilə xəbər verirlər.⁹⁸ İsmayılın əmri ilə sərkərdələrdən Məhəmməd bəy Ustaclı və İlyas bəy Ayqutoğlu Xunuslu qoşunların başında Bakı qalasını almağa göndərilmişdilər.

O vaxt Bakı şəhəri alınmaz qala sayılırdı. O, üç qat möhtəşəm divarla, bir tərəfdən dənizlə, quruda isə geniş və dərin xəndəklə əhatə olunmuşdu. Şəhərə yaxınlaşan qızılbaş döyüşçüləri onun əfsanəvi Makedoniyalı İsgəndər səddini xatırladan qala divarlarının əzəmətinə heyran qaldılar. İsmayıl üçün bu qalanı tutmaq çox vacib idi. Çünki Bakı o vaxtlar Şirvanın iri şəhərlərindən biri və Xəzər dənizində ən yaxşı tranzit ticarət mərkəzi idi. Qızılbaş qoşunu Bakı qalasını mühasirəyə aldı və vuruşma başladı. Qədimdən Şirvanşahlar xanədanına sədaqətli olan bakılılar istehkamlarının alınmazlığına, böyük silah, müdafiə ləvazimatı və ərzaq ehtiyatına güvənərək igidliklə vuruşurdular."

Bu vaxt Fərrux Yasarın oğlu Qazi bəyin torpaqları Bakı, Mahmudabad və Salyandan ibarət idi.¹⁰⁰ O, Şirvanın dağ qalalarında müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Qazi bəy olmadığı müddətdə şəhərin müdafiəsinə onun adı mənbələrdə çəkilməyən mərd arvadı başçılıq edirdi. O, İsmayılın təslim olmaq təklifi və tövsiyəsi ilə yanına gəlmiş elçisinin edam olunmasını əmr etdi. Onu İsmayılın qəzəbi ilə qorxudaraq təhdidlə şəhəri qızılbaşlara təhvil verilməsini tələb edən Bakı dargası Əbdülfəttah bəyin də başına eyni aqibət gəldi.

Bakılıların inadlı müqaviməti İsmayıl Səfəvini sərkərdə Hülafə bəyin başçılığı altında yeni qüvvələr göndərməyə məcbur etdi. Mühasirənin sonuna yaxın o özü də buraya gəldi. Mühasirədəkilərin müqavimətini görəndə İsmayıl lağım atıb qala bürclərindən böyük daşını partlatmağı əmr etdi. Şəhərin müdafiəçiləri divardakı yarığı çadır keçəsi ilə tutaraq üç gün duruş gətirdilər. Lakin sonra Səfəvi qoşunları şiddətli həmlə ilə qalanı ələ keçirib əhalidən xeyli adam qırdılar. Bakının 70 nəfər mötəbər şəxsi müqavimət [233 - 234] göstərməyin mənasız olduğunu görərək, əllərində Quran, boyunlarında qılınc, kürəklərində kəfən İsmayılın hüzuruna gələrək öz itaətlərini bildirdilər.¹⁰¹

Həsən Rumulun hekayəti Xondəmirin mətnindən bir qədər fərqlənir. O, nəql edir ki, İsmayıl özü Bakıya yaxın gələrək xəndəyi daşla doldurmağı əmr etmişdir. Xəndəklər daşla doldurulub qala divarları ilə bərabərləşəndə şəhər əhalisi İsmayıldan aman dilədi Onlar bağışlanmaq vədi alaraq, qapıları açdılar və çiyinlərində kəfən, əllərində qılınc itaət göstərdiklərini və tabe olduqlarını bildirmək üçün onun hüzuruna gəldilər.¹⁰² Həsən Rumluya görə İsmayıl onları bağışladı və bakılılar "qan bahası" olaraq ona o dövr üçün böyük məbləğ sayılan 1000 tuman verdilər,¹⁰³ İsmayıl sərkərdəsi Hülafə bəyə Şirvanşahların xəzinəsini ələ keçirib öz düşərgəsinə göndərmək üçün qalanı təcili tutmağı əmr etdi. Hülafə bəy Bakının adlı-sanlı sakinlərini özü ilə götürdü və sarayda çoxlu qızıl ələ keçirib, Şirvanşahların bütün sərvətini bakılıların qiymətli hədiyyələri ilə birlikdə İsmayıla göndərdi. Həsən Rumulun məlumatına görə qızılbaşlar Şirvanşah Mirzə Xəlilullahın cənazəsinin qalıqlarını tapıb yandırdılar, habelə onun türbəsinin günbəzi altında çoxlu qızıl tapdılar. Həsən Rumlu və Xondəmirin məlumatına görə, İsmayıl şeyx Cüneydin öldürülməsində iştirak edənlərin qəbirlərini qazıb, sümüklərini odda yandıрмаğı əmr etmişdir.¹⁰⁴ Ehtimal ki, bu məlumat Xəlilullahın özünə aiddir, belə ki, onun qəbri məlum deyildir.

Bakının İçərişəhər hissəsindəki sarayın ərazisindəki Şirvanşahlar türbəsinə aparılan qazıntılar nəticəsində Xəlilullahın ailə üzvlərinin türbələrinə toxunulmadığı aşkar edilmişdir. Ehtimal ki, üzərində kitabələr olan qəbir daşları sındırılmışdır. Belə ki, onlar qalmamışdır.

Divanxana pavilyonunun qapı açırımlarından birində pozulmuş, ola bilsin ki, sındırılmış və indiyədək oxunmamış ərəbcə bir sətirlilik kitabə qalmışdır. Lakin V. M. Sisoyev həmin kitabədə I Xəlilullahın adını və h.832 (1428/9)-ci il tarixini oxuduğunu iddia edirdi ki,¹⁰⁵ bunu yoxlamaq mümkün deyil. Divanxananın xatirə abidəsi olması haqqında mülahizələr vardır.¹⁰⁶ Güman ki, bu bina türbə olmuş və mənbələrin məlumatına görə cənazənin qalıqları qızılbaşlar tərəfindən qəbirdən çıxarılıb yandırılan Xəlilullah orada dəfn edilmişdi. İsmayıl Bakını aldıqdan sonra Gülüstan qalasını tutmağa getdi. Çünki eşitmişdi ki, Şirvan qoşunlarının salamat qalmış hissələri oraya çəkilmişdir. Qalanın müdafiəçiləri Buğurt və Surxab qalalarının Qazi bəyin oğlanlarının əlində olduğunu güman edərək, bildirdilər ki, Qazi bəy öz qalasını təslim edərsə, onlar da təslim olurlar. Lakin İsmayıl tezliklə Gülüstanın mühasirəsini buraxaraq, əmirlərinə bunu yuxuda imamdan tapşırıq alması ilə izah etmişdir. 1501-ci ildə Səfəvi qoşunları Şirvanı tərk edərək Azərbaycana - Ağqoyunlu Əlvəndlə mübarizəyə yollandılar.¹⁰⁷ Qızılbaşlar Şirvanı tərk edərkən burada Səfəvilərin nümayəndələrini qoyub getdilər. İsmayıl öz dayəsi Hüseyn bəy Lələ Şamlunu Şirvana canişin təyin etdi, o isə öz yerində cilovdarı Şahgəldi ağanı qoydu.¹⁰⁸ Bakı qalasının Şirvanşahlar sarayı yaxınlığındakı məhəllələrindən biri son vaxtlaradək ehtimal ki, o burada yaşadığından

Şahgəldi məhəlləsi adlanırdı. İsmayıl Şirvandan gedərək Əlvəndə qalib gəldikdən və o öldürüldükdən sonra Azərbaycanı tutdu və h.907 f(1501/2)-ci ildə Təbrizə daxil olaraq özünü şah elan etdi.

Şirvanşahlar dövləti güclü sarsıntıya məruz qalmasına və Şeyx İbrahim, onun oğul və nəvələrinin vaxtındakı kimi qüvvətli olmamasına baxmayaraq, varlığını davam etdirirdi. Mənbələrin məlumatına görə Qazi bəy altı aya yaxın hakimiyyət sürmüşdür.* Onun oğlu Sultan Mahmud atasının əleyhinə qiyam qaldıraraq, h.907 (1501/2)-ci ildə onu xaincəsinə öldürmüşdür.¹⁰⁹ Bu Şirvanşahın hakimiyyəti dövründən onun adından kəsilmiş "Qazibəyi" adlandırılan sikkələr qalmışdır.¹¹⁰ 1948-ci ildə tapılmış Bakı dəfinəsinin numizmatik məlumatları onun hakimiyyət illərini və mənbələrdə Qazi bəy adlandırılan Şirvanşahın tam adını dəqiq müəyyənləşdirir. Həmin dəfinədə aşkar edilmiş sikkələrin üz tərəfində "Ədalətli Şirvanşah, möminlərin əmiri Sultan Məhəmməd Qazi" sözləri həkk edilmişdir. Sikkənin əks tərəfində isə ənənəvi din rəmzi və xəlifənin (Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli) adları yazılmışdır.¹¹¹

Qazi bəyin - Sultan Məhəmməd Qazinin tam adına Fərrux Yasarin Bakı və Abşeron hakimi olan böyük oğlunun, gələcək Şirvanşah Sultan Məhəmməd Qazinin Mahmudabad şəhərinin, Güstəsbə, və Salyan vilayətlərinin valisi təyin edilməsi haqqında fərmanın dövrümüzədək gəlib çatmış surətində də rast gəlinir. Şamxal titulu onun ana tərəfdən Dağıstanın Qaytaq usmisi ilə qohumluğunu göstərir.¹¹³ Fərmanda valinin fəaliyyəti və vəzifələri qeyd edilir. Valinin səlahiyyətinə vilayətin çətin işlərinə baxılması vəzifə və rütbələrin böyüdülməsi, kiçildilməsi, qəbzlərin yazılması müəyyən vəzifəli şəxslərlə müqavilələrin bağlanması və ya pozulması daxil idi. Ona xüsusilə, yığılıb qalmış çoxlu işlərə baxmaq əhəli narazılıq edərsə, uləma və axundların işləri ilə təhqiqat aparmaq tövsiyə olunurdu. Qazi bəyə islam dininin qayda-qanunlarına əməl etmək, dövlətin dayağı və hökmdarların rəiyyəti itaətdə saxlamaq üçün köməklərinə arxalanmalı olduqları "möhtərəm seyidlərə, görkəmli şeyxlərə, xalq imamlarına" hörmət etmək tapşırılırdı. Tacirlərin işlərinə baxılarkən onların mahiyyətinə dərinədən nüfuz etmək məsləhət görülürdü. Sənəddə Şirvanşah Şamxal Sultan Məhəmməd Qazi bəydən yüksək rütbəli məmurlara rəiyyətdən divan üçün vergi toplanarkən haqsızlığa, məmurlara rəiyyətin divan üçün vergi toplanarkən haqsızlığa məmurların rəiyyətin gəlirini yerində müəyyənləşdirmədən onlara vergi qoymasına, onların saymasına yol verməyi tapşırmağı tələb edirdi. Cərimə edərkən dəftərlərdə əksini tapmış qayda-qanunlardan kənara çıxmaq tövsiyə olunurdu.¹¹⁴ Bu sənəddən aydın olur ki, Qazi bəyin Güstəsbə və Salyan vilayətlərinin valisi təyin edilməsinə səbəb rəiyyətin narazılığı və geniş zəhmətkeş kütlələrinin feodalların istismar və zülmünə, məmurların özbaşınalığına qarşı mübarizənin güclənməsi olmuşdur. Fərmanda feodal hakiminin ideologiyası və ruhanilərin dövlət işlərindəki rolu, habelə, Şirvanşahlar dövlətində inzibati idarəetmə sisteminə dair məlumatlar da əksini tapmışdır. [235 - 236]

SULTAN MAHMUD İBN QAZİ BƏY

Məhəmməd Qazi bəy h.907-ci ildə (1502-ci ilin birinci yarısı) öldürüldükdən sonra Şirvanşahlar taxtını onun qiyamçı oğlu mənbələrdə "yalançı və qan içən müstəbid" adlandırılan Sultan Mahmud ibn Qazi bəy tutdu. Münəccimbaşının məlumatına görə onun hakimiyyəti cəmi bir neçə gün - Şirvan əhalisi üsyan qaldıraraq Gilana onun əmisi Şeyx İbrahime (Şeyxşaha) sifariş göndərərək, qayıdıb, Şirvanşahlar taxtına sahib durmağa dəvət edənədək çəkdi. Cənnabi xəbər verir ki, Sultan Mahmud Şirvanşahlar taxtında bir neçə ay oturmuşdur. Şeyxşahın Şirvana qayıtdığını və xalqın onun tərəfinə keçdiyini bilən Sultan Mahmud ölkəni tərk edərək Azərbaycanda, Şah İsmayılın yanına qaçdı və orada sığınacaq tapdı.¹¹⁵

Sultan Mahmudun hakimiyyəti cəmi bir neçə ay çəkmişdir. Bakı dəfinəsində h.907-ci ildə (1502-ci ilin birinci yarısı) kəsilmiş sikkələr qalmışdır. Sikkənin üz tərəfində üç sətirlik yazı vardır: 907-ci ildə Şamaxıda kəsilmişdir və "Əlahəzrət Sultan Mahmud, Allah onun hakimiyyətini əbədi etsin". Əks tərəfdə isə ənənəvi din rəmzi və dörd xəlifənin adı həkk olunmuşdur. Bakı dəfinəsində bu Şirvanşahın adından h.908 (1502)-ci ildə kəsilmiş eyni legendalı sikkə nüsxələri də tapılmışdır. Lakin onların üz tərəfində "sultan" adının üstündə (adil) sözü var.¹¹⁶

II ŞEYX İBRAHİM (ŞEYXŞAH) İBN SULTAN MƏHƏMMƏD QAZİ

Şah İsmayıldan qaçaraq Gilana gedən Şeyxşah h.908 (1502)-ci ildə Şirvana qayıdaraq mübarizəsiz Sultan Mahmudun tərk etdiyi Şirvanşahlar taxtına çıxdı. Şahgəldi ağa Şirvanşahı tərk etməyə məcbur oldu.¹¹⁷ Şirvan əhli Şeyxşahın ədalətli hökmranlığından razı idi. Bir qədərdən, ehtimal ki, üç ildən sonra h.911 (1505/6)-ci ildə Şah İsmayılın sarayında yaşayan Sultan Mahmud əmisini devirib yenidən Şirvanda hakimiyyəti ələ keçirmək fikrinə düşdü. O, tezliklə Şirvanşahlar taxtını özünə qaytarmaq üçün Şah İsmayılın qızılbaş qoşun dəstəsi ilə Şirvana gəldi. Sultan Mahmud Şeyxşahın öz qoşunları ilə sığındığı Gülüstan qalasını üç aydan çox mühasirədə saxladı. Şeyxşahın vəziyyəti olduqca ağır idi. Lakin təsadüf onu məğlubiyyətdən və ölümdən qurtardı. Sultan Mahmudun sevimli qulu məmlük Qara bəy ağası yuxuda ikən onun başını kəsərək, elə həmin

* Qazi bəyin Münəccimbaşı tərəfindən göstərilən ölüm tarixi h.908 (1502/3)-ci il səhvdir. Belə ki, numizmatik məlumatlar Sultan Mahmudun sikkələrinin h.907 (1501/2)-ci ildə kəsildiyini göstərir.

gecə Şeyxşaha göndərdi. Sevincək Şeyxşah təbil vurub bayraqları açmağı əmr edərək, səhərin açılmasını gözləmədən qoşunları ilə qaladan çıxdı. Qəfil yaxalanmış qızılbaşlar qaçmağa üz qoydular. Lakin onların çoxu əsir düşdü və öldürüldü. Y. A. Paxomovun fikrincə, Sultan Mahmudun səfəvi qoşunları ilə Şirvana yürüş edərək Şamaxını və Şəbəranı tutması numizmatik məlumatlara görə h.911 (1505/6)-ci ildə baş vermişdi. Belə ki, həmin vaxt bu şəhərlərdə kəsilən sikkələr Şeyxşahın deyil, Şah İsmayıl səfəvinin adından zərb edilmişdir. Y. A. Paxomov bundan belə bir nəticə çıxarmışdır ki, "Əvvəla Sultan Mahmuda yardım göstərən Səfəvilər təkcə Şamaxını deyil, Şəbəranı da zəbt etmişdilər, ikincisi bu yardımın əvəzində Sultan Mahmud özünü Şah İsmayılın təbəəsi kimi tanımağı və onun adından sikkə kəsdirməyi öhdəsinə götürmüşdü".¹¹⁸ Bizcə, Sultan Mahmud öldürüldükdən sonra Şeyxşah Şirvan taxtında ancaq Şah İsmayılın ali [236 – 237] hakimiyyətini qəbul etmək və onun adından pul kəsdirməklə möhkəmlənə bilmişdi. O, yalnız bundan sonra asudə hakimiyyət sürməyə başladı. Beləliklə, Sultan Mahmudun səfərinin h.911 (1505/6)-ci ildə baş verməsinə dair Y. A. Paxomovun fikrillə razılaşmaq olar. Lakin mənbələr Sultan Mahmudun Şeyxşahın olduğu qalanı üç ay ərzində mühasirədə saxladığını xəbər verirlər. Şeyxşahın adından, demək olar ki, iki il (h.911-912 (1505-1506/7)-ci illər) sikkə kəsilməməsi isə ehtimal etməyə imkan verir ki, Şeyxşah qızılbaşların Gülistan qalası yaxınlığında məğlubiyyətindən sonra yalnız Şah İsmayılın ali hakimiyyətini tanıdıqdan və ona tabe olduqdan sonra Şirvanda hakimiyyətini davam etdirmişdir.

Lakin Şeyxşah Şirvanı müstəqil idarə etmək fikrindən əl çəkməmişdir. Şah İsmayılın h.913 (1507/8)-cü ildə zülqədərilər tayfasının iğtişasını yatırtmaq üçün Mərəş vilayətinə işğalçılıq yürüşündən istifadə edən Şeyxşah İsmayıla ödəməli olduğu xəracı verməkdən boyun qaçırdı və onun elçilərinə ehtiram göstərmədi. Həmin vaxtdan, yəni h.913 (1507/8)-cü ildən Şeyxşah yenidən öz adından sikkə zərb etdirməyə başladı. Şah İsmayıl Şeyxşahın xərac vermək istəməməsi ilə əlaqədar h.915 (1509)-ci ilin sonlarında ikinci dəfə Şirvana yürüş etdi. O, Kür çayına çatıb onu ponton körpülərlə keçdi. Bu xəbər bütün Şirvana yayıldı. Şahın gəlməsini eşidən Şeyxşah qüvvələr nisbətini nəzərə alıb Buğurt qalasına çəkildi. İsmayıl əmirlərini Şamaxını tutmağa göndərdi, özü isə qoşunlarının bir hissəsi ilə Bakıya yollandı. Bakı qalasının komendantı (kütüval) hədiyyələrlə şahın qərargahına gələrək itaət göstərdi və şəhərin açarlarını ona təqdim etdi. İsmayıl Bakıdan Şəbərana getdi. Bu vilayətin valisi və digər Şirvan qalalarının hakimləri də şahın hüzuruna tələsərək, öz itaətlərini bildirdilər və buna görə mükafata və fəxri paltara layiq görüldülər, Şah həmin qalaların idarə olunmasını Lələ bəy Şamluya həvalə etdi. Bundan sonra İsmayıl Dərbəndə yaxınlaşdı. Dərbənd istehkamlarının möhkəmliyinə güvənən əmirilər Yar Əhməd ağa və Məhəmməd bəy şahın qarşısına çıxmədilər və ona hədiyyə göndərmədilər. Şah İsmayıl Dərbəndi mühasirəyə almağa başladı. Qızılbaşlar qalanın bürcləri altından 12 lağım atdılar. Mühasirədə olan dərbəndlilər qızılbaşların üstünə daş və ox yağdırdılar. Müqavimət göstərməyin mənasızlığını görə Yar Əhməd ağa və Məhəmməd bəy boyunlarında qılınc, çiyinlərində kəfən İsmayılın qərargahına gələrək, təslim olmağa razılaşdılar. Şah Mənsur bəyi Dərbənd hakimi təyin etdi. İsmayıl Şeyx Heydərin 22 il Təbərsəranda qalmış cənazesinin qalıqlarını Ərdəbilə köçürüb orada ailəvi türbədə dəfn etməyi əmr etdi. Şirvanı yenidən özünə tabe edən Şah İsmayıl Kürü keçib qışı Qarabağda keçirdi, baharda isə Təbrizə qayıdaraq, Xorasana üzərinə yeni yürüşə hazırlaşmağa başladı. Şirvana səfərindən sonra şahın uğurlarını və qələbələrini görə Şeyxşah onunla yaxınlaşmaq qərarına gəldi və xərac verməyə razı oldu. Şah İsmayıl h.916 (1510/II)-cı ildə Xorasanda Şeybək xana qalib gəldikdə Şeyxşah, digər hakimlər kimi, İsmayılın sarayına səfirlik göndərərək, onu təbrik etdi. Həmin vaxtdan şahla dostluq münasibətləri kəsilmirdi. İsmayılın Şeyxşaha iltifatlı münasibəti şah h.920 (1514)-ci ildə türk sultanı Səlimlə Çaldıran vuruşmasında məğlubiyyətə uğradıqdan az sonra özünü göstərdi. H.924 (1518)-ci ildə Təbriz sarayında şahzadə Sam Mirzənin anadan olması təntənə ilə qeyd edilərkən şah Şeyxşahla danışıqlar aparmaq üçün əmirləri Mirzə şah [237 - 238] Hüseyini və Cəmaləddin Məhəmmədi Şirvana göndərdi. Onlar Şirvanşahı İsmayılın ona yaxşı münasibət bəslədiyinə əmin etdilər və Təbrizə gəlmək dəvətini yetirdilər. Şeyxşah cavabında onlarla birlikdə İsmayıla cins atlar, Bərdə qatırları, türk və Avropa parçaları, çoxlu pul, daş-qaş yolladı və oğlunu səfəvi sarayına göndərməyi, əgər şah əmr edərsə, şəxsən özünün gəlməsini vəd etdi. Həsən bəy Rumlunun məlumatına görə Şeyxşah h.924 (1518)-cü ildə başqa hakimlərlə birlikdə, şahın Təbrizdəki sarayına gəlmişdir,¹¹⁹ Belə ki, Mүнəccimbaşı yazır: "O (Şeyxşah), Şah İsmayıla sülhə can atır, ona qılıq göstərirdi və h.927 (1521)-ci ildə onun hüzuruna gəlmişdi". Şah İsmayıl ona böyük iltifat və ehtiram göstərdi, Şirvanı idarə etmək haqqında yeni fərmanlar verərək öz ölkəsinə yola saldı. Şirvanşah söz verdiyi kimi oğlu, Sultan Xəlili qiymətli hədiyyələrlə Təbrizə, İsmayılın sarayına göndərdi və dostluq münasibətlərini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə şahın qızını oğluna istədi. Təklif qəbul edildi və İsmayıl qızı Pərixan xanımı Şirvanşahın oğlu sultan Xəlilə* nişanladı. H.919 (1523)-cu ildə Şah İsmayıl Şirvanşah Şeyxşahın qızı ilə evlənmək istədiyini bildirdi. O, həmin məqsədlə əmir Cəlaləddin Məhəmmədi və Dəmir bəyi qiymətli hədiyyələrlə Şamaxıya göndərdi. Bu təklifdən son dərəcə məmnun qalan Şeyxşah şahın elçilərini böyük ehtiramla qəbul edib qızını onlarla və məyyətin müşayiətilə şahı göndərdi. H.929-cu il zilhicce ayının 25-də (5 noyabr 1523-cü il) Təbriz yaxınlığında Şah İsmayıla Şirvanşahın qızını dəbdəbəli toyu oldu.¹²⁰

* Dorn Şeyxşahın oğlunu səhvən Müzəffər Sultan adlandırır.

Münəccimbaşının məlumatına görə Şeyxşah 22 il "ədalətlə və tərəfgirsizliklə hökmranlıq sürmüş və h.930 (1524)-cu ildə öz əcali ilə ölmüşdür". Mənbələrdə o, müdrik, ədalətli, mömin və uləmalara hamilik edən bir hökmdar kimi xatırlanır.¹²¹ O, yeddi oğul qoyub getmişdir. Oğlanlarından biri - Məhəmməd Mirzə sonralar I Təhmasibin sarayına gəlmiş və h.935 (1528/9)-ci ildə Zurabad yaxınlığında özbəklərlə döyüşdə həlak olmuşdur. Şeyxşahın başqa bir oğlu -Müzəffər Mirzə qohumu Şamaxının ölkəsinə getmiş və orada qalaraq onun himayəsində yaşamışdır.¹²² Mənbələrdə Şeyxşahın bir oğlunun Dağıstana, qohumu Şamaxının yanına qaçaraq onun himayəsində yaşamış azyaşlı Şahruxun atası Fərrux Yasar, yaxud Fərrux Mirzə və ya Sultan Fərruxun da adı çəkilir.¹²³ Hürşah Şeyxşahın oğlu Müzəffər Mirzənin adını xatırladır. Ehtimal ki, o bu adla Fərrux Yasarı nəzərdə tutmuş, yaxud da o, Şeyxşahın dördüncü oğlu olmuşdur. Mənbələrdə Şeyxşahın qalan oğlanlarının adı çəkilmir. Şirvanşah II Şeyx İbrahimin adından Şamaxıda h.908-910 (1502-1504/5)-cu illərdə, sonralar isə h.913 (1507/8)-cü ildən başlayaraq, 930 (1523/4)-cu ilədək - onun ölümünədək hər il gümüş sikkələr kəsilmişdir. Sikkələrdə aşağıdakı kitabələr həkk olunmuşdur. Üz tərəfində (Sultan) əlahəzrət (Şeyx İbrahim). Əks tərəfdə: (Zərbxana) Şamaxı (il) və ənənəvi din rəmzi. H.920 (1514/5)-ci ildə kəsilmiş pulların əks tərəfində sünnü əvəzinə şiə rəmzi və epitetləri göstərilmədən on iki imamın adı çəkilir¹²⁴ ki, bu da səfəvilərin, ehtimal ki, Şah İsmayılın xatirinə şiəliyi qəbul etmiş Şirvanşah üzərində nüfuzunu göstərir. [238 - 239]

II XƏLİLÜLLAH İBN ŞEYX İBRAHİM (ŞEYXŞAH)

II Şeyx İbrahim (Şeyxşah) h.930 (1524)-cu ildə öldükdən sonra Şirvanı onun böyük oğlu, II Xəlilullah da adlandırılan Sultan Xəlil idarə etməyə başladı. O, Şah İsmayılın qızı Pərixan xanımın evlənməklə, onun himayəsinə nail oldu. Münəccimbaşının təbirincə, "qardaşlarından heç biri onun əleyhinə çıxıb bilmədi"¹²⁵.

O, mənbələrdə ağıllı və bacarıqlı, dəbdəbəli səfərləri, şərab və əyləncəni sevən hökmdar kimi səciyyələndirilir. Onun alim və şairlərlə ünsiyyəti sevməsi, son dərəcə səxavətli olması da qeyd edilir.¹²⁶ Şirvanşahın Təbriz sarayı ilə əlaqələri daha da möhkəmləndi. Şah İsmayıl h.930 (1524)-cu ildə öldükdən sonra Şirvanşaha münasibət dəyişdi. Şah İsmayılın səfəvi taxtına çıxan gənc oğlu və varisi I Təhmasib bacısının əri olmasına baxmayaraq, Xəlilullahdan şübhələnməyə başladı. Şah Təhmasib Xəlilullahla etibar eləmir, Şirvanşahlar dövlətini özünə tabe etdirməyə, sülaləni aradan qaldırmağa hazırlaşır. Şərəf xan Bidlisinin məlumatına görə Şah Təhmasib h.939 (1532-33)-cu ildə Şirvanın idarə olunmasını qardaşı Əlqas Mirzəyə tapşırır.

Bədr xan Ustaclını isə ona qəyyum təyin etdi. Şahın Şirvanşaha inamsızlığı sonuncunun şaha xəyanət edən və Təbrizi tutan türk sultanı Süleyman Qaziyə qoşulmuş Biye Piş Gilan hakimi, Əmir-Dibac adlandırılan Sultan Müzəffərə sığınacaq verməsindən sonra daha da dərinləşdi. Sultan Azərbaycanı tərk edəndən sonra Əmir-Dibac qızılbaşlarla vuruşmada məğlub edilərək Gilandan qovuldu və dəniz yolu ilə Şirvana qaçaraq, Şirvanşahın himayəsinə sığındı. Şirvanşah onun bağışlanmasını şahdan iltimas edəcəyini vəd etdi. Lakin Xəlilullah tezliklə öldü və öz vədinə əməl edə bilmədi. Təhmasib öz adamlarını Şirvana göndərərək, Əmir-Dibacı gətirmələrini əmr etdi. Şirvan əmirləri buna mane ola bilmədilər. Şahın adamları onu yaxalayıb Təbrizə gətirdilər. Şərəfxan Bidlisinin məlumatına görə, "Onu (şahın) əmri ilə taxta qəfəsə saldılar, (qəfəsi) cümə məscidinin minarəsindən asaraq, neft töküb yandırdılar".¹²⁷ Şirvanşah Şirvanda 12 il yaxın hökmranlıq sürərək h.942-ci il cəmədiyül əvvəl ayının 9-da, cümə günü (6 noyabr 1535-ci il) vərəsə qoyub getmədən öldü.¹²⁸ II Xəlilullahın bütün hakimiyyəti illərində -h.930-942 (1524-1535)-ci illər - Şamaxıda onun adından gümüş sikkələr kəsilmişdir.¹²⁹

II FƏRRUX YASAR İBN ŞEYXŞAH

1934-cü ildə Salyandan Bakıya II Şeyx İbrahim və II Xəlilullahın adından Şamaxıda kəsilmiş 906 gümüş Şirvanşah sikkəsindən ibarət dəfinə gətirilmişdir. Onların arasında h.934 (1527/8)-cü il Y. A. Paxomovun fikrincə, "başqa mənbələrdən məlum olmayan"¹³⁰ Fərrux Yasarın adından kəsilmiş bir sikkə də var idi. Lakin Fərrux Yasar ibn Şeyxşahın adı Şahruxun atası kimi, Həsən bəy Rumlu və Münəccimbaşıda - "Şahrux ibn Sultan Fərrux ibn Şeyxşah"¹³¹ Cənnabidə - "Şahrux ibn Fərrux Mirzə", Şərəf xan Bidlisidə - "Şahrux ibn Fərrux Yasar"¹³² - çəkilir. Beləliklə, yazılı mənbələrə görə, Fərrux Yasar, yaxud Sultan Fərrux Şeyxşahın oğlu, II Xəlilullahın qardaşı və Şahruxun atasıdır. [239 - 240]

Fərrux Yasarın adı çəkilən h.934 (1527/8)-cü ilə aid eynilə belə bir sikkə 1935-ci ildə Bakıda tapılmış, II Xəlilullah və Şahrux adından Şamaxıda kəsilən xırda gümüş Şirvanşah sikkələri dəfinəsində (459 nüsxə) aşkara çıxarılmışdır.¹³³ Numizmatik məlumatlar göstərir ki, II Fərrux Yasar h.934 (1527/8)-cü ildə Şirvanda hakimlik edən və Şamaxıda sikkə zərb etdirən qardaşı Şirvanşah II Xəlilullahla eyni vaxtda pul kəsdirmişdir. Ehtimal ki, həmin vaxt Şah İsmayılın ölümündən istifadə edən Fərrux Yasar hakimiyyəti qardaşı Şirvanşah II Xəlilullahdan qəsb etmişdir.

Münəccimbaşının əsərində buna işarə edilir. O, xəbər verir ki, "Şah İsmayılın qızına evlənən Sultan Xəlil ibn Şeyxşah onun himayəsinə nail oldu. Qardaşlarından heç biri onun əleyhinə çıxıb bilmədi".¹³⁴ Göründüyü kimi, II Fərrux Yasar h.934 (1527/8)-cü ildə bir neçə aylığa hakimiyyəti qardaşı II Xəlilullahdan tutub almış və bu müddət ərzində öz adından sikkə zərb etdirə bilməmişdir.

Ehtimal ki, Xəlilullah tərəfindən qovulduqdan sonra, onu Müzəffər Mirzə adlandıran Hürşahın məlumatına görə, Fərrux Yasar Dağıstana, qohumu olan "Şamxal ölkəsi"yə qaçmış və onun himayəsində yaşamışdır.* Orada onun Şahrux adında oğlu doğulmuşdur. Özündən sonra vərəsəsi olmayan II Xəlilullah öldükdən sonra Şirvan feodalları Şahruxu Şamaxıya gətirərək Şirvanşahlar taxtına oturtmuşlar. Beləliklə, numizmatik məlumatlar qısa müddət, ehtimal ki, bir neçə ay ərzində Şirvanda hakimiyyət sürmüş indiyədək elmə məlum olmayan Şirvanşah II Fərrux Yasarı üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Bundan sonra Şirvanda h.942 (1535-ci ilə qədər yenidən II Xəlilullah hökmranlığını davam etdirmişdir.

ŞAHRUX İBN FƏRRUX YASAR

Özündən sonra vərəsəsi olmayan II Xəlilullah h.942 (1535)-ci ildə öldükdən sonra Şirvanın feodal əyanları Fərrux Yasarın oğlu və Şeyxşahın nəvəsi on beş yaşlı Şahruxu təcili Dağıstandan Şamaxıya gətirərək Şirvanşahlar taxtına oturdular.¹³⁶ h.942 (1535/6)-ci ildə Şamaxıda Şahruxun adından gümüş sikkə kəsilmişdir.¹³⁷ Bu dövrdə Dərbəndi Şirvanşahlar xanədanı tənəzzülə uğradı. Şirvanda hakimiyyət, əslində dövləti azyaşlı Şahruxun adından idarə edən feodal zadəganlarının - başda vəkil Hüseyn bəy Lələ olmaqla, Şirvan əmirlərinin əlində idi. Mənbələrdə heç bir qayda-qanun qalmamış Şirvanda feodal zülmü və özbaşınalığından, xalq kütlələrinin ağır vəziyyətindən, "ölkədə açıq-aşkar ictimai hərc-mərclik yaranmasından" xəbər verilir. Tezliklə, h.944 (1537)-cü il qışın əvvəllərində Şirvanda özünü Şeyxşahın oğlu Sultan Məhəmməd adlandıran qələndərin başçılığı ilə xalq kütlələrinin üsyanı başlandı. O, başına saysız-hesabsız dəstələr toplayaraq Salyanı tutdu və Şamaxıya doğru hərəkət etdi. Aralarında birlik olmadığı, qoşunlar vuruşmaq istəmədiyi üçün Şahrux əmirləri və əyanları ilə birlikdə üsyançıların qabağına çıxmaq iqtidarında deyildi. Şahrux əmirlərlə birlikdə Şamaxını tərk edərək Buğurt qalasına qaçdı. Qələndər şəhəri [240 - 241] döyüşsüz tutdu. Lakin niöhkəm rəhbərlik və mütəşəkkillik olmadığından üsyançılar qayda-qanun yarada bilmədilər və Şirvan əhalisinin narazılığına səbəb oldular. Bir neçə gün Şamaxıda qaldıqdan sonra üsyançılar arasında ixtilaf düşdü və onlar şəhəri tərk edərək, Salyana yollandılar. Qələndərin geri çəkilməsi xəbərini alan Şahrux əmirləri ilə Buğurt qalasından Çixaraq üsyançıları təqib etməyə atıldı. Salyan yaxınlığında onlara çataraq, döyüşdə məğlub etdilər, Qələndəri əsir tutub öldürdülər.¹³⁸ Sosial xarakterinin aydın olmamasına baxmayaraq, kortəbiiyyəti və kütləviyyəti, yalançı hökmdarın zühuru və dərvişlərin iştirakı bu hərəkəti Ön Asiyanın XIII-XVI əsrlər kəndli üsyanlarına aid etməyə imkan verir.¹³⁹

Üsyan yatırıldıqdan sonra, II Xəlilullahın qələndəri Şirvanşah kimi tanıyan və Səfəvi sarayının tapşırığı ilə fəaliyyət göstərən dul arvadı Pərixan xanım Təbrizə gedərək, Şirvanın ağır daxili vəziyyəti və onu asanlıqla ələ keçirməyin mümkün olması barədə qardaşı şah Təhmasibə məlumat verdi.¹⁴⁰ Üsyan yatırıldıqdan sonra Şirvan əmirləri və zadəganları əhaliyə zülm və qəddarlığı daha da gücləndirərək son həddə çatdırdılar. Bu zaman Qorçubaşı Padar bir qrup hərbiçi ilə Təbrizə gəldi, Təhmasibə şikayətlə müraciət edərək, ondan Şirvanın işlərinə qarışmasını xahiş etdi.¹⁴¹ Şahruxun məktub göndərərək sədaqətini bildirdiyi türk sultanının ciddi təhlükə doğurması Təhmasibi təcili tədbirlər görməyə vadar etdi.¹⁴² Şirvanı çoxdan bəri Səfəvilər dövlətinə birləşdirmək fikrinə düşən şah Təhmasib əlverişli bəhanə tapdı. Həsən bəy Rumulunun təbirincə "...Şah Şahruxun ölkəni pis idarə etməsi, onun əmirlərinin bəd əməlləri, ordusundakı oğurluq, bu ölkədəki imansızlıq və dini təsisatlara etinasızlıq haqqında eşitmişdi". Onda şah ustaçı, qacar və talış tayfalarının əmirlərinə Əlqas Mirzənin başçılığı altında Qarabağ və Muğanın qeyri-nizami dəstələri və iyirmi minlik qızılbaş qoşunu ilə Şirvanı tutmağa getməyi əmr etdi. H.945 (1538)-ci ilin baharında Əlqas Mirzə Qorçubaşı Padarın müşayiətilə Kürü keçdi, Şirvana girərək, 300 nəfər qarnizonla birlikdə Surxab və Qəbələ qalalarını tutdu. Sonra onlar Şirvanın ən möhtəşəm qalası olan Gülüstanı mühasirəyə aldılar. Şəhərin komendantı (kütval) Nemətulla bəy idi. Lakin qızılbaş əmirləri qoşunlarının bir hissəsini Gülüstan qalasının yanında qoyaraq, qalanın Şirvanşah Şahruxun vəkil Hüseyn bəy Lələ və Şirvan zadəganları ilə sığındığı yüksək zirvədə yerləşən əlçatmaz Buğurt qalasına tərəf döndərdilər. Qalanın müdafiəçilərinin müqavimətinə, Buğurt qalası yanında Hüseyn bəylə qızılbaşlar arasındakı döyüşün nəticəsinə baxmayaraq, sonuncular Şirvanlıları məğlubiyyətə uğradaraq, Gürcü qalasını da ələ keçirdilər. Əlqas Mirzənin dörd ay (Cənnabi və Münəccimbaşıya görə yeddi, Hürşaha görə doqquz ay) mühasirədə saxladığı Şahrux və onun əmirləri məhrumiyyətlərə və vəziyyətlərinin ağırlığına baxmayaraq, Buğurt qalasında mərdliklə müdafiə olunurdular. Bu vaxt öz qoşunları ilə mühasirədəkilərin köməyinə gələn Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd xan Buğurt qalasının yanında məğlubiyyətə uğradı və döyüşçülərinin çoxunu itirərək geri çəkildi. Buğurtun bürcləri toplanıb dağıdılıb uçurulduqdan sonra Dərviş Məhəmməd xanın köməyindən ümidi kəsilən qala müdafiəçiləri müqaviməti dayandırdılar. Vəkil Hüseyn bəy bildirdi ki, şah gəlsə təslim olmağa hazırdılar. Saraya göndərilən qasid şahı Mərənddə tapdı. Cənnabının məlumatına görə Buğurta gələn şah Təhmasib adamlarını Şahruxun yanına göndərərək, ona aman, böyük iqta və müxtəlif [241 - 242] hədiyyələr verəcəyini vəd etdi. Lakin bunların hamısı yalan çıxdı. Sonra şah Samaxının bütün sərkərdələrinə və rəislərinə hər cür

* Şirvanşahlar hələ I Fərrux Yasarın vaxtında Dağıstanın feodal hakimlərinə qohumluq münasibətlərində olmuşlar (Bax: Dağıstan tarixi, c.I, s.213, rusca).

nemətlər vəd edərək onlara xəyanət edərək aldatdı. O, şəhərin yüksək rütbəli sakinlərindən zorla iri məbləğdə pul alaraq, sonra onların çoxunun edam olunmasını əmr etdi. Ertəsi gün Şahrux Hüseyn bəy, Məhəmməd bəy və Şirvan əmirləri hədiyyələrlə Təhmasibin huzuruna gələrək saraylarının və xəzinələrinin açarlarını itaətlə şahın vəkillərinə təqdim etdilər.¹⁴³ Şirvanşahların hələ XIII əsrdən Buğurt qalasında saxlanılan xəzinəsinə Təhmasib sahib oldu.¹⁴⁴ Şahrux, Hüseyn bəy və Məhəmməd bəy həbsxanaya salındı. Buğurt qalasını uçurmaq əmr edildi. H.945-ci il cəmədiyül əvvəl ayının üçündə cümə günü (27 sentyabr 1538-ci il) Gülüstan qalasının kütvalı Nemətulla bəy şahın huzuruna gəlib qalanı ona təslim etdi. Ayın on yeddinci günü Hüseyn bəy Lələ edam olundu. Şərəf xan Bidlisinin yazdığına görə "Qızılbaşların amansız qılıncı ilə qalada mühasirədə olanlardan altı yüzə yaxın adam öldürüldü. Hətta, şah Təhmasib babası sultan Heydər qan intiqamı olaraq, bir neçə Şirvan əyanını şəxsən Öz əli ilə qətlə yetirdi". Şah Təhmasib Şirvanı iqta kimi qardaşı Əlqas Mirzəyə verdi, Şirvanşah Şahruxu da əsl qul kimi qandalladaraq özü ilə götürüb Təbrizə qayıtdı və h.946 (1539)-ci ildə onu gizləncə edam etdirdi, "onun həyatı şahın əmri ilə söndü".¹⁴⁵

Təhmasib Şirvanı tutduqdan sonra Şirvanşahlar xanədanının devrildiyini elan etdi və Şirvanı Səfəvilər dövlətinə birləşdirdi. Ölkə şahın qardaşı bəylərbəyi Əlqas Mirzənin idarə etdiyi vilayətə Çevrildi. Şirvanın, demək olar ki, bütün zadəganları məhv edildi, torpaqları qızılbaş tayfalarının başçılarına, əmirlərə paylandı. H.941 (1535)-ci ildə Təbrizi tutmuş türk sultanı Süleymanın tərəfinə keçən Əmir Qazi xan Təkəli sonuncuya xəyanət edərək, 6 minlik köçəri təkəli tayfası ilə Sürlük yaylağında şahın yanına gəldi. Şirvan vilayətinin bir hissəsi - Salyan, Mahmudabad və Bakı mahalları tiyul kimi ona bağışlandı. Lakin müstəqillik ənənələrinə sadıq qalan Şirvan əhalisi uzun müddət Şirvanşahlar dövlətinin məhv olması fikri ilə razılaşmayaraq bir sıra yerlərdə qızılbaşla müqavimət göstərirdi. Qazi xan Təkəli inadlı və şiddətli mübarizədən sonra h.947 (1540/1)-ci ildə Bakı qalasını tutaraq, xeyli adam qırdı. Lakin h.950 (1543/4)-ci ildə Təhmasibin qəsdə iştirak etməsindən şübhələndiyi Qazi xan Təkəli əmrinə əsasən Əlqas Mirzə tərəfindən qardaşları ilə birlikdə Şirvanda edam olundu.¹⁴⁶

Şirvandakı sonrakı hadisələr türk müdaxilələri və Şirvanşahlar nəslindən olan Bürhanəli Sultan, Əbubəkr Mirzə Qasım Mirzə və b. şəxslərin başçıları ilə Şirvanşahların Səfəvilərə qarşı üsyanları ilə bağlıdır.

§2. Şirvanda Səfəvilər əleyhinə üsyanlar və Şirvanşahlar dövlətini bərpa etmək uğrunda mübarizə (1548-1578-ci illər)

BÜRHANƏLİ SULTAN İBN SULTAN XƏLİL

Səfəvilər 1538-ci ildə Şirvanşahlar dövlətini tabe etdikdən sonra Şirvanda 1578-ci ilə qədər davam edən bir sıra üsyanları yatırmağa başladılar. Şirvanın müstəqilliyinin ləğvindən narazı olan yerli zadəganlar öz dövlətlərinin müstəqilliyinin bərpa edilməsinə çalışırdılar. Əhalinin şah və onun canişinləri əleyhinə qaldırdıqları bir sıra üsyanlara yerli zadəganların nümayəndələri başçılıq edirdilər.

Şahruxun əmisi oğlu Bührhanəddin, yaxud Bührhanəli Sultan ibn Sultan Xəlil ibn Şeyxşah uzun müddət Dağıstanda qaytaqlı qohumlarının yanında qaldıqdan sonra böyük qoşun toplayaraq h.951 (1544)-ci ildə Əlqas Mirzə ilə mübarizə aparmaq üçün Şirvana doğru hərəkət etdi. Əlqas Mirzə ilə bir neçə vuruşmadan sonra məğlub olan Bührhanəli II Sultan Süleymandan kömək almaq sədilə Türkiyəyə getdi. Bührhanəlinin köməyi ilə öz düşməni Səfəvilərlə mübarizə aparmağa və Şirvanı tutmağa ümid sultan onu böyük ehtiramla qarşıladı. Sultan Süleyman ona silahlı qüvvə verdi. Lakin Bührhanəli Şirvana yaxınlaşarkən başlarını böyük orduya malik olmaları xəbərini aldı. Buna görə də, o, sultanın qoşunlarını Türkiyəyə qayıtdı, özü isə Dağıstana gedərək Şirvana yenidən yürüş etmək üçün məqam gözləməyə başladı. H 955 (1548)-ci ildə sultan Süleyman böyük ordu ilə Azərbaycana, Şah Təhmasibin üzərinə yürüş etdi. Təhmasib ölkənin içərilərinə çəkildi. Bührhanəli Dağıstandan hərəkət edərək sultan qoşunları ilə birləşdirdi. Sultan onu Şirvanı tutmaq üçün qoşun dəstəsi ilə irəli göndərdi.¹

Şirvanın bəylərbəyi Əlqas Mirzə h.954 (1547)-cü ildə şah Təhmasibdən ayrılaraq onun əleyhinə vuruşmağa başladı. Krım xanının köməyinə baxmayaraq, məğlub olan Əlqas Mirzə Krıma qaçdı və oradan İstanbula, sultan Süleymanın yanına getdi. Əlqas Mirzə qaçdıqdan və Şirvanı tabe edildikdən sonra Təhmasib h.954-cü ilin şaban ayında (1547-ci ilin oktyabrında) oğlu İsmayıl Mirzəni Şirvan bəylərbəyliyi təyin etdi.² Bührhanəli Qaytağı tərk edib Şirvana yollandı. İsmayıl Mirzə onun qarşısına çıxdı. Dərbənd yaxınlığındakı Filan kəndində qızılbaş qoşunu onunla döyüşə girdi, lakin Bührhanəli duruş gətirə bilməyib qaçdı. Qızılbaşlar onu təqib edərək xeyli döyüşçüsünü məhv etdi, Bu vaxt sultan Süleyman və Əlqas Mirzənin Cənubi Azərbaycana yürüş etmələri və Təbrizə tərəf getmələri xəbəri alındı. İsmayıl Mirzə Bührhanəlinin qoşunlarını təqib etməkdən əl çəkərək, atasına köməyə yollandı.

Bührhanəli dağlardan enib, h.955-ci ilin cəmədiyülvəvəl ayında (1548-ci ilin iyununda) Şamaxını tutub böyük qənimət əldə etdi. O, türk qoşunlarının və dağlarda, meşələrdə gizlənmiş Şirvan döyüşçülərinin köməyi ilə Şirvan vilayətinin böyük bir hissəsini ələ keçirdi və Təhmasibin naiblərini oradan qovdu. Bührhanəli vali kimi iki il Şirvanda qaldı.³ Sultan Süleyman h.956 (1549)-cı ildə müvəqqəti olaraq Təbrizi tutdu və tezliklə Cənubi Azərbaycana tərk etdi. Əlqas Mirzənin bu səfərdəki uğursuzluğu və bunun ardınca türk sultanı [243 - 244] Süleymanla aralarının dəyməsi, onun yaxalanıb Qahqah qalasına salınması və şahın əmri ilə edam olunması Təhmasibə Şirvanı zəbt etmək üçün yenidən mübarizəyə başlamağa imkan verdi, Şah h. 956 (1549)-cı ildə Şirvanın idarə olunmasını Abdulla xan Ustaclıya tapşırıraq, onu Bührhanəlinin üzərinə göndərdi. Şərəf xan Bidlislinin sözlərinə görə. "(Abdulla xan) Kür sularını: keçəndə Bührhanə qəribə təsadüf nəticəsində anadangəlmə xəstəlikdən öldü".⁴ Həsən bəy və Şərəf xan Bidlislinin məlumatlarına görə Bührhanəli h.956(1549)-cı ildə ölmüşdür.⁵ Münəccimbaşıya görə isə Bührhanəli təqribən h. 958 (1551)-ci ildə vəfat etmişdir. Zeynalogluna görə Bührhanəli 1550-ci ildə dünyadan köçmüşdür. Ehtimal ki, h. 956 (1549)-cı il tarixi daha dəqiqdir.

Həsən bəy Rumlu xəbər verir ki, Bührhanəli öldükdən sonra Şirvan zadəganları onun meyidini gizlətməyə çalışmışlar. Lakin Şirvan bəylərbəyliyi Abdulla xan Ustaclı onu tapmış, qəbirdən çıxararaq basını kəsmişdir.⁷ Bührhanəlinin özündən sonra Şirvanda hakimiyyət sürə biləcək böyük uşaqları olmamışdır. Ailəsi, azyaşlı uşaqları və qohumları isə Səfəvilərdən qorxaraq Dağıstana qaçdılar.

MEHRAB MİRZƏ

Bührhanəlinin ölümündən sonra Şirvan əyanları Dərbəndi Şirvanşahlar nəslindən Mehrab adlı birisini Şirvan hakimi seçdilər. Səfəvilər əleyhinə mübarizəyə başçılıq edən Mehrab Mirzə Şirvan qoşunları ilə Şirvan sərhədini keçərək Kür sahillərinə enib Sığnax şəhərini tutdu. Abdulla xan Mehraba hücum etdi, müqavimət göstərməyə gücü çatmayan Mehrab qaçdı və Şirvan vilayəti yenidən qızılbaşların əlinə keçdi.⁸

QURBANƏLİ

Abdulla xan tezliklə Şirvanlıların yeni bir üsyanını yatırmağa başladı. Şirvan zadəganları Mehrabın qohumu Qurbanəlinin başçılığı ilə üsyan qaldıraraq, Xəzər dənizi adalarından* birindəki Derov kəndinə qaçdılar. Abdulla

* Zeynalogluna görə üsyançılar Bakının cənub sahilindəki Zirə (Böyük Zirə, Kiçik Zirə və Qum Zirə) adalarında məskən salmışdılar.

xan çoxlu qızılbaş döyüşçüsü ilə atla üzərək adaya çatmış, onlara hücum edərək Qurbanəlinin və üsyançıların əksəriyyətini öldürmüş, onların mallarını ələ keçirib Şamaxıya qayıtmışdır.⁹ Abdulla xan Şirvanlıların bir sıra üsyanlarını yatıraraq Şirvanda öz hakimiyyətini möhkəmləndirdi.

324

QASIM MİRZƏ

Sultan Süleyman 1554-cü ildə Azərbaycana dördüncü dəfə yürüş etdi. Həmin il eyni vaxtda Şirvanda Səfəvilərə qarşı sultanın yardım göstərdiyi yeni üsyan baş verdi. Şirvanşahlar nəslindən olub İstanbulda gizlənən Qasım Mirzə içərisində odlu silahla silahlanmış yeniçərlər olan Osmanlı döyüşçü dəstəsi ilə Qəffə vasitəsilə Şimali Qafqaza, oradan da Dağıstandan keçərək Dərbəndə gəlib Şirvana soxuldu. Şirvan zadəganları [244 - 245] və əhalisi vilayətin bəylərbəyliyi Abdullaxan Ustaclıdan uzaqlaşaraq Qasım Mirzəyə qoşuldular. Abdulla xanın qızılbaşları Təngə kəndinin yaxınlığında Qasım Mirzənin başçılıq etdiyi Şirvan üsyançılarına və Osmanlı döyüşçülərinə hücum etdi. Üsyançılar dərədəki möhkəmləndirilmiş istehkama sığınmışdılar*. Bu Osmanlı qoşunlarına qızılbaşlara davamlı müqavimət göstərməyə imkan verdi. Qızılbaşlar müvəffəqiyyət qazana bilməyib, Şamaxıya qayıtdılar. Sonra Qasım Mirzə Buğurt qalasına gələrək 40 gün orada qaldı. Onun bayrağı altına bir neçə min** Şirvanlı toplandı. Onlar türk döyüşçüləri ilə birlikdə qızılbaşlara qarşı mübarizəni davam etdirdilər. Buradan o, Abdulla xanın iki min nəfərlik süvari döyüşçüləri ilə olduğu Gülüstən qalasına doğru hərəkət etdi. Qasım Mirzə Şamaxı yaxınlığındakı Gülüstən qalasının ətrafında Abdulla xanın iki min nəfərlik süvari ordusu ilə döyüşə girdi. Hər iki tərəf inadla vuruşurdu. Səhərdən axşama qədər davam edən döyüşdə Qasım Mirzənin min beş yüz döyüşçüsü öldürüldü. Bu vaxt Abdulla xanın düşərgəsindən kömək gəldi. Döyüşdən sağ çıxmış Şirvanlılar onları qızılbaş döyüşçüləri hesab edib, təlaş içərisində Təbərsərana qaçdılar. Onların çoxu öldürüldü, məğlub edilənlərin başlarından qalalar qalandı. Mənbələrdə Qasımın sağ qalıb-qalmamasına dair məlumat verilmir. Zeynaloğlu Qasım Mirzənin və döyüşçülərinin əksəriyyətinin həlak olduğunu yazır. Qızılbaşlar Şirvan üsyançılarına qalib gəldikdən sonra Gülüstən qalası dağıldı. Şahın əmisi oğlu Abdulla xan¹⁰ Səfəvilərin hökmranlığından narazı olan və Şirvanşahlar sülaləsini bərpa etməyə çalışan Şirvan qiyamçılarının qaldırdığı bir neçə üsyanı yatırırdıqdan sonra Şirvanda öz hakimiyyətini tamamilə möhkəmləndirdi. İngilis taciri Antoni Cenkinson 1562-ci ildə Şamaxıya gəldiyi zaman Abdulla xan Şirvanın tam səlahiyyətli hökmdarı idi. Təkcə tabeliyində olan ölkənin deyil, Cənubi Dağıstanın da əhalisi ondan qorxurdu.

QAVUS MİRZƏ

Səfəvilərlə Osmanlılar arasında hərbi əməliyyatlar yalnız 1555- ci ildə, Səfəvilər dövləti ilə Türkiyə arasında sülh bağlandıqdan sonra kəsildi. Bu dövrdə Səfəvilər Abdulla xan Ustaclı h. 956 (1549)-cı ildə Şirvana bəylərbəyliyi təyin olunduqdan sonra orada öz hakimiyyətlərini tam bərqərar etdilər.

H. 974 (1566)-cü ildə Abdulla xanın və h. 984 (1576)-cü ildə şah Təhmasibin ölümündən sonra Şirvanda vəziyyət dəyişdi, Şirvan zadəganları arasında müstəqillik və Cənubi Dağıstanda sığınacaq tapmış Şirvanşah nəslindən Şirvanşahlar sülaləsini bərpa etmək meylləri canlandı.

Həsən bəy Rumlu Şirvan zadəganlarının ("Şirvan əhlinin") Bürhanəlinin bacısı oğlu Qavus Mirzənin başçılığı ilə h.985 (1577/8)-ci ildə Səfəvi hökmranlığına qarşı üsyanı barədə [245 - 246] məlumat verir. Qavus Mirzə qiyamçıların başında Şəbərana yollandı. Abdulla xan Ustaclının ölümündən sonra onun yerinə təyin olunmuş Şirvan bəylərbəyisi Arasxan Rumlu üsyançıların üstünə altı yüz qızılbaş göndərdi. Onlar üsyançıları Şəbəranın iki fərsəxliyində (təqribən 12 km) haqladılar Qavus Mirzə və onun döyüşçüləri qızılbaşlara həmlə etdilər, ancaq məğlubiyətə uğradılar. Qavus Mirzə qaçdı. Lakin o və onun dörd yüz üsyançısı öldürüldü. Onların başları Qezvinə, şaha göndərildi.

ƏBUBƏKR MİRZƏ

Məhəmməd Xudabəndə (1577-1587) zamanında feodalların mərkəzdən ayrılmaq cəhdləri və ara çekişmələri nəticəsində Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi müşahidə olunur. Bununla yanaşı, Osmanlı Türkiyəsi - xüsusilə Səfəvilərə qarşı bir sıra yürüşlər etmiş II Süleyman (1520-1556), II Sultan Səlim (1566-1574), III Sultan Murad (1574-1595) dövründə güclənirdi.

1578-ci ildə III Sultan Muradın hakimiyyəti dövründə odlu top və texnika ilə yaxşı silahlanmış 150 minlik türk (süvari) ordusu Lala Mustafa paşanın başçılığı altında yenidən Şirvana girərək Ərəşi, Qəbələni, Şamaxını, Bakını, Şəbəranı, Mahmudabadi, galyanı və digər şəhərləri tutdu.¹³ Şirvana səfərdə Lala Mustafa paşanı Şirvanşahlar nəslindən Bürhanəli Sultanın oğlu Əbubəkr Mirzə müşayiət edirdi. Cənnabi və Münəccimbaşının verdikləri məlumatlara görə Bürhanəli ölürkən iki oğul qoyub getmişdi. Birinin adı Xələf Mirzə

* Təngəaltı kəndi Quba rayonundadır.

** İsgəndər Münşinin məlumatına görə 12 min döyüşçü.

idi. O, uşaq ikən ölmüşdü. İkincisi Əbubəkr Mirzə qızılbaşlar Şirvanı zəbt etdikdən sonra Dağıstana qaçmışdı. Atası öləndə o, hələ uşaq idi. Lələsi və atasının tərəfdarları Əbubəkri Dağıstana apardılar. O, burada iyirmi ilə yaxın yaşadı. Əbubəkr oradan çərkəzlər ölkəsinə, sonra h. 978 (1570)-ci ildə Krıma, Bağçasarayaya getdi. Krımın hakimi, türk sultanının vassalı Dövlət Girey xan onu iltifatla qarşılayaraq, qızını ona ərə verdi və "Osmanlı imperiyasının yüksək dərəcəsinə" təqdim etdi. Əbubəkri himayədarlıq edən sultan ona böyük mülk verdi və o, h. 986 (1578)-ci ilin payızınadək - Lala Mustafa paşa Şirvana yürüş edənə qədər - Krımda qaldı.¹⁴ Həmin vaxta qədər bəzi sünni Şirvan əyanları Şirvanı şiə qızılbaşların zülmündən xilas etmək və Əbubəkr Mirzəni Şirvanşahlar taxtına çıxarmaq məqsədilə sultandan kömək istəmək üçün İstanbula getmişdilər.¹⁵ Bu dövrdə Şirvanda türk qoşunlarının müdaxilə etməsi üçün çox əlverişli şərait var idi. Vergi zülmündən əziyyət çəkən rəiyyətin və kəndlilərin yoxsul vəziyyəti, əhalinin Sofəvi inzibati hakimiyyətindən narazılığı, qızılbaş əmirləri arasındakı Çekişmələr, Azərbaycan ərazisindəki ara müharibələri - bütün bunlar kəndlilərin və rəiyyətin Səfəvilər əleyhinə kömək edərək, Krım və Osmanlı qoşunları ilə birlikdə ölkəyə daxil oldu.

Bu səfərdə Lala Mustafa paşanın müşayiət edən Əbu Bəkr Mirzə Şirvanın alınmasında iştirak etdi. Türk sultanının qoşunları arasında Şirvanşahlar nəslinin nümayəndəsinin olması türk ordusunun Şirvanşahların keçmiş müstəqillik ənənələrinin güclü olduğu Şirvana müdaxiləsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. [246 - 247]

Əbubəkr məğlub edilmiş Şirvan ordusunun qalıqlarından ətrafına ləzgi və qarabörk tayfalarından 2-3 min döyüşçü toplayaraq Sultan III Murada müraciətlə Şirvanı tutmaqda yardım göstərməsini xahiş etdi. O, Krım xanının qoşunlarının tərkibində Şirvana doğru hərəkət edən Lala Mustafa paşanın ordusuna qoşuldu. Əbubəkri Dağıstandan Şirvana girməsi Osmanlı qoşunlarının Şirvanı zəbt etməsini asanlaşdırdı. Onlar 1578-ci ilin sentyabrında Alazan boyunca Gürcüstandan gələrək, çayın sol sahilinə keçib Ərəşə çatdılar. Türk qoşunları Lala Mustafa paşanın başçılığı ilə Ərəşi və Şirvanın digər şəhərlərini - Şamaxı, Qəbələ, Bakı, Şəbəran, Mahmudabad və Salyanı tutdular.¹⁶ Lala Mustafa paşa Şirvanı zəbt etdikdən sonra Əbubəkri əyalətin valisi vəzifəsinə təyin etdi.¹⁷ Pəçəvinin sözləri ilə deyilsə, ona Şirvanda seçmə sancaq bağışlanmışdı.¹⁸ Türk mənbələrində həmin vaxta qədər Oltuda* olmuş alav komandiri Əbubəkr bəyin adı çəkilir. Bakı sancağı¹⁹ - ehtimal ki Abşeronla birlikdə - ona bağışlanmışdı. O, burada bir neçə il hakimiyyət sürdü. Lakin Osmanlılar Cənubi Qafqaz ölkələrini, o cümlədən Şirvanı zəbt etdikdən sonra sultan Şirvanşahlar sülaləsini bərpa etmək barəsində vədini yerinə yetirmədi. Ehtimal ki, bu Əbubəkri qızılbaşlar tərəfinə keçməsinə səbəb olmuşdur. Türk mənbələri xəbər verirlər ki, Əbubəkr Mirzə Sultana xəyanət edərək, Gəncə hakiminə Osmanlılara qarşı birgə mübarizə aparmaq təklifi ilə müraciət etmişdir. O, 1583-cü ildə Osman paşa və Səfəvi qoşunları arasında Samur çayının sahilində baş vermiş döyüşdə İmamqulu xanın başçılıq etdiyi qızılbaş qoşununun tərəfində vuruşmuşdur. Lakin bu vuruşmanın dördüncü günü Osmanlılar qalib gəlmişlər. Əbubəkri sonrakı taleyi haqqında mənbələrdə məlumat verilmir. Azərbaycanda Osmanlı inzibati bölgü vahidi olan sancaq hakimlərindən biri, özündən sonra vərəsə qoymamış Əbubəkr 1602-ci ildə öldükdən²⁰ sonra Şirvanşahların hakimiyyətini bərpa etməyə bir daha cəhd göstərilmədi. "Və bu sülalədən quru addan başqa bir iz qalmadı". Mənbələrin Şirvanşah xanədanı nəslinin Şirvanın tam mənasında hakimi sayıla bilməyən son nümayəndələri haqqında məlumatı bununla bitir. Sonuncu Şirvanşahın Şahrux ibn Yasar olması barədə B. Dornun fikri ilə razılaşmaq mümkündür. Şah Təhmasib 1538-ci ildə Şirvanı işğal etdikdən sonra Şirvanşahlar dövləti süqut etdi və Şirvanşahlar sülaləsinin Bürhanəli Sultan və digər nümayəndələrinin sonralar Şirvanda itirilmiş hakimiyyətlərini bərpa etmək cəhdləri nəticə vermədi.

§3. Şirvan türk işğal dövründə

Qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayıl Şirvanı işğal etsə də, Şirvanşahların hakimiyyətini qəbul etmiş, onları hakimlikdə saxlamışdı. Şah Təhmasib belə Şirvanın müstəqilliyini ləğv etdikdən sonra da Şirvanşahlar nəslindən olan ayrı-ayrı şəxslərin bayrağı altına keçən Şirvan əhalisinin müqavimətini tam qıra bilməmişdi. Sonuncular Cənubi Dağıstana sığınaraq, [247 - 248] onlardan Azərbaycanda öz işğalçılıq siyasətində istifadə edən Osmanlı Türkiyəsinin tərəfində çıxış etmək üçün əlverişli məqam gözləyirdilər. Müstəqillik meyilləri sünni Şirvan zadəganlarının əksəriyyəti arasında güclü idi. Şirvanşahların sünni mənsubiyyəti və sünnilik meyilləri şiəlik tərəfdarı olan və işğalçılıq cəhdləri Şirvanşahlar əleyhinə yönəldilən qızılbaşlara və Səfəvi hökmdarlarına qarşı bir növ müxalifət təşkil edirdi. Türk mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, Osmanlılar Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Şirvan əhalisi orada qalmış qızılbaşları qırmışdır. Ehtimal ki, qızılbaş feodallarının ağır vergilərindən və zülmündən cana gəlmiş Şirvan əhalisi Osmanlıların gəlişi ilə oturaq əhali üçün daha əlverişli şərait mövcud olan Şirvanşahlar dövlətinin keçmiş müstəqilliyinin bərpa edilməsinə ümid bəsləyirdi. Belə ki, Dərbənd sakinləri Osmanlı ordusunun şəhərə hücumu ərəfəsində qiyam qaldıraraq 300 qızılbaş öldürmüş, şəhərin hakimi Çıraq Xəlifəni həbs etmişdilər.¹

* Türkiyədə Karsın 150 kilometrliyində vilayət və şəhər.

Türkiyə-İran müharibələrinin ideoloji əsasını dini motivlər təşkil etməsinə baxmayaraq, əslində Osmanlı Türkiyəsi cənubi Qafqazın zəngin ölkələrini və Azərbaycandan keçən tranzit ticarət-karvan yollarını ələ keçirməkdə maraqlı idi. Bundan başqa, Türkiyə Bakı limanını tutmaqla Xəzər dənizinə çıxmağa cəhd göstərirdi. Türk sultanlarının Azərbaycana işğal etməyə sövq edən amillərdən biri də Şirvanın sərvətləri - nefti, dızu, ipəyi, pambığı və s. idi.²

Şirvanın işğalına, zahirən, Şirvanşahlar xanədanının bəzi nümayəndələrinin öz keçmiş hakimiyyətlərini bərpa etmək məqsədilə sünnilərinin Səfəvilər əleyhinə üsyana başçılıq etmək barədə İstanbula, türk sultanlarına müraciətləri bəhanə olmuşdu.

Şirvanın şəhərləri və digər məntəqələri Osmanlıların hakimiyyəti altına düşdüyü hallarda belə Şirvanşahların nəsilələrinin ölkənin formal idarəsini bərpa etmələri qısamüddətli və səbətsiz olurdu. Türklər tutduqları Azərbaycan şəhərlərində öz qarnizonlarını yerləşdirdilər və ölkəni paşalıqlara və sancaqlara böldülər. Şirvan iki bəylərbəyliyə - Şamaxı və Dərbənd bəylərbəyliklərinə bölündü. Osman paşa Şirvan bəylərbəyi təyin olundu. Şamaxı vilayəti¹⁰ sancaqdan ibarət idi: Lahıc (Hövz-i Lahıc), Ağdaş, Salyan, Zərdab, Şəki, Bakı (Badku) (Abşeronla birlikdə - S. A.) Səde-ru, Qara Ulus, Axtı, İxir, Diku, Siryan (Sirhan), Osmani Xudavərd (Xudavərd), Mahmudabad, Ərəş.

Dərbənd vilayəti 8 sancaqdan ibarət idi: Dəmirqapı (Sancaq başı), Şabran (Şaburan), Axtı (bu sancağın adı Şamaxının 10-cu sancağı kimi çəkilir), Quba, Müskir (yaxud Məskür), Kürə, Çıraq Restav.³

Osmanlı məmurları şəhər və yerlərdə əhalini siyahıya alaraq Osmanlı vergi sistemi tətbiq edirdilər. Sikkələr sultanın adından kəsilməyə, məscidlərdə xütbə III Muradın adından oxunmağa başladı. Mustafa paşa Osmanlı qarnizonlarını Şirvan və Azərbaycan şəhərlərində yerləşdirdikdən, Şamaxı və Bakı, Ərəş və digər şəhərlərdə qalaları möhkəmləndirdikdən sonra ordunu buraxdı və onu geriyə, Gürcüstan yolu ilə Ərzuruma qışlamağa göndərdi. O, Özdəmir oğlu Osman paşanı Şirvanda işğal qoşunlarının komandanı təyin etdi. 1580-ci ildə Səfəvilər türk ordusunun getməsindən istifadə edərək Osmanlılara qarşı yenidən hərbi əməliyyata başladılar. Türk qoşunları Məhəmməd Xudabəndənin oğlu Həmzə Mirzə tərəfindən məğlub edildi. Bu zaman Şamaxıda olan və h.974 (1566)-cü ildə ölmüş Abdulla xan Ustaclını əvəz [248 - 249] edən Şirvan bəylərbəyliyi Aras xan Rumlu tərəfindən mühasirəyə alınan Osman paşa Şirvanı tərk edərək Dərbəndə qaçmağa məcbur oldu. Səfəvilər Osmanlılar üzərində bir neçə dəfə qələbə qazandılar. Lakin tezliklə Səfəvilər dövlətində gedən daxili mübarizə və iğtişaşlar nəticəsində onların uğurları dayandırıldı. 1582-ci ilin sonunda III Mürad Məhəmməd şahla sülh bağlamış Sinan paşanı kənar edərək müharibəni Azərbaycan ərazisində davam etdirməyi qərara aldı. 1584-cü ilin yayında 100 minlik (başqa mənbələrə görə 80 minlik) Krım qoşunu Osmanlıların vassalı Məhəmməd Gireyin başçılığı ilə Şimali Qafqazdan Azərbaycana soxuldu və Osman paşanın qoşunları ilə birləşərək Qarabağ vilayətini və Şirvanı qarət etdi. Həmin il Şamaxı və yenidən Osmanlı qoşunları tərəfindən tutuldu. Məhəmməd Girey xan və Osman paşa Şamaxıya daxil olaraq üç gün orada qaldılar, qızılbaşları məhv etmək üçün Şirvanın hər tərəfinə dəstələr göndərdilər. Bakını tutmağa göndərilmiş qoşunlar şəhəri ələ keçirib, onun müdafiəçilərindən 600 nəfəri qırdılar. Xanəli və Maqsudsultanı iyirmi qızılbaşla əsir aldılar. Osmanlı tarixçisi Asəfi qeyd edir ki, Azərbaycana səpələnmiş Krım qoşunları Şirvanın və ölkənin digər vilayətinin rəiyyətinə amansızcasına qarət edir, onlara zülm göstərirdilər. Onlar çoxlu əsir götürüb, Gəncəni, Qarabağı və Qızılağaca qədər Muğanı qarət edib, qışın yaxınlaşması ilə Krıma qayıtdılar.⁴

Krım qoşunlarının Azərbaycandan getməsindən istifadə edən şah Məhəmməd Xudabəndə türklərlə mübarizə aparmaq üçün qızılbaş əmirələrinin başçılığı ilə Şirvana qoşun göndərdi. Səfəvi qoşunları Bakını mühasirəyə aldı. Lakin qalanın Osmanlıların qoyduğu Əhməd bəyin rəhbərliyi ilə inadla müdafiə olunması, Dərbənddən dəniz yolu ilə kömək - barıt və silah alınması - mühasirədəkilərin Bakını qoruyub saxlamasına kömək etdi. Osmanlı mənbələrinin verdiyi məlumata görə qalanın mühasirəsi qırx gün çəkdi. İsgəndər Münşiyə görə mühasirə 18 gün davam etmişdir. Qızılbaş əmirələri Bakıya yaxınlaşaraq qalanı mühasirəyə almağa başlayanda Müseyib xan Təkəli, Şahrux xan Zülqədər və Pirməhəmməd Ustaclı arasında ixtilaf meydana çıxdı; onların hər biri ayrıca hərəkət etmək istəyir, başqalarına tabe olmaqdan boyun qaçırırdı. Səfəvi qoşunlarının düşərgəsində aclıq başladı və onlar məqsədlərinə çatmadan mühasirəni götürməyə və geri çəkilməyə məcbur oldular. Tezliklə qızılbaşlar Osman paşa tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldılar və üstünlük yenidən türklərə keçdi. 1585-1588-ci illər arasındakı dövrdə türklər Azərbaycanın müharibə, qıtlıq və əmirələrlə şah arasındakı daxili mübarizə nəticəsində dağılmış şimal və cənub vilayətlərini tutdular.⁵

Şirvan yenidən türklərin hakimiyyəti altına düşdü. Bakının qala divarlarını uçurmuş qızılbaş qoşunlarının getməsindən istifadə edən Osman paşa Bakı qalasını bərpa etdirdi və möhkəmləndirdi. Şəhəri tərk etmiş əhali onun göstərişilə yenidən Bakıya qayıtdı. Asəfinin məlumatına görə, "Badkuye" qalası 4-5 ay ərzində əhalinin amansız istismarı və şəhərə qayıdarkən öz evlərini də təmir və bərpa edən rəiyyətdən toplanan vergilər hesabına dirçəldi.⁶ 1587-ci ildə, ölkənin hissəsi osmanlılar tərəfindən tutulduğu bir vaxtda, şamlı və tayfalarının əmirələri Qəzvində Məhəmməd Xudabəndənin kiçik oğlu, on altı yaşlı I Abbası (1587-1629) şah elan etdilər. Bu vaxt İrani şərqdən özbəklər, ölkənin daxilində isə [249 - 250] qiyamçı qızılbaş tayfaları təhdid edirdi. Bu, şah Abbası Osmanlılarla mübarizədən imtina etmək məcburiyyətində qoydu. 1590-cı il mayın 21-də şah Abbas

türklərlə ağır sülh sazişi bağlamalı oldu. Həmin sazişə əsasən Talış diyarı və Ərdəbil mahalı istisna olmaqla Azərbaycanın şimal və cənub vilayətləri, Kürdüstanın bir hissəsi, Şərqi Gürcüstan və Şimali Ermənistan, habelə Bakı daxil olmaqla Şirvan şəhərləri və Abşeron türklərə verildi. Bütün bu ərazilər XVII əsrin əvvəllərində türklərin hakimiyyətində qaldı.⁸

§4. Şirvanın şəhərləri XV-XVI əsrlərdə

Şirvan şəhərlərinin XV-XVI əsrlərdəki iqtisadi həyatı ərəb-fars mənbələrində, Qərbi Avropa səyyahlarının yol qeydlərində əksini tapmışdır. Həmin mənbələrdə hasilat mədənləri, sənətkarlıq və ticarətə dair məlumatlar vardır. Azərbaycan coğrafiyasını Əbdürrəşid Bakuvi 1403-cü ildə Bakı ətrafında çoxlu neft və duz istehsal olunduğunu yazırdı. "Burada qətran yataqları və neft quyuları məlumdur. Quyulardan hər gün iki yüz dəvə yükündən çox neft hasil edilir. Onların yanında gecə-gündüz aramsız yasəmən yağı kimi ağ neft axan başqa bir quyu da vardır; onun icarə haqqı təqribən min dirhəmə çatır".¹ Göstərilən rəqəm - min dirhəm - bir neft quyusundan alınan icarə məbləği idi. Belə quyuların sayı isə çox idi. Neft quyusunu icarə edən də gəlir götürürdü.

Bakuvinin göstərdiyi kimi, gündəlik neft hasilatı iki yüz dəvə yükündən çox idi. Əgər bir dəvə yükünü təqribən 250 kq-a bərabər hesab etsək,² onda bu hər gün 50.000 kq, yaxud 3125 pud edər ki, bu da dövlətin və neft quyuları olan feodalların böyük məbləğdə gəlir götürdükələrini göstərir. "Sarı rəngli, şam kimi yanan"³ daş kimi bərkimiş ağ neft şəhərə gətirilərək əhali tərəfindən mənzillərin işıqlandırılmasında, evlərin və hamamların qızdırılmasında istifadə olunmuşdu. Neft müxtəlif xəstəliklərdə, məsələn, sinqa, revmatizm, öddəsi və digər daxili xəstəliklərdə müalicə vasitəsi kimi də işlədilir. Nefti dərman kimi içirdilər. Ondan dəri xəstəliklərində məlhəm kimi istifadə edilirdi.⁴ Bakı neftinin müalicəvi xassələrindən XV əsrin birinci yarısı (təqribən 1471-ci il) Venesiya səyyahı İosafato Barbaro da bəhs etmişdir. O, nefti çox pis iyli qara yağ adlandıraraq göstərir ki, ondan çıraqlarda, eləcə də ildə iki dəfə dəvələri sürtməkdə istifadə olunur. "Çünki onları ağ neftlə sürtməkdə qoturluq xəstəliyinə tutulurdular".⁵

1572-ci ildə Bakıya gələn ingilis ticarət şirkətinin agentləri Bakı neftinə maraq göstərdilər. Şirkətin agentlərindən biri - Ceffri Deket öz qeydlərində Bakı yaxınlığında evləri işıqlandırmaqda istifadə olunan çoxlu neft çıxarıldığını, onu əldə etmək üçün İrənin ən uzaq yerlərindən buraya adamlar gəldiyini qeyd edir. Neft ölkənin hər yerinə qatır və eşşəklərlə daşınırdı. 400-500 başdan ibarət belə neft karvanlarına tez-tez rast gəlmək olardı. O, daha sonra Bakıda "ağ rəngli çox qiymətli yağ növü..."⁶ olduğundan danışır. Karvanlarda göstərilən sayda yük heyvanının olması külli miqdarda neft daşındığına dəlalət edir. [250 - 251]

Türk müəllifinin 1583-cü ildə verdiyi məlumatla görə, Osmanlı işğalı dövründə Bakı Şirvanın iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynayırdı. Osmanlı xəzinəsinin ağ neft quyularından illik gəliri on "yük" axça (yük-100.000 vahid), yəni 10.000.000 quruş – 2.105.000 qızıl frank təşkil edirdi ki, bu da yarım milyon qızıl manatdan (1913-cü ilin məzənnəsi ilə 512.165 manat) çox idi.

Neft əvəzinə Gilandan gəmi ilə qumaş parça gətirilir, bunun üçün malın hər topunun 4 faizi qədər tamğa alınır. Abşeronda hasil edilən əla keyfiyyətli duz hər il üç min anbara doldurulurdu.⁷ Əmin Əhməd ər-Razinin 1601-ci ildə yazdığına görə bu dövrdə qara və ağ neft çıxarılan 500 quyu var idi.⁸ Neft quyularının sayına dair mənbələrdə verilən bu ilk məlumatın, ehtimal ki, bir qədər şişirdilmiş olmasına baxmayaraq, o, neft hasilatının həcmi barədə fikir yürütməyə imkan verir.

Neftdən hərbi texnikada istifadə olunması, ehtimal ki, XVI əsrdə davam etmişdir. Belə ki, Səfəvilər dövlətində odlu silahın yayılması ancaq XVI əsrin əvvəllərinə aiddir.⁹

Bakuvi Abşeronun kənd təsərrüfatı məhsulları haqda müəyyən məlumatlar verir, taxıldan az məhsul götürüldüyünü qeyd edir. Bakıya ərzaq, başlıca olaraq, Şirvan və Muğanın məhsuldar rayonlarından gətirilirdi. Gətirilən mallar, əsasən taxıl və düyü idi. Şəhər əhalisinin çoxu hər il yayda Abşeron bağlarına gedirdi. Bağlarda bol əncir, nar və üzüm yetişdirilirdi. Bu bitkilər Abşeronda çox-çox qədimdən becərilirdi. Qoyun sürülərinin xatırlanması Abşeronda ətindən şəhər əhalisinin istifadə etdiyi ev heyvanlarının yetişdirildiyini göstərir. Şəhərdən bir fərsəx aralı kənd əhalisi daim yanan odda (Suraxanı) əhəng hazırlayıb inşaat materialı kimi şəhərə gətirirdi. Bakı yaxınlığındakı adalardan birində suiti ovlanırdı. Onların dərisindən neft daşımaq üçün tuluq düzəldilirdi. Ərinmiş suiti piyindən çıraqlarda yağ kimi istifadə olunurdu.¹⁰ Venesiya səyyahı və səfiri Ambrocco Kontarini (1473-cü il) öz qeydlərində suitiləri təsvir edir. Onların "piyindən çıraqlarda işlədilən yağ və dəvələrə sürtmək üçün məlhəm hazırlandığını və çoxlu miqdarda qonşu ölkələrə aparıldığını"¹¹ göstərir. Bakuvinin yazdığına görə Abşeronda çoxlu ceyran var idi.¹² Yerli əhali onların ətindən yeməkdə istifadə edirdi. Şirvanın sahil-boyu rayonlarının əhalisi balıq ovu ilə məşğul olurdu. Kontarini Xəzər dənizində xeyli nərə balığı və ağ balıq ovlandığını xəbər verir.¹³ Şildə (indiki Salyan – S. A.) balıq ovundan Osmanlı xəzinəsinə ildə 10.000 axça (5000 qızıl quruş) gəlirdi.¹⁴ Bakuvinin sözlərinə görə, Güştəsbə bölgəsində balıqlar üçün dəhnə var idi. Burada müxtəlif balıqlar tutulur, su quşları çoxaldırıldı. Orada çoxlu çəltik tarlaları var idi. Şəbəranda başqa

ölkələrə göndərilən boyaqotu bitirdi. Çoxlu kəndləri və çəmənlikləri olan Muğan köçərilərin mal-qarasının otarıldığı geniş və bol otlakları ilə məşhur idi.¹⁵

Cenkinsonun "gözəl kral şəhəri" adlandırdığı, Şirvanın başlıca şəhərlərindən olan, paytaxt XV əsrdə Bakıya köçürüldükdən sonra belə əhəmiyyətini itirməyən Şamaxı xam ipək istehsalı ilə şöhrət qazanmışdı. Şamaxının ətraf kəndləri tut ağacları ilə məşhur idi. Kastilya səfiri Rui Qonzales de Klavixo "Teymurun Səmərqənd sarayına səyahət" adlı gündəliyində (1404-cü il) Şamaxıda ipək istehsalına dair məlumat verir. "Burada çoxlu ipək toxunur, oraya ipək almaq üçün hətta Genuya və Venesiya tacirləri də gəlirlər".¹⁶ Qərbi Avropa və Şərqi [251 - 252] ölkələrinə xam ipək başlıca olaraq Şamaxıdan aparılırdı. Səyyah Şiltberger (1394-1427) şahidlik edir ki, "ipəyin ən yaxşı növü" Şirvandan (Şamaxıdan) aparılır və ondan Dəməşqdə, Kaşanda, Bursada yaxşı parçalar toxunurdu. İpək, qismən Venesiyaya və Lukkaya da ixrac olunur və bu yerlərdə ondan "əla məxmər"¹⁷ toxuyurdular. Kontarininin sözlərinə, Şamaxıda İtaliyada talarnan (yəni Deyləman – S. A.) adı ilə tanınan ipək hazırlanır və müxtəlif parçalar toxunurdu.¹⁸ Şirvanın digər ticarət mərkəzi Ərəş* idi. Onun ətrafında da çoxlu xam ipək istehsal olunurdu. Buraya ipək ticarəti üçün türklər, suriyalılar və digər əcnəbilər gəlirdi.¹⁹

Şəhərin iqtisadi mərkəzlər kimi böyüməsi, Şamaxıda, Şəkiddə, Ərəşdə əmtəə təsərrüfatının, xüsusilə ipəkçiliyin inkişafı ilə bağlı idi. Onlarda orta əsrlər Yaxın Şərqi şəhərləri üçün səciyyəvi olan bütün sənətkarlıq sahələri inkişaf etmişdi. Bakının İçərişəhər hissəsində, Şamaxıda, Dərbənddə, Qəbələdə, Şəkiddə və digər şəhərlərdə dövrümüzədək qalmış XV-XVI əsrlərə aid memarlıq abidələri o dövrdə inşaat sənətinin və texnikasının inkişafına dəlalət edir və mahir memarlardan, bənnalardan, daşyonanlardan, dülgərlərdən xəbər verir. Daşyonanlar daşdan memarlıq detalları, sütunlar, stalaktitlər düzəldirdilər. Daş üzərində böyük məharətlə nəbati və həndəsi naxışlar, habelə minarələrdə, mehrablarda, məscid divarlarında və qəbir daşlarında kitabələr həkk edən ustalar da var idi. Bakının İçərişəhər hissəsində, Şamaxıda, Dərbənddə, Qəbələdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mis posasının, mis və dəmir məmulat tullantılarının izləri, şüşə və sümükdən düzəldilmiş əşyalar aşkar edilmişdir.²⁰ Bu şəhərlərin sənətkarlıq məhəllələrində silah, nal, qab-qacaq, əmək alətləri düzəldən dəmirçilər və misgərlər yaşayırdı. Köhnə Bakıda və Şamaxıda tapılmış bir sıra zərgərlik məmulatı bu sənətin inkişaf etdiyini göstərir. Bakıdakı qədim müsəlman qəbiristanlığı ərazisində torpaq işləri aparılarkən nəfis işlənmiş qızıl sancaq, gümüş qolbağ, 3 gümüş üzük, gümüş sırğa, hər birində iki xırda mirvari olan iki halqavarı qızıl sırğa, asılma muncuqlu iki cüt gümüş sırğa və s. əşyalar tapılmışdır. Bu əşyalar, eləcə də oradan tapılmış sikkələr (Teymuri və Şirvanşah) XV əsrin əvvəllərinə aiddir.²¹ Şirvanşahların zərb etdiyi gümüş sikkələr dəfnəsi (ən qədimi h. 833 (1429/30), sonuncusu h. 844 (1440/41)-cü illər) ilə birlikdə keçmiş Aleksandr Nevski kilsəsinin yaxınlığında tapılmış iri qızıl qolbağ da həmin dövrə aid edilir.²² Şirvanşah sarayında Şirvanşahlar türbəsində açılmış sərdəblərdən birində altıbucaqlı ulduz şəklində qızıl sancaq tapılmışdır. Onun üz tərəfindəki 7 yuvadan 5-ində qırmızı daş, ehtimal ki, yaqut, orta yuvada firuzə var. Yuvaların biri isə boşdur. Həmin sancaq, XV əsrin ortalarına aid edilir.²³ Mənbələrdə Şirvan əyanlarının bəzək əşyaları kimi istifadə etdikləri mina və qızıldan düzəldilmiş gözəl zərgərlik məmulatlarından danışılır. 1562-ci ildə Şamaxıda bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclı tərəfindən qəbul edilən Antoni Cenkinson onun zəngin geyimini və bəzək şeylərini təsvir edir: "Çalması sol tərəfində mina və qiymətli daş-qaşla işlənmiş lüləyə taxılmış eqret ucalırdı. Onun sırğalarından iki yaqut [252 - 253] düzülmüş əl boyda artırma sallanırdı".²⁴ Rəngli minadan və qızıldan hazırlanan bu cür bəzək əşyalarına Bakıda, Şamaxıda və Şirvanın digər şəhərlərində indi də rast gəlinir. Bütün bunlar maddi mədəniyyətin varisliyindən və öz sənətini nəsil-dən-nəsilə ötürən xalq sənətkarlarının möhkəm ənənələrindən xəbər verir.

Şirvan şəhərlərinin ərazisindən tapılmış XV-XVI əsrlərə aid nisbətən keyfiyyətsiz şirli və şirsiz saxsı qablar bu sənət növünün XI-XIII əsrlərlə müqayisədə monqol istilasından sonra tənəzzülə uğradığını göstərir. Bu dövrə məxsus şirli məmulatlar açıq sarı anqobla, yaxud qırmızı saxsı üzərində açıq-sarı naxışla istehsal olunurdu.²⁵ Şirvanın şəhərlərində toxuculuq da inkişaf etmişdi. Ölkədə bol olan qoyunlardan xalça toxunmasında istifadə edilən yüksək keyfiyyətli yun qırıxılırdı. Bakıda və Abşeron kəndlərində karxanalarda XVII əsr səyyahlarının xatırladıkları gözəl xalçalar toxunurdu, Şamaxıda, Qubada və Şirvanın başqa şəhərlərində də xalça toxunurdu. Bizim XIV-XVI əsrlərə aid xalçalar haqqında təsəvvürümüz İtibah dövrünün İtalyan, flamand və holland boyakarlıq məktəbinə mənsub şəkillərdəki rəsmlərə əsaslanır. Həmin əsərlərdə şəkil və bəzəklərinə görə Şirvan xalçalarına mənsub xalçalar görünür. Hans Memlinqin (XV əsr) "Mariya körpəsi ilə" (Vyana muzeyi) şəklində "Şirvan" tipli Azərbaycan xalçası təsvir edilmişdir. Şirvan xalçasının təsvirinə XVI əsr rəssamı Hans Qolbeynin "Səfirlər" şəklində və İtibah dövrünün digər rəssamlarının əsərlərində təsadüf olunur.²⁶ Xalçaların qədim tablolarında təsvir edilməsi həmin rəsm əsərlərinin çəkildiyi dövrdə bu tipli xalçaların artıq mövcud olduğunu və Qərbi Avropa ölkələrinə aparıldığını göstərir. Antoni Cenkinson 1652-ci ildə Abdulla xanın Şamaxı yaxınlığındakı uca dağın zirvəsində qurulmuş alaçığını belə təsvir edir: "Alaçığa başdan-başa gözəl xalçalar döşənmişdi. Onun özünün oturduğu gümüş və qızılla işlənmiş xalçanın üstündə ona layiq iki

* Ərəş Xaldandan 3 km şərqdə yerləşirdi. İndiki Neymətabad kəndidir (Yevlax rayonu).

mütəkkə qoyulmuşdu".²⁷Boyaqçılar yunu boyamaq üçün əncir yarpağından, soğan qabığından, zəfərandan, nar qabığından və digər bitkilərdən boyaq hazırlayırdılar. Xalçaların rəngləri şux və davamlı idi.²⁸ Bakıda, Şamaxıda, Dərbənddə pambıq parçalar toxunurdu. Şirvanın şəhərlərində sənətkarlar, kankanlar, dəyirmançılar, qayıqçılar yaşayırdılar; burada, xüsusilə Şəkiddə dəri istehsalı da inkişaf etmişdi. Qoyun və keçi dərisindən papaq, üst paltarın və ayaqqabı tikilirdi. Sənətkarlıq istehsalı nümayəndələrinə sikkə zərbətmə ustaları da daxil idi. XV-XVI əsrin birinci yarısına aid arxeoloji və numizmatik materiallar Bakıda, Şamaxıda, Dərbənddə və digər şəhərlərdə tapılmış çoxlu sikkə dəfınələri,²⁹ dövrümüzədək gəlib çıxmış tam bir sıra memarlıq abidələri, keramika qalıqları - ticarət əlaqələrinin inkişafından xəbər verir. Lakin XVI əsrin 70-ci illərindən Türkiyə-Səfəvi müharibələri ilə əlaqədar Şirvanda şəhər həyatının tənəzzülə uğradığı müşahidə edilir.³⁰ XV əsrin ikinci yarısı Venesiya səyyahları Barbaro və Anzieolellonun qeyd etdikləri kimi Dərbənd bu dövrdə liman kimi əhəmiyyətini itirmişdir. Sonuncunun yazdığına görə, "...əvvəllər Dərbənd limanına 800-dək çəllək yüklənən böyük gəmilər gəlirdi, indi gələn gəmilər isə 200 çəlləkdən çox götürmür".³¹ XV-XVI əsrlərdə əlverişli liman kimi Bakının əhəmiyyəti artır. Xezərsahili ölkələrlə ticarət mübadiləsi aparılırdı. Ticarət malları içərisində neft, duz, boyaqotu, ipək var idi. Bu mallar uzaq ölkələrə, istər Bakıdan (cənubda) və Bilgəhdən (şimalda) dəniz yolu, istərsə də, quru yolu ilə daşınırdı. [253 - 254] Keçmiş əsrlərdə olduğu kimi Çindən böyük tələbat olan bahalı qablar, seladon gətirilirdi. Həmin qablardan Şirvan feodal əyanları istifadə edirdilər. Şirvanşahlar sarayı ərazisindəki quyulardan birindən tapılmış çini boşqab maraqlı doğurur. Onun üzərində qıvrılmış iri quyruğu boşqabın bütün içini tutan əjdaha təsvir olunmuşdur. Şəkil kobaltla çəkilmişdir. Bu boşqab, oradan tapılmış sikkə kimi XV əsrə aiddir.

Şirvanşahlar sarayı ərazisində Dərbənd hakimlərinin sarayında və Şamaxıda tapılmış çini qablar arasında Çindən gətirilmə farforla yanaşı, onlara oxşadılan yerli qablar da vardır.³² Orta əsr Şirvan Şəhərlərindən farfor və seladondan qayrılmış çini qabların tapılması Çin mallarının XV-XVI əsrlərdə də Azərbaycana idxal olunduğunu və Azərbaycanla Çin arasında ticarət və mədəni əlaqələrin mövcudluğunu göstərir. Şirvanın Hindistanla iqtisadi və mədəni əlaqələri nəinki orta əsrlərə, hətta daha qədim zamanlara gedib çıxır. Abşeronun Suraxanı kəndindəki hind məbədi - "Atəşgah" və Bakının İçəri şəhər hissəsindəki XV-XVI əsrlərə aid Multanı karvansarayı dövrümüzədək qalmışdır. Şamaxıya və Bakıya gələn hind tacirləri ədviyyatla yanaşı, qızıl qiymətinə satılan bahalı Kəşmir parçaları - "tirmə" də gətirirdilər. Bu parçanın qalıqları Bakıdakı Şirvanşahlar sarayının XV əsrə aid türbəsindəki sərdabədən tapılmışdır.³³ Orada İrandan gətirilmə ipək və zərxara parçasının da qalıqları aşkar edilmişdir. Şirvan şəhərləri Orta Asiya və Dağıstanda da ticarət əlaqələri saxlayırdılar.³⁴

Konstantinopol 1453-cü ildə II Mehmet Fateh tərəfindən alındıqdan sonra keçmiş Bizans imperiyasının yerində İtaliya ilə Şərqlə arasında ticarətə əngəl törətməyə başlayan Osmanlı dövləti bərqərar oldu. Beynəlxalq ticarət bazarında Moskva dövlətinin rolu güclənməyə başladı, Avropa tacirləri Şərqlə Osmanlı imperiyasından yan keçən yeni ticarət yolları axtarırdılar. Bununla əlaqədar olaraq, Avropa ilə Azərbaycan və İran arasındakı baş yol şimaldan - Rusiyadan keçməyə başlayır. Həmin vaxtdan Avropa səyyahları Şirvana Volqa-Xəzər yolu ilə gəlirdilər. Şirvanın əsas ticarət tranziti məntəqələri çox rahat limanlar olan Dərbənd və Bakı idi. XV əsrdən etibarən müxtəlif orta əsr müəlliflərində Xəzər dənizi əvəzinə Bakı dənizi adının çəkilməsi də Bakının liman kimi mühüm əhəmiyyət daşıdığını göstərir.³⁵ Bakı və Dərbənddən İrana, Orta Asiyaya və Həştərxandan keçərək Rusiyaya və Avropaya, əsasən neft, ipək, duz ixrac olunurdu. XV əsrin sonu Venesiya səyyahı Donato da Leze yol qeydlərində xəbər verirdi ki, "... ədviyyat Hindistandan böyük şəhər Şamaxıya, oradan isə dörd günlük yol olan Xəzər dənizi sahilindəki Bakıya gətirilir. O, böyük ticarət şəhəridir. Dəniz də onun adı ilə Bakı dənizi adlanır. Burada ədviyyatı gəmilərə yükləyib, Volqa çayı üzərindəki tatar şəhəri Həştərxana aparılır".³⁶ XI əsrdə İtalyan gəmiləri ticarət məqsədilə Xəzər dənizində üzürdülər. Onlar Avropa ilə ticarətdə vasitəçi olub, Şirvanın şəhərlərinə, Bakıya, Dərbəndə, Şamaxıya yaxından bələd idilər.³⁷ İtalyan tacir-səyyahları ilə yanaşı buraya rus tacirləri də gəlib çıxırdı. XV əsrin ikinci yarısında Moskva dövlətinin iqtisadi və siyasi yüksəlişi və tacir silkinin yeni mal tədavülü bazarlarına marağı ilə bağlı olaraq, Moskva ilə Şərqlə ölkələri, xüsusilə xam ipək, ipək parça və xalça ilə zəngin olan Şirvan arasında ticarət əlaqələri və diplomatik əlaqələr yaradılır.³⁸ Bu vaxt Şirvandan beynəlxalq [254 - 255] bazarlara əvvəllərdə olduğu kimi xam ipək, ipək, yun və pambıq parçalar, neft, duz, zəfəran, düyü, mis qablar və digər mallar ixrac edilirdi.

1465-ci ildə Şirvanşah Fərrux Yasar Moskva dövləti ilə Şirvan arasında dostluq və ticarət əlaqələri yaratmaq məqsədilə Moskvaya III İvanın yanına Həsən bəyin başçılığı ilə qiymətli hədiyyələrlə birlikdə elçilər göndərmişdi.³⁹ Buna cavab olaraq Vasili Papin III İvanın adından qiymətli hədiyyələrlə Şamaxıya gəldi, Papinin ardınca 1466-cı ildə Tver taciri Afanasi Nikitin öz tverli tacir yoldaşları ilə iki gəmi qayıdıraraq, onları malla yükləyib Volqa ilə Şamaxıya yola düşdü.⁴⁰ Həştərxandan Dərbəndə gələrkən onlar yolda dəniz quldurlarının hücumuna məruz qalaraq qarət edildilər və Dağıstan (Qaytaq) hakimi tərəfindən əsir alındılar, lakin tezliklə rus səfiri Papinin xahişlə Şirvanşah Fərrux Yasarın işə qarışması sayəsində azad olundular. Əsir ruslar digər Moskva tacirləri ilə birlikdə Dərbənddəki Göytula -Şirvanşahın qərargahına göndərildi. Şirvanşah onları iltifatla

qəbul etdi, lakin tacirlərin çox olmasını bəhanə edərək, onların evlərinə qayıtmalarına kömək göstərmək barədə xahişlərini rədd etdi.

"Biz isə Köytula, Şirvanşahın yanına getdik və onun ayağına düşərək Rusiyaya qayıtmağımıza yardım etməsini dilədik. O isə çox olduğumuzu deyib bizə heç nə vermədi. Biz ağlaya-ağlaya hərəməz bir tərəfə dağıldıq, bəzilərimiz Şamaxıda qaldı, bəzilərimiz isə Bakıya işləməyə getdi. Mən isə Dərbəndə, oradan da əbədi odlar yanan Bakıya getdim. Bakıdan isə dəniz arxasındakı Çebokara yollandım..."⁴¹ Nikitin və onun yoldaşlarının Azərbaycana gəlməsi təsadüfi deyildi. Şirvanla ticarət əlaqələri əvvəlki əsrlərdə də mövcud olmuşdur.⁴²

1494-cü ildə Şirvanşah Fərrux Yasarın nəvəsi Mahmud öz əyanı Şəhabəddini Böyük Moskva knyazının yanına göndərmişdi.⁴³ Beləliklə, biz XV əsrdə Moskva dövlətindən Şirvana ticarət məqsədilə bir sıra elçi və tacirlərin gəldiyini görürük. Bu dövrdə Həştərxan vasitəsilə Şirvan və Şərqi Avropa şəhərləri arasında müntəzəm ticarət əlaqələri yaranır. Kontarininin sözlərinə görə, Şirvandan gətirilən mallar, başlıca olaraq ipək, burada rus tacirləri ilə xəz, qılınc, bal və muma dəyişdirilirdi.⁴⁴ Tacirlər buradan dəniz yolu ilə Dərbəndə, Bakıya, oradan isə karvan yolu ilə Şamaxıya və İrana gedirdilər. Bu dövrdə Şirvan şəhərlərində pul-əmtəə münasibətlərinin inkişafını Bakının İçərişəhər hissəsində XV-XVI əsr əvvəllərində Bakıda və Şamaxıda kəsilmiş iri gümüş sikkə dəfinələrinin tapılması da təsdiqləyir.⁴⁵ Bakı zərbcxanalarında kəsilmiş, böyük miqdarda mis pullar da tapılmışdır.⁴⁶

Qədim zamanlardan Hindistandan Avropaya mallar quru karvan yolları ilə daşınırdı ki, bu da baha başa gəlir və çox vaxt aparırdı. Lakin XVI əsrdə Şərqi Avropadan Ağ dənizə, Şimali Dvina, Volqa çayları və Xəzər dənizindən Azərbaycana, oradan isə İran və Hindistana gedən yol (Volqa-Xəzər dənizi deyilən yol) işə düşdü. Bu yolda Avropa ticarəti üçün Xəzərsahili vilayətlər, xüsusilə çoxlu ipək istehsal olunan Şirvan və Gilan böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, Bununla əlaqədar ipək ticarətində mühüm liman olan Bakının özünün əhəmiyyəti artırdı. XVI əsrdə bir neçə ingilis tacir səyyahı həmin yolla təkcə ticarət məqsədilə deyil, həm də öz hökumətlərinin siyasi tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün Şirvana gəlmişdi. [255 - 256]

1562-ci ildə Moskva şirkətinin agentı, bir sıra ekspedisiyaların təşəbbüsçüsü və fəal iştirakçısı olan ingilis səyyahı Cenkinson Şirvana gəldi. Cenkinson Azərbaycanda olarkən Dərbənd, Şamaxı, Cavad və digər şəhərlərə getdi. O, öz məktublarında bu səyahətini təsvir edərək, Şirvanın şəhərləri, xüsusilə Şamaxı və Dərbənd haqqında məlumat verir. Bakının adını çox qədim bir şəhər kimi çəkir. İqtisadi-coğrafi xarakterli məlumatlar verən Cenkinson Azərbaycanla ticarət məsələləri üzərində də dayanır. O, Şirvana gəldiyi vaxt (1562) onun şəhər və qalalarının tənəzzülə uğradığını qeyd edir, İran və Azərbaycan mallarının Rusiyada az satılmasının səbəbini Xəzər dənizində gəmilərin azlığı, bazar və limanların çatışmaması, xalqın yoxsulluğu və s. ilə izah edir. Cenkinson Türkiyə ilə Səfəvilər arasındakı mübarizəni ticarət yolları, xüsusilə Şamaxı və Gilan ipəyinin Avropaya apardığı yollar üstündə mübarizə kimi təsvir edir.⁴⁷

Osmanlı Türkiyəsinin Şirvan və Azərbaycan barəsində işğalçılıq niyyətləri rus və ingilis tacirlərinin Volqa-Xəzər yolundan istifadə etməyə başladıkları XVI əsrin 60-cı illərindən, xüsusilə gücləndi. XVI əsrdə Şirvan və Azərbaycandan Rusiyaya, Avropaya və Türkiyəyə, əsasən xamna ixrac olunurdu.⁴⁸

İngilis tacirlərinin Azərbaycana və İrana nüfuz etmək cəhdləri XVI əsrin 70-ci illərinin sonlarında da davam edirdi. Lakin hadisələr ticarət üçün əlverişli şərait yaratmırdı. 1578-ci ildə türklər Şirvana girdilər. Onlar Şirvanı işğal edəndə ingilis ticarət şirkətinin qulluqçusu Xristofor Berrou orada olmuşdur, O, buraya yuxarıda adı çəkilən Moskva şirkətinin tapşırığı ilə həmin ekspedisiyanın iştirakçısı Artur Eduardla birlikdə gəlmişdi. 1579-cu il oktyabrın 16-da Həştərxana gələn ekspedisiya burada qışlayıb yollarına dənizlə davam etdilər. 1580-ci il martın 27-də ekspedisiya Şirvan sahillərinə yan aldı, Bakıda, Dərbənddə oldu və 1580-ci ilin noyabrında Həştərxana qayıtdı. Ekspedisiya İrana gedə bilmədi. Berrou İngiltərəyə yazdığı məktublarda öz səyahətini təsvir edərək, Şirvanın şəhərləri haqqında məlumat verir və Bakı yaxınlığındakı Bildi (Abşerondakı Bilgəh kəndi – S. A.) gəmi dayanacağını xatırladır. Yerli əhali ingilislərə xəbər verirlər ki, türklər Şirvanı tutmuşlar, türk paşası (Osman paşa) türk qarnizonu ilə Dərbənddə qalmışdır. Şamaxı tamamilə yandırılmış və orada əhali qalmamışdır. Berrounun sözlərinə görə, Şirvanın onların olduğu yerlərində xam ipəkdən başqa qiymətli heçnə almaq mümkün deyil. Onu da ingilis tacirləri bura gələndən bütün ölkədə ipəyə vergi qoyan paşanın əli ilə almaq olar. Onların Dərbəndə gətirdiyi ingilis mallarının böyük hissəsini həqiqi dəyərindən çox aşağı qiymətə paşa özü götürürdü. İngilislərin satmaq üçün Dərbənddən Bakıya göndərdikləri mallar təqribən 1000 funt sterlinq məbləğində aşağıdakılardan ibarət idi: 100 ton qarazehi, 7 top zərif mahud, 2 çəllək qırmızı boya, 2 çəllək qalay, 4 çəllək iplik yumaq, paşa dəyişmək yolu ilə onlar üçün min batman xam ipək tədarük etmişdi. Ölkədə qarmaqarışıqlıq və quru yolla səyahət çox qorxulu olduğundan onlar həmin malı paşanın köməyi olmadan əldə edə bilməzdilər.⁴⁹ Göründüyü kimi türk hakimi ipək ticarətində bilavasitə iştirak edir və əcnəbilərlə ticarət onun əlindən gəlib keçirdi. İngilis tacirləri xam ipək alıb Həştərxana yola düşdülər və uzun əzab-əziyyətdən sonra öz malları ilə sağ-salamat ora çatdılar. İngilislərin Xəzər dənizində ticarəti bununla başa çatdı. [256 - 257]

Türklərin 1578-ci ildə Xəzər dənizinin qərb sahillərini zəbt etməsi ingilislərin burada ticarəti genişləndirmələrinə xeyli dərəcədə mane oldu. XVI əsrin birinci yarısında Şirvanda yaranmış əlverişsiz siyasi vəziyyət üzündən karvan ticarəti yollarının tənəzzülə uğraması müşahidə edilir. Bununla əlaqədar Bakının beynəlxalq tranzit ipək ticarətində başlıca dəniz limanı kimi əhəmiyyəti artır. Bu ticarətdə rus tacirləri də iştirak edirdilər. XVI əsrin 60-cı illərində feodal çəkişmələrinin azalması, Səfəvi dövləti ilə Osmanlı Türkiyəsi arasındakı müharibənin müvəqqəti olaraq dayanması ilə əlaqədar bu ticarət genişləndi. Dəniz ticarəti ilə bağlı sahil boyunca karvansaralar tikilməsi (bu günədək qalmamışlar) də Bakının beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynadığını təsdiq edir.⁵⁰ Şamaxıda rus ticarət fabriyası təsis olundu, dəniz yolu ilə Bakıdan keçərək Şirvana gələn rus, xüsusilə Moskva tacirlərinin sayı artdı. Rus tacirləri Bakıdan əsasən duz, neft, zəfəran və ipək aparırdılar. XVI əsrdə rus tacirləri Bakı neftini Həştərxan yolu ilə təkcə başlıca olaraq hərbi işdə və boyakarlıq texnikasında həlledici kimi istifadə olunan Rusiyaya deyil, həmçinin Qərbi Avropa ölkələrinə də aparırdılar. Bakı nefti Şamaxıya da gətirilirdi; burada rus tacirləri onu Avropaya ixrac etmək üçün alırdı. Bakı nefti Gilan tacirləri tərəfindən busalarda (iri qayıq) Manqışlağın gəmi körpülərinə daşınıb, oradan isə karvan yolu ilə Xivəyə, Buxaraya və digər Orta Asiya şəhərlərinə göndərilirdi.⁵¹ Gilan tacirlərinin Bakı ilə ticarəti türklər 1578-ci ildə Xəzər dənizinin Bakıdan Dərbəndədək qərb sahillərini tutandan⁵² - rus tacirlərinin Həştərxandan İrana dəniz ticarəti yolu Xəzər dənizinin şərq sahillərinə keçəndən sonra da kəsilmədi. Rusiyadan Şirvan və İran şəhərlərinə əsasən Bakı vasitəsilə qiymətli xəzlər - samur, qara-qonur tülkü, sincab xəzləri, metal məmulatlar gətirilirdi.⁵³ Beynəlxalq ipək ticarətində Şamaxıda və Bakı qalasında karvansaraları olan hind tacirləri yaxından iştirak edirdi. XVI əsrin sonlarında Şirvandan Bakı vasitəsilə Rusiyaya, İrana, Türkiyəyə, İtaliyaya, Fransaya, Hindistana və digər ölkələrə hər il yüz min puda yaxın xam ipək ixrac olunurdu.⁵⁴ Şirvan şəhərində xam ipəyin pudunu 15-16 manata alan rus və Avropa tacirləri onu öz ölkələrində 50-60, hətta 70 manata da satırdılar.⁵⁵ Şirvan sənətkarlarının ipək məmulatları, o cümlədən darai (zolaqlı ipək parça), kamka (üzərində eyni rəngli naxış toxunmuş ipək parça), atlas, tafta və digər parçalar Bakı vasitəsilə Moskva dövlətinə aparılırdı.⁵⁶

XVI əsrdə Qərbi Avropa ölkələrindən, Fransa və İngiltərədən Şirvan şəhərlərinə - Bakıya, Şamaxıya, Dərbəndə Şirvanın feodal əyanlarının istifadə etdikləri məxmər, al parça, atlas, zərxara, müxtəlif rəngli bahalı ingilis mahudları, qarazehi idxal olunurdu. Şirvanın şəhərlərinə İrandan və Cənubi Azərbaycandan da mallar qətirilirdi. Yəzd, Kaşan, Təbriz, Ərdəbil kimi toxuculuq mərkəzlərindən Şirvan şəhərlərinə qızıl və gümüş saplarla işlənmiş bahalı zərxara, ipək parçalar gəlirdi. Azərbaycan Tarix Muzeyinin ekspozisiyasında XVI əsrdə Bakıda istifadə olunmuş zərxara ipək parçaların nümunələri nümayiş etdirilir.⁵⁸

Külli miqdarda "Bakuyə" möhürlü mis pullar və sonuncu Şirvanşahların XVI əsrin birinci yarısında Şamaxıda kəsilmiş xırda gümüş sikkələri - Şirvan şəhərləri ilə Azərbaycanın digər şəhərləri arasında daxili ticarət getdiyini göstərir. İstər Bakının İçərişəhər hissəsində və Abşeronda, istərsə də Azərbaycanın digər şəhərlərində külli miqdarda belə sikkələr [257 - 258] tapılmışdır.⁵⁹ Bu tapıntılar ölkədə qızgın daxili ticarətin mövcud olduğunu, şəhər həyatının inkişaf etdiyini təsdiqləyir. Eyni zamanda, Səfəvi şahlarının Bakı, Şamaxı və Azərbaycanın digər şəhərlərinin zərxbanalarında kəsilmiş gümüş sikkələri də tədriclə tədaviyə daxil olurdu. XVI əsrin ikinci yarısından etibarən Qərbi Avropa tacir-səyyahlarının Şamaxı və Bakıya gəlmələri ilə əlaqədar müxtəlif Avropa dövlətlərinə məxsus talerlər də tədaviyə istifadə edilməyə başladı.⁶⁰ Türklər 1578-ci ildə Bakını, Şamaxını və Şirvanın digər şəhərlərini tutduqdan sonra Səfəvi şahlarının adından sikkə kəsilməsi dayandırıldı, tədaviyə Osmanlı sultanlarının adı olan sikkələr daxil oldu. XVI əsrin 70-ci illərindən, səyyahların qeyd etdikləri kimi,⁶¹ Səfəvilərlə Türkiyə arasında hərbi əməliyyatların və daxili feodal çəkişmələrinin bərpa olunması ilə əlaqədar Bakı və Dərbənd yolu ilə beynəlxalq ipək ticarətinin tənəzzülə uğraması, bunun nəticəsində isə şəhər həyatının zəifləməsi müşahidə edilir.

§5. XV-XVI əsrlərdə Şirvanda feodal bəxşisləri

Şirvanda feodal bəxşislərinin araşdırılmasında mənbə Şirvanşahlar, türk sultanları, Səfəvi şahları və divan-ül sədarə (Sədarət divanı) adından fars və türk dillərində tərtib olunmuş XV-XVI əsrlərə aid fərmanlardır. Həmin sənədlərdən 7-si şeyx Əbu Səid Əbülxeyir, 11-i isə Bibiheybət məqbərəsinə aiddir. Göstərilən 18 fərman T. M. Musəvi,¹ Bibiheybət məzarına aid olan 2 fərman isə, İ. P. Petruşevski² tərəfindən çap olunmuşdur.

Alimiyi ilə məşhur olan dərviş Əbu Səid Abdal Bakuyi XVI əsr-də Bakıda yaşamışdır. Məhəmməd ibn Mahmud Amili "Kitab-i Nəfais el-fiinun fi Arais al-iyun"³ adlı əsərində ondan bəhs etmişdir. Fərmanlara və A. Bakıxanovun məlumatına görə Əbu Səidin Bakının qala divarlarından kənarında olan qəbrə və hücrəsi torpaq altında qalmış, məscid və onun gəlmə qonaqlar üçün evi isə hərbi əməliyyatlar nəticəsində uçulub-dağılmışdır. Həmin binaların olduğu yer "Xəlifə damı" adı ilə tanınırdı və indiki "Təzəpir" məscidinin ərazisində yerləşirdi.

1817-ci ildə Əbu Səidin türbəsi və zaviyəsi bərpa edilmişdi.⁴ XX əsrin əvvəllərində bu ərazidə indi fəaliyyət göstərən Təzəpir məscidi* tikilmişdir.

Şiələrin sitayiş etdiyi ikinci türbə 600 ildən çox bir müddət ərzində Şirvanın erkən orta əsr abidələrindən olan Bibiheybət məqbərəsi Bakı yaxınlığındakı Şıxlar kəndindədir. Rəvayətə görə türbədə yeddinci imam Muzeyi Kazımın xəlifənin təqibindən Bakıya qaçan və burada ölənin qızı dəfn olunmuşdur.

XIII əsrdə türbədən, məsciddən, sərđabə və məzarlardan ibarət olub, hasara alınmış bu abidə kompleksi tikildikdən sonra orada şeyxlər və dini təriqət üzvləri məskunlaşmışlar. Göstərilən məqbərələrə dair XV-XVI əsrlərə dair sənədlər sosial təsisatları vəqf və soyurqalların səciyyələndirilməsi üçün çox əhəmiyyətli materialdır, Həmin qəbildən ilk sənəd [258 - 259] Şah I Təhmasibin Bakı yaxınlığındakı Zığ kəndinin bütün sərvət və əmlakı ilə birlikdə Bibiheybət məqbərəsinə vəqf edildiyini təsdiqləyən 1547-ci il tarixli fərmandır. Lakin türk sultanı III Muradın 1591-ci il tarixli fərmanında Əmir Xəlilullah vəqfinin əlavə gəlirindən Bibiheybət məqbərəsinin xidmətçisi Şərafəddin Əliyə gündə dörd axça məbləğində maaş təyin olunduğu qeyd edilir. Vəqfin gəliri ziyarətə gələnlərin nəzir kimi verdikləri qoyun, pul və digər əşyalardan ibarət idi. Bu, Şirvanşah Xəlilullah (1417-1465) zamanında bəmin məzara vəqf torpaqlarının bağışlandığını göstərir. I Şah Abbasın 1607-ci il fərmanından Bibiheybət məzarına mütəvəlli təyin olunduğunu, Zığ kəndinin malucəhatının adı çəkilən məqbərənin soyurqal və müdafiəsinə verildiyini, üç neft quyusunun üzrdən, mütəvəlliyə, türbənin dərvişlərinə və Zığ kəndinin sakinlərinə məxsus 1500 baş qoyunun otarılması üçün çobanbəyi, mal-i bağ, vergilərindən, Duldərə torpağının pambıq və buğda əkinlərinin üzrdən azad olunduğunu öyrənirik. Şeyx Qulaməliyə Zığ kəndində öz xeyrinə malucəhat və Dildərədəki bağlardan, buğda və pambıq əkinlərindən, habelə üç neft quyusundan alınan bütün vergiləri yığmaq ixtiyarı verilmişdi; dərvişlər, onların əməlləri və rəiyyəti divanın və qoşunun xeyrinə ərzaq (ələfə) və iş (biyar və şikar) mükəlləfiyyətlərindən azad olunurdu. 1000 qoyunu olan şeyx, 500 qoyunu olan rəiyyət çobanbəyi vergisindən azad edilirdilər. Həmin vaxtdan bütün vergilər mütəvəllinin və məqbərənin xeyrinə toplanmalı idi.⁶ Beləliklə, Zığ kəndinin torpağı məqbərənin vəqfi idi və həmin torpaqdan dövlətə çatası vergi soyurqal kimi məqbərəyə bağışlanırdı, məhz buna görə də Bibiheybət məqbərəsinə aid fərmanlarda Zığ kəndinin ərazisi hər dəfə soyurqal (5, 8, 9 nömrəli sənədlər) adlandırılır. Göstərilən fərmanlardan (4 nömrəli sənəd) görünür ki, vəqf əmlakı, eyni zamanda faktik olaraq, soyurqal demək idi, belə ki, o, birbaşa qohumluq xətti ilə irsi sahiblik xarakteri daşıyırdı, yəni mütəvəllilik vəzifəsi və onun vergi hüququ və inzibati imtiyazları irsən keçirdi. Bibiheybət məqbərəsi mütəvəlliliyi vəzifəsinin irsiliyi, bu qəbildən olan bir sıra fərmanlarda əksini tapmışdır. Şeyx Bünyad öldükdən sonra onun oğlu Qulaməli mütəvəlli təyin edilmişdi. Sultan III Muradın fərmanlarından aydın olur ki, bu vəqf hələ Şirvanşah I Xəlilullah zamanında, yəni 1417-1465-ci illər dövründən mövcud olmuşdur. Bibiheybət abidə kompleksindəki məscid XIII əsrdə tikilmişdir.⁷ Deməli, Bibiheybət məqbərəsinin mütəvəlliləri haqqında məlumatı yalnız XVI əsrin birinci yarısına aid olmasına baxmayaraq, onun adının 600 il bundan əvvəl mövcudluğunu güman etmək mümkündür.

Mütəvəllilərin varislik qaydası 300 ildən çox bir müddət ərzində müşahidə edilir. Fərmanlarda göstəriləndiyi kimi, mütəvəllilər, əslində, vəqfin sahibi idilər və dövlət onun bütün vergilərini məqbərəyə bağışlayırdı. Bu soyurqalın səciyyəvi cəhəti vergi imtiyazlarının vəqf ərazisinin asılı əhalisinə deyil, vəqfin və soyurqalın sahibinə aid olması idi. Soyurqal sahibinə indiki halda mütəvəlliyə rəiyyətdən şəxsi rentasından əlavə, onların digər vergilərlə birlikdə mərkəzi hökumətin xəzinəsinə (divana) ödəmələri olduqları malucəhat payını öz xeyrinə toplamaq ixtiyarı verilirdi. Lakin maliyyə məmurları şahın fərmanlarına baxmayaraq, onları tez-tez pozur və soyurqal sahibinin yığmadığı vergiləri kəndlilərdən tutub alırdılar. II Şah Abbasın 1656-cı il tarixli fərmanında Zığ kəndi rəiyyətinin şikayəti ilə əlaqədar deyilirdi ki, [259 - 260] "...qeyd olunan sərvəti və əmlakı imam övladı Bibiheybətə (ona və babalarına salam olsun) pak və nurani asitanəsinə soyurqal verilmişdir. Badkuyə rəiyyət və amilləri isə hökm və qaydalara zidd olaraq, hər il Şirvan ölkəsində soyurqal verilmiş mahalın alınması məlum olmayan cüftbaşı, dəstgahbaşı və yurtanə adı ilə onlardan müəyyən məbləğ alırlar. Bu haqda (onlar) Şirvan bəylərbəyisi adına xeyrxah hökm verilməsini xahiş etdilər". Fərmanda daha sonra deyilir: "Badkuyənin rəiyyətləri, amilləri, tituldarları və dağlarının həmin yerə və qeyd olmaları soyurqal mahalının vəcuhatına hər hansı ünvanla qarışmaları, şərik çıxmaları, pay almaları məmurların olmamışsa, məmurların olduğu təqdirdə isə əgər Badkuyə rəiyyətlərinə aid olmamışsa, qərar versin ki, qeyd olunan kəndin rəiyyətlərinin vəziyyətlərinə təcavüz etməsinlər, əziyyət verməsinlər...".⁸ Fərmanın məzmunundan məlum olur ki, söhbət ehtimal ki, dövlət vergilərinin toplanmasının icarəyə götürən Bakı icarədarlarından və inzibati polis funksiyaları daşıyan, XVII əsrdə isə divan üçün vergi yığmaqla məşğul olan dağlardan gedir. Sonuncu ifadədə göstərilir ki, soyurqal mahalında göstərilən vergiləri yığmaq məmurları olduğu halda belə, onu Bakı icarədarları deyil, soyurqal sahibi toplamalı idi. II Şah Abbasın göstərilən fərmanı şeyxin vergi imtiyazlarını (müafi) təsdiq edərək, xəzinəyə gedən vergiləri ona güzəşt edirdi. Maliyyə məmurlarının və icarədarların Zığ kəndlilərindən qanunsuz olaraq topladıqları vergilər aşağıdakılar idi:

* Təzəpir məscidini məscidin girəcəyində dəfn olunmuş Bakının kübar qadınlarından Nabat xanım Aşurbəyli-Rzayeva tikdirmişdir.

cüftbaşı - bir cüt öküz qoşqusundan alınan vergi
dəstgahbaşı - Abşeronda xalça karxanalarından toplanan vergi⁹
yurtanə - tüstü vergisi (hər yurddan, evdən çıxan tüstü vergisi)

Məlumdur ki, XVII əsrdə və ondan əvvəl Abşeronda Xilə və Suraxanı kəndlərində XVI əsrə aid nümunələri dövrümüzədək gəlib çatmış gözəl xalçalar toxunurdu. Xilə kəndində hələ o vaxtlar xalça karxanası var idi.

Fərman tiyuldarların soyurqalın gəlirindən pay almalarını qəti qadağan edirdi. Lakin göriyndüyü kimi, məmurlar, belə cəhdlərə yol verirdilər. Şah I Təhmasibin 1547-ci il tarixli digər bir fərmanında göstəriş verilirdi ki, "...ölkənin hakimləri, tiyuldarları və dağlarının heç biri, heç bir adla qeyd olunan kəndin ətrafına dolanmayaraq, hər hansı həvalə və ya tələb etməsinlər".¹⁰

Bibiheybət vəqfinin sənədlərinə əsasən, soyurqal təsisatı haqqında aşağıdakı nəticəyə gəlmək mümkündür: əgər XIII-XIV əsrlərdə monqol istilahi soyurqal hokmdarın ona xidmət göstərmiş adama, sözün geniş mənasında, bəxşişi, hədiyyəsi demək idisə, XIV əsrin ikinci yarısından soyurqal xüsusi mülk növünə, hətta bağışlanmış əraziyə deyilirdi.

XV əsrdə soyurqal bəxşişi hökmdara hərbi xidmətlə bağlı olub, irsi xarakter daşıyırdı. Bütöv vilayətlər soyurqal olaraq bağışlanılırdı. Artıq XVI əsrdə şah I Təhmasib və onun varisləri dövründə soyurqal daha çox din xadimlərinə və bürokratiya nümayəndələrinə verilir. XVII əsrdə soyurqal sahibi olan din nümayəndələrindən hərbi xidmət tələb olunmurdu; ehtimal ki, onlar feodal qeyri-nizami döyüşçü dəstəsinə (çərik) müəyyən edilmiş sayda (müafi) soyurqal ərazisinin rəiyyətinə yox, soyurqal sahibinə məxsus olması səciyyəvi idi. [260 - 261]

Soyurqal sahibinə vergi verən əhalidən, şəxsi rentasından əlavə, rəiyyətin başqa vergilərlə birlikdə mərkəzi hökumətin xəzinəsinə (divana) ödəməli olduğu malü-cəhat payını da öz xeyrinə toplamaq ixtiyarı verilir. Soyurqalın səciyyəvi cəhətlərindən biri də irsilik prinsipi idi. Səfəvilər dövründə soyurqalar kiçik torpaq sahibləri idi (məsələn, Abşerondakı Zığ kəndi).

Bibiheybət məqbərəsinə məxsus Zığ kəndinin vəqf əmlakı da soyurqal adlanırdı, belə ki, mütəvəlli vəzifəsinin irsiliyi və onun vergi və inzibati imtiyazları (müafi) bununla bağlı idi. Bibiheybət fərmanlarında soyurqal irsi sahiblikdir. Bu məqbərədə rəiyyətdən toplanan vergidən əlavə ziyarətə gələnlərin nəzirlərindən də xeyli vəsait yığılırdı. Mütəvəllilərin əlində onlara müəyyən edilmiş maaşdan əlavə istər natural, istərsə də pul şəklində böyük vəsait toplanırdı. Mütəvəllilər tədricən vəqf torpaqlarının və əmlakın tam səlahiyyətli sahibinə çevrilirdilər.

Vəqf institutunun öyrənilməsində Əbu Səid məqbərəsinə aid sənədlər çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. 1591-ci ildən 1699-cu ilədək verilmiş yeddi fərmanda Şeyx Əbu Səid Əbülxeyr məqbərəsinə mütəvəllilərin birbaşa qohumluq üzrə varislik hüququna ciddi riayət edilməklə təyin olunmasından danışılır, məqbərənin vəqf əmlakına dair məlumat verilir. Lakin 1491-ci ilə aid vəqfnamə mətni istisna edilməklə, daha erkən sənədlər qalmamışdır. Bu sənədlər sırasına daxil olan 1591-ci il fərmanından aydın olur ki Şirvanın Osmanlı qoşunları tərəfindən işğal olunduğu dövrdə (1578-1607) Şibanidəki (Bakı yaxınlığında) vəqfə məxsus əkin yerindən gələn gəliri Osmanlılar mənimsəyirdilər. Türbənin ehtimal ki, hərbi əməliyyatlar vaxtı dağılmasına baxmayaraq, Şibani torpağından gəlir gəlməkdə davam etmişdir. Sultanın fərmanı ilə vəzir Həsən paşa məqbərənin zaviyədarı və əkin yerinin sahibi təyin edilir və vergi halında gələn gəlir paşanın sərəncamına verilir. Vəqfin gəlirinə 30 il Osmanlılar yiyələnmişdilər. Osmanlı paşalarının Şirvanda hökmranlığı dövründə əkin yerləri üçün vergilər əkinçilərdən məhsuldar pay kimi deyil, nağd pulla alınır. Bu qayda sədarət divanının 1607-ci il fərmanına əsasən I Şah Abbas dövründə də qalmışdır. Həmin fərmanda Əbu Səid məqbərəsinin onun I Şah Abbasın qoşunları Bakını aldıqdan sonra sədarət divanına xahişə gələn övladlarından Şeyx Sədinin mütəvəlli təyin olunmasından danışılır, onun əvvəllər də bu məqbərənin mütəvəllisi təyin olunduğu və Şibani əkin yerlərinin həmin məqbərəyə vəqf edildiyi təsdiqlənir. Fərmanda Şeyx Sədinin həmin məqbərənin mütəvəllisi təyin olunması təsdiqlənir və əkinçilərə göstəriş verilir ki, onlar ilbəl məhsul əvəzinə verdikləri pulu Şeyx Sədiyə ödəsinlər ki, o, həmin pulları şəraitə müvafiq qaydada xərcləsin. Fərmanda maliklərə və kəndxudalara əmr olunur ki, məqbərəyə vəqf edilən əkin yerini Şeyx Sədinin sərəncamına versinlər və bu yerin məhsulundan heç bir vergi tələb etməsinlər.¹¹ Bu sənədlərdən mütəvəlli vəzifəsinin irsi səciyyə daşdığı görünür.

Sədarət divanının vəqf əmlakı və mütəvəlli vəzifəsi haqqında 1699-cu il fərmanı xüsusilə maraqlıdır. Həmin fərmanda I Xəlilullahın oğlu Şirvanşah Fərrux Yasarın 1490/91-ci il vəqfnaməsinin mətninin əsli qalmışdır. Bu, Şirvanşahların XV əsrdə müəyyən şərtlərlə türbəyə bağışladığı vəqf əmlakının sadalandığı dövrümüzədək gəlib çatmış yeganə [261 - 262] vəqfnamə nümunəsidir. Vəqfnamənin mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq, onun mətnini bütünlüklə veririk: "Bu xoşsaatlı vaxtlarda xeyir-dua əldə etmək məqsədi ilə öz xalis malını hesabına Şibani əkinəçiyini, oradakı qatı neft quyusu ilə birlikdə, Şüvələndəki beş üzüm bağı sahəsini və meşə yerini, habelə Bilgəhdəki üzüm bağı sahəsini satın alıb abad edərək Badkuyə yaxınlığında dəfn olunan seçilmiş pəhrizkar rəhmətlik Şeyx Əbu Səidin müqəddəs məzarına şəriətə müvafiq qayda üzrə vəqf edilib, açıqcasına dini mühafizəyə verdim. Onun müttəvilliyini isə həmin pirin kişi övladlarına tapşırıdım. Bu

şərtlə ki, qeyd olunan (pirin) kişi övladları həmin mahalın məhsulu hesabına əldə edilən vəsaiti məzara və öz iaşələri üçün, habelə məqbərənin işıqlandırılması üçün sərf edərək, artığını isə kasıblara və oranı məskən edərək qonaq qalan dərvişlərə ziyafət versinlər. Hərbçilərə və varlılara, habelə vəsait sahiblərinə ondan bəhrə* və pay verməsinlər. Hakimlər, amillər, habelə divan və vəqf mübaşirləri qeyd olunan vəqflərin. mütəvəllərindən bir dinar (pul) və ya bir batman (məhsul) tələb etməsinlər.¹³ Vəqf qaydalarının dəyişdirilməsinə yol verməsinlər. Qeyd olunan şərtləri dəyişdirməyə çalışan və cəhd göstərən adamlara Allahın, mələklərin və bütün adamların lənəti nəsib olsun. Düzgün yola sövq edən həqiqətlə dolu ayənin məzmunundan özlərini qorusunlar və çəkinsinlər. (Hansı ki, orada deyilir): "Bunu eşitdikdən sonra hər hansı adam onu dəyişdirsə günahı onu dəyişdirən adamların üstünə düşəcəkdir. Hərtərəfli olaraq bu qayda ilə rəftar edib, həmin vəziyyətin təsəvvürü və davam etməsi yolunda çalışaraq buyruqdan kənara çıxmasınlar"¹⁴.

Sədarət divanının fərmanı böyük əhəmiyyətə malikdir, belə ki, həmin sənəddə Şirvanşahların XV əsrdə müəyyən şərtlərlə türbəyə bağışlanmış vəqf əmlakının sadalandığı dövrümüzədək gəlib çatmış yeganə vəqfname nümunəsi verilmişdir. Sənəddə vəqfin sinfi xarakteri aydın surətdə nəzərə çarpır. Vəqfname məqbərəyə verilən Şibani əkin yeri, Bilgəh və Şüvəlandakı üzüm bağları, meşə yeri feodal torpaq sahibliyinin xüsusi kateqoriyasını təşkil edir. O, Şirvanşahın nəzdində zaviyə olan məqbərəyə vəsiyyət etdiyi tərənəm əmlakdan, becərilən torpaqlardan, habelə qara neft quyularından ibarət idi. Gəlirin bir hissəsi xeyriyyə işlərinə, kasıbların və dərvişlərin yedirilməsinə sərf olunurdu. Vəqfin gəlirinin böyük bir hissəsi onun mütəvəllilərinə çatırdı. Dini vəzifələrin (indiki halda mütəvəlli şeyxləri) irsiliyi qaydasına görə, həmin vəqf irsi mülkiyyətə çevrildi. Vəqfin faktik sahibi mütəvəlli vəzifəsi isə (vəqfhamədə qeyd olunmuş şərtə) adətən olaraq Əbu Səid Əbül Xeyir nəslinin şeyx övladlarına keçirdi.

Ehtimal ki, bu vəqf möhtərəm sufi şeyxlərinin dolandırmaq üçün təsis edilən xüsusi əhli vəqflərdən belə vəqflərdə, əslində vəqfin sahibi olan mütəvəlli vəzifəsi həmin nəslin başçısına məxsus idi. "Vəsiyyət olunan Allah sayılır, ancaq onun gəlirindən vəqfin vəsiyyət edildiyi din və ya xeyriyyə idarəsi, yaxud nəsil istifadə edir". Bizim məlumatlarımız İ. P. Petruşevskinin aşağıdakı fikrinin doğruluğunu təsdiq edir; "Söhbət daşınmaz əmlakdan getdiyindən, özgəninkiləşdirilə bilməzlik və vəsiyyətçilərin qoyduğu şərtlərə - bu iki əlamətə görə vəqf feodal torpaq sahibliyinin şərti forması kimi baxılmalıdır".¹⁶ Nəzərdən keçirdiyimiz vəqflərdə mütəvəllilər vergi imtiyazlarından istifadə edirdilər və divana heç nə ödəmirdilər; divana məxsus bütün vergiləri toplamaq hüququ vəqf sahibinə keçirdi.

Gətirdiyim məlumatlar iki müxtəlif feodal təsisatının-soyurqal və vəqfin özünəməxsus və müştərək əlamətlərini aşkara çıxarır.

* Bəhrə - Sudan istifadə üçün su sahiblərinə məhsulun on beşdə biri həcmində verilən vergi¹².

NƏTİCƏ

VI əsrin birinci yarısında Sasanilər dövlətinin şimal-şərq ucqarlarında Şirvanşahlar dövləti adlı kiçik bir feodal qurumu yarandı. Bu dövlətin yaranması Sasani hökmdarı I Ərdəşirin (224-241), digər versiyaya görə isə imperiyada İran və Azərbaycanda feodalizmin inkişafı prosesinə təkan verən şimal vilayətlərinin mühafizəsi üçün qohumlarını onlara hakim təyin edən I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) adı ilə bağlanılır. Ərəb tarixçiləri həmin hakimlər arasında şah titulu bağışlanmış Şirvan şahın adını çəkirlər. Mənbələrə görə, ilk Şirvanşahlar fars mənşəli olmuşlar. Onların titulu tarixdə Sasanilər dövründən məlum olan Şərvan, yaxud Şirvan vilayətinin adından gəlir. Sərhəd əyalətləri hakimlərinin daşdığı şah titulu iri torpaq mülkiyyəti sahibi və Sasani şahının vassalı olan həmin feodalların xeyli dərəcədə müstəqilliyini göstərir. Sasanilərin dağ keçidlərini V-VI əsrlərdə daim Cənubi Qafqaza və Şirvana basqın edən köçəri türk tayfalarından qorumaq üçün təyin etdikləri ilk Şirvanşahların adları barədə məlumatımız yoxdur. Biz ancaq onların nəslinin I Xosrov Ənuşirəvana, yaxud Bəhram Çubinə bağlandığını, mənbələrin məlumatına görə, ərəblərin Dərbəndi və Şirvanı istila edərkən, orada Şəhriyar, digər versiyaya görə isə ehtimal ki, titul olan Şəhr-Varaz ("dövlətin qabani" deməkdir) adlı hakimə rast gəldiklərini bilirik. Çəkilən ad və titul, görünür, eyni şəxs - Sasani şahından vassal asılılığında olan Şirvanşaha məxsusdur.

Mənbələrdə erkən Şirvanşahların hakimiyyətinin nə vaxt sona çatdığı və onların nə vaxtdan xəlifənin təyin etdiyi hakimlərlə əvəz olunduğu xəbər verilmir. Ehtimal ki, Xilafətin Şirvanı işğal etdiyi ilk dövrlərdə (VII əsr) ərəblər Şirvanşahları xəlifənin vassalı kimi hakimiyyətdə saxlamışlar. Lakin VIII əsrdə Şirvanı ərəb hakimləri idarə etməyə başlamışlar. Əl-Bəlazuri 797-798-ci illərdə hakimiyyət sürmüş əş-Şəmax ibn Şücanı Şirvanın hökmdarı (məliki) adlandırır. Ondan sonra h.183 (799)-cü ildə Şirvan, Azərbaycan və Bab əl-Əhvaba Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani hakim təyin edilir. O, h.185 (801)-ci ildə Bərdədə ölmüşdür. H.247 (861)-ci ildə xəlifə Mütəvəkkilın ölümündən sonra baş verən hərəc-mərclikdən istifadə edən Şirvan hakimi Xalid ibn Yəzidin oğlu Heysəm özür müstəqil elan etdi. Şirvanşah titulu qəbul edərək, Məzyədilər sülaləsinin əsasını qoydu. Elmi ədəbiyyatda Kəsrənilər və Dərbəndilər adlandırılan sonrakı Şirvanşahlar ərəb mənşəli olub, Məzyədilər xanədanının birbaşa varisləri və davamçıları olmuşlar. Məzyədi Şirvanşahlar yerli nəsəl zadəganları ilə nikah vasitəsilə qohumlaşaraq onlar tərəfindən assimilyasiyaya uğradılmış və öz ərəb mənşələrindən üz döndərmişlər. XI əsrdə Şirvanşahların iranlılaşması onların siyasi sosial və mənəvi həyatının bütün sahələrinə nüfuz etmişdi. Artıq Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafının vüsət aldığı XII əsrdən Şirvanşahlar yerli əhali tamamilə assimilyasiya etdilər. Onlar artıq öz ənənələri, öz məişət tərzini olan yerli hakimlər idi.

Şirvanşahlar öz ərazilərini qonşularının torpaqları hesabına genişləndirmək məqsədilə feodal ara çəkişmələri və işğalçılıq müharibələri aparırdılar, Onlar, həmçinin, öz müstəqillikləri uğrunda ərəblərlə, səlcuqlarla, Xarəzmşahla, monqollarla və b. ilə mübarizə aparırdılar. Şirvanşahlar öz feodal dövlətlərində suveren hökmdarlar idi. Onlar XI əsrdən monqol işğalınadək öz adlarından sikkə kəsirdilər. Monqollar dövründə onlar bu hüquqdan məhrum olurlar və yalnız Cəlairilər dövründə yenidən anonim gümüş sikkə zərb edirdilər. Sonralar, Şirvanşah I İbrahim və onun oğlu Xəlilullahın zamanında sikkələr adsız kəsilirdi. Fərrux Yasarın vaxtında isə sikkələr yenidən Şirvanşahların adı ilə kəsilməyə başladı.

Şirvanşahların öz qoşunu var idi. Mənbələr Fərrux Yasarla Şah İsmayıl arasında Cabani yaxınlığındakı vuruşmada Şirvanşahın 20 min süvari və 6 min piyadadan ibarət qoşununun iştirak etdiyini göstərir.

Şirvan dövlətinin paytaxtı Şamaxı idi. XII əsrdən Bakı şəhəri iqamətgaha çevrildi və sonralar, XV əsrdə paytaxt tamamilə buraya köçürüldü. Şirvanşahlar müstəqil hakimiyyət sürür, yaxud tez-tez müstəqillikləri formal səciyyə daşıyırdı. Onların monqol hökmdarlarından vassal asılılığı daha güclü idi. Şirvanşahların bir sıra nümayəndələri - I Fəribürz, III Mənuçöhr, oğlu I Axsitan. I Şeyx İbrahim, Xəlilullah görkəmli diplomat və dövlət xadimləri idi. Onlardan bəziləri - III Fəribürz, Kavus, I Şeyx İbrahim, Fərrux Yasar bacarıqlı sərkərdə olmuşlar, yadelli işğalçılarla vuruşmuş, Şirvan dövlətinin müstəqilliyi uğrunda mərdliklə mübarizə aparmışlar.

Şirvanşahlar elm, incəsənət və ədəbiyyata hamilik edirdilər. XII əsrdə Şirvanşahların sarayında poeziya və ədəbiyyat vüsət almış, Azərbaycan ədəbi məktəbi yaranmışdı. Onun içərisindən Nizami, Xaqani, Fələki və digər şairlər çıxmışdır. Rəsmi ədəbi dil fars dili idi. Elmi əsərlər həm fars, həm də ərəb dillərində yazılırdı. Şirvanşahlar zamanında XII-XIII əsrin birinci çərçivəsində Şirvan şəhərlərində müdafiə istehkamları, sədlər, qalalar, qala divarları, bürclər tikilmişdi. Onlar məscid və xanəqahlar tikdirir, "müqəddəs şeyxlərə" sitayişə rəvac verirdilər. Bu dövr kənd təsərrüfatının yüksəlişi, şəhərlərin iqtisadi inkişafı, sənətkarlıq və ticarətin çiçəklənməsi, əmtəə, pul münasibətlərinin güclənməsi dövrü idi.

Şirvan xalqının yaradıcı qüvvələri feodal zülmü və ara müharibələrinə baxmayaraq, dövlətin iqtisadi və təsərrüfat həyatını tezliklə bərpa edir, bu isə feodal cəmiyyətinin irəliləməsinə doğru hərəkətinə və inkişafına imkan yaradırdı. Dərbəndi Şirvanşahlar dövründə, I Şeyx İbrahim hakimiyyəti zamanı şəhər mədəniyyəti, incəsənət və poeziyanın dirçəlişi nəzərə çarpır. XV əsrdən etibarən Şirvanşahlar dövlətinin təqribən 100 il davam edən müstəqillik və inkişaf dövrü başlayır. Şeyx İbrahim oğlu Xəlilullah paytaxtı Bakını abadlaşdırdı - gözəl

Şirvanşahlar saray ansamblın ucaldı. Şirvanda möhkəm dövlət idarəçiliyi qanunlarına əsaslanan güclü dövlət aparatı, onun vergi sistemi mövcud idi. Mürəkkəb xarici siyasi vəziyyətə baxmayaraq, Şirvanşahlar dövləti nəinki özünü tarmar və tamamilə məhv olmaqdan qoruya bilmiş, həm də Qafqazın və Yaxın şərq ölkələrinin feodal dövlətlərinin taleyinə fəal təsir göstərmişdir. Şirvanşahlar dövləti on əsr ərzində öz müstəqilliyi uğrunda qəhrəmancasına mübarizə aparmasına baxmayaraq, 1538-ci ildən sonra faktiki olaraq aradan çıxdı. O, tarix səhnəsinə çıxan güclü Azərbaycan Səfəvilər dövləti qoşunlarının zərbələri altında süqut etdi və bu sülalədən təkcə adından başqa bir iz qalmadı.

AŞURBƏYLİ SARA BALA BƏY QIZI

(1906-2001) - tarixçi, Bakıda neft sənayeçisi ailəsində dünyaya göz açmışdır. 1913-cü ildə müvəffəqiyyətlə imtahan verib "Müqəddəs Nina" Bakı qız tədris müəssisəsinin aşağı hazırlıq sinfinə qəbul olunmuşdur. Gimnaziya təhsilini başa vurmasına 1917-1920-ci illərin inqilabi hadisələri mane olmuşdur. 1920-ci ildə valideynləri ilə birlikdə İstanbula (Türkiyə) getmiş, orada Janna d'Ark fransız kollecində (Institution sainte Jeanne d'Arc) oxumuş, buranı 1925-ci ildə uğurla başa vurmuşdur. Həmin il ailə Bakıya qayıtmış və S. Aşurbəyli Azərbaycan Dövlət Universiteti şərq fakültəsinin tarix-filologiya şöbəsinə daxil olmuş və buranı 1930-cu ildə bitirmişdir. Təhsil alması ilə yanaşı BXMSŞ məktəblərində müəllimlik etmişdir.

Universiteti bitirdikdən sonra 1928-ci ildən 1931-ci ilə qədər Azərbaycan Tarix Muzeyində, Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin tarix-etnoqrafiya şöbəsində elmi işlə məşğul olmuş, daha sonra Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda elmi katib işləmişdir. 1933-cü ildən 1937-ci ilə qədər - əvvəlcə SSRİ EA Zaqafqaziya Filialı Azərbaycan şöbəsinin tarix bölməsində, daha sonra SSRİ EA Azərbaycan Filialının Tarix İnstitutunda kiçik elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır.

1937-ci ilin əvvəlində qısa müddətliyə Leninqrad Şərqşünaslıq İnstitutunda işləmişdir. 1937-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən APİ-nin xarici dillər fakültəsinə fransız dili müəllimi göndərilmiş, eyni zamanda, bu sahədə öz ixtisasını artırmaq istəyərək, həmin fakültənin ingilis dili bölməsinə daxil olmuş, buranı 1941-ci ildə başa vurmuşdur. Həmin il Ə. Əzimzadə adına Azərbaycan Rəssamlıq Məktəbini də bitirmiş, Azərbaycan Dram Teatrında rəssam-dekurator işləmişdir. 1941-1944-cü illərdə Pedaqoji İnstitutda ingilis dilini tədris etmişdir. 1944-cü ildə iş yeri APİ-yə dəyişdirilmiş, burada fakültə dekanı və xarici dillər kafedrasının müdiri olmuşdur. Fakültə 1949-cu ildə ləğv edilənə qədər burada işləmişdir. 1944-cü ildə baş elmi əməkdaş əvəzi qismində Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutuna işə dəvət edilmiş və orada əvəzçiliklə 1947-ci ilin oktyabrınadək çalışmışdır.

1949-1958-ci illərdə - Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası xarici dillər kafedrasında baş müəllim işləyir. 1949-cu il mayın 27-də Leninqrad Şərqşünaslıq İnstitutunda dissertasiya müdafiə etdikdən sonra ona tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi verilir. 1955-1958-ci illərdə Azərbaycan SSR EA Tarix Muzeyində orta əsrlər şöbəsinin müdiri olur. 1958-1961 -ci illərdə Azərbaycan SSR EA Şərqşünaslıq İnstitutunda baş elmi əməkdaş işləyir. 1965-ci il dekabrın 10-da Tbilisidə dissertasiya müdafiə etdikdən sonra ona tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verilir. 1972-1974-cü illərdə respublika EA Tarix İnstitutunun orta əsrlər şöbəsinin müdiri olmuşdur. 1993-cü ildən ömrünün sonuna qədər Azərbaycan EA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi əməkdaşı işləmişdir.

S. B. Aşurbəyli Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının üzvü idi, dəfələrlə müxtəlif sərgilərdə iştirak etmişdir. Rus, ingilis, fransız, alman, ərəb, fars və türk dillərini bilirdi. S. B. Aşurbəylinin 120-dən çox məqaləsi işıq üzü görmüşdür. Xarici ölkələrdə ingilis, fransız, türk və çin [266 - 267] dillərində 10-dək məqaləsi dərc edilmişdir. S. B. Aşurbəyli Şirvanın IX-X əsrlər xəritəsini hazırlamışdır. Onun tərəfindən bir neçə kitab fransız və ingilis dillərindən rus dilinə tərcümə edilmişdir. S. B. Aşurbəylinin rəsmləri dəfələrlə sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir. Onlardan bəziləri xaricdə (Meksikada) saxlanılır. "Xalqlar dostluğu" ordeni (1986), Şöhrət ordeni (1996), "1941-1945-ci illər Böyük Vətən Müharibəsində rəşadətli əməyə görə" medalı (1946), "Əmək veteranı" medalı (1978) ilə təltif edilmişdir. Azərbaycanın əməkdar elm xadimidir (1982). Azərbaycan SSR Dövlət mükafatına (1986), Tağıyev mükafatına (1994), A. Bakıxanov adına mükafata (1994,1996), "İlin qadını" fəxri adına (1998) layiq görülmüşdür.

Başlıca elmi əsərləri:

Bombey professoru Modi Azərbaycan haqqında. "Maarif və mədəniyyət" məcmuəsi. 1925, N 2, səh. 37-38; Ə. Cəlil, Türk sənəti. İstanbul, 1928, kitabına resenziya - "Azərbaycanı öyrənmə yolu", 1930, N 4-5, səh. 91; Qədim Bakının memarlıq binaları. - "Azərbaycanı öyrənmə yolu", 1930, N 4-5, səh. 49-52 (latın əlifbası ilə); Из истории Баку (Ма-лы декабрьской (1944) сессии). – Тзв. АзФАН СССР, 1945, № 1, с. 76-77; Об истории сураханского храма огнепоклонников - В кн.: Памятники архитектуры Азербайджана. Сб. ма-ов. М.-Б. 1946, с.43-54, с табл.; Баку XVI-XVIII в. по описанию путешественников.-Изв. АН Азерб ССР, вып. 1.1947,№ 1, с. 63-72. Подводная крепость в Бакинской бухте (XIII в.) - Тр. Ин-та истор. и философ. АН Азерб.ССР т. XII, 1955, с. 5-17; Ремесла и торговля раннесредневековых городов Азербайджана. - Тр. Музея истории Азербайджана, т. II, 1957, с. 149-165; Экономические и культурные связи Азербайджана с Китаем в период средневековья – В сб. Материалы I Всесоюзн. Конференции востоковедов в г. Ташкенте 4-11 июля 1957 г., Ташкент, 1958, с. 233-255; О названии города Баку. - Доклады АН Азерб.ССР, т. IX, 1958, с. 735-740; О датировании возникновения города Баку. – Доклады АН Азерб.ССР, т. XVII, 1961, № 3, с. 252-258; Очерк истории средневекового Баку (VIII – нач. XIX вв.), Б.,

1964, 336 стр. Государство Ширваншахов. Б., 1983, 343 стр.; Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. Б., 1990, 152 стр. История города Баку. Период средневековья Б., 1992, 406 стр.; Социально-экономическая и политическая история городов Ширвана XVI-XVIII вв. (10 п.л.). – Рукопись находится в архиве Института истории НАН Азербайджана.

Onun barəsində:

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I cild, B., 1976, səh. 516; Sara xanım Aşurbəyli - 90 il. "Kim kimdir", 1996, № 3; Sabir Gəncəli. Qadın, gözəllik və ülviyyət. Ensiklopedik toplusu. B., 2001, səh. 236; AR Dövlət Arxivi, fond 387, siyahı 2, d.ba, v. 2, iş 30, v .23; Materiallar S. Aşurbəylinin qohumu Ramiz Aşurlu tərəfindən təqdim olunmuşdur.

(Tamilla Kərimovanın rusca nəşr edilmiş «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tarixindən» kitabından. Bakı 2005. səh. 314) [267 - 268]

ƏSİLZADƏ AŞURBƏYOVLAR NƏSLİ:

ARİSTOKRATLAR, SƏNAYEÇİLƏR, MESENATLAR, MAARİFÇİLƏR

Hər böyük şəhərin həyatında elə adamlar, ailələr, soylar olur ki, onlarsız bu şəhərin tarixi imici və müasir siması sadəcə natamam olur. Köhnə Bakı haqqında söz açarkən, xüsusən də onun XIX-XX əsrlərin hüdunda baş vermiş coşğun çiçəklənmə dövrünə toxunarkən, "neft fırtınasının" dalğalarında yüksəklərə qalxmış parlaq və özünəməxsus şəxsiyyətlər bolluğunda zadəgan Aşurbəyovlər nəslini ayrıca yer tutur.

Bu qədim və əsil-nəcabətli soyun təmsilçilərinə nüfuzlu neft sənayeçilərinin sırasında, iri təhsil müəssisələrinin himayədarları arasında, Bakı Şəhər Dumasının ən tanınmış üzvlərinin ("qlasını"), maarifçilərin, mesenatların siyahısında, nəşriyyat işi sahəsində və ən səxavətli xeyriyyəçilərin cərgəsində rast gəlmək olar. Və hətta söhbət keçmişin əhli-kef, şuluqçu adamlarından düşəndə belə, şəhərin yaşlı insanların yaddaşında bu böyük və qollu-budaqlı nəslin bəzi nadinc təmsilçilərinin adları canlanır.

1872-ci ildə qopan neft fırtınasının qasırğası bu xeyli böyüyüb şaxələnmiş bəy nəslinin adı, dinc və özünə xas mühafizəkar həyat tərzinə soxulur, az qala bir saatın içində nəsillikcə Abşeron torpaq sahiblərini neft sənayeçilərinə çevirir. Onlardan biri Teymur bəy Qara bəy oğlu Aşurbəyov olmuşdur, onun Sabunçudakı mülkü neft çıxaran sanballı firmanın və sonralar onun oğulları tərəfindən uğurla inkişaf etdirilən yeni ailə biznesinin təməlinə dayanır.

Teymur bəy Aşurbəyov Sabunçuda geniş torpaqlara, təsərrüfat sahələrinə malik idi. "Neft fırtınası" zamanında o, neft göndəricilərindən birinə çevrilir. Son dərəcə səxavətli və geniş qəlbi bu insan öz sürülərini kasıb kəndlilər arasında bölüşdürür, görünür, onları "qara qızılla" müqayisədə o qədər də ciddi varidat saymırmış. Mömin, Allah adamı olan Teymur bəy eyni zamanda mütərəqqi düşüncəli bir insan olmaqla, öz övladları Əli bəy və Bala bəyə gözəl təhsil vermişdi.

Bir dəfə Tiflisdə özünün dostu, xalça və əntiq əşyalarla alver edən Sultanovun qonağı olarkən Teymur bəy onun 12 yaşlı qardaşı qızının gözəlliyinə elə valeh olur ki, dərhal onu öz kiçik oğlu Bala bəyə almaq arzusunu bildirir. Lakin hər şey öz vaxtında və tədricən olur: Bala bəy oxumaq üçün Tiflisə yola düşür. Burada o, gimnaziyanı, iqtisad kursunu bitirir, ən başlıcası da - İsmət xanım Sultanova ilə tanış olur və ona vurulur. Onların toyları əvvəlcə Tiflisdə, bir neçə gündən sonra isə Bakıda necə lazımdır o cür təmtəraq və zənginliklə edilir. Yeri gəlmişkən, yeni evlənənləri burada sürpriz Praçeqni küçəsində (indiki Qoqol küç. 28) fliqran bəzəkli, gümüşü qübbəli, dəbdəbəli apartamentləri olan əla bir ev gözləyirdi. Teymur bəy özü deyirmiş ki, "Tiflisdən gəlmiş gənc xanıma Sabunçuda yaşamaq layiq deyil". Odur ki, mülki mühəndis İosif Vikentyeviç Qoslavskinin layihəsi əsasında 1904-cü ildə bu möhtəşəm evi tikdirmişdi. [268 - 269]

Teymur bəy Aşurbəyov səxavətli bir adam, mesenat kimi tanınırdı. O, Sabunçuda xəstəxananın və məktəbin tikintisinə, məscidlərin təmirinə və bərpasına, yoxsullara yardım üçün iri məbləğdə ianələr vermişdi. Öz vəsiyyətində onu Kərbəlada dəfn etmələrini xahiş etmişdi. Odur ki, arvadı Tutu xanım Aşurbəyova onun vəsiyyətini yerinə yetirmişdi. 1909-cu ildə Zabratdan olan 40 zəvvarın müşayiəti ilə ərinin cənəzəsini Kərbəlaya aparmış, o müqəddəs məkanda torpağa tapşırılmış və məzarın üzərində möhtəşəm bir məqbərə ucaltmışdır. Mərhumun vəsiyyətinə uyğun olaraq, daim məzar üzərində Quran oxuyan bir molla tutmuşdu. Kim bilir, bəlkə də həmin müqəddəs məkanda onun məzar-məqbərəsi indi də durur. Teymur bəy Aşurbəyovun - mehriban və ağıllı baxışları olan bu nurani qocanın yalnız bir fotosəkli yadigar qalmışdır...

Əli bəy və Bala bəy Aşurbəyovlər öz atalarının başladığı işi genişləndirməklə, məşhur "Br.A-b i B-b Aşurbekovi" neftçıxarma şirkətini təşkil edirlər. Bu şirkətin Sabunçuda və Zabratda mədənləri vardı. 1910-cu ilin məlumatlarına görə, firma 24 neft quyusuna malik idi, onlardan 18-i fəaliyyət göstərirdi və neft verirdi, bundan başqa firmanın öz gəmisini də vardı. Qardaşların neft mədənlərində 50-dən çox adam çalışırdı. Əli bəy və

Bala bəy "Q. Z. Taqiyev i K." səhmdar cəmiyyətinə də daxil idilər. Onları Taqiyevlə sıx işgüzar əməkdaşlıq və böyük şəxsi dostluq bağlayırdı. Təsədüfi deyil ki, Ə. Aşurbəyov Hacı Zeynalabdinin "Tacir Bankı"nın ilk həmtəşisçilərindən biri idi. Bankın nizamnamə kapitalı 5 mln. rubl təşkil edirdi. 1914-cü il üzrə "Baku" illik nəşrinin məlumatına görə, əsası 1901-ci ildə qoyulmuş "Br.A-b i B-b Aşurbekovi" neft sənayesi firması ildə 1 milyon 684 min pud neft çıxarır, onun mədənlərində artıq 205 fəhlə çalışırdı. Bütün bunlar firmanın sanballı və iri bir müəssisə olduğu barədə danışmağa imkan verir.

Onu da söyləmək lazımdır ki, öz işgüzar keyfiyyətlərinə görə, Bala bəy Aşurbəyov (1882-1937) böyük qardaşından üstün idi. İşgüzar çevrələrdə o, sanballı tərəfdaş, etibarlı kompanyon kimi etimada malik idi. Əli bəy Aşurbəyova (1878-1940) gəldikdə, onun bir sevimli əyləncəsi vardı - səyahət etməyi xoşlayırdı. Böyük moda həvəskarı və kübar tərbiyəsi görmüş bu adam bir çox ölkələri gəzmişdi, bir neçə dildə sərbəst danışa bilirdi. Gözəçarpan zahiri görkəmi, gözəl maneraları ilə fərqlənir, başladığı işlərdə həmişə uğur qazanırdı.

Qardaşlar Qoqol küç.28-də yerləşən həmin evdə yaşayırdı, onların kontoru, eləcə də Aşurbəyovların işlər müdiri, eston milliyyətindən olan mədən mühəndisi Lanın apartamentləri də burada yerləşirdi. Qarışıq illərdə Bakıdan gedən bu mühəndis Estoniyanın dağ-mədən sənayesi naziri olmuşdu. Aşurbəyovların digər bir işlər müdiri istedadlı mühəndis-texnoloq, Peterburq Texnoloji İnstitutunun məzunu Fətulla bəy Rüstəmbəyov olmuşdur.

Teymur bəy Aşurbəyov kimi onun oğulları da öz xeyriyyəçilikləri ilə tanınırdılar. Gələcək ictimai xadimlər - Mir Əsədulla Mirqasımov, Hənifə Pirverdiyev, Ruhulla Axundov kimi məşhur adamlar Aşurbəyovların təqaüdüçüləri idilər. Heç bir iri xeyriyyə tədbiri bu qardaşlar olmadan keçirilmirdi. Məsələn, Buxara əmirinin təşəbbüsü ilə Sankt-Peterburqda məscid binası inşa ediləndə Bakı milyonçuları, o cümlədən, Aşurbəyovlar onun tikintisində çox böyük vəsaitlər ayırmışdılar. 1910-cu ildə məscid demək olar hazır olanda Bala bəy ödədiyi [269 - 270] vəsaitdən əlavə, öz pulları hesabına məscidin ibadət zalı üçün dəbdəbəli büllur çilçirəq alıb bağışlamışdı.

Sara xanım Aşurbəyovünin səyi ilə əsilzadə Aşurbəyovların geniş nəsil şəcərəsini bərpa etmək mümkün olmuşdur. Bu nəslin kökü 1743-cü ilə gedib çıxır. O vaxt İran hökmdarı Nadir şah öz sərdarı (hərbi naziri) və əmisi oğlu Aşur xan Əfşara Bakı yaxınlığında Sabunçu, Zabrat və Keşlə kəndlərində geniş torpaqlar bağışlamışdır. Aşur xanın torpaqları onun çoxsaylı varislərinin ailə mülkünə çevrilmişdir. Lakin Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra onların xan titulu ləğv edilir və Aşur xanın varisləri iri torpaq sahibləri olaraq bəy titulu alırlar. Öz xan əcdadlarının adını rüssayağı AŞURBƏYOV fəmiyyəsi üçün əsas götürürlər. Yeri gəlmişkən, Bala bəy Aşurbəyovun arvadı İsmət xanım bir neçə qadın xeyriyyə cəmiyyətinin, o cümlədən Müqəddəs Nina xeyriyyə cəmiyyətinin üzvü olmuşdur.

Qoqol küçəsindəki evlə yanaşı, B. Aşurbəyovun o vaxtkı Bondarnaya küçəsi 186 ünvanda (sonralar Dimitrov, indi Ş. Bədəlbəyli küç.) başqa bir evi də vardı. Mərdəkanda isə Aşurbəyovlar tərəfindən villa tikilmiş və zəngin bağ salınmışdı (hazırda "Günəşli" sanatoriyası). Burada Əli bəyin və Bala bəyin bağ evində 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski dincəlmışdi.

1917-ci və sonrakı illərin inqilabi hadisələri Aşurbəyovlardan da yan keçmədi. 1918-ci ildə daşnakların törətdiyi qanlı mart hadisələri zamanı Bala bəyin ailəsi Sabunçuda gizlənməyə məcbur olmuşdur, evi isə qızların ev tərbiyəçisi madmuazel J. Qreylo xilas etmişdi. Bu qadın evin giriş qapısının üstündən fransız bayrağı asaraq, bununla evin böyük bir hissəsini talandan və dağıdılmaqdan qoruya bilmişdi. Xoşbəxtlikdən həmin vaxtlar Bakıda olmayan Əli bəyin apartamentlərini isə daşnaklar dağıda və talaya bilmişdilər. Yalnız aradan yarım il keçdikdən sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin qurulması və Bakının daşnak qüvvələrindən təmizlənməsindən sonra Aşurbəyovlar ailəlikcə öz evlərinə dönə bilmişdilər...

O qədər də sabit keçməyən 1919-cu ilin ardınca 1920-ci ildə Qızıl Ordu öz dəmir pəncəsini irəli uzadaraq, yenidən doğulmaqda olan demokratiyaya və dövlətçiliyə öz qeyd-şərtsiz hökmünü verdi. Aşurbəyovlar şəhərdəki bütün mülklərindən, bağ evlərindən, mədənlərindən mərhum edildilər. Bu bir yana, yeni hakimlər hər iki qardaşı həbsxanaya atdılar. Yalnız Nəriman Nərimanovun köməyi ilə Bala bəy ailəsi ilə birlikdə 1920-ci ilin iyununda Bakıdan İstanbula gedə bilmişdi.

Əli bəyə gəldikdə, o düz yarım il Moskvada Lubyanka həbsxanasında yatmış, onu qoçu zənn edərək güllələnməyə məhkum etmişdilər. Əlbəttə, ölümə məhkum edilmiş və hər gün hökmün icra ediləcəyini gözləyən adamın vəziyyətini təsəvvürə gətirmək olar. Yenə də Nərimanovun himayədarlığı onun köməyinə çatmışdı. Bala bəy Aşurbəyovun ailəsi İstanbula beş il yaşadı. Taleyin bütün keşməkeşlərinə baxmayaraq, Bala bəy öz atası kimi hərəkət edərək övladlarına yaxşı təhsil verməyə çalışırdı. Onun qızı Sara xanım (tanınmış tarixçi), Sitarə xanım və Məryəm xanım şəhərdəki Janna d'Ark [270 - 271] fransız kollecində, oğlu Rəşad bəy isə Türkiyənin ən mötəbər təhsil ocaqlarından olan Qalatasaray lisesində oxuyurdular.

Nostalgiya, Bakı həsrəti, eləcə də yeni iqtisadi siyasət nəticəsində birqədər sabitləşmiş vəziyyət Bala bəy Aşurbəyovu 1925-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Vətənə qayıtmağa məcbur etdi. Düzdür, onlar artıq köhnə evlərində deyil, Şah döngəsində yaxın qohumunun kiçik mənzilində yaşayırdılar. Bala bəyin işə düzəlmək

cəhdləri də uğur qazanmadı: yeni iqtisadi siyasət dövrü uzun sürmədi, "dəmir pərdə" isə mühacirətə getməyə hər hansı imkanın qarşısını kəsdi.

1935-ci ildə Bala bəy Aşurbəyov yenidən həbs edilir. "Üçlüyün" çıxardığı qərar "əsaslı" idi: bu adam keçmişdə neft sənayeçisi və fabrikant olmuşdu...

Bala bəy Aşurbəyovu Orta Asiyaya sürgün edirlər. Həmin gündən onun barəsində nadir hallarda xəbər gəlirdi. Yalnız keçmiş həbsxana həkiminin söhbətlərindən bəlli olur ki, kamerada onun yanına bir xəbərçi salınıbmış və bu adam hamının yanında Stalini ucadan söyürmüş. Əvvəlcə hamı ehtiyatlanıb susurmuş, amma Bala bəy sonda dözməyib: "Nə söz ola bilər ki? Axı o - diktatordur!". Bu kifayət etmişdir və 1937-ci ilin dekabrında Aşurbəyov güllələnmişdir.

Qardaşından sonra Əli bəy də çox yaşamadı. Bala bəyin həyatdan getməsi haqqında xəbər onun qəddini birdəfəlik əydi və o, 1940-cı ildə ürəktutmasından vəfat etdi.

Tibb İnstitutunun məzunu olan Rəşad bəyin taleyi də faciəli oldu: cəbhəyə yollandı və 1944-cü ildə Budapeştin alınması zamanı həlak oldu. Qohumların və doğmaların xatirələrinə görə, o da öz dərin biliyi, ziyalılığı və vüqarlı davranışı ilə seçilmiş. Bacılar qardaşlarının həlak olması barədə xəbəri anaları İsmət xanımdan gizlədə bilirlər. İsmət xanım 1954-cü ildə öz toylarının 50 illiyi günündə dünyadan köçmüşdür. Son gününə qədər oğlunun qayıdacağını gözləyirmiş...

Aşurbəyovların çoxsaylı pleyadasında - mülkədarlar, tacirlər, sahibkarlar, sənayeçilər, mesenatlar arasında bir ad - İsa bəy Aşurbəyov ayrıca qeyd edilməlidir. Faciəli bir tale yaşasa da, son dərəcə maraqlı bir adam olan İsa bəy bu nəslin özünü siyasi sahədə sınamış çox az sayda təmsilçisindən biridir.

İsa bəy Aşurbəyov 1878-ci ildə doğulmuşdur. Onun atası Hacı Mehdiqulu bəy Aşurbəyov bu soyun yaşlı nəslinin tipik təmsilçilərindən biri idi. H. Z. Tağıyevlə birlikdə H. M. Aşurbəyov Bakı Quberniyası uşaq evlərinin hamilik təşkilatının fəxri üzvü olmuşdur. Sara xanım Aşurbəylinin şahidliyinə görə, Bakı əsilzadələrinin təmsilçisi qismində Hacı Mehdiqulu bəy Aşurbəyov II Nikolayın tacqoyma mərasimində iştirak etmiş və monarxa qızıl işləməli xəncər hədiyyə etmişdir.

İsa bəy Aşurbəyov Hacı Mehdiqulu bəyin yeganə oğlu idi. "Neft fırtınası" dalğasında varlanmış olan ata tək oğlunun təhsili üçün pul əsirgəməsə də, hər halda İsa bəyi kənar təsirlərdən imkan daxilində qorumağa çalışmışdır. Bəlkə də məhz buna görə coşqun ictimai fəaliyyət göstərmək arzusu illər keçdikcə İsa bəyi daha dərinə çulğalamışdır. Gənclik illərində o, ehtiraslı bir şəkildə sosial-demokrat ideyalarına bağlanmışdı. İnkilabi [271 - 272] əhval-ruhiyyəli fəhlələrlə, peşəkar inkilabçılarla tanışlıq İsa bəyi 1905-1906-cı illər hadisələrinin burulğanına salmışdı. Bu illərdə o, öz mənşəyinə baxmayaraq, M. Muxtarovun emalatxanalarında, ardınca isə öz atasının mədənlərində açıq təbliğat aparır, bu əsnada jandarm idarəsi tərəfindən üç dəfə həbsə məruz qalır.

İsa bəy üçün inkilabi romantika dövrü çox sürməmişdir. Bolşeviklərlə prinsipial fikir ayrılığı onun sonrakı illərdə həmin düşərgədən uzaqlaşmasına gətirib çıxarmışdı ki, buna görə sovet tarixşünaslığı İsa bəyi birmənalı şəkildə "təsadüfi cığırdaşlar" deyilən düşərgəyə aid edirdi.

1912-ci ildə İsa bəy Aşurbəyov H. Z. Tağıyevin yanında - onun məşhur Bakı qəzeti "Kaspi"nin mətbəəsində qulluğa girir. Əsilzadə, neft sənayeçisinin oğlu İsa bəy Aşurbəyovun qulluğa daxil olması atasında narazılıq doğurmuş və bu hərəkət qohumlarla növbəti incikliyin səbəbi olmuşdur. Buna baxmayaraq, Bala bəy Aşurbəyovun maliyyə yardımı ilə İsa bəy mətbəəni iki il yarım ərzində icarəsində saxlayır və onu Staro-Poçtovı və Persidski küçələrinin (indiki S. Tağızadə və M. Muxtarov küçələri) tinindəki evinin zirzəmisində yerləşdirir, müəllimlər üçün dərslilər, metodiki ədəbiyyat nəşrini təşkil edir. Birincilərdən biri olaraq İ. Aşurbəyov M. Ə. Sabirin əsərini nəşr edir, "Şəlalə" və "Vodopad" həftəlik müəllim jurnallarını (rus və Azərbaycan dillərində), "Baraban" satirik əlavəsini çap edir.

Lakin müəllimlərin əsərlərinin çap edilməsi və onların böyük qisminin pulsuz şəkildə yayılması İsa bəy Aşurbəyovu tam maliyyə böhranına gətirib çıxarır. Odur ki, tezliklə mətbəəni böyük bir borcla birlikdə H. Z. Tağıyevə qaytarmalı olur. Bu borclar yalnız sovet hakimiyyətinin gəlişi ilə ləğv edilir.

İsa bəyin ictimai fəaliyyəti öz davamını 1910-cu ildə seçilmiş olduğu Bakı Şəhər Dumasında, eləcə də Bakıda "Nicat" müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsində, "Kapli moloka" adı altında uşaq ölümü ilə mübarizə cəmiyyətində tapır.

Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə İsa bəy Aşurbəyov Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsinin tərkibindən Bakı qradonaçalnikləri tərəfindən təşkil edilən "Türk hərbi əsirlərinə yardım komitəsi"nin üzvü seçilir. Sonrakı illərdə baş verən siyasi hadisələrin burulğanı və imperiyanı saran qarışıqlıq İsa bəyi yenidən öz qoynuna alır. Həbs edilməsindən sonrakı istintaq protokolları onun ən müxtəlif hərəkətlər və partiyalarla: "Hümmət", "İttihad", "Difai" ilə əlaqələrindən söz açır...

Bu siyasi kaleydoskopda baş çıxarmaq İsa bəy üçün son dərəcə çətin olmuşdur. Lakin 1918-ci ilin martında daşnakların törətdikləri müdhiş qırğınlardan sarsılan İ. Aşurbəyov 1918-ci ilin sentyabrında türk qoşunlarının Bakıya daxil olması üçün özünün bütün nüfuzundan və əlaqələrindən istifadə edir. Onların şəhərdə

yerləşmələri dövrü qısa olsa da, məhz bu hadisə İsa bəy Aşurbəyovun 31 dekabr 1937-ci ildə həbs edilməsinin səbəbi olmuşdur.

Həmin vaxtlar Stalinin repressiya maşını bütün gücü ilə işləyirdi. Həbs edilən adam barəsində hər hansı məlumat almaq sadəcə mümkün idi. Üstündən dörd il keçəndən sonra böhtan və iftira əsasında İsa bəyin kiçik oğlu Davud da həbs edilir. Onlar 30-cu illərin [272 - 273] amansız repressiyalarının qurbanı olan Aşurbəyovların kədərli siyahısını tamamlamışlar. Yalnız 1992-ci ildə İsa bəyin varisləri istintaq materialları ilə tanış ola bilməmiş və aydın olmuşdur ki, İsa bəy Aşurbəyov 1938-ci ilin oktyabrında həmin vaxtlar üçün basmaqəlib və tipik olan "xarici dövlətlərin xeyrinə casusluq"dan tutmuş, "millətçi təşkilatlarda iştirak"a qədər ən müxtəlif ittihamlar əsasında ölüm cəzasına məhkum edilmişdir.

İsa bəy Aşurbəyovun son dərəcə qeyri-adi, parlaq, lakin heç də hamı tərəfindən başa düşülməyən şəxsiyyəti, zənnimizcə, gələcəkdə tarixçilər tərəfindən daha dərinə və təfsilatı ilə öyrəniləcəkdir. Təbiəti etibarı ilə romantik olan İsa bəy həmişə hansısa qeyri-real idealların ardınca qaçan və, əlbəttə, onu əhatə edən aləmdə onu tapa bilməyən adam təsiri bağışlayırdı.

Bakı məscidləri... 1912-ci il üzrə "Bakinski sputnik" məlumat kitabında təkcə kiçik məhəllə məscidlərinin sayı 15-ə qədər göstərilir. Bunlar Məmmədyar və Hacı Zərbəli, Hacı Qurban və Hacı Cəbrayıl, Hacı Hüseyin və Hacı Tusverdi, Hacı Cavad, Tiley məscidi və başqaları idi. Təəssüf ki, onlardan yalnız bəziləri bizim günlərdə qorunub saxlanmışdır, qalanlarının adı yalnız yaddaşlarda yaşayır.

Köhnə Bakının ən möhtəşəm məscidləri sırasına böyük, ibadət zalının diametri demək olar 20 metrə çatan, incə işləməli portalı, eləcə də zəngin daxili bəzəkləri ilə Təzə Pir cümə məscidi aid edilir. Bütün bunlar Təzə Piri Bakının digər məscidlərindən fərqləndirir. Bununla birlikdə Təzə Pir təkcə ən bəzəkli məscid olmaqla qalmayıb, həm də onların arasında ən gənc məsciddir. Bu məscidin inşası 1914-cü ildə başa çatdırılmışdır.

Sara xanım Aşurbəylinin söylədiklərinə görə, hələ XIV əsrdə indiki Təzə Pirin yerində öz alimliyi və qonaqpərvərliyi ilə məşhur olan dərviş Əbu Səid əl-Bakuvinin zaviyəsi varmış. Ona məxsus olan kiçik neft quyusundan gələn gəlirlə bu dərviş təkcə öz yaşayışını təmin etmir, həm də çoxsaylı sərgərdan dərvişlərə kömək göstərir, onları himayə edirdi. Onun evini qapısı bu dərvişlərin üzünə həmişə açıq idi. Ola bilsin, bu səbəbdən Əbu Səid əl-Bakuvinin ölümündən sonra onun zaviyəsi pirə - ziyarət yerinə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində pir xaraba vəziyyətə düşmüşdü. Varlı bakılı dul qadın Nabat xanım Rzayeva-Aşurbəyova onun keçmiş şöhrətini özünə qaytarmaq istəyir. Mülki mühəndis Zivər bəy Əhməd bəyovun layihəsi əsasında əvvəlki pirin yerində o, Təzə Pir adını almış yeni bir monumental məscid ucaldırır.

Lakin əvvəlcə Nabat xanımın özü haqqında söz deyək. Bu qadın əsilzadə Aşurbəyovlar nəslindən idi və tanınmış Rzayevlər tacir familiyasının təmsilçisinə erə getmişdir. Dul qalan və əlində iri varidat cəmləşən Nabat xanım onun keyli hissəsini yoxsulların ehtiyacları üçün sərf etmişdir ki, bu da ona səxavətli xeyriyyəçi qadın şöhrəti qazandırmışdır. Rzayevlərin Balaxanski küçəsindəki (indiki Füzuli küç.33) çox böyük binasının qapısı həmişə yoxsulların üzünə açıq olmuşdur. Deyilənə görə, ev sahibəsi olmadıqda belə, onlar burada özlərinin çay, bir girvənkə qənd, bir dəst parça və üç manat puldan ibarət (o zaman üçün az məbləğ deyildi) ala bilirlərmiş. [273 - 274]

Nabat xanım Sabunçuda məktəbin inşasında, Bakı - Şollar su kəmərinin çəkilişi kimi iri xeyriyyə aksiyalarında iştirak etmiş, onun vəsaiti hesabına Tatarski küçəsində (sonrakı Krupskaya küç.) hamam tikilmişdir. Lakin Bakıda möhtəşəm bir cümə məscidi inşa etdirmək Nabat xanımın ən böyük arzusu olmuşdur. Yeri gəlmişkən, onun tikintisi o dərəcədə böyük vəsait tələb etmişdir ki, H. Z. Tağıyev gələcək məscidin inşasında ona öz vəsaiti ilə yardımını təklif etmişdir. "Əgər sən bu dərəcədə varlısansa, onda özün bir məscid tikdir", - deyən Nabat xanım Tağıyevin bu təşəbbüsünün qarşısında ağıllı bir cavab vermişdir. Lakin buna baxmayaraq, gələcək məscidin təməl daşını qoymaq şərəfi məhz Hacı Zeynalabdin Tağıyevə həvalə edilmişdir. Bu hadisə 23 iyul 1905-ci ildə olmuşdur.

Təzə Pirin tikintisinə o çağın ən yaxşı ustaları: bəna-daşyonan usta Hacı Abbas, üzlük ustalarından Hacı Xeyrulla və Məmməd hənifə, Salman Atayev və usta Salman, 1965-bi ildə vəfat etmiş usta Kərbəlayı Mirzə cəlb edilmişdilər. Məscidin interyerinə, onun naxışlı ornamentlərinə ustalardan Kərbəlayı Məcid və Kərbəlayı Sadıq tərtibat vermişdilər.

Memarların bu məharəti, eləcə də cümə məscidi üçün əlverişli məkan seçimi sayəsində Təzə Pir minarələrinin ikinci, daha yüksək yarusunun inşa edilmədiyinə baxmayaraq, bu cümə məscidi son dərəcə möhtəşəm görünüşə malikdir. Yeri gəlmişkən, məscidin qübbəsində son daşı da 1914-cü ildə yenə H. Z. Tağıyev qoymuş və bu münasibətlə bütün ustaları səxavətlə mükafatlandırmışdı. Təəssüf ki, Nabat xanıma öz arzusunun təcəssümünü bütün gözəlliyi ilə görüb seyr etmək nəsb olmayıb. Bu nəcib insan 1912-ci ildə 117 yaşında ikən dünyadan köçmüşdür. Yekun mərhələsindəki işlərə Nabat xanımın oğlu, anasının xeyriyyəçilik ənənələrini çox baxımdan davam etdirən Hacı Abbasqulu Rzayev rəhbərlik etmişdir. Nabat xanım kimi Hacı Abbasqulu da vəfat etdikdən sonra məscidin girişində dəfn edilmişdir. Allah onların ruhlarını şad etsin!

Onun qədər möhtəşəm və əzəmətli görünüşə malik digər bir Bakı məscidi keçmiş Kaspiyski (indiki Səməd Vurğun) küçəsi 76 ünvanında yerləşir. Bakılılar onu "Göy məscid" kimi tanıyır. Bununla bərabər, keçmiş illərdə bu məscid onun əsasını qoyan, iri Bakı taciri və mesenatı Hacı Əjdər bəy Aşurbəyovun adı ilə "Əjdər bəy məscidi" də adlanırdı. Nabat xanım kimi bu şəxs də həmin məşhur və tanınmış qədim Aşurbəyovlar nəslinə mənsub idi. Heç də təsadüfi deyil ki, Əjdər bəy və onun oğlu İsmayıl bəyin adına Rusiya İmperiyasının ən məşhur sahibkarları və səxavətli mesenatları sırasında "Romanovlar çar evinin 300 illiyi" nəşrində (1913-cü il) rast gəlinir. "Bir nəfər yoxsul şəxs belə, əgər yardım üçün ona müraciət etmişsə, rədd cavabı almayıb", - deyər biz bu kitabda oxuyuruq.

Əjdər bəy Aşurbəyovun neft mədənləri vardı. Onun özü isə 10 ildən çox Bakı Şəhər Dumasının üzvü ("qlasni") olmuşdu. Şahidlərin xatirələrinə əsasən Əjdər bəy kimi bir adamın tək bircə sözü istənilən vekseldən və ya iltizamdan daha sanballı tutuma malik idi.

Əgər Təzə Pir məscidi ibadət zalının həcminə və bəzəklərinin zənginliyinə görə misilsizdirsə, Göy Məscid ilk öncə formasının əzəmətinə, klassik proporsiyalarına görə diqqəti özünə cəlb edir. Yeri gəlmişkən, Əjdər bəy məscidini də həmin Zivər bəy [274 - 275] Əhmədbəyov layihələşdirmişdir. Onun təntənəli təməlqoyma mərasimi 2 mart 1912-ci ildə olmuş, o biri ilin sonlarına yaxın isə inşaat işləri başa çatdırılmışdır.

Diqqəti çəkən bir detal: Bakının dörd iri məscidindən ikisi əsilzadə Aşurbəyovlar nəslinin təmsilçiləri: Nabat xanım və Hacı Əjdər bəy Aşurbəyovlar tərəfindən ucaldılmışdır. Bu məscidlər şəhərdəki dini binaların əksəriyyətinin unudulduğu və baxımsız hala düşdükləri illərdə belə fəaliyyət göstərirdi. Bütün həmin illər ərzində Aşurbəyov məscidləri bizim şəhərin tikinti ənənələrinə bu nəslin verdiyi böyük töhfələrin canlı xatirələri olmuşlar.

Aşurbəyovların ucaldıqları möhtəşəm binalar, məscidlər, onların iştirakları ilə inşa edilən məktəblər və xəstəxanalar inqilabdan əvvəlki Bakı memarlığının indiyə qədər qızıl fondunu təşkil etməkdədir. Aşurbəyovlar, heç şübhəsiz, böyük var-dövlətə malik əsilzadə fəmilialarından biri olmaqla bərabər, eyni zamanda köhnə Bakının sənayeçiləri və sahibkarları sırasında, əlbəttə, ən əsilli-nəsəbli fəmiya idi.

Təsadüfi deyil ki, sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra ən amansız repressiyalar məhz Aşurbəyovların üzərinə yönəldilir, ən ikrah doğuran donoslar onların barəsində yazılır, onlara münasibətdə ən ağlagələn və ağlagəlməz alçaqlıqlar edilir. Lakin bunlar da bu qədim əsilzadə nəslin övladlarının şəxsiyyətini sındıra bilməmişdir. Sovet dövründə var-yoxdan çıxarılan, mal-mülkləri əllərindən alınan Aşurbəyovlar nəslini öz sıralarından şəhərimizə gözəl alimlər, müəllimlər, istedadlı və qeyri-adi şəxsiyyətlər, ən başlıcası isə - əsl bakılıların ənənəsini illərin sınağından ləyaqət və şərəflə keçirib gətirən nəciib insan bəxş etdi.

Daha bir səciyyəvi detal: bu çoxsaylı və qollu-budaqlı nəslin demək olar heç bir təmsilçisi mühacirətdə dünyasını dəyişməmişdir. Hətta 20-ci illərin əvvəllərində Bakını tərk etməyə məcbur qalanlar, sonralar bu ayrılığa dözməyərək qayıtmışlar. Vətəndə onları təqiblər, məşəqqətlər, repressiya dəhşətləri gözləyirdi. Lakin bizim tariximizin ən amansız dövrlərində belə Aşurbəyovları sındırmaq mümkün olmayıb və düşünürük ki, Sara xanım Aşurbəylinin 90 illik yubileyi tək onun bir alim, tarixçi olaraq deyil, həm də indi həyatda olan bütün Aşurbəyovlar üçün, eləcə də bizim şəhərin tarixini və ənənələrini əziz tutan hər bir kəs üçün yeni bir mərhələnin başlanğıcı olacaqdır...

Fuad AXUNDOV,
*İnterpolun Milli Mərkəzi Bürosunun əməkdaşı,
zərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü.*

AŞURBƏYOVLAR BU GÜN VƏ SABAH

Nəslin qurub-yaratmaq ənənələrini davam etdirməklə, Sara xanım Aşurbəyliyə öz yubileyi günündə, Nabat xanım Aşurbəyovanın - Təzə Pir məscidinin əsasını qoyan nəcib insanın adı ilə "Nabat" adı verilən on altı mərtəbəli yaşayış kompleksinin təməlini qoymaq şərəfi nəsib olmuşdur.

Postsovet dövründə Aşurbəyovlar nəslinin övladları birincilər sırasında respublikada kooperativ hərəkatının beşiyi başında durdular, Azərbaycanda ilk əmtəə-xammal birjasını təsis etdilər, qəzet buraxır, televiziya və təhsil sferasında çalışırlar. Özü də bütün bunlar sovet hakimiyyəti illərində Aşurbəyovlar nəslinin nəinki bütün maddi bazalarından, o cümlədən onlarca mülklərindən, evlərindən, torpaq sahələrindən, neft mədənlərindən və müəssisələrindən tamamilə məhrum edilmələrinə, həm də özlərinin bir çox ən ləyaqətli təmsilçilərini itirmələrinə - repressiya edilmələrinə, İkinci Dünya müharibəsində həlak olmalarına, İstanbuldan Parisə qədər dünyanın çox yerinə səpələnmələrinə baxmayaraq mümkün olmuşdur. Nəslin bir çox qanadları öz mövcudluqlarına son qoymuşdur.

Lakin gənc və yeniyetmə nəsil böyüyür və qüvvə toplayır. Aşurbəyovlar nəslini davam edir və onlar Azərbaycan tarixinə hələ çox şanlı səhifələr yazacaqlar.

SARA XANIM AŞURBƏYLİ MÜASİRLƏRİN XATİRƏLRİNDƏ

Yəqin ki, böyük dostluq ilk görüşdən, ani bir təbəssümdən və əlsıxmadan başlanır. Sara xanımla mənim ilk görüşüm 1982-ci ildə Şirvanşahlar Sarayında, onun "Şirvanşahlar Dövləti" adında son dərəcə dəyərli kitabı işıq üzünə çıxdıqdan sonra olmuşdur.

O vaxtlar "Şirvanşahlar Sarayı kompleksi" dövlət tarix-memarlıq muzey-qoruğunun rəhbərlərindən biri olaraq, mənə müəllifi öz kitabının ilk təqdimat mərasiminə dəvət etmək şərəfi nəsib olmuşdu. Mənim fikrimcə, təqdimat məhz Şirvanşahlar Sarayında keçirilməli idi.

Hələ mənə tapşırıqla Sara xanımın kitabının tirajının bir hissəsi muzey tərəfindən hədiyyə fondu üçün alınmışdı ki, bu da kitabın ən yüksək səviyyəli qonaqlara, Bakıya təşrif buyuran və o vaxtlar MK-nın birinci katibi işləyən Heydər Əliyevlə görüşən xarici dövlətlərin hökumət nümayəndə heyəti üzvlərinə hədiyyə etmək imkanı yaradırdı. Heydər Əliyev onları Şirvanşahlar Sarayını ziyarətə dəvət edir, imkan daxilində özü şəxsən onları müşayiət edirdi.

O vaxtlar fəaliyyətləri ilə birlikdə bu muzey-qoruğa ildə yarım milyona qədər adam təşrif buyururdu.

Sara xanımın bir vaxtlar Azərbaycan Tarix Muzeyinin elmi əməkdaşı işlədiyini bildiyimdən, mən dedim ki, muzeyə uzun illər mənim anamın qardaşı Məmmədəmin Adil bəy oğlu Qaziyev - İrəvan Xanlığının qədim bəy nəsilindən birinin övladı - rəhbərlik etmişdir. [276 - 277] 1915-ci ildə qanlı erməni terroru zamanlarında xaincəsinə arxadan vurulan yaxın qohumları itirdikdən sonra ailə 1919-cu ildə doğma torpaqları tərk etməyə məcbur olur və birtəhər Bakıya gəlib çıxırlar. Əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor M. Qaziyev də çoxlu məşəqqətlər görmüşdü və onların Sara xanımla və Aşurbəyovlar əsilzadə nəslinə talelərində çoxlu bənzərliklər vardı.

Sara xanımın siması xoş bir təbəssümlə işıqlandı, mənə bir ana kimi qucaqladı və təkcə bunu dedi: "Eldar müəllim, sən Məmmədəmin Qaziyevin bacısı oğlusan?!"

Sonralar birgə işlərimiz üzrə Sara xanımla tez-tez ünsiyyətdə olurdum.

"Şirvanşahlar Dövləti" kitabının təqdimatına qonaqları dəvət edərkən, bir görüşümü ayrıca qeyd etmək istəyirəm. O vaxtlar Xarici Ölkələrlə Respublika Dostluq Cəmiyyətinin sədri, Azərbaycan Ali Sovetinin deputatı, SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı, Azərbaycanın xalq şairi, akademik Nəbi Xəzri idi. İndi Fransanın Azərbaycandakı səfirliyinin yerləşdiyi binada onun yanında olarkən mən ona kitabın təqdimatına dəvətnamə ilə birlikdə "Şirvanşahlar Dövləti" kitabının bir nüsxəsini də bağışladım. Kitabı qayğı ilə götürüb onu vərəqləyərək dedi ki, bu gözəl kitabın işıq üzünə çıxmasından xəbərdardır və mənə nəzər salaraq təbəssümlə söylədi ki, əsl kitabdır və Azərbaycanın əsl tarixidir. Xatırladım ki, o vaxtlar 80-ci illərin astanasında dayanmışdıq və heç də tarixə dair hər kitab senzura idarəsinin (Qlavlit) manələrini keçib nəşr edilə bilməzdi.

Mənim vəsatətimlə Sara xanım muzeyin Elmi Şurasının tərkibinə daxil edildi ki, bu da bizə onunla hər ay muzeydə, Elmi Şuranın iclaslarında görüşməyə, elmi və nəşriyyat işinin vacib problemlərini müzakirə etməyə imkan yaradırdı.

Bu gün onun işıqlı simasını, zərif əsilzadə şəxsiyyətini, adı böyük hərflərlə yazılmağa layiq alimi xatırlayarkən mən onun mərdanəliyi qarşısında, uzun bir ömrü ləyaqətlə yaşamış insanın ruhu qarşısında baş əyirəm. O, Azərbaycanın müstəqil və çiçəklənən bir ölkəyə çevriləcəyinə, Azərbaycan xalqını bəxtəvər görəcəyinə ümidlərini heç vaxt itirmirdi.

27 yanvar 1996-cı ildə onun ulduz saati doğuldu, Opera və Balet Teatrında keçirilən 90 illiyini şərəfləndirən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ona vətənin yüksək Şöhrət Ordenini təqdim etdi. Bu saatin naminə uzun bir yol keçmək, mürəkkəb, lakin parlaq bir ömür yaşamaq lazım gəlmişdi.

Eldar GÜNAYDIN

MƏNBƏLƏR

I FƏSİL

- ¹ Плиний Секунд. Естественная история. Перев. В. В. Латышева. ВДИ, 1949, т.2.
- ² К. Птолемей. Географическое руководство. Перев. В. В. Латышева, ВДИ. 1948, т.2.
- ³ Ахмад ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний. Перев. с арабск. яз. З. М. Буниятова, Баку, 1981.
- ⁴ И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения, т.IV. М.-Л., 1957.
- ⁵ В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербента X-XI вв. М., 1963.
- ⁶ Абд ар-Рашид Ал-Бакуви. Сокращение (книги о) «Памятниках», Изд. Де Гиня. Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun elmi arxivində Bakuvinin əsərinin de Ginin fransız dilinə tərcüməsindən 1955-ci ildə S. V. Aşurbəyli tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş nüsxəsi saxlanılır; Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар ва аджа ал-малик, ал-каххар. Изд. З. М. Буниятова, М., 1971.
- ⁷ İsgəndər Münşi, Tarix-i aləm aray-i Abbasi. Tehran, 1314 h.; L. L. Bellan. Shah-Abbas I, sa vie, son histoire. (Les grandes figures de l'Orient, t.III). Paris, 1932(sonra-Bellan); А. А. Рахмани. "Тарих-и алам арай-и Аббаси", как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960.
- ⁸ Вах: Древности Дагестана. Махачкала, 1974.
- ⁹ Е. А. Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана с приложением экскурсии по истории ширваншахов XI-XIV вв. Баку, 1923.
- ¹⁰ Z. M. Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 1989.

II FƏSİL

§1

- ¹ Сусе Ахмад. Атлас. Багдад, 1371-1952. Араб. текст.
- ² Баладзори (Балазури) Книга завоевания стран. Текст и перевод с арабского. П. К. Жузе. Материалы по истории Азербайджана, вып. III, Баку, 1927, с.5 (əgəb mətni); Йакут. Извлечение из словаря Йакута Хамави. Перев. П. К. Жузе, Баку, 1942. НАИИАНА, инв. 505, III, с. 282 Закария Ал-Казвини. Асар Ал-Билад ва Ахбар Ал-Ибад. Бейрут, 1960 (əgəb mətni), с.600-601; Картлис цховреба. Изд. С. Г. Каухчишвили (*gürcü mətni*), т.I-II, 1955-1959, с.344.
- ³ В. О. Минорский. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М., 1963, с.34-35.
- ⁴ Армянская география VII в. Изд. К. П. Патконова. СПб., 1877, с.50-51.
- ⁵ Vəlazuri, s. 5.
- ⁶ Ibn Khordadbeh. Kitab al-Masalik Wa'l-Mamalik. BGA, ed. M. J. de Goeje, 6, Lugd. Batav, 1889 (sonra - İbn Xordadbeh), s. 17.
- ⁷ Robert H. Hew sen. Armenia according to the Asxarhac'oys. Revue des etudes armeninnes, nouvelle serie, t.II, Paris, 1965 (sonra - Хьюзен), s.341-342.
- ⁸ J. Marquart. Osteuropaishe und ostasiatische Streifzuge. Leipzig, 1903 (sonra-Markvart. Рейды), s.170.
- ⁹ Geographie de Moise de Corene d'apres Ptolemee, texte annenien, traduit en francais par le P. Arsene Soukry Mekhitariste, Venise, 1881 (sonra - География, Изд. Сукри), с.37, древнеармянский текст, с.27.
- ¹⁰ А. Ф. Ляйстер и Г. Ф. Чурсин. География Закавказья. М., 1929, с.169. [278 - 279]
- ¹¹ Engelberto Kaempfero. Amoenitattimexoticarumpoliticophysico-medicae... et descriptions rerum persicarum ei ulterioris Asiae... Lemgoviae, 1972 (sonra-Кемпфер), p.357-361; Е. А. Пахомов. Беш-Бармак. "Изв. Азерб. археол. комитета", 1925, вып. II, с.10-12; yənə onun: Крупнейшие памятники сасанидского строительства Закавказья, «Проблемы истории матер. Культуры», 1933, с.39.
- ¹² İbn Xordadbeh, s.122, 124; N. M. Vəlixanlı. IX-XIII əsr əgəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974, s.18-19.
- ¹³ Пахомов. Крупнейшие памятники, с.39.
- ¹⁴ ал-Масуди Мурудж ад-дзахаб (гл.XVII). Перев. В. Ф. Минорского. История Ширвана и Дербенда. М., 1963, с.213.
- ¹⁵ Yənə orada, Пахомов. Крупнейшие памятники, с.40-43. С. Т. Еремян. Политическая история Албании III-VII вв. Очерки истории СССР III-IX вв. М., 1958, с.316.
- ¹⁶ Пахомов. Крупнейшие памятники, с.42-43.
- ¹⁷ İbn Xordadbeh, s.122, 124; N. M. Vəlixanlı, s.16, 24.
- ¹⁸ Пахомов. Крупнейшие памятники, с.43; Еремян. Политическая история Албании, с.316.
- ¹⁹ А. А. Кудрявцев, Город неподвластный векам. Махачкала. 1976, с.48-55.

- ²⁰ Егише. О Вардане и войне армянской. Перев. с древнеармянского И. А. Орбели. Ереван, 1971, с.117-118; Гевонд. История халифов Вардапета Гевонда писателя VIII в. Перев. с армянск. К. Патканьяна. СГГБ 1862, с.27-28; А. А. Кудрявцев. Город, неподвластный векам, с.48-55 С. Хан-Магомедов. Дербанд. М., 1979, с.69-77.
- ²¹ Е. А. Пахомов. Крупнейшие памятники, с.44; Кудрявцев Город, не подвластный векам, с.96-117; Хан-Магомедов, с 69-82.
- ²² История епископа Себеоса. Перев. с армянск. Ст. Малхасянц. Ереван, 1939, с.30; әл-Мәсуді. Mürüs... 8.189-190; Е. А. Пахомов. Пехлевийские надписи Дербенда. "Изв. Об-ва обследования и изуч. Азерб." 1929, № 8, вып. 5. с.3-22; Г. С. Ньюберг, Материалы по истолкованию пехлевийских надписей Дербенда. "Изв. Об-ва обследования и изуч. Азерб." 1929, №8, вып.V, с.26-32; Хан-Магомедов, с.27.
- ²³ Е. А. Пахомов. Пехлевийские надписи Дербенда, с. 11-18; Г. С. Ньюберг, с.26-32.
- ²⁴ әл-Мәсуді. Mürüs... s.189-190.
- ²⁵ Е. А. Пахомов. Крупнейшие памятники, с.46.
- ²⁶ Гевонд, с.27.
- ²⁷ әл-Мәсуді. Mürüs s.212-213.
- ²⁸ The history of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci, transi. by C. J. Dowsett. London oriental series, vol. 8. London, 1961 (Scool of Oriental and African studies. University of London (sonra - Моисей Каланкатуйский), гл. 5, с. 4-5.
- ²⁹ The geographical part of the Nuzhat-al-Qulub, composed by Hamd Allah Mustavifi of Qazviin in 740 (1340) ed. and transl. by G. Le Strange. Leyden-London, 1915, 1919 (GMS, XXIII, 1-2) (sonra - Həmdullah Qəzvini), s.93
- ³⁰ Моисей Каланкатуйский, гл.5, с.4-5.
- ³¹ А. А. Вақханов. Gülüstani-İrəm. Вақи, 1951, s. 13.

§2

- ¹ История Армении Фавстоса Бузанда. Перев. М. А. Геворгяна. Ереван, 1953, с.15-16.
- ² Армянская география, с.36-39; География, изд. Сукри, с. 36-37.
- ³ Yenə orada. [279 - 280]
- ⁴ Agathange. Histoire du renga de Tiridate, trad. En francais par V. Landlois. Collection des historiens. anciens et modernes de l'Armenie, t. I, Paris, 1867, p. 115; Фавстос Бузанд. История Армении Фавстоса Бузанда. Перев. с древнеармянск. М. А. Геворгяна. Ереван, 1953, с.15, 16; И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, с.52-53; Ю. Г. Джафаров. Гунны и Азербайджан. Автореф. канд. дисс., Баку, 1981, с. 5-6.
- ⁵ Сказания Приска Панийского. Перев. Г. С. Дестуниса. Уч. зап. II отд. Имп. акад. наук, кн.VII, выш.1, СПб., 1861, с.61-65; Егише, с.31, 170; Моисей Каланкатуйский, с.9; J. Marquart. Eranahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci. Band III, № 2. Berlin, 1901 (sonra-Маркварт. Ераншахр), с.56, 96, 119; Картлис цховреба, I, с.15-17; Менандра Византийца продолжение истории Агафиевой. Византийские историки, Перев. с греч. С. Дестуниса. СПб., 1860, с.411; Артамонов, с.57-70, 124-126; Н. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л., 1941, с. 86-87; Z. M. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Вақи, 1988, к.180; А. В. Гадло. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Л., 1979, с. 89-91.
- ⁶ Моисей Каланкатуйский. Перев. Даусетта, с.38-41; Гевонд, с. 10, 71-72; Степаннос Таронский (Асогик). Всеобщая история. Перев. с армянск. Н. Эмина, М, 1864, с. 91; Гадло, с. 138-142.
- ⁷ География. Изд. Сукри, с. 36-37; Hudud al-Alam. The regions of the world. A. Rersian Geography, trans. And expl. By V. Minorski, GMC, New series XI, London, 1937 (sonra – Hüdud əl-aləm), s.144-145, fars mətni; Минорский. История Ширвана, с.114-115.
- ⁸ Фавстос Бузанд, с. 15.
- ⁹ География. Изд. Сукри, с.37, древнеармянск. текст, с.27.
- ¹⁰ С. Т. Еремян. Шапотрена Птолемея в связи с историей скифского царства прикаспийского побережья. Тбилиси, 1966, с.76-77.
- ¹¹ К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959, с.192.
- ¹² С. Т. Еремян. Армения по "Ашхарацуйцу" (Армянская география VII в.), на армянск. яз., Ереван, 1963, с.64.
- ¹³ Compendium libri Kitab-al Boldan auctore İbn al Fakih al-Hamadani, BGA, V, ed. M. J. de Goeje. Lugd, Batav, 1885 (sonra – İbn əl-Fakih), s.293, 297-298; İbn Xordadbeh, 8.173; Минорский. История Ширвана, с.108-115.

- ¹⁴ Минорский. История Ширвана, с. 180-115.
- ¹⁵ Маркварт. Ераншахр, с.73; А. И. Колесников. Иран в начале VII в. Палестинский сб. вып.22/85, Л., 1970, с.97, 99.
- ¹⁶ М. Исаков. Исчезнувший город в Дагестане. ИЖ, 1941, №6, с.156-157; В. М. Котович. О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Беленджера и Таргу. Древности Дагестана. Махачкала, 1974, с.200-211.
- ¹⁷ Котович, с. 210-211.
- ¹⁸ Фавстос Бузанд, с.15-16.
- ¹⁹ Бакиханов, с. 19; С. Б. Ашурбейли. Топонимика Апшерона в связи с вопросом этногенеза азербайджанцев. "Изв. АН Азерб. ССР" серия истор., философ, и права, 1967, №2, с. 56.
- ²⁰ Еремян. Шапотрена, с.78.
- ²¹ Минорский. История Ширвана, с. 110-111.
- ²² С. Б. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку. Баку 1964, с. 25-26.
- ²³ Бакиханов, с.19; Ашурбейли. Топонимика, с. 54-60,
- ²⁴ Егише, с.92, 117-118; әл-Мәсүди..Mürüc... s.213; әл-Bәlazuri, s.5-7, әrәb мәtni, д.3-5.
- ²⁵ Бакиханов, с. 17-20.
- ²⁶ Велиев-Бахарлы. Азербайджан. Баку, 1921, с. 52. [280 - 281]
- ²⁷ .al-İstakhri. Kitab masalik al-mamalik. BGA, ed. M. J. de Goeje, I, Lugd, Batav, 1870 (*әрәb мәtni*), (sonra- әl-İstәxri), s. 190.
- ²⁸ И. М. Дьяконов. История Мидии. М.,-Л., 1956, с.374-379; Играр Алиев. История Мидии. Баку, 1960, с.302-
- ²⁹ .Al-Masudi. Kitab at-tanbih val-Ischarf. BGA, ed. M. J. de Goeje, VIII, Lugd, Batav, 1894 (sonra- әl-Mәsud. Kitab әt-tәnbih), s. 89, 6.
- ³⁰ Феофилакт Симокатта. История. М., 1957, с. 36, 77, 102.
- ³¹ Приск Панийский, с.61-65; Ашурбейли. Топонимика, с. 62.
- ³² Егише, с.116-117; Фавстос Бузанд, с.15; Гевонд, с.71-72: Пигулевская, с.65-66; Артамонов, с.69-70.
- ³³ Артамонов, с.69-70; Джафаров. К вопросу о первом появлении сабир в Закавказье. ВДИ, 1979, с. 171-172.
- ³⁴ География. Изд. Сукри, с.37, древнеармянск. текст, с. 27.
- ³⁵ İbn Xordadbeh, s. 173.
- ³⁶ The syriac Chronocle known as that of Zachariah oi Mitkylene, XII, 7. London, 1899 (sonra- Zahariy Ritor), s. 215; Пигулевская, с. 165.
- ³⁷ Пигулевская, с. 83.
- ³⁸ Аммиан Марцеллин. История. Перев. с латин. Ю. А. Кулаковского, вып.Ш. Киев, 1908, кн. XXXI, с.22, 12.
- ³⁹ Ибн Мискавейх. Таджариб ал-умам. Перев. с араб. П. К. Жузе. НАИИ, АНА, инв. №162, с. 199.
- ⁴⁰ Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari, ed. M. J. de Goeje, ser. Lugd, Batav, 1879 (sonra-әт-Тәbәri), s. 894-895
- ⁴¹ Әл-Мәсүди. Mürüc...s. 203.
- ⁴² .Әл-Bәlazuri, s. 17, әrәb мәtni,s.12; Le Tuhfat al-Albaba de Abu Hamid al-andalusi al Garnati, ed. par Gabriel Ferrand (Journal Asiatique, Juillet–Septembre, 1925, Paris, (sonra- әл-Qәrnatı), s. 83. История Маййафарикина ибн ал-Азрака. В. Ф. Минорский. Ширвана и Дербенда, прил. V, М., 1963, с. 222-225. Велиев~Бахарлы, с.401-402.
- ⁴⁵ .Н. К. Зейдлиц. Бакинская губерния. Тифлис, 1870, с. 82.
- ⁴⁶ Зия Буниятов. Азербайджан... с. 175.
- ⁴⁷ .Ашурбейли. Очерк... с. 26.
- ⁴⁸ .Ашурбейли. Топонимика, с. 66.

§3

- ¹ Армянская география, с.40.
- ² Плиний Секунд, кн.VI, гл.10. Перев, Латышева, ВДИ, 1949, т.2, с.297
- ³ Птолемей. География, кн.У, гл.11, 2, ВДИ, 1948, т.2, с.252-254.
- ⁴ Захарий Ритор, с.327; Пигулевская, с.165.
- ⁵ Bünyadov Z. Azәрbaycan VII-IX әsrlәrdә B., 1989, s. 92.
- ⁶ Маркварт. Рейды, с. 174; Пигулевская, с.82.

- ⁷Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана Ереван, 1971, с.219-220.
- ⁸ Аммиан Марцеллин. XXXI,22, 12; Плиний Секунд, кн.II, гл.12, ВДИ, 1949, 1.2, с.306; Минорский, с. 110; Еремян. Страна "Махелония", с. 56-58. [281 - 282]
- ⁹ Плиний Секунд, кн.II, гл.12, с.306; J. Marquart. Skizzen zur historischen Tomographie und Geschichte von Kaukasien, 1928 (sonra -Маркварт, Очерки), с. 8-9, прим. 6; Еремян. Страна "Махелония", с. 57.
- ¹⁰Еремян. Шапотрена, с. 78.
- ¹¹ Геофафия, изд. Сукри, с. 37; Армянская география, с. 37.
- ¹² География, изд. Сукри, с. 39; Армянская география, с. 40.
- ¹³ Хьюзен, т. II, с. 340; Гевонд, с. 92; Еремян. Страна "Махелония", с. 51.
- ¹⁴ География, изд. Сукри, с.40, 44.
- ¹⁵ J. Saint Martin. Memoires historiques et geographiques sur l'Armenie, t. I. Paris, 1818 (sonra – Sen-Marten), p.153; Армянская география, с.50-51, прим. 1969; Кәсрәви Тәбриси. Zəban fərhanə İran. Сəhle məqalə-ye Кәсрәви. Tehran, 1335, s. 283-285Хьюзен, с.333; Тревер. Очерки, с.44-45.
- ¹⁶ Армянская география, с. 50-51; География, изд. Сукри, с.44.
- ¹⁷ Армянская география, с.50; Геофафия, изд. Сукри, с.40.
- ¹⁸ Еремян. Ашхарацуйц, с. 88.
- ¹⁹ Honigmann E. et Maricq A. Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis. Bruxelles, 1953 (sonra - Хонигман и Марик), E. Wikerman. Les institutions des Seleucides, Paris, 1938 (sonra - Бикерман), с. 197; Еремян. Страна "Махелония", с. 47.
- ²⁰ С. Б. Ашурбейли. О датировке и назначении Гыз-галасы в крепости Баку. "Изв. АН Азерб. ССР", серия истории, философ. и права, 1974, № 3, с. 39-40.
- ²¹ Армянская география, с. 50.
- ²² Еремян. Ашхарацуйц, с. 63.
- ²³ Yənə orada, s. 83; al-Mokaddasi. Descriptio Imperii Moslemici. Kitab Ahsan at-takasim fi marifat al-akalim, BGA, III, Lugd, Batav, 1877 (sonra-əl-Müqəddəsi), с. 9, 27.
- ²⁴ Yənə orada, 8,9, 27.
- ²⁵ Армянская география, с.50-51, прим. 169.
- ²⁶ Yənə orada, s. 51; С. Б. Ашурбейли. О датировке... с. 41.
- ²⁷ Этимологический словарь армянского языка Р. Ачаряна. Ереван, 1935; В. И. Абаев. Древнеперсидские элементы в осетинском. Сб., Иранские языки. Л., 1945; Сасанидский судебник. Изд. А. Г. Периханян, Ереван, 1973, с. 447; СНг. Bartholomae. Altiiranisches Vorterbuch. Strasburg, 1904 (sonra- Бартоломе. Древнеиранский словарь), с. 921.
- ²⁸ Ашурбейли. Очерк... с. 66.
- ²⁹ И. П. Щерблыкин. Памятники азербайджанского зодчества эпохи Низами. Баку, 1943, с. 40-41.
- ³⁰ К. А. Попов. Некоторые вопросы топонимики Харима-Но Куни. Топонимика Востока. М., 1969, с.75.
- ³¹ Еремян. Ашхарацуйц, с.43.
- ³² Моисей Каланкатуйский. Перев. Даусетга, кн. 3, гл. 19, с. 214.
- ³³ Армянская география, с. 50-51.
- ³⁴ Еремян. Ашхарацуйц, с. 52.
- ³⁵ Гевонд, с.72.
- ³⁶ Ашурбейли. О датировке... с.42-43.
- ³⁷ Приск Панийский, с. 65.
- ³⁸ И. О. Ханьков, О перемежающихся изменении уровня Каспийского моря. Зап. Кавказ, отд. Имп. русск. географ, об-в кн. II, Тифлис, 1853, с.86-89.
- ³⁹ Etimad əs-Səltəne Məhəmməd Nəsən-xan. Marat əl-buldan. Tehran, 1293, s. 154. [282 - 283]
- ⁴⁰ Türkiyat mecmuasi XV'dan avri-basim İstanbul. 1971,s. 174.
- ⁴¹ Армянская география, с. 50; География, изд. Сукри, с.44.
- ⁴² Ашурбейли. Очерк... с. 12.
- ⁴³ Еремян. Ашхарацуйц, с. 51.
- ⁴⁴ Кемпфер, с. 273-274.
- ⁴⁵ Персидско-русский словарь, составил Б. В. Миллер. М., .1953. с.296.
- ⁴⁶ Хьюзен, с.344; География, изд. Сукри, с.44.
- ⁴⁷ Армянская география, с.40.
- ⁴⁸ Yənə orada. с. 36, 40, 50-51; Хьюзен, с.340.
- ⁴⁹ География, изд. Сукри, с. 39.
- ⁵⁰ Страбон. География. Перев. Г. А. Стратоновского. М., 1964, кн.XI, гл., II, с.468, 470, 479.

- ⁵¹ Армянская география, с.50-51.
- ⁵² Сасанидский судебник, с.424-425, 560.
- ⁵³ Моисей Каланкатуйский. Перев. Даусетта, с.25, 113.
- ⁵⁴ Минорский. История Ширвана, с.213.
- ⁵⁵ Моисей Каланкатуйский. Перев. Даусетта, с.70, 72, 50, 67, 155.
- ⁵⁶ Гевонд, с. 72, 92.
- ⁵⁷ İbn Xordadbeh, s. 120; Vəlazuri, s.5, ərəb mətni; 3; Jaqut, IV, 5.262; Вах: Vəlixanlı, s.32.
- ⁵⁸ Плиний Секунд, кн.VI, гл. 10, § 29, ВДИ, 1949, т. 2, с. 297.
- ⁵⁹ Птолемей, кн.V, гл. II, 12. Перев. Латышева, ВДИ, 1948, т.2, с.254.
- ⁶⁰ Моисей Каланкатуйский. Перев. Даусетта, с. 72, 150, 230.
- ⁶¹ Армянская география, с.40; География, изд. Сукри, с. 39.
- ⁶² Гевонд, с. 92.
- ⁶³ Казиев. Первые итоги, с. 145-149.
- ⁶⁴ С. М. Казиев, И. А. Бабаев, Ф. Л. Османов. "Работы Кабалинской экспедиции. АО, 1969". М., 1970, с. 376.
- ⁶⁵ Yənə orada, Г. М. Ахмедов, И. А. Бабаев, Н. С. Гусейнова. "Исследования городищ Кабалы. АО, 1978". М., 1979, с. 510.
- ⁶⁶ С. А. Дадашева. Тетрадрахмы Александра Македонского и подражания им в Азербайджане. Мат. к сессии, посвящ. итогам полевых археол. и этнограф. исслед. 1971 г. в СССР. Баку, 1972, с.44-45.
- ⁶⁷ Казиев, Бабаев, Османов, с. 376; И. А. Бабаев. "Раскопки городища и могильника Кабалы. АО, 1971". М., 1972, с. 485; Г. М. Ахмедов, И. А. Бабаев, Ф. В. Гадиров. "Раскопки античном и средневековом городищах Кабалы". М., АО, 1975-1976. с. 498.
- ⁶⁸ Г. А. Кошеленко. Культура Парфии. М., 1966, с. 20, 21, 30, 63
- ⁶⁹ Казиев. Первые итоги, с. 147.
- ⁷⁰ Моисей Каланкатуйский. Перев. Даусетта, с.50, 190, 194.
- ⁷¹ А. Е. Крымский. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (*классической Албании*). Кабала. Сб.: посвящ. С. Ф. Ольденбургу. Л., 1934, с.298-300.
- ⁷² Казиев. Первые итоги, с. 149-150.
- ⁷³ Yənə orada, с. 148-149; Treveg, с.253-261
- ⁷⁴ Казиев. Первые итоги, с.151-152.
- ⁷⁵ Yənə orada, с. 152-154.
- ⁷⁶ Плиний Секунд, кн.VI, гл. 10, § 29, ВДИ, 1949, т.2, с.297. [283 - 284]
- ⁷⁷ И. М. Джафарзаде. Наскальные изображения Кобыстана. Труды ин-та истории АН Азерб. ССР, т.ХШ, Баку, 1958, с. 36-70,
- ⁷⁸ Е. А. Пахомов. Римская надпись I в.н.э. и легион Фульмината. "Изв АН Азерб. ССР", 1949, №1, с. 79-88.
- ⁷⁹ Т. И. Тер-Григорьян. Из далекого прошлого г. Баку. "Изв. Аз.ФАН СССР", 1943, №7, с.81.
- ⁸⁰ В. Н. Левиатов. Археологические раскопки 1945 г. при дворце Ширваншахов в г.Баку. "Изв. АН Азерб. ССР", 1948, №1, с.22.
- ⁸¹ Птолемей. География, кн.V, гл. II, ВДИ 1948, с. 253.
- ⁸² Моисей Каланкатуйский. Перев. Даусетта, гл.5, с. 4.
- ⁸³ Казиев. Первые итоги, с. 151,
- ⁸⁴ Derbend- Nameh, publ. By Kazem-Beg (Memoires presentes a l'Academie imperiale des Sciebces de St. Peterburg, 1851 (sonra-Дербенд-наме. Изд. Казем-Бека), с. 543.
- ⁸⁵ И. М. Джафарзаде. Гобустан. Наскальные изображения. Баку, 1973, с 257-260.
- ⁸⁶ Vəlazuri, s. 20 ərəb mətni, s. 14.
- ⁸⁷ Дербенд-наме, с. 543.
- ⁸⁸ Ашурбейли. Очерк... с. 58-61.
- ⁸⁹ Е. А. Пахомов. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. IV, 1954, с.32; его же Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа, вып. II, Баку, 1938, с.18-24; yənə onun: Монеты Азербайджана, вып.1. Баку, 1959, с.12.
- ⁹⁰ Ашурбейли. Очерк, с.29-32, 58-63
- ⁹¹ Yənə orada, с. 60-61.
- ⁹² Nəmdullah Qəzvini, s. 93.
- ⁹³ Птолемей, кн.V, гл.11, ВДИ, 1948, т.2, с.253; Бакиханов, с. 21.
- ⁹⁴ Д. А. Халилов. Первые итоги археологических раскопок в поселении Хыныслы. "Материальная культура Азербайджана", т. VI, Баку, 1965, с. 78-89.

- ⁹⁵ А. Б. Нуриев. О производстве стекла в древней Шемахе. "Материальная культура Азербайджана", т.VI, Баку, 1965, с.113-121.
- ⁹⁶ Отчет археологической комиссии за 1896г. М., с.114, рис.410.
- ⁹⁷ Халилов, с.87-88.
- ⁹⁸ Пахомов. Монеты Азербайджана, вып.1, с. 60.
- ⁹⁹ *Yenə orada*, s. 65, 66.
- ¹⁰⁰ *Yağut*, с.10-18
- ¹⁰¹ Дербенд-наме. Изд. Казем-бека, с.572 и след.
- ¹⁰² Пахомов. Монеты Азербайджана, с.61.
- ¹⁰³ Пахомов. Ук. раб., с.60; Н. А. Ciddi, *Gülüstan* 1967, s. 24.
- ¹⁰⁴ История Дагестана, т.1. М., 1967, с. 121; А. Кудрявцев. Город, не подвластный векам. Махачкала, 1976, с. 136-137.
- ¹⁰⁵ История Дагестана, т.1, М., 1967, с.121-122; Исаков. Исчезнувший город, с.156-157; Котович. О местоположении раннесредневековых городов, с. 196-202; Тревер. Очерки, с. 262-264.
- ¹⁰⁶ *Yenə orada*; История Дагестана, т.1, с.36, 138-139.
- ¹⁰⁷ Ф. В. Гадиров. Северные оборонительные сооружения Азербайджана. Автореф, канд. дисс., Баку, 1969, с.13-14.
- ¹⁰⁸ Дж. Александрович-Насыфи. Находка бронзового века около Хачмаса. "Изв. Азкомства риса", вып. IV, Баку, 1929, с. 261-266. [284 - 285]
- ¹⁰⁹ Еремян. Шапотрена, с. 76-79. ¹¹⁽¹⁾ Минорский. История Ширвана, с.108-110.
- ¹¹¹ Еремян. Шапотрена, с. 77-78.
- ¹¹² Амин Ахмед ар-Рази. Хафт Иклим. НАИИ АН Азерб, ССР, д.2175, с. 454, 455.
- ¹¹³ Ciddi, s. 506

§4

- ¹ Рашид ад-Дин. Переписка. Перев. А. И. Фалиной. Памятники письменности Востока, XVII, М, 1971, с. 186.
- ² Н. Zotenberg. *Histoire des Rois des Perses par Abou Mansour al-Thaalibi*. Paris, p. 643 (sonra-Zotenberg).
- ³ З. М. Буниятов. Новые материалы по генеалогии Ширваншахов -Кесранидов. "ДАН. Азерб. ССР", 1971, т. XXVII, № 1, с.70-71.
- ⁴ Минорский. История Ширвана и Дербента.
- ⁵ Zotenberg, s. 176. *ing. mətni*, s. 404-405.
- ⁶ *İbn Xordadbeh*, s. 13-14.
- ⁷ *Məsudi. Mürüç...* s.192; *Bəlazuri* s. 7
- ⁸ *Məsudi. Mürüç...* s. 190-191.
- ⁹ Еремян, Шапотрена с. 76-79.
- ¹⁰ *əl-Bəlazuri*, s.7; *ərəb mətni*, s.5.
- ¹¹ *Məsudi. Mürüç...* s. 190.
- ¹² Qaffari, s. 169.
- ¹³ Пахомов. Пехлевийские надписи Дербента. с. 3-22. Нюберг. Материалы. с. 26-32. С. Ю. Касумова. К толкованию среднеперс. Надписей из Дербента. М., 1979, с. 113-125.
- ¹⁴ Кудрявцев. Город, не подвластный годам. , с. 48, 55, 36-137; Хан-Магомедов, с.14.
- ¹⁵ *Sehir-eddin's. Geschichte von Tabaristan, Rujan und Masanderan. Persischer Text, brsg. von B. Dorn, St.-Pbg.*, 1850 (*Muhammedanische Quellen, I Theil*), (sonra-Zəhirəd-Din Maraşi), p.38; Бартольд, Дербент. Сочинение, т. III, М., 1965, с. 420.
- ¹⁶ Шараф хан Бидлиси, Шарафнаме, т. I, М., 1967, с. 406-407.
- ¹⁷ Тарих-и Амینی. Изд. Минорского , с. 69(1).
- ¹⁸ Захарий Ритор, с. 327-328; Пигулевская. Сирийские источники .165.
- ¹⁹ Колесников. Иран, с. 55.
- ²⁰ Марквар. Ераншахр, с. 119. Колесников. Иран, с. 99.
- ²¹ *Hamsae Ispahanensis. Annalium libri X. Ed J.M.E.Gottwaldt, t.I, Textus arabicus, Petropoli, 1844; t.II, Translatio latina, Lipsiae, 1848 (t.I: Berlin, "Kaviani". 1340/1921-22) (sonra - Xəməzə İsfahani), I, s.4; B. Dorn. Versuch einer Gesctichte der Schirwanschache. "Memoires de l'Acad. imp. des sciences de St.-Petersbourg", VI ser., sciences politiques, histoire, philologie, t.IV 1841 (sonra—Дорн. Опыт истории ширваншахов с. 533-534; Моисей Каланкантуйский с.149.*
- ²² Моисей Каланкантуйский с. 55, 107-109, 149.

- ²³ əl-Bəlazuri, s. 23-29, ərəb mətni, s.16-21; ət-Təbəri, I, s. 2661-2662; Ибн ал-Асир Тарих-ал-Камиль. Перев. с арабск. Баку, 1940, с. 13-14; З. М. Буниятов с. 81-82. [285 - 286]
- ²⁴ ət-Təbəri, I, s. 2665-2667; İbn əl-Əsir, s. 13-14; З. М. Буниятов с. 81-82.
- ²⁵ ət-Təbəri, I, s. 2663-2664; İbn əl-Əsir, s. 13-15; Бакиханов.44-45.
- ²⁶ ət-Təbəri, I, s.2666-2668; İbn əl-Əsir, III, s.12-13; Бакиханов, с. 44.
- ²⁷ ət-Təbəri, I, s.2665; İbn əl-Əsir, s. 13; Дорн, с. 536-537; Бакиханов с. 84.
- ²⁸ ət-Təbəri, I, s. 2665-2666; Дорн с.537-538.
- ²⁹ əl-Məsudi. Mürüç... s. 212, ərəbmətni, s. 72
- ³⁰ Йакут, I, с. 437.
- ³¹ ət-Təbəri, I, s. 2668.
- ³² əl-Bəlazuri, s. 13, ərəb mətni, s. 9; Йакуби. История. Текст и перев. с арабс. П. К. Жузе Баку, 1927. Матер. По истории Азербайджана.IV, с. 5, ərəb mətni, s.3; ал-Куфи, q.II, с.111-112; З. Буниятов с. 82-83.
- ³³ əl-Bəlazuri, s.14, ərəb mətni, s. 9-10; Yəqubi, II, s.5, ərəb mətni, s. 3; ал-Куфи, q.II, с.112-114; З. Буниятов Азербайджан, с. 83.
- ³⁴ ət-Təbəri, II, s.1200; İbn əl-Əsir, IV, s.225; с.107. З. Буниятов. Азербайджан, с. 107.
- ³⁵ Гевонд, с. 27-28; ал-Куфи, q. VI, с. 295-297.
- ³⁶ əl-Bəlazuri, s. 16, ərəb mətni, s.II; əl-Yəqubi, s.6, ərəb mətni., s. 3; əl-Kufi; H, s. VIII, с.29-35; Бакиханов, с.47-49; З. Буниятов. Азербайджан с.109-110.
- ³⁷ Ət-Təbəri, II, s. 1500-1506; Yəqubi, s. 6, ərəb mətni, s. 4; Ибн Ал-Асир, с. 25-26; З. Буниятов, с.110.
- ³⁸ əl-Bəlazuri, s. 16, ərəb mətni, s. I 1; Yəqubi, s. 6, ərəb mətni, s.3-4; ət-Təbəri, II, s. 1521; ал-Куфи, q.VIII, с.38-42; İbn əl-Əsir, s. 26; Бакиханов, с.49; Артамонов, с. 206-209, 212-233.
- ³⁹ Гевонд с.71-72.
- ⁴⁰ əl-Bəlazuri, s. 16, ərəb mətni, s.II; Yəqubi, s. 6-7, ərəb mətni, s.4; əl-Kufi, q.Vm,с.43-58; Гевонд, с.72-73; İbn el-Əsir, s.27-29.
- ⁴¹ Bəlazuri, s.16-17, ərəb mətni, s.31-12; Yəqubi, s.6-7, ərəb mətni, s. 4; əl-Kufi, ч. VIII, с. 59-60.
- ⁴² Bəlazuri, s. 17, ərəb mətni, s. 12; ал-Куфи, VIII, с.60-69; Artamonov, с.216-217.
- ⁴³ Bəlazuri, s. 17-18, ərəb mətni, s. 12-13; ал-Куфи, q. VIII, с.69-82.
- ⁴⁴ А. Н. Генко. Арабский язык и кавказоведение. О значении арабских материалов для изучения истории Кавказа. Труды 2-й сессии ассоциации арабистов. Л., 1941; Минорский. История Ширвана, с. 115.
- ⁴⁵ Bəlazuri, s. 19-20, ərəb mətni, s. 13-14; əl-Yəqubi, s. 8-9, ərəb mətni, s. 5; ал-Куфи, q. VIII, с. 80-82, 141-142, 210; İbn əl-Əsir V, 70, 90, 95, 124, 129-130, 171, 184, 30-33.
- ⁴⁶ əl-Bəlazuri, s. 20, ərəb mətni, s. 14; əl-Yəqubi, s. 8-9, mətni, с.5-6; ал-Куфи, q.VIII, с.229-233 З. Буниятов. Азербайджан, с. 113-114; K. Czegledy. Khazar raids in Transcaucasia in 742-744 A. D. Acta Orientalia. t.XI, f. 1-3.Budapest, 1960, (sonra-Цегледи), с.78-79.
- ⁴⁷ Гевонд, с. 92-93.
- ⁴⁸ əl-Yəqubi, s.11-12, ərəb mətni, s. 7-8; ət-Təbəri, III, s. 648. Артамонов, с. 250-251. З. Буниятов. Азербайджан с.115.
- ⁴⁹ ət-Təbəri, III, s.648; əl-Yəqubi.s. 11-12, ərəb mətni, s. 7-8. İbn əl-Əsir, VI, 58, s.34-35.
- ⁵⁰ Əl-Yəqubi, s.II, ərəb mətni, s.7-8; ət-Təbəri, III, s.648-649; İbn əl-Əsir, VI, 58, s.34-35; З. Буниятов. Азербайджан с.115.
- ⁵¹ əl-Yəqubi, s. 12, ərəb mətni, s. 8.
- ⁵² Минорский, История Ширвана с. 44. [286 - 297]
- ⁵³ Пахомов. Монеты Азербайджана, вып.II, с. 96-99.
- ⁵⁴ Минорский. История Ширвана, с. 44-45.
- ⁵⁵ Пахомов. Монеты Азербайджана вып.II, с. 123-126.
- ⁵⁶ əl-Bəlazuri, s. 21, ərəb mətni, s. 15.
- ⁵⁷ Минорский. История Ширвана, с. 44-47; əl-Yəqubi, s. 15-21, ərəb mətni, s. 10-14; Моисей Каланкантуйский. Перев. Даусетта, с.218-219.
- ⁵⁸ Минорский. История Ширвана. с. 46-47.
- ⁵⁹ əl-Bəlazuri, s. 20-22, ərəb mətni, s. 14-16.
- ⁶⁰ Моисей Каланкантуйский. Перев. Даусетта, с. 219.

§5

¹ Əl-Məsudi. Mürüç... s. 190, 212

- ² Н. Г. Волкова. М., 1973, с. 98.
- ³ Кемал Алиев, Топонимика об этногенезе на территории Азербайджана 1969, с. 3.
- ⁴ Хонигман и марик, с. II; Тревер, с. 135; W.Henning. The Great Inscription of Sapor I, BSOS, IX, 1937-1939, с. 54, 172.
- ⁵ Моисей Хоренский. История Армении Перев. Н. О. М., 1893, кн. II, гл. 8, с. 245.
- ⁶ География, изд. Сукри, с.53.
- ⁷ Моисей Хоренский. История Армении . М, 1893, с. 245.
- ⁸ География, изд. Сукри, с. 40, 44.
- ⁹ Пигулевская с. 81-87.
- ¹⁰ Мровели Леонти. Жизнь картлийских царей. Перев. с древнегруз. Г. В. Цулая. М., 1979, с.21, 25-26, 33, 37-39; Матиане Картлиса. Перев. М. Д. Лордкипанидзе. Тбилиси, 1976, с. 31, 41, 55.
- ¹¹ Ibn Naudal/ Configuration de la Terre (Kitab surat al ard) ed. J. H. Kramers et G.Wiet, tome II. Paris, 1964 (sonra-İbn Havqəl. Kİtab surət əl-ard), s.331; Bəlazuri, s.5, 13, 22, ərəb mətni, s. 3, 9, 16; Yəqubi, s. 6, 13, 18, ərəb mətni, s.3, 9, 12; əl-Kufi, s 9, ərəb mətni, ç. II, s. 111.
- ¹² Древнетюркский словарь. Л., 1969, с.51; Mahmud Kaşqarî. Dİvani-lügat-it-türk. Çeviren: Besim Atalay. I. Ankara, 1939, s. 76.
- ¹³ Э. Р. Тенишев. Строй саларского языка. М., 1976, с.291-292; S. Kakuk. Un vocabulaire salar. АОН, t.XIV, f. 2, Budapest, 1962(sonra-Какук) т.XIV, ч. 2, с. 23-27.
- ¹⁴ Mahmud Kaşqarî, III, 1941, s. 141; Р. А. Гусейнов. с. 27.
- ¹⁵ Тенишев, с.27.
- ¹⁶ Артамонов, с. 52-54, 57-58, с. 70, 116, 126-127,145-148, 181-183; с. 86-92; 133-136; Ю. Р. Джафаров. Гунны с.6, 19.
- ¹⁷ Кудрявцев. Город, не подвластный годам с.48-55.
- ¹⁸ Йакут, I. 183.
- ¹⁹ А. М. Дəмірçизadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. h.I, Bakı, 1979, s. 48-58.
- ²⁰ Т. А. Бунятов. История земледелия и скотоводства в Азербайджане. Автореф. докт. дисс., Баку, 1968, с. 62-63. [287 - 288]
- ²¹ Дж. Халилов. Археологические находки близ сел. Даг-Коланы Шемахинского района. Баку, 1965, с. 114-127; С. Б. Ашурбейли . Древняя скульптура Азербайджана, 1972, с. 22-23.
- ²² Страбон, V, с. 8, 14.
- ²³ Помпоний , 1948, т.2, с. 249, прим. 1.
- ²⁴ Птолемей, V, с. 8, 17-25, с.298, прим. 11.
- ²⁵ Птолемей, с. 246, 248-249.
- ²⁶ Армянская география VII в. изд. К. П. Патканова. География, изд. Сукри
- ²⁷ С. Т. Еремян. Древнеармянский атлас мира «Ашхарацуйц» Actes du Xle Congres international d'nistoire des sciences, Varsovie-Cracovie 24-31 Aout, 1965, t IV, p. 189-193.
- ²⁸ География, изд. Сукри, с.11-12, 37.
- ²⁹ A. For bi ger. Handbuch d. alten Geographie II, Stutgard (sonra-Forbiger), II, pp.454, 555. ВДИ, т.II, с.246, прим. 4.
- ³⁰ В. Л. Гукасян. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Автореф. докт. дисс., Баку, 1973, с. 12-45.
- ³¹ Плиний, VI, 38.
- ³² Утии (витии)-Страбон, XI, 7,1, с.481.
- ³³ Маркварт. Рейды, с. 49; Ahmet Zeki. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, 1932 (sonra-Əhmət Zəki), s. 10.
- ³⁴ Артамонов. История хазар, с.53; Ю. Р. Джафаров . Гунны, с. 5-6.
- ³⁵ Прииск Панийский, кн. VII, вып. 1, с. 61-65.
- ³⁶ Егише, с.31, 170; Артамонов, с.53;Гадло, с. 26-30.
- ³⁷ Фавстос Бузанд, с. 15-16; Артамонов, с. 52-53.
- ³⁸ Моисей Каганкатвацци. История агван. Перев. К. Патканьяна СПб., 1861, с.73.
- ³⁹ Птолемей, т. 2, с. 237; Артамонов, с. 65.
- ⁴⁰ Артамонов, с. 69; Л. Н. Гумилев. Древние тюрки. М., 1967, с. 36.
- ⁴¹ Прокопий Кесарийский. Война с готами. Перев. с греч С. П. Кондратьева. М., 1850, кн. V-VIII, с. 381, 407, 416; Агафий о царствовании Юстиниана. Перев. М.. В. Левченко. М.-Л., 1953, кв. VIII, с. 88.
- ⁴² Джафаров. К вопросу о первом появлении сабир, с. 163-172.
- ⁴³ Пигулевская, с. 86-87.
- ⁴⁴ Артамонов. История хазар, с. 70, 124, 127; Гумилев, с. 36.

- ⁴⁵ Моисей Каганкатвази, с.90; Артамонов, с. 124-125.
- ⁴⁶ Менандр, с. 411-412.
- ⁴⁷ Vəlazuri, 8.5-6, ərəb mətni, 8. 3-4; Бакиханов, с.40-41.
- ⁴⁸ Бакиханов, с. 40-41, 44.
- ⁴⁹ Ибн Мисгавейх, с. 199. Пер. М. Азерли с пехлев. источника Китаб ат-тадж... в араб. версии.
- ⁵⁰ ət-Tabari, I, S. 894-895, 899; З. М. Буниятов. Азербайджан... с.42.
- ⁵¹ Менандр, с.411.
- ⁵² География, изд. Сукри, с. 34, 39.
- ⁵³ Менандр, с.373.
- ⁵⁴ Моисей Каганкатвази, с.149-150.
- ⁵⁵ Yənə orada, 153-154; Artamonov, s. 181-182
- ⁵⁶ Гевонд, с. 10; Степаннос Таронский, с. 91. [288 - 289]
- ⁵⁷ Моисей Каганкатвази, с. 190.
- ⁵⁸ Гевонд, с. 27-28;
- ⁶⁰ Гевонд, с. 71-72.
- ⁶¹ Ашурбейли. Очерк... с.42-43; уепе опип, О датировке, с.42.
- ⁶² ət-Təbəri II, 1530; İbn-əl-Əsir, s. 26; Yəqubi, s. 7; Vəlazuri, c. 16; əl-Kufi, c. 18, 22, 24.
- ⁶³ Гусейнов. Сирийские источники, с. 42.
- ⁶⁴ Иессен. Раскопки большого кургана в урочище Учтепе. Труды Азерб. экспедиции АН СССР. МИА СССР, М.-Л., 1965, с.180-181.
- ⁶⁵ Казиев. Первые итоги археологических разведок, с. 154.
- ⁶⁶ Yaqut, IV, 686; Zakarija Ben Muhammed ben Mahmud el-Cazvini' s kosmographie. Zveiter Theil. Die Denkmaler der Lander, hrsg. Von Ferdinand Wustefeld. Gottingen, 1848, p. 379; Д. З. Буниятов. Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвини об Азербайджане. "Изв. АН Азерб. ССР", серия истории, философии и права, 1976, № 3, с. 54.
- ⁶⁷ Захарий Ритор, с.84-87, 166-167; Артамонов, с. 92-93.
- ⁶⁸ Моисей Каганкатвази, с. 190-209; Артамонов, с. 186-189; Гукасян, с. 6-8.
- ⁶⁹ Vəlazuri, s. 26, ərəb mətni
- ⁷⁰ İbn Navqəl. Kitab əl-məsalik, BGA, 1, s.250.
- ⁷¹ Мукаддаси, BGA, III, с. 378.

§6

- ¹ Джафарзаде. Наскальные изображения, с. 110-111.
- ² Н. И. Рзаев. О пиктограммах древнего Азербайджана. "Искусство Азербайджана", X. Баку, 1964, с. 61-74.
- ³ Д. Н. Рустамов, Ф. М. Мурадова. Раскопки в Кобыстане. АО, 1970. М., 1971, с. 390-391.
- ⁴ Кардашхан Асланов. Археологические исследования на Апшероне в 1974 г. АЭИ. Баку, 1975, с. 15.
- ⁵ Кардашхан Асланов. Археологические исследования на Апшероне в 1976 г. АЭИ. Баку, 1976, с.13-14.
- ⁶ Ф. М. Мурадова. Курганы эпохи бронзы в Гобустане. Тез. докладов. Тбилиси, 1971, с.75-76.
- ⁷ Д. Н. Рустамов, Ф. М. Мурадова. "Кяниза" - стоянка каменного века. АЭИ в Азербайджане. Баку, 1978, с. 5-9.
- ⁸ Ф. Л. Османов. Новые находки античной эпохи из Молла-Исаклы. Тез. докл. Баку, 1970, с.16-17.
- ⁹ Ф. Л. Османов. Обследование и раскопки на Ньюди-нуранском плоскогорье в 1975 г. АЭИ в Азербайджане. Баку, 1978, с. 33.
- ¹⁰ Страбон. География, с.484, 524.
- ¹¹ Yənə orada, s. 501.
- ¹² Моисей Каланкатуйский. Перев. Даусетта, с. 162.
- ¹³ Е. А. Пахомов. Статуэтка из Молла-Исаклинского сельбища и ее датировка. "Изв. АзФАН СССР", 1937, № 2, с. 25-27.
- ¹⁴ Ernst Herzfeld, Iran in the ancient East. London-New-York, 1941 (sonra-Эрнст Херцфельд).
- ¹⁵ Страбон, с. 477.
- ¹⁶ Моисей Каланкатуйский. Перев. Даусетта, с. 6, 27-29.
- ¹⁷ Ernst Herzfeld, Iran in the ancient East. London-New-York, 1941 (sonra – Эрнест Херцфельд) [289 - 290]

- ¹⁸ Дж. А. Халилов, О каменных изваяниях древней Кавказской Албании. Материалы к всесоюзной сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1969 г. в СССР. Тезисы докладов. Баку, 1970, с. 17-18.
- ¹⁹ Ашурбейли. Скульптура, с. 87, 90; Дж. А. Халилов. О каменной скульптуре из Хыныслы. "ДАН Азерб. ССР", 1960, т. XVI, № 11, с. 1126-1128; Н. И. Рзаев. Искусство Кавказской Албании. Баку, 1976, с. 179-184.
- ²⁰ Дж. А. Халилов. Археологические находки близ села Даг-коланы Шемахинского района. Археологические исследования в Азербайджане, Баку, 1965, с. 117-120.
- ²¹ Моисей Каланкатуйский. Перев. Даусетта, с.83-84.
- ²² Я. А. Шер. Каменные изваяния Семиречья. М.-Л., 1966, с. 77-90.
- ²³ Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geshichte der Ost-turken, (Tu-kie) Wiesbaden, 1958 (sonra-Лию Мауцай), с. 8, 494; Шер, с.51.
- ²⁴ Халилов. О каменных изваяниях, с. 17-18.
- ²⁵ Рзаев. Искусство Кавказской Албании, с. 180-181.

III Fəsil

§1

- ²⁶ Минорский, с. 47; Дорн. Опыт истории, с. 542-544 В. В. Бартольд. Ширваншах. Соч., т. II, ч. 1. М., 1965, с. 875.
- ² Минорский, с. 82.
- ³ Yənə orada, s. 47.
- ⁴ Yənə orada.
- ⁵ Yənə orada, 3.47-48.
- ⁶ А. Ю. Якубовский. Ибн Мискавейх. О походе русов в Берда'а в 322 г. 943/4 г. "Византийский временник", 1926, т. XXIV, с. 37, 92; В. В. Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Соч., т. II, ч. 1, М., 1963, с. 684.
- ⁷ əl-Məsudi. Mürüc... s. 198-199; Бартольд, с. 685-686.
- ⁸ əl-Məsudi, s. 199-201; C. D. Ohson. Les peuples du Caucase et de pays au nord de la Mer Noire et de la mer Caspienne. Dans l'histoire dixième siècle, ou voyage, 1828 (sonra-д'Оссон, Народы Кавказа), с. 105-108.
- ⁹ Минорский, с. 47-48.
- ¹⁰ Бартольд. Место... с. 682-684; Hüdud əl-aləm, s. 144-145, 406-410; Маркварт. Ераншахр, с. 119.
- ¹¹ Минорский, с. 107, 191.
- ¹² Məsudi...Mürüc s. 211.
- ¹³ Минорский, с. 191.
- ¹⁴ Yənə orada, Təbəri, 2666.
- ¹⁵ Məsudi. Mürüc s. 191, 211-212.
- ¹⁶ V. Minorsky. The Caucasian vassals of Marzuban in 344/955. Caucasia IV . BSOAS. v. XV, pt. 3. 1953 (sonra - Минорский. Кавказские вассалы, с. 514-529); V. Minorski. Studies in Caucasian History. London , 1953 (Cambridge Oriental series № 6) (sonra - Минорский. Исследования), с. 15; Минорский. История Ширвана, с. 83.
- ¹⁷ Минорский. История Ширвана, с. 47-49, 64-65, 97-98.
- ¹⁸ Ал-Куфи, с. 256-259; Yəqubi, s. 11-12, ərəb mətni, s. 8; ət-Təbəri, III, s. 648.
- ¹⁹ Минорский. История Ширвана, с. 98.
- ²⁰ Yənə orada, s.49, 64, 85; İbn Miskawayh. The Tajarib al-umam or history og İbn Miskawayh. E. J. Gibb memorial series vol. VII. Ob, AH. 421 , Leyden, 1909 (sonra-İbn Misqəveyh), s. 49.
- ²¹ Минорский. История Ширвана, с. 49.
- ²² Дербенд-наме, с. 592-594.
- ²³ Минорский, с. 49-50.
- ²⁴ Минорский, с. 49.
- ²⁵ Məsidi Müric , s. 191.
- ²⁶ Məsidi Müric , s. 190-191.
- ²⁷ Минорский, с. 84-85
- ²⁸ İbn Navqəl, s. 348, 354; Minorskiy, с. 88-89.
- ²⁹ Минорский, s. 88-89.
- ³⁰ Минорский. Худуд. с. 144-145.
- ³¹ Минорский. История Ширвана, с.49-50.

- ³² Yеnə orada, s. 50.
- ³³ İbn Havqəl s. 15, 218-282; Повесть временных лет. М., 1950, ч. 1 с. 47; В. В. Бартольд. Арабские известия о русах. Соч., т. II, ч. 1, 1963, с. 847-854; Минорский. История Ширвана, с. 152.
- ³⁴ Минорский, с. 50-51, 67.
- ³⁵ Yеnə orada, s. 51; Минорский. Худуд, с. 144-145, 408.
- ³⁶ Минорский. История Ширвана, с. 51, 68.
- ³⁷ Yеnə orada, s. 51-53.
- ³⁸ Yеnə orada, s. 53.
- ³⁹ Əl-Məsudi. Mürüç, s. 191
- ⁴⁰ Минорский, с. 176-177.
- ⁴¹ Минорский. История Ширвана, с. 53, әрәб мәтні s. 11.
- ⁴² Yеnə orada, s. 53-54, әрәб мәтні, s. 11; Ахмед Ибн Лютфул. лах (Мюнеджим Джами ад-Дувал). Перевод с арабск. А. Дж. Мамедова. Труды ин-та истории АН Азерб. ССР. т. XII 1975, с. 216. әрәб мәтні, §10, s. 236.
- ⁴³ Əhməd ibn Lütfullah, s.216, әрәб мәтні §11, s. 237.
- ⁴⁴ Минорский, с. 54, әрәб мәтні §15, s. 11.
- ⁴⁵ Yеnə orada, s. 54-55, әрәб мәтні, §15-16, s. 11-12.
- ⁴⁶ Yеnə orada, s. 55-56, 71-72, әрәб мәтні, §16, s. 12, §39, s. 23-24.
- ⁴⁷ Yеnə orada s. 55-56, 72, әрәб мәтні, §16, s. 12, §39, s. 23-24.
- ⁴⁸ Пахомов, Монетные клады, вып. IX, с. 63, № 2109.
- ⁴⁹ Минорский. История Ширвана, с. 56, әрәб мәтні, §18, s. 12-13.
- ⁵⁰ Yеnə orada, s. 117, примечание 25.
- ⁵¹ Yеnə orada, s. 56-57, әрәб мәтні, §18-19, 12-13. [291 - 292]
- ⁵² Е. А. Пахомов. Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане/ X-XI вв. Сб. памяти акад. Н. Я. Марра. М.-Л., 1939, с. 423.
- ⁵³ Бакиханов, с. 86.
- ⁵⁴ Минорский, с. 169, әрәб мәтні, §48, s. 29-30.
- ⁵⁵ К. Спасский-Автономов. Крепость, Баку 18 ноября 1851 г. Кавказский календарь на 1856 г., с. 511-512; И. П. Березин. Путешествие по Востоку, т. 1, ч. III, Казань, 1849, с. 65.
- ⁵⁶ Е. А. Пахомов. Старинные оборонные сооружения Апшерона. Труды ин-та АН Азерб. ССР, т. 1, 1947, с. 70-72.
- ⁵⁷ Березин, с. 65.
- ⁵⁸ Минорский. История Ширвана, с. 56. әрәб мәтні, §18, s. 12-13.
- ⁵⁹ Гевонд, с. 71-82; Vəlazuri, с. 5, әрәб мәтні, s. 3-4; Артамонов, с. 147-148, 211-215.
- ⁶⁰ əl-Yəqubi, s. 5, 9-12, әрәб мәтні, s. 6-8.
- ⁶¹ İbn Havqəl s. 249-250.
- ⁶² Минорский, с. 38.
- ⁶³ Əl-Vəlazuri, s.20, әрәб мәтні, s. 14.
- ⁶⁴ İbn Havqəl, s. 348. 354. R. Vasmer. Zur chronologie der Gastaniden und Sallariden İslamica. Lipsiae. 1927 (sonra-Фасмер. К хронологии), с. 171; Cl. Huart. Les Mozafirides de l'Adherbaidjan. A volume of oriental studies presented to E. G. Browne. Cambridge, 1922 (sonra -Хюарт. Мусафириды), с. 233; Минорский. Кавказские вассалы, с. 514-519.
- ⁶⁵ İbn Havqəl. s. 348, 354.

§2

- ¹ İbn Xordadbeh, s. 122; Егише, с. 1969; Моисей Каланкатуйский, ч.1. с. 11.
- ² Əl-Vəlazuri c. 17, әрәб мәтні s. 207.
- ³ С. М. Казиев. Историко-археологическое обследование городища Кабалы. "Материальная культура Азербайджана", V, Баку, 1964, с. 70-50.
- ⁴ Vəlazuri, s. 5, әрәб мәтні, s. 193.
- ⁵ əl-Kufi, s. В. Dorn. Tabary's Nachrichten über die Chasaren. St.-P., 1844 (sonra-Дорн. Известия), с. 467, 513, 556; Ахмед Зеки. Историческая география, с. 128.
- ⁶ əl-Məsudi, Mürüç s. 144.
- ⁷ əl-Müqəddəsi, s. 376.
- ⁸ Hüdud əl-aləm, s. 144.
- ⁹ Минорский, с. 51-53, 60.
- ¹⁰ Казиев, с. 25-29.

- ¹¹ .Yenə orada, s. 45-50; Бабаев. Ранние глазурованные сосуды, с.131-142.
- ¹² Казиев. Göstərilən əsər., с. 39.
- ¹³ Ф. Л. Османов. Стекланные изделия из городища Кабалы. "Материальная культура Азербайджана", V, Баку, 1964, с. 149-158.
- ¹⁴ Е. А. Пахомов. Монеты из раскопок 1959-1960 гг. в развалинах крепости Кабалы, МКА, т.V, Баку, 1964, с.178-183.
- ¹⁵ Hüdud əl-aləm, s. 144-145. [292 - 293]
- ¹⁶ V. Minorsky et Cl. Cahen. Le recueil Transcaucasien de Masud b. Namdar (Debut du XI-XII-e siesle.) J. A.ССXXXVII. f.1. 1949 (sonra -Минорский и Казн), с.113; Минорский. История Азербайджана, с. 53, 60, 107. 373
- ¹⁷ Пахомов. Крепость Гюлистан, с. 44-49; Gülüstan qalası с. 19-23, 89-90.
- ¹⁸ Минорский. История Ширвана, с.50, 107.
- ¹⁹ əl-Məsudi. s. 211-212; Hüdud əl-aləm, s.407
- ²⁰ Егише, с.92.
- ²¹ Армянская география, с.136.
- ²² География, изд. Сукри, с.37.
- ²³ əl-Yəqubi, s. .9, ərəb mətni, s. 6.
- ²⁴ əl-Bəlazuri, s. 7, 19, ərəb mətni s. 5, см. прим. 2, s. 13.
- ²⁵ Ашурбейли. О датировке, с. 50-51.
- ²⁶ Генко, с. 87; Минорский, с. 115.
- ²⁷ Минорский. Göstərilən əsəri, с. 115; Hüdud əl-aləm, s. 144-145, fars mətni, 1.33a-33 v.
- ²⁸ В. М. Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана XII в. Автореф. докт. дисс. Баку, 1975, с. 30; Минорский, с. 63.
- ²⁹ Минорский, с.32-33, 107.
- ³⁰ Əl-Məsudi. Mürüç ...s.190-192, 211-212.
- ³¹ Минорский, с. 48-49, 107; Hüdud əl-aləm, s. 406-409.
- ³² əl-Məsudi.Mürüç и. 189-190; А. П. Фитуни. История последней столицы Ширвана. "Изв. Азкомстарис", вып. III. Баку, 1927, с. 81-83.
- ³³ М. Н. Мамедбейли. Лагич - ремесленный центр Азербайджана XVIII-XIX вв. Бартольдские чтения 1976 г. М., 1976, с. 63-64.
- ³⁴ Фитуни. История, с. 75-80.
- ³⁵ Hüdud əl-aləm, s. 144-145, fars mətni, II. 33a-33v.
- ³⁶ İbn Xordadbeh, s. 172; İbn əl-Fəkih, s. 288, 293, 298.
- ³⁷ Аммиан Марцеллин. Перев. Ю. А. Кулаковского. История, вып. III, кн. XXXI, Киев, 1908, с. 22, 12; Минорский, с. 46, 54, 70, 71, 75, 64, 110; И. Х. Абдуллаев. Еще раз к происхождению гидронима Самур. Махачкала, 1976, с. 120-131.
- ³⁸ əl-Bəlazuri, s. 7, ərəb mətni, s. 5; Минорский, с. 53, 57, 75, 159, 64.
- ³⁹ Егише, с. 169; Фавстос Бузанд, с. 14-16; Армянская география, с. 38.
- ⁴⁰ Ашурбейли. Топонимика, с. 55-56.
- ⁴¹ Аммиан Марцеллин, с. 22, 12.
- ⁴² əl-Bəlazuri, s. 213, Минорский, с. 12-13.
- ⁴³ əl-Məsudi . Mürüç s. 213; Минорский, с. 161.
- ⁴⁴ Hüdud əl-aləm, fars mətni, I. 38v; Əhməd Zəki, s. 38.
- ⁴⁵ əl-Bəlazuri, s. 14, ərəb mətni s. 9, İbn əl-Fəkih, s. 293,298.
- ⁴⁶ əl-Məsudi Mürüç, s. 213.
- ⁴⁷ Минорский. История Ширвана, с. 50-51, 58-59, 61-63, 67-68, 75-76, 213.
- ⁴⁸ Yaqut, т. III,с. 929.
- ⁴⁹ Бакиханов. с.86.
- ⁵⁰ Asik Celebi. Monazir al-Avalim, Ayasofya № 3466; Nuri Osmaniye № 3032, İstanbul (sonra - Aşiq Cələbi), в. 247а; в. 272в; Ахмед Зеки. Историческая география, с. 40.
- ⁵¹ А. Гусейнзаде. Об этимологии топонима Куба. "Советская археология", 1971, № 2, с.119-125. [293 - 294]
- ⁵² Н. К. Керемов. Путешественник и географ Зейналабдин Ширвани. Баку, 1958, с. 50.
- ⁵³ Abu'I-Kasim İbn Haukal. Viae et Regna. Descriptio Ditionis Moslemicae. BGA, 2 ed. M. J. de Goeje. Lugd, Batav, 1873 (sonra – İbn Havqəl. Kitab əl-Məsalik) s. 244; İbn Havqəl. Kitab surət əl-ard, s. 335.
- ⁵⁴ əl-İstəxri, s. 188, 192; İbn Havqəl, s. 244; İbn Havqəl. Kitab surət əl-ard, s. 92, xəritə 15; əl-Müqəddəsi 374.
- ⁵⁵ . Əhməd Zəki, s. 39.

- ⁵⁶ Маркварт. Рейды, с. 174-175; *Hüdud əl-aləm*, с. 408.
- ⁵⁷ Исаакия, или, скорее, Иоанна Цеца. Объяснение к "Кассандре". Ликофрона, схолия к ст. 174. ВДИ, 1947, № 3, с. 266, 268, цит. по Еремян. Страна "Махелония", с. 54-55.
- ⁵⁸ Ашхарацуйц вардапета Вардана. Критич. изд. Айка Берберяна. Париж, 1960, с. 37; Еремян. Страна "Махелония", с. 55.
- ⁵⁹ *əl-İstəxri*, s. 192.
- ⁶⁰ *İbn Navqəl Kitab əl-məsalik* s. 251; *İbn Navqəl. Kitab surət ər-ard*, s. 335, qeyd 621; s. 343.
- ⁶¹ *əl-Müqəddəsi*, s. 381-382.
- ⁶² Ахмед Зеки. Историческая география, с. 40
- ⁶³ *Hüdud əl-aləm*, s. 145, fars mətni, v. 33v.
- ⁶⁴ *əl-Müqəddəsi*, s. 376
- ⁶⁵ Минорский Каэн, с. 117.
- ⁶⁶ *Yaqut*, т. IV, с. 10-18.
- ⁶⁷ *Vəlazuri*, s. 20, *əgəb mətni*, s. 210; *əl-Yəqubi*, s. II-*əgəb mətni*, s. 518.
- ⁶⁸ Фавстос Бузанд, кн. III, гл. VII, с. 15.
- ⁶⁹ Армянская география, с.38; География, изд. Сукри, с. 37.
- ⁷⁰ Минорский, с. 48; Пахомов. Монеты Азербайджана, вып.1, с. 60, 65, 66; Г. Капанцян. Хайаса - колыбель армян. Ереван, 1947, с. 61-62; А. Г. Гасанов. О топониме Дерешам. Ученые, записки, Баку 1976, с. 60-66.
- ⁷¹ Минорский, с. 48, 53-54, 56-60, 62.
- ⁷² Пахомов. Монеты Азербайджана, вып. 1, с. 60.
- ⁷³ Минорский, с. 53, 60.
- ⁷⁴ *Yaqut*, т. IV, с. 10-18.
- ⁷⁵ *əl-İstəxri*, s. 188, 191, 192.
- ⁷⁶ *Yaqut*, т. III, с. 317.
- ⁷⁷ Г. Джидди. Из истории Шемахинской Джума-мечети. "ДАН Азерб. ССР", т. XXVII, № 6, 1971.
- ⁷⁸ *İbn Navqəl Kitab əl-Məsalik*, s. 244; *yənə onun, Kitab surət əl-ard.* s. 335, 343, *xəritə № 15*.
- ⁷⁹ *İbn Navqəl Kitab əl-ard*, s. 329, 330. *İbn Misqavjh* s. 24.
- ⁸⁰ *əl-Müqəddəsi*, s. 51, 374, 376, 380; *Hüdud-əl aləm*, s. 403.
- ⁸¹ *Məsudi*, s. 144-145.
- ⁸² Г. Джидди. Раскопки средневековой Шемахи. АО 1970 г., М., 1971, с. 449.
- ⁸³ Минорский, с. 56.
- ⁸⁴ Г. Джидди. Раскопки средневековой Шемахи, с. 396-397.
- ⁸⁵ Г. Джидди. О памятнике Пирдиреки. "ДАН Азерб. ССР", т. XXIV, №12, 1968, с. 54-57.
- ⁸⁶ *əl-İstəxri*, s. 188, 192.
- ⁸⁷ *İbn-Navqəl. Kitab əl-Məsalik* s. 244. [294 - 295]
- ⁸⁸ *əl-Müqəddəsi* s. 51, 374, 376, 380.
- ⁸⁹ *İbn Navqəl. Kitab surət əl-ard*, *xəritə № 15*
- ⁹⁰ *əl-Müqəddəsi*, s. 376.
- ⁹¹ Е. А. Пахомов. Памятники старины. Экспедиция ДНСССР, М., 1937, с. 366-372.
- ⁹² *İbn Xordadbeh*, s. 123
- ⁹³ Минорский, с. 109
- ⁹⁴ *əl-İstəxri*, t 1, s. 187с. *Hüdud əl-aləm*, s. 407.
- ⁹⁵ *Hüdud əl-aləm*, s. 145
- ⁹⁶ Минорский, с. 49.
- ⁹⁷ *əl-Müqəddəsi*, s. 376.
- ⁹⁸ Минорский, с. 51-52.
- ⁹⁹ *Hüdud əl-aləm*, s. 144-145, fars mətni, v. 33a-33v; Минорский, с. 109.
- ¹⁰⁰ Пахомов. Памятники старины, с. 366-372.
- ¹⁰¹ Минорский, с. 51.
- ¹⁰² *Yənə orada*, s. 60.
- ¹⁰³ Marshcall fon Bieberstein. Tableau des provinces situees sur la cote occidentale de la mer Caspienne entre les fleuves Terek et Kour SPb, 1798 (sonra-Биберштейн), с. 11.
- ¹⁰⁴ Минорский, с. 57.
- ¹⁰⁵ Хагани Ширвани. Диван. Tehran. 1316 X/1898, s. 405. Hadi Hasan. Researches in Persia Literature. Hyderabad. 1958 (sonra-Хади Хасан. Изыскания), с.16, 81.
- ¹⁰⁶ Минорский, с. 110; Lettre de M. Khanukov, M. Dorn. Melanges Asiatiques, t. III, 1858, с.129.
- ¹⁰⁷ Минорский, с. 49, 53, 57.

- ¹⁰⁸ əl-Məsudi, s. 30, 190, 192; Сочинения Масуда, с. 30.
- ¹⁰⁹ əl-Müqəddəsi, s. 376.
- ¹¹⁰ Hüdud əl-aləm, s.145, fars mətni, v. 33v.
- ¹¹¹ Ашурбейли. Очерк, с. 50-51; Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки, кн. II, Ташкент, 1956, с. 125, 432.
- ¹¹² Ашурбейли. Очерк. с. 49-53.
- ¹¹³ Вторая записка. Абу-Дулафа, Изд. и перев. П. Г. Булгакова и А. Б. Халидова. М., 1960, с. 12.
- ¹¹⁴ İbn Nəvqəl, s. 248; Ашурбейли. Очерк с. 52-55.
- ¹¹⁵ İbn Nəvqəl, s. 240-242, 249-250.
- ¹¹⁶ Ашурбейли. Очерк. с. 57.
- ¹¹⁷ Hüdud əl-aləm, s. 142-145, fars mətni, v. 32v, 33a, 33v.
- ¹¹⁸ əl-İstəxri, s. 192-194; əl-Müqəddəsi s. 380.
- ¹¹⁹ Ашурбейли. Очерк. с. 58; О. Ş. İsmizadə, Q. A. Ciddi. Bakıda Qız Qalası, 1968, s. 21, 25.
- ¹²⁰ Ашурбейли. Очерк. с. 58-63.
- ¹²¹ В. Н. Левиатов. Археологические раскопки 1945 г. при дворце ширваншахов в г. Баку, "Изв. АН Азерб. ССР", 1948, № 1, с. 121-122; уеəə орада, Об археологических раскопках 1946 г. в г. Баку, "Изв. АН Азерб. ССР" 1948, № 8, с. 93-95.
- ¹²² О. Ш. Исмизаде, Н. В. Минкевич-Мустафаева, Ф. А. Ибрагимов. "Раскопки в г. Баку, АО, 1970 г.", М., 1971, с. 398-399. [295 - 296]
- ¹²³ О. Ш. Исмизаде, Ф. А. Ибрагимов, В. П. Фоменко. "Исследования средневекового Баку. АО, 1971 г.", М., 1972, с. 486-487.
- ¹²⁴ О. Ш. Исмизаде, Ф. А. Ибрагимов, Н. В. Минкевич-Мустафаева, В. П. Фоменко. "Раскопки на территории старого Баку, АО, 1973 г.", М., 1974, с. 451-452.
- ¹²⁵ О. Ш. Исмизаде, Ф. А. Ибрагимов, Н. В. Минкевич-Мустафаева, В. П. Фоменко. Исследования средневекового Баку, АО, 1974", М., 1975, с. 470.
- ¹²⁶ О. Ш. Исмизаде, Ф. А. Ибрагимов, Н. В. Минкевич- Мустафаева, В. П. Фоменко. "Раскопки в Баку, АО, 1975 г.", М., 1976, с. 500-501.
- ¹²⁷ Е. А. Пахомов. Монетные клады, вып. IV, с. 32, № 1079, его же. Монеты Азербайджана, вып. I, с. 60, 65-66, 70, 73; уеəə орада, Клады Азербайджана, вып. II, с. 24.
- ¹²⁸ Г. М. Ахмедов. Средневековый город Байлакан. Баку, 1979, с. 26-38; Пахомов. Монеты Азербайджана, вып. I, с. 41, 44-45.

IV FƏSİL

§1

- ¹ Минорский. История Ширвана, с. 56, 57, эрəб mətni, §19, с. 13; Ахмед ибн Лютфуллах, с. 218-219.
- ² Минорский, с. 58-59, эрəб mətni, § 20, с. 14-15.
- ³ Уеəə орада, s. 58, эрəб mətni, § 19, s. 14.
- ⁴ История Азербайджана, т. I, Баку, 1958, с. 138-139; Н. Н. Щенгелия. Сельджуки и Грузия в XI веке. Тбилиси, 1968, с. 388-393; Р. Гусейнов. О завоевании Азербайджана сельджуками. Сирийские источники об Азербайджане. Баку, 1960, с. 104-113; уеəə орада, К истории тюрок XI-XII вв., с. 100-103.
- ⁵ Минорский, с. 58-59, эрəб mətni, § 20, с. 14-15.
- ⁶ Уеəə орада, s. 59-60, эрəб mətni, § 20, s. 15.
- ⁷ Уеəə орада, s. 60, 63, 94-95, эрəб mətni, § 21, с. 15. § 26, с. 17; Ахмед ибн Лютфуллах, с. 221-222; Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, Ахбар ад-Даулат ас-Сельджукийя, Изд. и перев. З. М. Буниятова. М., 1980 (sonra - ал-Хусайин), с. 44, 54-55, 192-193.
- ⁸ Минорский. История Ширвана, с. 60, 61, эрəб mətni, § 21, 22, с. 15, 16; Ахмед ибн Лютфуллах, с. 220.
- ⁹ Уеəə орада, s. 60-61, эрəб mətni, § 21-23, s. 15-16.
- ¹⁰ Ахмед ибн Лютфуллах, с. 220-22; Минорский, с. 61, 62, 95, эрəб mətni, § 24, s. 17.
- ¹¹ Минорский, с. 102-105.
- ¹² Минорский. История Ширвана, с. 62-64, 77-79, 96-97, эрəб mətni, § 25-29, s. 17-18; Ахмед ибн Лютфуллах, Джами ад-Дувал, с. 221-222.
- ¹³ А. А. Ализаде. Некоторые сведения о Ширване. "Изв. АН Азерб. ССР", 1947, № 12, с. 12.
- ¹⁴ Пахомов. Монетные клады, вып. VIII. с. 112; уеəə орада, Арабские и прикаспийско-иранские феодалы, с. 422-423.

- ¹⁵ Е. А. Рахонов. Краткий курс истории Азербайджана с приложением экскурса по истории ширваншахов XI-XIУ вв. Баку, 1923, с. 28-30.
- ¹⁶ *Yenə orada*, с. 30; История Азербайджана, т. 1, с. 141; Z. M. Bünyadov. *Azərbaycan Atabəylər dövləti*, s. 146.
- ¹⁷ Ал-Бондари. *Histoire des l'Irak textearabe*, ed. M. Th, Houtsma Leiden, 1889 (sonra – әл-Випдари), р. 140; Hadi Hasan Falaki Shiüani, London, 1929 (sonra - Hadi Həsən. *Fələki Şirvani*), с. 5; Минорский, с. 96.
- ¹⁸ Ал-Хусайни, с. 76, 204-205.
- ¹⁹ Mukrimin Halil Yinanc. *Türkiye tarixi Selçuklar Devri İstanbul*, (sonra - Мюкримин Халил Йнандж). Минорский, с. 96.
- ²⁰ *Histoire du sultan Djelal-ed-Din Mankobirni du Kharezm par Mohammed en-Nesawi*. Publ. Par. O. Houdas, vol. I-II, Paris. 1891-1895 (t.I.-әрәб мәтні, t. II –франц. перев.) (sonra- ән-Nəsəvi. История., с. 160, 175; ән-Nəsəvi. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Перев. З. М. Буниятова. Баку, 1973, с. 223.
- ²¹ Минорский. История Ширвана, с. 63.
- ²² Пахонов. Краткий курс с. 28.
- ²³ А. А. Алескерзаде. Надписи мечети Мухаммеда сына Абу-Бекра. Архитектура Азербайджана эпохи Низами. М., 1947, с. 370; Ашурбейли. Очерк. с. 129-130.
- ²⁴ Наси Нəsən. *Fələki Şirvani*, s. 5-6; Минорский, с. 96.
- ²⁵ Бейлис. Сочинения Масуда, с. 39-40.
- ²⁶ *Yenə orada*, s. 40 (в. 1 50a, b), в. 123a, 124a, 125b, 130b.
- ²⁷ Пигулевская, с. 87
- ²⁸ Бейлис. Сочинения Масуда. с. 40 (л. 1506).
- ²⁹ *Yenə orada*, s. 38 (в. 170b), s. 42-43, в. 139a, с. 20, в.167a,b,в. 124b, 150a, b,в.155a.
- ³⁰ *Yenə orada*, s. 14, 40, v.123a, 126a.
- ³¹ Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа, СПб., 1896, с. 932; Пахонов. Краткий курс. с. 30; Hadi Həsən. *Fələki Şirvani*, 5.7.
- ³² История Азербайджана, т. 1, с. 141; Z. Bünyadov. *Azərbaycan Atabəylər dövləti*, s. 146.
- ³³ *Histoire de la Georgie depuis l'antiquite jusqu'au XIX siesle*, traduite du georgien par M. Brosset, l-re partie. SPb, 1849 (sonra - Броссе), с. 364.
- ³⁴ Пахонов. Краткий курс с. 30; Hadi Həsən. *Fələki Şirvani* с. 7.
- ³⁵ M. Defremery. *Recherches sur le renga de Barkiarouk*. *Journal Asiatik*. 1853. Avril (sonra - Дефремери); Пахонов. Краткий курс. с. 30; Бейлис. Сочинения Масуда, с. 24-26.
- ³⁶ Пахонов. Краткий курс. с. 30; Dickran Karnick Kouymjian. *A numismatic history of southeastern Caucasia and Adharbaujan...* New York , 1969(sonra-Куймджан. Нумизматическая история), с. 155.
- ³⁷ Алескерзаде. Надписи ханегя на реке Пирсагат. "Архитектура Азербайджана эпохи Низами". М., 1947.
- ³⁸ Пахонов. Краткий курс. с. 32.
- ³⁹ Hadi Həsən. *Fələki Şirvani*, с. 33-35; Пахонов. Краткий курс. с. 30.
- ⁴⁰ Картлис цховреба, т. I, с. 58, 61, 62, 63.
- ⁴¹ Минорский, с. 58, 61, 62, 63.
- ⁴² Пахонов. Краткий курс. с.31.
- ⁴³ Минорский, с. 57-58; Бейлис. Сочинения Масуда, с. 30-31.
- ⁴⁴ Ш. А. Месхиа. Дидгорская битва. Тбилиси, 1974, с. 47-48; Картлис цховреба, с. 334; Броссе, I, с. 360-362.
- ⁴⁵ Ф.Д.Жордания. Хроники I. Тифлис, 1892, с 239-240; А. . Крымский. Низами и его современники. Баку, 1981, с. 159-160. [297 - 298]
- ⁴⁶ З. М. Буниятов. Грузия и Ширван в первой половине XII в. Грузия в эпоху Руставели. Тбилиси, 1966, с. 282; И. А. Джавахишвили. История грузинского народа, II, Тбилиси, 1965, с. 398.
- ⁴⁷ Н. Бердзенишвиди. Из прошлого восточной Кахетии "Мимомхилвели" Тбилиси, 1953 *gürcü dilində*, s. 69.
- ⁴⁸ Н. Ш. Асатиани. Политические взаимоотношения Грузии и Ширвана в XII в. Тр. Тбилисск. Гос. Ун-та, т. 125, 1968 на груз. яз. с. 26.
- ⁴⁹ Броссе, с. 360, 381; Hadi Həsən. *Fələki Şirvani*, s. 8.
- ⁵⁰ Броссе, ч. 1, с. 364; Картлис цховреба, I, с. 334, 339.
- ⁵¹ Минорский. История Ширвана, с. 58, 61-64.
- ⁵² Пахонов. Краткий курс. с. 32; *Yenə onun*, Монетные клады, вып. VIII, с. 75.

- ⁵³ Dickran Karnick Kouymjian. A unique coin of the Shirvanshah Minuchihr II dated A. N. 555-1160 A. D. American University of Beirut. 1974 (sonra- Куймджан. Уникальная монета), pp. 342-346; уенə onun, Нумизматическая история, с. 160-167.
- ⁵⁴ Həsən. Fələki Şirvani s. 9-10.
- ⁵⁵ Ашурбейли. Очерк. с. 136.
- ⁵⁶ Пахомов. Краткий курс. с. 32.
- ⁵⁷ Brosse, с. 360; Hadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 12-13; Ф. Д. Жордания, с. 239-240.
- ⁵⁸ Brosse, с. 360-368; Месхиа. Дидгорская битва, с. 86-89, 99-103.
- ⁵⁹ Асатиани, с. 32.
- ⁶⁰ Brosse, p.59, 367-368; Hadi Həsən. Fələki Şirvani, s. .18.
- ⁶¹ Anonim. Mücmal-ət-təvarix-əl-qisas 520 h. Tehran 1318 h., s. 415.
- ⁶² İbn əl-Əsir, s. 139-141; Hadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 18
- ⁶³ İbn əl-Əsir, s. 124-125
- ⁶⁴ Асатиани, с. 43-47; Месхиа. Дидгорская битва, с. 66.
- ⁶⁵ Hadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 20.
- ⁶⁶ З. Буниятов. Грузия и Ширван, с. 285, 289-292.
- ⁶⁷ Пахомов. Краткий курс. с. 36, Куймджан. Уникальная монета, с. 342.
- ⁶⁸ Brosse, с. 382.
- ⁶⁹ Yənə orada, s. 368-370; Армянская хроника, с. 59.
- ⁷⁰ Yənə orada s. 60, 370-371; Пахомов Краткий курс. с. 33.
- ⁷¹ З. Буниятов. Грузия и Ширван, с. 287, 289.
- ⁷² Kulliyat-i- Falaki (sonra- Куллийати Хакани), s. 411-412, 541; Hadi Həsən . Fələki Şirvani, s. 20-21.
- ⁷³ Diwani-Fələki (sonra-Divani-Fələki) куплеты 810-811, 724; Hdi Həsən, s. 20-21.
- ⁷⁴ Divani-Fələki bənd 655; Hadi Həsən. Fələki Şirvani c. 22.
- ⁷⁵ Бертельс. Низами и Физули. М., 1962, с. 45, сноска 54.
- ⁷⁶ Kulliyat Hakani s. 63-65; Divani-Fələki, Hadi Həsən. Fələki Şirvani s. 498-500, 504, s, 22-24.
- ⁷⁷ Divani-Fələki. s. 526-527, 530, 728, 729; Hadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 24.
- ⁷⁸ Хади Хасан. Изыскания, с. 15-16; З. М. Буниятов и М. Х. Нейматова. Новый документ по истории Ширвана. "ДАН Азерб. ССР", 1973, т. XXIX, № 11-12, с. 85-88.
- ⁷⁹ Бертельс. Низами и Физули, с. 27-70.
- ⁸⁰ Гафар Кендли. Хакани Ширвани. Автореф. докт. дисс. Баку, 1972, с. 92-93. [298 - 299]
- ⁸¹ Бертельс. Низами и Физули, с. 42,45-46, 58; Гафар Кендли, с. 118-119.
- ⁸² A. Ates. Recueil de letters de Хақани-I Şirvani.. "Труды двадцать пятого международного конгресса востоковедов", т. II. М., 1963 (fars mətni) Ахмет Атеш. Сборник писем Хакани Ширвани, с. 357; Ankara, 1961 (Сборник писем Хакани), с. 241.
- ⁸³ Divani-Fələki, s. 866, 897; Hadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 15
- ⁸⁴ Фалаки Ширвани. Ода на смерть царя Деметре; З. М. Буниятов . Грузия и Ширван в первой половине XII в. Тбилиси, 1966, с. 288-291
- ⁸⁵ Hadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 15-16.
- ⁸⁶ Гафар Кендли, с. 126, 141-144.
- ⁸⁷ Divani Fələki, 1078-1079; Hadi Həsən. Fələki Şirvani, с. 17.
- ⁸⁸ Гафар Кендли, с. 143.
- ⁸⁹ О. В. Вильчевский. Хакани. "Советское востоковедение", 1957, № 4, с. 66
- ⁹⁰ Bünyadov Z. AzərbaycanAtabəylər dövləti, B., 1989, s. 159-160.
- ⁹¹ Brosse, ч. 1, с. 382-391; Hadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 14.
- ⁹² Вильчевский. Хакани, с. 65.
- ⁹³ Divani Хақани. Tehran, 1316, h. с. 116-120, 392-398, Гафар Кендли, с. 171.
- ⁹⁴ Brosse, с. 397; Hadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 26.
- ⁹⁵ Дорн. Опыт истории, с. 551.
- ⁹⁶ Nizami. Leyli və Məcnun. Tehran, h. 1317 (fars dilində), .30, строки 4, 6-9, 11; Бертельс. Низами и Физули, с. 142; Kulliyat Hakani, с. 119.
- ⁹⁷ Пахомов. Монетные находки в АССР в 1924. "Изв. Азерб. Археол. Ком." вып.1, Баку, 1925, с. 71-74.
- ⁹⁸ Куймджан. Уникальная монета, с. 343-346; его же, Нумизматическая история, с. 169-173; Пахомов. Монетные находки, вып.1, с. 71-72; его же, Краткий курс. с. 36
- ⁹⁹ Пахомов. Монетные находки, вып. 1, с. 71-74; его же, Краткий курс. с. 36; Куймджан. Нумизматическая история, с. 174-183.

- ¹⁰⁰ Nadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 28,32.
- ¹⁰¹ В. Вильчевский. Хронограммы Хакани. "Эпиграфика Востока", XIII, М., 1960, с. 59.
- ¹⁰² А. А. Алескерзаде. Надпись мардакянской квадратной башни. Сб. "Архитектура Азербайджана эпохи Низами" М., 1947, с. 379.
- ¹⁰¹ Бертельс. Низами и Фузули, с. 141.
- ¹⁰⁴ История и восхваление венценосцев. Перев. с груз. К. С. Кекелидзе. Тбилиси, 1954, с. 56-57, 59-62; Р. К. Кикнадзе. Парсадан Горгиджанидзе и "История и восхваление венценосцев". Тбилиси, 1975, с. 144.
- ¹⁰⁵ Бертельс. Низами и Фузули, с. 152-153.
- ¹⁰⁶ Гафар Кендли. Хакани Ширвани, с. 181; Р. А. Гусейнов, С. С. Алияров. Из истории союзных отношений Азербайджана и Грузии в XII в. "Уч. Зап. АГУ им. С. М. Кирова", 1977, № 4.
- ¹⁰⁷ Qafar Kəndli. Haqani Şirvaninin iki yeni məktubu, Təbriz, h. 1349, с. 314-328 (fars dilində), 314-328.
- ¹⁰⁸ Фалаки Ширвани. Ода на смерть царя Деметре I, с. 287, 289.
- ¹⁰⁹ Qafar Kəndli. Haqani Şirvaninin iki yeni məktubu, s. 320-328.
- ¹¹⁰ Минорский, с. 223. [299 - 300]
- ¹¹¹ Мирхонд. Раудат ас-сафа. Изд. Лукнов., 1940, т. I V, с. 202, Nadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 35.
- ¹¹² The history of Damascus, ed. H. F. Ahmedroz, 1908, (sonra-Amedroz. История Дамаска), с. 48, ərəb mətni, s. 364-365; Nadi Həsən. Fələki Şirvani, s. 35
- ¹¹³ Броссе, с. 397; История и восхваление венценосцев, с. 27-28; Пахомов. Краткий курс. с. 35.
- ¹¹⁴ Əl-Məsudi. Mürüc. s. 191, 211.
- ¹¹⁵ История и восхваление венценосцев, с. 27-28.
- ¹¹⁶ Nadi Həsən. Fələki Şirvani, s.36-37. Изыскания, с. 18-19; Бартольд. Место прикаспийских областей, с. 369; yenə onun Ширваншах, с. 877.
- ¹¹⁷ Nadi Həsən, Fələki Şirvani s. 36-37.
- ¹¹⁸ Qafar Kəndli. Seçilmiş əsərlər 1987, s. 190-191.
- ¹¹⁹ Б. Дорн. Каспий. СПб, 1875, с. 524-530; Вильчевски и. Хронограммы Хакани, с. 62
- ¹²⁰ Qafar Kəndli. Haqani Şirvaninin iki yeni məktubu, s. 314-315.
- ¹²¹ История и восхваление венценосцев, с. 45-46.
- ¹²² Qafar Kəndli. Haqani Şirvaninin iki yeni məktubu, s. 319.
- ¹²³ Гафар Кендли. Хакани Ширвани, с. 181-185; yenə onun, Haqani Şirvaninin iki yeni məktubu, s. 303
- ¹²⁴ Бертельс. Низами и Физули, с. 141-144; Qafar Kəndli. Haqani Şirvaninin iki yeni məktubu, s. 303-304.
- ¹²⁵ Ал-Хусайни, с. 148-149, 157; История и восхваление венценосцев, с. 56-57.
- ¹²⁶ Ал-Хусайни, с. 157-158; История и восхваление венценосцев, с. 57.
- ¹²⁷ Haqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri, 1987, s. 31.
- ¹²⁸ История и восхваление венценосцев, с. 57-59; ал-Хусайни, с. 157-158.
- ¹²⁹ Ал-Хусайни, s. 154-160; История и восхваление венценосцев с. 59-65; Кикнадзе. Парсадан Горгиджанидзе, с. 144.
- ¹³⁰ Бертельс. Низами и Физули, с. 140-141.
- ¹³¹ История и восхваление венценосцев, с. 57.
- ¹³² Пахомов. Ширваншах Шаханшах. "Изв. Азерб, Археол. Ком. вып. 1, 1925, с. 69.
- ¹³³ Пахомов. Монетные находки в Азерб. ССР, вып. 1, с. 74-75.
- ¹³⁴ Пахомов. Ширваншах Шаханшах, с. 69-70.
- ¹³⁵ М. А. Сейфеддини. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII-XVвв., ч.1. Баку, 1978, с. 123..
- ¹³⁶ Пахомов. Ширваншах Шаханшах, с. 70; его же, Краткий курс. с. 38.
- ¹³⁷ Пахомов. Химический анализ ширваншахских монет. "Изв. Азкомстарис", вып. III, Баку, 1927, с.61.
- ¹³⁸ Пахомов. Ширваншах Шаханшах, с. 70.
- ¹³⁹ З. М. Бунятов. Некоторые дополнения к генеалогии Ширваншахов - Кесрапидов. "Изв. АН Азерб. ССР", серия обществ, наук, 1965, № 6, с. 52; Куймджан. Нумизматическая история, с. 193-195.
- ¹⁴⁰ Пахомов. Краткий курс. с. 38.
- ¹⁴¹ Ал-Хусайни, с. 148-161.
- ¹⁴² Пахомов. Краткий курс. с. 39-40.
- ¹⁴³ Алескерзаде. Надписи, с. 380. 383. [300 - 301]

- ¹⁴⁴ Пахомов. Сабирабадский клад, 1926 г., "Изв. Азкомстарис", вып. III, Баку, 1927, с.55-58; уепа опул, Монетные клады, вып. VII, с.5 9-60; вып. VIII, с. 34.
- ¹⁴⁵ Шараф-хан Бидлиси, т. II, М., 1976, с. 82; Амин Ахмед ар-Рази. Хафт иклим. НАИН АН Азерб. ССР, д. № 2175, с. 390; Hadi Nəсən. Fələki Şirvani, ан-Насави, с. 222; Həmdullah Qəazvini Nüzhət əl-qülüb, h, 1, s. 92. h. II, s. 94.
- ¹⁴⁶ К. А. Босворт. Мусальманские династии. Перев. П. А. Грязневича, М., 1971, с. 141.
- ¹⁴⁷ Həmdullah Qəazvini. Nüzhət əl-qülüb s. 92, tərc. S. 94
- ¹⁴⁸ Алескерзаде. Надписи. с. 380.
- ¹⁴⁹ İbn əl-Əsir, s. 135
- ¹⁵⁰ İbn əl-Əsir, s. 134-142; Рашид ад-Дин. История Чингиз хана. Перев. И. Н. Березина. Труды Вост. Отд. Ими. Русск. Археол. об-ва ч. 15, СПб., 1888, с. 136; С. d'Ohsson. Histoire des Monqols, t. I, La Haye et Amsterdam, 1834, (sonra- д'Оссон. История монголов), с. 326-327; А. А. Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., Баку, 1956, с. 89-101, 357-360.
- ¹⁵¹ İbn əl-Əsir, с.140-141; Рашид ад-Дин. История Чингиз хана, с. 138; д'Оссон. История монголов, с. 333-334; В. В. Бартольд. Место прикаспийских областей, с. 706; Ализаде. Göstərilən əсəг, s. 93-99; В. Spuler. Die Mongolen in İran. Berlin. 1955 (sonra - Шпулер. Монголы в Иране)
- ¹⁵² İbn əl-Əsir, s. 141.
- ¹⁵³ Ализаде. Göstərilən əсəг, s. 359; История и восхваление венценосцев, с. 57; Ашурбейли. О датировке и назначении Гыз-Галасы, с. 42.
- ¹⁵⁴ İbn-əl-Əsir , s. 135-136.
- ¹⁵⁵ Ал-Бакуви Абд ар-Рашид. Китаб талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар. Изд. текста, перев. З. М. Буниятова. М., 1971, араб, текст, л. 55а, русск. перев., с. 89.
- ¹⁵⁶ İbn əl-Əsir, s. 141-142; Рашид ад-Дин. Göstərilən əсəг s. 138-139; д'Оссон, Göstərilən əсəг, s. 336; Бартольд. Göstərilən əсəг, s. 706
- ¹⁵⁷ Киракос Гандзакеци. История Армении. Перев. Л. А. Ханларян. М., 1976, с. 138.
- ¹⁵⁸ İbn-əl-Əsir s. 145.
- ¹⁵⁹ Картлис цховреба, т. 1, с. 371, т. II, с. 166; Е. А. Пахомов. Монеты Грузии. Тбилиси, 1970, с. 101-102.
- ¹⁶⁰ İbn əl-Əsir, s. 145.
- ¹⁶¹ Yaqut Həməvi, Müсəт əl-Buldan. Beyrut, V. s. 291; Бартольд. Ширваншах, II/1, с. 877; уепа опул, Дербенд, III, с. 426.
- ¹⁶² Е. А. Пахомов. О дербендском княжестве. XII-XIII в. "Изв. Аз ГНИИ", вып. II, Баку, 1930, с.1-11.
- ¹⁶³ İbn əl-Əsir, s. 145-149.
- ¹⁶⁴ əп-Nəсəvi, s. 222.
- ¹⁶⁵ İbn əl-Əsir, s. 151-152.
- ¹⁶⁶ Yənə orada, s. 151-158.
- ¹⁶⁷ Əп-Nəсəvi, s.61; Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti. s. 163
- ¹⁶⁸ Əп-Nəсəvi, s. 223-224; Очерк. с. 115-116.
- ¹⁶⁹ Əп-Nəсəvi s. 193-226.
- ¹⁷⁰ Yənə orada, s. 222; Минорский. Göstərilən əсəги, s. 160; Ашурбейли. Очерк. с. 115-116.
- ¹⁷¹ Пахомов. Краткий курс. с.40-41. [301 - 302]
- ¹⁷² Пахомов. Уточнение даты крепости Бакинской бухты. "Изв. АзФАН СССР", 1941, № 1, с. 90; И. Джафарзаде. Археологические раскопки 1946 г. в Бакинской бухте. "Изв. АН Азерб. ССР", 1947, № 7, с. 9-12; И. П. Щеблыкин. Сооружение в Бакинской бухте. "Искусство Азербайджана", т. II, 1949, с. 111-128, Ашурбейли. Очерк. с. 138-144.
- ¹⁷³ Алескерзаде. Надписи ханега на реке Пирссагат, с. 383.
- ¹⁷⁴ В. М. Сысоев. Древности в Ханека. "Изв. Азерб. Археол. Ком." вып.1, Баку, 1925, с. 65.
- ¹⁷⁵ Киракос Гандзакеци, с. 154-158; д'Оссон. История монголов, т. III-IV, с. 75; Бартольд, Место прикаспийских областей, с. 710; Ализаде, с. 110-112.
- ¹⁷⁶ Əl-Bakuvi (əгəб məтni), в. 546-55а. русск. перев., с. 89; Ибн Ийас и ас. Китаб нашк ал-асхар фи аджайиб-ал-актар. Рукоп. Ленинград, отд. Ин-та востоковедения АН СССР, ф. В-1033 (əгəб məтni), л. 85 а; Ашурбейли. Очерк. с. 135-136, 114.
- ¹⁷⁷ Алескерзаде. Надписи Мардакянской квадратной башни, с. 379. Ашурбейли. Очерк. с.114.
- ¹⁷⁸ Алескерзаде. Надписи Мардакянской (круглой) башни. "Архитектура Азербайджана". Эпохи Низами. М., 1947, с. 380.

- ¹⁷⁹Бартольд. Место прикаспийских областей, с. 692-693; Письмо Г. Ханькова, Г. Дорну М 1858, т. Ш, с. 117.
- ¹⁸⁰Пахомов, Уточнение даты крепости Бакинской бухты, с. 90, Джафарзаде. Археологические раскопки 1946 г., с. 9-12.
- ¹⁸¹Zakariya Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazüinis Kosmographie II, heraus Von F. Üstebfeld. Üiesbaden, 1848 (sonra -Закарийа ал-Казвини), с.403, 399-400, 396; Д. З. Буниятов. Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвини об Азербайджане. "Изв. АН Азерб. ССР", серия истории, философии и права, 1976, № 3, с. 55.
- ¹⁸²Рашид ад-Дин. Джами-ат-таварих, т. III. Перев. К. А. Арендса, М.-Л., 1946, с. 51-65; Həmdullah Qəzvini. Tarix-i Güzidə. t. 1. s. 59-80; Босворт. Мусульманские династии, с. 200-201.
- ¹⁸³Бартольд. Место прикаспийских областей, с.715; Ализаде, с.263-265; Пахомов. Краткий курс... с.17, 41-42.
- ¹⁸⁴Пахомов. Краткий курс... с.41-42; Рашид ад-Дин. Джами-ат-таварих, т.Ш, с.25; Ализаде, с.368-369; Ашурбейли. Очерк... с.118.
- ¹⁸⁵Пах омов. Краткий курс. с.42.
- ¹⁸⁶V. Dorn. Bericht über eine Uissenschafliche Reise dem Kaukasus und den Südlischen Küstenlandern des Kaspischen Meeres. Bulletin de lAcademie imperiale des Scienses de St. Peterbourg, v. IV, 1861 (sonra- Отчет об ученом путешествии), с.386; Сысоев. Древности Ханека, с.54, 61, 65;Пахомов. Краткий курс... с.41-42. 386
- ¹⁸⁷Алескерзаде. Надпись здания Пире Сыддик. "Архитектура Азербайджана". Эпоха Низами. М., 1947, с. 385.
- ¹⁸⁸Ibn əl-Fuvatiş Təlxis.c. IV. h. II, Dəməşq, 1969. s. 1067; Вах: З. Буниятов. Новые материалы. с. 71.
- ¹⁸⁹Рашид ад-Дин. Джами-ат-таварих, т. III, русск. перев., с. 69, fars mətni, s. 104; Киракос Гандзакечи, с. 237; Пахомов. Краткий курс. с. 17; Ализаде, с. 320-321.
- ¹⁹⁰Ч. Г. Байбурди. Жизнь и творчество Низари - персидского поэта XIII-XIVвв., М., 1966, с. 97.
- ¹⁹¹Дорн. Отчет об ученом путешествии, с. 388
- ¹⁹²Пахомов. Краткий курс. с. 42-43. [302 - 303]
- ¹⁹³Бакиханов, с. 54.
- ¹⁹⁴И. Березин. Путешествие по Востоку, т. II, Казань, 1852, с. 66.
- ¹⁹⁵Дорн. Отчет об ученом путешествии, с. 311.
- ¹⁹⁶М. N. Khanykof.Memoire sur les inscriptions du Caucase (Journal Asiatique, cinquieme serie tome XX) Paris, 1862 (sonra-Ханьков. Доклад о мусульманских надписях Кавказа), с. 68, 145.
- ¹⁹⁷М. N. Khanykoff. Quelques inscriptions musulmanes d'Ani et des environs de Bakou; extrait d'une letter de M. Khanykof (Lu le 23 mars 1849) Bulletin de lcad. Hist. – phil. t. VI, № 13) (sonra-Ханьков. Некоторые мусульманские надписи), с. 6-8.
- ¹⁹⁸Пахомов. Краткий курс. с. 42.
- ¹⁹⁹Бакиханов, с.54.
- ²⁰⁰Таваккул ибн Баззас. Сафват ас-сафа. Рукопись ЛГПБ, Каталог Б. Дорна, №300.
- ²⁰¹З. Буниятов. Новые материалы, с. 71.
- ²⁰²Təvəkkül ibn Vəzzaz, v. 83б-84а, 54б, 142б, 155б, 160а, 332б, 484б, 497а, 539б, вə. s.
- ²⁰³Дорн. Отчет об ученом путешествии, с.26, 378-380, 386, 388; Сысоев. Древности в Ханека, с. 61-62.
- ²⁰⁴Дорн. Отчет об ученом путешествии, с. 26;Сысоев. Древности в Ханека, с. 61-62; Пахомов. Краткий курс. с. 43
- ²⁰⁵А. А. Сеидзаде. Пир Хусейн Ширвани, "ДАН Азерб. ССР", 1960, т. XVI. №12, с. 1265.
- ²⁰⁶Сысоев. Древности в Ханека, с. 55.
- ²⁰⁷E. de Zambaur . Manuel de genealogie et de Chronologie pour Thistoire de L, İslam. Hanovre, 1927, (sonra-Zambaur), с.182;Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии. СПб., 1899, с. 295.
- ²⁰⁸Рашид ад-Дин, т.Ш, fars mətni s. 324-325, 239-241, перев. с. 136-138, 182.
- ²⁰⁹Odoric de Pordenone. Les voyages en Asie du bienheureux free Odoric de Pordenone. Religieux se St. Francois, puplie par H. Cordier. Paris, 1891, s. 35; Рашид ад-Дин, fars mətni, s. 239, 519 перев. с. 137, 296; Ашурбейли. Некоторые данные об экономических и культурных связях Азербайджана с Китаем в средние века. "Советское китаеведение", 1958, № 2, с. 125-126.
- ²¹⁰Рашид ад-Дин, перев. с. 320-321, fars mətni, т. Ш, s. 557-559; перев. С. 320-321. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история, с. 207-209; Ашурбейли. Очерк, с. 106-109.
- ²¹¹Рашид ад-Дин. Переписка, с. 186, 221-223, 393, примеч. 13.

- ²¹² Дорн. Отчет, с. 26; Сысоев. Древности в Ханека, с. 62.
- ²¹³ Hamdullah Mustaufi-I Qazvini. The Tariki-I Guzida. Ed. by G.Brovve. GSM. Vol, XIV, London, 1920, p. 785 (sonra-Hamdullah Qəzvini, Tarix-i Güzidə). A. A. Seid-zadeh. Mohammad Ali Bakouvi celebre poete et philosope Azerbaidyanais du XI siecle. XXV congres international des Orientalistes Moscou, (sonra - Сеидзаде. Мухаммед Али Бакуви); Ашурбейли. Очерк, с. 169; Ализаде. Социально-экономическая и политическая история, с. 355-356.
- ²¹⁴ Ашурбейли. Очерк. с.169; Lambassade de D. Garcias de Silva Figueroa en Perse. Traduite de l'Espagnol par M. De Vicqfort. Paris, 1667 (sonra-Посольство Д. Гарсийа де Сильва), p. 124-128
- ²¹⁵ Сысоев. Древности в Ханека, с. 51-60, 62-63.
- ²¹⁶ Дорн. Отчет, с. 26. [303 - 304]
- ²¹⁷ Вассаф. Китаб-и таджзийат-ал амсар ва тезджийат-ал а'сар, т. IV. Бомбей, 1269 г. х., с.636; А. А. Ализаде. Борьба Золотой Орды и государства Ильханов за Азербайджан, с. 2, "Изв. АН Азерб. ССР", 1947, №2, с. 11.
- ²¹⁸ Вассаф, с. 636; Сеид-заде. Пир Хусейн Ширвани, с. 1265-1266.
- ²¹⁹ Вассаф, с.636-637; Ализаде. Социально-экономическая и политическая история, с. 326-327, 372-373.
- ²²⁰ Пахомов. Краткий курс. с. 18; Ашурбейли. Очерк. с. 119-120.
- ²²¹ S. Lane Poole. Additions to the oriental collection to vol. IV-V, III, p. 114,
- ²²² Пахомов. Клады Азербайджана, вып. II, с. 40-41.
- ²²³ J. Bartholomaei. Seconde lettre de J. Bartholomeia M. F. Soret. Bruxelles, 1861 (sonra-Бартоломей. Второе письмо), p. 37, №42; М. А. Сейфеддини. Монеты ильханов XIV в., Баку, 1968, с. 33,36-38.
- ²²⁴ Дорн. Опыт истории ширваншахов, с. 36, 559.
- ²²⁵ Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 82; A chronicle of the Early Safavis being the Ahsanu-t-Yavarikh of Hasan-i- rumlu, vol. I (Persian text) ed. by C. N. Seddon, Baroda, 1931; vol. II (English translation) transl. by C. N. Sedan, Baroda, 1934 (Gaekvad's Oriental series) NLVII-NLXIX (sonra-Həsən Rumlu), fars mətni, s. 54, ing. tərc. p. 24; Минорский. История Ширвана, с. 169-170. Вакıханов, fars mətni, s. 86.
- ²²⁶ Самарканди Абд ар-Реззак. Матла'ас-са'дейн ва маджма ап-бахрейн. Рукоп. ЛГПБ, персид., новая серия № 88, с.80; Сейфеддини, с. 34.
- ²²⁷ Шараф-хан Бидлиси, т. II, с.82; Минорский, с. 170.
- ²²⁸ Замбаур, с.182-183; Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии, с. 285.
- ²²⁹ Дорн. Опыт истории ширваншахов, с. 558-560.
- ²³⁰ Сейфеддини, с. 34.
- ²³¹ Дорн, с. 558, 559.
- ²³² Самарканди Абд ар-Реззак. Матла'ас-са'дейн ва маджма ал-бахрейн. Рукоп. Ин-та Востоковедения АН СССР, с. 442, л.67; Ализаде, с. 375.
- ²³³ Самарканд и, л.67; Дорн. Опыт истории ширваншахов, с. 558.
- ²³⁴ Tarikh-i-Shaikh Uvais., ed. J.V.Van Loon 1954 (sonra-Tarix-i Şeyx Üveys), p.74.
- ²³⁵ Самарканди, л.67, 73; Дорн. Опыт истории ширваншахов, с.558-559; Ализаде, с.377.
- ²³⁶ Tarix-i Şeyx Üveys, .76-78; Самарканди, л. 91; Шараф-хан Бидлиси, II. с.77-78; Дорн. Опыт истории ширваншахов, с. 560.
- ²³⁷ Tarix-i Şeyx Üveys s. 12,79.
- ²³⁸ А. Марков. Каталог Джелаиридских монет. СПб., 1897, с.4, 6, 16, 41, 44-45, 61; Пахомов. Клады Азербайджана вып. II, с. 44-45; уенə onun, Краткий курс. с. 44; Ашурбейли. Очерк. с.120; Ализаде. Социально-экономическая и политическая история, с. 378.
- ²³⁹ Tarix-i Şeyx Üveys, с. 12-13; Шараф-хан Бидлиси, т. II. с.80; Мирхонд. Раузат ас-сафа, т. V, Бомбей, 1317 г. х., с.171; Хафиз-и Абру. Зайл-и Джамии ат-Таварих, ч. 1. Тегеран. 1317 г. х, с.192-195; Дорн. Опыт истории ширваншахов, с. 561.
- ²⁴⁰ Марков. Каталог Джелаиридских монет, с. 3. 12; Пахомов. Клады Азербайджана, вып. II, с.44-45; уенə onun, Краткий курс. с. 44.
- ²⁴¹ Mirxond, с. 170-171; Tarix-i Şeyx Üveys, s. 13; Дорн. Опыт истории ширваншахов, с. 561. [304 - 305]
- ²⁴² Хафиз-и Абру, с. 194-195; Самарканди, л. 116; Ализаде. Социально-экономическая и политическая история, с. 378-379.
- ²⁴³ Пахомов. Краткий курс. с. 44.
- ²⁴⁴ Arif Ərdəbili. Fərhad-namə. İstanbul Əlyazması Ayasofya kitabxanası v. 6-7, 80.

- ²⁴⁵ Мирхонд, с. 192; Минорский, с. 70; Дорн, с. 560.
- ²⁴⁶ Шараф-хан Бидлиси. с. 86-87, 90; Самарканди, д.138 157; Дорн, с. 561-562; Минорский, с. 170; Али заде, с. 379-381.
- ²⁴⁷ Марков. Каталог Джелаиридских монет, с. 19, 32, 56; Пахомов Клады Азербайджана, вып. II, с.44-45; уенə onun, Монетные клады, вып. VI с. 55-58.
- ²⁴⁸ Arif Ərdəbili I. 85
- ²⁴⁹ Минорский, с. 170; Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии, с. 295-296; Дорн, с. 562.

§2

- 1 Q. M. Əhmədov Orta əsr Beyləqan şəhər, Bakı, 1979, s. 50.
- ² Geographie d'Edrisi: traduit de l'arabe en français par P. Amedee Jaubert, tome 1, Paris, 1836, (sonra - Heyd) s. 320-322, p. 199, ab.
- ³ W. Heyd. Historie du commerce du Levant, II Leipzig, 1923, (sonra - Heyd) с. 670-673.
- ⁴ Hüdud əl-ələm с. 145,1 33в; Л. Керимов. Азербайджанский ковер. Баку-Л., 1961, с.17.
- ⁵ əl-İdrisi, s. 322, 1. 199v.
- ⁶ Мухаммад ибн Наджиб Бакран. Джахан-наме, М, 1960, перс. Текст, 52, v.236(fars mətni).
- ⁷ Əl-Biruni. Tazakir divan əl-asar əl-kadima, Dehli, 1936, s. 47.
- ⁸ Mücməl ət-təvarix v-əl-qisas. Tehran, 1318, s. 472.
- ⁹ Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в восточную и центральную Европу (1131-1153). М., 1971, с. 55-56, 23-24.
- ¹⁰ Məhəmməd ibn Nəcib Vəkran. fars mətni, s. 52, v. 23b.
- ¹¹ Аджайб ад-дунья. "Уч. зап. Ин-та востоковедения", т. IX, М.-Л., 1954. с. 200; Сведения "Диковник мира" о Грузии и Кавказе. Изд., персид. текста, груз., перев. Р. К. Кикнадзе, Тбилиси, 1978, с. 8.
- ¹² Левиатов. К истории дворца, с. 25; И. М. Джафарзде. Археологические раскопки городища Орен-кала в 1951 г. Тр. Ин-та истории и философии, IV, Баку, 1954, с.128; О. Ш. Исмизаде. О раскопках в Кабале на территории южной части городища в 1960 г. МКА. Баку, 1964, V, с.97; Ашурбейли. Очерк. с. 74-75.
- ¹³ Рашид ад-Дин, с. 48, 55, 58, 72; Мирхонд, т. V, с.69; Бартольд. Место прикаспийских областей, с. 683-684.
- ¹⁴ О. Ш. Исмизаде, Н. В. Минкевич-Мустафаева, Ф. А. Ибрагимов. Раскопки в г. Баку, АО 1970 г., М., 1971 с. 398-399.
- ¹⁵ Исмизаде, Ибрагимов, Фоменко. Исследования средневекового Баку, с. 486-487.
- ¹⁶ Исмизаде, Ибрагимов, Минкевич-Мустафаева, Фоменко, раскопки на территории старого Баку, с. 451.
- ¹⁷ Исмизаде, Ибрагимов, Минкевич-Мустафаева, Фоменко. Исследования средневекового Баку, с. 470.
- ¹⁸ Исмизаде, Ибрагимов, Минкевич-Мустафаева, Фоменко. Раскопки на территории старого Баку, с. 500-501. [305 - 306]
- ¹⁹ Ф. А. Ибрагимов, О. Ш. Исмизаде, Н. В. Минкевич-Мустафаева, В. П. Фоменко, Р. Д. Ахмедов. Раскопки на участке II в старом Баку. АО 1976 г. М., 1977, с. 490-491.
- ²⁰ Əl-İdrisi, s. 320-322, 329-330, I. 199av, 201av; Vəlixanlı, s. 150.
- ²¹ Аджайб ад-дунья, с. 200.
- ²² Кудрявцев. Город, не подвластный векам, с. 125.
- ²³ А. А. Кудрявцев. Раскопки и цитадели древнего Дербента. АО 1973 г. М., 1974, с.114-115; уенə onun, Работа дербентской экспедиции. АО 1976 г., М., 1977, с.106, уенə onun, Исследования в древнем Дербенте. АО 1975 г., М., 1976, с.133-134.
- ²⁴ А. А. Кудрявцев. Раскопки в древнем Дербенте. АО 1971 г., М., 1972, с. 133.
- ²⁵ А. А. Кудрявцев. Раскопки в древнем Дербенте. АО 1971 г., М., 1972, 167-168.
- ²⁶ Аджайб ад-дунья, с.199. Сведения "Диковинок мира", с.7.
- ²⁷ Аджайб ад-дунья, с. .201-202.
- ²⁸ Ахмедов. Среднековый город Байлакан, с. 52-65.
- ²⁹ Məsud ibn Namdar, s.92a/196, 93b/198; Аджайб ад-дунья, с. 200-207; Ахмедов. Среднековый город Байлакан, с. 47, 72-77; Б. А. Шелковников. Фаянсы, расписанные люстром по белой непрозрачной глазури из Орен-кала. Тр. АЭ, М.-Л., 1959, т. 1 с.303-323.
- ³⁰ Аджайб ад-дунья, с. 207.
- ³¹ Г. А. Джидди, К. М. Мамедзаде, Ф. А. Ибрагимов. Среднековый город Шемаха. АО 1971 г., 1972 с. 491.

- ³² Г. А. Джидди, Раскопки в Шахристане средневековой Шемахи. АО 1973. М., 1974, с. 449-450.
- ³³ Джидди, Мамедзаде, Ибрагимов. Средневековый город Шемаха, с. 491.
- ³⁴ Г. А. Джидди, Ф. А. Ибрагимов. Раскопки средневекового города Шемахи. АО 1974 г., М., 1975, с. 469.
- ³⁵ Г. А. Джидди, Ф. А. Ибрагимов, Н. Р. Мамедов. Раскопки средневековой Шемахи. АО 1976 г., М., 1977, с. 490.
- ³⁶ Ciddi. Gülüstan qalası, s. 1-91.
- ³⁷ Аджайб ад-дунья, с. 207.
- ³⁸ Hüdud al-aləm, s. 145, 1, л. 33в.
- ³⁹ Минорский, с. 51, 60, 109.
- ⁴⁰ Пахомов. Памятники старины, с. 369-371, уенə onun, О заглавии труда. А. Бакиханова "Полистан-Ирам". "Изв. АН Азерб. ССР" 1947, № 4, с. 114-115.
- ⁴¹ Аджайб ад-дунья, с. 199-200, уенə orada, Миклухо-Маклай, с. 6, Сведения "Диковинок мира", о Грузии и Кавказе, Изд. персид. текста, введение, перев. на груз. яз. Р. К. Кикнадзе. Тбилиси, 1978, с. 7.
- ⁴² Аджайб ад-дунья, с. 201; Сведения "Диковинок мира", с. 8.
- ⁴³ Минорский, с. 71, 73.
- ⁴⁴ Джидди, Ибрагимов. Раскопки средневекового города Шемахи, с. 469; сочинения Масуда ибн Намдара, с. 36.
- ⁴⁵ Аджайб ад-дунья, с. 201-202; Сведения "Диковинок мира", с. 8.
- ⁴⁶ Аджайб ад-дунья, с. 207; Сведения "Диковинок мира", с. 11; Йакут Хамави, изд. Вюстенфельда, араб, текст, т. I, с. 559 т. II, с. 780. [306 – 307]

§3

- ¹ Əl-Bakuvî, с. 89, əgəb mətni v. 55a, 55b; İbn İyas, v. 85a.
- ² Йакут Хамави, I, 797.
- ³ İbn əl-Əsir, s. 140.
- ⁴ Закарийа ал-Казвини, с. 345; Д. З. Буниятов. Материалы, с. 52.
- ⁵ Ən-Nəsəvi, s. 175.
- ⁶ Ахмедов. Средневековый город Байлакан, с. 85-86.
- ⁷ Həmdulla Qəzvini Nüzhət əl-Qülüb, s. 92.
- ⁸ Ахмедов. Средневековый город Байлакан, с. 87.
- ⁹ Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-Qülüb, s. 92; Şərəf əd-Din Əli Yəzdi. Zəfər-namə, с. I, Tehran, s. 37.
- ¹⁰ İbn əl -Əsir, s. 141.
- ¹¹ Джидди, Ибрагимов. Раскопки средневекового города Шемахи, с. 469.
- ¹² Йакут Хамави, IV, с. 529.
- ¹³ Yенə orada, III, 311, 317.
- ¹⁴ Ахмедов, Бабаев, Гадиров. Раскопки на античном городеневековом городищах Кабалы. АО 1975 г., М., 1976, с. 498.
- ¹⁵ Йакут Хамави, IV, с. 686.
- ¹⁶ Минорский, с. 108.
- ¹⁷ Ən-Nəsəvi, s. 222.
- ¹⁸ Киракос Гандзакети, с. 154-158; д'Оссон, с. 75; Бартольд. Место прикаспийских областей, с. 706-710; Ализаде. Социально-экономическая с. 110-112.
- ¹⁹ Ализаде, с. 207-209.
- ²⁰ В. Гизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, СПб., 1884, əgəb mətni, с. 215, русск. перев., с. 236.
- ²¹ Пахомов. Монетные клады, вып. VII, с. 66.
- ²² В. А. Гордлевский. Государство сельджукидов Малой Азии. Избр. соч., т. I, М., 1960, с. 143.
- ²³ Аджайб ад-дунья, с. 204, 210.
- ²⁴ Абилова. О находках селадона в Азербайджане. Тр. Музея истории Азербайджана, т. I, Баку, 1956, с. 57-59.
- ²⁵ Левиатов. К истории дворца ширваншахов, с. 25-26.
- ²⁶ В. А. Крачковская. Изразцы мавзолея Пир Хусейна. Тбилиси, 1946, таб., XIV-XV.
- ²⁷ Ашурбейли. Очерк. с. 82-83, 88.
- ²⁸ Книга Марко Поло. Перев. со старофранцуз. яз. И. П. Минаева, М., 1959. с. 58.

- ²⁹М. М. J. A. Buchon et J. Tostu. Notice dun atlas en langue Catalane... (Notices et extraits des Manuscrits de la Bibliotheque du Roi. etc), t. XIV. Paris. 1841 (sonra - Каталонская карта), 3 карта, с. 118.
- ³⁰Нәмдullah Qəzvini, s. 239.
- ³¹Хейд, с. 670-673.
- ³²Рашид ад-Дин. Переписка, с. 237, 244.
- ³³Хейд, с.3-7; Chou-Ju-Kua. His work on the Chinese and Arab Trade in the XII and XIII centuries, entitled Chu-fan-chi transl. From the Chinese and annot by Hirth and W. W. Rockhill. St.-Petersb., 1912 (sonra Шау-Джу-Куа), с. 5-8. [307 - 308]
- ³⁴Пахомов. Старинные оборонные сооружения Апшерона, с. 42-43.
- ³⁵Закарий ал-Казвини, с 345, 379, 389, 396, 403-404; Д. З. Буниятов. Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвини, с. 52, 54, 55.
- ³⁶Нәмдullah Qəzvini, s. 93-94, 198.
- ³⁷Itinerarium Willelmi de Rubruk. Recueil de voyages et de memoires, rublie par la Societe de geographie, t. IV, Paris, 1839 (sonra - Вильгельм Рубрук), с. 380-391.
- ³⁸Histoire des conquetes de Tmaerlan ontinuee zafarnama par Nizamiddin Sami, par Tauer, t. I, texte persan Praha, 1937(sonra – Nizam əd-Din Şami Zəfər-namə), p. 165.
- ³⁹Нәмдullah Qəzvini s. 90, 92.
- ⁴⁰А. Гусейн-заде. Историческое и географическое описание местностей под названиями Кештасифы, гор Диров и Кюрсанки, состоящих в Сальянском участке на левой стороне реки Куры. Архив АН Л, шифр Дорна, ф.776, оп. 1. № 101, с. 1-2.
- ⁴¹В. А. Квачидзе, Р. А. Мамедов. Гидроархеологические исследования поселения Бяндован. АО 1971 г., М., 1972, с. 489-490.
- ⁴²Нәмдullah Qəzvini, s. 93, 94.
- ⁴³Abdollah ibn Mohammad ibn Kiya al-Mazandarani. Die Resala-ye Falakiyya, hersg, von Walter Hinz, Wiesbaden, 1952 (sonra - əl-Mazandarani), с. 159-160.
- ⁴⁴Нәмдullah Qəzvini . Hüzhetəl-Qülub,s. 89, 90, 93-94.

§4

- ¹Ашурбейли. Очерк. с. 135-136.
- ²Нади Нәсән. Fələki Şirvani, s. 9, 19, 95.
- ³Хади Хасан. Изыскания, с. 37; Бертельс. Низами и Физули, с. 142.
- ⁴Пахомов. Краткий курс. с.28.
- ⁵Əl-Bundari, s. 140
- ⁶Минорский, с. 63.
- ⁷Алескерзаде. Надписи архитектурных памятников, с. 370; Ашурбейли. Очерк. с. 130
- ⁸Пахомов. Краткий курс. с. 29, 36.
- ⁹Минорский, с. 59-60.
- ¹⁰Əl-Bundari, s. 140;Нади Нәсән, Fələki Şirvani, s. 4-6.
- ¹¹Ən-Nəsəvi, s. 223.
- ¹²Дербенд-наме, с. 592-593.
- ¹³Минорский, с. 58.
- ¹⁴В. М. Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII в. Автореф. докт. дисс. Баку, 1975, с.31, 33, 38; уеңә оңун , Масуд ибн Намдар и городское население Байлакана. "Изв. АН Азерб. ССР", серия ист., филос. и права, 1966, №3, с. 62.
- ¹⁵Пахомов. О Дербендском княжестве; А. Р. Шихсаидов. Дагестан вX-XIVвв. Махачкала, 1975, с. 10.
- ¹⁶Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с.40.
- ¹⁷Буниятов и Нейматова, Новый документ, с. 85-86, 88.
- ¹⁸Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 42.
- ¹⁹Əhmət Ateş. Хағанinin məktublar dərgisi s. 245.
- ²⁰Алескерзаде. Надписи Мардаканской (круглой) башни, с. 380. [308 - 309]
- ²¹Березин. Путешествие по Востоку, т. II, с. 245.
- ²²Н. Рзаев, М. Х. Нейматова. Мечеть Низаммедина. "Искусство Азербайджана", V, Баку, 1956, с. 235-237.
- ²³Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 30

- ²⁴ Yенə orada, с. 20, 28-30 36-38; История Ширвана, с. 51, 54-55, 58, 59,62.
- ²⁵ С. Д. Керимзаде. Надписи памятников архитектуры Азербайджана XI-XIV вв. Автореф. дисс. Баку, 1970, с. 20; С. Насирова, А. М. Курдустани. Прочтение Баиловских камней. "ДАН Азерб. ССР", 1969, т. XXУ, № 4, с. 92.
- ²⁶ Босворт, с. 141-142.
- ²⁷ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 19, 42-43.
- ²⁸ Алескерзаде. Надписи мардакянской (круглой) башни, с. 380.
- ²⁹ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 19, 28, 31.
- ³⁰ Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана, с.207-209; Ашурбейли. Очерк. с.106-107.
- ³¹ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 14-15, yенə onun, Масуд ибн Намдар и городское население Байлакана, с. 55
- ³² Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 13-14, 31 (л. 1506, 2376); Horst. Die Staatverwaltung der Grosselgugen and Horazmchahs (1038-1231), Wiesbaden, 1964 (sonra - Хорст), с. 51; С. Б. Ашурбейли. Организация и форма управления в городах Ширвана и Аррана XI-XIII вв. Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. М., 1979, с. 13-14.
- ³³ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 34, л. 86; Минорский. История Ширвана. с. 77; әп-Nəsəvi, s. 80; Хорст, с. 57; Ашурбейли. Организация и форма управления, с. 14.
- ³⁴ Әп-Nəsəvi, s. 222.
- ³⁵ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 21, 31, (л. 210а, 200а,б, 210а); әп-Nəsəvi s. 397; Хорст, с. 38-51.
- ³⁶ Бейлис, с. 14-15; 34 (л. 126а, 105-1076).
- ³⁷ Әп-Nəsəvi, s. 350; Хорст, с. 95-96; Ашурбейли, с. 14-15.
- ³⁸ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 30, 35-36, л. 161а; әп-Nəsəvi, s. 206.
- ³⁹ Алескерзаде. Надписи Мардакянской (круглой) башни, с. 380.
- ⁴⁰ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 16; әп-Nəsəvi, s. 164, 167, 173, 189, 199, 200; Ашурбейли, с.13.
- ⁴¹ Дорн. Отчет об ученом путешествии, с. 303.
- ⁴² Алескерзаде. Надписи ханегя на реке Пирсагат, с. 383; Z. M. Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti, s. 170.
- ⁴³ И. П. Петрушевский. Ислам в Иране, VII-XV вв. Л., 1966, с. 218; Пахомов. Краткий курс. с. 29
- ⁴⁴ Посольство Д. Гарсиа де Сильва Фигероа в Персию, с. 124-128; Сеидзаде. Мохаммед Али Бакуви, с. 1-14.
- ⁴⁵ Таваккуль ибн Баззас. Сафват ас-сафа. Рукопись ЛГПБ, каталог Б. Дорна, №300 (персид. текст), лл. 83б-84а.
- ⁴⁶ Ал-Мазандарани, с. 159-160. [309 - 310]
- ⁴⁷ А. К. S. Lambton. The Internal Structure of the Seljug empire. "The Cambridge history of Iran" . vol. V, Cambridge, 1968 (sonra- Ламбтон), с. 249; Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 28, 32.
- ⁴⁸ Әп-Nəsəvi, s. 222.
- ⁴⁹ Минорский, с. 163-164; Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т. 1, М., 1963, с. 294..
- ⁵⁰ Алескерзаде. Надписи мечети Мухаммеда, с. 370; Ашурбейли. Очерк. с. 129-130.
- ⁵¹ Минорский, с. 46, 53, 57-58, 70, 73, 74, 76, 79, 164, 166.
- ⁵² Ашурбейли. Очерк. с. 79-82; М. Х. Гейдаров. Об одном уникальном документе 1355 года по социальным отношениям в городском ремесле Азербайджана, "ДАН Азерб. ССР", 1980, XXXVI, № 7, с. 85-87.
- ⁵³ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 33-39, (л. 174а-176б, 241аб, 249а-250а, 250аб.
- ⁵⁴ Месхиа. Городская коммуна в средневековом Тифлисе. Тбилиси, 1962 (на груз. яз.), с. 151-171.
- ⁵⁵ Г. М. Асланов, Т. И. Голубкина, Ш. Г. Садыхзаде. Каталог золотых серебрянных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку, 1966, с. 10, 23, 26, 30, 35, 36, 44, 45.
- ⁵⁶ Бретаницкий. Зодчество Азербайджана XII-XV вв., с. 523-531.
- ⁵⁷ Ашурбейли. Очерк. с.142; Керимзаде. Надписи памятников, с. 20; Насирова. Новые надписи Баиловских камней. "ДАН Азерб. ССР", 1972, 1. XXVIII. №.9-10, с. 79-81.
- ⁵⁸ Дорн. Отчет об ученом путешествии по Кавказу, с. 303.
- ⁵⁹ Н. Н. Наджафова. Поливная бытовая керамика Азербаджана XII-XIII вв., "Изв. АН Азерб. ССР", 1960. № 6, с. 147-158; yенə onun, Поливная художественная бытовая керамика Азербайджана XII-XIII вв. "Изв. АН Азерб. ССР", 1961. № 6 с. 107-120; yенə onun, Редкий вид

Азербайджанской художественной ангобированной керамики из раскопок. Орен-кала и ст. Гянджи. "Изв. АН Азерб. ССР", 1959, № 4, с.98-106; уеəə оун, Художественная керамика Азербайджана. Баку, 1964; Ашурбейли. Очерк. с. 84-85.

⁶⁰ Таваккуль ибн Баззас. Сафват ас-сафа, лл. 546, 1426, 1556, 160 а, 3326, 4846, 497а, 5396 и т.д; И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отнашений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. Л., 1949, с. 67.

⁶¹ А. Е. Крымский. История Персии, ее литературы и дервишской теософии. М., 1912; Гордлевский. Государство сельджукидов Малой Азии, с. 106-113; Е. Э. Бертельс. Низами, М., 1956, с. 74.

⁶² Дорн. Отчет об ученном путешествии по Кавказу, с. 302; Ашурбейли. Очерк. с. 103-104.

⁶³ Алескерзаде. Надписи архитектурных памятников Азербайджана. НАИИАН Азерб ССР, с. 96; Ашурбейли. Очерк. с. 103.

⁶⁴ И. Д. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII в. на персид. яз., "Уч. зап. Ин-та востоковедения", т. IX. М.-Л., 1954, с.207 (fars mətni) ,л.2116), с.199, 200 (fars mətni), л. 192а, 196а.

⁶⁵ Байбурди. Жизнь и творчество Низари, с. 97.

⁶⁶ Миклухо-Маклай, с. 200, (fars mətni, л. 196а).

⁶⁷ Bertels J. E. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Eroxası, həyatı, yaradıcılığı. Bakı, 1940, с. 29. [310 - 311]

⁶⁸ М. В. Габашвили. К вопросам о социальном составе ближневосточных городов XI-XII вв. Товарно-денежные отншения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху Средневековья. М., 1979, с.43-49.

§5

¹ The Rahat as-sudur wa ayat as-surur ...bu Muhammad ibn Ali... a1-Rawandi. Ed.... bu Muhammed Iqbal. London. 1921, GMC, New series, II (sonra-Равенди), fars mətni, с. 131, 355; И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отншения в Иране в XIII-XIV вв. М.-Л., 1960, с. 261.

² Равенди, fars mətni, с. 39, 32-33; И. П. Бекзади. Сочинение Равенди "Рахат-ас-судур ва аят-ас-судур" как исторический источник. Автореф. Баку, 1961, с. 14; Гусейнов. Сельджуки и Закавказье, с. 21-24.

³ Петрушевский. Земледелие, с. 259.

⁴ Минорский, с. 63

⁵ Ən-Nəsəvi, s. 222,223; Петрушевский. Земледелие, 259-260.

⁶ Ravendi, fars mətni, s. 131, 355; Петрушевский. Земледелие, с. 261.

⁷ Ən-Nəsəvi, s. 222-223.

⁸ Бертельс. Низами и Физули, с. 135-137.

⁹ Ravendi. fars mətni. s. 130-131, 355; Петрушевский. Земледелие, с. 261-262.

¹⁰ А. А. Али-заде. К некоторым вопросам, относящимся к истории владычества сельджуков на Среднем Востоке и в Закавказье. Сб ст., Тбилиси, 1956, с. 271-273; Гусейнов. Сельджуки и Закавказье, с. 25-26; Шенгелия. Сельджуки и Грузия, с. 398; 1973, с. 123-125.

¹¹ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 29; Равенди, fars mətni, s. 133, 332; Петрушевский. Земледелие с. 309-311

¹² Минорский, с. 75.

¹³ Петрушевский. Земледелие, с. 311.

¹⁴ К. Маркс. Капитал, т. 1, 1949, с. 339; Петрушевский Земледелие, с. 312-313.

¹⁵ Бекзади, с. 13; Петрушевский. Земледелие, с. 354, 378.

¹⁶ Hüdud əl-aləm, s. 144-145, с. 33а.

¹⁷ Петрушевский. Земледелие, с. 316-323.

¹⁸ Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIVвв., с. 80.

¹⁹ Петрушевский, Земледелие, с. 316, 323.

²⁰ Равенди, fars mətni, s. 73, 373, 377; Б. Н. Заходер. Хорасан и образование государство Сельджуков. "Вопросы истории". 1945, № 5, 6, с. 122-123; Бекзади, с. 13.

²¹ Петрушевский, Земледелие, с. 313.

²² Равенди, fars mətni, s. 27, 28, 32, 76, 387, 397; Бекзади, с. 15-19.

²³ Петрушевский. Земледелие, с. 349-402.

²⁴ Ализаде. Социально-экономическая, с. 198.

- ²⁵ Минорский, с. 63.
- ²⁶ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 29, л. 200б.
- ²⁷ *Yenə orada*, s. 29 л. 200б, с. 17, 27-28, л. 210б, 209б. [311 - 312]
- ²⁸ Петрушевский. Земледелие, с. 377; А. Ю. Якубовский. Об исполных арендах в Ираке в VIII в., СВ, IV, 1947, с. 80.
- ²⁹ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 28, л. 209б-210а.
- ³⁰ Бекзади, с. 17-18.
- ³¹ Адизаде. Социально-экономическая, с. 207-209.
- ³² Петрушевский. Земледелие, с. 360-369, 381.
- ³³ Ализаде. Социально-экономическая, с. 207-208.
- ³⁴ А. А. Ализаде. К истории рудников и монетного обращения в Азербайджане в XIII-XIV вв. "Изв. АзФАН СССР", 1942, № 7, с. 23; Р. К. Кикнадзе. Из истории ремесленного производства (карханэ) в Иране в XIII-XIV вв. Сб. ст. М., 1962, с. 51-54.
- ³⁵ Петрушевский, Земледелие, с. 382.
- ³⁶ В. В. Бартольд. Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче. СПб., 911, с. 33-37; Петрушевский. Земледелие, с. 386-387; Кикнадзе, Тамговые сборы в государстве Ильханов. ВС, I, Тбилиси, 1960, с. 117-118.
- ³⁷ Хагани Ширвани. Диван, с. 34.
- ³⁸ Петрушевский. Земледелие, с. 394-395. [312 - 313]

§6

- ¹ Мамед Ариф Дадашзаде. Азербайджанская литература. М., 1979, с. 7-9.
- ² Йакут, I, с. 183, 797. II, с. 478, III, с. 282.
- ³ *İbn Navqal*. s. 348-349; *əl-İstəxri*, 8.192.
- ⁴ Бертельс. Низами и Физули, с. 27, 35; Мамед Ариф Дадашзаде, с. 15-17, 20, 43-44.
- ⁵ Исмаилзаде. Об одном пятистишье, с. 67-71; *yenə onun*, Слова, оставленные на память. Баку, 1981, с. 7-8 (на азерб.яз.)
- ⁶ Книга моего Деда Коркута. Перев. В. В. Бартольда. М.-Л., 1962, с. 5; *yenə oğada*, Приложение; В. В. Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ, с. 109-120; В. М. Жирмунский. Огузский героический эпос, с.135-152; Мамед Ариф Дадашзаде, с. 11-17.
- ⁷ Бейлис. Сочинения Масуда ибн Намдара, с. 49-50.
- ⁸ З. М. Буниятов, В. М. Бейлис. Арабский поэт ал-Газзи и ширваншах Фарибурз I. "Изв. АН Азерб. ССР", 1979, № 4, с. 25-44.
- ⁹ Бертельс, с.28-34; Мамед Ариф Дадашзаде, с. 22-23; М. Нахчевани. *Qətran Təbrizi. Divan.Təbriz 1333 h.*
- ¹⁰ *Nəmdullah Qəzvini. Tarix-e Güzidə*, s. 785; Посольство Гарсиа де Сильва Фигероа, с. 123-128; Е. Э. Бертельс. Суфизм и суфийская литература. М., 1965, с. 279-299; Сеидзаде, с. 1-14; С. Д. Рзакулизаде. Мироззрение Баба кухни Бакуви. Баку, 1978.
- ¹¹ Бертельс, с. 35-42; Мамед Ариф Дадашзаде, с. 23-24.
- ¹² Бертельс, с. 42-44; Лютфали бек Азер. Аташкада. Бомбей, 1277 г. х., с. 50.
- ¹³ *Nadi Nəsən. Fələki Şirvani*; Бертельс, с. 44-50; Мамед Ариф Дадашзаде, с. 24.
- ¹⁴ Бертельс, с.65-69; Бади аз-Заман, *Сухан ва суханваран*. т. II, Техран, 1312, г. х., 250-282.
- ¹⁵ К. Г. Залеман. Четверостишия Хакани. СПб., 1875; Бертельс, с. 50-55; Мамед Ариф Дадашзаде, с. 24-25; Дивани Хагани Ширвани; Хагани Ширвани. Избранные произведения, Баку, 1978; [312 - 313] Гафар Кендли, с.1-99; М. Рафили. Древняя Азербайджанская литература. Баку, 1941, с. 28-34.
- ¹⁶ Бертельс, с. 56-57; Мамед Ариф Дадашзаде, с. 24-28.
- ¹⁷ *Haqani Şirvani. Vaki*, 1979, s. 361-364.
- ¹⁸ *Nəmdullah Qəzvini. Nüzhet əl-Qülub.*, s. 80-81; Бертельс, с. 58-59, 60-65; Мамед Ариф Дадашзаде, с. 26-29.
- ¹⁹ *Sə'id Nəfisi. Həkim Nizami. "Ərməgan"* 1925, s. 625; *Dəstgirdi. Şarh-i-hal-i Nizami. Tehran*, h. 1318; Рафили, с. 35-47. Бертельс, с. 82-85, 91-122, 235; Мамед Ариф Дадашзаде, с. 28-29.
- ²⁰ Рафили, с. 43-46, 71-78, 106-109; Бертельс. Низами и Физули, с.140-146, 230-314; Мамед Ариф Дадашзаде, с. 34-37.
- ²¹ Йакут, I, 797, II, 478, III, 282, IV, 32; З. М. Буниятов. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана. "Изв. АН Азерб. ССР", 1980, № 3, с. 60-61.
- ²² Бертельс, с. 106.

- ²³ З. М. Буниятов, с. 60-61.
- ²⁴ Z. M. Bünyadov. *Azərbaycan Atabəylər dövləti*, s. 236.
- ²⁵ З. М. Буниятов. Видные деятели Азербайджана. "Изв. АН Азерб. ССР", 1979, № 2, с. 39.
- ²⁶ Z. M. Bünyadov. *Azərbaycan Atabəylər dövləti* s. 235; *yenə onun*, Новые материалы о видных деятелях Азербайджана, с. 60, 61.
- ²⁷ Ф. Сеидов. Виднейшие личности Азербайджана. "Изв. АЗФАН СССР", 1944, № 9, с. 43.
- ²⁸ Бертельс, с. 359.
- ²⁹ M. Bünyadov. *Azərbaycan Atabəylər dövləti* s. 154.
- ³⁰ Гафар Кендли, с. 125.
- ³¹ Йакут, 1, 797, III, 282; Бертельс, с. 108.
- ³² Коран. Перев. И. Ю. Крачковского. Приложения, с. 652-676; А. Мец. Мусульманский Ренессанс, М., 1966, с. 159-179, 180-194; А. Массэ. Ислам, М., 1963, с. 82-96; Петрушевский. Ислам в Иране, с. 123-147, 191-195.
- ³³ Z. M. Bünyadov. *Azərbaycan Atabəylər dövləti*, s. 236.
- ³⁴ З. М. Буниятов. Видные деятели Азербайджана, с. 63.
- ³⁵ Киракос Гандзакечи, с.260-261; З. М. Буниятов. Азербайджан. с. 99; Судебник Мхитара Гоша, с. XIII-XXXV.
- ³⁶ М. Усейнов, Л. Бретаницкий, А. Саламзаде. История архитектуры Азербайджана. М., 1963, с. 39, 48-49, 70, 71, 84-92, 108-109.
- ³⁷ Ашурбейли. Очерк. с. 129-130.
- ³⁸ Алескерзаде. Надписи архитектурных памятников, с. 379-380; Бретаницкий. Зодчество Азербайджана, с. 77-78, 148.
- ³⁹ Ашурбейли. О датировке и назначении Гыз-Галасы, с. 46-51.
- ⁴⁰ Хақани, Şirvani, Divan, s. 34.
- ⁴¹ Ciddi. *Gülüstan qalası*, s. 89-91.
- ⁴² Дьяконов. Ширванский бронзовый водолей, 1206 г., Л., 1936, с. 252.
- ⁴³ Ашурбейли. Скульптура Азербайджана, с. 95.
- ⁴⁴ Якобсон. Художественная керамика Байлакана. Тр. АЭ, т. 1, М.-Л., 1959, с. 246-300; Л. Т. Гюзальян. Надписи на местной керамике из Орен-кала., т. 1, М.-Л., 1959, с. 324-349. [313 - 314]
- ⁴⁵ Ксенфонт. Киропедия, VIII, 8, 15-16; А. J. Arberry. *The Legacy of Persia*. Oxford, 1953 (sonra-Арберри), с. 230; *Hüdüd-əl-aləm*, с. 142-144; Аджаиб ад-дунья, с. 199; Л. Керимов, с. 17, рис. 8.
- ⁴⁶ Ашурбейли. Очерк. с. 138-144.
- ⁴⁷ Закарийа ал-Казвини, с. 396; Д. З. Буниятов. Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвини, с. 55.
- ⁴⁸ Arif Ərdəbili. *Fərhad-namə. İstanbul əlyazması. Ayasofya kitabxanası*, № 3335.
- ⁴⁹ А. Олеарий. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. СПб., 1906, с. 465.
- ⁵⁰ İbn əl-Fakih, s. 291-292; Ашурбейли. Скульптура Азербайджана, с. 99-106.
- ⁵¹ .əl-Müqəddəsi, s. 380.
- ⁵² Дорн. Отчет об учебном путешествии, с. 26; Сысоев. Древности в Ханека, с. 55-57; В. А. Крачковская. Изразцы мавзолея Пир Хусейна. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. М.-Л., 1939, с. 109-112.
- ⁵³ Кази Ахмед. Трактат о каллиграфях и художниках. М.-Л., 1947; Садиг-бек Афшар. *Ганун ас-совар*. Баку, 1963.

V FƏSİL

§1

- ¹ Мюнеджжим-баши о поздних ширваншахах; В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. М., 1963 с. 170-171.
- ² *Yenə orada*. S. 170-171; *Тарих Джаннаби*. Рукоп. ин-та востоковедения Ленингр. отд. АН СССР, Б, 173 (ərəb dilində) л. 959б.
- ³ *Тарих Джаннаби*, л. 959б; Мюнеджжим-баши, с. 170-171.
- ⁴ Марков. Каталог Джелаиридских монет, с. 4-61; Дорн. Опыт истории ширваншахов, с. 562.
- ⁵ Şərf əd-Din Əli Yəzdi. *Zəfər-namə*, с. 1, s. 196, 207; *Тарих Джаннаби*, л. 959б; Мюнеджжим-баши, с. 171.

- ⁶ Şəraf əd-Din Əli Yəzdi, *Zəfərnəmə*, с. 1, s. 445; Noutie de l'ouvrage persan qui a pour titre *Mtia as saadein...* par M. Quatremere. *Noties et extraits de la Bibliotheque du Roi*, t. XIV, Paris, 1843 (персид. текст, франц.перев.) (sonra- Самарканди. *Матла ас-Са'дейн*, изд. Катрмера), с. 30-31; Дорн, с. 566; И. П. Петрушевский. *Государство Азербайджана в XV в. Сб. ст. по изучению истории Азербайджана*, вып.1, Баку, 1949, с. 154.
- ⁷ *Tarixi Sənnabi*, v. 959б; Мюнеджжим-баши, с. 171; Дорн, с. 565-566.
- ⁸ Şəraf əd-Din Əli Yəzdi. *Zəfəg-namə*, с. 1, s. 5.297; Мирхонд, *Раудат ас-Сафа*, т. VI, с. 70; Хондемир. *Хабиб ассийар*. Бомбей, 1847, т. III ч.III с.28; *Tarixi Sənnabi*, v.959б; Минорский, с. 171; Дорн, с. 565.
- ⁹ Мюнеджжим-баши, с. 171; Хафиз-и Абру. *Зайл-и Джамии'ат-таварих-и Рашиди*. ч.1 (fars mətni), изд. Х. Байани, Тегеран, 1317 (sonra-Хафиз-и Абру), с. 235-236; Шараф-хан Бидлиси, с. 91; *История Дагестана*, с. 207; Ализаде, с. 344.
- ¹⁰ Şəraf əd-Din Əli Yəzdi. *Zəfəg-namə*, с. I, s. 299-300, 522-526; Аноним Искендера. *Рукоп. ин-та востоковедения АН СССР*, с. 381, л. 282; Самарканди, л. 174; Ализаде, с. 387-388.
- ¹¹ *История Дагестана*, т. 1, с. 207. [314 - 315]
- ¹² Иоанн де Галонифонтибус. *Сведения о народах Кавказа*. 1404 г., Баку, 1980, с. 26.
- ¹³ Şəraf əd-Din Əli Yəzdi. *Zəfəg-namə*, с. 1, s. 557-558, с. II, s. 166; Самарканди, л. 212, 242; Дорн, с. 567.
- ¹⁴ Ас-Сахави Шамс ад-Дин Мухаммад ибн Абд ар-Рахман (1427-1497). *Ад-Да'ал-лами ли-ахл ал-карн ат-таси*. Каир, 1966, т. 1, с. 188. См. З. М. Буниятов. *Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья*, "Изн. АН Азерб. ССР", серия истории, философии и права, 1980, № 2, с. 63.
- ¹⁵ Иоанн де Галонифонтибус, с. 23-24; Самарканди, л. 291.
- ¹⁶ Самарканди, л. 291; Şəraf əd-Din Əli Yəzdi с. II, с. 371-372, 384-387; Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 99; Мюнеджжим-баши, с. 171; Дорн, с. 568-569.
- ¹⁷ Пахомов. *Клады Азербайджана*, вып. II, с. 44-45; Пахомов. *Монетные клады*, вып. IX, с. 84-86.
- ¹⁸ Şəraf əd-Din Əli Yəzdi с. I, s. 558; Самарканди л. 174, 212; Дорн, с. 567-568.
- ¹⁹ Петрушевский. *Государство Азербайджана в XV в.*, с. 183-184.
- ²⁰ Şəraf əd-Din Əli Yəzdi с. 1, s. 522-526; Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 91, 96, 99.
- ²¹ Самарканди, т. II, л. 330; Самарканди, изд. Катрмера, с. 59- 60; Дорн, с. 569.
- ²² Петрушевский. *Ислам в Иране в VII-XV вв.*, с. 304.
- ²³ Самарканди, изд. Катрмера, с. 58-59; Мирхонд, т. VI, с.242; Петрушевский. *Государство Азербайджана в XV в.*, с. 154.
- ²⁴ Самарканди, изд. Катрмера, с. 70, 71, 108, 59-60; Мирхонд, т. VI, с. 242, 257-260; Петрушевский, с. 154-157.
- ²⁵ Мирхонд, т. VI, с. 261-263; Шараф-хан Бидлиси. *Шараф-наме*, т. II, с. 100.
- ²⁶ Самарканди, с. 194-195; Петрушевский, с. 158.
- ²⁷ Мирхонд, т. VI, с. 294; Нəсəн Rumlu. *Əhsən ət-Təvərix*. Рук. Ленингр. Публ. библ. по каталогу Дорна № 287, лл. 18-19; Петрушевский, с. 159.
- ²⁸ Самарканди, с. 234-236, 244; ас-Сахави, с. 188; см. З. М. Буниятов. *Новые материалы*, 3, с. 63; Шараф-хан Бидлиси. *Шараф-наме*, т. II, с. 101-102; Мюнеджжим-баши, с. 171; Мирхонд, т. VI, с. 294-296; Дорн, с. 575-578; Петрушевский, с. 160-161.
- ²⁹ *Tarixi Sənnabi*, v.959б; Мюнеджжим-баши, с. 171; Дорн, с. 578.
- ³⁰ *История Дагестана*, т.1, с. 210-215.
- ³¹ Аноним Искендера, л. 242а; Ализаде, с. 397.
- ³² Л. И. Лавров. *Эпиграфические памятники Северного Кавказа*, ч.1; *Памятники письменности Востока*, II, М., 1966, с. 131-132; М. Х. Нейматова. *К истории изучения Ширвана*, Баку, 1959, с. 16-17
- ³³ А. Алескерзаде. *Две строительных надписи времен ширван-шаха Ибрагима Дербенди*. *Труды Ин-та истории им. А. Бакиханова*, т.1, Баку, 1947, с. 92-93.
- ³⁴ The *Tadhkiratu Sh-Shuara* "memories of the Poets", of Daūlat shah bin Ala'u D-Dawla Baktishah al-Ghazi of Samarqand, ed. by E. G. Browne, London, 1901 (sonra-Dövlət şah Səmərqəndi. *Təzkirət əş-Şüəra*); Bakıxanov, s. 210 (fars mətni); Петрушевский. *Государства Азербайджана*, с. 159.
- ³⁵ Мирхонд, т. VI, с. 307, 408; Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 104-105; Петрушевский, с. 162-163.
- ³⁶ Мирхонд, т. VI, с. 309-310; Дорн. *Опыт истории ширваншахов*, с. 578-579.
- ³⁷ Самарканди, с. 30, 31-33, 197.
- ³⁸ Мирхонд, т. VI, с. 309-310; Мюнеджжим-баши, 172. Дорн, с. 579. [315 - 316]
- ³⁹ Мюнеджжим-баши, с. 172.

- ⁴⁰ Nəvai Əbd ül-Hüseyn. Məcmueye İraqünası. Əsnad və mükatibt tarix-i İran. Tehran, 1341, s. 187-190 (sonra – Nəvai s. 187 – 190).
- ⁴¹ Шараф-хан Бидлиси, с. 105; Мирхонд, т. VI. с. 309-310.
- ⁴² Мюнеджжим-баши, с. 172.
- ⁴³ Bədr Şirvani. Divan, v. 295b, 298a; А. Г. Рагимов. О датировке строительства некоторых архитектурных памятников. "Изв. АН Азерб. ССР", серия ист., филос. и права, 1971, №1 (на азерб. яз.), с. 52.
- ⁴⁴ Мирхонд, т. VI, с. 326, 327-328; Фома Мецопский. История Тимур-Ланка и его преемников. Баку, 1957, с. 54-62, 73-74; Шараф-хан Бидлиси, с. 111; Петрушевский, с. 164.
- ⁴⁵ Bədr Şirvani. Divan, v.178b, 48a, 249-250b.
- ⁴⁶ Шараф-хан Бидлиси, с. 111-112; Фома Мецопский, с. 77; Дорн, с. 580-581; Петрушевский, с. 164-165.
- ⁴⁷ Tarixi Cannabi v. 959b-960a; Мюнеджжим-баши, с. 171; Дорн, с. 579-580.
- ⁴⁸ Гази Ахмед Гаффари, с. 193; Фома Мецопский, с. 77-78; Дорн, с. 579-580.
- ⁴⁹ Фома Мецопский, с. 78-80; Мирхонд, т. VI. с. 332-333; Шараф-хан Бидлиси, с. 113-114; Дорн, с. 579-580; Петрушевский, с. 165.
- ⁵⁰ İsgəndər Münşi, s. 225; V. Minorsky. Persia in A.D. 1478-1490. An abridged translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunjis. Tarikh-I alam-arayi Amini. London, 1957. (Royal Asiatic Society. Monographs vol. XXVI). (sonra -Тарих-и Амینی), с. 63-65; Минорский. История Ширвана, с. 72; Дорн, с. 581-582; Бакиханов, с. 89-90; Петрушевский, с. 207; О. А. Эфендиев. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в. Баку, 1961, с. 70-72.
- ⁵¹ Тарихи-и Амینی, с. 65.
- ⁵² Мюнеджжим-баши о поздних ширваншахах. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. М., 1963. Приложение 1, с. 72; ас-Суйути Абд ар-Рахман Джалал ад-Дин. Назмал-укбан фи и йан ал-а'йан. Нью-Йорк, 1927, с. 110; См.З. М. Буниятов. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (sonra -əs-Süyuti), с. 66.
- ⁵³ Лавров. Эпиграфические памятники, ч. 1, II, с. 135-136, 139; Нейматова. К истории изучения Ширвана, с. 80-85.
- ⁵⁴ Пахомов. Монетные клады, вып. III, с. 54-55.
- ⁵⁵ Рагимов. О датировке строительства некоторых архитектурных памятников, с. 58.
- ⁵⁶ əs-Süyuti, s. 110.
- ⁵⁷ А. Бакиханов, с. 209; Ашурбейли. Очерк.. с. 161-164; Ф. Сейидов. Видные деятели Азербайджана. "Изв. АН Азерб. ССР", 1946, № 9, с. 96; Д. З. Буниятов, Д. А. Искендеров. Биографии двух известных Азербайджанских суфиев в сочинении Ибн-ал-Имада ал-Ханбали. "ДАН Азерб. ССР", 1979, Т. XXXV, № 3, с. 79-81.
- ⁵⁸ М. Х. Нейматова, С. Аллахвердиев. Каменные сраницы истории Баку. "Наука и жизнь", 1981, №3, с. 11-13.
- ⁵⁹ А. Рагимов. О погребенных в усыпальнице дворца Ширваншахов. "Изв. АН Азерб. ССР", серия ист., философ, и права, 1975, № 2 с. 49-58.
- ⁶⁰ А. Рагимов. О датировке, с. 51-59.
- ⁶¹ В. Хинц. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. М., 1979, с. 16; Əbdül-Hüseyn Nəvai, s. 421. [316 - 317]
- ⁶² 2-я Софийская летопись в полном собрании русских летописей. VI, СПб., 1853, с. 330-331; Софийский временник, т. II, с. 145; М. М. Альтман. Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана. Тр. Ин-та истории им. А. Бакиханова, т. 1, Баку, 1947, с. 157.
- ⁶³ Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 131-132; Мюнеджжим-баши, с. 172; Мирхонд, т. VI, с. 403-406; Петрушевский, с. 169-171.
- ⁶⁴ E. G. Browne. A literary history of Persia. Cambridge, 1930 (sonra -Браун. История литературы), т. VI, с. 47; Həsən Rumlu. Əhsən Ət-Təvarix, с. II, s. 216, qeyd 5.
- ⁶⁵ История Дагестана, т. 1, с. 213; Дорн, с. 583.
- ⁶⁶ Тарих-и Амینی, с. 67-71, 117-119; Мюнеджжим-баши, с. 72; W. Hinz. Irans Aufstieg zum Nationalstaat. Gottingen, 1936 (sonra -Хинц. Взлет Ирана), pp. 80-89.
- ⁶⁷ Тарих-и Амینی, с. 71-72; Дорн, с. 584.
- ⁶⁸ Тарих-и Амینی, с. 72-78; Тарих Джаннаби, с. 160; Мюнеджжим-баши, с. 172; Дорн, с. 584; Хинц. Взлет Ирана, с. 72-89.
- ⁶⁹ Тарих-и Амینی, с. 72-82; Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 140, 145; Tarixi Cannabi, v. 960a, 960b; Мюнеджжим-баши, с. 172; Хинц. Взлет Ирана, с. 85-89; О. А. Эфендиев. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в., с. 73-77.

- ⁷⁰Петрушевский. Государство Азербайджана в XV в., с. 180.
- ⁷¹Шараф-хан Бидлиси, с. 145; Tarix-i Amini, с. 49-50; Дорн, с. 583.
- ⁷²Həsən Rumlu, s. 217, qeyd:Вах:Шараф-хан Бидлиси с. 143.
- ⁷³The early years of Shah İsmail, founder of the Safaüi Dynasty, by E.Denisson Ross. JRAS, vol. 29, 1896 (sonra- Şah İsmailin anonim tarixi). s. 257-260; Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме, .с. 141-142; Хасан Румлу, Т.П. с. 7-8.
- ⁷⁴Шараф-хан Бидлиси, с. 145.
- ⁷⁵A short narrative of the life and acts of the king Ussun Cassano by Angiolello. A Narrative of İtalian Travels in Persia in the Giovano Maria XV and XVI centuries. Haklyut Society, vol. 49. London, 1873 (sonra -Анджиолелло), p. 101-103; Travels in Persia by Caterino Zeno. A Narrative of İtalian in Persia XV and XVI centuries. Haklyut Society, vol. 49. London, 1973 (sonra- Katerino Zena), s. 46-47.
- ⁷⁶Шараф-хан Бидлиси, с. 145-146; Şah İsmailin anonim tarixi с. 257-263, 283-297.
- ⁷⁷Хондемир, т. III, ч. 4, с. 24-26; Həsən Rumlu, с. 1, fars mətni, s. 32-41; Şah İsmailin anonim tarixi, s. 333-340; Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 146; И. П. Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII вв. Сб. ст. по изучению истории Азербайджана, вып.1, Баку, 1949, с. 229-230.
- ⁷⁸Həsən Rumlu, с. 1, s. 42-45, 47, 57; Хондемир, т. III, ч. 4, с. 28-30; Шараф-хан Бидлиси, с. 146; Петрушевский, с. 230; Дорн, с. 586-587; О. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов. Баку, 1981. с. 48.
- ⁷⁹Мюнеджжим-баши, с. 172-183.
- ⁸⁰Tarixi Sənnabi, 1. 961a.
- ⁸¹Tarixi Amini, с. 69.
- ⁸²Дорн, с. 590;Френ, с. 223.
- ⁸³Пахомов. Клады Азербайджана, вып. II, с. 48, № 492.
- ⁸⁴Пахомов. Монетные клады Азербайджана, вып. IV с. 60-61, № 1190.
- ⁸⁵А. В. Рагимов. Бакинский клад. МКА, III, Баку, 1953, с. 106-113.
- ⁸⁶История Дагестана, т. 1, с. 192.
- ⁸⁷Нейматова. К истории изучения Ширвана, с. 87-88. Лавров. Эпиграфические памятники, ч.1, с. 143; Нейматова. с. 85-86. [317 - 318]
- ⁸⁹История Дагестана, т. 1, с. 213.
- ⁹⁰Петрушевский, с. 181.
- ⁹¹М. С. Нейматова. Ценный документ по истории Ширвана "Изв. АН Азерб. ССР", серия ист., философ, и права, 1966, № 4, с. 63-71.
- ⁹²Т. М. Мусеви. Средневековые документы по истории Баку. Баку, 1967, с. 81-82.
- ⁹³Мюнеджжим-баши, с. 173;Həsən Rumlu, s. 60-61.
- ⁹⁴Həsən Rumlu, s. 45; Aly Ben Schems-Eddin's. Chanishces Geschichtüerk... Persischer text, hrsg. von. V. Дорн. Muhammedanische Quellen, t. II, SPb, 1857 (sonra – Əli Lahici-Tarix-i xani), с. 106; Петрушевский, с. 231.
- ⁹⁵Tarixi İçiye Nizamşah , с. 57-58, см.: О. А. Эфендиев. Некоторые сведения о последних ширваншахах Дербендской династии. Сб. Ближний и Средний Восток. М., 1962, с. 88.
- ⁹⁶Həsən Rumlu, s. 45-46.
- ⁹⁷Мюнеджжим-баши, с. 173.
- ⁹⁸Хондемир, т. III, ч. 4, с. 31; Həsən Rumlu, s. 45-47.
- ⁹⁹Хондемир, с. 31; Həsən Rumlu, s. 45-47; Петрушевский, с. 231-232; Ашурбейли. Очерк. с. 123.
- ¹⁰⁰Нейматова. Ценный документ по истории Ширвана, с. 63-71.
- ¹⁰¹Həsən Rumlu, с.46-47; Дорн, с. 588; Петрушевский, с. 231-232; Ашурбейли. Очерк. с. 124-125.
- ¹⁰²Хондемир, т. III, ч. 4, с. 30-31; Дорн, с. 588; Ашурбейли. Очерк. с. 125.
- ¹⁰³Həsən Rumlu, s. 47; Ашурбейли. Очерк. с. 125.
- ¹⁰⁴Həsən Rumlu, s. 47; Хондемир, т. III, ч. 4, с. 30-31; Дорн, с. 588-589; Ашурбейли. Göstərilən əsəri, s. 125.
- ¹⁰⁵В. М. Сысоев. Баку прежде и теперь. Баку, 1928, с. 16.
- ¹⁰⁶Бретаницкий. Зодчество Азербайджана XII-XV вв., с. 230.
- ¹⁰⁷Həsən Rumlu., с. 47; Шараф-хан Бидлиси, т. II , с. 146; Дорн, с. 589.
- ¹⁰⁸О. Эфендиев, с. 66-67.
- ¹⁰⁹Мюнеджжим-баши, с. 173; Həsən Rumlu, s. 60-61; Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме, т. II, с. 146; Tarixi Sənnabi, v. 961a.
- ¹¹⁰Həsən Rumlu, s. 55.
- ¹¹¹А. В. Рагимов. Бакинский клад, с. 113-115.
- ¹¹²Нейматова. Ценный документ по истории Ширвана, с. 69.

- ¹¹³Истории Дагестана, т. 1, с. 213.
- ¹¹⁴Neumətova. Qiymətli sənəd, fars mətni, s. 67-68, azərb. tərc., s. 69-71.
- ¹¹⁵Tarixi Sənnabi, v. 961a; Мюнеджжим-баши, с. 173;
- ¹¹⁶А. В. Рагимов. Бакинский клад, с. 115-117.
- ¹¹⁷О. Эфендиев. Ук. раб., с. 67.
- ¹¹⁸Tarixi Sənnabi, л. 961a; Мюнеджжим-баши, с. 173; Дорн. Ук.раб.,с. 5.590-591; Пахомов. Чайкендский клад, с. 17-19.
- ¹¹⁹Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме, т. II, с. 152, 154, 163-164, 169; Həsən Rumlu, s. 108-109, 143-149, 169; Дорн, с. 591-593; Пахомов. Чайкендский клад. № 15, 23, с.8, и табл. 1. [318 - 319]
- ¹²⁰Мюнеджжим-баши, с. 173; Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 169; Хондемир, т. III, ч. 4, с. 570-571, 599-601; Дорн, с. 593-595; Эфендиев. Некоторые сведения, с. 90.
- ¹²¹Мюнеджжим-баши. с. 173; Həsən Rumlu, s. 183-184; Tarixi Sənnabi, 1, 961a.
- ¹²²Xurşah. Tarixi-İlçiyə Nizamşah. Publ. Ch. Scheffer. Chrestomatie Persane, t. I, Paris, 1885 (sonra-Xurşah. Tarixi-İlçiyə Nizamşah), s. 58-59; О. Эфендиев. Некоторые сведения, с. 90, прим. 29.
- ¹²³Həsən Rumlu, s. 272-273; Tarixi Sənnabi, 1. 961a; Мюнеджжим-баши, с. 174.
- ¹²⁴А. В. Рагимов. Бакинский клад, с. 117-121.
- ¹²⁵Мюнеджжим-баши, с. 173-174.
- ¹²⁶Xurşah. Tarixi-İlçiyə Nizamşah, s. 59; Эфендиев, с. 90-91.
- ¹²⁷Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 180-185; Həsən Rumlu, s. 272-274.
- ¹²⁸Мюнеджжим-баши, с. 174, Дорн, с. 596-597.
- ¹²⁹Пахомов. Монетные клады, вып. III, с. 61, № 179; yenə orda, Клады Азербайджана, вып. II, с. 48-49, № 494-495; yenə onun, Монетные клады, вып. III, с. 56, № 884.
- ¹³⁰Пахомов. Клады Азербайджана, вып. II, с. 48, № 494.
- ¹³¹Həsən Rumlu, s. 273; Мюнеджжим-баши, с. 174.
- ¹³²Tarixi Sənnabi, v. 961a; Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме, т. II, с. 188.
- ¹³³Пахомов. Клады Азербайджана, вып. II, с. 48-49, № 495.
- ¹³⁴Мюнеджжим-баши, с. 173-174.
- ¹³⁵Xurşah. Tarixi-İlçiyə Nizamşah s. 58-60.
- ¹³⁶Həsən Rumlu, s. 272-273; Tarixi Sənnabi, v. 961a; Мюнеджжим-баши, с. 174; Xurşah. Tarixi-İlçiyə Nizamşah, с. 60.
- ¹³⁷Пахомов. Клады Азербайджана, вып. II, с. 49, № 495.
- ¹³⁸Həsən Rumlu, s. 282; Искендер Мунши. Тарих алем ара, с. 59, 89-90; Xurşah. Tarixi-İlçiyə Nizamşah, s. 60-61.
- ¹³⁹Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII веках, с. 266.
- ¹⁴⁰Xurşah. Tarixi-İlçiyə Nizamşah. s. 60-62; Həsən Rumlu, s. 285-286.
- ¹⁴¹Искендер Мунши. Тарих алем ара, с. 60; Həsən Rumlu, s. 285-286.
- ¹⁴²Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 181-185; Дорн, с. 59. Joseph von Hammer. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. IV, Pest, 1829 (sonra-Хамнер. История Османской империи), t. IV. s. 61.
- ¹⁴³Həsən Rumlu, с. 285-289; Мюнеджжим-баши, с. 174; Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 188; Xurşah. Tarixi-İlçiyə Nizamşah, s. 62-64; Tarixi Sənnabi, л. 961; Дорн, с. 600.
- ¹⁴⁴Закария ал-Казвини. Асар ал-билад, изд. Вюстенфельда, ч. 11, ч. 392.
- ¹⁴⁵Həsən Rumlu, s. 289-290, 295; Шараф-хан Бидлиси, ч. 11, с. 188; Мюнеджжим-баши. с. 174; Tarixi-Sənnabi, л. 961б.
- ¹⁴⁶Xurşah. Tarixi-İlçiyə Nizamşah. s. 64; Шараф-хан Бидлиси, II, с. 188-189, 191; Həsən Rumlu, s. 295, 300; А. Дженкинсон. Путешествие в Персию. Л., 1938, с. 204-205.

§2

- ¹Tarixi Sənnabi л. 961б; Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 193-194. Сведения Ибрагима Печеви о Грузии и Кавказе. Турецкий текст с груз. перев. С. С. Джикия. Тбилиси, 1964, с. 3-4; Мюнеджжим-баши, с. 174; Дорн, с. 600-601.
- ²Həsən Rumlu, s. 314-315, 319; Сведения Ибрагима Печеви. с. 3-4. [319 - 320]
- ³Həsən Rumlu, s. 321, 326-327; Tarixi Sənnabi у.961б; Мюнеджжим-баши. с. 174; Сведения Ибрагима Печеви. с. 3-4; Дорн, с. 600-601.
- ⁴Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 193-195; Сведения Ибрагима Печеви. с. 3-4.
- ⁵Həsən Rumlu, s. 340; Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 396
- ⁶Мюнеджжим-баши, с. 174; Zeynel-oğlu Cihangir. Şirvanşahlar yurdu. İstanbul, 1931 (sonra-Zeynalöğlu), с. 150-151.

- ⁷ Həsən Rumlu, s. 321, 326-327.
- ⁸ Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 260-261; İsgəndər Münçü, s.440-442. Бекир Кютюкоглу, с. 193 – 198; Петрушевский, с. 272-274.
- ⁹ Həsən Rumlu, s.321, 326-327, 340.
- ¹⁰ Zeynal-oğlu, s. 152.
- ¹¹ Həsən Rumlu, s. 360, 382; İsgəndər Münşi, s. 82; Антоний Дженкинсон, с. 202-205; Zeynal-oğlu, s. 152-153; Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII вв., с. 268.
- ¹² Həsən Rumlu, s. 490, 491; Bekir Kutükoğlu. Osmanlı-Iran siyasi münasibətləri (1578-1590). İstanbul 1962 (sonra - Bekir Kutükoğlu), 1, с. 5.29(120).
- ¹³ Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 234-235; Сведения Ибрагима Печеви. с. 20-24; Бекир Кютюкоглы с. 60-61.
- ¹⁴ Tarixi Sənnabi, л. 962а; Мюнеджжим-баши, с. 174-175; Ибрагима Печеви... с. 4; Zeynal-oğlu, s. 153-154.
- ¹⁵ Искендер Мунши, с. 232; Bekir Kutükoğlu. о. 28-29. прим. 120-122. Zeynal-oğlu, s. 153-154.
- ¹⁶ Сведения Ибрагима Печеви. с. 20-28; Шараф-хан Бидлиси, с. 235-237; Don Juan of Persia. A. Shiah Catholic (1560-1604). Transl. By Q. Le Strange. London, 1926 (sonra -Дон Жуан Персидский), с. 141-148; Бекир Кютюкоглы, с. 55-60.
- ¹⁷ Мюнеджжим-баши, с. 174-175.
- ¹⁸ Сведения Ибрагима Печеви. с. 64.
- ²⁰ Yənə orada, с. 124-127; Сведения Ибрагима Печеви. с. 43-45; Zeynal-oğlu, s. 153-154.
- ²¹ Дорн, с. 600, 601.

§3

- ¹ Bekir Kutükoğlu, с. 27, 60.
- ² Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII вв., с. 262.
- ³ Bekir Kutükoğlu, s. 27-29, 61-64.
- ⁴ Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 235-239, 246; Bekir Kutükoğlu Христофор Бэрроу. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в., Л., 1938, с. 277, с. 67-68, 86-90, 98-102.
- ⁵ Шараф-хан Бидлиси. т. II, с. 246, 260-262; İsgəndər Münşi, s. 191; Бекир Кютюкоглы с. 119, 103.
- ⁶ Bekir Kutükoğlu, s. 103-135.
- ⁷ Шараф-хан Бидлиси, т. II. с. 255-256; Беллан, с. 29-30.
- ⁸ Шараф-хан Бидлиси, т. II, с. 260-261; İsgəndər Münşi s. 440-442; Бекир Бекир Кютюкоглы, с. 193-198; Петрушевский, с. 272-274. [320 - 321]
- ¹ Əl-Bakuvî, s.89, ərəb mətni, v.55a..
- ² Хинц. Мусульманские меры и веса, с. 44
- ³ Əl-Bakuvî, s. 89, ərəb mətni, v. 55a.
- ⁴ Книга Марко Поло, с. 56-57; Ашурбейли. Очерк. с. 74.
- ⁵ J. Barbaro. Travels to Tana and Persia. By Josafa Barbaro , transl. from the italian ed. by Lord Stanley of Alderley. Haklyut Society, London, 1973 (sonra - Барбаро), p. 109.
- ⁶ Английские путешественники, с. 261.
- ⁷ Ахмед Зеки. Историческая география, II, с. 4; Dal Mehmet Asafi Paşa. Seccatname, Jildiz nushasi, ver. 120. (sonra- Asafi Paşa).
- ⁸ Əmin Əhməd ər-Razi, v. 71a.
- ⁹ Tarix-i Amini, s. 115-116; Həsən Rumlu, s. 143.
- ¹⁰ Əl-Bakuvî, s. 89, ərəb mətni, v. 55a, 55b.
- ¹¹ The travels of the Magnificent M. Ambrosio Contarini, ambassador of the illustrious signory of Venice to the Gerat Lord Ussuncassan, king of Persia in the year 1473, ed. by Lord Stanley of Alderly. London, Haklyut Society, 1873 (sonra-Kontarini), pp.145-146.
- ¹² Əl-Bakuvî, s. 89, ərəb mətni, v. 55b.
- ¹³ Kontarini, s. 145-146.
- ¹⁴ Ахмед Зеки. Историческая география, II, с.4; Асафи Паша, Шеджаатнаме, л. 120.
- ¹⁵ Əl-Bakuvî, s. 85, 95, 99, ərəb mətni, v. 52a-52b, 60a, 63a.
- ¹⁶ де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. Сб. Отделения русского языка и словесности Академии наук, т. 28, № 11, СПб., 1881, с. 177.
- ¹⁷ Путешествие Ив. Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с. 1394 по 1427 г. Перев. Ф. Брауна (Записи Императ. Новороссийского университета, год 1, т. 1). Одесса, 1867, с. 30, 52.
- ¹⁸ Контарини, с. 144.

- ¹⁹ Дженкинсон, с. 205, 212, 252.
- ²⁰ О. Ш. Исмизаде, Ф. А. Ибрагимов, Н. В. Минкевич-Мустафаева, В. П. Фоменко. Археологические раскопки в Баку в 1975 г. АЭИ. Баку, 1978, с. 47-49; Г. М. Ахмедов, И. А. Бабаев, Ф. В. Гадиров. Работы Кабалинской экспедиции. АО, 1974, М., 1975, с. 446; Г. Джидди. Результаты раскопок средневекового города Шемахи. АЭИ, 1974 г., Баку, 1975, с. 61-62.
- ²¹ Бартольд. Отчет, с. 119.
- ²² Пахомов. Клады Азербайджана, вып. II, с. 47-48, № 490.
- ²³ Н. В. Минкевич-Мустафаева. Гробницы в усыпальнице ширваншахов. "ДАН Азерб. ССР", 1947, № 1, с. 44.
- ²⁴ Дженкинсон, с. 203.
- ²⁵ Исмизаде, Ибрагимов, Минкевич-Мустафаева, Фоменко. Археологические раскопки в Баку, с. 47-48; Наджафова. Художественная керамика Азербайджана, с. 84-87.
- ²⁶ Б. Денике. Искусство Востока. Казань, 1923, с. 204-206.
- ²⁷ Английские путешественники, с. 203.
- ²⁸ J. Chardin. Voyages de M-r le Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient. T. IV, Amsterdam, 1711 (сонга-Шарден), pp. 254-255. [321 - 322]
- ²⁹ Пахомов. Монетные клады. вып. V-VIII.
- ³⁰ Английские путешественники, с. 204-205.
- ³¹ Анджиолелло, с. 114; Петрушевский. Государство Азербайджана в XV веке, с. 193.
- ³² Ашурбейли. Некоторые данные об экономических и культурных связях Азербайджана с Китаем в средние века, с. 124.
- ³³ Минкевич-Мустафаева, с. 42-45.
- ³⁴ Ашурбейли. Очерк. с. 88.
- ³⁵ Клавихо, с. 177; Барбаро, с. 86; Контарини, с. 145-146; Анджиолелло, с. 73.
- ³⁶ G. Berchet. La republica di Venezia e la Persia. Torino, 1865 (сонга - Берше), p. 273.
- ³⁷ E. P. Goldschmidt. The Lesina Portolan chart of the Caspian Sea. The geographical journal, vol. C. III, № 6, June, 1944. London (сонга - Гольдшмидт), pp. 272-277.
- ³⁸ Полное собрание русских летописей, т. VI, СПб., 1853.
- ³⁹ 2-я Софийская летопись в полном собрании русских летописей, VI, с. 330; Софийский временник, т. II, с. 145; Хождение за три моря Афанасия Никитина 1466-1472 гг. М.-Л., 1948, с. 3, 33; Петрушевский. Государство Азербайджана в XV в., с. 194; Альтман. Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана, с. 157.
- ⁴⁰ Полное собрание русских летописей, т. VI, с. 330-354; Хождение за три моря, с. 33-34.
- ⁴¹ 2-я Софийская летопись (ПСРЛ), т. VI, с. 332.
- ⁴² Məsudi. Kitab əl-tənbih, s. 63 Рашид ад-Дин. Переписка, с. 233, 237, 280.
- ⁴³ Полное собрание русских летописей, т. VI, с. 43.
- ⁴⁴ Контарини, с. 147, 151.
- ⁴⁵ Рагимов. Бакинский клад, с. 98-126.
- ⁴⁶ Пахомов. Монетные клады, вып. II, с. 60-61, № 171-177; yənə orada, Монетные клады, вып. IV, с. 55-57, № 1179.
- ⁴⁷ Английские путешественники, с. 205-206.
- ⁴⁸ Петрушевский. Азербайджан в ХУЪХУП вв., с. 268.
- ⁴⁹ Английские путешественники, с. 269-280.
- ⁵⁰ А. В. Саламзаде. О неизвестных архитектурных памятниках Баку. "ДАН Азерб. ССР", 1956, № 1, с. 69-73.
- ⁵¹ Торговая книга. Зап. отд. русской и славянской археологии. СПб., 1851, с. 134; М. Ф. Фехнер. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в., М., 1966, с. 26, 84, 50.
- ⁵² Английские путешественники, с. 270-271.
- ⁵⁴ Хейд, с. 672.
- ⁵⁵ Фехнер, с. 59-61.
- ⁵⁶ Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. 1, СПб., 1890; Платье, оружие ... Бориса Годунова, с. 281, 285; Б. Д. Греков. Очерки и истории Новгородского Софийского дома XVI-XVII вв. Летопись Археол. ком., вып. XXXIII, с. 258.
- ⁵⁷ Английские путешественники, с. 226-227.
- ⁵⁸ Музей истории Азербайджана АН Азерб. ССР. Экспозиция отдела средних веков.

⁵⁹Пахомов. Монетные клады, вып. V, с. 39, № 1474, 1475; уенә орада, s. 38, №1471; вып. VI с.61, №1638; вып.IV, с. 58, № 1182; уенә оnun, Клады Азербайджана, вып. 11, с. 48-49, № 495. [322 - 323]

⁶⁰Пахомов. Монетные клады, вып.V, с. 39, № 1477; уенә оnun, Клады Азербайджана, вып. II, с. 50-51, № 504; с. 64-65, № 583.

⁶¹ Английские путешественники, с. 201-205, 270, 272.

§5

¹Т. Мусеви. Средневековые документы по истории Баку. Баку, 1967.

²Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Л., 1949.

³Вәһа әд-Din Amili. Kitab-i Nafais әl-funun fi Arais-al'uyun, 1317, s. 297.

⁴Бакиханов, с. 208-209 (fars dilində).

⁵Т. Садиги. Шихова деревня. "Изв. Азерб. Археол. Ком.", вып. 1, Баку, 1925, с. 29-32.

⁶Мусеви, с. 63-66, 76, 88, 92-95, 97-99, 108-112, 120; Петрушевский, с. 172, 173, 174, 178.

⁷Садиги, с. 31-32; Ашурбейли. Очерк. с. 145-146.

⁸Петрушевский, с. 174-176; Мусеви, с. 59, 71, 108.

⁹Ашурбейли. Очерк. с. 235.

¹⁰Петрушевский, с. 160-161, 176-177, 283.

¹¹Мусеви, с. 60, 76-78, 123-128, документы № 13-19.

¹²А. Гусейнзаде. О значении термина "бахрэ". "ДАН Азерб. ССР", 1961, т. XVII, № 11, с. 1097-1101.

¹³Коран, перев. И. Ю. Крачковского. М., 1963, с. 34.

¹⁴Мусеви, с. 81-82, 134-136.

¹⁵М. И. Азерли. О собственности вакф и ее разновидностях. "Изв. АН Азерб. ССР", серия истор., философ, и права, 1974, № 1, с. 74.

¹⁶Петрушевский. Земледелие, с. 248.